ISTOČNA BOSNA U NOB-u

2 ISTOČNA BOSNA U NOB-u

O D B O R Z A I Z D A V A N J E E D I C I J E

Predsjednik Odbora: UGLJEŠA DANILOVIC, članovi Odbora: RODOLJUB COLAKOVIC, AVDO HUMO, HASAN BRKIĆ, PERO KOSORIC, CVIJETIN MIJATOVIC, PASAGA MAND2IC, TOSO VUJASINOVIC, NISIM ALBAHARI, MILOS ZEKIC, NIKOLA ANDRIC, FRANJO HERLJEVIC, RUDI PETOVAR, ISMET MUJEZINOVIC, ZIKA TADIC, SVETOLIK GOSPIĆ, ABDULAH SARAJLIC, STEVO POPOVIC, AHMET DZONLAGIC, MONI FINCI, SLAVKO MlCANOVlC, RASIM HUREM, JEREMIJA PERIC, GRUJO NOVAKOVIC, RADE JAKSlC i ZDRAVKO ANTONIO

U R E D N I C I

NISIM ALBAHARI, MONI FINCI, SLAVKO MlCANOVlC, JEREMIJA PERIC i ABDULAH SARAJLIC

R E D A K T O R I

SLAVKO MlCANOVlC, ABDULAH SARAJLIC, JEREMIJA PERIC, RASIM HUREM i ZDRAVKO ANTONIO

Izbor fotografija izvršio kustos Muzeja revolucije NED2AD BISE

ISTOČNA BOSNA U NOB-u
1941-1945.

SJEĆANJA UČESNIKA

DRUGA KNJIGA

BEOGRAD 1971.

RATNA PROŠLOST NAŠIH NARODA

KNJIGA STO DVADESET PETA

U R E Đ I V A Č K I O D B O R

general-pukovnik MIRKO JOVANOVIC, general-major JOCO TARABIC, general-major FABIJAN TRGO, general-major METODIJE KOTEVSKI, pukovnik VIKTOR KUCAN, pukovnik MISO LEKOVIC, pukovnik AHMED ĐONLAGIC, pukovnik RADOMIR PETKOVIC — glavni urednik

O D G O V O R N I U R E D N I K
potpukovnik ESAD TIHIC, prof

VOJNOIZDAVAČKI ZAVOD

PREVAZILAŽENJE KRIZE USTANKA 1942. GODINE I NOVI POLET NARODNOOSLOBODILAČKE BORBE U ISTOČNOJ BOSNI

Kao što je poznato, ustanak naroda istočne Bosne, koji je imao tako velike uspjehe u jesen 1941. i koji je odjeknuo širom Jugoslavije, doživio je u toku 1942. godine tešku i duboku krizu, da bi iz nje izašao tek koncem 1942. godine, kada se ponovo rađa novi val ustaničke borbe. To je bila renesansa bitke za progresivne ciljeve koje je proklamovao i u sebi nosio narodnooslobodilački pokret. Pošto ovaj novi polet ustanka ima veliki značaj za uspjehe koji su iza njega uslijedili — za konsolidaciju političkih snaga narodnooslobodilačkog pokreta i vojničkih pobjeda Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda u istočnoj Bosni — potrebno je u najkraćim crtama podsjetiti na najhitnije uzroke koji su uslovili krizu ustanka u ovom kraju i nanijeli velike poteškoće i priličan zastoj u razvoju narodnooslobodilačke borbe.

Ako ocjenjujemo da su uzroci i korijeni krize ustanka bili brojni i uslovljeni mnogostranim objektivnim i subjektivnim faktorima, onda je potrebno razmotriti šta je učinjeno i na koji način su prevaziđeni svi oni momenti koji su zaustavili raniji zamah ustanka.

Kad danas retrospektivno posmatramo razvoj ustanka u istočnoj Bosni, onda moramo konstatovati da se odvijao u specifičnim uslovima, veoma otežanim s obzirom na to da je ova teritorija bila od velikog značaja kako za Pavelićevu »Nezavisnu Državu Hrvatsku«, tako i za nedićevsko-dražinovske planove o proširenju i protezanju četničke vlasti nad Bosnom i Hercegovinom. Ako tome dodamo vješto taktiziranje njemačkih okupatora i njihovo sukobljavanje sa pretenzijama italijanskih okupatorskih snaga oko područja

Goražda, Foče, Kalinovika, onda možemo shvatiti splet različitih interesa i svu težinu uslova pod kojima se odvijala borba ustaničkih snaga. Treba imati na umu da su neposredna blizina Sarajeva, a posebno granica na Drini prema Srbiji bile predmet interesovanja njemačkih snaga, kao i posebnih aspiracija ustaša i četnika. Nijemci su činili sve da pojačaju svoje snage u gradovima istočne Bosne, naročito poslije neuspjeha i poraza koje su pretrpjeli u početku ustanka. Ustaše su prebacile znatne svoje snage, a posebno »Crnu legiju«, koja je svojim pokoljima i zločinima nad srpskim stanovništvom bila naj ozloglašeni ja i bila strah i trepet za nedužno stanovništvo. Njihove »kaznene ekspedicije« iznuravale su ekonomsku bazu života i dovodile brojno stanovništvo do bezizlazne situacije i kolebanja. Veoma brojne snage neprijatelja i ekonomsko iznuravanje stanovništva bili su važni objektivni činioci nastanka krize ustanka.

Četnička politika, usmjerena protiv muslimanskog stanovništva, i pokolji koji su vršeni nad nezaštićenim muslimanskim stanovništvom još su više otežali sprovođenje politike bratstva i jedinstva i do kraja raspirili šovinizam i bratoubilačku borbu. Izgledalo je da se ustaše i četnici nadmeću ko će više zločina počiniti; teško je to opisati — narod je bio bespomoćan, a partizanske snage malobrojne da svugdje priteknu u pomoć.

Jedan od objektivnih faktora koji je indirektno morao dovesti do otežavajućih okolnosti za razvoj ustanka jeste i činjenica da Muslimani i Hrvati nisu u početku ustanka masovno učestvovali u partizanskim jedinicama kao što je to bio slučaj sa srpskim stanovništvom. Ako izuzmemo Muslimanski partizanski bataljon na romanijskom području, čije je postojanje bilo ne samo od značaja za ustaničke vojne akcije nego istovremeno konkretan činilac ostvarivanja bratstva i jedinstva ustaničkih redova i izraz nacionalnog jedinstva Srba i Muslimana, onda treba razumjeti da je komunistima u ustaničkim redovima bilo otežano objašnjavati borcima srpske nacionalnosti, koji su činili ogromnu većinu partizanskih jedinica, da je borba zajednička i da se samo zajedničkom akcijom može protjerati okupator iz zemlje. Što se tiče učešća Hrvata u Narodnooslobodilačkoj vojsci njih je bio veoma malen broj i to uglavnom iz gradova, iz redova komunista, radnika i inteligencije. Takav je bio i slučaj sa borcima iz redova Muslimana, koji su kao pripadnici Komunističke partije Jugoslavije ili njeni najbliži simpatizeri pošli u ustanak. Ma kako se partijska politika bila usmjerila da uključi veći broj Muslimana i Hrvata u partizanske jedinice, to uglavnom, u 1941. i 1942. godini, nije pokazalo veće rezultate. Želim da ukazem na ovu činjenicu, koja je svakako bila također jedan od bitnih faktora koji su uticali na jenjavanje ustaničkih snaga.

Veoma važan faktor naglog slabljenja ustanka i raspadanja partizanskih odreda bila je četnička izdaja zajedničke borbe protiv okupatora. Četnici su ne samo prestali da se bore protiv okupator-

skih snaga, nego su razvili široku propagandu i podrivačku akciju protiv narodnooslobodilačkog pokreta u cilju prevođenja naših partizanskih jedinica u četnike, u čemu su imali znatnog uspjeha. To nam je donelo veoma teške probleme oko učvršćivanja vlastitih snaga i otvorilo za nas borbu na novom frontu, u početku u vidu političke akcije, a kasnije i direktnih oružanih sukoba sa četnicima koji su razarali sve ono što se mukotrpnom borbom i djelom već bilo postiglo i na frontu i u pozadini.

Pred rukovodećim kadrovima Komunističke partije Jugoslavije i pred najsvjesnijim dijelom ustaničkih redova, koji su shvatili liniju Komunističke partije Jugoslavije da ustanak može uspjeti samo pod uslovima najšireg učešća svih naroda na platformi bratstva i jedinstva i borbe za oslobođenje zemlje od okupatora i njegovih pomagača, postavio se težak zadatak: kako obezbijediti potrebne političke preduslove za dalju borbu u takvom vrtlogu, koji je karakterisao situaciju u 1942. godini u istočnoj Bosni. U okviru tako teške situacije i otežanog zadatka partijskog rukovodstva potrebno je imati na umu da su i subjektivni činioci igrali značajnu ulogu u vezi sa prevazilaženjem ustaničke krize. Bilo je neobično važno kako su se naši kadrovi snašli u toj situaciji, kakve su političke preokupacije bile predmet rasprava i dilema u rukovodstvu, koliko smo pravilno ocjenjivali situaciju i kakva su bila naša iskustva u vojničkom i organizacionom pogledu. Zato je nužno pridodati svim objektivnim činiocima i uzrocima krize i subjektivne momente, koji su takođe doprinijeli da kriza bude teža i da teškoće za njeno prevladavanje budu veće.

Tokovi oružane borbe nametali su nam shvatanja da svoju snagu i uspjehe gledamo gotovo isključivo kroz vojničke pobjede, a zapostavili smo politički rad u masama i na oslobođenoj teritoriji, i na terenu koji kontroliše okupator i njegovi saradnici, naročito u gradovima, gdje se odvijala politička diferencijacija, vrlo često bez našeg prisustva. Istina, naša partijska organizacija bila je malobrojna pa nije mogla dospjeti da organizaciono obuhvati sveukupnu teritoriju. S druge strane, nismo na vrijeme stvarali pokretne vojne jedinice, koje bi umjesto stacioniranja i frontalnog čuvanja oslobođenih teritorija, prešle na sistematsko i neprestano zadavanje udaraca neprijatelju gdje on to najmanje očekuje, tj. nismo brzim i pokretnim snagama obezbij edili naše prisustvo i manifestvovanje naše politike, koja ne bi bila samo vojnički izraz snaga nego i širenje propagande narodnooslobodilačkog pokreta, što je u tom periodu narodnooslobodilačkog rata bilo od mnogo presudnijeg značaja.

Isto tako narođnooslobodilački odbori, koje smo formirali na oslobođenoj teritoriji, nisu bili tako učvršćeni i politički konsolidovani, jer im svugdje nismo pridavali odgovarajući značaj i nismo u potpunosti bili svjesni njihove uloge koju imaju kao zametak na-

rodne vlasti i revolucionarnog preobražaja za rušenje starog buržoaskog društva. Mi smo sve partijske kadrove uglavnom upućivali na front, gdje su se oni pred ustaničkom vojskom morali potvrđivati kao najbolji borci da bi otklonili svako sumnjičenje koje su u naše odrede unosili neprijatelji, a naročito četnička propaganda, koja je težila da komuniste izolira i da ih kompromituje u očima naroda. I zaista, naši najbolji kadrovi su se hrabro borili i časno ginuli, a to njihovo junačko ponašanje je ulivalo povjerenje u politiku Partije i na praksi pokazalo da se kod komunista ne razlikuju riječi i djela. Istovremeno, spremnost komunista da do krajnjih granica požrtvovanja i bespoštedno polažu svoj život za ideale nacionalne slobode i ljubavi za rodnu grudu opredjeljivala je mnoge ljude, koji su u svom patriotskom osjećanju shvatili da je osnovno u tom momentu protjerati okupatora iz zemlje i boriti se za jedinstvo i bratstvo koje smo mi stalno i na svakom koraku isticali.

Kurs Partije bio je preciziran već u januaru 1942. na Pokrajinskom savjetovanju Komunističke partije Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu, gdje su osuđena superljevičarska mišljenja u proleterskoj revoluciji, kao i oportunističko gledanje na četnike i potcjenjivanje njihove već uveliko razvijene akcije za ugušivanje ustanka na pozicijama saradnje sa okupatorom i politikom podjele vlasti sa »Nezavisnom Državom Hrvatskom«.

Međutim, ma koliko da je kriza bila duboka i teška za tok ustanka, ona nije značila prekid ustaničke borbe u istočnoj Bosni, niti je predstavljala poraz narodnooslobodilačkog pokreta u političkom smislu. To je bila osjeka onog velikog poleta ustaničkih uspjeha iz prvih mjeseci, kada je oružana borba i po svom obimu i po svojoj snazi premašila i naša očekivanja, a neprijatelju zadala teške udarce i gubitke koji su narodu na djelu pokazali da se može uspješno boriti protiv njemačkih i ustaških snaga. Pokazalo se da partizanski način ratovanja u uslovima okupacije predstavlja efikasan oblik ratovanja i u tadanjim uslovima jedino mogući način da se okupator spriječi u njegovim namjerama. Takva naša borba prisilila je okupatorske i kvislinške snage da vežu svoje brojne efektive, jer nikada nisu znali gdje i na koji način naši odredi mogu napasti i nanositi im gubitke. Naše akcije bile su istovremeno i naše najjače agitaciono sredstvo, jer smo time pokazivali stalno prisustvo i u vojnom i u političkom smislu.

Mi pak odmah nismo mogli obuhvatiti ovako široke akcije, za koje još nismo bili organizaciono i kadrovski spremni, jer je trebalo mnogo izraslih i sposobnih ljudi, kako radi organizacije vojnih jedinica, tako isto i za organizaciju narodne vlasti i politički rad na oslobođenoj teritoriji. Nismo odmah pokazali dovoljno elastičnosti da prilagodimo način borbe novim uslovima, nego su nas neprijateljske ofanzive onemogućile da sredimo svoje redove, a događaji su se odvijali velikom brzinom i to uglavnom na našu štetu.

Od maja 1942, kada su gotovo prestali da egzistiraju partizanski odredi u istočnoj Bosni, nastaje specifična situacija u čitavoj oblasti. Formirana je Grupa udarnih bataljona, koja je kasnije proglašena 6. istočnobosanskom narodnooslobodilačkom udarnom brigadom, a od odreda ostao je Birčanski narodnooslobodilački odred, koji je jedini uspio da se održi. U takvoj situaciji bilo je potrebno prilagoditi se novim uslovima, jer je najveći dio dotadašnje slobodne teritorije bio okupiran i kontrolisan od neprijateljskih snaga. U gradovima su vlast održavale ustaše uz pomoć njemačkih jedinica, a u selima, u jednoj vrlo neizvjesnoj situaciji, vlast su dijelili ustaše i četnici, kako u kojem kraju, jer je nastupio period sporazumijevanja i pismenog ugovaranja o uzajamnoj pomoći i saradnji ovih okupatorskih izmećara u borbi protiv partizana i ustaničkih političkih snaga i organizacije. U muslimanskim selima javlja se muslimanska milicija kao izraz specifičnog stanja u kome se nalazilo muslimansko stanovništvo, koje je nastojalo da brani svoja sela od četničkih upada i istovremeno da izbjegava mobilizaciju u regularne okupatorske i kvislinške jedinice, jer je sve više nastupao period »otrežnjavanja« tj. spoznaje da sprega sa okupatorom ne vodi nikakvom dobru. Pokazalo se da se iza četnika, tih najvećih ubojica muslimanskog življa, takođe nalaze Nijemci, koji vješto huškaju jedan narod na drugi, kako bi na taj način, zavađajući Srbe i Muslimane, obezbijedili svoje planove, učvrstili okupaciju i likvidirali narodni ustanak.

Mi smo uspjeli održavati kontinuitet političkog rada i našeg prisustva, iako relativno oslabljeni i privremeno bez vlasti i ranije oslobođene teritorije. U pozadini je ubrzo došlo do obnavljanja partijskih organizacija gotovo u svim krajevima. Istina, to nisu bile brojne organizacije, ali su to bili čvrsti oslonci na koje se Partija mogla oslanjati i koji su bili sposobni da održe kontinuitet političke akcije i povezivanje sa najpozitivnijim i patriotski raspoloženim ljudima. Iako u vrlo teškim uslovima, izloženi najvećim opasnostima, komunisti na terenu su objašnjavali političku situaciju, okupljali ljude oko sebe i pripremali ih za nove akcije i borbu. U mnogim krajevima su obnovljeni i narodnooslobodilački odbori, koji su pored partijskih i skojevskih organizacija predstavljali jednu od organizacija i snaga narodnooslobodilačkog pokreta. U ljeto 1942. mi smo imali partijsku i skojevsku organizaciju u Birču, na Romaniji, Majevici, Semberiji i Jahorini, kao i u nekim okupiranim mjestima istočne Bosne, kao npr. u Vlasenici, Bij eli ini, Goraždu i Foči. U Tuzli je djelovao Mjesni komitet Komunističke partije. U Sarajevu je poslije provale organizacija bila razbijena, ali je odlukom Pokrajinskog komiteta iz 6. brigade upućen Vladimir Perić Valter, koji je ubrzo uspješnim radom razvio politički i obavještajni rad, obnovio Mjesni komitet i, kao što je poznato, omogućio da ilegalna organizacija u Sarajevu da svoj dragocjeni prilog narodnooslobodilačkoj borbi.

Naročito je važno istaći da je u najširim slojevima naroda duboko živjelo osjećanje pravedne stvari za koju se borila Narodnooslobodilačka vojska i vjera u ispravnost političkih ciljeva narodnooslobodilačkog pokreta. To je ono što neprijatelj nije uspio da uništi, iako je zadobio privremene vojničke pobjede. Ostalo je kao najplodnije sjeme sve ono što je ustanak u svom prvom širokom revolucionarnom zamahu dao, ulivši u svijest ljudi nužnost borbe protiv okupatora i njegovih saradnika da bi se izborila nacionalna sloboda i nezavisnost zemlje.

Za istočnu Bosnu u periodu krize ustanka veoma značajnu ulogu i zasluge za prebrođavanje krize imala je 6. istočnobosanska brigada, koja je svojim akcijama i prisustvom u gotovo svim krajevima predstavljala ne samo vojnički faktor nego i vrlo značajan politički činilac. To je bila brigada sastavljena od najsvjesnijih boraca istočne Bosne, oko dvije trećine njenih boraca bili su članovi Komunističke partije Jugoslavije; tu se nalazio veliki broj rukovodećih kadrova iz ranijih partizanskih odreda istočne Bosne. Sa njom su se kretali članovi Pokrajinskog komiteta KPJ, kao i članovi Glavnog štaba NOV-a i partizanskih odreda za Bosnu i Hercegovinu. Brigada je svugdje gdje je dospijevala razvijala politički rad u narodu. Bilo je već redovno i uobičajeno da svaki bataIjon ili četa održava zajedničke sastanke, skupove, a ponekad i narodne zborove, na kojima je uporno objašnjavana politička situacija u zemlji i u svijetu. Održavane su kulturne priredbe i sijela na kojima su borci neposredno ispoljavali svoju ljubav i duboku vezu sa narodom. Brigada je svugdje rado dočekivana. Ona je imala vanredno pažljiv odnos prema narodnoj imovini i veoma strog postupak prema svakom i najmanjem pokušaju samovlasnog uzimanja hrane od stanovnika. I danas se u narodu spominju te moralne vrline boraca 6. brigade i prepričavaju kao priče, kako su proleteri, gladni i bosi bili besprekorni i gajili najveće razumijevanje za težak položaj naroda, koji, opljačkan, ni sam nije imao gotovo ništa. Šesta brigada učvršćivala je vjeru u povratak naših izgubljenih pozicija i mogućnost ponovnog zamaha koji je u jesen 1942. i uslijedio.

Jesen 1942. predstavlja u istočnoj Bosni period preokreta političkog raspoloženja naroda svih nacionalnosti iz stanja iščekivanja u postupno, ali sve veće aktiviranje za stvar NOB-a. Dio srpskog stanovništva koji je u početku bio nasjeo četničkoj propagandi i povjerovao u njihovo obećanje i bučne nacionalističke parole o slobodi Srpstva, o Kralju i otadžbini, o potrebi čekanja da se u borbu ide kada za to bude vrijeme, uvidio je za nekoliko mjeseci ljeta 1942. da se iza toga krije isključivo izdaja oslobodilačke borbe. Preko Draže Mihailovića i njegovih sljedbenika velikosrpska buržoazija težila je da likvidira ustanak i, oslanjajući se na sporazume sa Nijemcima, stavljajući im se u službu, obezbijedi za sebe vlast

u određenim područjima, kao i da nađe puta za restauriranje stare nenarodne vlasti, bez obzira kakav će biti ishod rata. To je bila pozicija iza koje se sve jasnije sagledavala izdaja naroda, sve se više i otvorenije vidjelo da četnicima nije stalo ni do kakvih narodnih sloboda i da im je svejedno pod okriljem koje imperijalističke sile utvrđuju svoje sebične interese. Nijemci sa svoje strane postepeno su nadolazili na to da u četnicima mogu imati dobrog saveznika i rado su prihvatili mogućnost da se oslanjaju i na njih gdje god nisu bili sigurni u svog početnog saveznika — ustaše. Tako je nastala situacija u kojoj, po odobravanju Nijemaca, dolazi i do većeg broja sporazuma između četnika i ustaša, u kojima su ugovarani mjere i zadaci svakog od ovih dvaju vjernih Hitlerovih slugu. Oštrica ovog izdajničkog poteza jedino je uperena protiv partizana i narodnooslobodilačkog pokreta. Tako su tim ugovorima uglavljivane podjele teritorijalne vlasti, vojne akcije protiv partizana, međusobna pomoć u ljudstvu i naoružanju, obavještajna služba i drugi vidovi izdajničkog bratstva dojučerašnjih krvavih protivnika. Dolazi do otvorenih sastanaka četničkih i ustaških glavešina a ponekad x do zajedničkih gozbi i proslavljanja tih prljavih izdajničkih poslova. Patriotski raspoloženo stanovništvo bilo je ogorčeno.

Već od početka četnici su zbog raznih postupaka i veoma plitkih poteza žandarskih i šovinističkih politikanata doživljavali odvajanje poštenih srpskih masa od sebe. To se vidnije ogleda i u njihovoj odluci da u decembru 1941. obrazuju uz pomoć Nijemaca Privremenu upravu ili tzv. četničku vladu istočne Bosne na čelu sa majorom Jezdimirom Dangićem. Iako je ova »vlada« postojala veoma kratko vrijeme i na uskom graničnom području između Srbije i istočne Bosne, ovaj slučaj je vrijedan pomena zato što on od početka odražava interes Nedićeve kvislinške vlade i Nijemaca da u istočnoj Bosni ostvare svoju kontrolu i vlast. Međutim, postupci ove četničke grupe žandarskih oficira, seoskih gazda i šovinističkih politikanata prema narodu, a posebno zločini prema muslimanskom stanovništvu, izolirali su ih od poštenog i patriotskog stanovništva, koje je u njima vidjelo isključivo sluge okupatora, nasilnike i prijetnju svakom budućem normalnom i mogućem životu. To je bio najgrublji pokazatelj svega onoga što bi za narod moglo uslijediti kada bi se takva nenarodna mafija domogla vladavine. Ovdje se može dodati da četnici iz Srbije nisu svoj uticaj sprovodili samo na ovom području istočne Bosne nego su to činili i u drugim krajevima. Oni su uputili mnoge oficire i »vojvode« u Majevicu i Semberiju, na Romaniju i okolinu Sarajeva, koji su u saradnji sa Nijemcima i »Nezavisnom Državom Hrvatskom« bili čvrsto povezani. Pomenuću samo jedan broj poznatijih izdajničkih oficira koji su vršili tu pronjemačku misiju po istočnoj Bosni: na Majevici i Semberiji kapetani Dragoslav Račić i Stevo Damjanović Leko, poručnik Rajo Banjičić i žanđarmerijski narednik Đuro Bižić; na Romaniji i

Podrinju majori Boško Todorović i Milorad Momčilović, Dobrica Đukić i poručnik Rade Tuševljaković; u vlaseničkoj okolini kapetan Risto Čuković, na Trebavi opštinski službenik Stevo Botić, i drugi. Svi oni imali su veze i oslonac u gradovima kod Nijemaca, koji su ih u određenim, za njih kritičnim momentima štitili, sklanjali ili prebacivali u Srbiju. Na samom terenu svaki u »svojoj zoni uticaja« oslanjali su se na pojedine domaće samozvane oficire i vojvode koji su po njihovim instrukcijama bili sprovodnici krvavog i zločinačkog terora nad narodom. Tako su se po zlu isticali vojvoda Radivoje Kerović na Majevici, Savo Derikonja i Radomir Nešković na Romaniji, Radivoje Kosorić u okolini Rogatice, Cvijetin Todić na Ozrenu, braća Miloš i Rajko Čelonja u okolini Vlasenice, i mnogi drugi manje i više poznati koljači i pljačkaši nezaštićenog stanovništva. Oni su organizovano radili i na formiranju špijunske organizacije koja je za račun Gestapoa djelovala protiv ustaničkih snaga. Nasilje prema narodu, pljačkanje imovine, teror i brojna ubistva najpoštenijih građana i pristalica narodnooslobodilačkog pokreta otvarali su oči narodu da sagleda da politički stavovi narodnooslobodilačke borbe nisu samo puka agitaciona parola i fraza, nego jedino moguća platforma borbe za slobodu i nezavisnost.

U redovima muslimanskog stanovništva odvijao se sličan proces. U toku ljeta i jeseni 1942. mi zapažamo kod seoskog muslimanskog stanovništva sve manje neprijateljskih stavova prema narodnooslobodilačkom pokretu, nestaje nepovjerenja i rezerve prema našim jedinicama, sve su rjeđe pojave da seoska milicija i zeleni kadar otvaraju vatru na naše kolone. Naše distanciranje od četnika i otvoreni sukob s njima, kao i pojedini slučajevi partizanske zaštite muslimanskih sela od četničkih napada, približavali su zaplašeno i ugroženo muslimansko stanovništvo politici bratstva i jedinstva i borbi protiv okupatora i njegovih saradnika. Mora se istaći da je ovaj proces išao dosta sporo, ali on je bivao sve vidljiviji i konkretniji. Treba shvatiti da su gorka iskustva Muslimana u pokolju i paljevini njihovih sela, kao i nužno bježanje u druge krajeve, u tzv. muhadžirluk, stvorili opštu nesigurnost i strah, jer ljudi često nisu znali šta donosi dan a šta noć. Što je više raslo raspoloženje srpskog stanovništva za borbu protiv četničkih izdajnika, sve je brži bivao proces političkog sazrijevanja muslimanskog stanovništva koji ga je sve snažnije vezivao za narodnooslobodilački pokret. Otpočinju i odgovarajući oblici saradnje i pomoći Muslimana narodnooslobodilačkoj borbi. Ta pomoć se ogleda u davanju obavještenja o namjerama neprijatelja, zatim u materijalnoj pomoći, kao i pojedinim slučajevima sklanjanja naših ranjenika ili političkih radnika. Krajem 1942. godine otpočinje i pristupanje svjesnijih Muslimana u redove partizana, što je u prvoj polovini 1943. godine dobilo i veće razmjere, a masovniji pristup otpočeo je naročito poslije prvog oslobođenja Tuzle. Važno je istaći da je sazrije-

vanju ovog procesa mnogo doprinijelo prisustvo znatnog broja komunista i revolucionara Muslimana u 6. istočnobosanskoj brigadi i posebno postojanje Muslimanske čete u njoj, koja je bila jezgro za kasnije formiranje 16. muslimanske brigade.

Kod muslimanskog stanovništva u gradovima istočne Bosne i Sarajeva politička diferencijacija se odvijala na nešto drukčiji način. U prvom redu treba imati na umu da je u većim gradovima postojala i tradicija revolucionarnog radničkog pokreta i znatan broj porodica koje su bile odranije vezane za progresivno djelovanje radničke klase, a ovdje naročito treba istaći Sarajevo, Tuzlu, Bijeljinu, Brčko i još neka mjesta. U ovim mjestima je, iako pod veoma teškim uslovima i čestim provalama, djelovala partijska organizacija i održavala trajnu vezu sa partijskim rukovodstvom. Ne može se reći da je u tom radu malobrojne partijske organizacije i nešto brojnije skojevske organizacije bilo mnogo snalažljivosti i krupnijih uspjeha, ali one su zahvaljujući objektivnim uslovima i raspoloženju naroda imale uspjeha u političkom radu. Radnička klasa i inteligencija ovih gradova, uglavnom, nisu nikada u toku rata ni davale podršku okupaciji ili marionetskom režimu »Nezavisne Države Hrvatske«. Zato je u ovim mjestima neprestano rasla sve veća mogućnost jačanja naših političkih pozicija, što će se u toku 1943. godine ispoljiti i u većem broju pristupanja radnika i inteligencije iz gradova u jedinice Narodnooslobodilačke vojske.

Muslimanski reakcionarni krugovi u gradovima, okupljeni oko bivših političara JMO ili oko nekih muslimanskih udruženja i organizacija u kojima su oni imali presudan uticaj, 1942. godine pokazuju opredjeljenja u drugom pravcu. Opšti razvoj narodnooslobodilačke borbe, uspjesi narodnog ustanka u Bosni i Hercegovini poljuljali su njihove koncepcije i protunarodne planove, pa je prvobitna vjera, da će u okviru »Nezavisne Države Hrvatske« i uz pomoć Nijemaca ostvariti svoje sebične težnje da nametnu hegemoniju narodima Bosne i Hercegovine, potpuno poljuljana i njihovi pogledi su usmjereni u novom pravcu — kako se otrgnuti iz okrilja »Nezavisne Države Hrvatske«. Njima je postajalo sve jasnije da su izigrani od strane velikohrvatske buržoazije, koja je već odavno računala sa Bosnom i Hercegovinom kao svojom teritorijom i koja je pod laskavom parolom da su Muslimani najčistiji dio hrvatske nacije, »cvijeće Hrvata«, uspjela da, već u početku okupacije, pripoji Bosnu i Hercegovinu Pavelićevom marionetskom režimu. Oni su opazili da se patriotski dio muslimanskog stanovništva distancira i ograđuje od ustaških zločina i da i u njih same sve više gube povjerenje pošteni građani. Za njih više nije bilo logike da podržavaju ustaški režim; oni od njega ne mogu ništa očekivati, tim prije što je stvarno sva vlast bila u rukama ustaških glavešina, koji najčešće i nisu bili iz Bosne i Hercegovine. Muslimanski građanski političari su ustašku politiku ocijenili kao dobro sračunatu igru

protiv njih, a s druge strane bili su svjedoci njemačko-ustaškog tretiranja četnika kao faktora u podjeli vlasti zbog realne snage koju su četnici kao naoružani odredi predstavljali. Zato su oni došli do zaključka da ustaška »Nezavisna Država Hrvatska« ne može biti država u kojoj će oni naći okvire za svoje pretenzije, nego da treba da idu na organizovanje svoje vlastite oružane sile. Tako već u ljeto 1942. oni odlučuju da upute određenu delegaciju Hitleru s tim da ona obrazloži položaj Muslimana u Bosni i Hercegovini i zatraži da se Bosna i Hercegovina otcijepi od »Nezavisne Države Hrvatske« i oslanja direktno na Treći rajh. Bosansko-hercegovački muslimanski reakcionarni krugovi duboko su vjerovali u nacističku pobjedu u II svjetskom ratu pa su bili spremni da prodaju narodne interese i pod takvim okriljem, samo da bi osigurali svoje klasne pozicije. Isto tako oni su tražili da se organizuju posebne vojne muslimanske jedinice pod nazivom »Bosanske straže«, po uzoru na Hadžiefendića legiju, koja je već postojala u tuzlanskom okrugu. Oni su zamišljali da će u ove jedinice uputiti sve muslimanske borce iz domobranskih i ustaških jedinica, sem onih koji su na istočnom frontu, i oštricu njihove borbe usmjeriti protiv Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda. Iako ova delegacija nije odmah otišla u Berlin, oni nisu odustali od svojih namjera, pa su 1. novembra 1942. uputili memorandum Adolfu Hitleru, u kome su bile u osnovi izložene pomenute ideje. Hitler i njegovi saradnici nisu odmah pokazali razumijevanje za ove zahtjeve, vjerovatno zbog već stvorene situacije i obaveza prema Paveliću i »Nezavisnoj Državi Hrvatskoj« kao i izvjesne nevjerice u ovaj politički projekat i snagu potpisnika. Međutim, početkom 1943. godine dolazi do tolerisanja organizovanja muslimanske legije i okupljanja ljudstva u te jedinice. U aprilu 1943. jerusalimski muftija El Huseini, prilikom svoje posjete Zagrebu, Banjaluci i Sarajevu zalaže se za jačanje povjerenja Muslimana u Treći rajh i na njegov predlog dolazi u maju 1943. do formiranja posebne muslimanske divizije pod njemačkom komandom — 13. SS divizije, po zlu poznate »Handžar-divizije«.

Objektivno uzevši, ova nastojanja muslimanske reakcije nanijela su ozbiljne teškoće razvitku i jačanju narodnooslobodilačkog pokreta, naročito u istočnoj Bosni, ali svakako nisu bila presudna, jer je raspoloženje naroda brzo i intenzivno raslo u korist oslobodilačkog pokreta. S druge strane, jedan dobar dio bivših građanskih političara iz redova Muslimana nije prihvatio takvo srođavanje sa nacističkom okupacijom pa se opredijelio za narodnooslobodilački pokret. To je dovelo do slabljenja reakcionarnih pozicija u redovima muslimanske buržoazije, njihovog diskreditovanja i otvaranja procesa opšteg gubljenja povjerenja muslimanskog naroda u njih, jer mu nisu ništa pozitivno nudili niti pružali ma kakvu garanciju za izlaz iz neobično teškog položaja u kome se nalazio.

Hrvatski narod, koji u istočnoj Bosni čini relativno mali broj stanovnika, doživio je dosta brzo razočarenja u iluzije i nade koje je u početku formirao u odnosu na ustaški režim i »Nezavisnu Državu Hrvatsku«. S obzirom na neravnopravan položaj hrvatskog naroda u predratnoj hegemonističkoj Jugoslaviji, ovaj dio stanovništva očekivao je da će u toj novostvorenoj državi ostvariti svoje nacionalne težnje, pa je u najvećem broju i davao podršku toj kvislinškoj vlasti. Međutim, zločinački postupci ustaškog režima prema srpskom stanovništvu postupno su djelovali na splašnjavanje tog oduševljenja i sve veći broj poštenog hrvatskog stanovništva postaje hladniji i rezervisaniji prema ustaškoj politici. Tome znatno doprinosi i narastanje i jačanje narodnooslobodilačkog pokreta i u samoj Hrvatskoj. Jedan dio hrvatskog stanovništva već u početku nije prihvatio ustaški režim i odmah se vidno distancirao od njega. To treba istaći naročito za radnike i seljake iz okoline Tuzle, koji se više vežu za narodnooslobodilački pokret. Revolucionarne tradicije husinske bune dale su svoje rezultate. Slavna grupa husinskih rudara jasno i nedvojbeno je manifestovaia opredeljenje ovog dijela naroda za narodnooslobodilačku borbu. Inače, dio posavskih Hrvata, uglavnom, drži se rezervisano. Brzi razvoj vojno-političkih događaja u korist narodnooslobodilačkog pokreta sve je više orijentisao hrvatsko stanovništvo istočne Bosne za narodnooslobodilačku borbu, pa je i jedan broj građanskih političara, bivših funkcionera HSS-a, u toku 1943. godine pristupio narodnooslobodilačkom pokretu. To patriotsko držanje ovog dijela hrvatskog stanovništva bilo je od velikog značaja za jačanje bratstva i jedinstva naroda istočne Bosne i za dalji razvitak ustanka u ovom kraju.

Zločini okupatora, ustaša i četnika, masovni progoni i ubijanja u Jasenovcu, Gradiškoj i drugim logorima i zatvorima pojačavali su svijest naroda da se jedino borbom može očuvati egzistencija i spriječiti fizičko istrebljenje pojedinih naroda koje je bratoubilačko klanje nosilo sa sobom. Nosioci takve borbe bili su jedino Komunistička partija Jugoslavije i oslobodilačka vojska koje su u praksi pokazale beskompromisnost i spremnost za bezrezervnu borbu, čistu od svakog služenja tuđinu, ističući vlast naroda u oslobođenoj zemlji i najavljujući istovremeno perspektivu rješavanja najbitnijih socijalnih problema koji predstavljaju vjekovnu težnju naroda Bosne i Hercegovine.

Porastu političkog raspoloženja naroda istočne Bosne u našu korist doprinosile su i pobjede narodnooslobodilačkog pokreta u drugim krajevima Jugoslavije, a naročito u Bosanskoj krajini. Oslobođenje veće teritorije i mnogih gradova u Krajini, kao i održavanje Prvog zasjedanja AVNOJ-a, otvaralo je perspektivu nove narodne vlasti i pobjede nad okupatorom.

Neuspjesi Nijemaca na istočnom frontu, naročito porazi pod Moskvom i Lenjingradom, sa čijim padom je Hitler svakako raču-

nao, počeli su da unose skepsu i kod onih elemenata koji su u prvim danima njemačkih pobjeda vjerovali u grandioznu moć Hitlerovih oružanih snaga i mislili da će njemački vojnici spektakularno i pobjedonosno zauzeti ove gradove, kao što su to učinili kada su olako, u početku II svjetskog rata, umarširali u mnoge evropske metropole. Sličan učinak izazvalo je i obavještenje savezničkih snaga u julu 1942. da je postignut sporazum o tome da predstoji hitan zadatak otvaranja drugog fronta u Evropi. Iako do otvaranja savezničkog fronta nije došlo prije ljeta 1944, ovaj sporazum saveznika razbijao je sve sumnje u to da između SSSR-a i zapadnih saveznika ne postoji zajednički stav i zajedničko dejstvo protiv fašističke koalicije. Pozitivni učinak spoljnjeg faktora, tj. pobjede saveznika, još više je došao do izražaja poslije velikog poraza Nijemaca pod Staljingradom koncem 1942. i početkom 1943. godine.

Drugog avgusta 1942. grupa istočnobosanskih udarnih bataljona je zvanično, odlukom Vrhovnog štaba, proglašena za 6. istočnobosansku udarnu brigadu. Ova brigada je kao osnovna vojnička udarna snaga operisala uglavnom na teritoriji Romanija—Birač—Majevica i Semberija. Ona je, u odnosu na svoju brojnost, imala veći broj okršaja sa neprijateljskim snagama i to naročito u borbama protiv četnika i domobranskih uporišta. Zahvaljujući svojoj pokretljivosti, ona je, obično iznenađujući neprijatelja, postizala znatne uspjehe, nanoseći neprijatelju gubitke u živoj snazi, kao i materijalne gubitke. Svojim prisustvom ona je neprijateljskim snagama bila još teža i opasnija kao politički faktor, jer je oko sebe okupila i za sebe vezala najprogresivnije snage i učvršćivala patriotsko raspoloženje naroda. Ona je u jesen 1942. otpočela sa intenzivnijim akcijama, koje su uslijedile naročito od septembra kada se brigada prebacila na Majevicu.

Teški uslovi krize ustanka imali su i određeni subjektivni odraz na izvjesne stavove i odluke partijsko-političkog rukovođenja u ovom kraju. Prije svega treba ukazati na činjenicu da su naše snage i partijsko rukovodstvo od ljeta 1942. pa sve do aprila 1943. bili bez veza sa Centralnim komitetom KPJ i Vrhovnim štabom NOV i POJ. To je, razumljivo, unosilo izvjesne probleme oko uklapanja naše vojne i političke akcije u zajedničko dejstvo sa cjelokupnim snagama NOP-a. Isto tako, to je navodilo naše rukovodeće kadrove da sami traže određena rješenja za dalju akciju. U okviru traženja takvog rješenja bilo je izvjesnog kolebanja oko toga na koje područje baciti težište borbe i u kojem kraju istočne Bosne postoje najbolji uslovi za omasovljenje i razvoj ustanka. Orijentacija na Majevicu i Semberiju pokazala se ispravnom i donijela je veoma pozitivne rezultate i može se reći bila presudna za dalji tok narodnooslobodilačke borbe u istočnoj Bosni. Kada je riječ o štetnim posljedicama nepostojanja veza sa Centralnim komitetom i Vrhovnim štabom, onda se to najbolje vidi iz naređenja Vrhovnog ko-

mandanta druga Tita upućenog štabu 6. istočnobosanske brigade 12. januara 1943. U tom naređenju drug Tito ističe da je nepostojanje ove veze veoma krupna greška i propust i da će se to negativno odraziti na interese naše borbe, a naročito na situaciju u istočnoj Bosni, kojoj se poklanja osobita pažnja. U istom naređenju se određuju i zadaci, gdje se navodi da odmah treba pristupiti mobilizaciji snaga i formiranju novih jedinica. Za 6. istočnobosansku brigadu se navodi da treba da se pretvori u diviziju. Borbu treba razbuktati do najvećeg stepena; napadati na najglavnije komunikacije, brzim akcijama oslobađati naselja i gradove, stvoriti oslobođenu teritoriju, organizovati narodnu vlast i širiti borbu na sve strane uz uspostavljanje veza i koordinaciju sa snagama i partizanskim jedinicama koje djeluju na teritorijama koje se graniče sa istočnom Bosnom.

Događaji su se odvijali tako da se ovo naređenje Vrhovnog komandanta već u određenom smislu dobrim dijelom i realizovalo iako ne baš sve onako kako je to u naredbi stajalo. Naime, u traženju odgovarajućeg rješenja održano je i značajno partijsko savjetovanje u Sekovićima 3. VIII 1942, gdje su prisustvovali komunisti brigade i partijski radnici iz PK KPJ i sa terena, koji su se u to vrijeme nalazili u okolini Šekovića. Tu je analizirana postojeća situacija u istočnoj Bosni i ocijenjeno da postoje uslovi za obnavljanje ustaničkog zamaha. Istaknuto je da u Majevici i Semberiji postoje povoljni uslovi za borbu i širu mobilizaciju boraca Narodnooslobodilačke vojske. Sesta brigada se potom prebacila na Majevicu i u Srem, pošto je prethodno pokušala da uspostavi vezu sa krajiškim jedinicama preko Posavine i Trebave. Međutim, u toku tog pokreta ocijenjeno je da se taj prelazak u Krajinu neće moći iz vojničkih razloga uspješno izvesti, pa se brigada koncem septembra iz Posavine i Trebave vratila na Majevicu. U cilju uspostavljanja veza sa Vrhovnim štabom 30. septembra odlazi Svetozar Vukmanović Tempo, delegat CK KPJ, u Krajinu, gdje se drug Tito u to vrijeme nalazio.

Pojava 6. brigade na Majevici, Semberiji, Posavini i Trebavi ostavila je izvanredan utisak. Dobro organizovana, disciplinovana i prilično dobro naoružana jedinica, ulijevala je vjeru da partizani raspolažu sa dosta snaga, da mogu uspješno voditi borbu. Narod je svugdje brigadu primao veoma dobro i pružao joj svesrdnu pomoć, bez obzira na to što su četnici svojom strahovladom to sprečavali. Četnici su, prestrašeni pojavom brigade, otpočeli da razmišljaju kako da se organizuju da unište naše snage, jer su do našeg prelaska vršljali i harali kako su oni htjeli. Međutim, u redovima prisilno mobilisanih četnika nastupilo je znatno kolebanje i nespremnost da se tuku protiv partizana.

Petog oktobra dolazi do prebacivanja dva bataljona 6. brigade u Srem. Prelaskom u Srem uspostavlja se značajna veza sa Pokra-

jinskim komitetom KP za Vojvodinu i vojvođanskim partizanskim jedinicama. Ponuđeno je drugovima iz Vojvodine da preko zime prebace jedan dio svojih snaga u istočnu Bosnu i da se uspostavi trajnija veza i most za dalju saradnju i zajedničku akciju. Drugovi iz vojvođanskog partijskog rukovodstva ocijenili su da je takav korak koristan i za dalji razvoj ustanka u njihovim krajevima i saglasili se sa tim stavom. Tako je došlo do izvanredno važne odluke, koja je imala istorijski značaj, kako za razvitak ustanka u istočnoj Bosni, tako i za Vojvodinu i posebno za Srem. Za vrijeme boravka naših bataljona u Sremu vođene su uspješne zajedničke borbe. Prvo su izvršena dva uspješna napada na neprijateljska uporišta u Vrbanji i Kuzminu, a nekoliko dana kasnije došlo je i do velike borbe sa Nijemcima kod sela Jamena, na mjestu zvanom Dvorac, gdje su Nijemci pretrpjeli velike gubitke (oko 80 mrtvih i 120 ranjenih). Tako se već u Sremu u borbi otpočelo kovati oružano bratstvo naroda istočne Bosne i Vojvodine.

Poslije jednomjesečnog boravka u Sremu povratkom bataljona 6. brigade i sa njima Fruškogorskog partizanskog odreda u istočnu Bosnu, otpočinju uspješne borbe i akcije naših snaga na području Majevice i Semberije. To su napadi na Lopare i druga domobranska uporišta, kao i na četničke snage koje, preplašene, počinju da se povezuju i pripremaju za protivnapad. Borci 6. brigade, poslije povratka iz Srema zajedno sa borcima iz Vojvodine, pokazuju izvanredan moral, naročito ohrabreni uspješnom borbom protiv Nijemaca u Sremu. Bilo je jasno da se već možemo upustiti i u odlučnije bitke, a u prvom redu moralo se usmjeriti na likvidaciju četnika.

Zastrašene četničke grupe na Majevici i Semberiji, koje su se do našeg odlaska međusobno gložile u borbi za prestiž i vlast, tražile su pomoć i saradnju od svojih ustaških saveznika i istovremeno u zajednici sa četnicima Posavine, Trebave i Ozrena spremale napad na nas. Krajem novembra trebalo je da se svi četnici koncentrišu na Majevici u selu Maleševcima, odakle su imali namjeru da otpočnu napad na naše snage. I zaista, oni su se svi, sem četnika sa Ozrena, okupili dobro naoružani i snabdjeveni municijom. Pošto je njihov plan za napad na partizanske snage bio zajednički dogovoren sa komandama domobranskih jedinica NDH, one su ih izdašno pomogle naročito municijom, a bilo je ugovoreno i sadejstvo snaga. Tako okupljeni oko 1.500 četnika vjerovalo je da će bez po muke uništiti naše snage. Oni su pili i orgijali i unaprijed slavili svoju pobjedu. Međutim, borba je drukčije odlučila. Dvadeset osmog novembra u zoru iznenadno oni su opkoljeni i neodoljivim jurišom prosto pregaženi. Na bojištu su ostavili oko 150 mrtvih i oko 600 zarobljenih. To je bio poraz od kojeg se četnici u sjevernom dijelu istočne Bosne više nikada nisu mogli oporaviti. Već i prije ove bitke znatan broj četnika na terenu je bio razoružan, a neki su se sami javljali našim jedinicama. Pokazalo se da jedan broj

prisilno mobilisanih četnika seljaka Majevice, Semberije, Posavine i Trebave nije bio spreman da se bori protiv partizana. Očito je bilo da je kompromitacija četnika u očima naroda sazrela.

Povezivanje naših jedinica sa Vojvodinom i posebno sa Sremom i poraz četnika na Maleševcima predstavljaju presudan momenat za kraj krize ustanka u istočnoj Bosni. Nastupa novi polet ustanka i period jačanja naših snaga i ostvarivanje zadataka koje je drug Tito u svom pismu 12. januara 1943. naznačio, a koji su već u toku novembra i decembra 1942. bili ostvarivani, a o čemu se u Vrhovnom štabu nije znalo zbog nepostojanja međusobnih veza. Poslije pobjede na Maleševcima dolazi do formiranja i dosta snažnog Majevičkog partizanskog odreda i Prve majevičke brigade. Naše vojne jedinice, po svom idejnom shvatanju i opredijeljenosti više nisu ono što su bile partizanske jedinice na početku ustanka. Sada se radi o novom kvalitetu boračkog sastava; nema više kolebanja, nema unutrašnjeg četničkog rovarenja, nema ni govora o tome kakvu oznaku na kapi nosi borac Narodnooslobodilačke vojske, jer je petokraka zvijezda bila jedini znak i simbol odlučne borbe protiv okupatora i njegovih saradnika. Diferencijacija je u toku krize potpuno sprovedena, a i svijest boračkog sastava, i narodnih masa podignuta na daleko viši stepen. Rastu partizanske jedinice istočne Bosne, a rastu i snage vojvođanskih jedinica. Preko Save stalno se prebacuju novi borci iz Srema i cijele Vojvodine.

Neprijateljske snage iz okolnih ustaških i domobranskih garnizona, zaprepašćene ovim uspjehom naših jedinica, pripremile su ofanzivne akcije sa brojnim jedinicama, ali su naše jedinice vještim manevrisanjem uvijek uspijevale da spriječe njihove namjere, nanoseći im istovremeno dosta gubitaka. U toku decembra 1942, kao i prva tri mjeseca 1943, naše snage, već utrostručene, vodile su mnogo borbi protiv uporišta ustaških i domobranskih snaga i nanosile im znatne gubitke. To su brojne akcije, među kojima treba istaći posebno uspješne borbe protiv ustaša na Milićima i Kramu, kada je u svakoj od ovih borbi ubijeno po više desetina ustaških zločinaca. U borbama u Semberiji i na Majevici, na Capardima i drugim mjestima zarobljen je veći broj domobranskih vojnika, koje smo redovno poslije razoružanja oslobađali i puštali kućama, a one koji su dobrovoljno izražavali želju da ostanu u našim jedinicama primali u svoje redove. Ovaj kurs diferenciranja domobranskih vojnika od ustaša je sastavni dio naše politike bratstva i jedinstva i težnje da odvojimo od službe okupatoru sve poštene ljude koji su prisilno mobilisani u jedinice »Nezavisne Države Hrvatske«. To je otvaralo široku platformu narodnooslobodilačke borbe i u toku cijelog rata pokazalo veoma korisne rezultate, dajući na taj način ustanku opštenarodni karakter.

Istovremeno, vođene su borbe protiv četnika na Birču i Romaniji. Naši uspjesi protiv četnika na Majevici i Semberiji, kao i porazi koje smo nanijeli četnicima Birča i Romani je po prelasku dviju brigada u te krajeve, razbili su njihove snage na malobrojne grupe, koje više nikada u ovim krajevima nisu bile u stanju da sprovedu neku veću mobilizaciju. Sa njima se u vojničkom smislu nije više računalo kao sa nekom ozbiljnijom formacijom. U političkom smislu to su bile diskreditovane i raskrinkane zločinačke grupe, koje su kao takve ostale sve do kraja rata.

Tako je u istočnoj Bosni došlo do situacije u kojoj su porasle narodnooslobodilačke snage i sve više postajale preovlađujuća politička snaga. Na Romaniji se priključuje 6. brigadi preko 200 boraca Romanije i Glasinca, koji se potom uključuju u njen sastav kao Četvrti bataljon. U martu 1943. god. 6. istočnobosanska i Majevička brigada krenule su u sastav glavnine snaga Narodnooslobodilačke vojske, koja se zajedno sa Vrhovnim štabom nalazila u okolini Foče. To je istovremeno bilo uspostavljanje veze sa Vrhovnim štabom i zajedničko učešće ovih dviju brigada istočne Bosne u operacijama sa ostalim jedinicama NOV-a. U V neprijateljskoj ofanzivi, koja je uskoro nastupila obje istočnobosanske brigade časno i dostojno daju svoj prilog u ovoj velikoj istorijskoj bici Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Zbog zasluga u tim bitkama obje brigade u poslijeratnom periodu odlikovane su Ordenom narodnog heroja, jer su se zaista herojski borile i gotovo polovinu svoga ljudstva izgubile u tim slavnim bitkama.

Nisim ALBAHARI

VOJVOĐANI U ISTOČNOJ BOSNI

Na poziv Centralnog komiteta KPJ oružani ustanak protiv okupatora u Vojvodini otpočeo je istovremeno kad i u ostalim krajevima naše zemlje. Neposredno posle napada Hitlerove Nemačke na SSSR, Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu, na čijem se čelu tada nalazio Žarko Zrenjanin Uča, doneo je odluku o formiranju narodnooslobodilačkih partizanskih odreda. Uprkos teških objektivnih, a pre svega nepovoljnih geografskih uslova i nedovoljne političke pripreme širokih narodnih masa, članovi Partije i SKOJ-a disciplinovano su izašli na teren i pristupili izvršenju odluka Partije. Tako su još u toku jula 1941. godine širom Vojvodine, a posebno u Banatu, stvoreni brojni partizanski odredi. Iako brojno mali i slabo naoružani oni su otpočeli sa izvođenjem oružanih akcija i diverzija na okupatorsku živu silu i materijalne rezerve potrebne za dalje vođenje rata.

Iskoristivši svoju brojnu i tehničku premoć i greške rukovodstva ustanka, neprijatelju je ubrzo pošlo za rukom da na ravnom, nepošumljenom i vrlo komunikativnom zemljištu otkrije i u neravnopravnoj borbi razbije najveći broj ovih za borbu nedovoljno pripremljenih partizanskih odreda.

Za razliku od Banata i Bačke, gde je ustanak krajem prve godine rata počeo da jenjava, ustanak u Sremu je od svog početka poprimio organizovaniji i masovniji karakter. Radeći uporno i strpljivo Partija je ovde uporedo sa formiranjem Fruškogorskog i Podunavskog partizanskog odreda pristupila stvaranju široke masovne baze ustanka i time omogućila da on već u prvoj polovini 1942. godine poprimi široke razmere i masovni karakter. Veliku ulogu u radu Partije na političkoj mobilizaciji naroda pružila je grupa komunista — političkih zatvorenika, koja je uz pomoć aktivista spolja pobegla iz kaznione u Sremskoj Mi trovici. Podstičući bor-

beno raspoloženje masa kroz aktuelne borbene parole, kao što su: »Pušku pa u Frušku« (misli se na Frušku goru), »Dole sa pokrštavanjem Srba«, »Ni zrna žita okupatoru«, i si. i svojim upornim radom, Partija je uspela da mobilise široke narodne mase i ostvari visoki stepen antifašističke i patriotske svijesti i jedinstva pokreta.

Zahvaljujući takvom radu Partije i neprekidnim oružanim akcijama, Fruškogorski, Podunavski i Posavski odred i Bosutska četa prerasli su ubrzo u jake borbene partizanske jedinice, koje, međutim, nisu mogle apsorbovati sve veći broj dobrovoljaca. Nedostatak oružja, skučeni manevarski prostor za razvoj i dejstva partizanskih snaga i nedovoljna povezanost sa NOP-om u susednim krajevima (naročito posle nastale oseke ustanka u Srbiji, krajem 1941) postojali su sve akutniji problemi koji su u drugoj polovini 1942. godine imperativno zahtevali rešenje i dovodili u pitanje dalji razmah i sudbinu ovako nabujalog i razvijenog pokreta.

Tražeći izlaz iz ove situacije (političko-geografske izolacije), rukovodstvo pokreta u Sremu je preko narodnog heroja Boška Palkovljevića Pinkija stupilo u vezu sa Vrhovnim štabom, a ubrzo zatim i sa Glavnim štabom NOP-a za Hrvatsku. Nakon toga izvršena je reorganizacija i od dotadašnja tri odreda formiran je jedan — 3. odred 3. operativne zone Hrvatske (»Sremski«) sa tri bataljona i Bosutskom četom.

Međutim, velika udaljenost, neredovne veze i jake neprijateljske snage, koje su ih razdvajale, praktično su onemogućili povezivanje NOP-a u Sremu i NOP-a u Slavoniji. Izlaz se očigledno morao tražiti na drugoj strani. I u takvoj situaciji i dilemi oko dalje sudbine i razvoja NOP-a u Srem se prebacila 6. istočnobosanska brigada.

Prelazak 1. i 3. bataljona 6. istočnobosanske brigade u Srem izvršen je noću između 5. i 6. oktobra 1942. Nakon što je uspostavila vezu sa Bosutskom četom, brigada se smestila radi odmora. Za to vreme napadnuta su neprijateljska uporišta u Kuzminu i Vrbanji. Na povratku iz akcije na selo Kuzmin došlo je do susreta 1. bataljona Sremskog odreda i 6. brigade. Međutim, vremena za radost nije bilo.

Osetivši posle napada na Vrbanju i Kuzmin da se u Sremu nalaze jače partizanske snage, neprijatelj je izvršio hitnu koncentraciju svojih jedinica. Namera mu je bila da okruži i uništi partizane u Bosutskim šumama. Četrnaestog oktobra glavnina 6. brigade sa 1. bataljonom Sremskog odreda nalazila se u pokretu iz šume Kovanluk prema »Dvorcu« na Filipovom putu. Jedna četa brigade nalazila se na obezbeđenju kod »Domuskele« na levoj obali Save, dok se 2. četa na čelu sa Milošem Zekićem nalazila u zasedi prema s. Višnjićevu. Istovremeno se, idući u susret našim jedinicama, Filipovim putem kretao 1. nemački bataljon 718. pešadijske divizije. U iznenadnoj i žestokoj susretnoj borbi udruženi Sremci i

Bosanci uspeli su da okruže i nateraju neprijatelja na proboj i povlačenje. U krvavoj petočasovnoj borbi, koja se vodila prsa u prsa, neprijatelju su naneti teški gubici. Na bojnom polju je ostalo preko 100 mrtvih i veliki broj ranjenih Nemaca. Naši gubici su iznosili 13 mrtvih i 15 ranjenih. Zaplenjena je čitava bataljonska komora, radio-stanica, 2 minobacača sa 150 mina, 4 mitraljeza, veći broj pušaka, 20.000 metaka i veća količina ostale ratne opreme.

Nakon ove borbe, brigada se uputila na Frušku goru, gde je radi odmora i popune ostala mesec dana.

Jednomesečni boravak 6. brigade u Sremu i njene uspešne borbe izvedene zajedno sa delovima Sremskog odreda (a posebno borba na Filipovom putu u Bosutskim šumama) imali su izvanredan značaj ne samo za ponovno jačanje 6. brigade, njeno sređivanje, odmor i popunu, već i za dalji razmah NOP-a u Sremu.

Izvanredno srdačan i topao prijem naroda i sremskih partizana 6. brigade koje je udružila zajednička borba i svest o jedinstvenom i pravednom cilju te borbe, udarili su temelje budućem neraskidivom ratnom drugarstvu i solidarnosti između istočnobosanskih i vojvođanskih jedinica.

*

Dok se 6. istočnobosanska brigada odmarala na Fruškoj gori, Glavni štab NOV i POJ za Bosnu i Hercegovinu predložio je rukovodstvu NOP-a u Sremu da zajedno sa 6. brigadom u istočnu Bosnu uputi glavninu Sremskog odreda. Trebalo je zajedničkim snagama razbiti četnike, koji su u to vreme gospodarili Majevicom, stvoriti zajedničku bazu za zimovanje i uslove za prerastanje Sremskog partizanskog odreda u partizanske brigade. Imajući u vidu dileme oko daljeg razvoja i perspektive masovnog ustanka u Sremu, Okružni komitet KPJ za Srem prihvatio je ovaj predlog i doneo odluku da se jednim, tj. 3. bataljonom (jačine 2'59 boraca) popuni i ojača 6. brigada i da se glavnina Sremskog odreda (dva bataljona sa 441 borcem) uputi takođe u istočnu Bosnu. Četvrti bataljon ostao je u Sremu da posluži kao jezgro za stvaranje i razvoj novih jedinica.

Tako su nakon temeljno izvršenih priprema i dobro organizovanog marša prvi sremski partizani, zajedno sa 6. brigadom pošli u »tu Bosnu ponosnu — visokih bregova ...«

Četvrtog novembra kolona sa oko 1.300 sremskih i bosanskih partizana izbila je na levu obalu Save, a već u 02,00 svi delovi su prešli na desnu obalu Save, odnosno u istočnu Bosnu.

Posle prelaska Save izdužena partizanska kolona, koju je neprijatelj procenio na nekoliko hiljada dobro naoružanih partizana sa »divizionom artiljerije«, stvorila je pometnju kod neprijatelja, a posebno kod majevičkih četnika. Zbog toga su četnički komandanti Račić, Bižić i Prnjatović, koji su u tom trenutku »čistili« Sembe-

riju od partizana, saznavši za prelazak »nekoliko partizanskih brigada« iz Srema po begli na Majevicu, dok je Jovo Prnjatović sa svojim bataljonom potražio spas kod svojih »suboraca« u domobranskom uporištu Balatun.

Posle kraćeg zadržavanja u Semberiji brigada i Sremski odred su se uputili na Majevicu, gdje su se nalazile jače četničke snage. Do prvih borbi sa četničkom grupacijom kapetana Račića došlo je 11. novembra 1942. godine na Orloviću, Piliči i kod manastira Tavne. U ovim borbama ubijeno je 17, a zarobljeno preko 100 četnika. Izaslanik Draže Mihailovića na Majevici, kapetan Dragoslav Račić pobegao je u Srbiju i nije se nikad više vratio u ovaj kraj.

Ne ispuštajući inicijativu iz svojih ruku, odmah posle ove borbe, štabovi Sremskog odreda i 6. brigade doneli su odluku da pristupe čišćenju Majevice od četnika i ostalih neprijateljskih jedinica. Tako su već 16. novembra, napadajući u tri kolone, udružene sremsko-bosanske jedinice razbile domobransko-ustaška uporišta na komunikaciji Tuzla—Brčko. Najveći deo neprijateljskih posada je razbijen. Tom prilikom 4. (Sremski) bataljon koji je ušao u sastav 6. brigade, jurišajući preko čistine na utvrđene položaje i bunkere u Loparama, zarobio je domobransku satniju sa 76 vojnika i oficira, 7 puškomitraljeza i 60 pušaka. Istoga dana Nemci su iz Tuzle, uz pomoć tenkova, pokušali da povrate Lopare, ali su bili prinuđeni da se povuku prema Površnici, a odmah zatim i u Tuzlu. Razbijeni su i neki delovi Bižićevih i Kerovićevih četnika, koji su pokušali da pomognu svojim saveznicima u Loparama. U selu Labucka Sremski odred je razoružao četnički bataljon Koste Toljića, dok se Jablanički četnički bataljon u toku borbe za Lopare sam stavio pod komandu 6. brigade. Dvadesetog novembra na prepad je zarobljen i Jasenički četnički bataljon zajedno sa svojim komandantom. Time je četnička jednogodišnja vladavina na Majevici iz temelja uzdrmana. Ali ovim obračunom sa četnicima nije borba okončana.

Povrativši se od prvog udara i koristeći prisustvo iakih nemačko-ustaških snaga na Majevici četnici su pokušali da se obračunaju sa partizanima i da povrate izgubljeni prestiž. U tu svrhu oni su pozvali u pomoć i trebavske četnike, koji su se prikupili u s. Maleševcima, gde se nalazio štab Đure Bižića. Saznavši za koncentraciju 1.200 četnika i njihove namere, štabovi 6. brigade i Sremskog odreda su odlučili da preduhitre četničke komandante. Manevrišući između nemačko-ustaških uporišta, sremski i bosanski partizani su izvršili izvanredno težak i smeo manevar da bi 28. novembra 1942. godine u zoru, napali četnike u Maleševcima. Napad je bio tako silovit i iznenadan, da je posle šest časova ogorčene borbe potpuno razbijena ova vrlo jaka četnička grupacija na Majevici. U ovoj borbi ubijeno je 120, ranjeno preko 150, a zarobljeno preko 550 četnika. Zaplenjeno je 350 pušaka, 6 teških i 23 puškomitraljeza sa oko 20.000 metaka. Tom prilikom poginuli su pop Dimitrije Stefa-

новић, командант требавских четника, капетан Јово Прњатовић, начелник штаба Мајевичке четничке бригаде; Ђуро Бижић, командант подринских четника; капетан Угрин — Жарко Милуровић и још један поручник, који су од Драже Михаиловића били упућени у Славонију да тамо организују четнички покрет.

*

Ubrzo posle bitke na Maleševcima likvidirane su jedna za drugom i preostale četničke grupe i njihove vođe: Petar Rusić, Jovo Radić, Boro Bogdanović, Savo Trišić, Košta Toljić, Trifko Zugić, Zivorad Lakić — komandanti četničkih bataljona. Od zapaljenog oružja i dobrovoljaca ponovo je formiran i naoružan drugi po redu Majevički partizanski odred.

Pobede partizana nad četnicima, ugrozile su malobrojne i rascepkane nemačko-ustaške posade na Majevici i okolnim mestima. Zbog toga je neprijatelj užurbano počeo sa pripremama za protivofanzivu. Tako već 15. decembra preko 10.000 pripadnika 718. nemačke i 3. domobranske divizije i 5. ustaške brigade kreće prema Majevici. Pošto je, međutim, kod ubijenog nemačkog oficira u s. Vukosavci, 16. decembra 1942. godine zapjenjen plan ove nemačke akcije na Majevici, to su se 6. brigada i Sremski odred veštim manevrima izvukli sa Majevice.

Izbegavajući udar nadmoćnijih neprijateljskih snaga, štabovi brigade i oba odreda odlučili su da se jedinice prebace u Birač. Tako su noću između 18. i 19. decembra naše snage prešle komunikaciju Tuzla — Zvornik i likvidirale usput neprijateljska uporišta Kusonje, Kusovaču, Rudnik i Šarci. U Birču su se Sremski i Majevički odred zadržali do 25. januara 1943. godine a zatim su se ponovo vratili na Majevicu. Po dolasku u Birač, 6. brigada razbija Vlaseničku i Kladanjsku četničku brigadu, a nakon toga je preduzela napad na romanijske četnike i ustaška uporišta u Zljebovima. Međutim, usled velikog snega, pojave pegavca[1]) i teških uslova za život, brigada se vratila na Birač.,

Nakon povratka na Majevicu, Sremski odred je nastavio sa čišćenjem ove teritorije od četnika, napadajući i domobranska uporišta, kojih je u ovom kraju bilo dosta. Ustanak u istočnoj Bosni ponovo se počeo da razbuktava. Čak je bila stvorena i mala slobodna teritorija na koju su neprijateljske jedinice mogle da prodru samo sa jačim snagama. Veza sa Sremom je dobro funkcionisala i iz njega su u Bosnu svakodnevno prelazili novi borci, slata je hrana i odjeća. Iz Bosne u Srem su dolazili na oporavak ranjeni i bolesni partizani.

') Pegavi tifus je zahvatio i Sremski odred, tako da je veliki broj boraca umro od ove opake bolesti. Tifus je pokosio i komandanta Sremskog odreda Stanka Lužajića Milana.

Štab 2. vojvođanske brigade u Vukosavcima 1943. god.

Još povoljniji uslovi za borbu stvoreni su odlaskom nemačkih jedinica u centralnu i zapadnu Bosnu i Hrvatsku radi učestvovanja u operacijama »vajs« i »švarc«. To je omogućilo partizanima u istočnoj Bosni da razviju još veću aktivnost. Na to ih je obavezivala i direktiva Vrhovnog štaba NOV i POJ od 7. februara 1943. godine upućena svim jedinicama NOP-a koje nisu bile zahvaćene neprijateljskom ofanzivom.

Postupajući po naređenju Vrhovnog štaba, udružene vojvođanske i istočnobosanske jedinice su otpočele intenzivne napade na preostala neprijateljska uporišta, komunikacije i saobraćaj. Tako je već sutradan po prijemu direktive Vrhovnog štaba, jedan bataljon 6. istočnobosanske brigade napao voz na pruzi Han-Pijesak — Olovo. Tom prilikom razbijena je ustaška satnija (ubijeno je i ranjeno oko 50 ustaša) i Uništena lokomotiva i 6 vagona. Šesnaestog februara, pri napadu na uporišta Stupari, Matijeviće i Podstupare, srušena su 4 mosta na komunikaciji Kladanj — Tuzla, uništeno 6 kilometara tt-linija i srušen vodovod koji je vodom snabdevao Tuzlu. Sedamnaestog februara 1943. Sremski NOPO je na nekoliko mesta prekinuo železničku prugu Ugljevik — Bijeljina i Bijeljina — Rača, uništio železničke stanice Tmjaci, Jabanuša, Suhopolje, izbacio iz šina jedan voz i zarobio 20 neprijateljskih vojnika. Već idućeg dana Sremski i Majevički odred napali su kod s. Dragljevca 23. satniju 6. pešadijske pukovnije i kompletnu je zarobili i razoružali. Tom pri-

likom zarobljeno je 105 domobrana i 7 žandarma, zaplenjena su 2 teška mitraljeza, 7 puškomitraljeza, 80 pušaka i 15.570 metaka. 22. februara ova dva odreda napala su u Tobutu četnike kojom prilikom je zarobljeno 160 četnika.

Drugog marta 6. brigada je odbila napad 2.000 romanijskih četnika na Birač. Već 9. marta brigada je napala ustaško uporište Zljebovi — Kram, kojom prilikom je izbačeno iz stroja 170 ustaša, zaplenjen 1 teški i 1 puškomitraljez i 15.000 metaka. Dvadesetog marta izvršen je napad na ustaško uporište: Milići, Savin Han i D. Ćuprija.

Dvadesetosmog marta u sukobu sa 1. bojnom 3. pešadijske pukovnije kod Čelića — ubijeno je 3, ranjeno 3, zarobljeno 23 domobrana. Zaplenjena je komora ove bojne sa 15 brdskih kuhinja, 25 pušaka, 2 puškomitraljeza, 2 radio-stanice, itd.

Još 22. februara 1943. godine primljeno je naređenje VŠ i NOV i POJ upućeno preko radio-stanice »Slobodna Jugoslavija« da se 6. brigada uputi »tamo gde su se Fići smrzle noge«. Drugim riječima trebalo je poći na planinu Igman u susret Operativnoj grupi divizija radi sađejstva spolja za vreme bitke na Neretvi i Ivan-sedlu.

Zbog odlaska svoja dva bataljona na Majevicu i napada četnika na Birač 6. brigada se nije mogla odmah odazvati na ovaj poziv. Brigada je posle napada na uporište Zljebovi i Kram otkrila pravac ovog pokreta, pa je bila prisiljena da se vrati u Birač, gde je od Majevičkog odreda formirana grupa udarnih bataljona od kojih će kasnije biti formirana 1. (15) majevička brigada.

Desetog marta 1942. godine stiglo je novo naređenje da jedinice iz istočne Bosne krenu prema Goražđu i Međeđi i da pri tome čiste teren od četnika.

Dvadeset osmog marta 6. brigada i Grupa udarnih bataljona krenula je prema Romaniji gde je uspostavila vezu sa Vladimirom Velebitom, koji joj je na njenom putu u susret Operativnoj grupi divizija i lično preneo naređenje Vrhovnog štaba. Na ovom svom pokretu brigada je vodila oštre borbe sa delovima 369. (»Vražje«) divizije. Majevičani su tom prilikom zauzeli s. Knežinu. Četvrtog i petog aprila došlo je do ponovnog sukoba sa 369. divizijom. Majevičani su potpuno razbili delove jednog bataljona ove divizije i zaplenili dosta oružja i municije. Pri prelazu reke Prače, kod s. Hranjena, brigada je potpuno iznenadila i razbila domobransku posadu i zaplenila 1 protukolski top, 4 puškomitraljeza i 100 pušaka. Nakon toga sačekala je kod istog sela jednu nemačku kolonu i ubila 7, a zarobila 15 Nemaca. Sedmog aprila 6. brigada i grupa udarnih bataljona konačno su ušli u sastav Operativne grupe divizija VŠ NOV i POJ.

Po dolasku 6. istočnobosanske i 15. majevičke brigade u sastav Operativne grupe divizija Vrhovnog štaba, u istočnoj Bosni ostaju dve grupe vojvođanskih udarnih bataljona, Birčanski i novoformirani Majevički odred. Od Prve grupe udarnih bataljona (bataljon »D«, »F« i »M«) formirana je u s. Brđanima 11. aprila 1943. godine 1. vojvođanska brigada. Na dan formiranja ona je u svom sastavu imala 568 boraca. Pored 28 puškomitraljeza, 3 mitraljeza i oko 470 pušaka, brigada je imala 2 topa (od 76 mm i 37 mm) i 2 minobacača. Za komandanta brigade postavljen je Marko Peričin Kamenjar, a za komesara Slobodan Bajić Paja.

Ubrzo zatim (20. aprila 1943) od Druge grupe udarnih bataljona (»G« i »S«) i nove grupe dobrovoljaca iz Srema, formirana je 2. vojvođanska brigada. Za njenog komandanta postavljen je Rađoslav Jović Miško, a za komesara Draga Dikić Vanja. I ona je na dan formiranja imala oko 560 boraca, ali je bila nešto slabije naoružana od 1. brigade. Imala je: 1 minobacač, 3 mitraljeza, 27 puškomitraljeza i 480 pušaka.

Dugo su Vojvođani čekali na formiranje svojih prvih brigada. Po brojnosti i naoružanju Sremskog odreda, brigada se mogla formirati još u drugoj polovini 1942. godine. Praktično, Sremski odred je prestao biti partizanski odred onog trenutka kada je napustio svoju teritoriju i prešao u istočnu Bosnu, gde je od prvog dana (5. novembra 1942. god.) dejstvovao kao samostalna taktičko-operativna partizanska jedinica. Razloge zbog kojih još tada nije došlo do formiranja brigade, iako su za to postojali svi uslovi, treba tražiti prvenstveno u činjenici što su vojvođanske partizanske snage u to vreme bile operativno potčinjene prvo Glavnom štabu NOV i PO Hrvatske, a po prelasku u istočnu Bosnu oslanjale su se na Glavni štab NOV i PO BiH-a. Pošto je veza sa Vrhovnim štabom NOV i POJ u to vreme bila u prekidu, to su Vojvođani morali sve do aprila 1943. godine da čekaju na formiranje svoje prve brigade.

»Glas o formiranju prvih vojvođanskih brigada snažno je odjeknuo u Vojvodini. O tome se govorilo na partijskim i skojevskim sastancima, na konferencijama i mitinzima; deca su o tome saputala: »Imamo već i brigade!« I svi su sa njima nekako postajali jedinstveniji i jači. Nove grupe dobrovoljaca svakodnevno su se prijavljivale i tražile da idu u Bosnu »... u Brigadu!« Za njihov odlazak iz Srema i za odlazak karavana kola sa hranom i odećom, lekovima i poklonima »našim brigadirima« više nije bilo prepreka. To raspoloženje naroda nisu mogli zaustaviti ni blizina neprijateljskih uporišta, ni njegovi naleti i protivofanzive, ni teškoće oko prelaza železničke pruge Beograd — Zagreb i preko reka Dunava, Tise i Save.«[2])

[z]) Iz knjige 2. Atanackovića »Srem u NOR i socijalističkoj revoluciji«.

Snažan polet NOP-a u Sremu, podstaknut formiranjem prvih vojvođanskih brigada i kolone novih dobrovoljaca za popunu već formiranih i stvaranje novih brigada, dao je novi impuls za dalji razmah NOP-a u istočnoj Bosni. Velika slobodna teritorija i čvrsta povezanost naroda sa svojom vojskom, omogućili su mladim vojvođanskim brigadama da razviju još veću inicijativu i aktivnost na ovom velikom manevarskom prostoru od Birča do Srema i od Save do Dunava. Zbog toga se odlazak 6. istočnobosanske i 15. majevičke brigade sa ovog područja nije negativno odrazio na daljnji razvoj NOP u istočnoj Bosni. Naprotiv, zahvaljujući velikoj aktivnosti vojvođanskih brigada, te Majevičkog i Birčanskog odreda, kao i činjenici da su zbog angažovanja nemačkih jedinica u operacijama »vajs« i »švarc-.< na Majevici, Romaniji i Birču ostale slabije ustaško-domobranske i druge kvislinške snage, ustanak u istočnoj Bosni i dalje se razvijao po svojoj uzlaznoj liniji.

Da bi zaustavio aktivnost 1. i 2. vojvođanske brigade i Majevičkog odreda i prekinuo vezu između Srema i istočne Bosne, štab 3. domobranske divizije preduzima u vreme od 3. do 16. maja 1943. godine protivofanzivu na Semberiju i istočni deo Majevice. Sačekavši kod Zabrđa prethodnicu neprijateljske grupacije »Jug«, 2. vojvođanska brigada i Majevički odred su izbacili iz stroja oko 80 neprijateljskih vojnika i zaplenili veću količinu ratnog materijala.

Istovremeno i povezano sa protivofanzivom 3. domobranske divizije u istočnoj Bosni, po naređenju štaba 2. domobranskog korpusa, 3. i 5. lovačka brigada i 1. kombinovani ustaško-nemački bataljon preduzimaju »pothvat Bosut«. Cilj ove protivakcije takođe je išao za tim da se pokidaju veze i razdvoje slobodne teritorije Srema i istočne Bosne. Trebalo je sprečiti kretanje sve većih kolona i transporta hrane, opreme i dobrovoljaca koji su iz Srema upućivani u istočnu Bosnu.

U jeku ovih protivakcija neprijatelja, oko 800 boraca 3. grupe udarnih bataljona, od koje je 2. juna 1943. formirana 3. vojvođanska brigada, organizuje i obezbeđuje prebacivanje dotle najvećeg transporta dobrovoljaca i hrane u istočnu Bosnu. Neprijatelj je saznao za ovaj transport, te hitno preduzima mere da ga razbije još u s. Manđelosu i Suljmu na Fruškoj gori.

Energičnom intervencijom 1. bataljona neprijatelj je proteran i odbačen, a odmah za njim pokrenut je i čitav transport u pravcu komunikacije Šid — Sremska Mitrovica. Tako se 21. maja uveče ova šest kilometara duga kolona, sa oko 800 naoružanih i 1100 nenaoružanih boraca i 100 zaprežnih kola, uputila na posednutu železničku komunikaciju, gde su se u to vreme nalazili delovi 92. nemačke motomehanizovane brigade. Zastrašen ovako impozantnom i organizovanom kolonom, koja je nekoliko časova prelazila glavnu železničku magistralu, neprijatelj se ograničio na manje ispade tenkovima i na artiljerijsku i mitraljesku vatru koja je imala više

uznemiravajući i demonstrativan karakter. Nemci su naime računali da će snage 2. domobranskog korpusa, koje su već u međuvremenu bile izbile na reku Savu, sačekati i uništiti ovaj transport. Međutim, štab 3. grupe udarnih bataljona energično produžava napad i u sedmočasovnoj ogorčenoj i dramatičnoj borbi, do koje je došlo u rejonu šume Lisnik, primorava snage 2. i 5. lovačkog puka da odstupe u pravcu sela Sremska Rača. Tako je u toku noći između 22. i 23. maja, ovaj dotle najveći transport prebačen preko Save, gde ga je prihvatila 2. vojvođanska brigada.

Izveštavajući svoju pretpostavljenu komandu u Zagrebu o pokretu partizana ka Bosutskim šumama, predstavnik oružanih snaga kod Državnih železnica NDH kaže u svom izveštaju od 22. maja da je saobraćaj na pruzi Sremska Rača — Morović zaustavljen, »jer se preko ove komunikacije kreće 5000 partizana«. Neko iz ustaške komande nije mogao a da na ovom izveštaju ne stavi zajedljivu primedbu na račun nemačke oružane sile i čuđenja zbog drskih partizana, izrazivši to riječima: »Pa južno od Sida su nemačke čete«.[3])

Vest o prelasku »silne partizanske vojske« iz Srema u istočnu Bosnu, koja se »slobodno kreće preko glavnih komunikacija« i pojavi novih brigada »sa oko 10.000 partizana u rejonu Šekovića« još više je pospešila pometnju i paniku u neprijateljskim redovima. Velika aktivnost 1. i 2. vojvođanske brigade u istočnoj Bosni i novoformirane 3. brigade i Sremskog odreda u Sremu, te neuspeli pokušaj da se partizani opkole i unište u Bosutskim šumama i Semberiji, naterali su nemačku komandu da preduzme nove korake protiv partizana u istočnoj Bosni. Ovoga puta oni su želeli da likvidiraju glavnu partizansku bazu i najvažnije žarište ustanka u istočnoj Bosni -— Šekoviće. Otud je i ceo taj poduhvat, koji je otpočeo 6. juna i trajao sve do 17. juna, u kome je učestvovalo preko 6.000 pripadnika 3. domobranskog korpusa, nazvan »Poduhvat Šekovići«.

Vojno-politička situacija u istočnoj Bosni za vreme velike bitke na Sutjesci bila je veoma nepovoljna za neprijatelja. O tome najbolje svedoče neprijateljski izveštaji, koji svi bez izuzetka govore o velikoj opasnosti i ugroženosti preostalih neprijateljskih garnizona. Bez podrške nemačkih divizija, izloženi napadima naših jedinica, domaći izdajnici i zapovednici ustaško-domobranske vojske svakodnevno zasipaju svoje pretpostavljene u Zagrebu paničnim depešama, u kojima se može naći: »Skoro cela Majevica je u partizanskim rukama«, »Ugljevik je pao«, »Dve bojne opkoljene kod Suhog Polja, poginulo 11, ranjeno 33, zarobljeno 185 domobrana«, »Predstoji opasnost pada Bijeljine, potrebna je žurna pomoć«. »Opasnost preti Tuzli«, »Većinu bijeljinskog, zvorničkog, vlaseničkog, a sada i srebreničkog kotara drže partizani u svojim rukama«, itd.

[3]) **Arhiv VII, reg. br. 6/1—43, k. 23A.**

Međutim, nisu samo velika aktivnost naših snaga i panični izveštaji ustaško-domobranske vojske naterali komandanta 369. nema* čke divizije, kome je *ovo* područje bilo operativno potčinjeno, da naredi pripremu i hitno izvođenje nove operacije u istočnoj Bosni. U teškim borbama na Sutjesci, koje su u to vreme bile u završnoj fazi, nemačka komanda je ocenila da se Vrhovni štab NOV i POJ sa Operativnom grupom divizija želi probiti iz obruča na Sutjesci u istočnu Bosnu. Stoga je i naređeno da se ova teritorija, koja se nalazila u pozadini 369. divizije, očisti od partizana i time onemogući spajanje naših snaga u obruču sa onim van obruča. Međutim, kao i sve druge i ova operacija se završila neuspehom za neprijatelja. Napadajući u dve kolone koje su bočno nastupale, neprijatelj je uzaludno pokušavao da opkoli naše jedinice u rejonu Birča i da ih natera na povlačenje na sever u dolinu r. Spreče, gde ih je po planu čekala njegova »zaprečna skupina«. Neprijatelja je posebno zabrinuo i zbunio proboj već gotovo opkoljenih vojvođanskih brigada u rejonu Šekovića preko Rudišta i njihov izvanredno izveden manevar na jug i napad na Srebrenicu, koja je zauzeta 11. juna 1943. godine. Interesantno je napomenuti da je ovaj protivnapad i manevar 1. i 2. vojvođanske brigade u pravcu Srebrenice izveden istog dana kada i proboj Operativne grupe divizija na Sutjesci u pravcu severa. Otud nije ni čudo što je neprijateljska komanda dovela u vezu ova dva proboja i zaključila da su vojvođanske brigade imale zadatak da posle zauzimanja Srebrenice dejstvuju u pravcu Rogatice, radi olakšanja položaja Operativnoj grupi divizija pod komandom Vrhovnog štaba, koja se probijala prema istočnoj Bosni. To nedvosmisleno proizilazi iz naredbe o prekidu neuspelog poduhvata »Šekovići«, o brzom pregrupisavanju snaga koje su učestvovale u tom poduhvatu. Po tom naređenju trebalo je hitno »sprečiti neprijatelja (1. i 2. vojvođansku brigadu — prim, autora) koji nadire sa severa i onog koji se probija sa juga na sever ...« (Grupa divizija Vrhovnog štaba NOV i POJ — prim, autora). Iznenadan i energičan udar u bok neprijateljskih snaga na Rudištu, kojom prilikom je potpuno razbijena jedna četa 15. domobranskog puka i oslobođenje Srebrenice predstavljali su dotle jedan od najvećih uspeha mladih vojvođanskih brigada u istočnoj Bosni. U Srebrenici je zaplenjena veća količina oružja, municije, hrane i opreme i razbijena jedna četa 29. ustaškog bataljona. Bio je to ujedno prvi grad i prvo sresko mesto oslobođeno u istočnoj Bosni nakon prevazilaženj a krize ustanka.

Neprijatelj je pokušao đa interveniše iz Bratunca ali je odbijen. Njemu je ostalo još samo da konstatuje: »Sinoć je zauzeta Srebrenica. Pomoć od Bratunca uništena«. Kakvu je zabunu stvorila ova vest u neprijateljskim redovima vidi se i po narednom izveštaju u kome se kaže: »Srebrenicu napale vojvođanske brigade. Partizani su se povukli prema Rogatici da napadnu Rogaticu...« Neprijatelj

je, dakle, ozbiljno shvatio da vojvođanske jedinice idu u pravcu juga, tj. u susret Operativnoj grupi divizija, pa je u tome smislu i reagovao i otpočeo da priprema odbranu Rogatice. Ali umesto Rogatice on je ubrzo morao da brani Vlasenicu ...

Istog dana kada su 1. i 2. brigada napale Srebrenicu, 1. bataljon 2. vojvođanske brigade i Majevički NOP odred na čelu sa proslavljenim i legendarnim komandantom Veljkom Lukićem Kurjakom zabeležili su još jedan veliki uspeh naših jedinica u istočnoj Bosni. Kada su od naših saradnika iz Bijeljine stigli podaci da se iz Brčkog u pravcu Bijeljine kreće 3. domobranska pukovnija, hitno se pristupilo organizovanju zasede kod sela Donje Čađevice i Dragaljevca. (Treća domobranska pukovnija bila je upućena radi smene 6. domobranske pukovnije, koja je duže vremena bila stacionirana u »opkoljenoj i ugroženoj Bijeljini« i čiji se sastav sve više osipao — naročito posle naših uspešnih napada kod Ugljevika i Suhog Polja).

Treća pukovnija se bezbrižno kretala, verujući svojim »dnevnim izveštajima« iz kojih se moglo zaključiti da se »pothvat Šekovići« uspešno odvija i da je glavnina partizanskih snaga u istočnoj Bosni pred uništenjem. Nisu očekivali da će se manje i preostale snage partizana na Majevici usuditi da usred dana napadnu čitavu i dobro naoružanu pukovniju. Odjednom je zapucalo. Sa čela, bokova a ubrzo i sa začelja. Pukovnija je uletela u klopku. Uhvaćeni u potkovicu, zbunjeni i ovom iznenadnom vatrom i energičnim napadom partizana, najveći broj opkoljenih domobrana nije uspeo ni metka da opali. Zbijena u jednom potoku i šumarku i nerazvijena za borbu, cela pukovnija se ubrzo predala. Plen je bio veliki i došao je kao poručen za naoružanje nove grupe dobrovoljaca iz Srema. Oko 900 pušaka, 70 pištolja, 32 automata, 16 teških mitraljeza, 49 puškomitraljeza, 4 protivkolska topa i 4 minobacača, 106 konja, 30 zaprežnih kola, 2000 ručnih bombi i velika količina municije i druge opreme, prešlo je u ruke partizana. Zarobljeno je 1256 vojnika i podoficira i 26 oficira na čelu sa komandantom puka.

Nekoliko dana kasnije 2. vojvođanska brigada je napravila još jednu reprizu Dragaljevca. Po napuštanju Srebrenice, ona je 19. juna na Crkvini (6 km jugoistočno od Šekovića) razbila i razoružala 250 vojnika 3. ustaškog bataljona 3. domobranske divizije.

*

U želji da što doslednije dočekaju Vrhovni štab i proslavljene proleterske jedinice, koje su u to vreme, posle proboja na Sutjesci, izbile u rejon Han-Pijeska i Olova, štabovi 1. i 2. vojvođanske brigade su doneli odluku đa napadnu na Vlasenicu. Ipak, jedno je bila želja, a drugo realne mogućnosti za napad na takvo utvrđenje i jako uporište kao što je u to vreme bila Vlasenica. Najjači objekat koji

je dominirao okolinom i predstavljao ključ odbrane nalazio se na uzvišenju Kik. Ovo teško pristupačno brdo bilo je načičkano betonskim bunkerima. Očigledno da se ovakvo utvrđenje nije moglo zauzeti samo bombama i lakim pešadijskim naoružanjem. Pored toga, odnos snaga i tehnike bio je neuporedivo povoljniji za neprijatelja. Prema podacima naše obaveštajne službe, u Vlasenici se neposredno uoči napada nalazilo svega dva ustaška bataljona sa nekoliko minobacača i jednim brdskim topom. Međutim, ispostavilo se da ovi podaci nisu bili tačni i da su snage neprijatelja u Vlasenici bile daleko jače. Doduše, glavnina 15. domobranskog puka na čelu sa zloglasnim Kopačinom bila je u početku borbe upotrebljena i orijentisana u pravcu Ploče i Han-Pijeska, ali su se njegovi delovi, povlačeći se ispred proletera, postepeno uključivali u odbranu Vlasenice.

Veoma žilav otpor i krvave dvočasovne borbe u toku noći 24?/25. juna upozoravali su da se umesto dva ustaška bataljona u Vlasenici nalazio daleko veći broj neprijateljskih vojnika. Pa i pored toga vojvođanski borci su u ovoj bici ispoljili veliku srčanost i rešenost da istraju u svojoj nameri. Tako su do kraja noći likvidirani svi bunkeri izuzev onog centralnog i najutvrđenijeg na samoj ivici visa Kik. Prilazi njemu bili su skoro nemogući. Bačene bombe odbijale su se o njegove betonske zidove i vraćale ponovo na glave naših bombaša. U nekoliko uzastopnih juriša, samo 2. bataljon imao je 46 teško ranjenih i poginulih boraca.

Iznenada i za vreme borbe oko opkoljenog Kika Vojvođani, kojima je već ponestalo municije, našli su se između dve vatre. Bežeći ispred proletera, želeći da se ponovo dočepaju Vlasenice, Kopačin je sa delovima svoje 15. pešadijske pukovnije udario u leđa 2. vojvođanske brigade. To je iskoristio i neprijatelj sa Kika da povrati već izgubljene bunkere na ovom utvrđenju i gotovo okomitom grebenu. Pošto su odbile neprijateljske protivnapade vojvođanske jedinice su i u toku narednog dana nastavile sa napadima i blokadom Vlasenice i njenog ključnog objekta Kika. U tome ih nisu sprečili ni neprijateljski avioni koji su zasipali svežnjevima bombi čas Vojvođane, čas proletere. Na taj način nemačka avijacija je »održavala vezu« između Vojvođana i proleterskih jedinica, koje su se brzo približavale Vlasenici i do kraja dana spojile sa vojvođanskim jedinicama.

U toku naredne noći 26/27. juna došlo je do novog, ali ovoga puta bolje organizovanog i udruženog napada Prve proleterske divizije i vojvođanskih brigada na Vlasenicu. Nakon nekoliko uzastopnih jednovremenih i silovitih juriša, Vlasenica je zauzeta. Kik je ovoga puta savladan bombama iskusnijih bombaša 1. proleterske brigade. Krajišnici su zauzeli utvrđene položaje na Orlovači, dok su vojvođanske brigade prodirale u grad sa severa. Nedostatak vojničkog iskustva Vojvođani su nadoknađivali velikim borbenim mo-

ralom i oduševljenjem što se bore rame uz rame sa proleterima. Neprijatelju su naneti teški gubici u ljudstvu i materijalu. Potpuno je razbijena 15. domobranska pukovnija i 3. bataljon 1. ustaške brigade. Pri pokušaju da se probije iz Vlasenice kod Nove Kasabe 1. vojvođanska brigada je zarobila i zloglasnog Kopačina, zapovjednika 15. pukovnije, sa preko 70 ustaša i domobrana. Tako su za desetak dana borbi u istočnoj Bosni potpuno likvidirane dve domobranske pukovnije zajedno sa svojim komandantima, starešinskim sastavom i naoružanjem.

Istovremeno sa napadom na Vlasenicu 3. krajiška brigada je zauzela Srebrenicu i Bratunac, a 2. proleterska divizija Olovo i Kladanj. Nešto ranije zauzet je i Han-Pijesak i Drinjača. Tako je u tom delu istočne Bosne ostao još jedino Zvornik u rukama neprijatelja. U njega su se povukli ostaci iz razbijenih neprijateljskih uporišta, ali ne za dugo ...

U dobro utvrđenom Zvorniku, opasanom mnogobrojnim bunkerima, rovovima i prirodnim preprekama sakupili su se delovi 3, 21, 28. i 29. ustaškog 1, 2. i 22. domobranskog bataljona. Ove snage i razni drugi policijski i žandarmerijski delovi poseli su sve važnije i ključne položaje na prilazima gradu. Najveća utvrđenja nalazila su se na Vratolomcu, Zmajevcu, Kula-Građu i Mlađevcu.

Za napad na Zvornik određene su 2. vojvođanska i 1. proleterska brigada. Prva vojvođanska brigada je dobila zadatak da protera neprijatelja sa položaja na Kosovači, da izvrši pritisak u pravcu Caparda i zatvori pravac Tuzla — Zvornik. Ostale jedinice 1. proleterske divizije bile su u to vreme orijentisane prema Sokolcu.

Napad je otpočeo 4. jula u 21 čas. Do kraja noći u snažnim jurišima proletera i Voj vodana zauzeti su Kula-Grad, Mlađevac i Zmajevac. Neprijatelj se povukao u sam grad, odakle je davao ogorčen otpor i vršio česte protivnapade. U jednom trenutku grupa bombaša i mitraljezaca Kragujevačkog bataljona probila se do samog mosta i time ugrozila jedinu odstupnicu i vezu sa neprijateljskim snagama u Srbiji. To je izazvalo neviđenu pometnju u redovima opkoljenih ustaša. Upaničena masa jurnula je preko mosta da potraži spas na drugoj obali Drine. Dan je već bio na pomolu, pa je ova obezglavljena i demoralisana gomila predstavljala idealnu metu našim puškomitraljezima i mitraljezima sa osvojenih visova. Na mostu je nastao pravi krkljanac. Mali broj ustaša uspeo je da se dočepa suprotne obale. Prema sopstvenom priznanju neprijatelja u Zvorniku je poginulo 400—500 njihovih vojnika i oficira. Zaplenjena je velika količina ratnog materijala i prepuna skladišta hrane, što je izgladnelim i iscrpljenim proleterima najviše i trebalo.

Da bi zaustavio snažnu protivofanzivu naših jedinica u istočnoj Bosni, neprijatelj je snagama 3. domobranskog korpusa, 7. SS »Princ Eugen« divizije, 369. legionarske (Vražje) divizije i 202. tenkovskog

bataljona otpočeo novu ofanzivu na istočnu Bosnu. U tom cilju, krajem juna, u rejon Doboj — Tuzla prebačena je iz Sarajeva 369. divizija koja je odmah preduzela napade duž komunikacije Tuzla — Zvornik. Jedan odred ove divizije ojačan tenkovima, ustaškom posadom iz Caparda i delovima Tuzlanske domobranske brigade otpočeli su 5. jula uz jaku podršku avijacije snažne napade na položaje 1. vojvođanske brigade sa namerom da se probiju u Zvornik.

Nemajući predstavu o pravoj snazi, namerama i koncentraciji neprijatelja na komunikaciji Tuzla — Zvornik, a u želji da se što bolje obezbedi sa tog pravca, štab 1. proleterske divizije naređuje štabu 1. vojvođanske brigade da obavezno zauzme utvrđeno mesto Caparde. Uprkos nekoliko energičnih uzastopnih napada 1. brigada nije uspela da se probije u selo. Naprotiv, ona je pod jakim pritiskom neprijatelja bila prisiljena da se povuče na položaje oko Snagove. Tamo se već nalazio 1. bataljon 2. vojvođanske brigade.

Ozlojeđen primljenom vešću o padu Zvornika, komandant 369. nemačke divizije, koji je lično komandovao ovom operacijom, nastojao je da se po svaku cenu probije do Zvornika a zatim da, zajedno sa 7. SS divizijom, koja je istovremeno nastupala sa linije Sokolac — Sarajevo prema Han-Pijesku, zatvori obruč oko grupe vojvođanskih i proleterskih brigada.

Da bi obezbedili nesmetano izvlačenje bogatog plena i velike količine ratnog materijala 2. vojvođanska brigada je odmah po oslobođenju Zvornika upućena prvo u pravcu Bijeljine i Janje, a ubrzo zatim prebačena je na Marjanovo brdo (3 km severoistočno od s. Caparda). Osmog juna, pod pritiskom jakih oklopnih snaga i 370. puka 369. nemačke divizije, 2. brigada se uspela prebaciti preko komunikacije Zvornik — Tuzla, gde se na Snagovu pridružila ostalim našim jedinicama. Deo 2. bataljona 2. vojvođanske brigade i jedna četa 1. proleterske brigade ostali su odsečeni se verno od komunikacije ali su uspeli da se probiju u pravcu Majevice.

U dramatičnoj trodnevnoj borbi sa daleko nadmoćnijim snagama, kada su neprijateljski tenkovi uz neprekidnu podršku avijacije otimali komad po komad ceste Zvornik — Tuzla, izginuo je veći broj boraca a pre svega četnih i vodnih starešina. U ovim borbama posebno se istakla drugarica Anka Matić Grozda. Ona je u jednom kritičnom trenutku, kada je njenoj četi zapretila opasnost da bude izgažena tenkovima, podigla četu na juriš i odbila neprijateljski napad. Evo kako je taj događaj opisao jedan hroničar:

»Grozda hrabra i tiha devojka, u tom najtežem trenutku čete osetila se odgovornom za živote ljudi, za izvršenje zadatka. Osetila se odgovornom pred Partijom, pred četom, pred sobom. I ustala je, borbenim poklikom je pozvala svoje drugove u borbu i krenula na tenkove. Uspravna. S protivtenkovskom bombom, sa svežnjem ručnih bombi »kragujevki«. I u trku je pozvala komuniste na juriš.

Ceta je ustala. I našla sebe. Smogla je snage da krene za sekretarom partijske ćelije.[4]) Jedan tenk je zastao, oštećen. Ostali su posustali, okrenuli nazad ...«

Tek 8. juna neprijatelju je pošlo za rukom da se preko Snagova probije u Zvornik, koji je u međuvremenu evakuisan i napušten. Prva proleterska divizija, a sa njom i vojvođanske brigade, dobile su naređenje da se povuku u pravcu Birča. Trebalo je zaustaviti nadiranje 7. SS »Princ Eugen« divizije i zaštititi ranjenike sa Sut ješke.

*

Krajem juna 1943. godine sa đelovima 3. vojvođanske brigade i novim transportom »ilegalaca« prešli su u istočnu Bosnu i dva člana Operativnog štaba za Vojvodinu: Aćim Grulović i Sreta Savić. Oni su 1. jula 1943. godine zajedno sa Slobodanom Bajićem Pajom, kao trećim članom štaba, stigli u Vrhovni štab. Nakon referisanja i upoznavanja Vrhovnog štaba sa stanjem u Vojvodini, formiran je Glavni štab NOV i PO za Vojvodinu u koji su pored pomenutih rukovodilaca ušli Savo Orović, Jovan Beljanski i Triva Savić. Istog dana Vrhovni štab je doneo još jednu značajnu odluku — formirana je 16. vojvođanska udarna divizija u čiji su sastav ušle 1, 2. i 3. vojvođanska brigada sa oko 3.000 boraca. Za komandanta divizije postavljen je Danilo Lekić, za komesara Stevan Mitrović, a za načelnika štaba Ljubiša Urošević.

Odluka o formiranju 16. vojvođanske divizije doneta je 1. jula 1943. godine na sastanku članova operativnih štabova Vojvodine sa VS NOVJ u s. Plaovićima, dok je zvaničan akt o njenom formiranju donet 2. jula iste godine.

Predviđajući skoru kapitulaciju Italije, Vrhovni štab NOVJ usmerio je Operativnu grupu divizija u pravcu Crne Gore, Sandžaka i centralne Bosne. Na terenu istočne Bosne ostale su novoformirane 16. vojvođanska i 17. istočnobosanska divizija, koje su od Vrhovnog štaba NOVJ dobile sledeće zadatke:

— da nastave sa operacijama na teritoriji istočne Bosne radi ometanja i paralisanja neprijateljskog saobraćaja, prvenstveno na komunikacijama Sarajevo — Višegrad, Sarajevo — Brod i Doboj — Tuzla,

— da pristupe intenzivnoj mobilizaciji novih boraca i formiranju novih jedinica NOVJ,

— da nastave sa uništavanjem četničkih formacija i suzbijanjem njihovog uticaja u istočnoj Bosni,

[4]) Grozda je poginula u borbama za oslobođenje Beograda. Posle rata proglašena je za narodnog heroja. (Iz knjige »Povratak ratnika« od J. Matovića).

— da obezbede prihvatanje i zbrinjavanje ranjenika, čiji se broj naglo povećao posle proboja Operativne grupe divizija sa Sutjeske i u toku naše ofanzive i neprijateljske protivofanzive u istočnoj Bosni,

— da prošire i povežu slobodnu teritoriju istočne Bosne sa slobodnom teritorijom i snagama NOVJ u Crnoj Gori, Sandžaku i Hercegovini, a preko Majevice sa slobodnom teritorijom i snagama NOVJ u Vojvodini.

Po odlasku Operativne grupe divizije i Vrhovnog štaba iz istočne Bosne 17. divizija orijentiše svoja dejstva prema Trebavi i Posavini, gde je u to vreme još uvek bio jak uticaj četničkih snaga, dok se 16. divizija (bez 2. brigade) sa jednom grupom ranjenika 1. i 2. proleterske divizije prebacuje na teren Semberije i Majevice. Prilikom prvog neuspelog pokušaja prelaza dobro branjene i utvrđene komunikacije Zvornik — Tuzla poginuo je jedan od organizatora ustanka u Sremu, popularni Slobodan Bajić Paja, koji je tada bio naimenovan za političkog komesara GŠ Vojvodine.

Po pristizanju na Majevicu i Semberiju 16. divizija, zajedno sa Majevičkim NOPO, preduzima čišćenje ove teritorije od četničkih i ustaško-domobranskih snaga. Nakon zauzimanja varošice Janje, gde je dobijen bogat plen i likvidirana njena posada (oko 200 neprijateljskih vojnika) štab 1. vojvođanske brigade 9/10. avgusta samoinicijativno sa 2 bataljona poduzima prvi napad na Bijeljinu, koju je branilo oko 700 »Domđo« legionara, jedna domobranska inžinjerijska četa, nešto ustaša, Nemaca i žandarma. Iako je zadobijen veliki plen, ovom prilikom nije likvidirana neprijateljska posada, pa je napad obnovljen 12/13. avgusta, ali sada sa ćelom brigadom i sa 1. bataljonom 3. vojvođanske brigade, koja se u međuvremenu prebacila iz Srema u sastav 16. divizije. Obezbeđenje napada vršili su delovi 2. brigade i Majevički NOPO. Otpor neprijatelja slomljen je tek 13. avgusta a naše jedinice zadobile su veliki ratni plen i veliku količinu namirnica sanitetskog i drugog materijala. Zaplenjeno je preko 200 pušaka, oko 20.000 metaka, 2.000 granata za haubice, veća količina bacačkih mina, 300 kg dinamita i dr. Naši gubici u napadu na Bijeljinu iznosili su 12 mrtvih i 30 ranjenih.

U oslobođenoj Bijeljini održan je veliki miting, na kojem su govorili drugovi: Rodoljub Čolaković, Paško Romac, Marko Peričin i drugi rukovodioci.

Pošto se neprijatelj nije mogao pomiriti sa gubitkom Bijeljine — političkim i privrednim centrom Semberije, on je 15. avgusta prebacio iz Srema delove 8. lovačke pukovnije i nekoliko tenkova i posle žestoke borbe u rejonu Bosanske Rače uspeo da povrati Bijeljinu. Da bi pomogla 2. vojvođanskoj i 6. istočnobosanskoj brigadi, koje su u to vreme vodile ogorčenu borbu sä delovima 369. legionarske divizije, ustaško-domobranskim i četničkim snagama, 1.

vojvođanska brigada se hitno prebacuje na teren Birča. Neprijatelj je pokušao da se dokopa naše baze u Šekovićima, gde se nalazila bolnica sa većom grupom ranjenika. U snažnom protivnapadu 1. i 2. vojvođanske brigade neprijatelj je odbijen, a četnici razbijeni u rejonu Paprače i proterani sa ovog područja. A odmah zatim došlo je do ponovnog napada na Vlasenicu.

Početkom septembra 1943. godine u Vlasenici se nalazilo oko 600 pripadnika 22. ustaškog bataljona koji su vršili ispade na oslobođenu teritoriju. Po naređenju štaba 16. divizije napad na ovo dobro utvrđeno mesto izvršile su noću 11/12. septembra 1. i 2. vojvođanska brigada. Posle ogorčene tročasovne borbe neprijatelj je razbijen i Vlasenica je zauzeta. Zarobljeno je oko 40 neprijateljskih vojnika a zaplenjena su tri minobacača sa 220 mina, 2 mitraljeza, 3 puškomitraljeza i 50.000 metaka. Brigade su u ovoj borbi imale 11 mrtvih i 16 ranjenih.

Neposredno po oslobođenju Vlasenice 16. vojvođanska divizija izvršila je 14/15. septembra u 23 časa napad na utvrđeno neprijateljsko uporište Caparde. Do zore je likvidirana posada ovog uporišta koju su sačinjavali oko 400 vojnika 5. bataljona Tuzlanske domobranske brigade. Većina ih je zarobljena. Istovremeno je razbijena i posada u s. Memići, dok je posada uporišta Kalesija pobegla prema Tuzli. U odbijanju neprijateljske intervencije u pravcu napadnutih uporišta kod s. Požarnice zarobljeno je 85 domobrana. U ovim borbama zaplenjena su 4 mitraljeza, 1 minobacač, 6 puškomitraljeza, 31 automat, 449 pušaka i druge opreme.

Polovinom septembra iz centralne Bosne prešao je u istočnu Bosnu štab 1. (docnije 3.) bosanskog korpusa sa 2. krajiškom brigadom. Dolazak ovog štaba na čelu sa generalom Kostom Nadom imao je veliki značaj za dalji razmah NOP-a u istočnoj Bosni. On je u duhu dobivene direktive od Vrhovnog štaba preuzeo komandu nad svim snagama i jedinicama NOVJ u ovom kraju. Pod njegovu komandu privremeno je stavljena i novoformirana 16. vojvođanska divizija. Ona je dobila zadatak da dejstvuje na teritoriji Majevice i Semberije.

Postupajući u duhu dobivenog naređenja, štab 16. divizije odlučio je da 2. i tek prispelom 3. vojvođanskom brigadom i Majevičkim partizanskim odredom ponovno napadne Bijeljinu u kojoj se nalazila 2. bojna 8. domobranske lovačke pukovnije (bez 1. čete) i 5. »Domdo« bojna. Napad je otpočeo 23/24. septembra u 21 sat i trajao je sve do 24. septembra u 20 sati, kada je neprijatelj izvršio proboj iz opkoljenog garnizona. Goneći razbijene ostatke neprijatelja u pravcu s. Amajlije, reke Drine i Zvornika, vojvođanske jedinice i delovi Majevičkog odreda naneli su neprijatelju osetne gubitke. Blizu 200 neprijateljskih vojnika bilo je izbačeno iz stroja što sa gubicima u samom gradu iznosi oko 350 mrtvih, ranjenih i

zarobljenih. Zaplenjeno je 150 pušaka, 6 mitraljeza, 13 puškomitraljeza, 9 minobacača, 300.000 metaka, 1 vagon artiljerijskih granata i ostale ratne opreme. Naši gubici iznosili su oko 50 mrtvih i ranjenih boraca.

*

Neposredno posle oslobođenja Bijeljine, došlo je do napada na Tuzlu u kome je trebalo da učestvuju i vojvođanske brigade. Međutim, 16. vojvođanska divizija se u to vreme nalazila u rejonu Bijeljina — Lopare — Brčko, tako da je naređenje za učestvovanje u ovoj operaciji stiglo sa zakašnjenjem. Zbog toga je do pokreta vojvođanskih brigada prema Tuzli došlo sa zakašnjenjem, tako da su one u rejon Tuzle stigle onog momenta kada su jedinice 3. korpusa već bile zauzele grad i vodile bitku sa nemačkom kolonom koja je iz Doboja bila prodrla do same Tuzle. Pristigavši u rejon Tuzle, Vojvođani su se pridružili ostalim partizanskim jedinicama i učestvovali u gonjenju razbijenog neprijatelja.

Međutim, najveću podršku jedinicama 3. korpusa koje su napadale na Tuzlu, pružili su delovi 16. divizije, koji su se tih dana našli u rejonu Brčkog. Ne znajući još da je otpočeo napad na Tuzlu i da je trebalo da i oni učestvuju u napadu na sam grad, ovi delovi 16. divizije su, dejstvujući odlučno i samoinicijativno, sprečili jakim neprijateljskim snagama da intervenišu iz Brčkog u pravcu napadnute Tuzle. Naime, još 30. septembra 5. lovački puk, ojačan oklopnim vozilima, pokušao je da se iz Brčkog probije ka opkoljenom garnizonu u Tuzli. Odmah na izlasku iz grada ovaj puk je zadržan snažnom vatrom naših jedinica u s. Potočani. Nakon žestokih borbi neprijatelju je pošlo za rukom da se probije do linije: Oglavak — Ciganluk, ali je 2. oktobra snažnim protivnapadom vraćen na položaje: Gajevi — s. Vražići. U međuvremenu je nekoliko sremskih bataljona napalo i zauzelo s. Vrbanju i Posavske Podgajce, čime je neposredno ugroženo Brčko sa severa, a kako je vest o padu Tuzle potvrđena, to je komandant 5. nemačkog lovačkog puka odlučio da se povuče u Brčko. Na taj način jedinice 16. vojvođanske divizije odigrale su značajnu ulogu u tuzlanskoj operaciji, sprečivši najprije neprijateljsku intervenciju sa pravca Brčkog a zatim u likvidaciji spoljne odbrane neprijatelja u rejonu Gornje Tuzle i Živinica, i konačno u teškim odbrambenim borbama za odbranu već oslobođene Tuzle i gonjenju razbijenog neprijatelja prema Doboju.

Ne ispuštajući inicijativu iz svojih ruku štab 3. korpusa usmerava 17. istočnobosansku diviziju prema Ozrenu (gde čisti teren od četnika) i u pravcu važnog rudarskog mesta Vareša, a novoformiranu 27. diviziju upućuje preko Kladnja i Javor-planine na Romaniju, gde se u to vreme vršila koncentracija četničkih snaga iz Sr-

bije i istočne Bosne, u vezi sa njihovim kombinacijama oko iskrcavanja Engleza na Jadransku obalu.[5])

Šesnaesta divizija upućena je u Semberiju i Posavinu radi čvršćeg povezivanja sa Sremom i prihvata novih dobrovoljaca i hrane za naše jedinice. U to vreme (7. oktobra 1943) u Sremu je formirana i 4. vojvođanska brigada, koja je takođe odmah po svom formiranju ušla u sastav 16. vojvođanske divizije. Na taj način brojno stanje 16. divizije popelo se na 5.500 boraca koji su bili svrstani u četiri brigade.

Dejstvujući u duhu primljenog naređenja, štab 16. divizije odlučio je da napadne na utvrđeno neprijateljsko uporište — Brčko, koje je u to vreme bilo i posljednji veći neprijateljski garnizon u istočnoj Bosni, koga partizani nisu bili zauzeli. Međutim, odluka za napad na Brčko, a pre svega vreme za njenu realizaciju nije bila sretno izabrana. Ovo zbog toga, jer je potcenjen brojni i tehnički odnos snaga koji je bio povoljniji za neprijatelja. Naime, pored brojne posade u Brčkom[6]) u Sremu su se nalazile jake snage neprijatelja koje su izvodile operaciju »armin« (tzv. »kozačka ofanziva«) protiv snaga NOP i baš u to vreme bile orijentisane na Bosutske šume, tj. u leđa i pozadinu 2. i 4. brigade koje su napad na Brčko izvodile sa leve obale Save iz Bosutskih šuma. Sem toga napad 1. i 3. brigade trebalo je po planu štaba divizije da podrže neki domobranski delovi iz grada. Neprijatelj je, međutim, saznao za pripreme i blagovremeno otkrio ove veze i pohapsio njihove organizatore. Geografski položaj grada je takođe pogodovao braniocu jer je ce~pao snage napadača i onemogućavao mu jednovremeni i koncentričan napad na uporište. Sem toga, neprijatelj je dobro organizovao spoljni pojas odbrane, a posebno je dobro utvrdio prilaze mostu sa obe strane reke Save, zatim s. Gunju, Posavske Podgajce, itd.

Napad na Brčko trebalo je da otpočne noću 19/20. oktobra, ali su delovi 2. i 4. brigade, dejstvujući u pravcu s. Gunja i Posavski Podgajci, već 18. oktobra došli u sukob sa neprijateljskim snagama koje su iz Vinkovaca hitale u Brčko da pomognu posadi. U žestokom okršaju koji je trajao sve do pada mraka, neprijatelju je pošlo za rukom, uz pomoć snaga koje su izvršile ispad iz Brčkog i Gunje, da se spoji i time ojača posadu u Brčkom. 2. i 4. brigada imale su toga dana 6 mrtvih i 37 ranjenih, dok je neprijatelj imao oko 50 vojnika izbačenih iz stroja.

[5]) 27. divizija je uspešno izvršila svoj zadatak. Ona je u jednom naletu razbila četničke brigade prebačene iz Srbije i oslobodila Rogaticu, Mesiće i Goražde i povezala se sa 5. krajiškom divizijom koja je u to-vreme oslobodila Višegrad i prodrla do Priboja i Rudog.

[6]) U Brčkom su se tada nalazile sledeće neprijateljske snage: 5. i 8. lovački puk (bez tri bataljona), 2. inžinjerijski bataljon, 7. haubički divizion, 1. bataljon »Domdo« legionara, zatim nešto ustaša i žandarma. U toku napada iz Vinkovaca su krenuli u pomoć opkoljenoj posadi i preostala 3 bataljona 5. i 8. lovačkog puka.

Noću između 19. i 20. oktobra 1943. godine otpočeo je opšti napad na Brčko i Gunju. Nakon ovladavanja isturenim neprijateljskim položajima 1. i 3. brigada su oko pola noći preduzele napad na sam grad. Usled žilavog otpora i nepovoljnog položaja naše jedinice bile su prinuđene da se u zoru povuku na svoje polazne položaje. Na sremskoj strani 2. i 4. brigada su posle dvočasovne borbe zauzele s. Gunju a posle tri uzastopna juriša i utvrđenu železničku stanicu. U međuvremenu su se na reci Bosut pojavile jake prethodnice 1. kozačke divizije, te su 2. i. 4. brigada morale intervenisati u pravcu s. Morovića.

Ujutro 20. oktobra produžen je napad. Delovi 2. i 4. brigade napali su prilaze mostu i uspeli da ga miniraju i onesposobe za dalji saobraćaj. Njihov dalji prodor preko mosta bio je, međutim, zaustavljen jakim dejstvom artiljerijske i mitraljeske vatre, i napadima neprijateljske avijacije.

Napad 1. i 3. brigade trajao je sve do 21. oktobra. Uzastopni juriši naših jedinica zaustavljeni su iz brojnih bunkera i utvrđenja na periferiji grada. Toga dana napad je morao biti obustavljen jer su delovi 1. kozačke divizije uspeli da forsiraju r. Bosut i prodru u Bosutske šume, žureći u pomoć opkoljenom garnizonu. U šumi Debraja i na Filipovom putu došlo je do žestoke susretne borbe između delova 1. nemačke kozačke divizije i delova 2. i 4. vojvođanske brigade. U tročasovnoj borbi ubijeno je 50 neprijateljskih vojnika, dok je 10 zarobljeno. Usled sve jačeg pritiska neprijatelja,
2. i 4. brigada su bile prinuđene da se ponovo prebace na desnu obalu Save gde su zaposele položaje na liniji s. Gornje Crnjeljovo
— Brezovo Polje, dok su se 1. i 3. brigada postavile na liniji Brka — s. Omerbegovača — Potočani — Brezovo Polje, zatvarajući pravac prema Celiću. Odavde su sve do 15. novembra uporno odolevale napadima neprijateljske pešadije podržane tenkovima. Naročitu upornost je pokazala 1. brigada u rejonu s. Pukiš — Potočani, zbog čega je decembra meseca i pohvaljena od VŠ NOVJ.

Tako se završio i prvi veći neuspeh 16. divizije u kome je imala preko 300 mrtvih i ranjenih boraca. Ipak, ovde su stečena dragocena iskustva u borbama za utvrđena naseljena mesta, koja su kasnije korisno poslužila našim jedinicama.

*

Sredinom novembra 1943. godine u s. Ratkoviću formirana je još jedna vojvođanska brigada. Bila je to peta brigada po redu koja je takođe ušla u sastav 16. vojvođanske. Tako je krajem novembra 1943. godine 16. vojvođanska divizija na teritoriji istočne Bosne imala pet brigada sa ukupno 6.693 borca. Od naoružanja je imala 3.729 pušaka, 105 puškomitraljeza, 17 teških mitraljeza, 69 automata, 256 pištolja, preko 1.000 ručnih bombi, 9 protivtenkovskih pušaka, 2 teške haubice, 1 protivkolski top i 10 minobacača.

Odmah po svom formiranju 5. vojvođanska brigada je zatvorila pravac Brčko — Čelić, gde je kod s. Pukiša u sadejstvu sa 3. vojvođanskom brigadom izvršila i odbila nekoliko jačih neprijateljskih napada. Za to vreme 2. i 4. brigada su po naređenju štaba divizije preduzele ponovo čišćenje Majevice od četnika i zelenokadrovaca. Po likvidiranju jakih neprijateljskih uporišta: Teočak — Busije i s. Prnjavor[7]) i proterivanju četnika i zelenokadrovaca iz ovog dela istočne Bosne, štab divizije je naredio 2. vojvođanskoj brigadi da napadne Zvornik i poruši most na r. Drini. Nastupajući u tri napadne kolone 2. brigada je 3. decembra pokušala iz pokreta da likvidira ovo jako neprijateljsko uporište, ali je na prilazima grada iznenada napadnuta od jakih neprijateljskih snaga koje su sa oko 20 tenkova hitale iz Tuzle u pomoć napadnutom garnizonu. Neprijatelj je, naime, u međuvremenu ponovo ovladao Tuzlom i vršio intenzivne pripreme za novu of anzi vu na istočnu Bosnu. Tako je umesto da produži napad na Zvornik 2. brigada, a odmah zatim i 4, bile prinuđene da vode teške odbrambene borbe sa jakim motorizovanim delovima 187. nemačke divizije. U trodnevnim borbama samo 2. bataljon 2. brigade je imao 11 mrtvih, 15 ranjenih, a 1. bataljon 7 mrtvih i 12 ranjenih boraca. Ovladavši komunikacijom Zvornik — Tuzla neprijatelj je otpočeo, u skladu sa svojim planovima za šestu ofanzivu, sa sistematskim potiskivanjem i razbijanjem naših snaga na manje delove, vršeći jakim motomehanizovanim delovima duboke i brze prodore na slobodnu teritoriju.

U jeku ovih neprijateljskih priprema za operaciju »kugelblic«, tj. za šestu ofanzivu, treba zabeležiti i uspešno dejstvo 1. vojvođanske brigade u Sremu. Na zahtev GŠ Vojvodine ona se u drugoj polovini novembra 1943. godine prebacila u Srem i 22. novembra napala jako neprijateljsko uporište u s. Grgurevcima, gde je vodila veoma oštre borbe sa snagama iz uporišta i pojačanjima upućenim iz Rume i Sremske Mitrovice. Pošto je uništila najveći deo posade u Grgurevcima i Planinskom Grabovu i privukla na sebe jake snage 173. nemačke divizije i 901. nastavnog tenkovskog puka, brigada se krajem novembra ponovo prebacila u istočnu Bosnu. U borbama za Grgurevce neprijatelj je imao oko 120 mrtvih i ranjenih. Uništena su 4 kamiona, a zaplenjena 2 protivtenkovska topa, 4 mitraljeza, 5 automata i 60 pušaka. Brigada je imala 30 mrtvih i 50 ranjenih. Uprkos ovako velikim gubicima, prelazak 1. vojvođanske brigade i napad na Grgurevce imali su veliki moralni i politički značaj za dalji razmah NOP-a u Sremu.

Da bi izbegao koncentrične udarce neprijatelja, štab 3. korpusa po zauzeću Tuzle od strane 187. nemačke divizije, naređuje 17. diviziji da se prebaci na Birač; 27. diviziji da đejstvuje na Romaniji, a 16. diviziji da operiše na području Majevice i Trebave, radi razvla-

[7]) U napadu na jako neprijateljsko uporište Prnjavor učestvovali su i delovi 18. hrvatske brigade 3. korpusa.

čenja neprijateljskih snaga, veće slobode manevra, čuvanja i evakuacije ranjenika. Štab 16. divizije je podelio diviziju na dve operativne grupe. Prva operativna grupa, u čijem se sastavu nalazila 2. i 4. brigada, imala je zadatak da veštim manevrisanjem na području Majevice i Birča sačuva ranjenike i evakuiše divizijsku bolnicu za Šekoviće. Druga operativna grupa, sastava 1, 3. i 5. brigade, ostala je da dejstvuje na prostoriji Trebave i Posavine.

Posle nekoliko bezuspešnih pokušaja i vrlo oštrih borbi sa nemačkom pešadijom i tenkovima na komunikaciji Tuzla — Zvornik, Prva operativna grupa je uz velike gubitke[8]) uspela da se probije preko ove komunikacije i prebaci divizijsku bolnicu na Birač. Nakon kraćeg odmora i sređivanja 2. i 4. brigada se 31. decembra 1943. godine ponovo vraćaju na Majevicu, gde nastavljaju sa čišćenjem ove prostorije od četnika i zelenokadrovaca.

Druga operativna grupa je u toku meseca decembra dejstvovala ofanzivno, ne puštajući inicijativu iz svojih ruku. Pošto je očistila više zelenokadrovskih i četničkih uporišta na zapadnim obroncima Majevice i Trebave, štab Druge operativne grupe je odlučio da likvidira jako uporište i zelenokadrovsko uporište u s. Sokol, gde se u to vreme nalazilo oko 700 neprijateljskih vojnika. Zbog loših vremenskih uslova, porušenih mostova, ispresecanog zemljišta i zakašnjenja jedinica, neprijatelj se blagovremeno izvukao iz okruženja i utvrdio u staroj kuli odakle je pružao ogorčen otpor. Uoči odlučujućeg napada na utvrđeno uporište neprijatelju je stiglo pojačanje od oko 1.000 vojnika, pa je uz snažnu podršku artiljerije iz Gračanice uspeo da potisne osiguravajuće delove 3. i 5. brigade i time razbije opsadu utvrđene kule Sokol. U borbama na prostoriji Srebrenik — Sokol — Gračanica, Druga operativna grupa je imala 14 mrtvih i 28 ranjenih, a neprijatelj oko 170 mrtvih i 200 ranjenih. Zaplenjeno je 300 pušaka. U borbi za Sokol ranjen je i komandant 1. brigade Marko Peričin Kamenjar.

Produžavajući dalje dejstvo u Posavini i na Trebavi, štab druge operativne grupe naređuje 1. vojvođanskoj brigadi da likvidira jedno od najjačih neprijateljskih isturenih uporišta u Posavini — Bosanski Šamac u kome se nalazilo oko 600 neprijateljskih vojnika. Uprkos velike udaljenosti koju je trebalo prevladati od s. Smiče do Bosanskog Šamca, guste magle, noći i nepovoljnih vremenskih uslova 1. brigada je savladala sve teškoće i zabeležila još jedan veliki uspeh na svom borbenom putu. Nakon kratke ali oštre tročasovne borbe neprijateljski garnizon je savladan. U oslobođenoj varošici zaplenjena je velika količina životnih namirnica i ratne opreme. Između ostalog zaplenjena su 52 sanduka šećera, 60 buradi petroleja, 300 uniformi, oko 100 pušaka, 2 minobacača sa 210 mina,

[9]) U ovim borbama poginulo je oko 100 boraca 2. i 4. brigade, dok je zbog nedostataka obuće samo iz 2. brigade izbačeno iz stroja 130 boraca.

3 teška i 11 puškomitraljeza, 6 automata i preko 40.000 metaka. Brigada je imala 15 mrtvih i 30 ranjenih, a neprijatelj 79 mrtvih i 125 zarobljenih vojnika (zarobljen je 1 nemački i 2 ustaška oficira). Za ovaj uspeh 1. brigada je dobila i drugu pohvalu Vrhovnog štaba.

Krajem decembra Druga operativna grupa je napala i razbila snage četničkog vojvode popa Save Božica na Dugim Njivama[9]), a zatim se vratila na Majevicu, gde se 31. decembra ponovo spojila sa Prvom operativnom grupom.

Ofanzivnim dejstvima na širokoj prostoriji od r. Bosne do r. Drine i od Posavine do Birča, 16. vojvođanska divizija je ne samo sačuvala svoju borbenu sposobnost i time potpuno onemogućila neprijateljske namere, već je znatno ojačala, stekla nova iskustva, zabeležila više značajnih pobeda, sačuvala i proširila slobodnu teritoriju. Angažujući i vezujući za sebe velike i brojne neprijateljske snage, jedinice 16. divizije su znatno olakšale položaj 17, 27, 5. i 2. divizije, koje su u to vreme vodile teške odbrambene borbe i bile zahvaćene neprijateljskom operacijom »kugelblic« (loptasta munja), a odmah zatim i Krivajskom operacijom poznatom pod nazivom »šnešturm« (vejavica) u prostoru između r. Bosne i r. Krivaje.

*

Januara 1944. godine neprijatelj prenosi težište svoje šeste ofanzive na srednju i zapadnu Bosnu, severnu Dalmaciju, Liku i Gorski kotar. Da bi olakšao situaciju kod našeg 1. proleterskog i 5. korpusa u centralnoj i zapadnoj Bosni i vezao neprijateljske snage štab 3. korpusa je odlučio da ponovo napadne Tuzlu — tada najjači neprijateljski garnizon u istočnoj Bosni.

U Tuzli i u njenom širem rejonu tada su se nalazile: 3. lovačka brigada, 5. lovački puk (sa po jednim bataljonom u s. Simin Han) i 8. lovački puk (jedan bataljon u Miričini). Čim je otkrio namere i grupisanje za napad jedinica 3. korpusa, neprijatelj je u Tuzli privukao celu svoju 3. brigadu, a noću 13/14. januara iz Doboja je pristigla kao pojačanje garnizonu i nemačka borbena grupa »Švarc«. Ovoga puta, poučen iskustvom iz prvog napada, neprijatelj se mnogo bolje pripremio za odbranu. Naročitu pažnju posvetio je utvrđenju spoljnje odbrane grada, gde su se posebno isticale utvrđene otporne tačke u s. Tušanj, Piskavica, Kojšino, Gradina i Ilinčica (trig. 453). Bio je to čitav splet i sistem rovova, bunkera i saobraćajnica sa žičanom ogradom i minskim poljima. Posebna uloga je pripala četnicima i zelenokadrovcima, koji su po planu odbrane imali zadatak da napadaju naše jedinice s leđa. U samom gradu nalazila se brojna artiljerija (1 artiljerijski puk), a veći broj zgrada je utvrđen i podešen za odbranu. Pored toga u obližnjim garnizo-

[9]) **U ovim borbama neprijatelj je imao 43 mrtva, 70 ranjenih i 60 zarobljenih. Naši gubici iznosili su 7 mrtvih i 28 ranjenih.**

nima, Doboju i Zvorniku nalazilo se oko 3.000—4.000 neprijateljskih vojnika koji su, u slučaju potrebe, mogli da priteknu u pomoć napadnutom garnizonu.

Uprkos ovakvom nepovoljnom odnosu snaga i nedostatku elemenata iznenađenja, jer je neprijatelj otkrio naše pokrete i namere, štab 3. korpusa izdaje zapovest da napad otpočne 16. januara 1944. godine u 20 časova. Po zapovesti štaba 3. korpusa i štaba 16. divizije, 1. brigada zajedno sa 15. majevičkom i 18. hrvatskom brigadom napadale su na Tuzlu sa severa i istoka; 17. divizija sa juga, a Romanijski i Ozrenski odred sa zapada. Druga i 3. brigada 16. divizije imale su zadatak da zauzmu uporišta Miričine i Gračanicu i spreče neprijateljsku intervenciju od Doboja. četvrta vojvođanska brigada i Birčanski NOP odred dobili su zadatak da »po mogućnosti zauzmu Zvornik i poruše most na Drini« i spreče neprijateljsku intervenciju sa tog pravca. Peta vojvođanska brigada zajedno sa Majevičkim i Posavskim odredom zatvorila je pravac Brčko — Tuzla.

Još u toku podilaženja i na početku napada osetio se nedostatak sadejstva između brigada različitih divizija. Sem toga došlo je do velikog zakašnjenja pojedinih jedinica zbog susretnih borbi sa neprijateljskim kolonama i teških vremenskih i terenskih uslova. Neprijatelj je već na spoljnoj odbrani grada pružio iznenađujuće žilav otpor, koji je bio potpomognut vrlo efikasnom i jakom artiljerijskom vatrom iz Tuzle, posebno sa Gradine. Teške borbe vodila je 1. vojvođanska brigada koja je po nekoliko puta na dan ponavljala juriše na utvrđene neprijateljske položaje: Gradina ■— Slani Bunar — Kojšino. Druge noći, pred zoru 1. brigada je posle više uzastopnih juriša probila spoljnu odbranu neprijatelja i zauzela veći deo Koišina, Slani Bunar i prve rovove na Gradini. Međutim, pošto Majevička brigada nije stigla na svoje polazne položaje, a 18. hrvatska brigada se zadržala kod s. Piskavice, to je neprijatelj koncentrisao svu vatru na 1. brigadu i prisilio je pred zoru da se povuče na svoie polazne položaje. Uprkos teških gubitaka, a posebno u komandnom kadru (u 3. bataljonu je celokupan četni starešinski kadar izbačen iz stroja), izvršen je toga dana i treći napad 1. vojvođanske brigade. I ovoga puta ponovila se ista slika. Susedne brigade su zakasnile a neprijatelj oslobođen pritiska na ostalim sektorima našao je dovoljno snage i sredstava da slomi siloviti juriš Vojvođana i vrati ih na polazne položaje. Zbog toga je štab divizije 19. januara zamenio iscrpljenu 1. brigadu 5. vojvođanskom brigadom. Međutim, neprijatelj ie izdržao i posljednji juriš naših jedinica, pa je štab 3. korpusa 20. januara naredio da se napad na Tuzlu obustavi.

2. i 3. vojvođanska brigada pošle su na izvršenie svoga zadatka još 11. januara. Sve do 20. januara one su vodile teške borbe sa neprijateljskim snagama koie su danonoćno pokušavale da se probiju u Tuzlu sa pravca Doboja i Gračanice. Uprkos daleko nad-

moćnijim snagama napadača vojvođanske brigade su i ovog puta pokazale svoju srčanost u napadu i upornost u odbrani.

»... Mi smo tu zaustavili tenkove, pokoji uništili, ostalo vratili. I mi smo se odatle, s položaja u dolini Spreče tek po naređenju povukli ... Mi smo počeli uspešno da odolevamo avijaciji, tenkovima i oklopnim vozovima, makar da je bila i susnežica i makar da je na nas bila navalila svaka nevolja...«, priča jedan učesnik o tim borbama u knjizi I. Matovića »Povratak ratnika«.

Četvrta brigada i Birčanski NOP odred su imali zadatak da napadnu Zvornik i preseku komunikaciju Tuzla — Zvornik i time spreče intervenciju neprijatelja sa ovog pravca. Osim toga brigada je imala zadatak —• da obezbeđuje divizijsku bolnicu u Šekovićima. Primivši zapo vest štab 4. brigade je uputio jedan vod radi uspostavljanja veze sa štabom divizije i traženja dopunskog objašnjenja 0 načinu izvršenja postavljenog zadatka. Velika udaljenost i neprekidne borbe sa neprijateljskim zasedama onemogućili su uspostavljanje veze sa štabom divizije, pa je štab brigade bio prinuđen da dejstvuje samoinicijativno. Sem toga brigada je imala zadatak i da obezbeđuje divizijsku bolnicu u Šekovićima. Šesnaestog januara u s. Jajićima brigadu je iznenada napalo oko 700 zelenokadrovaca i četnika, ali je ona uspela da se sredi, razbije neprijatelja i produži pokret u pravcu Lopara da bi se povezala sa ostalim jedinicama 16. divizije. U toku ovog pokreta brigada se uplela u neprekidne borbe sa neprijateljskim zasedama a kod Gornje Tuzle dvadesetog januara napadnuta je od jače neprijateljske kolone sa tenkovima. Sve ovo je uticalo da 4. brigada nije izvršila postavljeni zadatak, pa je neprijatelj nesmetano intervenisao i manevrisao komunikacijom Tuzla — Zvornik. Zbog svega toga štab brigade je uzet na odgovornost.

I pored slabe organizacije sadejstva, nerealne procene situacije 1 odnosa snaga, drugi napad na Tuzlu je imao značaja za dalji razmah NOP-a u ovom kraju i krah neprijateljskih planova u vezi sa njegovom ofanzivom u ostalim krajevima naše zemlje. Neprijatelj je bio prisiljen, ne samo da angažuje sve svoje raspoložive snage protiv jedinica 3. korpusa, nego i da grčevito brani najveći industrijski, politički i kulturni centar istočne Bosne.

O tome kakvu su ulogu odigrali i kako su se držali i borili borci vojvođanskih jedinica u ovim teškim borbama, najbolje govori izveštaj Periše Grujića, tadašnjeg načelnika štaba 1. vojvođanske brigade, u kome se kaže:

»... Borci su jurišali preko žica, osvajali bunkere, hvatali rukama za cevi neprijateljskih puškomitraljeza i mitraljeza, uz eksploziju ručnih bombi uskakali u neprijateljske rovove i tukli se sa neprijateljem kundacima ...«

Na prilazima Tuzli samo iz 1. vojvođanske brigade ostalo je zauvek preko 70 Vojvodana dok ih je 159 ranjeno.

Posle neuspelog napada na Tuzlu 16. vojvođanska divizija dobila je zadatak da očisti Trebavu i Posavinu od četnika i zelenokadrovaca, koji su se, zahvaljujući nemačkoj ofanzivi, ponovo bili osilili. Pored toga trebalo je sprečiti sve češće ispade neprijatelja iz Brčkog u pravcu Majevice. Taj zadatak dobila je 1. brigada, dok su 2, 3. i 5. brigada orij entisane ka Trebavi i Posavini. Četvrta brigada je upućena u Srem da zajedno sa 6. vojvođanskom brigadom i 2. sremskim odredom likvidira neprijateljske garnizone u jugoistočnom Sremu.

Oslanjajući se na 1. i 2. brigadu koje su im obezbeđivale pozadinu od eventualnih neprijateljskih ispada iz Tuzle i od Brčkog, 3. i 5. brigada su 29. januara izvršile iznenadan i smeo pokret prema Trebavi i u selima D. i Gornji Žabari razbile veću grupu četnika Pavla Gajića, koji su potražili zaštitu kod svojih »suboraca« u Brčkom i na levoj obali Save u s. Posavski Podgajci. Nakon toga, brigade su nastavile čišćenje Posavine od zelenokadrovaca i četnika na sektoru s. Obudovac — Slatina — Orašje i pokušale da iz pokreta zauzmu Bosanski Samac. Međutim, nemačko-ustaški garnizoni iz Brčkog i Gračanice uputili su hitno pojačanje u jačini od oko 1.000 vojnika i uz podršku tenkova upale u s. Srnice, gde ih je sačekala 2. vojvođanska brigada. U oštroj jednodnevnoj borbi 2. brigada bila je prinuđena da se povuče u rejon Kerep — Porebrice. U takvoj situaciji štab divizije prekida pokret 3. i 5. brigade i orijentiše ih u pravcu Srnice. Međutim, neprijatelj se brzo povukao u svoje polazne garnizone, pa je 5. brigada produžila pokret u ranijem pravcu i u snažnom naletu zauzela Bosanski Samac. 2. i 3. brigada su za to vreme razoružale zeleni kadar i ustaše u s. Međeđa, Džakule i Tramošnice, gde su zaplenile oko 200 pušaka, 2 puškomitraljeza i druge opreme. Nakon toga 2, 3. i 5. brigada ponovo su očistile Trebavu od četnika, formirajući u ovom kraju narodne odbore i vojnopozadinske organe. Četnici su nekoliko puta pokušali da zaustave naše brigade i ponovo uspostave svoju vlast, ali su u rejonu s. Džakule i Doborovac, zahvaljujući upornosti 2. bataljona i obuhvatnom manevru 3. bataljona 3. brigade razbijeni i naterani u panično bekstvo. Za to vreme 1. vojvođanska brigada uspešno je kontrolisala neprijateljski garnizon u Brčkom i sprečavala ispade majevičkih četnika u pravcu Semberije i Posavine. Desetog februara brigada se prebacila na sektor Tobut — Bogutovo Selo, odakle je napala četnike i zelenokadrovske snage oko Lokanja i Šepka, nanevši im osetne gubitke.

Odlazak 1. brigade iz rejona Čelić — Koraj neprijatelj je iskoristio radi aktiviranja četnika i zelenokadrovaca u ovom kraju. Sem toga, u trebavskim selima vladala je epidemija pegavog tifusa, pa je zapretila opasnost da se prenese i na naše brigade koje su zbog jake zime morale boraviti u naseljenim mestima. Zbog toga štab divizije naređuje 2, 3. i 5. brigadi da se prebace na Majevicu. Na ovom po-

vratnom i veoma napornom maršu 2. brigada je razbila oko 400 zelenokadrovaca u s. Brijesnica i napala ustaško-četničko uporište Karanovac, gde je oštetila železnički most na r. Spreči i na nekoliko mesta porušila komunikacije Doboj — Tuzla. Treća brigada je zauzela Gračanicu, dok je 5. brigada proterala neprijateljsku posadu u s. Sokol. Ne sačekavši prikupljanje glavnine divizije, 1. brigada je zajedno sa Majevičkim odredom napala i proterala oko 400 zelenokadrovaca iz s. Čelić i Ratkovići. Međutim, usled intervencije jačih neprijateljskih snaga, brigada je bila prinuđena da se povuče iz ovih mesta. Sutradan (25. februara), po pristizanju glavnine divizije, nastavljene su borbe oko Čelića. Posle kraće, ali vrlo oštre borbe, neprijatelj je potpuno poražen i proteran sa ove teritorije. U borbama za Čelić neprijatelj je imao 115 mrtvih, 20 ranjenih i 55 zarobljenih dok su naše jedinice imale 37 mrtvih i 39 ranjenih boraca.

Budno prateći situaciju u istočnoj Bosni i dejstvo vojvođanskih jedinica zahvaćenih šestom neprijateljskom ofanzivom, Glavni štab Vojvodine učinio je sve da olakša njihov položaj i izvršenje njihovih vojno-političkih zadataka, postavljenih od strane štaba 3. korpusa i Vrhovnog štaba. Iz Srema su i dalje neprekidno upućivani transporti hrane, opreme i kolone novih dobrovoljaca za popunu vojvođanskih jedinica. Posmatrajući istočnu Bosnu i Srem kao jedinstveno operativno područje vojvođanskih i istočnobosanskih jedinica, Glavni štab Vojvodine je, u granicama svojih mogućnosti, nastojao da što bolje uskladi, poveže i sinhronizuje akcije snaga NOP-a u Sremu sa akcijama i dejstvom naših jedinica u istočnoj Bosni. Ovo sadejstvo, uzajamna povezanost i sinhronizacija dejstava naročito su dolazili do izražaja u toku izvođenja neprijateljskih ofanziva i manjih lokalnih »poduhvata« i protivakcija neprijatelja.

Tako su 1. i 2. sremski odred, diverzantski bataljon i novoformirana 6. vojvođanska brigada (koja je sve do oktobra 1944. godine neprekidno dejstvovala u Sremu) samo u toku januara i februara 1944. godine, tj. u jeku najžešćih borbi oko Tuzle, na Trebavi, Majevici i Posavini, izveli oko 110 raznih napada na neprijateljske posade, transporte i saobraćaj u Sremu. Izvršeno je 40 raznih diverzija na železničke komunikacije u kojima je oštećeno 90 vagona, 18 lokomotiva, posečeno oko 900 tt-stubova i pokidano preko 1.000 metara pruge.

Isto tako, povremeno i kada je to situacija dozvoljavala, na zahtev GŠ NOV i POJ za Vojvodinu, u Srem su iz Bosne upućivane vojvođanske brigade da bi pomogle snagama NOR u Sremu i likvidirale pojedine neprijateljske garnizone. Posle 1, 2. i 3. brigade, krajem januara 1944. godine, došao je red i na 4. vojvođansku brigadu da se prebaci i privremeno dejstvuje u Sremu. Ovakav manevar snagama pokazao se kao vrlo koristan i celishodan za obe pokrajine i time još više doprineo njihovom čvršćem povezivanju.

Odmah po svom prelasku u Srem, 4. brigada je zajedno sa 6. vojvođanskom brigadom i 2. sremskim odredom pristupila likvidaciji neprijateljskih posada u selima Nijemci, Moroviću, Posavskim Podgajcima, Kačinovcima i Martincima. Pored toga ona je izvršila i više diverzantskih akcija na komunikaciji Beograd — Zagreb i odbila nekoliko neprijateljskih pokušaja da povrati Morović i prodre na slobodnu teritoriju Bosutskih šuma. Pod uticajem relativno lakih pobeda u kojima je zarobljena veća količina oružja i ratnog materijala, štab 4. brigade uputio je 26/27. februara svoj 1. bataljon preko Save u Srbiju, s namerom da napadne neprijateljsko uporište u s. Ravnju. Neprijatelj ih je spremno dočekao, koncentrisao veće snage i energičnim protivnapadom uspeo da osujeti napad 1. bataljona, koji se uz velike gubitke (39 poginulih i zarobljenih boraca) povukao nazad. Nakon toga i jednomesečnog boravka u Sremu, **4.** brigada se ponovo vratila u istočnu Bosnu.

*

U toku zimskih operacija 1943/1944. neprijatelj nije postigao planirane ciljeve. Naprotiv, inicijativa se gotovo stalno nalazila u našim rukama. Da bi sprečio prodor jedinica NOV u Srbiju (2. i 5. divizija su se u to vreme već nalazile na desnoj obali Drine), te da bi prekinuo vezu između Srema i istočne Bosne, okupator je početkom marta 1944. godine prebacio iz Nemačke u Srem 13. SS »Handžar« diviziju, koja je u svom sastavu imala oko 20.000 vojnika. Divizija je bila odlično naoružana, a uz to specijalno obučena za borbu protiv partizana na brdsko-planinskom zemljištu. 13. SS divizija je trebalo nakon prelaska u istočnu Bosnu, u zajednici sa 7. SS »Princ Eugen« divizijom, ustaško-domobranskim, zelenokadrovskim i četničkim snagama da odbaci partizanske snage od r. Save i Drine i nabaci ih na neprohodno i osiromašeno brdsko-planinsko zemljište istočne Bosne i da ih tu uništi.

Neposredno pred početak sedme neprijateljske of anzi ve, u Bijeloj na Majevici formirana je 36. vojvođanska divizija, u njen sastav su ušle 3. i 5. brigada 16. divizije i novoformirana 6. brigada koja se nalazila u Sremu. Na dan formiranja divizija je imala 3.202 borca sa 1.676 pušaka, 8 mitraljeza i 40 puškomitraljeza, 4 minobacača i 4 protivtenkovske puške. Za komandanta divizije postavljen je Marko Peričin Kamenjar, a za njegovog zamenika Dušan Vukasović Diogen.[10])

Obavešten o pripremama i koncentraciji neprijatelja u jugozapadnom Sremu, Glavni štab Vojvodine naredio je 4. brigadi, delovima 6. brigade i 2. sremskom odredu da vodi zadržavajuću odbranu i da se zajedno sa velikim brojem naroda, koji se povlačio ispred

[10]) Obe vojvođanske divizije imale su tada 9.819 boraca, vojnih i političkih rukovodilaca, među kojima je bilo preko 670 žena.

terora 13. SS divizije, prebaci u istočnu Bosnu. Stab 3. korpusa je sa svoje strane takođe preduzeo opsežne mere da parira novoj neprijateljskoj ofanzivi. Dok su 27. i 17. divizija dobile zadatak da kontrolišu dolinu Drine i teritoriju južno od komunikacije Tuzla — Zvornik, 16. i 36. divizija su preuzele na sebe ulogu zaustavljanja nastupanja 13. SS divizije iz Srema u istočnu Bosnu, te da brane slobodnu teritoriju Semberije, Majevice, Posavine i Trebave. Izdajući ovakvo naređenje štab korpusa je imao u vidu aktivnu i elastičnu odbranu a ne odbranu po svaku cenu. Šesnaesta divizija, koja je posela desnu obalu Save, dobila je, pored ostalog, i zadatak da organizuje prihvat naših snaga i naroda koji su se povlačili iz Srema u istočnu Bosnu.

Desetog marta 13. SS divizija, ojačana nemačko-ustaškim posadama iz Sremske Mitrovice i Vinkovaca, otpočela je nastupanje na Bosutske šume pod parolom: »Sevemo od Save nema zarobljenika«. Tako je samo u selu Sremska Rača ubijeno 370, u Bosutu 212 i Moroviću preko 100 lica, uglavnom staraca i dece. Rušenjem vodene brane na r. Bosutu neprijatelj je izazvao plavljenje Bosutskih šuma i time onemogućio našim snagama i izbeglom narodu da se u njima duže zadrži. Veštim manevrisanjem i uz manje borbene okršaje naše jedinice i velika masa naroda prebacili su se u istočnu Bosnu bez većih gubitaka.

Noću 13/14. marta 1944, nakon snažne artiljerijske vatre, 13. SS divizija otpočela je forsiranje r. Save kod Sremske Rače i Brezovog Polja, dok su ostali njeni delovi otpočeli istovremeno nastupanje iz Brčkog u pravcu Majevice. Sve do 19. marta neprijatelj je žestoko navaljivao i uz podršku tenkova i avijacije frontalno potiskivao naše jedinice prema masivu Majevice. Naročito krvave borbe vođene su za selo Koraj i Zabrđe, gde se neprijatelj dobro utvrdio i gde su pojedine otporne tačke po nekoliko puta prelazile iz ruku u ruke. Nanoseći neprijatelju osetne gubitke i vršeći neprekidno protivnapađe, iako krajnje iscrpljene i gotovo bez municije, naše jedinice su uspele da zaustave njegovo dalje napredovanje na liniji: Bijeljina — Zabrđe — Koraj — Čelić — Srebrenik. Tu je i neprijatelju ponestalo snage da dalje produži nastupanje, pa se u narednih dvadesetak dana ograničio na manje ispade, izviđanja i pljačku zauzetih sela. Naišavši na jak otpor 13. SS divizija je morala da sačeka kako bi joj se, radi daljeg nastavljanja ofanzive, pridružile 7. SS »Princ Eugen« divizija i snage 3. ustaško-domobranskog korpusa.

Žestina ovih šestodnevnih borbi sa 13. SS divizijom i držanje Vojvođana u tim borbama može se sagledati iz sveđočenja komandanta 2. bataljona 2. vojvođanske brigade Dalmatinaca Gliše Opačića, koji je u vojvođanske jedinice došao posle proboja na Sutjesci.

»Četrnaesti mart je«, priča Gliša, »sunce tek što nije ogranulo. Pod nama Brezovo Polje. Mi se ukopali pored puta. Neprijatelj se

oglašuje pored Save. Levo prema Brčkom, Prvi, a desno, prema Bijeljini — Treći bataljon. Zapovijest je: ni makac nazad bez naređenja. U redu, mislimo, nije nam to prvi put. Setih se ja Neretve, Sutjeske, Bara... Ovde je za našim leđima masa ranjenika, partizanska Semberija. Uskoro treba preko Drine u Srbiju.

Tučemo se mi letnji dali do podne. Šaljem patrolu lijevo, šaljem desno. Ne vraćaju se. Probio se neprijatelj — više osjećam nego vidim — s obje strane... Prebacujemo se, petorica po petorica, po četama, po vodovima, hvatamo se šumice, zalažemo. Brani se Sremac vešto i hrabro. Jedan vod i partijski sekretar Slava nose 17 ranjenika. Mislimo — leđa nam sigurna. Okrenusmo ka Glavičorku. Odande osuše »šarci«. S vodom pregazih potok, kad — osu i otud. Nekako se vratismo opet preko vode. Obrnusmo na drugu stranu. A okolo ravno, tek nešto ševara, dvodinarku da vidiš, a kako ne bih svakog od mojih 190 vojnika. Produžavamo. Kad će moji kuriri: evo konjice, komandante! Pogledam, a imam šta vidjeti, jadna ti goveda: grdna konjica pred nama, a uzjahalo nam na leđa čudo od Brezovog Polja. Moji borci već hvataju unezverne konje. Uhvatiše i četiri konja sa »šarcima« i municijom. Nama to dobro dođe jer smo već oskudijevali sa municijom. Pa osusmo iz njihovih »šaraca«. Sve se praši... Morasmo neke konje i pobiti da ne padnu u ruke neprijatelju, a gledao sam kako Sremac okleva da ubije konja, lepog, mladog, uhranjenog. Okleva kao da diže ruku na čovjeka ...

Četvrtog dana, 19. marta, poslaše nas na Obrenovu kosu. Naša brigada treba iz sela Zabrđe da istera silom vojsku koja je stigla iz Bijeljine i hoće da se spoji sa snagama 13. SS divizije. <. Mi udri. Ali se neprijatelj ukopao, pa se ne dà izbaciti. Još izvrši protivnapad. Borismo se do popodne. Nestade nam municije. Neprijatelj navalio. Morasmo se povući. Četiri dana se neprijatelj namučio dok je u selu Tutnjevcu spojio snage iz Brčkog i Bijeljine. I mi smo imali velike žrtve. Druga brigada u ta četiri dana imala je 50 mrtvih, 82 ranjena i 40 nestalih.. .* To je bilo na dva meseca posle mog dolaska za komandanta u taj bataljon. I tako sam ja vidio da je to, ti naši Sremci, vojska kao proleterska...«

I komandant 16. divizije Danilo Lekić Španac dao je posle tih borbi laskavu ocenu vojvođanskih jedinica. »Sa takvim vojnicima kakvi su Sremci milina je ići u borbu; oni ni u čemu ne zaostaju iza boraca proleterskih jedinica, sem što im je potrebno nešto više iskustva i vojnička izvježbanost...«

Za odlično držanje u borbama sa 13. SS divizijom, drug Tito je posebno pohvalio 2. vojvođansku brigadu i 16. vojvođansku diviziju.

*

*) **Prva brigada je u tim borbama imala 46 mrtvih, 75 ranjenih** i **18 nestalih.**

Sve do 20. aprila vojvođanska brigade su uspešno odolevale 13. SS diviziji, koja se po ovlađivanju rejonom Brčko — Celić — Bijeljina oporavljala od nanesenih joj udaraca i pripremala za novu ofanzivu. Još 11. aprila štab 3. korpusa dobio je od Vrhovnog štaba naređenje da pripremi dve divizije radi prebacivanja preko Drine u Srbiju. Tamo su se opkoljene nalazile naša 2. i 5. divizija. Trebalo je olakšati njihov položaj i stvoriti uslove za prebacivanje i ostalih snaga NOVJ u Srbiju. Izbor je pao na 16. vojvođansku i 17 istočnobosansku diviziju. Stoga je štab 3. korpusa naredio 16. vojvođanskoj diviziji da se prebaci u Birač i orijentiše prema Srebrenici, gde je kod Bajine Bašte trebalo pripremiti forsiranje Drine. Na Majevici je ostala novoformirana 38. bosanska divizija, dok je 36. vojvođanska divizija trebalo da izvede napad na Zvomik i obezbedi prelaz 16. i 17. divizije preko Drine.

Sve pripreme bile su već izvršene i prelaz u Srbiju trebalo je izvršiti između 28. i 29. aprila. Međutim, saznavši za ove pripreme neprijatelj je 25. i 26. aprila izvršio prodor pravcem: Prnjavor — Rakino Brdo i Caparde — Paprača. To je prisililo 36. diviziju da odustane od napada na Zvornik i da se povuče u dolinu Drinjače. Posle veoma oštrih borbi na Milića kosi u Betuju, u kojoj su borci 3. brigade pokazali besprimernu hrabrost i upornost, mnogostrukom jačem neprijatelju je pošlo za rukom da se probije u Vlasenicu i Šekoviće, gde je došlo do spajanja delova 13. SS sa 7. SS »Princ Eugen« divizijom, koja je nadirala sa pravca Rogatica — Sokolac. Plan neprijatelja bio je da okruži i uništi naše jedinice na prostoriji Drina — Zepa — Vlasenica — Drinjača. U takvoj situaciji štab 3. korpusa odustaje od prelaska u Srbiju i naređuje jedinicama da se probiju iz obruča i zauzmu povoljnije položaje. Štabu 17. divizije naređeno je da se orijentiše u pravcu Han-Pijeska radi sadejstva sa 27. divizijom koja je i sama odolevala napadima neprijatelja na tom pravcu. Cilj neprijatelja na tom pravcu bio je da udari u leđa i time potpuno zatvori obruč oko jedinica 3. korpusa.

Objedinivši komandu nad 16. i 36. i sa Majevice tek prispelom 38. divizijom u rukama štaba 16. divizije 29. aprila ujutro otpočeo je opšti protivnapad i proboj naših jedinica preko nabujale reke Drinjače. Oko 8 časova razvila se žestoka bitka na ćelom frontu od s. Korijen preko Rudišta i Stolica do s. Odžaka. Napadi i protivnapadi su se smenjivali a pojedini položaji po nekoliko puta su prelazili iz ruku u ruke. Neprijatelj, čije su snage iznosile oko 5.000 vojnika, pokušavao je prvo da razdvoji naše jedinice i uklini se u naš raspored preko Rudišta. Međutim, 3. brigada i 5. bataljon 1. brigade odbili su sve njegove napade i uspeli da zadrže najvažniji položaj — Stolice. Pošto mu ovo nije pošlo za rukom, neprijatelj je u popodnevnim časovima pokušao zaobilaznim manevrom pravcem s. Simići — Stapari — s. Dubačić. On je nastojao da zaobiđe levi bok naših jedinica i napadne ih s leđa. Stoga je na taj pravac hitno

upućena 1. brigada, koja je ne samo zadržala i osujetila manevar neprijatelja već je u sadejstvu sa delovima 2. brigade prešla u snažan protivnapad, razbila neprijatelja i naterala ga na bezglavo povlačenje prema Vlasenici. Tom prilikom zauzet je most na r. Drinjači u s. Tupanari. To je bio i jedini most preko koga je otvoren put našim jedinicama za izlaz iz okruženja, jer 17. majevička brigada ni posle nekoliko uzastopnih juriša nije uspela da ovlada mostom kod Kalabače. U toku noći između 29/30. aprila sve naše jedinice, zajedno sa ranjenicima i Glavnim štabom Vojvodine, uspele su da se izvuku iz obruča i prebace preko mosta u s. Tupanari na levu obalu Drinjače. Prva brigada je ostala u zaštitnici sve do 14 časova 30. aprila, kada se i ona prebacila. U tim borbama samo 1. brigada je imala 16 mrtvih i 30 ranjenih, dok je neprijatelj imao preko 100 mrtvih i ranjenih. Zaplenjena su 3 brdska topa, 1 radio-stanica i 40 konja.

Prvog maja u 5 časova ujutro neprijatelj je izvršio napad na položaje 4. brigade i potisnuo njen 4. bataljon. Brigada je izvršila tri protivnapada i uspela da zadrži neprijatelja, nanevši mu gubitke od preko 200 mrtvih i ranjenih. Druga brigada je takođe toga dana vodila žestoke borbe u kojima je imala 22 mrtva i 69 ranjenih.

Tako je propao prvi pokušaj prelaza naših jedinica u Srbiju, ali i vrlo lukav i dobro zamišljen plan neprijatelja da okruži i uništi vojvođanske i istočnobosanske brigade na levoj izbočini Drine.

*

Nakon izvlačenja iz obruča, štab 3. korpusa je odlučio da naše iscrpljene jedinice odvoji od neprijatelja i pripremi za izvršenje novih zadataka. Po odvajanju od neprijatelja i dolasku u širi rejon Klađnja, štab 16. divizije je doneo odluku da napadne ovaj gradić, u kome se nalazilo oko 700 legionara i oko 50 nemačkih vojnika. Pretpostavljalo se da će naše jedinice u gradu naći dovoljno količine hrane, opreme i municije.

Nakon solidno izvršenih priprema noću između 3. i 4. maja, 2. brigada i 2. bataljon 4. brigade, uz snažnu podršku minobacača, otpočeli su napad. Posle kratke ali oštre borbe grad je bio zauzet, ali je neprijatelj iznenada izvršio protivnapad i povratio ga. Četvrtog maja naše jedinice su ponovo napale Kladanj i oslobodile ga. U ovim borbama neprijatelj je imao oko 85 mrtvih, zarobljenih i ranjenih vojnika, dok su naše jedinice imale 13 mrtvih i 26 ranjenih. Zaplenjena je veća količina hrane i druge opreme.

Posle oslobođenja Klađnja, 36. i 38. divizija su upućene na Majevicu radi ponovnog uspostavljanja veze sa Sremom i prihvata novih dobrovoljaca i 6. vojvođanske brigade. Sa 36. divizijom krenuo je i Glavni štab Vojvodine i oko 800 ranjenika koji su imali da se prebace u Srem. Šesnaesta divizija je ostala u rejonu Klađnja

radi odmora, ali je tu već 5. maja dobila novo naređenju štaba 3. korpusa. Zajedno sa 17. istočnobosanskom divizijom, ona je, shodno zapovesti Vrhovnog štaba, trebalo da se kod Starog Broda prebaci u Srbiju i pomogne našim snagama na Medvedniku i Malj enu. Šestog maja divizija je izvršila pokret u pravcu Vlasenice ali ni ovoga puta nije uspela da se prebaci preko Drine. Neprijatelj je budno pratio pokrete naših jedinica i čim je osetio njihovo prisustvo i približavanje levoj obali Drine hitno je intervenisao jakim snagama iz Han-Pijeska i Zvornika. I ovoga puta on je pokušao da okruži naše jedinice, nabaci ih na Drinu i uništi na prostoriji između Drine i Javor-planine. Uočivši da su ponovno otkrivene naše namere, štab 3. korpusa naređuje 16. diviziji da se probija iz okruženja i izvlači u pravcu Kladnja, što je ona i učinila. Sedamnaesta divizija takođe nije uspela da forsira Drinu, pa se ll'/12. maja preko Jahorine i Zelengore uputila u sastav 2. korpusa NOVJ. Iste noći delovi 16. divizije izvršili su napad na selo Zivinice u kome se nalazilo oko 200 zelenokadrovaca i jedna četa domobrana. Zbog intervencije jakih neprijateljskih snaga iz Tuzle Zivinice su napuštene. Za to vreme 36. i 38. divizija su pokušale da se preko dobro branjene doline r. Spreče prebace na Majevicu. Međutim, već na Jelici i prostoriji s. Brijest — Stolice — s. Čajir obe divizije su napadnute od jakih snaga 13. SS divizije. Da bi olakšao njen položaj i zaštitio ranjenike, štab 3. korpusa naređuje 16. diviziji da se hitno preko Trebave uputi na Majevicu. Izvodeći obuhvatni manevar 16. divizija je noću između 16. i 17. maja u snažnom naletu razbila zelenokadrovsko uporište u Turiji, a već 18. maja sukobila se sa oko 450 vojnika 13. SS divizije i kod s. Straže proterala ovaj neprijateljski odred u pravcu Srebrenika. Sutradan je produžila pokret i posle kraćeg ali oštrog sukoba sa neprijateljem kod s. Humci i Miladije, u kojem je neprijatelju sadejstvovala i njegova avijacija, divizija je izbila na komunikaciju Tuzla — Lopare. Ovaj uspešni i vešti manevar 16. divizije izveden u bok i pozadinu neprijatelja iskoristila je samo 38. divizija, koja se probila preko komunikacije Tuzla — Lopare. Međutim, zbog velike iscrpljenosti ljudstva i jakog otpora neprijatelja, nije pošlo za rukom 36. diviziji, koja se sa Busije probila preko komunikacije Tuzla — Zvornik u Birač. Sa divizijom su se vratili i svi ranjenici, kao i Glavni štab za Vojvodinu.

Pošto je izvršila postavljeni zadatak 16. divizija se skupa sa 38. divizijom prebacila prvo na Ozren, a zatim na severne padine Konjuh-planine.

*

Krajem maja 1944. godine, u jeku sedme neprijateljske ofanzive u centralnoj Bosni i nemačkog desanta na Drvar, Vrhovni štab je uputio direktivu svim jedinicama NOVJ za prelazak u protivofanzivu na neprijateljska uporišta i komunikacije. U tom cilju štab

3. korpusa donosi odluku da izvrši protivnapad na delove 13. SS divizije i ostale kvislinške snage na Majevici, u Posavini i na Trebavi. Po zapovesti štaba korpusa nastupanje ka Majevici otpočelo je noću 6/7. juna. Obrazovane su tri kolone: zapadnu kolonu sačinjavala je 16. vojvođanska divizija. Ona je imala zadatak da preko s. Raševo — s. Prnjavor — Busije napadne neprijateljsko uporište — Lopare, preseče komunikaciju Tuzla — Lopare i time obezbedi levi bok ostalih kolona. U srednjoj koloni nalazila se 38. divizija sa opštim pravcem dejstva — s. Rakino Brdo — s. Osmaci — Jelica — s. Tobut. Ona je imala zadatak da zauzme s. Tobut i Kameniti breg. Istočnu kolonu sačinjavala je 36. vojvođanska divizija koja je dejstvovala pravcem: s. Papraća — s. Caparde — s. Kraljevići — s. Trnova — s. Suhopolje sa zadatkom da preseče komunikaciju Bijeljena — Koraj i zauzme s. Tavnu.

Postupajući po dobivenoj zapovesti 16. vojvođanska divizija se već 5. juna prebacila preko komunikacije Tuzla — Kladanj, gde je primila poveću pošiljku oružja i municije iz savezničkih aviona, a odmah zatim produžila nastupanje u naređenom pravcu. Sedmog juna divizija je izbila u rejon Busije (trig. 947), gde su jedinice zadržane nekoliko časova radi odmora i priprema za napad. U s. Lopare i Zajednice u tom trenutku nalazilo se oko 1.500 pripadnika 13. SS divizije i više od jednog diviziona artiljerije. Oko 300 Kerovićevih četnika prikupilo se na kosama iznad s. Priboj. I pored toga što nije imala tačnu predstavu o jačini neprijatelja, rasporedu njegove artiljerije (u s. Lopare nalazio se štab 1. puka 13. SS divizije sa dva bataljona pešadije i jednim divizionom artiljerije na Brezovači), štab 16. divizije se nije dvoumio pa je odmah izdao 1. brigadi naređenje da napadne na s. Priboj i Zajednice, a 2. brigadi na s. Lopare. Napad je otpočeo 8. juna uveče. Prva brigada je u žestokom jednočasovnom jurišu zauzela prve rovove. Neprijatelj se ogorčeno branio iz sledeće odbrambene linije, koristeći obilato neposrednu podršku svoje artiljerije. U tri naredna — energična juriša, uz pomoć bombaša, 1. bataljon ove brigade je zarobio dalekometnu bateriju top-haubica 152 mm. Zamenik komandanta 1. bataljona je odmah sa nekoliko boraca artiljeraca usmerio na neprijatelja zauzetu bateriju i sa bliskog ostojanja otvorio je jaku vatru na njegovo posljednje uporište koje se nalazilo u groblju s. Zajednica. Neprijatelj je nekoliko puta protivnapadima pokušavao da povrati izgubljene haubice, ali je konačno bio prisiljen da odustane od svoje namere i napusti svoje položaje. O žestini borbe za Zajednicu govore i obostrani gubici. Samo u toku jedne noći neprijatelj je imao 150 mrtvih i ranjenih i 30 zarobljenih, dok je 1. brigada imala 20 mrtvih i 83 ranjena borca. Zaplenjeno je 4 haubice 152 mm, vagon artiljerijskih granata, 6 puškomitraljeza, 2 minobacača sa 600 mina, 80 pušaka, 12 radio-stanica, 34 kamiona, 6 automobila i preko 20.000 metaka.

Istovremeno sa napadom 1. brigade na s. Zajednica, 2. brigada je napala s. Lopare. U drugom jurišu, uz pomoć snažne minobacačke vatre i bombaša, brigada je zauzela prvu liniju rovova a do kraja noći proterala je neprijatelja i sa ostalih položaja u s. Lopare. Koristeći se zaštitom jutarnje magle neprijatelj, je iznenadio 2. brigadu i povratio s. Lopare, ali je ubrzo ponovo razbijen i odbačen iz sela. Tom prilikom on je zapalio dva skladišta municije i opreme.

Devetog juna u 14,30 časova 2. i 3. bataljon 1. brigade napali su posle snažne artiljerijske pripreme poslednje neprijateljsko uporište na ovom sektoru — Brezovaču (k. 284). U nezadrživom jednočasovnom jurišu neprijatelj je potpuno razbijen. Na bojištu je ostalo 8 haubica 100 mm, preko 2 vagona municije, skladište hrane i odeće, 2 motocikla, veća količina ostale opreme i oko 80 mrtvih i ranjenih. U isto vreme 5. bataljon 1. vojvođanske brigade u sadejstvu sa delovima 17. majevičke brigade uspeo je da razbije i protera neprijatelja sa položaja kod s. Priboja. Na taj način likvidirana su i poslednja uporišta, koja su duže vremena brižljivo izgrađivana na jakim taktičko-topografskim objektima radi kontrole komunikacije Brčko — Tuzla i Brčko — Bijeljina.

Ali, neprijatelj se nije mogao pomiriti sa ovako velikim gubicima, a naročito sa gubicima diviziona dalekometne artiljerije, pa je u toku 9. i 10. juna jakim snagama, dovedenim sa pravca Tuzle -— Celić i Međednik -—- Kozjak, žestoko napadao položaje 16. vojvođanske divizije. Jednoj neprijateljskoj koloni uspelo je da se neopaženo provuče kroz borbeni raspored 1. brigade i da iznenada napadne njene delove koji su prikupljali plen na Brezovači.

Prilikom povlačenja naše jedinice uspele su da onesposobe dve haubice i zaplenjena prevozna sredstva. Izvučeno je oko 20.000 metaka, 100 pari odela i cokula i oko 30 konja. Za to vreme kod s. Vukosavci ostali delovi 1. brigade teško su cdolevali sve snažnijim napadima glavnine 13. SS divizije i ostalih neprijateljskih snaga.

Uviđajući da bi dalje zadržavanje naših krupnih snaga na Majevici dovelo do teških frontalnih i odsudnih borbi, štab 3. korpusa donosi odluku da se delovi 38. divizije prebace na prostoriju Srebrenica — Paprača, a 16. i 36. divizija upute prema Ozrenu i Konjuhu. Na Ozrenu se nalazilo oko 1.500 četnika, dok je na železničkoj komunikaciji Zavidovići — Olovo — bilo stacionirano oko 2.000 neprijateljskih vojnika — uglavnom ustaša i zelenokadrovaca. Da bi onemogućio vrlo živ neprijateljski saobraćaj na ovoj komunikaciji štab korpusa naređuje 16. diviziji da je poruši na sektoru od Ribnice do Vukovina, što je i učinjeno u vremenu od 14. do 23. juna. Tom prilikom naročito oštre borbe vodile su 1. i 4. brigada oko železničke stanice Ribnica, gde je ubijeno 53, ranjeno 30 i zarobljeno 15 neprijateljskih vojnika. Zaplenjeno je 15 teških mitraljeza tipa »breda« i »maksim«, 3 puškomitraljeza, 2 minobacača, 30 pušaka, 35.000 metaka, 50 pari odeće i obuće, 100 ćebadi i druge

opreme. Za to vreme 2. brigada je porušila stanična postrojenja i uništila železničku prugu kod železničke stanice Vozuća. Ukupna je tom prilikom porušeno 13 km železničke pruge i oko 15 železničkih propusta i manjih mostova. Pruga Zavidovići — Olovo ostala je duže vremena u prekidu. Obezbeđenje napada 16. divizije vršila je 36. divizija sa pravca Tuzle i Ozrena. Nakon toga, obe divizije su proterale i razbile ozrenske četnike, nanevši im veće gubitke. 26/27. juna 4. brigada je zauzela Puračić, a 1. brigada s. Devetak, gde je razbijeno oko 300 četnika i zelenokadrovaca.

Tako su vojvođanske jedinice zajedno sa ostalim snagama 3. bosanskog korpusa puna 3 meseca vodile teške borbe sa daleko brojno jačim neprijateljem. Primenjujući aktivnu odbranu sa čestim i iznenadnim prelaskom u protivnapad naše jedinice su uprkos veoma teškim vremenskim i drugim uslovima borbe (nedostatak obuće, hrane, municije) ispoljile masovni heroizam i besprimernu upornost, svest i izdržljivost i nanele neprijatelju vrlo osetne gubitke. Izložena neprekidnim udarima 16. i 36. vojvođanska divizija i drugih partizanskih divizija 13. SS divizija, koja je u to vreme predstavljala glavnu i udarnu snagu nemačkog fašizma u istočnoj Bosni, počela je osetno da slabi a njen borbeni moral da opada. Ti znaci i proces osipanja dostigli su svoju kulminaciju u jesen 1944. godine kada su čitavi bataljoni ove divizije počeli otkazivati poslušnost, tako da je posle Batinske bitke ova zloglasna divizija prestala da postoji.

Da bi objedinio dejstvo 16. i 36. divizije, 1. jula 1944. godine formiran je 12. vojvođanski korpus, za čijeg komandanta je postavljen Danilo Lekić Španac. Formiranje 12. vojvođanskog korpusa, koji je u to vreme brojao preko 8.000 boraca imalo je velikog značaja za dalji razvoj NOP u Vojvodini i istočnoj Bosni. I ne samo u ove dve pokrajine. Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije dobila je toga dana još jednu krupnu operativnu formaciju, koja će do kraja rata prerasti u 3. jugoslovensku armiju i proneti slavu vojvođanskih brigada od istočne Bosne, Crne Gore i Srbije sve do jugoslovensko-austrijske granice.

*

Pripremajući se za prodor u Srbiju, Vrhovni štab NOVJ je u leto 1944. godine izradio plan po kome su formirane tri udarne grupe za koncentričan upad u Srbiju. Po tom planu 12. vojvođanski korpus (16. i 36. divizija) imao je da dejstvuje zajedno sa 1. proleterskim korpusom (1. i 6. divizije) u tzv. »centralnoj grupi«. U sastav desnokrilne grupe ulazile su 2, 5. i 17. divizija, dok je levokrilnu grupu trebalo da obrazuje 11. i 28. divizija.

Međutim, i neprijatelj je imao svoj plan za odbranu Srbije. Saznavši za grupisanje naših snaga Nemci u toku naredna dva me-

seca vode opsežne operacije za njihovo odbacivanje sa zapadnih granica Srbije i nabacivanje na planinske masive Crne Gore, istočne Bosne i Sandžaka.

Uporedo sa operacijom »trijumfa« i »halali« u Toplaci i Jablanici, štab 5. SS nemačkog korpusa otpočeo je sredinom jula 1944. godine operaciju protiv snaga 3. i 12. vojvođanskog korpusa u istočnoj Bosni. Cilj te operacije u kojoj su pored 7. i 13. SS nemačke divizije učestvovale i znatne ustaško-četničke snage — bio je da se prvo ovlada rejonom Šekovića i Birča, gde se u to vreme nalazila glavna baza i aerodrom, a zatim da se naše snage odbace dalje na zapad. U širem rejonu Srebrenice i Vlasenice u to vreme nalazile su se 38. i 27. divizija 3. korpusa; 36. divizija dejstvovala je u dolini Drinjače, dok se 16. divizija nalazila na jugoistočnim padinama Ozrena u rejonu Banovića, gde je trebalo izvršiti prihvat 6. proleterske i 11. udarne divizije iz centralne Bosne.

Sedamnaestog jula neprijatelj je izvršio napad na Šekoviće jakim snagama i uprkos snažnog otpora prinudio na povlačenje jedinice 3. korpusa prema planini Javor, a jedinice 12. korpusa na levu obalu r. Krivaje. Pošto ni posle nekoliko uzastopnih pokušaja nisu uspeli da izbace neprijateljske snage iz Šekovića, štab 12. korpusa je izvukao svoje jedinice iz borbe i hitno uputio usiljenim maršem 16. diviziju u pravcu r. Bosne radi prihvata 6. i 11. divizije.

Prešavši 115 kilometara po vrletnom i besputnom terenu uz neprekidne borbe 16. divizija je 28/29. jula izbila u dolinu r. Bosne, gde je u rejonu Nemila i Begov-Han prihatila 6. proletersku diviziju. Za to vreme 36. divizija i 4. brigada vodile su oštre borbe sa neprijateljskim pojačanjima koja su pokušavala da ugroze pozadinu 1. i 2. vojvođanske brigade 16. divizije. Tom prilikom jedinice 36. divizije oslobodile su Olovo, a 38. divizija Kladanj.

Pri povratku sa r. Bosne delovi 16. divizije razbili su neprijateljske delove koji su izbili na Vraniću i zauzeli k. 937 (Rudu glavu), a zatim produžili u dolinu r. Krivaje, gde je po zamisli štaba 12. korpusa trebalo odmoriti jedinice od iscrpljujućeg marša i pristupiti forsiranju r. Drine. Međutim, neprijatelj nije dozvolio da naše jedinice ponovo ovladaju rejonom Šekovića i Birča, jer se sa te prostorije lakše moglo prebaciti u Srbiju.

Početkom avgusta štab nemačkog 5. korpusa preduzima novu operaciju tzv. »Durmitorsku« ili operaciju »Ribecal«, koja je između ostalog imala za cilj da okruži i uništi jedinice 3. i 12. korpusa u rejonu planine Zvijezda i Konjuh. Već 3. avgusta 7. i 13. SS divizija sa jakim ustaško-četničkim snagama otpočele su da sužavaju i stežu obruč oko naših jedinica, nastojeći da ovladaju dolinom r. Krivaje i time razdvoje snage 3. i 12. korpusa. Izbegavajući krute frontalne i odsudne borbe, štab 12. korpusa je, imajući u vidu naredbu Vrhovnog štaba za prelaz u Srbiju, posle oštrih borbi kod s. Vijake i Vareša izvukao svoje jedinice iz obruča i 5/6. avgusta prebacio ih

na prostoriju istočno od komunikacije Sokolac — Han-Pijesak. Odatle je preko planine Javor produžio ka Srebrenici. Namera štaba 12. korpusa, sa kojom se složio i Vrhovni štab, bila je da se umesto kod Starog Brda sada kod Foče prebace u Srbiju. Za to vreme je iz centralne Bosne prešla i 11. krajiška divizija i uputila se u sastav 3. korpusa, koji se takođe prebacio preko komunikacije Han-Pijesak — Vlasenica.

Neprijatelj je brzo reagovao i koristeći dobre komunikacije pokušao da ponovo okruži jedinice 3. i 12. korpusa na novtij prostoriji. U rejonu Goražde — Višegrad — Rogatica dovedeno je oko 2.000 četnika iz Srbije i istočne Bosne, koji su skupa sa jakim nemačkim i ustaškim snagama onemogućili formiranje Drine na ovom sektoru. Da bi zavarao neprijatelja o njegovim pravim namerama i odvukao njegove snage od Drine, štab 12. korpusa donosi odluku da izvrši protivnapad u pravcu juga i prebaci se preko komunikacije Sarajevo — Višegrad.

Brzim, energičnim i iznenadnim napadom jedinice 12. vojvođanskog korpusa su 8. avgusta zauzele železničku stanicu Renovica i napale položaje 13. puka 7. SS divizije, koji je branio ovu komunikaciju. Pored porušenih staničnih postrojenja i železničke pruge uništen je i jedan oklopni voz. Zaplenjena je veća količina municije i ostale opreme. Po prelasku komunikacije 12. korpus se uputio u pravcu Miljevina — Ocrkavlje.

»... Drina je bila pred nama«, piše Periša Grujić. »Verovali smo da ćemo ovoga puta uspeti da je pređemo. Međutim, neprijatelj je brzo reagovao. On je imao pod svojom kontrolom komunikacije i raspolagao motorizacijom, tako da je u toku 9. avgusta ojačao svoje posade u Foči, s. Ustikolini i Goraždu delovima 7. SS divizije. Na komunikaciji Kalinovik — Foča primećen je življi saobraćaj motornih vozila. Glavninu snaga iz Sokoca i Rogatice neprijatelj je brzo prebacio prema Goraždu i zaposeo levu obalu Drine, na delu Foča — Goražde. U Foči se nalazila jedna četnička brigada .. ,«[11])

Našavši se ponovo u okruženju, izložen jakoj artiljerijskoj vatri, štab 12. korpusa donosi odluku da se i dalje probija na jug, tj. preko komunikacije Kalinovik — Foča, koja je u to vreme bila posednuta i dobro branjena. Tako je otpočela slavna epopeja i besprimerno teški marš vojvođanskih jedinica preko crnogorsko-hercegovačkog krša i kanjona Pive i Sutjeske. Na tom četrdesetodnevnom i preko 800 kilometara dugom putu ostali su mnogi Vojvođani i prekaljeni borci. Umrli su ćutke, pod nosilima teških ranjenika, u nebrojenim jurišima ili jednostavno od iscrpljenosti, gladi i umora (samo od iscrpljenosti i gladi umrlo je oko 100 boraca 12. vojvođanskog korpusa).

[11] **Periša Grujić »Šesnaesta vojvođanska divizija«, str. 219, Vojno delo, Beograd, 1959. godine.**

»Veliko opterećenje za Korpus predstavljalo je oko 600 ranjenika i bolesnika. To je učinilo da su divizije postale nepokretne za brze manevre. Mislim da je to bio i osnovni razlog zbog koga 12. korpus nije uspeo da se prebaci u Srbiju. Velika bolnica, glad i skoro neprekidni marševi toliko su iscrpili borce da je u toku marša umrlo nekoliko desetina boraca.. ,«[12])

Otkrivši radio-šifru 12. korpusa, neprijatelj je bio obavešten o svakom njegovom pokretu i namerama, pa ga je brzim manevrom oklopnih i motorizovanih snaga presretao na svakoj komunikaciji i pratio ga u stopu sve do Crne Gore. Najkrvavije borbe vođene su na komunikaciji Kalinovik — Foča, gde su se vojvođanske divizije borbom prsa u prsa probile dalje na jug i produžile tragom 5. neprijateljske ofanzive.

U kakvoj teškoj situaciji se našao 12. vojvođanski korpus prilikom nastavljanja da se prebaci u Srbiju, najbolje se vidi iz depeše koju je štab 12. korpusa primio u jutarnjim časovima 25. avgusta 1944. godine od Vrhovnog komandanta druga Tita u kojoj se kaže: »Javljajte mi svakog dana koliko aviona hrane i drugog ste primili prethodnu večer. Ja ću se lično brinuti da dobijete potrebno. Tito«.

Da bi olakšao situaciju i omogućio prelaz 12. korpusa u Srbiju, 1. proleterski korpus je dobio naređenje da napadne Foču. Ali neprijatelj nije dozvolio da se ova zamisao realizuje. On je i dalje uporno izvodio svoju planiranu operaciju »ribecal«, koja je baš tada ulazila u svoju završnu fazu na teritoriju Crne Gore i Hercegovine. Tako su se umesto proboja u Srbiju i toliko očekivanog i neophodnog odmora na Durmitoru i Pivskoj planini vojvođanske jedinice našle u još većem kotlu nego u istočnoj Bosni na početku ofanzive. Tek krajem avgusta, kada su sa aerodroma u s. Donje Brezne evakuisani ranjenici, korpus se zaobilaznim manevrom preko Golije i Hercegovine ponovo vraća u istočnu Bosnu.

Pošto se noću 2/3. septembra prebacio preko komunikacije Sarajevo — Višegrad i razmestio na prostoriju Rujnik — Ergele — Borika, štab korpusa konačno je izdao zapovest za forsiranje Drine. Neprijatelj je i ovoga puta pokušao da to spreči. Čim je osetio prisustvo naših jedinica na ovoj prostoriji iz Rogatice i Višegrada su upućeni jaki delovi 7. SS »Princ Eugen« i ustaško-četničke snage da onemoguće prelaz korpusa. Petog septembra 13. puk 7. SS divizije i oko dve brigade četnika i ustaša preduzele su žestoke uzastopne juriše na položaje 16. i 36. divizije kod Ergele — Borike. Položaji Lupoglav i Rujnik su po nekoliko puta prelazili iz ruku u ruke. Posle žestokih borbi našim jedinicama pošlo je za rukom da neprijatelja silovitim protivnapadom razbiju i odbace prema Rogatici.[13])

Za to vreme se kod Starog Broda odvijala dramatična borba sa. nabujalom Drinom i nemačko-četničkim snagama koje su svim

[12]) 1st o.

[13]) Neprijatelj je samo toga dana imao oko 300 mrtvih i ranjenih.

silama nastojale da spreče prelaz naših jedinica. Borbom prsa u prsa naši prednji delovi uspeli su da ovladaju dominantnim položajima: Ponos (trig. 654) i k. 470 i time omogućili da se u jednom pronađenom pontonu prebaci preko Drine ceo 12. vojvođanski korpus.

Svojom depešom broj 32 od 7. septembra maršal Tito je odao priznanje i pohvalio 12. vojvođanski korpus.

»... Za primjernu upornost i junaštvo pri izvršenju svih zadataka u šestomjesečnim neprekidnim borbama sa okupatorom i domaćim izdajnicima izražavam svoju zahvalnost i priznanje borcima, podoficirima, oficirima i politkomesarima 12. korpusa na čelu sa komandantom general-majorom Lekićem. Forsiranje rijeke Drine pod najtežim okolnostima, uz teške bojeve i skoro bez sredstava za takav pothvat, jeste dokaz da slavne vojvođanske divizije 12. korpusa dostojno zauzimaju jedno od prvih mjesta u redovima NOVJ ...«

Nakon razbijanja jakih četničkih snaga i jedinica srpskog dobrovoljačkog korpusa na Tari, Povlenu, Medvedniku i Ceru, i povezivanja sa jedinicama 1. proleterskog kropusa, vojvođanske brigade na svom pobedonosnom putu kroz Srbiju oslobađaju Krupanj, Loznicu, Ko vii jaču, Mačvu, Pocerinu, Posavu, Tamnavu i uzimaju učešća u oslobođenju Beograda. Dvadeset drugog oktobra 1944. godine nakon dve godine od dana kada su prešli u istočnu Bosnu i prvi put »ugledali Majevicu, čija se brda plave« ... »vojvođanski borci su zapevali i svoju drugu omiljenu pesmu: ...

... Kad *brigada preko Save krene*
širi ruke majko, evo mene ...«

Prešli su kao odred sa oko 700 partizanskih boraca a vratili se kao regularni korpus NOVJ, koji je do kraja 1944. godine narastao na 25.000 prekaljenih i dobro naoružanih boraca. Na svom slavnom i pobedonosnom putu, dugom nekoliko hiljada kilometara od prelaska u »Bosnu — ponosnu« do povratka u Srem poginulo je i nestalo 6.283 i ranjeno preko 14.060 vojvođanskih boraca. Ali rat još nije bio završen ... Vojvođanske jedinice čiji se broj popeo na 18 brigada pošle su u još teže okršaje za konačno oslobođenje naše zemlje.

Nikola BOZlC

BORISA KOVAČEVIĆ

Kad je Narodnooslobodilačka vojska, juna o.g. razbijala posljednji obruč njemačke vojske na granici Crne Gore i Bosne, od njemačkih zlikovačkih avijatičara poginuo je među mnogima i drug Borisa Kovačević. Poginuo je Boro, koji je uvjerljivim riječima punih radosti pričao tih dana, s kim je god razgovarao, o slavnoj našoj Narodnooslobodilačkoj vojsci, o njenoj neuništivosti i ogromnoj snazi kojom je razbila njemački obruč, a time i želju njemačke komande, kao i želju svih neprijatelja naroda da našu vojsku uništi na crnogorskim brdima i bezvodnim planinama.

Narodnooslobodilačka vojska razbila je poslednji njemački obruč i kao željezna bujica razlila se po Bosni. Na pragu Bosne, koju je toliko volio i koja je njega voljela, poginuo je drug Boriša.

Rodio se u Duvnu. Gimnaziju je završio u Sarajevu. Upisao se 1929. god. na Beogradski univerzitet. Došavši na Univerzitet u doba diktature, Bora Kovačević, pun mladalačkog poleta, duboko osjećajući te narodne nevolje, bio je prožet mržnjom prema tiraniji i narodnim neprijateljima. Pripadao je grupi beogradskih studenata koji su prvi započeli borbu za slobodu nauke, koji su odgajali mlađe studente za borbu za slobodu i nacionalnu ravnopravnost. Bora pripada onoj prvoj generaciji, koja se odmah sva dala u borbu i koja je udarila temelje budućoj snažnoj i velikoj organizaciji studenata Beogradskog univerziteta.

Tih i uporan, samoprijegoran do krajnjih granica, pun ljubavi za ljude, Bora je bio uvijek spreman da pouči i ukaže put mlađima. Ni za jedan trenutak nije ga pokolebala bijeda u kojoj su živjeli siromašni studenti Beogradskog univerziteta tridesetih godina. Nikada se Bora nije tužio na težak život, iako je dugo vremena raznosio mlijeko, išao poderan i često bez đona na cipelama zimi po blatu i snijegu. Bora je uvijek bio vedar, pun vjere i nade koja oplemenjuje ljude i diže ih moralno. Razgovarati s Borom značilo je za mlađe ljude uvijek naučiti nešto, zamrziti još više neprijatelja, a zavoljeti više ljude i moralno se osvježiti. Bora je bio od onih naših prvoboraca koje ljudi odmah zavole i trude se da i oni budu u svemu takvi kao on. Bora nije bio samo vaspitač mladog i herojskog studentskog pokoljenja, koje je u svojoj ogromnoj većini danas u narodnooslobodilačkoj borbi, nego i vaspitač radničkih prvoboraca u Beogradu. Bio je zatvaran i proganjan od beogradske policije i, kada je svršio filozofiju, nije mogao dobiti namještenje.

Došao je u Bosnu kada je radnički pokret bio slab, a Komunistička partija mlada — tek u formiranju. Borisa se baci sav na rad. Trebalo je pronaći ljude, mlade borce, ustati protiv učmalosti u redovima Komunističke partije, ustati protiv socijaldemokratskih izdajnika koji su trovali radnički pokret svojim oportunizmom i izdajstvom...

Trebalo je ustati protiv antipartijskih tipova koji su razbijali jedinstvo radničke organizacije. Kao član Pokrajinskog komiteta KPJ, Bora je bio među prvima u borbi. Sa boljševičkom skromnošću on je prilazio mladim i neukim borcima radničke klase Sarajeva i drugih mjesta, našavši uvijek načina kako da na njih prenese svoje iskustvo i znanje. Mnogo su ga voljeli mladi partijci, voljeli su ga što su od njega uvijek mogli da nauče nešto, voljeli su njegovu skromnost i dobrotu, — govorili su: »Boljeg čovjeka u Bosni nema od našeg Boriše«. Mladi komunisti su u objašnjavanju političkih pitanja govorili: »To je nama Boro razjasnio — sada razumijemo sve«. Mrzili su ga oportunisti i antipartijski tipovi zato što je Boro bio uporan i nemilosrdan prema njima, što je znao vješto da raskrinkava svu njihovu laž i perfidnost.

Kad je Komunistička partija poslala svoje najbolje članove da organizuju partizanske odrede, i Boriša je otišao u šumu. Bio je politički komesar Oblasnog štaba za Sarajevo. Boriša je sa Čičom i Slobodanom Principom organizator ustanka na Romaniji. On je bio jedan od onih koji su stvorili romanijske čete i bataljone, slavne borce, komandire i politkomesare, koji su u početku ustanka pronijeli slavu Romanijskog odreda širom naše zemlje. Zatim je otišao u Kalinovik s Radom Hamovićem i organizovao Kalinovički odred, u kome je bio politički komesar.

Bora je bio čovjek koga je morao voljeti svako. Nema borca, nema poštena čovjeka iz naroda na Romaniji i Kalinoviku koji nije zavolio Borišu, zvanog Šćepana. Narod ga je priznavao, volio i osjećao kao svoje dijete. Ni četnici, koji su se bojali Šćepana, nisu mogli u svojim lažima da nađu nijednu pogrdnu riječ za njega kojoj bi narod povjerovao. Potajno su ga mrzili, ali u narodu nisu smjeli da istupaju protiv njega. U Boriši Kovačeviću Kom. partija Bosne i Hercegovine gubi jednog od svojih najboljih rukovodilaca, mladi komunisti vaspitača i učitelja, drugovi divnog druga, narođnooslobodilačka borba svoga organizatora i prvoborca. Druže Boriša, osvetićemo tvoju smrt našom herojskom borbom. Tvoj duh prožimaće misli i djela bosanskih boraca. Tvoje djelo nastaviće uporno i do konačne pobjede tvoji drugovi, tvoji učenici, koje si ti tako mnogo volio.

Boriša Kovačević ostaće slava i ponos Kom. partije i našeg naroda.

(Oslobođenje br. 1 od 30. 8. 1943) ***Avdo HTJMO***

KURIRI JAHORINSKOG PARTIZANSKOG ODREDA

Sredinom septembra 1943. godine formiran je Jahorinski partizanski odred u čijem se sastavu tada nalazilo preko 150 naoružanih boraca. Zadatak odreda je bio da u veoma prostranom regionu, između gornje Drine, Jahorine, Igmana i Treskavice razbija i likvidira četničke grupe; da u svoje redove okuplja nove borce i da na taj način i masovnim političkim akcijama stvara uslove za širi razmah narodnooslobodilačkog pokreta u ovom kraju. Odred je imao i zadatak da održava vezu između partizanskih jedinica i partijske organizacije u Sarajevu, kao i istočne Bosne sa Hercegovinom.

U drugoj polovini septembra u oktobru i u prvoj polovini novembra iste godine, jahorinski odred djelovao je u manjim grupama, razmještenim u svim dijelovima ovog prostranog regiona, uglavnom sa orijentacijom na stvaranju šire mreže partijskih i omladinskih organizacija, narodnooslobodilačkih odbora i drugih organizovanih uporišta u selima. U tome periodu dolazilo je do čestih oružanih sukoba sa manjim i većim četničkim grupama koje su nastojale da spriječe širenje uticaja partizana koji je u narodu ovog područja sve više rastao. U tome cilju ostaci četnika, razbijenih još u toku IV i V neprijateljske ofanzive, počeli su krajem oktobra i početkom novembra da se grupišu u veće vojne formacije. Tako su se u Jabuci, Mil je vini, Kalino viku i Trnovu okupile veće grupe četnika, dostižući po broju formaciju četa i bataljona, pripremajući veće oružane akcije protiv jahorinskog odreda sa namjerom da ga likvidiraju. Istovremeno u selu Zagoru u Crnoj Rijeci sredinom novembra našli su se na okupu i borci Jahorinskog odreda, svrstani u tri čete i riješeni da iznenadnim akcijama razbiju jednu po jednu pomenute četničke grupe i da tako osujete njihove namjere. Tih dana na područje koje je kontrolisao Jahorinski partizanski odred stigli su i neki dijelovi 27. istočnobosanske udarne divizije. Tako su stvoreni uslovi za širu akciju protiv četnika koja je odmah počela.

Operacije jedinica 27. divizije odvijale su se na područjima Jabuke i Mrežice u pravcu Foče i Dobrog polja. Jahorinski odred je istovremeno stupio u akciju protiv četničkih grupa koje su se nalazile na prostoru između Trnova i Sarajeva. Ove akcije .izvođene su skoro svako veće od 15. novembra do 10. decembra.

Jesenje kiše koje tih dana nisu ni prestajale i precizna obavještenja koja su o kretanju i boravku četnika dolazila od članova Partije, skojevaca i drugih patriota, kojih je bilo skoro u svakom selu, omogućavali su izvođenje akcija u trenucima kada su se četnici tome najmanje nadali. Tako skoro nijedna od ovih čestih akcija nije ostala bez rezultata. Četničke grupe, na području Jabuke, Mrežice, Mil je vine i Dobrog polja i Trnova, bile su veoma brzo razbijene a mnogo četnika je ubijeno i uhvaćeno. Samo jedinice Jahorinskog odreda uspjele su da u selima Presjenici, Umčanima, Kijevu, i oko Trnova uhvate oko 60 živih četnika. Među ovima se nalazio i jedan komandir čete po prezimenu Kenjić, rodom iz Umčana, zatim Jefto Pikula rodom iz Vojkovića, i neki »Čiča« Gojko. Dvojica posljednjih bili su »ugledne« ličnosti u štabu četničkog vojvode Momčinovića.

Iza 10. decembra pošto su na pomenutim prostorima četničke grupe bile dijelom razbijene a dijelom likvidirane, jedinice Jahorinskog odreda povučene su u selo Zagor u Crnoj Rijeci. Isto tako, na određenim zborištima koncentrisale su se i jedinice 27. divizije.

Između 13. i 15. decembra, tačnog datuma se ne sjećam, bio sam pozvan u štab odreda zajedno sa partizanom Krstom Jocovićem, rodom iz sela Vojkovića. Javili smo se političkom komesaru odreda Tomi Međi. Tom prilikom on nam je, izvadivši iz svoje torbe pismo, rekao:

»Pred vama se nalazi dosta težak ali ne i neostvarljiv zadatak. Vi treba još ovoga trenutka da krenete u Sarajevo. Ovo pismo predaćete Milanu Stanišiću, čija se kuća nalazi u selu Barama na Ilidži, gdje treba da stignete još u toku naredne noći. Pismo ni po cijenu života ne smije pasti neprijatelju u šake, a isto to vrijedi i za pismo ili druge pošiljke koje tamo primite. Vratićete se na ovo isto mjesto tek onda kada dobijete odgovor na ovo pismo. I zapamtite još jednom što vam kažem! Pismo se mora predati na naznačeno mjesto, a vi na ovom zadatku ne smijete čak ni poginuti. Prema tome, ne treba vam naglašavati o povjerenju, koje vam ovoga trenutka ukazuje naša Partija, ne sumnjajući ni za trenutak da ga nećete izvršiti«.

Ne mogu se sjetiti koji mi je po redu ovo bio zadatak na kurirskom poslu, ali sam siguran da nikada prije a ni kasnije nisam imao teži i opasniji zadatak. Bilo je oko 3 po podne kada smo napustili seosku kuću u kojoj se nalazio štab odreda. Moram priznati da smo na zadatak krenuli sa velikom dozom neizvjesnosti a nije manjkalo ni strepnje. Ledena kiša, koja je lila već nekoliko dana, nije

6. istočnobosanska brigada — kratak odmor u toku marša

ni pomišljala da prestane. Počele su da prolijeću i krupne pahuljice snijega. Vrhovi Jahorine i okolnih planina, zajedno sa prostranim visokim predjelima na kojima su ležali, bili su obijeljeli. Teško smo se kretali strmim, blatnjavim i klizavim planinskim bespućem. Noć nas je nakon sat i po hoda zatekla na Međuplanini, zapadnom ogranku Jahorine, iznad sela Zabojske. Idućeg dana stigli smo na određeno mjesto, provukavši se uspješno kraj mnogobrojnih straža ustaša i četnika koji su se kretali Međuplaninom i selima Ulobićem, Klancem i Vojkovićima.

Čim smo Milana upoznali sa zadatkom zbog koga smo došli njegova supruga Joka smjestila nas je u pojatu, gdje smo čitav dan proveli zatrpani sijenom. Negdje oko 8 sati Joka nam je donijela obilat doručak, a oko podne, kroz omanju rupicu na krovu pojate ugledali smo, svega petnaestak metara daleko od pojate, dva usta-

ška oružnika kako sjede na srušenom stablu i o nečemu razgovaraju sa Đorđom Pindžom. Nismo se lagodno osjećali. Mislili smo da smo otkriveni. Međutim, patrola se ubrzo pozdravila sa Đorđom izgubivši se u dugačkoj aleji u pravcu Vrela Bosne. Pa, ipak, sumnja nas još nije napuštala. Umirili smo se tek kada nam je jedna žena iz porodice Tošića, donijela ručak i uvjerila da nas dolazak ustaša ne treba da zabrinjava. Jer, tu u objektima Banje Ilidže svega nešto oko 700 do 1.000 metara daleko nalazile su se smještene jedinice njemačke »Princ Eugen« divizije i time nas upozorila da se ne začudimo ako primijetimo i veće grupe Nijemaca kako ovuda patroliraju.

Ubrzo smo imali priliku da se uvjerimo u privrženost prema partizanskom pokretu porodica Tošića, Stanišića i Pindža, kao i velikog broja stanovništva okolnih sela. Sutradan, na večeri kod Tošića, našli smo se zajedno sa grupom partizanskih kurira iz Visočkofojničkog odreda. U toj grupi nalazio se Ilidžanac Zivko Bosiljčić i Luka Nedić iz Kaknja. Naredne večeri svi mi, partizanski kuriri, prisustvovali smo masovnom skupu građana u Blažu ju koji su organizovali ilegalci iz Bara i okolnih sela. Na tom skupu imali su glavnu riječ partizanski kuriri. Govorili su o partizanskom životu, kao i o podvizima partizanskih jedinica. Posebno smo bili impresionirani masovnim skupom organizovanim u muslimanskom selu Ilrasnici, gdje je u našu čast bilo priređeno i sijelo na kome se do duboko u noć igralo i pjevalo. Te dvije večeri atmosfera je bila takva da smo se osjećali kao da se nalazimo u zemlji koja je daleko od ratnih strahota. Samo oružje koje smo držali u rukama upozoravalo nas je, u momentima takvog raspoloženja, na oprez i stavljalo nam do znanja da ipak nismo daleko od opasnosti. Ovi skupovi održavani su pod zaštitom budnih očiju omladinaca i omladinki koji su se nalazili na brojnim stražarskim mjestima oko sela, motreći na sve što bi se moglo pojaviti kao opasnost.

Imao sam priliku da u toku rata i na drugim mjestima širom zemlje doživljavam prijatne trenutke masovnih izraza i odanosti i smjelih i junačkih postupaka naših ljudi pred nosom ustaških, njemačkih i četničkih straža. Ali, ovo na Ilidži zaista je nadmašilo sve ono što sam do tada doživljavao i to mi je ostalo u neizbrisivoj uspomeni.

Noć između 18. i 19. decembra 1943. godine Krsto Jocović i ja prespavali smo u istoj pojati u kojoj smo proveli i onaj dan kada smo tek stigli **u** Bare. 19. decembra u samu zoru u Bare je stigao iz Crne Rijeke i Spasoje Bojović, rodom iz Kasindola, koji je odlično poznavao sve staze što odavde vode preko Jahorine.

Početkom decembra 1943. godine otpočela je na ovom području jugoistočne Bosne 6. njemačka ofanziva, pred kojom se glavnina Jahorinskog odreda, zajedno sa 27. divizijom, povukla u pravcu istočne Bosne. Štab odreda se plašio da Krsto i ja uslijed nastalih đo-

gađaja ne bismo okrenuli kuda u drugom pravcu, pa je uputio Spasoja ovamo da obezbijedi naš povratak u Crnu Rijeku.

Tek 19. decembra predveče stigao je odgovor iz Sarajeva na pismo koje smo donijeli. Sa pismom je stigao veoma krupan čovjek u domobranskoj uniformi i sa oznakama domobranskog natporučnika. Stigle su i neke sitnije pošiljke materijala za radio-stanice. Noć između 19. i 20. decembra bila je hladna. Ali smo se, Krsto Jocović, Spasoje Bojović, domobranski natporučnik i jedan Rogatičanin, koji je nešto ranije pobjegao iz njemačkog zarobljeništva i ovoga dana preko partizanskih veza stigao dovdje i ja, uputili sa Ilidže nazad u Crnu Rijeku. Snijeg je bio dubok gotovo metar. Odmicali smo sporo, tako da smo nešto prije pola noći, nakon pređenih 7—8 km ugledali pred sobom zbijene seoske kuće jednog od zaseoka sela Vojkovića. Zaustavili smo se stotinjak metara ispred prvih zgrada. Osjetili smo želju da svratimo u neku kuću i da predahnemo kraj tople peći. U tom selu poznavali smo nekoliko odanih partizanskih saradnika. Jedan od njih je bio Branko Lubura. Njegova kuća bila je nešto odvojena od ostalih, nalazila se na kraju sela. Sa dosta opreza krenuli smo Brankovoj kući. I tek što smo prešli desetak metara, iza plota zatrešta mitraljez. Iznenađeni popadasmo u snijeg. Rafal prestade a umjesto njega, iz sela doprije tih žagor. Nekoliko trenutaka ležali smo u snijegu posmatrajući selo. Kada smo primijetili crne prilike kako se provlače pored kuća i primiču nam se, opalili smo na njih po nekoliko metaka. Zatim smo se trkom uputili prema utabanoj prtini, koja je vodila iznad sela do ceste Sarajevo — Trnovo. Ali tek što smo stigli na visoku među iznad ceste iza okuke naiđe njemački automobil. Povukli smo se nekoliko koraka i legli u gustu smreku, čekajući da auto prođe. Za njim je, međutim, naišao drugi, pa treći, pa čitava kolona automobila, bornih kola i tenkova. Razmak između vozila bio je mali i pored mjesečine osvijetljen još i farovima, pa je preko njega bilo nemoguće preći. Odjednom smo, na prtini 50 metara iza sebe ugledali grupu četnika koja nam se primicala. Otvorivši vatru na njih brzo smo pretrčali preko ceste između vozila jer drugog izlaza nismo imali. Ali glavna opasnost još nije bila prošla. Ispred nas je tekla podivljala rijeka Željeznica, iz čijeg se korita izlila voda koja je dostizala sve do ceste. Izmicali smo oznojeni brzo kroz rakite, gazeći vodu koja je postajala sve dublja. Najedanput smo upali do grla. Snažna matica nas je ponijela. Teret opreme vukao nas je na dno. Počeli smo da se gušimo. Nošeni maticom smo mlatarali nogama i rukama, odupirući se vodenoj stihiji. Tako smo nekim čudom uspjeli da se dokopamo plićaka na drugoj strani rijeke. Dugo smo stajali ispod obale, nesposobni da se maknemo. Ledena rijeka izvukla nam je i posljednji dijelić snage.

Krajnjim naporom uspjeli smo da napravimo po nekoliko pokreta tijelom i da se nekako izvučemo na dosta nisku obalu. Tek

tada smo se sjetili da se osvrnemo prema cesti. Neprekidna kolona automobila i tenkova još je jurila u pravcu Sarajeva. Pred nama je stajao novi zaselak ovog prostranog sela. Ovoga puta trudili smo se da ga zaobiđemo što dalje. Gotovo kilometar pred nama u šumi na brdu, gdje počinju ogranci Jahorine, nalazila se kuća partizana Krste Jocovića — partizanska-kurirska stanica. Dok smo do nje stigli odijela su nam se pretvorila u teški ledeni oklop. Vrata nam je otvorila Krstina starija sestra Ljeposava.

21. decembra izjutra Krsto Jocović i ja stigli smo u Crnu Rijeku u štab odreda sa kojim se nalazila malobrojna grupa boraca. Spasoje Bojović, zajedno sa ostalim već pomenutim drugovima i sa Đorđom Kutlačom, rodom iz Kasindola, ostali su u Vojkovićima radi održavanja stalne veze između Sarajeva i štaba odreda.

Ali sve kurire nije pratila ista sreća na izvršavanju zadataka. Dan ili dva kasnije poslije našeg odlaska za Ilidžu iz štaba odreda upućena je i druga kurirska grupa u pravcu konjičkog odreda koji se tada nalazio u širem rejonu Glavatičeva. U toj grupi nalazili su se Miloš Puhalo iz sela Jelašaca kod Kalinovika, Mladen Vlaški iz Tošića kod Trnova i Neđo Kovačević iz Trnova — sva trojica veoma poznati borci i komunisti iz Jahorinskog odreda. U Rajskom dolu, ispod same Treskavice, na putu iz Trnova prema Kozjoj Luci, naišli su na zasjedu veće grupe četnika, koji su se pod zaštitom Nijemaca ponovo počeli ovdje okupljati, tako da su sva trojica poginula u borbi, ne dozvolivši da živi padnu u ruke neprijatelja.

Boro TEPAVČEV1Č

GRADAČAC I NJEGOVA OKOLINA U NARODNOOSLOBODILAČKOJ BORBI

Temeljitiji prikaz prilika i događaja, kao i ocjenu svega onoga šta se zbivalo na području Gradačca i njegove okoline, neposredno pred drugi svjetski rat i u toku narodnooslobodilačke borbe, nemoguće je dati u ovako kratkom osvrtu. Namjera mi je da se ovom prilikom osvrnem na stanje i događaje na ovom području, na kome izmiješani, u približno jednakom procentu, žive Srbi, Hrvati i Muslimani i da ih prikažem upravo onako kako sam ih vidio i doživio, kako bi time neki značajni momenti iz tih sudbonosnih dana bili otrgnuti od zaborava. Osjeća se već sada za cjelovitijom i temeljitijom studijom o učešću naroda Trebave i Posavine u narodnooslobodilačkoj borbi.

Trebava i Posavina, kao jedinstveno područje, konstituisano u toku rata i kao politička i vojna cjelina, obuhvata dio sjevernih obronaka Majevice i Trebave, odnosno dio Posavine koji danas sačinjavaju komune Gradačca, Modrice, Odžaka, Srebrenika i Bos. Šamca. Stoga je teško u ovakvom jednom članku dati iscrpniji i cjelovitiji prikaz o učešću i doprinosu naroda ovog područja narodnooslobodilačkoj borbi. Znači, da i dalje ostaje obaveza živih svjedoka i sudionika ovih istorijskih zbivanja da svojim prilozima i sjećanjima pomognu potpunijem i objektivnijem osvjetljavanju stvarnog stanja i istine o ovim danima, punim iskušenja za naše narode. Čevrt vijeka dijeli nas od tih događaja i upravo zbog toga moramo to čim prije ostvariti. Objavljene kronike Modriče i Tarevaca, bez obzira na njihove izvjesne manjkavosti, koje prate ovakve osjetljive zahvate, objektivno predstavljaju prilog našoj savremenoj istoriografiji.

To su razlozi zbog čega se ovom prilikom uglavnom zadržavam na opisivanju prilika i događaja u Gradačcu i njegovoj okolini, a

samo djelomično na drugom dijelu područja, jer je teško izolovano posmatrati razvoj narodnooslobodilačkog pokreta na području koje je prije i u toku rata najvećim dijelom sačinjavalo administrativno--političku cjelinu, a mnogi, ako ne i svi događaji tog vremena podjednako su se odražavali na čitavom području, a i organizovana partijsko-politička aktivnost se odvijala u tim okvirima.

Prije podrobnijeg razmatranja stanja neposredno pred rat smatram svojom obavezom da ukažem i na neke po mom mišljenju važne činjenice, koje su uticale na kasniji tok događaja. Ovdje prvenstveno mislim na određeni broj vrlo istaknutih komunista i revolucionara koji su više godina uspješno djelovali na ovom području i čiji je uticaj i ugled izuzetno značajan za razvoj pokreta u ovom kraju.

Slobodarska i progresivna misao naroda ovog kraja je starijeg datuma. Godine 1858. bio je ustanak posavskih seljaka protiv turskih zulumćara. Poznati buntovnik i revolucionar, učitelj, arhimandrit, rektor Banjalučke bogoslovije a zatim ateist — Vaso Pelagić, rođen u Gornjem Žabaru (danas Pelagićevo), koji je svoj mukotrpni život završio krajem prošlog vijeka u požarevačkoj kaznionici, ostavio je veoma duboke tragove i u svom kraju, u kome su njegove slobodoumne misli i pouke još uvijek živo prisutne.

Dinamičniji politički rad počinje dolaskom Mitra Trifunovića Uče na teren Bos. Šamca. Kao istaknuti komunista i revolucionar Mitar Trifunović, u čijoj ličnosti su skladno povezane upečatljiva ljudska proleterska crta i široko obrazovanje, svojim revolucionarnim i političkim radom, posebno radom na povezivanju proletarijata grada i sela, ostavio je vidan pečat. Njegova aktivnost je prelazila okvire mjesta u kojima je živio i radio i snažno se reflektirala u čitavoj Posavini pa i šire.

Josip Šiber, stolarski radnik, rođen u Gradačcu, poznat širom zemlje kao neumorni revolucionar i pregalac, istaknuti partijski i sindikalni radnik i rukovodilac u organizacijama Beograda, Zagreba, Užica i drugih mjesta, često hapšen i proganjan, povremeno je boravio u Gradačcu i razvijao političku aktivnost. Strijeljan je jula 1941. u Kerestincu.

Hasan Kikić, književnik i revolucionar, također iz Gradačca, svoj život i djelo je posvetio radnom čovjeku, njegovoj slobodi i progresu.

Dr Mustafa Mujbegović, ljekar-humanista, osvjedočeni revolucionar i komunista, rodom iz Tarevaca, često je navraćao u svoj rodni kraj. Njegov svaki dolazak značio je podstrek za političku akciju ne samo u Modriči nego i na širem području.

Risto Mikičić, obućarski radnik iz Modriča, revolucionar i komunista, sekretar Mjesnog komiteta u Sarajevu, zbog svog revolucionarnog rada često je hapšen i protjerivan u svoje rodno mjesto, gdje je vršio vidan uticaj.

Iako se može reći da već tada počinje organizovanije djelovanje, razumljivo u suženom obimu zbog izuzetno teških uslova i duboke ilegalnosti u kojoj je naša Partija živjela i radila, snažan zamah sistematskog i organizovanog partijsko-političkog rada stvarno počinje dolaskom Vjekoslava Bakulića, inženjera agronomije, na državno poljoprivredno dobro u Modriči, Ismeta Terzimehića, sudije Sreskog suda u Gradačcu, i Boška Milutinovića, učitelja u Odžaku. Njihov boravak u ovom kraju imao je veliki značaj za razvoj Partije i bio snažan podstrek za intenziviranje političkog rada. Koliko mi je poznato, u to vrijeme su bili članovi SKOJ-a Aco Novožilov u Gradačcu i Šefko Avdić u Modriči.

Da bih što potpunije prikazao tadašnje stanje na ovom području, treba istaći da je upravo tih godina veći broj mladih ljudi iz Gradačca, Modriče, Odžaka i Bos. Šamca, kao i iz mnogih sela ovog područja, studirao na fakultetima Beogradskog i Zagrebačkog univerziteta, školovao se u srednjim školama, koje su se nalazile u razvijenijim mjestima, ili je izučavao zanate i radio izvan svojih mjesta. Mnogi od njih su rasli i razvijali se u krilu Partije, i kao zreli i iskusni partijsko-politički radnici, češćim povremenim boravcima u svojim krajevima podsticali su i razvijali političku aktivnost. Njihov boravak je uvijek značio nova pregnuća i osvježavanja u radu. Svaki od njih, a posebno oni koji su vršili istaknute funkcije u studentskom pokretu Beogradskog univerziteta i već tada obavljali određene partijske funkcije, pored ostalih pomogli su da stalno budemo u kursu partijske politike. U tom pogledu istaknuto mjesto je imao Uglješa Danilović, student agronomije, iz Odžaka.

Zahvaljujući ovim revolucionarima, njihovom predanom i samopregornom radu i zalaganju na ostvarivanju istorijske uloge naše Partije u borbi za nezavisnost i slobodu naše zemlje i naših naroda, njihovom uspješnom povezivanju sa naprednim snagama na ovom području, dobrim dijelom bio je pripremljen teren i ostvareni uslovi za širu i intenzivniju političku aktivnost, za jedinstvo akcije, što je upravo za to vrijeme bilo od izuzetnog značaja, s obzirom na činjenicu da je Hitlerova Njemačka već porobila mnoge susjedne zemlje i da je svakog dana našoj zemlji prijetila opasnost poroblja-vanja.

Sticajem okolnosti u to vrijeme na ovom terenu se našao i jedan broj mlađih progresivnih ljudi, školovanih na fakultetima i srednjim školama, ljudi koji su još u toku školovanja prišli naprednom radničkom pokretu. Oni su najvećim dijelom bili grupisani u Gradačcu, kao sjedištu sreza, zatim Modriči, Odžaku i Bos. Šamcu, dok su u mnogim selima učitelji predstavljali najjače uporište u radu.

Iako su se prvi put našli u ovim sredinama, oni su uspjeli da se brzo i uspješno povežu sa naprednim, uglednim i uticajnim ljudima, posebno sa omladinom, a takvih nije bilo malo, i na taj način

povećaju broj aktivista i prošire polje svoga djelovanja. S obzirom na to da su to mahom bili ljudi čiji je društveni položaj i ugled bio veliki, to je i njihov uticaj na okolinu bio vrlo jak. Time se dijelom može objasniti takva efikasnost u političkom radu, koji je, naročito pred sam rat, došao do snažnog izražaja u pripremanju naroda ovog područja za događaje koji su ubrzo uslijedili.

Prisustvo ovih intelektualaca i mještana, posebno iz reda mladih privrženih progresivnim težnjama i Partiji, duboko prožetih ljubavlju prema svom narodu i svojoj zemlji, bilo je od velikog značaja za razvoj Partije i pokreta na ovom području. Podudarnost riječi i djela u svakodnevnom životu i radu, principijelnost u stavovima i postupcima, objektivnost i realnost u ocjeni stanja i događaja, umnogome su doprinijele i jačanju njihovog ugleda. Veliki broj naprednih, poštenih, uglednih i uticajnih građana i seljaka aktivno je sarađivao i svesrdno pomagao političku aktivnost, koja se gotovo istim intenzitetom odvijala i u centrima kao i u selima. Putem predavanja, sijela i razgovora o najaktuelnijim problemima društveno-političkog života i savremenog svijeta, aktivnim radom u kultumo-prosvjetnim i društvenim organizacijama u kojima smo postepeno ostvarivali svoj uticaj, ni u jednom času nismo prestajali ukazivati na brojne opasnosti koje nosi fašizam, kao i na neophodnost okupljanja i saradnje Srba, Hrvata i Muslimana koji su vijekovima sudbinski povezani na svom zajedničkom tlu, živjeli u uzornim dobrosusjedskim odnosima.

Imajući u vidu ozbiljnost međunarodne situacije, stvorene fašističkom agresijom, i opasnosti pred kojima se nalazila naša zemlja i naši narodi, mi smo gotovo cjelokupnu našu aktivnost u tom periodu usmjerili na slabljenje i razbijanje uticaja građanskih političkih partija, posebno onih koje su bile naklonjene tadašnjem režimu, razobličavanju uticajnih profašistički orijentisanih ljudi ovog kraja, obavještavanju i upoznavanju stanovništva sa onim što donosi fašizam, stvarajući na taj način raspoloženje i uslove za široku i organizovanu saradnju svih progresivnih i slobodoljubivih snaga. Zbog takvog upornog i nesebičnog rada ugled komunista je stalno jačao, a njihov uticaj bivao svakim danom veći. To se naročito potvrdilo na općinskim izborima 1940. godine u Gradačcu, na kojima je, uz punu podršku i pomoć komunista, pobijedio opozicioni kandidat Husein Kondžić. To je bio direktan povod reakcionarnim elementima u Gradačcu i policiji za preduzimanje akcije protiv progresivnih snaga uopće, a posebno protiv komunista. Ubrzo sa strane pristižu nadležnima uporni zahtjevi za premještaj pojedinaca iz ove grupe aktivista. Oni su htjeli da ih uklone iz ove sredine da bi osujetili i onemogućili dalji organizovan rad i oslabili uticaj antifašističkih snaga na čitavom području.

Zahvaljujući ovako intenzivnom i organizovanom političkom i partijskom radu, posebno u godinama pred sam rat, narod ovog

kraja, rodoljubiv i pošten u najvećem svom dijelu, primio je kapitulaciju stare Jugoslavije teška srca i sa gorčinom je okarakterisao kao izdaju. Već prvih dana okupacije počinje da se ostvaruje i obistinjava ono o čemu smo im ranije govorili. Okupator i domaći pomagači pokazuju pravo lice, primjenjuju najbrutalnije mjere prema nedužnom stanovništvu, pa zbog toga veza naroda sa komunistima postaje sve jača i neposrednija. I pojedinci i grupe građana osjećaju potrebu da nam se sa punim povjerenjem sve češće obraćaju za mišljenje i savjete šta da rade i kako da postupaju.

Iako privredno nerazvijen i kulturno zaostao, sa izuzetno velikim procentom nepismenog stanovništva, ovaj kraj svojim ogromnim dijelom nije postao plijen okupatora i njegovih domaćih pomagača niti njihov poslušni saradnik. Okupator i ustaške vlasti od samog početka nisu imali podrške i pomoći naroda ovog područja kakvu su, po svojoj procjeni, očekivali s obzirom na brojnost Hrvata i Muslimana i njihovu prevagu nad srpskim stanovništvom, čak ni zloglasni Vjećeslav Montani, poznati policijski inspektor beogradske Glavnjače, koji se smatrao ekspertom za mučenje i proganjanje komunista, upućen u Gradačac kao kotarski predstojnik, nije mogao da nađe saradnike. Odmah po dolasku u Gradačac pokušao je da uniformiše i naoruža petnaestak mlađih neobaviještenih Muslimana, kao neku vrstu svoje straže. Međutim, nakon prvih objašnjenja i upozorenja ovi mladići su odmah skinuli uniforme, ostavili oružje i pobjegli.

Njegov pokušaj iseljavanja Srba i progona Jevreja u samom početku je onemogućen. Stanovnici Gradačca, Modriče i Odžaka u svom najvećem dijelu osudili su takve namjere i postupke, i nesebično pružajući moralnu i materijalnu pomoć i vidnu podršku svojim ugroženim sugrađanima, manifestirajući su na taj način otvoreno neslaganje sa koncepcijom »novog poretka«. Ovakav jasan, nedvosmislen, odlučan stav u odbrani života svojih sugrađana druge vjere i nacionalnosti, bio je presudan za dalji tok zbivanja u čitavom kraju i predstavljao je kamen temeljac u razvijanju bratstva i jedinstva naših naroda na ovom području, na kome bratoubilačka borba nikad nije mogla da uhvati dublji korijen. Stoga nije slučajno što Montani, koji se i sam počeo osjećati nesigurnim u ovoj sredini, ubrzo traži premještaj iz Gradačca sa obrazloženjem, da ne može da dobije potrebnu podršku stanovništva ovog kraja za ustaške ciljeve, što mu je i udovoljeno.

Razumljivo da je u takvoj ljudskoj atmosferi međusobnog razumijevanja i saučestvovanja u bolu, nevoljama i progonima svojih sugrađana, a što je i njih očekivalo, povjerenje i poštovanje stanovništva prema komunistima stalno jačalo, a podrška našim akcijama iz dana u dan bivala sve veća i neposrednija.

Osjećajući se nemoćnim da bilo šta učini mimo volje i raspoloženja naroda, ustaše i njihovi malobrojni saradnici bez ugleda u

ovom kraju, u cilju onemogućavanja organizovanog djelovanja progresivnih snaga, zahtijevaju hitan premještaj nekoliko intelektualaca — komunista i aktivista koji su bili na dužnosti u Kotarskom poglavarstvu u Gradačcu. Intervencijom glavnog tajnika ustaške vlade mene su u prvi mah premjestili u Fojnicu, a ubrzo zatim u Foču. Nekoliko mjeseci poslije mog premještaja uslijedio je i premještaj Ismeta Terzimehića.

Nakon kapitulacije stare Jugoslavije i osnivanja ustaške države morali su da sa područja Gradačca odu najistaknutiji komunisti. Vjekoslav Bakulić odlazi u Osijek, gdje ubrzo postaje član Okružnog komiteta Partije, da bi nekoliko mjeseci poslije toga poginuo na slavonskim poljima u jednoj borbi sa Nijemcima. Ismet Terzimehić je, nakon odlaska iz Gradačca, ubrzo uhapšen i odveden u logor, odakle se nije ni vratio. Aco Novožilov je odmah po dolasku Montanija u Gradačac uhapšen. Nekoliko mjeseci docnije je otjeran u logor, gdje je ubijen. Preko dvadeset komunista i aktivista iz Modriče i Tarevaca u isto vrijeme su uhapšeni i zadržani u zatvoru u Gradačcu. Po izlasku iz zatvora većina njih je organizovano otišla na Trebavu, a ubrzo zatim na Ozren, u partizanski odred. Veći broj uglednijih Srba iz Gradačca, Modriče i Odžaka također se u to vrijeme nalazio u zatvoru.

Odlaskom Bakulića i Terzimahića ovo područje je ostalo bez rukovodećih članova Partije. Međutim, s obzirom na već ranije prošireni krug aktivista, partijskopolitička aktivnost ne jenjava, već stalno jača. Sve je veći broj ljudi, posebno iz redova uglednih građana, seljaka i omladine, koji se uključuju u aktivan rad. Prijetnje, hapšenje i progonjenja nisu nikoga obeshrabrili. Rad je, iako u izuzetno teškim uslovima, nastavljen u atmosferi nepodijeljenih simpatija i povjerenja najvećeg-dijela stanovništva u pokret i Partiju.

Sva nastojanja Montanija i njegovih malobrojnih saradnika da privole i prisile narod ovog kraja na saradnju bila su bezuspješna. Montani dovodi u Gradačac, Modriču i Odžak najistaknutije ustaške funkcionere iz muslimanskih redova kako bi ubijedili Muslimane u potrebu saradnje sa ustaškom državom. Ademaga Mešić i Hakija Hadžić, istaknuti ustaški funkcioneri, dolaze u ovaj kraj i pokušavaju da nađu dobrovoljce za istočni front. Njihova misija je propala kao što je propalo i suđenje velikom broju srpskih seljaka, koji su bili uhapšeni poslije neuspjelog ustanka na Trebavi. Suđenje je organizovao Montani, a obavljalo se pred ustaškim prijekim sudom. Ishod suđenja bio je krajnje nepovoljan za Montanija i ustaše, koji nisu skrivali svoj bijes. Svi optuženi su oslobođeni. To je bio izvanredan uspjeh naših drugova koji su tih dana razvili veoma živu aktivnost, a u kojoj se posebno ispoljila uloga Hakije Raljevića, učitelja u Gradačcu. Očito da je raspoloženje naroda ovog kraja bilo na strani pravedne borbe za nacionalno i socijalno oslobođenje.

Pretežan dio naše grupe, koja je i dalje ostala u Gradačcu, težište svog rada usmjerila je na sprečavanje i onemogućavanje ustaških zločina, ali je u isto vrijeme uporno radila i na uspostavljanju veze sa partijskim rukovodstvom. Tek u drugoj polovini 1941. godine uspjelo je Mehmedaliji Tufekčiću da uspostavi vezu sa partijskim organizacijama u Slavonskom Brodu, Tuzli i Doboju. Ubrzo zatim uspostavljena je i veza sa partizanskim odredima na Majevici i Ozrenu.

Pošto su se ustaška nasilja i progoni danomice pojačavali, to su krajem 1941. i početkom 1942. godine najaktivniji komunisti Gradačca morali da se sklone. Nakon kratkotrajnog i neuspjelog zadržavanja na Trebavi prebacili su se u Ozrenski NOP odred. Nekompromitovani ili manje kompromitovani ostali su. To je donekle oslabilo, ali ne i umrtvilo politički rad. Veza sa Majevičkim partizanskim odredom, a povremeno i sa Ozreskim, održavana je sve do dana kada je izvršen četnički napad na štab Majevičkog odreda u Vukosavcima. Koncem 1941. godine bila je formirana partizanska četa u Gornjem Žabaru, koja se kasnije priključila Majevičkom partizanskom odredu.

Dugo vremena vladala je zabluda u narodu ovog kraja da se četnici pod komandom popa Save Božića bore protiv okupatora i ustaša. Vješto su prikrivali izdaju i saradnju sa Nijemcima i ustašama. I ukoliko je prema četnicima kod pojedinaca i bilo nekih simpatija, one su iščezle napadom četnika na Gradačac, maja 1942, kojom prilikom su izvršili nasilje i pljačku, a posebno kada se saznalo da je pop Savo u Doboju jula 1942. potpisao sa ustašama sporazum o saradnji, prema kojem sve četničke jedinice Ozrena i Trebave priznaju vrhovništvo NDH i Pavelića. Tada je mnogima postalo jasno da su četnici saradnici okupatora i ustaša, izdajnici čiji je cilj identičan sa ciljem njihovih saradnika Nijemaca i ustaša
— da unište Narodnooslobodilačku vojsku i narodnooslobodilačke pokret. Tada su zapravo u ovom kraju počele stvarno da iščezavaju iluzije o četnicima kao oslobodilačkoj vojsci, a istina o narodnooslobodilačkom pokretu sve snažnije se probijala na svjetlo dana.

U takvoj situaciji, još uvijek prisutnoj neizvjesnosti o stvarnoj istini o četnicima, sigurno da je najznačajniji i najpresudniji događaj za razvoj narođnooslobodilačkog pokreta i Partije na čitavom trebavskom i posavskom području bio dolazak 6. istočnobosanske brigade u ovaj kraj, u drugoj polovini septembra 1942. godine. Munjevitom brzinom se pronijela vijest o dolasku partizana. Dolazak brigade unio je veliku pometnju, strah i nesigurnost u redove oružanih neprijateljskih formacija svih boja, kako četnika i ustaša tako i domobrana i Hadžiefendića legije, koje su u to vrijeme stacionirale na ovom sektoru. Odmah se osjetilo i na djelu vidjelo da su to pravi saveznici i da su svi kao jedan protiv narođnooslobodilačkog pokreta i Narodnooslobodilačke vojske. Međutim, brigada je, praćena ne-

skrivenim simpatijama naroda ovog kraja, koji se tada prvi put susreo sa partizanima o kojima je do tada samo slušao, neometano prolazila kroz sela, iako su i ona imala svoje seoske naoružane straže. Svojim borbenim moralom, besprijekornim držanjem, neposrednošću i toplim ljudskim odnosom prema stanovništvu, i visokom političkom sviješću, brigadiri su ostavili neizbrisiv utisak na narod koji je došao do zaključka da je to dio one istinske vojske koja vodi neravnu i nepoštednu borbu protiv okupatora i njegovih domaćih pomagača u našoj zemlji. U ovoj brigadi vidjeli su i one koji su živjeli i radili u Gradačcu, Modriči i Tarevcima, vidjeli su u njima dobro poznata i bliska lica, koja su na djelu dokazala svoju privrženost slobodi i progresu. Pa iako se brigada na jednom dijelu ovog područja zadržala svega tri dana, njezin uticaj bio je presudan za ubrzani razvoj pokreta.

Na povratku za Majevicu članovi Pokrajinskog komiteta Partije i rukovodstvo brigade: Iso Jovanović, Uglješa Danilović i Hasan Brkić ocijenili su da postoje povoljni uslovi i realne mogućnosti za partijsko-politički rad u ovom kraju i odlučili tom prilikom da boravim na ovom terenu sa zadatkom da formiram partijsku organizaciju i organizujem intenzivniji rad na razvijanju i jačanju narodnooslobodilačkog pokreta.

Radeći prije rata u ovom kraju kao sreski veterinar, upoznao sam mnogo ljudi, specijalno u selima, koji su me bez kolebanja prihvatili i pomogli da brzo uspostavim kontakt sa drugovima iz Gradačca. Zahvaljujući činjenici da smo prije rata zajedno radili i da je svaki od nas provjeren u raznim prilikama i na raznim zadacima, obavijestio sam ih o ovoj odluci partijskog rukovodstva. Kako bi mogao uspješno da radim i obavljam povjereni mi zadatak, tražio sam pogodno i sigurno mjesto. Činilo mi se da je selo Skugrić, u kome su me ljudi vrlo dobro poznavali, najpovoljnije, pa mi je na intervenciju nekih drugova i uglednih građana iz Gradačca, na čiju je saradnju računao pop Savo Božić, odobren boravak u Skugriću, odakle sam mogao uspješno kontaktirati sa Gradačcem, Modričom i Odžakom, a i sa Bos. Samcem.

Odmah po dolasku povezao sam se sa Milošem Tolpom, sa kojim sam bio u istoj brigadi, a koji je kao ranjenik ostavljen na Ozrenu, i, kada mu je zaprijetila opasnost od Cvijetina Todića, sklonio se u Tolisu na Trebavi. Zajednički smo počeli raditi na formiranju partijske organizacije. Već polovinom oktobra 1942. formirana je organizacija u Gradačcu, u koju su ušli Teufik Imamović, Hakija Raljević i Meho Hamidović, nešto kasnije i Esad Taslidžić, a ubrzo i na Trebavi (Skugriću), u kojoj su, pored Tolpe i mene, bili Panto Nikolić, Ferid Širbegović (u 6. brigadi postao član Partije), Slobodan Janković, član Partije, upravo došao iz Srbije, Mika Stanković i Đorđe Mikičić. Nešto kasnije u Modriči je formirana organizacija KPJ, u kojoj su bili Jovan Radovanović, Pero

Kovačević, Mika Dujić, Zarije Domazet, Jelka Ljubas i Enver Humo. U to vrijeme Midhat Muratbegović, predratni član SKOJ-a, bio je jedini sa kojim sam kontaktirao u Odžaku, a iz Bos. Šamca Slavko Stanojević, nešto kasnije Mehmedalija Subašić i dr Huso Kapetanović i Ivan Bumbulović, koji je češće navraćao i obavještavao o stanju u Posavini. Koliko se sjećam to su u to vrijeme bili članovi Partije na ovom dijelu gradačačkog sreza.

Politička aktivnost koju su počeli razvijati Boro Popović, Nikola Simić, Savo i Stevo Zivković, Petar Kaurinović i još neki Posavci koji su izbjegli četnički udar na Vukosavcima i sklonili se na terenu Posavskog četničkog bataljona kod svojih poznanika, ranijih boraca partizanskih jedinica, koji su se nakon četničkih udara početkom 1942. godine povukli u svoja sela, a i zatim prisilno mobilisani u četnike, ubrzo je prekinuta pošto su se morali skloniti sa Trebave ispred četnika Cvijetina Todića. Međutim, iako je njihov boravak bio kratkotrajan, rezultati rada su bili očevidni, Posavska četnička četa se u borbi sa Maleševcima predala i prišla našim jedinicama, kao što su to učinili i oni koji su do četničkih pučeva bili partizani ili prisilno mobilisani u četnike.

U to vrijeme smo razvili vrlo živu političku aktivnost i na Trebavi. Panto Nikolić i Slobodan Janković organizovali su tehniku, svakodnevno izdavali vijesti »Slobodna Jugoslavija« i vješto ih rasturali među četnike. Pop Savo Božić me je upozorio na ovo i rekao da mu se to prije mog dolaska u Skugrić nije događalo.

Ubrzo sam zbog odluke Trebavsko-posavskog četničkog štaba da me »uklone«, 30 januara 1943, napustio Skugrić i otišao u Srebrenik, gdje sam zatekao Hamida Mazalovića, koji je zbog iscrpljenosti ostavljen na ovom terenu. On je u Srebreniku uspio da pored svog domaćina Mehmeda Ibrahimovića, učitelja, okupi nekoliko vrlo uglednih i uticajnih seljaka, spremnih na aktivnu saradnju. Ubrzo je došlo do formiranja partijske organizacije i u Srebreniku. Koliko se sjećam, pored Hamide Mazalovića, ranije člana Partije, u partijsku organizaciju su ušli: Salih Zilić, Mehmed Ibrahimović, Ahmed Džanić, Nuraga Šačić, Mehmedalija Mujedinović i Ševlija Hodžić.

Nešto kasnije formirane su i skojevske organizacije u svim mjestima u kojima su bile i partijske organizacije.

Od omladinaca posebno treba istaknuti člana SKOJ-a Bajezita Kešetovića, koji je kasnije kao delegat za Drugi kongres USAOJ-a poginuo na Vučjaku 1944. godine, zatim Mehmeda Ibrahimovića i Ahmeda Džanića iz Srebrenika i Abdulkadira Fazlića iz Kerepa, koji su strijeljani od strane esesovaca 1944. godine.

Na taj način Partija se organizaciono osposobila za širi i intenzivniji rad na čitavom području. Brzo je rastao broj članova Partije i SKOJ-a, u velikom broju sela imali smo svoja uporišta. Stalno

se povećavao broj simpatizera i aktivista tako da se narodnooslobodilački pokret u tom vremenu znatno proširio i učvrstio. Još u prvoj polovini 1943. godine, prije prvog oslobođenja Gradačca i okoline, znatan broj omladine otišao je u NOV.

Polovinom marta 1943. iz Tuzle su nas obavijestili da su gestapovci saznali za naš boravak u Srebreniku, te smo se morali hitno sklanjati. Otišao sam u selo Kerep kod Gradačca, gdje sam ostao do polovine maja. U tom vremenu smo, pored ostalog, razvili i vrlo živu akciju protiv majora Muhameda Hadžiefendića, koji je upravo tih dana uz svesrdnu pomoć palestinskog muftije vršio mobilizaciju Muslimana u SS trupe.

U svom pobjedonosnom hodu naše jedinice poslije V neprijateljske ofanzive oslobađajući veliki broj gradova i sela u istočnoj Bosni došle su i na ovo područje. Krajem jula 1943. jedinice 17. divizije oslobodile su znatan dio Posavine i Majevice. Tih dana ušle su i u Gradačac i zadržale se samo jedan dan. Legija, čiji je zapovjednik bio Ibrahim Doglodović, tada već član Partije, povukla se bez otpora, a domobranska satnija, u kojoj smo imali vezu sa poručnikom Lujom Bauerom također članom Partije, uglavnom se predala, dok se jedan broj najupornijih sa nekolicinom ustaša zatvorio u kulu i pružao otpor sve dok nisu došli njemački tenkovi. U to vrijeme u Gradačcu je bio kotarski predsjednik Mustafa Rustambegović. On je bio naš saradnik, a kasnije je postao predsjednik Okružnog NOO-a za Trebavu i Posavinu.

Tih dana član Pokrajinskog komiteta Pašaga Mandžić formira u Srebreniku Okružno povjerenstvo KPJ za Trebavu i Posavinu, u koje su ušli: Edhem Čamo, Slobodan Janković i Salih Žilić, te Nijaz Dizdarević i Milena Marković, koji su se privremeno nalazili na ovom terenu. Nakon oslobođenja Gradačca, polovinom septembra iste godine, formiran je Okružni komitet KPJ za Trebavu i Posavinu, u koji je kao sekretar ušao Svetolik Gospić a članovi: Haso Burić, Boško Milutinović, Borislav Stančić, Ruža Spasojević i Edhem Čamo. Od tada pa do oslobođenja bilo je nekoliko izmjena u sastavu ovog komiteta, tako da su sekretarske funkcije obavljali Džemal Bijedić, Nikola Cvijetić i Edhem Čamo, a članovi tih sastava, koliko se sjećam, bili su: Mladen Jeftić, Mevla Jakubović, Ajša Maličević, Mehmedalija Tufekčić, Jovica Lazarević, Mira Ćopić i Kemal Halilović. U isto vrijeme formiran je i Okružni komitet SKOJ-a.

Ubrzo nakon formiranja Okružnog povjerenstva u Kerepu kod Gradačca održan je sastanak sa rukovodiocima partijskih organizacija sa ovog područja, kome su prisustvovali i Pašaga Mandžić, Hasan Brkić i Rato Dugonjić i članovi Povjerenstva. Na ovom sastanku, kojim je rukovodio sekretar Oblasnog komiteta KPJ za istočnu Bosnu Hasan Brkić, analizirana je vojno-politička situacija na području Trebave i Posavine, nastala nakon V ofanzive, i raz-

rađeni politički zadaci u vezi sa predstojećim napadom naših jedinica na Gradačac. Tom prilikom je odlučeno da se ubrza formiranje mjesnih narodnooslobodilačkih odbora, odbora AFŽ-a, USAOJ-a, pa su, u cilju uspješnije realizacije ovih zadataka, kao instruktori gradačačkoj organizaciji upućeni Nijaz Dizdarević i Milena Marković.

Oslobođenjem Gradačca, Modriča i Srebrenika formirani su mjesni komiteti Partije i SKOJ-a, koji su ubrzo prerasli u općinske, a zatim u sreske komitete. Istovremeno su formirani i organi narodne vlasti, mjesni, sreski i Okružni narodnooslobodilački odbor, odbori NOF-a, AFŽ-a i USAOJ-a. U Gradačcu, Modriči i Srebreniku, koji su bili oslobođeni i pod stalnom kontrolom naših jedinica, bile su formirane i komande mjesta a u Gradačcu, kao sjedištu okruga, i Komanda područja za trebavsko-posavski okrug.

Zahvaljujući činjenici što smo se na području Srebrenika, Gradačca i Modriče zadržali punih osam mjeseci, bilo je relativno dovoljno vremena da se učvrsti narodnooslobodilački pokret, organizaciono sredi i ojača Partija, formiraju i učvrste organi narodne vlasti i druge političke organizacije. To je period kada veliki broj omladinaca i omladinki iz ovog kraja uvrštava se među borce 6. istočnobosanske, 16. muslimanske, 16. hrvatske i 15. majevičke brigade, te Posavskog i Trebavskog odreda, čiji je komandant bio i narodni heroj Pero Bosić. Partijsko-političko rukovodstvo trebavsko-posavskog okruga odlučilo je da se hitno formira partizanska bolnica za liječenje i prihvatanje naših boraca i stanovništva. Ovaj zadatak je povjeren dr Hamdiji Bravu, sreskom ljekaru u Gradačcu, inače našem aktivnom saradniku. Bolnica je otvorena krajem 1943. godine. U tom razdoblju se vrlo živo razvio društveno-politički rad, kao i prosvjetni i kultumo-zabavni život. Otvoreni su domovi kulture u Gradačcu i Modriči, a i privredni život, koliko su to ratne prilike dozvoljavale, odvijao se normalno.

Međutim, VII neprijateljska ofanziva prekinula je ovu bogatu i raznovrsnu aktivnost na oslobođenom teritoriju, aktivnost do tada nezapamćenu u ovim krajevima. Morali smo privremeno napustiti slobodnu teritoriju. Politički aktiv je gotovo u cjelini pošao sa našim jedinicama. Došli smo u Prnjavor i stavili se na raspolaganje rukovodstvu prnjavorskog okruga. Jedan broj naših aktivista i članova Partije morao je ostati, jer fizički ne bi mogli da izdrže ovo naporno putovanje. Mnogi od njih su po dolasku SS trupa, ustaša, četnika i drugih neprijateljskih formacija odvedeni u logore i poubijani. Tako su ubijeni članovi KP: Raif Saldić, Omer Šeidić, Sakib Ćosić iz Gradačca, zatim Mehmed Ibrahimović (učitelj) i Ahmed Ožanić iz Srebrnika, član sreskog narodnooslobodilačkog odbora, Kadir Fazlić iz Kerepa, te Jovan Lakić i Cvija Mitrović iz Srnica i drugi aktivisti ovog područja. Međutim, i u takvim, teškim prilikama ostao je jedan broj partijaca i skojevaca, koji su, u dubokoj

ilegalnosti, sa dosta uspjeha, obavljali svoj zadatak zahvaljujući podršci i pomoći stanovništva.

Neki dijelovi ovog područja su ponovno oslobođeni koncem avgusta i početkom septembra 1944, dok je veći dio trebavsko-posavskog područja i dalje ostao u rukama neprijatelja, koji je, u samrtničkom hropcu, obezglavljen i izbezumljen, bez ikakvog izgleda na opstanak provodio nezapamćen teror nad nezaštićenim stanovništvom, pokušavajući da masovnim hapšenjima, zlostavljanjima, ubijanjima i slanjem u logore istaknutih aktivista i simpatizera uništi pokret i Partiju i sve ono što je sa njima vezano u ovom kraju.

Međutim, duboko usađena vjera u narodnooslobodilački pokret i Komunističku partiju Jugoslavije, u svoju herojsku Narodnooslobodilačku vojsku i revoluciju, stečenu narodnu vlast, ulijevala je snagu i sigurnost u pobjedu pravedne stvari za koju su se borili narodi naše zemlje i drugi slobodoljubivi narodi svijeta, Narod Trebave i Posavine je ponosan što je i on u toj veličanstvenoj borbi aktivno učestvovao i dao svoj doprinos istorijskoj pobjedi progresa nad mrakom.

Edhem ČAMO

JAGODE

Poslije pete ofanzive Vrhovni štab se nalazio blizu jednog sela u Bosni iz koga su seljaci pobjegli u šumu ispred Nijemaca. Tu su se nalazili pored ostalih Vladimir Nazor i Vlado Zečević. Čuvši da se među partizanima nalazi i jedan pop, nekoliko starica nakupi korpu jagoda i ponese popu, da ih ovaj blagoslovi i oprosti im grijehove, jer se svakog časa moglo poginuti. Mjesto popa Vlade starice su naišle na Vladimira Nazora, koji je takođe imao bradu. Kad je Nazor čuo zašto su starice došle, pridiže se i reče:

— Jest, ja sam Vlado. Jagode ostavite ovdje, a blagoslov tražite tamo u onoj kolibi! — i pokaza rukom mjesto gdje se nalazio Vlado Zečević.

PRVE RADIOTELEGRAFSKE VEZE U ISTOČNOJ BOSNI

Već od prvih dana ustanka pokazalo se koliko je važno uspostavljanje i održavanje dobrih veza između pojedinih jedinica i područja. U istočnoj Bosni prve stalne žične telefonske veze bile su uspostavljene još 1941. godine na linijama Rogatica — Podromanija — Han-Pijesak, Rogatica — Međeđe, Šekovići — Drinjača itd. U jedinicama NOV jedine veze bile su kurirske. S takvim primitivnim i nedovoljno sigurnim sredstvima povezivanja bilo je teško da se brzo i efikasno djeluje u složenim uslovima rata i promjenljivim situacijama, a posebno u uslovima stalnih pokreta i mobilnosti.

Nastojanja da se osiguraju modernija tehnička sredstva veze, posebno putem bežične radio-telegrafije, učinjena su krajem 1941. godine i početkom 1942. (u Rogatici, a zatim u Srednjem kod Sarajeva). Tada mi je Uglješa Danilović dao u zadatak da u pratnji jednog pozadinca (iz Čevljanovića) iskopam iz jedne podzemne baze, nedaleko od šumareve kuće u selu Rakova Noga, telegrafsku radio-stanicu, koju je Vrhovni štab NOPO »bazirao« prije svog prelaska sa Crnog vrha na Jahorinu. Bilo je to veliko razočarenje kada sam, iskopavši stanicu, konstatovao da je ona bez glavnih dijelova (elektronskih cijevi) i potpuno nesposobna za rad ili opravak.

U toku 1942. godine učinjeni su pokušaji da se iz Sarajeva dobiju dijelovi za ovu radio-stanicu. Međutim, u tome se nije uspjelo, tako da se sve do proljeća 1943. nije ostvarilo ovo nastojanje. U proljeće te godine grupa od tri naša iseljenika (na čelu sa Stevom Serdarom) iz Kanade doletjela je avionom i padobranima se spustila u blizini Šekovića. Grupa je upućena od savezničke komande u Kairu i sa sobom je donijela dvije radio-stanice (tipa B-2, otpremne snage 20 W).

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

ОСЛОБОЂЕЊЕ

Орган врховно-ослободилачког фронта за Босну и Херцеговину — Г. I бр. 1 30-VIII-1943

НЈЕМАЧКО ИТАЛИЈАНСКА КОАЛИЦИЈА ПРЕД СЛОМОМ

Љето 1943 показује очевидно немоћ и унутрашње труљење фашистичке осовине. Два протекла љета значила су за Хитлера период успјеха, привремене, скупо плаћених, али ипак успјехе и освајања. Сад, међутим, њемачка љетња офанзива биле је само кратковрајан, очајнички напор да се пробију руске линије код Курска, који се завршио једво по Њемце: великим жртвама у људству и материјалу. Што је још значајније од тога, Црвена Армија, слоривши вијед Њемаца, преотима иницијативу и на широком фронту прелази у офанзиву. У њој се одмах у почетку показала надмоћ и проворнији сита Црвене Армије, која је за релативно кратко вријеме ослободила Орел и Бјелгород, што јој је отворило пут према Брјанску и Харкову. Крупна руских успјеха за овај период јесте ослобођење Харкова, којег су Њемци упорно бранили, свјесни шта би овај Харков значио за читав јужни сектор Источног фронта. И доиста, одмах послије пада Харкова дошло је до снажног продора Црвене Армије у Доњецку кулирину.

Њемци покушавају да велике успјехе Црвене Армије умање причама о планском скраћивању фронта. Чињеница је међутим, да су Њемци за мјесец и по дана изгубили око милион људи избачених из строја, од тога 300 000 мртвих, што сведочи о крвавим борбама у којима су они покушавали да задрже исходишни притисак Црвене Армије.

Сви ови успјеси Црвене Армије добивају још већи значај кад се има на уму да они долазе послије сарановљења „тотално мобилизације" у Њемачкој и у осталим сателитским земљама. Ни најљући напор није и могао фашистичкој Њемачкој да се опорави од тешких удараца које је задобила у току руске зимске офанзиве и да промијени, макар и привремено, однос снага у своју корист.

Друга чињеница која показује труљење осовине јесте пад Мусолинија, оснивача и вође фашистичке Италије. Успјеси савезничког оружја у Африци и на Сицилији, очевидна немоћ Њемаца на Источном фронту, витх ато расположење италијанског народа условили су пад с власти човјека који је судбину Италије повезао са Хитлером. Исцрпљене ратом, осакаћене огромним територијалним губицима, обесхрабрена поразима свог до јуче тако моћног савезника, фашистичка Италија је клонула. На политичкој позорници Италије јавиле су се снаге које свака за свој начин настоје да одреде даљу судбину земље коју је фашистички режим гурнуо у биједу и најтежа пораз који је она икад доживјела.

Маршал Бадољо, који је преузео власт послије пада Мусолинија, настоји да продужењем већ изгубљеног рата спасе у Италији ове које су помогле фашизму да се учврсти и да Италију поведе срамним путем освајања туђих земаља и поробљавања других народа. Куда је тај пут довео Италију данас је јасно сваком исле паметном човјеку. Гнев италијанског народа био је толики да је морао бити жртвом овај који је опљачкао фашистички режим - Мусолини. Али одговорност за ону несрећу која је снашла италијански народ не сноси само тај несрећни Цезар. Ну морају сносити и монархија и италијански индустријски и финансиски магнати, чију је политику Мусолини водио.

Други снаге које сад отворено дјелују на политичкој позорници Италије јесу антифашистичке расположене трудбеничке масе, у првом реду пролетеријат крупних индустријских центара. Послије више од двадесет година прогона и звјерског терора они се јављају као носилац и израз истинских тежњи италијанског народа. И чим је отворено прогоноварао, а тражила је: мир, демократске слободе, ослобођење политичких затвореника, потпуну ликвидацију фашистичког режима.

Сад су се те антифашистичке снаге ухватиле у коштац са Бадољом. Док он хоће да сачува старо, макар и по цијену нових жртава, којих је италијански народ и одвише изнашто подно, дотле антифашисти Италије хоће темељито да очисте своју земљу од свега чим ју је фашизам загадио и да је и вези новим путем слободе и напретка. Засада је Бадољо јачи; он још успијева да држи кормило пообушеног и ћакереног брода у својој руци. Он се још нада да ће га моћи спасти. Али анти-

Образована је XVII Источно-босанска Дивизија

Одлуком Врховног Штаба Народноослободилачке војске и партизанских одреда образована је XVII источно-босанска дивизија. Она је од огромног значаја и од пресудног значаја за даљи развитак и напредовање будуће ситуације на овом терену.

Источна Босна била је љуто поприште, гдје су се вођиле жестоке Народноослободилачке војске са окупаторима, усташама и четницима. Са четницима Драже Михајловића нарочито је та борба била упорна и жилава у посљедње вријеме. Нигде није била тако јака велика велосрпска реакција за утицај и превласт као у Источној Босни. Зато су у њу одавде непрестано усмеравали из Србије Драгишини агенти, сакупљајући официре који повлачили испред у Југославији, дижући их за устанак, због бојазни Србије, потпуно, изјаснили могућност за шкодљиву улогу на даље ратове. Источна Босна била је мост преко кога су одлазили путеви за западну Босну, Војводину, Херцеговину и Хрватску. Баш зато што је била у таквом положају. Домаћини агенти су копали и рукама и ногама да спасавају што, служећи се у народу митологијама, изгрушеним заостацима који превазилазе здравог разума у Хитлеровим телохранитељима. Драгишини агенти су склапали споразуме са најљућим крвницима српског народа, са њемачким фелдмаршалима до усташких поглавника.

Сва та прљава игра са Њемцима и усташама, сва та злочинства, пљачке и кријесте имале су за циљ да под свакојаким уништи Народноослободилачку војску. Зато источно-босанска дивизија има велике и значајне задатке пред собом. Она која само нужна за стварање нових бригада и дивизија, него је дужна ударити снагом против особењачких шуватора и окупаторских четничких чопора. Четничке банде данас почињу показивати да ће пробијати у Босну или чак по обалским србијанским планинама, нагађају бомбат да се пребаце; али свет обилазе њемачке команде по Сарајеву и Тузли, мобилизирају војску за Њемачке, пуцају на почетку при сваком мирном кретању они зна.

Великој заслузи за образовање XVII дивизије има VI бригада, која је дјеловала и у почетку пре гонила, тукла и разбијала четничке групе по Источној Босни, изградила до краја заједничке задатке Њемаца, четника и усташа. Заслузи за образовање дивизије поред свијетле борбе VI бригаде који су посебни хвала са Сане до црногорских брда, типући за част, славу и побједу наших народа. За образовање наше дивизије

Prui broj lista ***Oslobođenje***

Preuzeli smo ove radio-stanice. Jednom je rukovao Milenko Stanišić,[1]) inženjer iz Sarajeva, a s drugom sam krenuo sa Hasanom Brkićem Acom u pratnji jednog voda boraca na Majevicu. Baziran nedaleko od sela Donja Trnova, uspostavio sam prve radio-telegrafske veze sa Milenkom, koji je tada već bio krenuo iz Šekovića prema Romaniji.

Bio je to uzbudljiv trenutak, kada sam jedne noći (maja 1943) nakon višednevnog i upornog traženja kroz eter i hvatanja telegrafskih signala prvi put raspoznao i uspostavio bežičnu vezu sa radio-stanicom na kojoj je laganim ritmom Milenko otkucavao svoje pozivne znake.

Udaljeni gotovo 100 km jedan od drugog, ostvarivši radio-telegrafsku vezu, osjećali smo se odjednom kao nadohvat ruke, kao da smo spojili naše jedinice — one koje su operisale na Majevici i Semberiji i one na prostoru Šekovići — Romanija.

Kada smo uspostavili prvu vezu, spoznaja da smo time premostili veliku udaljenost (za koju bi kurir morao utrošiti najmanje 6 dana hoda tamo i natrag) i uzbuđenje od saznanja da smo ostvarili cilj za kojim smo težili još od prvog našeg susreta na oslobođenoj teritoriji, odražavala se kod obojice pri primopredaji prvih šifrovanih depeša u podrhtavanju pri otkucavanju Morzeovih signala. Pored mene, kao jedini pratilac, stajao je Mijo Kerošević Guja[2]).

Guja je dobio zadatak da se brine za sigurnost i tajnost rada radio-stanice. Još je jedino Hasan Brkić znao za stanicu, primao depeše i spremao odgovore. Guja je stalno bio uz radio-stanicu, obezbeđivao njen siguran smještaj i našu ishranu. Okretao je ručni dinamo za punjenje akumulatora za pogon radio-stanice, noću bi se povezivao sa drugom Hasanom donoseći mu depeše.

Sjećam se onog sjaja u njegovim očima kada je Mijo Guja, prijubljen uz radio-stanicu, bio očevidac uspostavljanja prve radio-veze. I on je odjednom osjećao značaj svoje uloge, osjećao se po-

*) Milenko je bio interesantna ličnost. Studirao je elektrotehniku u Pragu. Pripadao je naprednoj studentskoj omladini, zbog čega je bio policijski proganjan. Završivši studije i vrativši se u zemlju, radio je u električnoj centrali u Užicu, gdje se 1941. godine priključio NOV. Prešao je 1942. godine u istočnu Bosnu i bio u 6. istočnobosanskoj brigadi. Kasnije je radio-telegrafista u štabu 27. divizije. Zarobljen je od četnika, a zatim, pošto su ga već ranili Nijemci, izvršio je samoubistvo da ne bi pao neprijatelju u ruke.

Bio je to talentovan inženjer, pun ideja i vizija o budućnosti elektrifikacije naše oslobođene zemlje. Još u Šekovićima 1942. godine sačinio je skicu planova elektrifikacije zemlje. Inače nadasve odličan drug, odan Partiji i spreman da izvršava zadatke, iako nije bio njen član. Nije mogao da pomiri svoj živi i nemirni duh, svoja shvatanja o ličnoj slobodi sa partijskom disciplinom.

[2]) Mijo Kerošević Guja, poginuo je 1946. godine od četničke ruke, vršeći svoj zadatak kao oficir OZN.

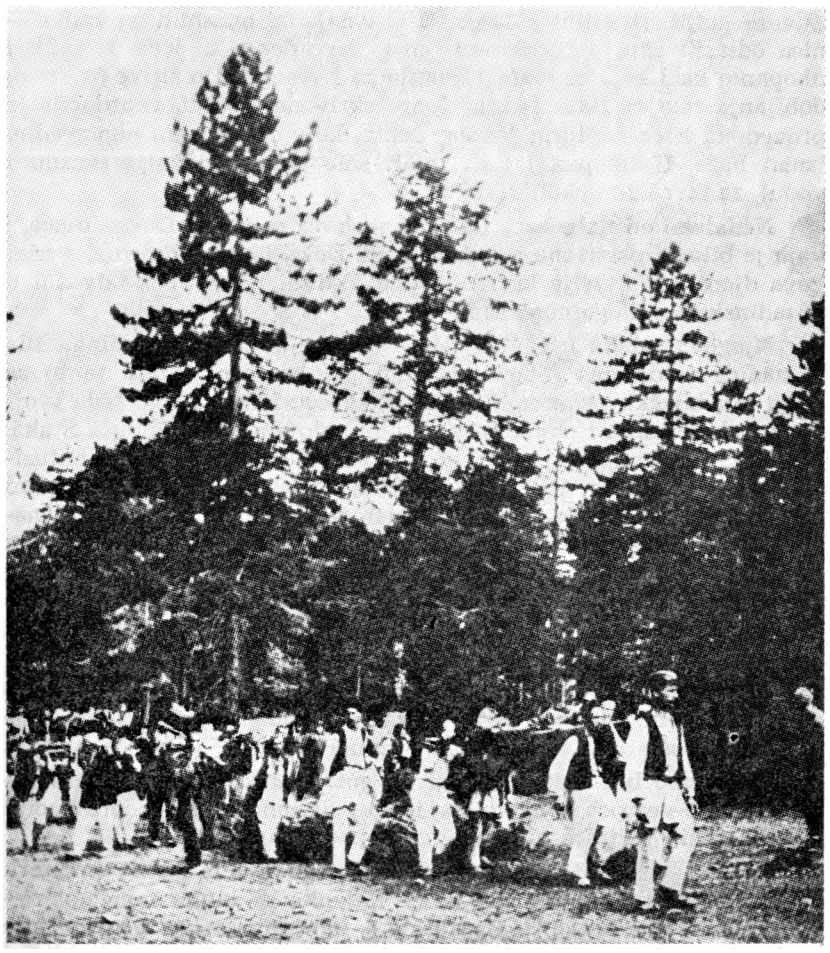

Prenos ranjenika na Majevici avgusta 1943.

nosnim što mu je dato u dužnost da obezbjeđuje rad radio-stanice. Od toga trenutka kao da se izmijenio, postao je samouvjeren i ozbiljan, ponekad izvještačen u svom držanju, što mu inače nije bilo svojstveno. Ali je njegova briga za sigurnost rada i tajnost smještaja radio-stanice bila izrazita, njegova lična odgovornost razvijena do najviše mjere.

Radi bezbjednosti stanice morali smo često mijenjati naše tajno skrovište. Radio-veze sam obavljao noću, kada sam mogao »isturiti« antenu. Inače, danju smo bili obojica »bazirani«.

Glavno mjesto stanice je bilo u jednoj šumi nedaleko od Donje Trnave. Položaj nam je omogućavao dobar pregled terena prema

Suvom polju, Bijeljini i Janji. U situacijama opasnim za rad stanice odlazili smo u podzemnu bazu, izgrađenu u jednoj velikoj ukopanoj kaci koja se inače koristila za fermentaciju šljive (u svrhu dobijanja rakije). Baza je bila dobro skrivena u šumi, ventilacija je provedena kroz šupljinu jednog debla, koje se nalazilo neposredno iznad baze. U ukopanoj kaci imali smo ono najnužnije (hranu i vodu), za život za nekoliko dana.

Nedaleko od naše baze nalazila se kuća porodice Đoke Jovića,[3]) koja je bila za partizane i pomagala ih. Doka je bio odbornik, a njegova djeca (sin i dvije kćeri) bila su aktivni u SKOJ-u, odvažni u pozadinskom i ilegalnom radu.

Njegova mlađa kći — Štaka — imala je tada 15 godina. Bila je zadužena da nas redovno snabdijeva hranom. Činila je to sa onim mladalačkim zanosom i neustrašivošću kako je bilo tada svojstveno skojevcima i omladini u ratnim uslovima. Tamnoputa Štaka, s velikim garavim i sjajnim očima, s pogledom koji zrači entuzijazmom i odanošću, tek što je izrasla u omladinku, našla se pred odgovornim zadatkom da nam doturi svaki dan hranu i vodu, nerijetko u opasnim situacijama. Ona nije znala i nije mogla imati predstavu šta je to radio-veza i šta mi to činimo. Shvatila je da se radi o nečemu izuzetno važnom i tajanstvenom. Danju bi osmatrala kretanja i zbivanja u okolnom području i dotrčavala da nam javi o tome. Jedino su ona i njen otac Đoko znali gdje se nalazimo.

Kada smo bili bazirani sa stanicom u kaci, Štaka bi nam davala ugovorene znake, prema kojima smo mogli zaključiti da li je opasnost prošla i da li se možemo izvući iz baze.

Tako smo bili u mogućnosti da gotovo svakodnevno uspostavljamo radio-vezu sa drugom stanicom i da omogućimo koordinaciju dejstva naših jedinica na pomenutim područjima.

U maju 1943. 6. istočnobosanska brigada bila je na prostoru Goražde — Čajniče. Pokušaj da se Milenko sa radio-stanicom prebaci iz Šekovića preko Romanije do 6. istočnobosanske brigade nije uspio, tako da se morao vratiti i s radio-stanicom smjestiti u blizini Šekovića.

Međutim, značajan obrt u našim radio-vezama nastupio je u momentu kada je glavnina naših snaga, na čelu sa Vrhovnim štabom, prodrla prema Romaniji i kada je u Sokolovićima uspostavljena veza sa radio-stanicom u Šekovićima, a preko nje i sa našom stanicom u D. Trnavi.

Nezaboravan i uzbudljiv je to bio trenutak kada sam, dešifrujući primljenu depešu od Milenka, saznao da je probijen zadnji neprijateljski obruč u V ofanzivi i da se naše jedinice kreću prema istočnoj Bosni. Bila je to prva radio-depeša potpisana lično od

[3]) Đoko i njegov sin ubijeni su od četnika, a starija kći poginula je u partizanskim jedinicama.

Đorđe Andrejević Kun: Prenošenje municije

druga Tita, kojom je našim jedinicama na Majevici i Semberiji naređeno da izvrše napad na neprijateljska uporišta kako bi se rasteretio pritisak na glavninu i omogućio njen prodor prema sjeveru.

Kada sam primio depešu, požurio sam u štab naših jedinica. Tu sam zatekao Hasana Brkića, Veljka Lukića Kurjaka i Jovana Jovanovića Jovaša. Radosti nije bilo kraja. Uzbuđenje je zavladalo u štabu Majevičkog odreda. Ne oklijevajući, Kurjak je dao prijedlog da se već sutra izvrši napad na Ugljevik. I zaista, toga jutra naše jedinice su oslobodile Ugljevik.

Od tada radio-veze sa Vrhovnim štabom su bile svakodnevne i česte. Jednoga dana u Titovoj depeši hitno su zatraženi podaci o snazi i kretanju neprijateljskih jedinica na pravcu Doboj —- Tuzla — Zvornik. U tom trenutku na pomenutom prostoru nije bilo jačih snaga, te se mislilo da naše jedinice — iako iznurene — mogu zauzeti i samu Tuzlu. Međutim, već idućeg dana raspolagali smo podacima o iznenadnom dolasku jačih neprijateljskih tenkovskih snaga iz pravca Doboj a prema Tuzli. Iste noći uspjeli smo radio-vezom dostaviti Vrhovnom štabu podatke o novoj situaciji i o snazi neprijatelja. Dobivši ove podatke, Vrhovni štab je promijenio pravac nadiranja naših snaga (izvršen je samo napad na Zvornik, ali ne i na Tuzlu).

U novonastaloj situaciji mi smo imali pune ruke posla. Dnevno se održavalo dosta veza. To je trajalo sve do dolaska na Majevicu štaba 17. divizije, koji nije raspolagao radio-stanicom, tako da sam po odluci Hasana Brkića sa radio-stanicom prešao u ovu diviziju.

Teži je, međutim, bio rastanak sa drugaricom Štakom. Ona nije nikako htjela da ostane u pozadini i da se odvoji od nas. Uporno je zahtijevala da se priključi borbenim jedinicama. Na njeno insistiranje ušla je u redove Majevičke brigade, gdje se ubrzo pokazala hrabrom i borbenom. Jednom prilikom spasila je puškomitraljez, pošto je puškomitraljezac poginuo. Brzo je napredovala i postala zamjenik političkog komesara čete.

Salom ŠUICA

NI ZRNO ŽITA OKUPATORU! NI JEDNE ŠLJIVE ŠVABAMA!

Hitler je zamišljao da ostvari svoj razbojnički pohod na Sovjetski Savez uz neograničenu i nesmetanu pljačku nacionalnih bogatstava svih porobljenih naroda Evrope. Sve što je nedostajalo njemačkoj ratnoj mašini fašistički osvajači su nalazili u okupiranim zemljama. Uz pomoć narodnih izdajnika oni su stvarali najraznovrsnije organizacije da bi pomoću njih izvršili što uspješniju pljačku i pustošenje. Švapska nemilosrdnost i divljaštvo naročito su se ispoljavali u oduzimanju poljoprivrednih proizvoda svih vrsta. Od početka rata naša je zemlja bila naročito izložena pohlepnim nasrtajima gladnih njemačkih gadova. Kao čopor bijesnih pasa, nasrtale su Švabe na žetvu u našoj zemlji.

Hitler je naučio svoga vojnika da jede bijeli hljeb, puter, pečenje. Fric nije pomislio ni jednog časa da je njegov objed zasnovan na patnjama i gladi miliona porobljenih naroda. Ne samo da o tome nije mislio prosječni Fric već su ga njegove vođe učile da u tom pogledu bude što nemilosrdniji. Mogu gladovati svi drugi narodi, ali njemački narod mora plivati u izobilju. Osnovi ratne politike Nijemaca bili su: snabdjeti svoju vojsku i pozadinu pljačkom u okupiranim zemljama. Nikada u istoriji nisu se mogli sresti takvi slučajevi masovne gladi i bijede kakvi se susreću kao redovna pojava u gradovima i selima porobljenih zemalja.

Da bi sačuvali svoj nacionalni opstanak, porobljeni narodi organizovali su otpor protiv tog svog zakletog dušmanina. Poveli su borbu protiv razbojnika. Taj otpor rastao je sa pojačanim pljačkaškim apetitima koje su u novije vrijeme počeli ispoljavati njemački fašisti.

Vojničko-političkoj krizi njemačkog fašizma, koja se ispoljila u vlikim porazima na istočnom frontu i padu Musolinija, pridružuje

se i kriza snabdijevanja. Ishrana postaje slaba tačka Njemačke. U takvoj situaciji hitlerovci će pokušati da još nemilosrdnije opustoše našu zemlju. Bacili su oko na našu pšenicu. Već odavno vrše pripreme da izvezu našu šljivu. Švabe su se hranile našom pšenicom i našim šljivama i prije ovoga rata. Trgovci i špekulanti, uz podršku političara bivše Jugoslavije, izvozili su sve što su mogli u hitlerovsku Njemačku. Naši narodi i naša Narodnooslobodilačka vojska neće dozvoliti da ih pljačka okupator, oni će učiniti sve da žetva pripadne narodnu. U dosadašnjim borbama za odbranu žetve postignuti su veliki uspjesi. Na gumnima i kod vršalica nisu se smjeli pojaviti fašistički gadovi da odatle voze pšenicu u svoje ratne magacine, kao što su to učinili u Mač vi, gdje su od cjelokupnog prinosa seljacima ostavili samo po 20 kilograma po osobi. Sve narodne organizacije treba da posvete punu pažnju čuvanju odbranjene pšenice. Nju treba braniti i čuvati za potrebe naroda i vojske. Utoliko je to pitanje za nas važnije, što su svi izgledi da će ove godine kukuruz znatno podbaciti.

Veliki uspjesi koji su izvojevani u dosadašnjoj borbi za odbranu žetve od okupatora i ustaša ne objašnjavaju se samo vojničkim uspjesima naše vojske u borbi sa okupatorom već i velikim uspjesima u borbi sa narodnim izdajnicima — četnicima Draže Mihailovića — koji su ranije bili obične njemačke subaše po našim selima. Te razbojničke bande u danima svoje sile sporazumno s Nijemcima pljačkale su Ravan i Posavinu. Narodnooslobodilačka vojska pravilno je uočila da je uspješna borba za odbranu žetve vezana za potpuno razbijanje i uništenje narodnih izdajnika.

Nijedan kraj Bosne nije osjetio težinu pljačke od strane okupatora i četnika kao Posavina. Narod je propištao od zuluma i samovolje četničkih bradonja, koji su se vozili u njemačkim automobilima. Oni su vršili procjenu koliko je svaki seljak morao da preda od svoga prinosa Nijemcima. Trebalo je najprije namiriti Nijemce, pa onda napuniti magacine četničkih lupeža, koji su pod lažnom parolom »odbrane srpstva« trgovali ne samo osnovnim nacionalnim interesima srpskog naroda već su trgovali i njegovom pšenicom, šljivama itd. U borbi za odbranu žetve u Posavini naša vojska je razbila četničke bande. Narod je sa oduševljenjem dočekao svoje oslobodioce. Narod Posavine treba da ustane kao jedan u borbu za očuvanje žetve, u borbu protiv narodnih neprijatelja i izdajnika, kojima više ne smije biti mjesta u posavskim selima. U toj borbi treba da se poveže sa Muslimanima toga kraja koji pravilno shvataju karakter i ciljeve naše narodnooslobodilačke borbe. Muslimani toga kraja povezaće se sa braćom Srbima u odbrani žetve — njihove zajedničke muke.

Naši lijepi bosanski šljivici savili su se pod teretom roda. Ogromno bogatstvo i rezerva za narodnu ishranu. Mi ne smijemo dozvoliti da ijedna šljiva padne u ruke okupatoru, koji se davi na

istočnom frontu. U času kada ih crvenoarmejci gone kroz opustošenu sovjetsku zemlju, kao čopor preplašenih zvijeri, mi im ne smijemo dati naše šljive. Neka ti nitkovi jedu pacove, da bi mogli što prije da osjete blizinu svoga konačnog poraza.

Pored odbrane šljive, mi se nalazimo pred problemom raznih mogućnosti prerade ovog voća. Taj zadatak treba riješiti mobilizacijom svih narodnooslobodilačkih organizacija, kolektivnim naporom cijeloga naroda. Borba za šljivu ove godine ima ogroman značaj.

Ujedinjene snage naroda i vojske onemogućiće okupatora da opljačka našu žetvu. U časovima kada se vode odlučni bojevi na istočnom frontu, mi bismo se ogriješili o vlastite interese, o interese naših saveznika, o interese Crvene armije, ako bismo dozvolili Hitleru da spasava svoju zaglibljenu ratnu mašinu pljačkom naše žetve.

<Clanak u »Oslobođenju«, broj 1 od 30. VIII 1943.) ***Hasan BRKIČ***

UMORIO SE

Cijelu noć maršuje Majevička brigada po kiši i blatu, žureći da prije svanuća pređe prugu po kojoj patrolira oklopni voz.

Na jednoj padini komesar čete Sulejman Čaušević prestiže jednog po jednog borca, bodri ih i, došavši do Ibre Čauševića. inače svog rođaka, zapita ga:

— Kako je, Ibro? Možeš li?

— Dobro je, komesare, gura se! — odgovori Ibro.

— Kad se umoriš, javi mi, ponijeću ti mitraljez — reče mu komesar i požuri naprijed.

Ibro se na to trže i odmah poviče:

— Stani, bolan, Suljo! Javljam ti da sam se umorio!

PRELOMNA JESEN 1943. U ISTOČNOJ BOSNI

1. *Situacija poslije pete neprijateljske ofanzive*

Pri kraju slavne, ali i najkrvavije bitke na Sutješci naše jedinice su razbile sve neprijateljske obruče i izbile na slobodni prostor Romanije. U toj grupaciji, koja je u stvari bila glavnina naše Narodnooslobodilačke vojske, bilo je 16 brigada, među kojima su bile i dvije istočnobosanske brigade — 6. proleterska i 15. majevička. Sa glavninom je bio i Vrhovni štab.

Kada su naše snage izbile na Romaniju, otpočele su snažnu ofanzivu na istočnu Bosnu. Iako iznurene kroz četrdesetodnevne borbe, u kojima su pretrpjele teške gubitke,[1]) naše brigade, prorijeđene, ali izvanredno prekaljene, krećući se u više kolona, munjevitim napadima su za kratko vrijeme ovladale čitavim prostorom između Sarajeva i Tuzle. Oslobođeni su: Han-Pijesak, Olovo, Vlasenica, Kladanj, Srebrenica, Zvornik, Stupari.

U istočnoj Bosni su našu glavninu dočekale i dvije nove vojvođanske brigade, kao i dva jaka partizanska odreda (Birčanski sa 4. bataljonom Šeste brigade i Majevički, koji je tih dana zajedno sa jednim bataljonom zarobio i razoružao jednu domobransku pukovniju.

Odlukom Vrhovnog štaba početkom jula formirane su dvije nove divizije: 16. vojvođanska i 17. istočnobosanska. U sastav 17. divizije ušle su 6. i 15. majevička brigada i Majevički odred. Tako su se u istočnoj Bosni našle sljedeće naše jedinice: Prva i Druga proleterska divizija, dijelovi 3. divizije, 7. banijska, 16. vojvođanska i 17. istočnobosanska divizija, kao i dva partizanska odreda.

To je za neprijatelja bila ponovo veoma jaka grupacija, čiji su prednji dijelovi izbili u njegov najosjetljiviji rejon, pred samu Tu-

*) Na primjer. 6. i 15. majevička bile su prepolovljene.

zlu. Zbog toga je njemačka komanda sa puno razloga bila vrlo uznemirena i žurno počela da pojačava garnizone u istočnoj Bosni, posvećujući posebnu pažnju Tuzlanskom industrijsko-rudarskom bazenu, gdje je hitno prebačena 369 (»vražja«) divizija. Njemačka avijacija se poslije izvjesnog zatišja ponovo aktivirala i svakodnevno pojačavala bombardovanje naše slobodne teritorije, naročito prostor Šekovića i širi rejon Birča, gdje su bili razmješteni ranjenici Centralne bolnice.

Ubrzo nakon toga Nijemci su izvršili novu ofanzivu, koja je trajala 7 dana (od 13. do 20. jula). Glavni napad bio je usmjeren na Birač, prema našim ranjenicima. Nijemcima je pošlo za rukom da privremeno povrate oslobođene varošice i gradove, ali širu prostoriju su i dalje držale naše jedinice. Iz Birča je evakuisana Centralna bolnica i razmještena po Milan planini, ali je stradalo oko sto teških nepokretnih ranjenika. Pokušaj neprijatelja da nastupa dalje ka jugu od linije Vlasenica — Kladanj suzbijen je, i nakon toga neprijateljske kolone su se povukle u rejon Tuzle, odakle su i otpočele ofanzivu.

Odmah iza toga izvršena je dekoncentracija i naših snaga. Glavnina sa Vrhovnim štabom krenula je za Bosansku krajinu, a na teritoriji istočne Bosne ostale su 16. i 17. divizija. (Privremeno je ostala i 2. proleterska divizija, koja je u avgustu otišla za Crnu Goru.)

Period avgust — septembar protekao je u neprekidnoj aktivnosti naših jedinica u istočnoj Bosni. Sve brigade su se sredile i popunile. Težište borbi prenijeto je na prostor Majevice, Posavine, Trebave i Ozrena. Oslobođeni su gradovi: Bijeljina, Bosanski Samac, Modriča, Gradačac i Gračanica. Formirani su novi partizanski odredi: na Ozrenu Ozrenski i na Trebavi i u Posavini Trebavski i Posavski odred.

Aktivnost partizanskih jedinica nije zamirala ni u drugim dijelovima istočne Bosne. Na Romaniji je formiran jak Romanijski odred, kome je kao jezgro poslužio Glasinački bataljon 6. brigade. On je zajedno sa Birčanskim odredom i dijelom 16. vojvođanske divizije kontrolisao prostor između Sarajeva i Tuzle. Na ovom dijelu teritorije ponovo su oslobođene varoši Vlasenica, Kladanj, Srebrenica i Zvornik.

Polovinom septembra u istočnu Bosnu stiže štab 3. korpusa sa 2. krajiškom brigadom. Pod njegovu komandu stavljaju se sve naše snage na teritoriji istočne Bosne.

Moral i kod boraca i kod naroda izvanredno je porastao. U partizanske redove sve više stupaju Muslimani i Hrvati.

U drugoj polovini septembra formirana je 16. muslimanska brigada. Kao jezgro za formiranje ove brigade poslužio je Muslimanski

bataljon, koji se privremeno nalazio u sastavu 6. brigade.[2]) Tako je 17. divizija sada imala tri brigade. Također je formirana i 3. vojvođanska brigada, pa je i 16. divizija imala tri brigade. Druga krajiška brigada bila je privremeno pod neposrednom komandom štaba korpusa.

Prema tome, početkom jeseni 1943. vojno-politička situacija u istočnoj Bosni bila je za nas izvanredno povoljna. Ovome je svakako doprinijela i veoma povoljna opšta situacija u našoj zemlji. Naime, kapitulacijom Italije Nijemci su morali da popune prazninu koja je nastala na znatnom dijelu okupirane teritorije gdje su bile italijanske divizije. Na taj način morali su da oslabe svoje garnizone na drugom dijelu teritorije. Tako su oslabljeni i njegovi garnizoni u istočnoj Bosni. Za nas je u ovom trenutku najznačajniji objekat napada bio Tuzlanski industrijsko-rudarski bazen. Zato je štab Trećeg korpusa donio odluku da se izvrši akcija na Tuzlu i okolna uporišta neprijatelja.

2. *Oslobođenje i odbrana Tuzle*

Donoseći ovakvu odluku štab Trećeg korpusa je dobro ocijenio situaciju i odabrao pravi trenutak za akciju. U zapovijesti korpusa, u njenom uvodnom dijelu, stajalo je, pored ostalog, i ovo:

»Uspješno izvođenje akcije na Tuzlu je od ogromnog vojno-političkog značaja za cijelu istočnu Bosnu. Okupator i njegove sluge time gube jedno od važnih svojih vojničkih uporišta, gube bazu rudača (ugljena, soli, sode i špirita) neophodno potrebnih za vođenje rata. Nama, pak, otvaraju se široke mogućnosti za mobilizaciju ljudstva, a naročito radnika, koji željno i nestrpljivo očekuju našu vojsku, stvaraju se mogućnosti da se u redove NOV uvrsti muslimanska legija i Muslimani uopšte; produbljuje se već nastala diferencijacija u redovima demoralisanih četnika i omogućuje se uspješno izvođenje akcija protiv njih; otvaraju se mogućnosti uspješnog vojno-političkog dejstva naših snaga u cijeloj istočnoj Bosni i učvršćenja pozicija narodnooslobodilačkog pokreta«.[3])

Iako je opšta situacija bila nepovoljna za neprijatelja, u Tuzli su se još uvijek nalazile njegove jake snage. Istina, glavni dio snaga sačinjavale su ustaško-domobranske jedinice, dok je njemačkih jedinica bilo manje. Ukupno za neposrednu odbranu grada bilo ie oko 4.000 neprijateljskih vojnika sa preko 30 topova raznog kalibra.

Pored snaga u samoj Tuzli, neprijatelj je raspolagao znatnim snagama po okolnim uporištima: Gornja Tuzla, Simin Han, Bukinje, Zivinice i Lukavac — ukupno preko 2.000 vojnika. Sve u svemu,

[2]) Još u prvim danima ustanka 1941. na Romaniji je formiran Muslimanski bataljon, koji je docnije kao jedna četa ušao u sastav 1. bataljona 6. brigade. Krajem ljeta 1943. ponovo je formiran Muslimanski bataljon, koji je nakon toga poslužio kao jezgro 16. muslimanske brigade.

[s]) Dokumenat u arhivi Vojnoistorijskog instituta, red. broj 10/2, K 981.

Tuzlu i uporišta oko nje branile su snage u jačini jedne pješadijske divizije, koja je raspolagala znatnim brojem topova i jednom oklopnom četom.

Neposredna odbrana grada bila je fortifikacijski dobro uređena i podešena za kružnu odbranu. Duž čitave ivice varoši, naročito na topografski izraženim tačkama, uređeno je više linija rovova sa bunkerima i bodljikavom žicom. U samom gradu naročito su bile jake otporne tačke dva logora (Zapadni i Istočni). Pored toga, na važnijim raskrsnicama izgrađeni su bunkeri i mnoge tvrde zgrade podešene za odbranu.

Naše snage predviđene za napad na Tuzlu uglavnom su sačinjavale jedinice 17. divizije. To su bile: 6. brigada (900 boraca), 2. krajiška (450), 16. muslimanska (350) i Ozrenski odred (80), ukupno oko 1.800 boraca sa 6 minobacača i 2 protivtenkovska topa. Ostalo naoružanje sačinjavali su teški mitraljezi, puškomitraljezi, puške i bombe. U neposrednom napadu na Tuzlu trebalo je da učestvuje i jedna brigada 16. vojvođanske divizije, ali ona nije uspjela na vrijeme da stigne, jer se a to vrijeme nalazila u dolini Save između Bijeljine i Brčkog.

Obezbjeđenje najosjetljivijeg pravca od Doboja povjereno je 15. majevičkoj brigadi (700 boraca), ojačanoj Trebavskim odredom (100 boraca). Po dubini ovog pravca angažovan je i Majevički odred (600 boraca), kome je prvostepeni zadatak bio likvidacija neprijateljevog uporišta u Lukavcu. Zatvaranje pravca od Brčkog i zauzimanje G. Tuzle povjereno je 16. vojvođanskoj diviziji (oko 3.500 boraca).

Kao što se vidi, snage predviđene za obezbjeđenje bile su znatno jače od onih koje je trebalo da neposredno napadnu Tuzlu. (Bile bi jače i da je Vojvođanska brigada uspjela da blagovremeno stigne.) No, kao što će se docnije vidjeti, ova procjena bila je sasvim pravilna, jer su snage obezbjeđenja, cijeneći operaciju u cjelini, naročito 15. majevička brigada, odigrale presudnu ulogu.

Ideja napada bila je, dakle, da se dovoljno jakim snagama likvidira neprijateljski garnizon u Tuzli, i da se sto po sto osiguraju pravci od Doboja i Brčkog, kako bi snage u napadu na grad mogle sigurno i neometane od intervencije spolja da izvrše zadatak.

Brojčani odnos snaga u napadu na grad bio je svakako povoljniji za neprijatelja (1.800:4.000), pogotovo u tehnici i teškom naoružanju, gdje je iluzorno praviti neko poređenje. No, s obzirom na izvanredan moral naših boraca, pravilno grupisanje naših snaga u napadu, kao i vještinu u manevru, taj odnos ne samo da je bio izjednačen nego je u krajnjem bio u našu korist.

Plan napada bio je ovakav:

1. desna kolona (16. muslimanska brigada) napada Bukinje. a pošto ga zauzme glavne snage orijentiše u napad na Kreku;

2. srednja kolona (6. brigada sa Ozrenskim odredom) napada pravcem Piskavica — Tušanj — zapadni logor;

3. lijeva kolona (2. krajiška brigada) napada preko Gradine i Slanog bunara na istočni logor.

Jedna vojvođanska brigada trebalo je da napada preko Ilinčice ka željezničkoj stanici.

Početak napada određen je za 29. septembar u 21 čas.

Sve jedinice predviđene za napad prikupile su se u širem rejonu s. Tinje. Ovdje je do detalja proučena i razrađena zapovijest za napad po brigadama, batalj onima i četama. Kako su predviđane borbe sa neprijateljskim tenkovima, sve jedinice su pripremile dovoljan broj boca sa benzinom, a specijalna odjeljenja uvježbana za njihovu upotrebu. Takođe su predviđene bombaške grupe za osvajanje bunkera i tvrdih zgrada.

Napad naših jedinica počeo je po planu i u zakazano vrijeme (sem jedinica 16. divizije, o čemu je naprijed rečeno).

Borbe za Tuzlu trajale su od 29. septembra uveče (21 čas) do 2. oktobra do podne; dakle, neprekidno 63 časa. Treba naglasiti da smo mi tada prvi put u istočnoj Bosni napadali jedno veće naseljeno mjesto veoma solidno utvrđeno i jakim snagama branjeno. Prvi put su naše čete i batalj oni morali da vode uličnе borbe u većem gradu, da zauzimaju tvrde zgrade, a naši štabovi da upravljaju borbom u tako složenim uslovima održavanja veza sa jedinicama. Naši napadi izvođeni su pretežno noću, a po danu su odbijani neprijateljski ispadi iz grada. Tako su se borbe odvijale u prva dva dana. Trećeg dana, odnosno noću l'/2 oktobra, prema zapovijesti štaba korpusa, izveden je odlučujući napad. U pomenutoj zapovijesti je stajalo da Tuzla mora biti oslobođena po svaku cijenu. U slučaju da neprijateljski otpor ne bude savladan u toku noći, naše jedinice moraju produžiti napad i po danu sve dok se konačno ne skrši svaki otpor neprijatelja.

Odlučujući napad na grad počeo je u 20,30 časova 1. oktobra. Sve brigade, svaka na svom pravcu, jednovremeno su krenule u napad. Šesta brigada je glavni udar koncentrisala na Zapadni logor, Druga krajiška na Istočni logor, a Šesnaesta muslimanska, pošto je već prve noći zauzela Bukinje i dio Kreke, rokirala se preko Kužića kose i Crvenog brda na Ilinčicu i sada napadala na željezničku stanicu (pravcem kuda je trebalo da napada Vojvođanska brigada). Cijelu noć neprijatelj je pružao žilav otpor, očekujući pomoć od Doboja, a i nadajući se da će se naše jedinice sa razvitkom dana povući na polazne položaje kao što su činile prethodne dvije noći. Međutim, ovoga puta naše brigade su energično produžile napad i po danu. Pomoć sa strane nije stizala. Kod neprijatelja je ubrzo nastala demoralizacija. Najprije se predala veća grupa domobranskih oficira (oko 70), a potom su i domobranske jedinice počele sa masovnim odlaganjem oružja. Otpor su pružali samo Nijemci i ustaše. Najzad je i njihov otpor savladan. Jedino je pošlo za rukom

manjoj grupi Nijemaca da se starim putem preko Majevice probije prema Brčkom. Oko podne cio grad je bio oslobođen.

Oduševljenje i kod boraca i kod naroda bilo je neopisivo. Još u toku borbi oko 100 rudara stupilo je u naše jedinice. Sada su se rudari i drugi radnici, kao i omladinci, masovno javljali u naše brigade.

Poraz neprijatelja bio je potpun. Zarobljeno je oko 2.300 vojnika, među kojima 74 oficira i jedan general. Ubijeno i ranjeno oko 1.000. Zaplijenjeno preko 2.500 pušaka, 115 puškomitraljeza, 74 laka mitraljeza, 34 teška mitraljeza, 10 minobacača, 35 topova raznog kalibra (od kojih oko 20 ispravnih), 80 radio-stanica, nekoliko vagona municije, preko 50 motornih vozila, preko 3.000 uniformi i druge odjeće, velike količine hrane i soli itd.

Trećeg oktobra dijelovi 16. vojvođanske divizije oslobodili su G. Tuzlu. Glavnina 16. divizije blagovremeno je stigla na komunikaciju Brčko — Tuzla i sa potpunim uspjehom zatvorila taj pravac. Nije mogla uputiti brigadu u napad na Tuzlu, jer je vodila trodnevne teške borbe (30. septembar — 2. oktobar) sa jednim ojačanim domobranskim pukom, koji je iz Brčkog krenuo u pomoć Tuzli. Neprijatelj je bio uspio da dopre na pola puta ka Tuzli, ali je na kraju suzbijen i otjeran nazad u Brčko.

Naše snage koje su obezbjeđivale pravac od Doboja morale su za sve vrijeme borbi za Tuzlu da se suprotstave veoma jakom njemačkom pojačanju, koje je odmah prvog dana borbe krenulo iz Doboja u pomoć Tuzli. Pukovska borbena grupa »Fišer« imala je u svom sastavu 4 — 5 pješadijskih bataljona, ojačanih artiljerijom i sa nešto tenkova. U toj grupi bili su i dijelovi poznatog brandenburškog puka. U veoma žestokim borbama 15. majevička brigada sa Trebavskim odredom uspješno je odbijala sve pokušaje neprijatelja da napreduje dalje od Gračanice ka Tuzli. Majevički odred likvidirao je neprijateljsko uporište u Lukavcu i osiguravao pozadinu 15. brigadi. No, 3. oktobra Nijemcima je pošlo za rukom da poslije šestočasovne borbe, uz podršku avijacije, odbace 15. brigadu od ceste i da produže nastupanje ka Tuzli. U popodnevnim časovima stigli su do Lukavca gdje su takođe uspjeli da odbace Majevički odred sa ceste. Potom su oprezno krenuli dalje ka Tuzli i u sumrak izbili prednjim dijelovima u Bukinje.

Naše jedinice koje su oslobodile Tuzlu jedva da su predahnule poslije trodnevnih borbi, a neprijatelj je već bio na domaku Tuzle. U gradu je bila kao posada samo Šesta brigada, jer su 2. krajiška i 16. muslimanska tog dana bile upućene u napad na neprijateljsko uporište u Zivinicama. 16. vojvođanska divizija bila je razvučena duž komunikacije Lopare — Gornja Tuzla.

Štab korpusa donio je odluku da se Tuzla brani i odmah poduzeo mjere za njenu odbranu. U zapovijesti koju je uputio jedinicama posebno je podvukao »... da je važnost odbrane Tuzle isto

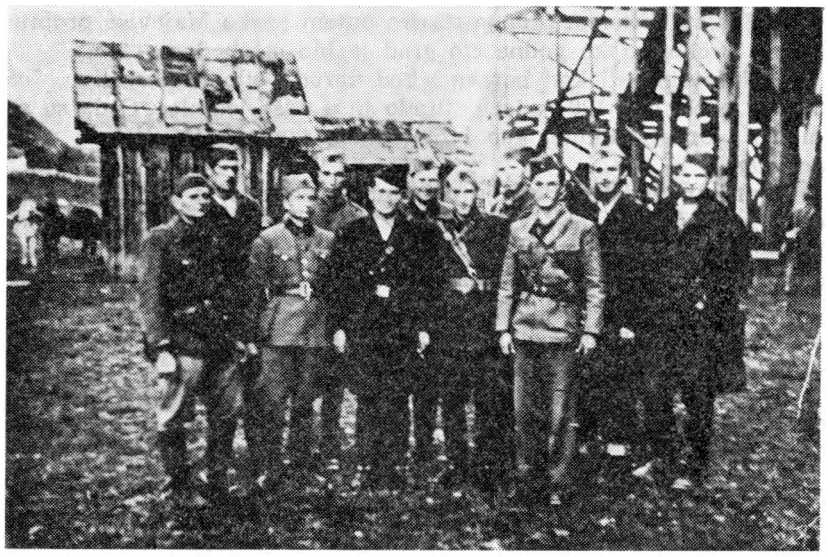

Veljko Lukić Kurjak, Mirko Filipović, Pero Kosorić, Košta Nađ, Hasan Brkić, Slavko Mićanović i Haso Burić; Zvonko Grakalić, Milutin Pejanović, Pašaga Mandžić i Cvijetin Mijatović u Siminom Hanu oktobra 1943„

toliko velika kao i njeno zauzimanje, zbog čega se mora braniti po svaku cijenu«. Na težištu odbrane raspoređena je Sesta brigada. Njena tri bataljona zaposjeli su položaje na liniji Moluhe — Kreka — Kužića kosa, zatvarajući na taj način glavni pravac koji vodi od Bukinja ka Tuzli. U brigadnoj rezervi bio je jedan bataljon. Desno od 6. brigade privučena je 15. majevička brigada sa Majevičkim i Trebavskim odredom, zaposjedajući prve kose desno iznad ceste od Bukinja ka Lukavcu. Lijevo od 6. brigade, na odsjeku Markovište — s. Husino, raspoređeni su dijelovi 2. krajiške brigade koji su povučeni od Zivinica.[4]) Artiljerijska grupa zauzela je vatrene položaje na prevoju između Ilinčice i Crvenog brda. 16. vojvođanskoj diviziji naređeno je da sa glavninom svojih snaga dođe u rejon Tuzle radi eventualne upotrebe za odbranu grada. Na taj način su glavne naše snage u toku noći 3/4. oktobra uspjele da se povežu i pripreme za odbranu Tuzle.

Trećeg oktobra uveče, upravo u momentu izbijanja neprijateljskih prednjih dijelova kod Bukinja i prvih eksplozija neprijateljskih topovskih granata po gradu, održavao se miting na gradskom

[4]) Noću 3/4. oktobra 16. muslimanska i 2. krajiška brigada napadale su Zivinice, ali neprijateljska posada, znajući da joj je stiglo pojačanje u Bukinje, uspjela je da odbije napad.

trgu u Tuzli. Drugovi koji su imali zadatak da govore okupljenim rudarima i ostalim građanima obavješteni su o iznenadnoj situaciji. Ali su se brzo snašli i umjesto da drže govore pozvali su rudare da brane svoj grad. Rudari i ostali radnici sa oduševljenjem su prihvatili poziv, uzeli oružje i sa bataljonima Šeste brigade krenuli na položaje. Samo u toku te noći u Šestu brigadu je stupilo oko 300 novih boraca.

Odluka da se Tuzla brani iz rovova i po svaku cijenu bila je rijetkost u našem partizanskom ratovanju. Mi smo do tada gotovo uvijek izbjegavali pozicionu odbranu. Istina, često smo branili neki pravac ili važnu strategijsku tačku po svaku cijenu, ali na drugi način — manevarski, tj. nismo se ukopavali niti vezali za zemljište, ali smo aktivnom odbranom umjeli da pružimo odsudnu odbranu.[5]) No, ovoga puta je donijeta odluka da se zaposjednu rovovi koje je neprijatelj solidno izradio u sistemu odbrane Tuzle i iz njih pruži otpor neprijatelju, braneći grad po svaku cijenu. Naravno, to nas nije sputavalo da protivnapadima i drugim aktivnim dejstvima učinimo našu odbranu što jačom.

Još jedan elemenat činio je našu odbranu jakom. To su bili rudari i drugi proleteri Tuzle koji su te noći masovno pristupili našim bataljonima i postavili se u odbranu svoga grada. Mi smo osjetili da smo se tada slili sa čitavim narodom Tuzle i da on sa zebnjom i napregnuto prati ishod bitke, u koju je te večeri poslao svoje najbolje sinove. To je silno pojačavalo našu moralnu snagu.

Borbe za odbranu Tuzle bile su po svojoj žestini ravne onima koje smo vodili za njeno oslobođenje. Dva dana i tri noći na domaku grada vršeni su neprekidni juriši i kontrajuriši. Nijemci su nastojali da po svaku cijenu razbiju našu odbranu i uđu u Tuzlu, a mi da njihov napad odbijemo.

Već 3. oktobra uveče Nijemci su poslali svoje jake patrole od Bukinja prema Kreki, ali su ih naši istureni dijelovi ispred prednjeg kraja odbrane raspršili.

Četvrtog oktobra, prije zore, naši bataljoni, ne čekajući napad neprijatelja, prešli su u protivnapad prema Bukinju. Osjetivši da je u rejonu Bukinja već prikupljena jaka neprijateljska grupacija, naši bataljoni su se poslije kraće i žestoke borbe povukli u rasvitak dana na liniju odbrane. Nijemci su potom, kad se razdanilo, izvršili veoma silovit napad, usmjeravajući svoj glavni udar cestom Bukinje — Kreka i preko čistine Bukinje — Miladije — Kužića kosa. Podržavani snažnom artiljerijskom vatrom i jednom eskadrilom aviona, uspjeli su sa nekoliko tenkova da se djelimično ukline u našu odbranu. Odlučnim protivnapadom naših bataljona, koje je podržavala artiljerijska grupa, neprijatelj je odbačen nazad u Bukinje. Tako se

[5]) Primjera ima više, naročito u borbama kroz petu neprijateljsku ofanzivu: borbe 2. dalmatinske i 15. majevičke brigade na Barama, borba dijelova 4. crnogorske brigade kod Ljubinog groba itd.

završio njegov prijepodnevni napad. Poslije podne, skoro na isti način, izveden je drugi napad neprijatelja, koji se također završio njegovim neuspjehom.

Uveče *4/5.* oktobra mi smo preuzeli inicijativu i cijelu tu noć vršili snažne napade. No, u zoru smo se morali povući na svoje odbrambene položaje.

Petog oktobra ponovilo se isto što i četvrtog, s tom razlikom što je neprijatelj ovog puta svoj glavni udar nanosio krilima tj. desno na Moluhe, a lijevo preko Markovišta i Crvenog brda, pokušavajući da obuhvatom izmanevriše najjači dio naše odbrane na odsjeku Kreka — Kužići. Ali to mu nije pošlo za rukom i svi njegovi pokušaji bili su bezuspješni. Uveče 5/6. oktobra inicijativa je ponovo bila u našim rukama i naši bataljoni su cijelu noć vršili snažne protivnapade.

Ovakvom taktikom, tj. odlučnim otporom po danu i neprekidnim aktivnim dejstvom noću mi smo sve više preotimali inicijativu iz ruku neprijatelja i napokon ga natjerali da odustane od napada. On više nije mogao računati da zauzme Tuzlu. Zato je nastojao da izvuče opkoljene snage iz Zivinica.[6]) A kad mu je to uspjelo, on je vjerovatno 6. oktobra namjeravao da se povuče ka Doboju. To se može zaključiti iz njegovih sve slabijih napada drugog dana borbe i povlačenja posade iz Zivinica. Po svemu sudeći i neprijatelj je ocijenio da su mu snage nedovoljne za ponovno zauzimanje Tuzle, tim prije što se u našoj rezervi nalazila svježa 16. vojvođanska divizija, o čemu je neprijatelj svakako morao znati. I naše rukovodstvo, tj. štab 3. korpusa, odlično je ocijenio situaciju, pa je svim jedinicama u odbrani naređeno da noću 5/6. oktobra izvrše odlučan protivnapad na neprijatelja u Bukinju, sa zadatkom da ga razbiju i natjeraju na povlačenje ka Doboju. Ukoliko to ne pođe za rukom tokom noći, napad se ima produžiti po danu 6. oktobra. Zbog toga sve jedinice moraju se zadržati na dostignutim položajima koje zauzmu u toku noći i ne smiju se povlačiti nazad, kao što su činile u prethodnim borbama.

Ovo naređenje izvršili su svi bataljoni izuzev 4. bataljona Šeste brigade, koji je noćnim napadom bio najdublje prodro u neprijateljsku odbranu. Ovaj bataljon napadao je brisanim prostorom preko Miladija i komandant bataljona Mitar Minić cijenio je da bi mu u slučaju potrebe bilo nemoguće povlačenje nazad po danu. A ostati na dostignutoj liniji bilo je rizično, jer se uklinjavanjem suviše isturio i izložio opasnosti da eventualnim protivnapadom neprijatelja bude odsječen. Zato je prije svanuća povukao bataljon u rovove na Kužića kosu. No štab brigade nije uvažio ove razloge i bataljonu je naređeno da se vrati na dostignutu liniju, koju je bio osvojio

[6]) Petog oktobra po podne opkoljene snage iz Zivinica probile su se i spojile sa grupom »Fišer« u Bukinju.

noćnim napadom. Bataljon se našao pred teškim zadatkom. Već je bio rasvitak i morao se savladati brisani prostor, koji je neprijatelj dobro kontrolisao. Komandant bataljona, ponosan i veoma hrabar, stavio se na čelo bataljona i bez oklijevanja poveo ga u napad. Nijemci ovaj napad nisu očekivali. Oni su već bili navikli da ih partizani napadaju samo noću. Njihova obezbjedenja bila su nebudna, vojnici sanjivi, i sve je to doprinijelo da se bataljon privuče gotovo neopaženo do prvih isturenih rovova, gdje su njemačke straže likvidirane bez pucnja. Potom je izvršen snažan juriš na Bukinje. Iznenađene Nijemce je zahvatila panika i oni su počeli u neredu da se povlače. Na taj udar 4. bataljona pokrenuli su se i ostali naši bataljoni u opšti napad sa svih strana. Neprijatelj je bio toliko zahvaćen panikom da su njegovi tenkovi koji su imali zadatak da štite povlačenje bježali na čelu pješadije. Paničan bijeg Nijemaca zaustavio se tek u Lukavcu. Njihove zaštitnice pokušale su da ovdje organizuju odbranu. Ali dalje gonjenje neprijatelja preuzele su jedinice 16. vojvođanske divizije, koje mu nisu dale da predahne i protjerale su ga sve do u visinu Gračanice. Tada je već pala i noć i Nijemci su se pod zaštitom mraka bez borbe povukli u Doboj.

Tako je Tuzla bila odbranjena i grad je potom bio slobodan 40 dana.

Neprijateljski ukupni gubici bili su veoma veliki. Kad se ovima dodaju oni koje su imali prilikom oslobođenja Tuzle i u borbama za odbranu, zatim njegovi gubici u borbama protiv naših obezbjedenja na pravcima Doboj i Brčko, onda su sigurno iznosili preko 4.000 izbačenih iz stroja.

Naši ukupni gubici bili su oko 600 izbačenih iz stroja, od toga oko 150 poginulih.

Vrhovni komandant pohvalio je sve jedinice koje su učestvovale u oslobođenju i odbrani Tuzle, ističući posebno Šestu brigadu.

3. *Značaj i odjek velike pobjede*

Prethodnim uspjesima koje su postigle naše jedinice u istočnoj Bosni u periodu avgust — septembar, a posebno ovom velikom pobjedom kod Tuzle, stvoreni su izvanredno povoljni uslovi za dalji razvitak oslobodilačke borbe naroda istočne Bosne. Oslobođenjem čitavog Tuzlanskog bazena neprijatelj je pretrpio ne samo težak vojnički poraz nego i veliki ekonomski gubitak.

Nama pak pružila se široka mogućnost za eksploataciju ove velike pobjede. To je naše rukovodstvo, i partijsko i vojno, umjelo znalački da iskoristi. Prije svega muslimanske i hrvatske mase u ogromnoj većini su aktivirane i stale na stranu narodnooslobodilačkog pokreta. Mnoga srpska sela gdje su četnici imali uticaj takođe su se sve više opredjeljivala za našu borbu. Tako su domaći

izdajnici (ustaše i četnici) doživjeli udarac od koga se više nikada neće moći da oporave. U tome i jeste najveći značaj prelomne jeseni 1943. za razvitak oslobodilačke borbe naroda istočne Bosne.

Ugled Narodnooslobodilačke vojske u istočnoj Bosni ogromno je porastao. Proleterska Tuzla je izvršila punu mobilizaciju svih svojih snaga. Računa se da je tada grad sa okolnim rudarskim naseljima dao u naše jedinice oko 5.000 novih boraca. U redove naše vojske masovno su pristupili rudari, radnici, omladinci. To je unosilo u naše jedinice ne samo visok moral nego i čvrstinu i nepokolebljivost. Sve naše brigade su maksimalno popunjene. Tako je Sesta brigada, i pored osjetnih gubitaka u borbama za Tuzlu, porasla na 1.200 boraca, 2. krajiška na 1.400, 15. majevička na 800 i 16. muslimanska na 700.

Priliv novih boraca bio je tako masovan da se pristupilo formiranju novih jedinica. Tako su za svega nekoliko dana nakon oslobođenja Tuzle formirane sljedeće jedinice: 17. majevička brigada — kao osnova je poslužio Majevički odred koji formiranjem brigade nije prestao da postoji, nego je pomoću jezgra koji je zadržao formirao novi odred; 18. hrvatska brigada formirana najvećim dijelom od novih boraca iz hrvatskih rudarskih sela oko Tuzle, posebno iz sela Husino; 19. birčanska brigada formirana je slično kao i 17. majevička. Od novih odreda stvoren je Tuzlanski, dok su svi raniji odredi ojačani. Na kraju je formirana nova, 27. divizija.

Tako su nakon oslobođenja Tuzle postojale ove jedinice u istočnoj Bosni: 17. divizija sa tri brigade (6, 15. i 16. brigada); 27. divizija sa tri brigade (2. krajiška, 17. majevička i 19. birčanska); 16. vojvođanska divizija sa četiri brigade (ova divizija bila je pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba, ali je privremeno stavljena pod komandu štaba Trećeg korpusa); 18. hrvatska brigada privremeno bila pod neposrednom komandom štaba korpusa; odredi: Romanijski, Birčanski, Majevički, Ozrenski, Posavsko-trebavski i Tuzlanski.

Sve brigade bile su dobro naoružane, naročito automatskim oružjem — mitraljezima i puškomitraljezima. Sve su imale po nekoliko minobacača, a neke od njih i protivtenkovske topove. Pri štabu 17. divizije postojala je baterija brdskih topova, koja je prema potrebama dodjeljivana brigadama.

Sa takvom vojskom štab Trećeg korpusa mogao je sada da planira još krupnije akcije ili slične onoj koja je izvedena na Tuzlu. Pod njegovom komandom nalazila se i Peta krajiška divizija, koja je u to vrijeme bila u centralnoj Bosni. (Nešto docnije Korpus će i ovu diviziju dovesti u istočnu Bosnu).

Štab Trećeg korpusa nije gubio vrijeme i nastojao je da maksimalno iskoristi povoljnu situaciju. Težište borbi prenio je u prostor Sarajevo — Vareš. Sa jedinicama 27. divizije oslobođeno je

čitavo područje Romanije, zatim Višegrad, Goražde, Foča i Kalinovik. Jedinice 17. divizije zauzele su Vareš, uništile visoke peći u Željezari i onesposobile rudnik. Tako je okupator bio lišen ovog vrlo važnog rudnika i topionice željeza. To je za Nijemce, poslije Tuzle, bio najveći gubitak. 16. vojvođanska divizija kontrolisala je prostor od Bijeljine preko Zvornika do Vlasenice i Kladnja. 18. hrvatska brigada bila je kao posada u Tuzli.

Na taj način cijela istočna Bosna, izuzev Brčkog, bila je slobodna. Preko prostrane slobodne teritorije, između Drine i Bosne, od Save do Sarajeva, slobodno se odvijao saobraćaj uzduž i poprijeko. Naše jedinice bile su na prilazima Sarajeva. Iako je konačna pobjeda bila još daleko, ona nam se činila tada kao da je sasvim blizu. Bio je to izvanredno prijatan osjećaj za svakog borca. Zbog toga je jesen 1943. godine ostala u nezaboravnom sjećanju svih preživjelih učesnika iz slavnih borbi tog izuzetno značajnog perioda za razvitak ustanka u istočnoj Bosni.

Miloš ZEKIĆ

ŠEĆERNO VOCE

Duga partizanska kolona penjala se, umorna i gladna, u šumovitu planinu Milan. Kad je izbila na proplanak, kolona je zastala da se odmori. Okolo je bila borova i jelova šuma. Ali, malo je koga to interesovalo. Samo jedan Sremac, koji nije mogao jesti zobanik, iznuren od gladi, mislio je kako je ipak lakše ratovati u Sremu. Tamo se bar ne gladuje. I u tom razmišljanju pogled mu se zaustavi na visokom stablu četinara, sa koga su visili prvi grozdovi šišarki. I najednom uzviknu:

— Drugovi, kakvo je ovo voće?

Računao je da će to biti spas i za njega i za njegove drugove.

— Šećerno — odgovori mu sa osmijehom intendant Ljubo Kojo, a ostali su se slatko nasmijali.

Jedan sat kasnije intendant je snabdio svoje borce toplom hranom i kukuruzom i pitao je Sremca da li bi i malo »voća«, i to šećernog.

SEMBERIJA

Drumovi bijeli. Plavo kube neba
A sunce se rađa. Ljetina na njivama zri, —
O, Semberijo,
Krvave tvoje brazde žitom novim su bremne,
Grudi se nadimaju, osveta u srcima vri!

Konjsko kopito drumovima bijelim odjekuje,
Zenice plamte, ko oganj sunčani,
Mitraljez veselo grokće, a pjesme naše klikću:
Semberijo, juriš si naš radosni!

Juriš si prkosni, juriš si pobjednički!
Srce ti pomamno lupa kao tutanj topova.
Nad tobom se ponosno vije barjak osvetnički
Puna si radosti, krvi i grobova,

Puna si poklika, pjesama i smijeha,
Zagrljaja plamenih mržnje i pobjeda.
O Semberijo, puna si sunca i hljeba,
Puna si junaka i puščanog ognja.

Za tebe ćemo ponosno umrijeti,
Za tebe ćemo mladost žrtvovati.
Juriš će tvoje krvave grudi zagrliti,
O Semberijo, lance ćemo sa tvojih ruku pokidati.

Konjsko kopito drumovima bijelim odjekuje,
Zenice plamte ko oganj sunčani,
Mitraljez veselo grokće, a pjesma naša klikće,
Semberijo, juriš si naš radosti!

Risto TOŠOVIC

(»Front slobode« br. 1, 7. novembar 1943)

ORGANIZACIJA SKOJ-a U INTERNATU »NARODNA UZDANICA« U TUZLI

Gimnazija u Tuzli radila je za vrijeme okupacije kao jedina škola te vrste u istočnoj Bosni. Pored nje u školskoj 1941/42. godini počela je sa radom i novoformirana učiteljska škola sa prvim i jedinim razredom. U ovim školama pored učenika iz Tuzle učili su i đaci iz ostalih mjesta istočne Bosne. Bili su to uglavnom učenici slabijeg materijalnog stanja, koji su u većini slučajeva stanovali i hranili se u internatima. Prije rata u Tuzli je bilo 6 internata (»Prosvjeta«, »Dom kralja Petra«, »Gajret«, »Napredak«, »Narodna uzdanica« i »Kolo srpskih sestara«), ali su za vrijeme okupacije radili samo internati »Narodna uzdanica« i »Napredak«, tako da je tu bilo i smješteno najviše đaka.

Školska 1941/42. godina počela je sa zakašnjenjem, tek polovinom oktobra 1941, zbog toga što su u zgradi gimnazije bili smješteni njemački vojnici. Iz istog razloga nastava je prekidana u januaru i maju 1942, za vrijeme druge i treće neprijateljske ofanzive na istočnu Bosnu.

Odmah nakon dolaska u Tuzlu učenici koji su se poznavali još od prije izbijanja aprilskog rata nastojali su da se po vežu sa članovima Mjesnog komiteta SKOJ-a, kako bi se i sami uključili u već dobro organizovan rad omladinske organizacije u Tuzli. To im je uskoro pošlo za rukom, te su dobijeni i prvi konkretni zadaci. Članovi SKOJ-a iz internata »Narodna uzdanica« radili su u okviru internata ili razreda, a pojedinci su izvršavali i zadatke koje su direktno dobij ali od članova ili sekretara Mjesnog komiteta SKOJ-a. Zadaci su se odnosili na održavanje međusobnih veza, prenošenje i skrivanje agitacionog i drugog materijala, prikupljanje materijala za slanje u partizanske odrede i slično. Tako je, na primjer, član SKOJ-a Vahid Vejsilagić išao više puta kao kurir Mjesnog komiteta KPJ u Sarajevo.

Osim toga članovi SKOJ-a su u to vrijeme radili na upoznavanju omladine sa ciljevima narodnooslobodilačke borbe, sprečavanju njemačko-ustaškog uticaja među omladincima, prikupljanju novčanih sredstava za Narodnooslobodilački fond, itd.

U februaru i sljedećim proljetnim mjesecima 1942. radi odlaska članova Mjesnog komiteta SKOJ-a i ostalih članova KP iz Tuzle u partizane, zbog hapšenja izvjesnog broja aktivista, kao i razvoja vojno-političke situacije u istočnoj Bosni, dolazi do smanjenja aktivnosti organizacija narodnooslobodilačkog pokreta u Tuzli, pa prema tome i organizacije SKOJ-a u gimnaziji i internatu »Narodna uzdanica«.

U maju 1942. dolazi do ponovnog oživljavanja rada organizacije SKOJ-a u Tuzli. To se manifesto vaio kroz povećanje broja članova SKOJ-a, formiranje novih aktiva SKOJ-a i stvaranje aktiva antifašističkog saveza omladine. U to vrijeme organizovan je i poseban aktiv SKOJ-a za internat »Narodna uzdanica«, ali su članovi SKOJ-a iz internata i dalje radili i u aktivu SKOJ-a viših razreda gimnazije i učiteljske škole.

Svaki član SKOJ-a imao je zaduženje da u svojoj sredini formira grupu od nekoliko članova saveza antifašističke omladine. On je morao odabrati omladince, raditi na njihovom pridobijanju za NOP i na kraju ih uključiti u rad. Sve se to odvijalo u uslovima stroge ilegalnosti, tako da je taj rad trajao nekoliko mjeseci. Sa svakim novim članom saveza antifašističke omladine radilo se pojedinačno, a kasnije, u jesen 1942. i u proljeće 1943, kada je narastao broj članova USAOJ-a, radilo se i grupno sa po 2—3 člana. Iz redova članova USAOJ-a, poslije dužeg perioda rada, regrutovani su novi SKOJ-evci.

Prilikom rada sa omladincima, pored žive riječi, korištena je i literatura. Čitani su uglavnom pisci čija su djela bila zabranjena od ustaških vlasti. Pošto je teško bilo naći takva djela, ona su morala da kruže od ruke do ruke. Tako su se Krležin »Hrvatski bog Mars« i Maksima Gorkog »Mati« bili od upotrebe toliko ishabane da su od njih ostali samo požutjeli listovi. Brošure i pojedini brojevi listova, koji su izlazili na slobodnoj teritoriji, nisu davani na samostalno čitanje nego su sa svakim pojedincem prorađivani. I u ovoj vrsti materijala vladala je oskudica. Jedan primjerak užičke Borbe prorađivali smo čak i u martu 1942, a biografija Lenjina, štampana na šapirografu, kružila je među omladinom čitavu godinu dana.

Članovi SKOJ-a, a kasnije i članovi USAOJ-a, redovno su plaćali mjesečnu članarinu i davali materijalne priloge za borce u jedinicama i za porodice uhapšenih. Pošto smo svi bili slabog materijalnog stanja, to smo se dovijali na razne načine. U jesen 1942. traženo je da se omladinci posebno angažuju oko nabavke sanitetskog materijala. Snalazili smo se kako smo znali i umjeli, ali je to

Grupa ranjenika i rukovodilaca 6. istočnobosanske brigade u Šahbegovićima u jesen 1943.

sve bilo nedovoljno. Tada je svoj prilog donio i Fehim Kamberović. Bila je to ahmedija -— bijeli platneni povez dug jedan metar, kojim hodže omotavaju fes. Njegov prilog smo predali partizanima i uskoro nam je došao zahtjev da prikupimo što više ahmedija, jer su se pokazale veoma pogodne za zavoje.

Jedan od sektora rada bilo je i sprečavanje njemačko-ustaškog, a kasnije i četničkog uticaja na omladince. Borili smo se za svakog đaka, za svakog radnika. Malobrojne ustaške ili četničke pristalice ostale su izolovane. Bojkotovane su sve priredbe koje je organizovala organizacija ustaške mladeži. Pod uticajem SKOJ-evaca, omladinci nisu htjeli čitati ustaške novine i izbjegavali su da pozdravljaju ustaškim pozdravom čak i ondje gdje je to bilo propisano. U novembru 1942. organizacija SKOJ-a je organizovala štrajk i uputila peticiju svih pitomaca protiv uprave internata »Narodna uzdanica«.

Tako su već u proljeće 1943. članovi SKOJ-a i USAOJ-a činili polovinu sastava viših razreda gimnazije i učiteljske škole u internatu. Radili su oni na raznim zadacima, čekajući pogodan momenat za odlazak u partizane, u koje su do tada išli pojedinačno, po vlastitoj želji ili po odluci partijskog, odnosno SKOJ-evskih rukovodstava. U proljeće 1943. stvoreni su uslovi za grupni odlazak omladinaca u jedinice. U tri maha vršene su i pripreme, ali zbog prekida

veze i drugih razloga odlazak je odgađan. Najmasovnije pripreme su vršene polovinom juna, kada je stvorena mogućnost da se pristigli omladinci naoružaju oružjem zaplijenjenim u borbi Majevičkog partizanskog odreda i Vojvodana sa Trećom domobranskom pukovnijom kod Čađavice. Međutim, iznenadni dolazak jedinica Vražje divizije u Tuzlu i mjere blokade grada koje su preduzete odložili su privremeno i ovaj odlazak.

Uskoro je došao i kraj školske godine, te su učenici otišli u svoja mjesta. Svim članovima SKOJ-a i mnogim članovima USAOJ-a data je direktiva da pristupe jedinicama NOV-a ukoliko one dođu u njihova rodna mjesta i sela, jer je u ljeto 1943. došlo do naglog razvoja narodnooslobodilačkog pokreta u čitavoj istočnoj Bosni. Mnogi gradovi i sela su bili oslobođeni, tako da smo, kada smo se sakupili polovinom septembra pred početak nove školske godine, ustanovili da je polovina članova SKOJ-a i USAOJ-a već bila stupila u jedinice NOV-a.

Dvadeset devetog septembra 1943. počeo je napad jedinica NOV-a na Tuzlu. Te noći dijelovi 6. istočnobosanske i 2. krajiške brigade prodrli su u grad, ali su se pred zoru morali povući. Sutradan u internat su došli gestapovci i pretresali zgradu i učenike, tvrdeći da je na njih otvarana vatra iz zgrade internata. Tom prilikom uhapsili su sekretara organizacije SKOJ-a u internatu Arifa Tanovića.

U podne 2. oktobra 1943. Tuzla je bila oslobođena. Istog dana počeli smo sa pripremama za zbor školske omladine. U tome nam je pomogao Nijaz Dizdarević. Zbor je održan 3. oktobra u 11 časova u zgradi gimnazije. Velika učionica je bila puna. Poslije uvodnih manifestacionih govora prišlo se formiranju legalnih odbora USAOJ-a. Na zboru je za predsjednika odbora USAOJ-a gimnazije izabran Đorđe Vukotić, a za predsjednika odbora internata »Narodna uzdanica« Arif Tanović.

Trećeg oktobra naveče, na trgu pred zgradom opštine, organizovan je narodni zbor. Na zbor su u povorkama došli organizovano rudari iz Kreke, đaci iz gimnazije i internata i omladinci iz grada. Na jednoj od prodavnica gorjela je karbidska lampa. To je bila jedina svjetiljka na tom prostranom trgu. Grad je bio zamračen zbog opasnosti od bombar do van ja. Na balkonu su se redali govornici. Za vrijeme govora Pašage Mandžića čuo se mitraljeski rafal iz pravca Bukinja. Nijemci su nadirali od Doboja prema Tuzli. Mandžić je pozvao prisutne da se pridruže brigadama koje brane Tuzlu. Kolona rudara je odmah krenula prema Moluhama i svrstala se u redove 6. istočnobosanske brigade, dok je kolona omladinaca pošla na brdo Rasovac, gdje je primila oružje i nešto uniformi. Sutradan smo stigli u selo Obodnicu, kao pratnja koloni zaprežnih kola kojima se iznosio plijen iz Tuzle u pravcu stare Majevice. Trećeg dana smo se vratili u Tuzlu a zatim otišli u Puračić, gdje smo 7. oktobra*

Đorđe Andrejević Kun: Partizanka

pošto je odbijen napad Nijemaca na Tuzlu, i mi omladinci raspoređeni u bataljone 6. brigade, u koje su prije četiri dana već bili otišli tuzlanski rudari.

Od 40 učenika viših razreda gimnazije i učiteljske škole koji su od 1941. do 1943. boravili u internatu »Narodna uzdanica« dvadeset i tri su kao članovi SKOJ-a i USAOJ-a stupili u jedinice NOV-a do jeseni 1943. Od njih su devetorica dali svoje živote. To su Ahmed Ibrahimagić iz Smoluće, poginuo kao komandant bataljona u 21. tuzlanskoj brigadi, februara 1945; Vahid Vejsilagić, iz Prnjavora; Safet Ibrišimović iz Čelića, poginuo kao politički komesar čete u 17. majevičkoj brigadi, na Borogovu, maja 1944; Husein Taljić iz Vlasenice, poginuo kao borac 16. muslimanske brigade na Romaniji, novembra 1943; Muhamed Sušić iz Vlasenice, poginuo kao omladinski rukovodilac kod Srebrenice juna 1944; Omer Alajbegović iz Šepka, poginuo kao komesar čete u 6. brigadi, u VI neprijateljskoj ofanzivi; Teufik Degirmenđić iz Olova, poginuo u bolnici u Trnavi aprila 1944; Bajazid Kešetović iz Ljenobuda kod Srebrenika, poginuo aprila 1944. na putu na II zasjedanje USAOJ-a i Alija Fajković, poginuo u VI ofanzivi.

Esad. TIHIC

DA JE, KAO STO NIJE

U borbi protiv ustaša u Sekovićima jedan borac 1. bataljona 17. majevičke brigade reče komesaru bataljona ćoriću:

— Druže komesare, geler ti je probio jedno uho i ide ti krv.

— Eh, da je probio i drugo, kao što nije, i da sam cura, kao što nisam, pa da ponesem minđuše! — reče Ćorić, smiješeći se i iz automata osu vatru po ustašama.

ŽENE SEMBERIJE I MAJEVICE U NOB

Prvi odbori Antifašističkog fronta žena u Semberiji i nekim selima Majevice formirani su sredinom 1942. godine, mada je i do tada veliki broj žena, naročito omladinki, bio uključen u rad za NOP kroz organizacije KPJ, SKOJ-a, NOO i omladine. Bio je to period krize ustanka u istočnoj Bosni, kada u Semberiji i na Majevici nije bilo jačih partizanskih snaga i kada je četnički pokret pokušavao na sve moguće načine da uguši NOP. Međutim, zahvaljujući snazi i ugledu partijske organizacije, kao i brojnim pristalicama NOP, po svim selima Semberije — i pored ustaškog i četničkog terora — počele su da niču organizacije AFZ, koje su — skupa sa ostalim organizacijama — najintenzivnije radile na širenju uticaja NOP, kao i na suzbijanju neprijateljske propagande.

Trebalo je biti 1942. godine u Semberiji pa se na licu mjesta uvjeriti u snagu organizacije AFŽ, koja je u tom periodu djelovala na ovom području. Nije bilo nijednog skupa, nijedne značajnije akcije, a da u njima nisu učestvovale i žene. Obavljale su kurirske poslove, plele džempere i čarape za borce, kuvale hranu za Sembersku partizansku četu, koja je prkosila daleko nadmoćnijim ustaškim garnizonima i četnicima, čuvale stražu kada su održavani sastanci, kopale baze za sklanjanje ilegalaca, kočijašile prilikom transporta hrane u Trnovu itd. Jednom riječju, nije bilo nijednog zadatka, pa čak i onih najtežih, na kojima nisu bile angažovane i žene Semberije.

Očekujući svoju 6. istočnobosansku brigadu, o kojoj se govorilo na svim skupovima, u kojoj su se nalazili i borili i sinovi Semberije i Majevice, žene Semberije su isplele i sakupile na stotine džempera, čarapa, košulja i ostalih odjevnih predmeta u kojima su partizani oskudjevali. Osim toga, čitava Semberija, a naročito žene, učila je

i čitala, svjesna da bez poznavanja ciljeva NOB i puta kojim ide NOP nema ni uspješnog suprotstavljanja propagandi okupatora i četnika, koji su na razne načine pokušavali da se sa svojom ideologijom probiju i u Semberiju.

Radeći na okupljanju žena oko platforme NOP, stvorena je u toku 1942. godine snažna organizacija AFŽ, koja je imala svoje ogranke u skoro svim selima bijeljinskog sreza. Radilo se i strpljivo čekalo da i u ovaj kraj dođu jače partizanske snage, u koje su majke Semberije željele da upute svoje sinove da se bore protiv okupatora i domaćih izdajnika.

A kada se u jesen 1942. godine kroz Semberiju pronijela vijest da je na Majevicu stigla 6. istočnobosanska brigada, veselju nije bilo kraja. Pa ipak, najveću radost doživio je narod majevičkog sela Donja Trnova, u kojoj je jednog jutra osvanuo 2. (Majevički) bataljon 6. brigade. Iako su oko Trnove bile skoncentrisane jake četničke snage Đure Bižića i kapetana Dragoslava Račića, žene su sa ostalim pohrlile da vide svoje borce, da ih daruju i počaste onim što im se našlo pri ruci. Postavljene su i straže sastavljene od omlađinki i omladinaca sa zadatkom da narod i bataljon obavjeste o eventualnoj opasnosti.

*

Nakon velike pobjede partizana nad četnicima na Maleševcima organizacija AF2 je počela još više da se razvija, formirani su opštinski odbori, a već u ljeto 1943. u selu Patkovači u kući Ruže Spasojević-Spasurić izabran je Inicijativni odbor AFŽ za srez Bijeljinski. Bio je to u stvari rezultat višemjesečnog napornog rada, period u kome je više stotina Semberaca i Majevičana bilo stupilo u novoformiranu 15. majevičku brigadu i Majevički partizanski odred. Bilo je među njima i na desetine djevojaka, koje su i same uzele pušku da se bore protiv okupatora.

Sve njih su majke otpratile u boj za oslobođenje zemlje, preuzimajući na sebe i dio zadataka svojih kćeri i sinova koji su se sa puškom u ruci borili na dalekoj Romaniji, Sutjesci, Vučevu, Zelengori. Danima su žene Semberije radile i očekivale vijesti o svojima. Bio je to period u kome su žene ovog kraja sa puno organizacionog smisla prišle izvršavanju vrlo složenih zadataka koji su pred organizacijom stajali. Trebalo je njegovati prve ranjenike koji su razmještani po selima, da bi tu — uz njegu semberskih žena i djevojaka — izliječili rane, a zatim ponovo krenuli u borbu, a u isto vrijeme pripremati hranu za stotine partizana, kojih je na Majevici i Semberiji svakim danom bilo sve više.

Pa ipak, svoje organizatorske sposobnosti žene Semberije i Majevice posebno su ispoljile u prihvatanju ranjenika iz V neprijatelj-

Oblasno partijsko savjetovanje u Bijeljini marta 1944.

ske ofanzive. Bilo je to krajem juna 1943. Tada je Oblasni komitet KPJ za istočnu Bosnu lično od druga Tita dobio pismo u kome se kaže da po odluci VŠ NOV i POJ svi nepokretni ranjenici, rekonvalescenti i zbjegovi iz pojedinih brigada treba da budu smješteni na prostoru Sekovići — Majevica — Semberija — Posavina. U pismu se između ostalog takođe kaže: »Na vašu teritoriju dolaze bolnice i zbjegovi Majevičke brigade, III krajiške, IV i V crnogorske, I i II dalmatinske. Najteže ranjenike grupisati oko jednog broja sela, lakše na drugom prostoru, rekonvalescente na trećem. Zadatak je partijske organizacije da dä sve od sebe kako bi se bolnice i zbjegovi dobro smjestili, a ranjenici što prije ozdravili. Partijska organizacija je direktno odgovorna za sve nepravilnosti i propuste oko organizacije i smještaja i kontrole rađa bolnica«.

Pošto je organizacija AFŽ u to vrijeme predstavljala organizovanu političku snagu, postojali su sreski, opštinski i seoski odbori, a pojedine istaknute aktivistkinje AFZ-a već su bile birane u mjesne i sreske narodnooslobodilačke odbore, veliki dio posla oko zbrinjavanja ranjenika pao je baš na žene Semberije.

Na vijest da će ranjenici, rekonvalescenti, tifusari i zbjegovi biti smješteni u Semberiji i na obroncima Majevice, žene Semberije su se predano prihvatile plemenitog posla oko smještaja, njege i ishrane ranjenika. Prkoseći neprijatelju koji se još nalazio u neposrednoj blizini bolnica, žene su sa neograničenom ljubavlju obav-

ljale ove teške, ali humane poslove. Održano je više sastanaka organizacija AFŽ. Doneseni su konkretni planovi šta koja opština, selo, pa čak i kuća treba da uradi za naše ranjenike.

Organizacija AFŽ-a postala je radna košnica. Danju i noću radile su žene na uređenju kuća, dvorišta, kopanju baze za eventualni smještaj ranjenika. U nekoliko semberskih sela organizovane su male radionice (Donja Trnava, Gornje Crnjelovo) gdje se tkalo, šilo, krpilo, plelo, prekrajalo, kako bi se mogli previti i obući svi oni koji su iz dalekih krajeva naše zemlje stigli kao ranjenici.

Bila je to izuzetno rodna godina. Stabla kajsija, krušaka i jabuka savijala su se pod rodom. I voćka kao da se sama nudila onima koje je narod Semberije i Majevice prihvatio široko otvorenog srca. A grupe ranjenika i rekonvalescenata stalno pristižu. Dolaze oni koji su preživjeli presudnu, ali najslavniju bitku naše revolucije. Živi su, ali bez života. Preživjeli tifusari jedva bauljaju, podsjećaju na sablasti. Svi su izobličeni, iznemogli, ali te sjene od ljudi budile su duboko poštovanje i divljenje kod svakog čovjeka.

Teško je bilo poznati starog druga, prijatelja, komšiju. Mnoge majke sa zebnjom se raspituju za sina, kćerku. Dok su jedne oblile suze radosnice, drugima se srce okamenilo od tuge. Jer, veliki broj sinova i kćeri Semberije i Majevice nikada se nisu vratili u svoj rodni kraj, ostavljajući razasute kosti na bojištima Čelebića, Zlatnog bora, Vučeva, Košura, Zelengore, Miljevine. Ali za tugovanje nije bilo vremena. Trebalo je spasavati one koji su ostali u životu.

U selima gdje su raspoređeni lakši ranjenici uz kuće su napravljene praonice gdje su žene i djevojke na smjenu prale rublje i zavoje. A posebno su bile ponosne kada je na njih došao red da drže noćnu stražu. Organizacija je bila takva da je zadivila ne samo ranjenike nego i komandni kadar brigada koje su tu boravile. Odbornice AFŽ-a po selima imale su zapisano u svojim notesima kada je red na njihovo selo, da nose poklone bolnici. Iz dana u dan pred mjesne narodne odbore, koji su bili glavni organizatori ovog posla, stizale su kolone kola sa bogatim ponudama, kakve je samo Semberija mogla prikupiti. Odbomice AFŽ-a su redovno pratile kolonu kola, predavale poklone a potom nevještim rukopisom slale izvještaje opštinskom odboru AFŽ-a o izvršenom zadatku. Jer sela i opštine su se takmičili ko će donijeti više i bolje ranjenim drugovima.

Veličina akcije prihvatanja ranjenika iz V neprijateljske ofanzive ogledala se i u tome što je svaki borac, bio on Banijac, Crnogorac, Sremac, Dalmatinac, Srbijanac, Hrvat, Musliman ili Vojvođanin zahvaljujući velikom srcu naroda Semberije i Majevice, relativno brzo prezdravljao i ponovo odlazio u borbu. Rastanak je bio težak, pun zahvalnosti. Zbog toga i nije slučajno što i danas poneki borac sa Sutjeske zakuca na kapiju kuće u kojoj se kao rekonvalescent oporavljao i gdje je bio okružen roditeljskom pažnjom.

Neposredno poslije ove velike akcije oko zbrinjavanja ranjenika i bolesnika, krajem ljeta 1943, u hrastovoj šumi između sela Glogovca i Kojčinovca okupile su se žene Semberije na zbor da ocijene svoj rad i da čuju vijesti o borbama naših jedinica i Crvene armije. Usred šume same su podigle tribinu, ukrasile je ćilimima, zastavom i slikom druga Tita. Zbor je bio organizovan na svega desetak kilometara od grada, na domaku neprijatelja, ali to ženama Semberije nije smetalo.

Već od rane zore kolone kola okićenih cvijećem, zastavama, parolama pristizale su sa raznih strana. Svaka opština je imala svoje zborno mjesto, odakle su se žene obučene u svečano ruho sa izvezenim inicijalima AFŽ-a na grudima kretale u stroju prema tribini. Orila se borbena pjesma, a šarenilo zastava, parola i transparenata preplavilo je šumu. Nekoliko hiljada žena sakupilo se toga dana da glasno odaju priznanje Partiji, Narodnooslobodilačkoj vojsci, da prime nove obaveze i zadatke.

Prvi put u istoriji žene Semberije održale su svoj politički zbor. Mnoge majke, supruge, sestre, koje su već bile poslale u borbu sina, muža, brata gurale su se prema tribini da što bolje čuju riječi Rodoljuba Colakovića i ostalih govornika. Žene Semberije su sa najvećom pažnjom slušale Roćka, koji je govorio o borbama na istočnom frontu, o našim pobjedama. Govorilo se i o pojačanoj aktivnosti žena, o ekonomskoj i političkoj ravnopravnosti žena, kao i o sve većoj pomoći koju je trebalo davati Narodnooslobodilačkoj vojsci.

Zboru je bilo prisutno i nekoliko Crnogorki i Krajiškinja, koje su, povukavši se sa jedinicama, prošle petu ofanzivu i sa njima došle u istočnu Bosnu. Jedna od njih je i govorila. Bila je to drugarica Triva Vrećo ispod Grmeča. Prošavši IV i V ofanzivu, našla se sa svojim sinovima u Semberiji. Sredovječna, otresita žena govorila je o borbi žena Krajine, zahvalivši se i ženama Semberije na svemu onome što su učinile za ranjenike i sve ostale koji su bili prihvaćeni.

Neposredno poslije ove veličanstvene političke manifestacije osjetio se veliki priliv novih boraca u redove Narodnooslobodilačke vojske, a žene Semberije su se ponovo prihvatile posla sa još više povjerenja u svoju vojsku, u sebe, u svoju organizaciju.

*

Potrajalo je tako sve do početka VII neprijateljske ofanzive. A onda su počele patnje, ubijanja i mučenja. Zloglasna 13. SS divizija i njezine sluge četnici naročito su se bili okomili na odbornice AFŽ-a i na odbornice NO odbora. Mučeći ih na najsvirepiji način, u ironiji su ih zapitkivali »Gdje su vam sada partizani, ranjenici, sinovi?«. Umirući na vješalima, od motke, metka ili noža, žene su im prkosile. »Volim partizane, jer sam majka dvojice partizana« — govorila je šezdesetogodišnja seljanka Stajka Jelačić iz Golog Brda kod Bijeljine; »Živjela Crvena armija i sjajna zvijezda petokraka« — bile su posljednje riječi majke četvoro djece Ilinke Micić iz sela Batra; »Da sam znala da ćete me ubiti, obukla bih bijele rubine« — gordo je zlikovcima dobacila Rosa Vidaković iz Bjeloševca, iz sela u kome je u VII ofanzivi ubijeno 30 mještana. Kada su četnici kod Radojke Stojanović iz Donje Piliće pronašli skrivenu crvenu za-

stavu, ona im je rekla: »Čuvala sam je za doček Crvene armije«. Objesili su je na drvo za guste pletenice. Omladinki Jefi Dragičević iz sela Cengića zabijali su klince pod nokte, sjekli joj prste, a ona im je na sve te muke rekla: »Ja sam partizanka, radite sa mnom šta hoćete«, zbog čega su joj pred smrt jezik odsjekli. Jelisavka Lazić, odbornica iz sela Trn jaka ostala je u ranama, tučena u merdevinama (specijalni četnički metodi), ali nije odala skrivene partizane. »Ne bojim se smrti« — rekla je, pljujući u dlakavo lice četnika pred vješanje Ruža Ribić, odbornica AFŽ-a iz sela Cengića.

Tako je bilo svugdje. Ali su žene Semberije i Majevice i pored najvećih muka i stradanja, naročito u VII neprijateljskoj ofanzivi, ostale privržene narodnooslobodilačkoj borbi, boreći se do konačne pobjede nad fašističkim zavojevačem i njegovim slugama.

Nada MANOJLOVIC

PODSJETIO GA

U Šestoj istočnobosanskoj proleterskoj brigadi na časovima političke nastave prorađivano je poglavlje o Pariškoj komuni. Na sljedećem času je vršeno propitivanje.

Komesar 3. čete 3. bataljona zatražio je od borca Zaima Mujkića da ponovi kako je došlo do Pariške komune i koje je zadatke ona postavila pred radničku klasu.

Pošto je Zaim ispričao ono što je znao, komesar ga upita:

— Da li znaš koliko je trajala Pariška komuna?

Zaim je ćutao.

Videći da ne zna, komesar pokuša da mu pomogne:

— Sjeti se jedne naše bosanske narodne pjesme (mislio je na pjesmu Sedamdeset i dva dana).

Zaim se naglo trgnuo i kao iz topa odvalio:

— Mujo kuje konja po mjesecu!

NEPOKORENA TUZLA

U narodnooslobodilačkoj borbi naroda istočne Bosne Tuzla je imala istaknutu ulogu. Takva njena uloga rezultat je više okolnosti. Ona po svom geografskom položaju zauzima centralno mjesto u sjevernom dijelu istočne Bosne; po prirodnom bogatstvu i industrijskoj razvijenosti tuzlanski bazen je i prije drugog svjetskog rata bio najrazvijeniji na ovom području i imao najbrojniju radničku klasu i inteligenciju; i najzad, po svijesti radničke klase, revolucionarnoj tradiciji (Mlada Bosna, husinska buna i drugi klasni pokreti i akcije), brojnosti i čvrstini partijske i SKOJ-evske organizacije Tuzla je bila svijetao primjer i centar revolucionarne aktivnosti u ovom dijelu istočne Bosne i jedan od najpoznatijih centara radničkog pokreta u Jugoslaviji. Otuda je bilo sasvim prirodno što je ona bila sjedište Oblasnog komiteta KPJ za tuzlansku oblast. Zahvaljujući toj činjenici, Tuzla je poslije kapitulacije i u vrijeme priprema za ustanak imala relativno brojnu i u revolucionarnim akcijama prekaljenu partijsku i skojevsku organizaciju, koja je bila tijesno povezana (preko sindikalnih, kulturnih i sportskih organizacija i udruženja) sa radničkom klasom, naprednom inteligencijom, radničkom i školskom omladinom i drugim progresivnim radnim i rodoljubivim građanima. Mada u nacionalnom i vjerskom pogledu heterogena, Tuzla nije nikada postala — blagodareći snazi i uticaju partijske organizacije i patriotizmu znatnog dijela građana, i pored upornog nastojanja okupatora i ustaša — poprište šireg šovinističkog i vjerskog divljanja i progona, kao što je bio slučaj u nekim drugim gradovima u Bosni. Naprotiv NOP-u u Tuzli su prilazili mnogi građani svih nacionalnosti: i Srbi i Muslimani i Hrvati, a u prvom redu radnici, radnička i školska omladina i intelektualci. Zbog svega rečenog, u njoj se plamen oslobodilačke borbe i organizovanog otpora okupatoru i ustašama — i pored povremenih oscilacija, izazvanih odlaskom u partizanske jedinice ili hapšenjem većeg broja pripađ-

nika narodnooslobodilačkog pokreta — nije ugasio sve do konačnog oslobođenja grada, 17. septembra 1944. godine. Naprotiv, narodnooslobodilački i revolucionarni pokret se u Tuzli i njenoj okolini neprekidno obnavljao i poprimao sve šire razmjere.

*

U vrijeme kapitulacije bivše jugoslovenske vojske i okupacije zemlje, sve do druge polovine jula 1941, u Tuzli je djelovao Oblasni komitet KPJ u sljedećem sastavu: Pašaga Mandžić (sekretar), Cvijetin Mijatović, Vojo Knežević, Enver Šiljak, Jusuf Jakupović i Albin Herljević. Neposredno poslije kapitulacije KPJ je otpočela sa pripremama za oružani otpor okupatoru. Sprovodeći ovu liniju, Oblasni komitet je organizovao Oblasnu partijsku konferenciju, koja je održana 25. maja na brdu iznad Tušnja, na kojoj su, pored članova Oblasnog komiteta, učestvovali sekretari mjesnih komiteta iz oblasti (Mjesni komiteti su tada imali nadležnosti sreskih komiteta.) U radu konferencije učestvovao je i sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu Iso Jovanović, koji je prisutnima prenio direktivu Centralnog komiteta o početku priprema za ustanak. Na konferenciji je ova istorijska direktiva temeljito razrađena i konkretizovana na prilike u tuzlanskoj oblasti. Na kraju konferencije, pošto su doneseni zaključci, izabrano je Oblasno vojno rukovodstvo za tuzlansku oblast (Pašaga Mandžić, Cvijetin Mijatović, Todor Vujasinović i Josip Jovanović), čiji je zadatak bio da organizuje i rukovodi pripremama za početak oružane borbe. U to vrijeme na teritoriji tuzlanske oblasti djelovalo je oko 140 dobro organizovanih i prekaljenih članova Partije i nekoliko stotina skojevaca, koji su predstavljali pouzdan oslonac u radu na pripremanju ustanka. Uz neposredno angažovanje članova Vojnog rukovodstva i drugih partijskih aktivista formirani su vojni komiteti pri postojećim mjesnim partijskim komitetima, čiji je zadatak bio da prikupljaju oružje, municiju i drugu vojnu opremu; da organizuju borbene grupe i odrede po gradovima i selima i njihovo obučavanje u rukovanju oružjem. Posebna pažnja je posvećena izgradnji sistema kurirskih veza, preko kojih su slate direktive i izvještaji. Uporedo •s time razvijao se snažan politički rad u masama.

U tom periodu u Tuzli je postojao Mjesni komitet KPJ i Mjesni komitet SKOJ-a. Sekretar Mjesnog komiteta Partije bio je Fadil Hadžiefendić, sekretar Mjesnog komiteta SKOJ-a Salih Kurević Brđo, a članovi komiteta: Raif Mujezinović, Ludmila Pandža i Miralem Mandžić. Na osnovu zaključaka Oblasne konferencije pripremama za ustanak u Tuzli rukovodilo je Oblasno vojno rukovodstvo preko Mjesnog komiteta. Na teritoriji tuzlanskog Mjesnog komiteta djelovalo je tada 40 članova Partije i 9 aktiva SKOJ-a sa preko 50 skojevaca.

Poslije kapitulacije ustaše su, uz svestranu pomoć okupatora, pristupile formiranju svoje vlasti, ustaških i domobranskih jedinica, i razvijale snažan političko-propagandni rad. Da bi privukle omladinu i nametnule joj svoju ideologiju, ustaše su u Tuzli, na osnovu jedne Poglavnikove zakonske odredbe, naredile da se svi omladinci, Hrvati i Muslimani, školskog uzrasta moraju učlaniti u ustašku časnu radnu službu. U protivnom neće se moći upisati i pohađati školu. Ustaše su na taj način okupljene omladince organizovale u jedinice, dale im radne uniforme, izvodile s njima strojevu obuku i držale im predavanja iz fašističke ideologije. Mjesni komitet SKOJ-a je na to brzo reagovao, izdavši direktivu skojevcima da u zajednici sa drugim antifašistički raspoloženim omladincima sabotiraju ovu mjeru ustaških vlasti, kako bi spriječili namjeru ustaša da svoju ideologiju nametnu politički neopredijeljenim omladincima. Skojevci su sabotirali i često izvrgavali ruglu ovu ustašku organizaciju.

Organizirajući svoju vojsku (domobranstvo), ustaške vlasti su kao vojne obveznike mobilisale i nekoliko komunista (Džemo Mandžić, Zvonko Herljević, Murat Priganica, Fehim Mujezinović, Suljo Čaušević (iz Brčkog), Mustafa Devedžić (iz Modriča) i dr.) koji su kasnije, po nalogu Partije, iznosili iz logora oružje, municiju i drugu vojnu opremu. Partijsku organizaciju u domobranskim jedinicama tuzlanskog garnizona formirao je Oblasni komitet i direktno rukovodio njome.

Mada su sasvim sigurno osjećali da se KPJ poslije okupacije pribrala i da djeluje u masama, ustaše nisu, vjerovatno po naređenju Nijemaca, sve do napada Njemačke na Sovjetski Savez preduzimale šire progone poznatijih komunista. Ali su tuzlanski komunisti, poznajući fašističku ćud, bili na oprezu. Uskoro se pokazalo da su bili u pravu. Odmah poslije 22. juna 1941. ustaška policija je pred.uzela pravu hajku da bi pohvatala najistaknutije komuniste. Dvadeset četvrtog juna uhapšen je, u kući Tomislava Ramljaka, člana Oblasnog komiteta SKOJ-a, stari komunistički tribun Mitar Trifunović Učo. Nekoliko dana kasnije uhapšeni su još: Milan Gavrić, Hasan Odobašić, Ahmet Ahmedić, Ahmet Trnovljaković i dva člana Oblasnog komiteta: Vojo Knežević i Albin Herljević. A 4. jula su za najistaknutijim komunistima, kao što su: Pašaga Mandžić, Ivan Marković, Cvijetin Mijatović, Antonija Nešić, Enver Šiljak, Ratko Vokić, Frida Läufer, Tomislav Ramljak raspisali potjernice.

Odmah pošto se proširila vijest o napadu fašističke Njemačke na Sovjetski Savez, u gradu je zavladalo veliko uzbuđenje. Za članove Partije i skojevce, koji su u romantičarskom zanosu bezgranično vjerovali u neizmjernu snagu prve socijalističke države, to je bio nagovještaj brzog sloma fašizma i sa nestrpljenjem su očekivali poziv Partije na ustanak.

Toga dana sastali su se Pašaga Mandžić i Cvijetin Mijatović i, pošto su razmotrili nastalu situaciju, zakazali sastanak Oblasnog ko-

miteta. Predviđajući mjere koje će okupator i ustaška policija preduzeti protiv komunista, odlučili su da se sastanak Oblasnog komiteta održi sutradan u šumi na Ilinčici. Jedan od najznačajnijih zaključaka ovog sastanka bio je da se svi policiji poznati komunisti sklone izvan grada. Određeni su i punktovi na kojima će se sastajati članovi pojedinih rukovodstava i gdje će se upućivati kuriri sa direktivama i izvještajima. Tako je Bajramovac određen za članove Oblasnog komiteta KPJ i Oblasnog vojnog rukovodstva; Pločnik za članove Mjesnog komiteta; Ravna Trešnja kod Husina za komuniste Husina i dijelom iz Kreke; Drežnik iznad Moluha za Oblasni komitet SKOJ-a i komuniste iz Lukavca, i Merdžino brdo za kompromitovane komuniste iz Tuzle, među kojima su kao najistaknutiji bili Muharem Merdžić i Franjo Herljević.

Tih dana veze između pomenutih punktova i organizacija na terenu održavali su policiji nepoznati komunisti i skojevci i žene u žarovima. Među njima se isticao Raif Mujezinović. Za organizaciju kurirskih veza sa Oblasnim komitetom bio je zadužen tuzlanski Mjesni komitet. Da bi se obezbijedila što veća sigurnost i tajnost, drugove koji su iz raznih krajeva tuzlanske oblasti ili iz Sarajeva svakodnevno dolazili u Tuzlu po partijskim poslovima sačekivali su kuriri na određenim mjestima u gradu i odvodili do Oblasnog komiteta. Jedan od tih punktova bio je u kući urara Dragutina Vrhovca. Ovaj sistem kurirskih veza funkcionisao je veoma dobro. Oko 10. jula iz Sarajeva je doputovala Olga Marasović da bi provjerila vezu i tom prilikom saopštila Oblasnom komitetu da će uskoro dobiti nove direktive za rad. Pa ipak, radi veće sigurnosti Oblasni komitet poslije izvjesnog vremena prelazi sa Bajramovca na Kozovrat, a uskoro zatim na Pločnik pa opet na Bajramovac. I tu, na Bajramovac 15. jula dolazi Uglješa Danilović, član Pokrajinskog komiteta i Zemaljskog štaba za Bosnu i Hercegovinu sa novim odlukama i direktivama. Pored ostalog, on je saopštio Oblasnom komitetu da je na sjednici Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, održanoj 13. jula u Sarajevu, imenovan Oblasni štab za tuzlansku oblast u sljedećem sastavu: Ivan Marković Irac (komandant), Cvijetin Mijatović (politički komesar), Pašaga Mandžić (zamjenik komandanta). Zatim je upoznao članove Oblasnog komiteta sa najznačajnijom odlukom Pokrajinskog komiteta za Bosnu i Hercegovinu koju je ovaj forum, na osnovu neopozive direktive Centralnog komiteta KPJ, ikada donio u svojoj dotadašnjoj istoriji: da se što prije otpočne sa ustankom. Potom je objasnio situaciju koja je takvu odluku nametnula. Mada su već radili na pripremanju ustanka i znali da će takva direktiva stići i čak je sa nestrpljenjem očekivali, svi članovi Oblasnog komiteta saslušali su izlaganje Uglješe Danilovića u groznčavom uzbuđenju svjesni ogromne istorijske odgovornosti za sudbinu pokreta i naroda ovog kraja, koju su u tom času primili na sebe i svoju revolucionarnu savjest.

Potom su prisutni članovi Oblasnog komiteta obavijestili Ugljesu Danilovića o toku priprema za ustanak. U tuzlanskoj oblasti su formirana tri centra (Birač, Ozren i Majevica), gdje se u pripremama •otišlo najdalje i gdje su koncentrisane borbene grupe i naoružanje. Takođe je istaknuto da je u Tuzli, pored komunista koji su se pred opasnošću da budu uhapšeni već sklonili iz grada, znatan broj članova Partije i SKOJ-a izrazio spremnost da odmah, na poziv Partije, stupi u borbu. Na ovom sastanku je odlučeno da se za rukovođenje ustankom u pomenuta tri centra formiraju podštabovi, da se Oblasni štab prebaci u Birač i odatle rukovodi ustankom u tuzlanskoj oblasti, da se »kompromitovani« komunisti i skojevci iz grada upute u ustaničke centre, kao kadrovsko pojačanje, a da ostali, kao i kvartovski odredi, zasad ostanu u gradu i kroz pojačan politički rad mobilišu radnike, napredne građane i omladinu u borbi protiv okupatora i ustaša i brojno ojačaju partijsku i skojevsku organizaciju u gradu. Jer Tuzla, zaključeno je, kao industrijski i školski centar sa relativno brojnim radništvom i školskom omladinom ne smije nikada ostati bez snažne partijske i skojevske organizacije, koja će na dobrovoljnoj osnovi mobilisati i slati u partizanske jedinice radnike i omladince. Takođe je odlučeno da se partijskoj organizaciji u gradu postavi kao prvostepeni zadatak da se svim sredstvima bori protiv šovinizma i progona Srba i Jevreja, što su okupator i ustaše već bili počeli da sprovode, i da propagiraju bratstvo i slogu Srba, Muslimana i Hrvata kao zalogu pobjede nad okupatorom i njegovim slugama, a da preko organizacija Narodne pomoći prikuplja priloge za porodice progonjenih.

Ostvarenje jednog tako značajnog poduhvata kao što je ustanak tražilo je, prirodno, i svoje žrtve. Sutradan (16. jula) u zoru, u bazi u Drežniku, uhapšen je Enver Šiljak, sekretar Oblasnog komiteta SKOJ-a, i Frida Läufer, član KP. Tog istog dana uhapšeni su i komunisti iz Kreke Memo Suljetović i Rudolf Vikić. Bio je to težak udarac za partijsku i skojevsku organizaciju. Ali to nije omelo pripreme za početak oružane borbe.

Pošto je izvršio posljednje pripreme i izdao direktive, među kojima je bilo odobrenje grupi husinskih komunista, koji su dokazali da su dostojni sljedbenici tradicija slavnih učesnika Husinske bune, da formiraju ustaški tabor u Bukinju i, kada dobiju oružje od ustaša, da se prebace u partizane, Oblasni štab (Ivan Marković, Cvijetin Mijatović i Pašaga Mandžić) kreće 29. jula sa Pločnika u Birač. S njim su pošli Ra tko Vokić, Muharem Merdžić, Maks Lebeničnik, Ibro Kunosić i Franjo Herljević. Organizator prebacivanja Oblasnog štaba u Birač bio je Miloš Zekić, komandir Sreskog štaba za Birač, koji je često po raznim partijskim zadacima dolazio u Tuzlu, a vođe puta bili su Cedo Ristić i Žarko Mitrović iz Šekovića. Do sela Čaklovića pratili su ih Raif Mujezinović, Miralem Mandžić i Boško Popo-

vić. Na Ozren su otišli Todor Vujasinović i Josip Jovanović, a na Majevicu Jusuf Jakubović, Tomislav Ramljak i Slavko Mičić.

Tih dana, dok je još u Tuzli boravio Uglješa Danilović, iz Sarajeva je stigao delegat Pokrajinskog komiteta KPJ Mahmut Bušatlija da, umjesto Oblasnog komiteta (koji je faktički sa formiranjem Oblasnog štaba prestao da postoji), rukovodi partijskom organizacijom u gradu i okolini i da bude punkt preko koga će Pokrajinski komitet i Glavni štab za BiH saobraćati sa Oblasnim štabom i obratno, a Uglješa Danilović je, po nalogu Pokrajinskog komiteta, otišao u Hercegovinu.

Oblasni štab i drugi tuzlanski komunisti otišli su neopaženo na teren. Ni ustaše ni građani nisu o tome ništa znali. Jedino su kuriri koji su s njima održavali veze zapazili da su opustjele baze u kojima su se oni skrivali. Ali se njihov dolazak u Birač, na Majevicu i na Ozren odmah osjetio. Oživio je rad na pripremanju ustanka i uskoro se Tuzlom proširiše vijesti o napadima ustanika na ustaše, žandarme i domobrane širom tuzlanske oblasti. Bio je to nagovještaj početka ustanka, čiji će se plamen uskoro proširiti na čitavu sjeveroistočnu Bosnu i koji se neće ugasiti sve do konačnog oslobođenja zemlje.

Četrnaestog avgusta su ustaše otpremile iz tuzlanskog zatvora u logor Jasenovac prvu grupu uhapšenih građana, među kojima je bio i stari komunista Mitar Trifunović Učo i član Oblasnog komiteta Vojo Knežević.

I dok je među ustašama vladala zabrinutost zbog oružanih borbi u Birču, koje su otpočele 5. avgusta (već 10. avgusta oslobođena je Vlasenica, prvo sresko mjesto koje je oslobođeno u istočnoj Bosni, a 11. avgusta na Muzuljama je razbijena i većim dijelom zarobljena čitava domobranska satnija) i na Majevici (10. avgusta), u Tuzli je njihove glavešine obuzela prava panika kada je, 18. avgusta, čitav »ustaški tabor« iz Bukinja na čelu sa Ivanom Bojanićem i Pejom Markovićem, sa cjelokupnim naoružanjem i opremom, otišao u partizane. Ustaše u Tuzli još se nisu oporavile od ovog šoka kada je iznenada, 23. avgusta, zabrujala gradom vijest da se narod na Ozrenu masovno digao na ustanak i da su ustanici tog istog dana oslobodili Gračanicu, Maglaj i veliki broj sela i prodrli u Doboj.

Na vijest o ustanku na Ozrenu u ustaškom stožeru zavladala je prava uzbuna. Deset ustaških funkcionera uputilo se odmah kamionom prema Doboju. Kod mosta u blizini Doboja upali su u zasjedu i bili svi zarobljeni, osim jednog koji je uspio da pobjegne. Sve zarobljene ustaše su izvedene pred narodni sud i strijeljane.

Ustaško-domobranski garnizon u Tuzli je tih tada bio skoro potpuno odsječen od ostalih garnizona u tuzlanskoj oblasti. Komanda garnizona, očekujući napad na grad, živjela je u velikom strahu i svakodnevno upućivala telegrame svojim glavešinama u Sarajevu i Zagrebu, moleći ih da im što prije upute pomoć. Istovremeno zbog

straha od mogućih akcija komunista u gradu ustaše su otpočele sa hapšenjem svih njima sumnjivih građana. Dvadeset šestog avgusta uhapsili su 40 građana i držali ih kao taoce u vozu koji je saobraćao na pruzi Doboj — Tuzla sa namjerom da ih, u slučaju napada partizana na voz, strijeljaju.

Saznavši za strijeljanje zarobljenih ustaša na Ozrenu, tajni ustaški odbor za istrebljenje Srba i Jevreja u Tuzli odlučio je da pozove kotarskog predstojnika iz Brčkog Vjećeslava Montanija, koji je već bio poznat po svojim krvavim progonima Srba i Jevreja, da dođe sa svojim ustašama u Tuzlu i da uz njegovu pomoć izvrše odmazdu nad srpskim stanovništvom u gradu. Namjera im je bila da kvart Srpska Varoš razore, a stanovništvo pobiju i interniraju.

Doznavši za ovaj ustaški plan, Mjesni komitet KP je preko simpatizera KPJ organizovao konferenciju najuglednijih Muslimana da spriječe ovaj zločin. Konferencija je održana u prostorijama zanatlijskog udruženja Senata. (Ovo udruženje još odranije bilo je pod uticajem naprednih elemenata i služilo, s vremena na vrijeme, za akcije KPJ i SKOJ-a.) Tom prilikom u osudi ustaških zlodjela naročito se istakao dr Mustafa Mujbegović. Poslije konferencije trojica uglednih Muslimana na čelu sa tuzlanskim muftijom Muhamed eff. Kurtom posjetili su ortskomandanta Hohbajera i potpukovnika Vista i izložili im protivljenje tuzlanskih Muslimana ustaškim namjerama. Shvativši ozbiljnost situacije, njemačka komanda je pismenim putem zabranila ustašama da bez njene saglasnosti preduzimaju bilo kakve mjere odmazde. Pored Muslimana ovim ustaškim namjerama suprotstavljali su se i mnogi viđeniji Hrvati.

Grupa ranije uhapšenih komunista izvedena je pred Prijeki sud. Enver Šiljak, Memo Suljetović, Maks Har i Rudolf Vikić osuđeni su na smrt i strijeljani 5. septembra u zatvoru u Tuzli, a ostali su osuđeni na vremenske kazne. (U ovoj grupi je bio i Albin Herljević, koji je usljed nedostatka dokaza oslobođen i prebačen u policijski zatvor, odakle je nakon izvjesnog vremena pobjegao i preko veze prebacio se na Majevicu.)

Ovaj događaj je izazvao ogorčenje među građanima Tuzle. Ali to nije pokolebalo komuniste i skojevce koji su živjeli i radili u gradu. Herojsko držanje pomenutih drugova na strijeljanju ispunilo ih je ponosom i divljenjem i učvrstilo njihovu odlučnost da istraju u borbi protiv okupatora i njegovih slugu. Međutim, hapšenje i pogibija ovih drugova upozorila su ih na potrebu veće opreznosti i budnosti u radu. Jer za pokretanje i uspješan razvoj ustanka komunisti su morali biti ne samo spremni da umru nego i sposobni da ovu istorijsku odluku svoje Partije uspješno i do kraja ostvare.

Ustaše su povjerovale da su strijeljanjem grupe komunista i hapšenjem velikog broja građana osumnjičenih za saradnju sa komunistima, kao i otklanjanjem neposredne opasnosti napada parti-

zana na Tuzlu, slomile kičmu oslobodilačkom pokretu u gradu i to su bahato u svojoj propagandi naglašavale. Međutim, uskoro su na vrlo ubjedljiv način demantovane. Naime, Mjesni komitet SKOJ-a je početkom septembra organizovao široku akciju pisanja parola po gradu, u kojoj su učestvovali svi skojevci. Jednog jutra grad je osvanuo ispisan parolama; njima su građani pozivani na bratstvo i borbu protiv okupatora i ustaša, klicalo se Partiji, SKOJ-u, partizanima, Sovjetskom Savezu i Crvenoj armiji. Bio je to šamar ustašama, a narodu dokaz da nije sam i prepušten samovolji okupatora i njegovih slugu. Ustaše su reagirale na njima svojstven način — pohapsile su mnoštvo građana. Ali, među uhapšenima nije bilo nijednog koji je imao bilo kakve veze sa pisanjem parola. To je bio najbolji dokaz koliko je partijska i skojevska organizacija uznapredovala u prilagođavanju rada novim uslovima. Ustaše su čak neke od uhapšenih izvele pred Prijeki sud, ali su se time još više kompromitovale, jer nisu mogle ništa dokazati pošto su zatvorenici zaista bili potpuno nevini.

Ovim i drugim akcijama partijska i skojevska organizacija je sticala sve veći ugled među građanima svih nacionalnosti, stvarajući nova uporišta i jačajući svoje redove prijemom u organizaciju najborbenijih i oslobodilačkoj borbi najodanijih radnika, omladinaca i drugih progresivnih građana koji su u procesu borbe sazrijevali. Koliko je uticaj Partije i njene politike bio snažan, najbolji je dokaz to da su se mnogi ugledni građani, koji po svom političkom ubjeđenju nisu nikad ranije bili bliski komunistima (muftija Kurt, dr Eugen Šerstnev, advokat dr Ljubo Peleš i dr.) izlažući se opasnostima da i sami budu uhapšeni, energično suprotstavljali hapšenjima i progonima Srba, Jevreja, kao i naprednih građana drugih nacionalnosti. Iznenađene otporom većine Muslimana i Hrvata u gradu, a i sve većim omasovljenjem ustanka, ustaše se nisu usudile, iako su se za to pripremale, da izvrše masovno interniranje i pokolje Srba i Jevreja u Tuzli, kao što su to učinile u nekim drugim okolnim mjestima. U to vrijeme ustaše su bile šokirane snagom i širinom narođnooslobodilačkog pokreta, koji je imao podjednak broj pristalica i među Srbima i Muslimanima i Hrvatima, tako da u borbi protiv NOP-a za njih više nije bilo presudno ko kojoj nacionalnosti pripada. Kao primjer, navodim hrvatsku porodicu Herljevića, koja se kompletna priključila NOP-u još u početku ustanka.

Sa razvitkom oslobodilačke borbe i jačanjem partizanskih odreda u tuzlanskoj oblasti, sa kojima je tuzlanska partijska organizacija održavala redovne kurirske veze, sve češće su pojedinci i manje grupe članova Partije i SKOJ-a, koji su se kroz rad »kompromitovali«, odlazili u partizane.

Mada je kurirska veza sa partizanskim odredima dobro funkcionisala, ipak sve nije išlo glatko, bez teškoća pa i žrtava. Dvanaestog oktobra iz Tuzle je u Majevički partizanski odred pošla jedna

grupa komunista i skojevaca (Raif Mujezinović, Zora Holovac, Stevo Vranić Brko, Zvonimir Petrak i Stanislav Zivković), koju je predvodio Mahmut Bušatlija. Smjestili su se u kuću Goste Lazarevića u Slavinovićima da sačekaju kurira. Međutim, kurir Majevičkog odreda koji je po ranijem dogovoru trebalo da odvede na Majevicu ovu grupu nije stigao u zakazano vrijeme, pa je Bušatlija naredio Ljubi Gušiću, članu Partije iz Simina Hana, da ih on vodi. Ljubo Gušić je slabo poznavao teren, ali nije htio da odbije naređenje. Zbog toga je on sa grupom satima lutao u šumi, ali su se vrlo malo udaljili od mjesta sa koga su pošli. U tom lutanju neko ih je od mještana kod sela Tetime 16. oktobra primijetio i obavijestio žandarme u Gornjoj Tuzli. Zandarmi su odmah pošli u potjeru i iznenadili grupu u šumi. Kada su ih pozvali na predaju, Mahmut Bušatlija je dohvatio bombu i bacio u pravcu žandarma. Na nesreću bomba se odbila od jedne grane, pala pred Bušatliju i tu eksplodirala. Bušatlija je zadobio teške rane. Ostali su se razbježali, ali su uskoro svi bili pohvatani, izuzev Steve Vranića, koji je umakao i nekako stigao na slobodnu teritoriju na Majevici.

Pohvatane drugove, zajedno sa teško ranjenim Bušatlijom, žandarmi su svezali i sproveli u Tuzlu. Bušatliju su smjestili u bolnicu, jer su naslućivali da je on visoki partijski rukovodilac, pa su vjerovali da će od njega, kada prezdravi, moći mnogo doznati o organizaciji narodnooslobodilačkog pokreta. Ostale su zatvorili u »Štok« i uz najsurovije mučenje saslušavali, pripremajući materijal za Pokretni prijeki sud, kada on bude ponovo došao u Tuzlu. Sutradan, 17. oktobra, Bušatlija je od zadobijenih rana umro u tuzlanskoj bolnici.

Poslije hvatanja Bušatlijine grupe ustaše su izvršile nova hapšenja u Tuzli. Između ostalih uhapšeni su: Džemo Mandžić, Gosto Lazarević, Mitra Lazarević, Amalija Lebeničnik, njen sin Andrija Lebeničnik, Vera Radić, Ludmila Pandžo, Seka Popov, Drago Perdan, Miralem i Sulejman Mandžić, Košta Popov i Marko Sović. Time je partijska i skojevska organizacija u gradu bila znatno osakaćena.

Nekoliko dana kasnije Košta Popov, Strajko Mitrović i Marko Sović, koji su se nalazili u istoj ćeliji, pobjegli su iz zatvora. Međutim, potjera je uskoro uhvatila Marka Sovića, a sutradan, sasvim slučajno uhvaćen je i Košta Popov, kada je u zaru prolazio pored Šarene džamije. Jedino je Strajko Mitrović stigao na Majevicu. (Dva mjeseca kasnije Košta Popov je ponovo sa trojicom seljaka pobjegao iz zatvora i ovoga puta sretno stigao u Majevički partizanski odred.)

Upoznavši se sa događajima u Tuzli, Pokrajinski komitet KPJ za BiH poslao je, u jesen 1941, dva instruktora: Muhameda Sadikovića Škraba i Kasima Bilića Crnog. Škrab je formirao novi Mjesni komitet KPJ, u koji su ušli: Muhamed Sadiković, Abdurahman Sa-

račević i Mustafa Vilović, a Kasim Bilić je osnovao novi Mjesni komitet SKOJ-a: Kasim Bilić (sekretar), Mita Pavlović, Teufik Selimović, Ahmet Delibegović, Rifat Krdžalić i Abdulah Sarajlić. Uskora su ova dva komiteta oživjela rad partijske i skojevske organizacije, a obnovljene su i veze sa Ozrenskim, Majevičkim i Birčanskim partizanskim odredom, kao i veza sa Sarajevom. U to vrijeme u Tuzli su djelovale 3 partijske ćelije sa ukupno 9 članova Partije i 5 aktiva SKOJ-a sa oko 20 skojevaca.

Pored organizacionog rada, uspostavljanja veza i pridobijanja za saradnju sa narodnooslobodilačkim pokretom naprednih i rodoljubivih građana i omladine, prikupljanja pomoći u novcu i raznovrsnom materijalu (u jesen 1941. formiran je Odbor Narodnooslobođilačkog fonda, čiji su članovi bili profesor Meša Selimović, profesor Milica Ćesarević i Vladislav Kerec, službenik, sa kojima je održavao vezu član Mjesnog komiteta Mustafa Vilović; Odbor je organizovao prikupljanje pomoći među naprednim građanima), naoružanju i lijekovima, partijska i skojevska organizacija su razvile i značajnu djelatnost u političkom i ideološkom vaspitanju svojih članova. Između ostalih materijala Mjesni komitet je, preko kurirskih veza, primio i izvjesnu količinu primjeraka užičke »Borbe«, koje su članovi Partije i SKOJ-a čitali i prorađivali na sastancima.

Od svih uhapšenih ustaše su najviše mučile Raifa Mujezinovića, jer su imale podatke da je on jedan od rukovodilaca SKOJ-a u Tuzli. No, on nije ništa priznavao. Pošto je mučenjem bio doveden u veoma teško stanje, dr Eugen Šerstnev, zatvorski ljekar, po nalogu Mjesnog komiteta, energično se zalagao da se Raif prebaci u bolnicu na liječenje. Poslije njegovog upornog insistiranja Raifa su, početkom decembra, prebacili u bolnicu. Mjesni komitet KPJ je iskoristio ovu priliku i organizovao njegovu otmicu, u kojoj su učestvovali: Rifat Krdžalić, Jaro Hodovski, Fehim Mujezinović i Božidar Tuco. Oni su se noću 1. januara 1942. uvukli u bolnicu i pored stražara, koji je bio zaspao, iznijeli već nepokretnog Raifa i odnijeli u kuću Osmana Lolića u Kojšinu. Poslije nekoliko dana prebačen je u kuću mujezina Osmana Mujezinovića.

Krajem 1941 i prvih dana 1942. godine narodnooslobodilački pokret i partizanski odredi u tuzlanskoj oblasti dostigli su najvišu tačku uspona u tom razdoblju narodnooslobodilačkog rata, što se veoma pozitivno odražavalo i na raspoloženje stanovništva u gradu. Međutim, u to vrijeme su se počele pronositi i prve vijesti o šurovanju četnika sa okupatorom i ustašama i o njihovim mračnim namjerama prema partizanima. Ali ova sjenka nelagodnosti nije mogla da pokoleba odlučnost pristalica narodnooslobodilačkog pokreta u gradu.

Krajem januara 1942. Mjesni komitet KPJ dobio je obavještenje da će se polovinom februara održati Okružno partijsko i skojevsko savjetovanje na slobodnoj teritoriji na Majevici, sa zahtjevom da

partijska i skojevska organizacija Tuzle upute svoje delegate. Za delegata partijske organizacije određen je Abdurahman Saračević Aco, tadašnji sekretar Mjesnog komiteta KPJ, a za delegata organizacije SKOJ-a Abdulah Sarajlić, član Mjesnog kmoiteta SKOJ-a u Tuzli. Na put su pošli 13. februara. Priključili su im se dr Mustafa Mujbegović, koji je po zadatku Partije pošao u partizane, i Teufik Selimović, dotadašnji sekretar Mjesnog komiteta SKOJ-a. (On je u decembru 1941. primio dužnost sekretara Mjesnog komiteta SKOJ-a od Kasima Bilića, kome je zaprijetila opasnost da bude uhapšen pa je po nalogu Partije otišao na slobodnu teritoriju na Majevici. No, krajem januara 1942. i Selimović je otkriven pa je morao otići na Majevicu.)

U toku noći, po dubokom snijegu, ova grupa je prešla Međenik i sutradan oko podne stigla u Lopare. Četrnaestog i 15. februara održano je Okružno partijsko savjetovanje u osnovnoj školi u selu Mačkovac, a Okružno skojevsko savjetovanje u osnovnoj školi u Loparama. Na oba savjetovanja učestvovalo je preko stotinu delegata iz oslobođenih i neoslobođenih mjesta majevičkog okruga i jedinica Majevičkog partizanskog odreda, na kojima su sumirani rezultati i iskustva od početka oružane borbe i doneseni zaključci za naredni period. Na oba skupa bilo je govora i o četničkoj izdaji u Srbiji, na Romaniji i nagoviještena mogućnost njihovih sličnih akcija i u drugim krajevima istočne Bosne, pa i na Majevici. Po završetku savjetovanja omladina iz Lopara organizovala je za delegate u školi u Loparama veoma uspjelu priredbu sa kultumo-zabavnim programom.

Osamnaestog februara delegati iz Tuzle, Abdurahman Saračević i Abdulah Sarajlić, pošli su natrag u svoj grad. Pratio ih je, kao poznavalac puta, Kasim Bilić Crni. Dok su se probijali kroz duboki snijeg na Međeđniku, iznenada su upali u četničku zasjedu i zarobljeni. Četnici su ih odveli u selo Jablanicu i držali pod stražom do 20. februara. Toga dana četnici su mučki napali štab Majevičkog odreda. U višečasovnoj borbi poginuli su: Ivan Marković Irac, komandant odreda, Fadil Jahić Španac, politički komesar, dr Mustafa Mujbegović, Albin Herljević, Pero Ćuskić, Košta Popov, Sejfo Karamehmeđović i još nekoliko drugova. I četnici su pretrpjeli znatne gubitke: izginula je skoro sva tzv. četnička »gvozdena desetina«, koja je upala u kuću u kojoj se nalazio štab Majevičkog partizanskog odreda.

Tog istog dana na veče četnici su izveli na suđenje Abdurahmana Saračevića, Kasima Bilića i Abdulaha Sarajlića. Na saslušanju Kasim Bilić nije rekao svoje pravo ime, nego je izjavio da se zove Slobodan Jovanović i da je komunista. To je četnicima bio dovoljan razlog da ga osude na smrt i zakolju. Ostala dvojica su negirala da imaju bilo kakvu vezu sa komunistima pa su oslobođeni i sutradan se preko Međednika vratili u Tuzlu. Međutim, tu ih je

čekala nova neprijatnost. Naime, dok su bili na Majevici, policija ih je tražila da ih uhapsi pa su obadvojica morali preći u ilegalnost.

Vijest o odlasku u partizane dr Mustafe Mujbegovića, koji je u gradu uživao veliki ugled, postala je tema dana, koja je na najrazličitije načine komentarisana. Oni koji su odranije znali za njegovo komunističko ubjeđenje nisu bili iznenađeni, ali su odavali priznanje njegovoj hrabrosti i odlučnosti. Međutim, oni drugi bili su zapanjeni. Najneugodnije su se osjećale ustaše, jer je dr Mujbegović bio poštovan kao čestit čovjek i u širokim građanskim slojevima pa su se plašile da se za njegovim primjerom ne povedu i drugi ugledni ljudi u grädu.

Još se ovo uzbuđenje nije bilo stišalo kada je u gradu, kao grom iz vedra neba, odjeknula vijest da je na Majevici došlo do borbe između partizana i četnika i da je u prvim borbama poginulo nekoliko istaknutih tuzlanskih komunista, među kojima Ivan Marković, Albin Herljević, dr Mustafa Mujbegović, Košta Popov, Strajko Mitrović, Tomislav Ramljak, Slavko Mičić, Iso Šatner, Tomo Herljević, dr Rosa Hadži-Vuković i još neki. Ustaše su likovale, a među pripadnicima i simpatizerima narodnooslobodilačkog pokreta i drugim poštenim građanima zavladala je potištenost.

Početkom februara u Tuzlu je ponovo došao Pokretni prijeki sud, koji se u svom krvavom pohodu kroz Bosnu na bestijalan način obračunavao sa komunistima i drugim naprednim ljudima. Četvrtog februara pred ovaj sud, sastavljen od poznatih ubica, izvedeni su: Zora Holovac, Džemo Mandžić, Amali ja Lebeničnik, njen sin Andrija, Gosto Lazarević, njegova žena Mitra, Ludmila Pandžo, Seka Popov, Vera Radić, Zvonimir Petrak i Stanislav Zivković. Ovu grupu hrabro i sa velikim zalagnjem branio je advokat dr Ljubo Peleš. Ali, njegovo zalaganje, u prvo vrijeme, nije dalo rezultate. Svi koji su izvedeni pred sud bili su osuđeni na smrt. Dr Ljubo Peleš je na to uložio žalbu i ona je djelimično usvojena. Trinaestog februara stiglo je rješenje kojim je presuda Pokretnog prijekog suda unekoliko izmijenjena. Prema tom rješenju izmijenjena je smrtna kazna u vremensku kaznu zatvora za Zoru Holovac, Mitru Lazarević, Veru Radić, Seku Popov, Ludmilu Pandžo, Zvonimira Petraka i Stanislava Zivkovića, a za ostale je presuda potvrđena. Šesnaestog februara izvedeni su iz svojih ćelija u Štoku i strijeljani: A mali ja Lebeničnik, njen sin Andrija Lebeničnik, Džemo Mandžić i Gosto Lazarević.

Za vrijeme suđenja u sudnici se nalazilo nekoliko desetina omladinaca i omladinki, koji su prilikom izricanja presude protestvovali. Ustaška policija je na to opkolila sve prisutne omladince i omladinke i sprovela ih u zatvor. Tamo su ih saslušali i većinu pustili, dok su 15 omladinaca i omladinki zadržali u zatvoru. Pošto se u ovoj grupi nisu nalazili omladinci i omladinke u koje je policija već sumnjala da sarađuju sa komunistima, tog istog dana i sljedeće

noći uhapsili su Rudolfa Štorha, Tasima Muharemagića, Darinku Mitrović, Miru Kalj alo vić i još neke druge. U zatvoru se nalazio i Ahmet Delibegović, koji je uhapšen još 29. decembra 1941. godine. Pošto su se svi na saslušanju dobro držali i nisu, i pored mučenja, ništa priznali, prebačeni su u privremeni koncentracioni logor. Tu se pored stotinjak omladinaca i građana Tuzle nalazilo i nekoliko stotina seljaka iz bliže i dalje okoline. Odatle su, povremeno, manje grupe zatvorenika upućivane u Jasenovac. Većina zatvorenih omladinaca, na intervenciju autoritativnih građana, puštena je u maju iz logora.

Krajem februara i u toku marta u Tuzli je bila mučna situacija. Optimizam i oduševljenje koji su bili obuzeli pristalice i simpatizere narodnooslobodilačkog pokreta krajem 1941. i početkom 1942. godine, zbog uspješnog razvoja narodnooslobodilačke borbe u tuzlanskoj oblasti, odjednom su uzdrmani. Sa bolom u duši ljudi su komentarisali vijesti o izdajničkom napadu četnika na štab Majevičkog partizanskog odreda i pogibiji tuzlanskih komunista, strijeljanju komunista u tuzlanskom zatvoru i glasine o predstojećim sukobima partizana i četnika na Ozrenu i u Birču, kao i o teškoj situaciji na istočnom frontu. Ako se tome doda da su, zbog odlaska u partizane, hapšenja ili prelaska u ilegalnost nekolicine rukovodećih komunista u gradu, rukovodstva partijske i skojevske organizacije u Tuzli okrnjena, onda se može shvatiti u kakvoj se teškoj situaciji našao narodnooslobodilački pokret. Ipak, ni partijska ni skojevska organizacija nisu poklekle i nastavile su rad kako se najbolje moglo u tim uslovima.

Uza sve to u to vrijeme u Tuzli su se nalazili: dva njemačka bataljona, 8. domobranska pukovnija, jedna ustaška bojna, Hadži-efendićeva legija i policija, koji su utvrđivali grad, naročito Istočni i Zapadni logor i Gradinu; iskopali su rovove, izgradili bunkere i postavili bodljikavu žicu. Pored toga u Tuzli je djelovalo nekoliko punktova obavještajnih službi: GESTAPO, UNS, župsko redarstvo i obavještajna služba oružničke pukovnije. Sve su one usmjerile svoju aktivnost protiv komunista. Među stanovništvom je, kao nikad do tada, zavladala atmosfera straha, besperspektivnosti, provokacija i denuncijacija. Policija i obavještajne službe pooštrile su prismotru nad svim licima za koja su pretpostavljale da su povezana sa narodnooslobodilačkim pokretom. Agenti su pratili kretanje svih osumnjičenih lica, upadali u kuće i vršili pretrese.

Ono malo iskusnijih komunista i skojevaca koji su izbjegli hapšenje nastojali su, uz najveće mjere opreznosti, đa povežu i ohrabre najčvršće i najodanije pristalice narodnooslobodilačke borbe. Najprije je reorganizovan Mjesni komitet KPJ i Mjesni komitet SKOJ-a. U Mjesnom komitetu KPJ bili su: Mustafa Vilović (sekretar), Adem Azabagić i Mito Pavlović, a u Mjesnom komitetu SKOJ-a: Mito Pavlović, Momčilo Peleš i Vehid Delibegović. Oba

ova komiteta sa najvećom opreznošću pristupila su obnavljanju partijskih i skojevskih organizacija. Nasuprot ranijem ponašanju, sada je zahtijevana najstroža konspiracija u radu. Na sastancima je naj svestrani je razmatrano držanje svakog pojedinca prilikom hapšenja i u drugim teškim situacijama, prije nego što bi bio uključen u rad. Istovremeno tražile su se nove forme rada kako bi se članovi Partije i SKOJ-a približili građanima i naročito omladini.

Pošto su partijska i skojevska organizacija učvršćene, nastojalo se da se nekompromitovani komunisti i skojevci ubace u razne organizacije i udruženja, kao što su ustaška mladež, časna radna služba, Hrvatska krila, sportska društva, literarna družina i slično. Postepeno su komunisti i skojevci stvorili čvrsta uporišta u ovim organizacijama i čak preuzeli rukovodeće dužnosti u njima. Naročito aktivni u ovim organizacijama bili su skojevci: Vehid Delibegović, Boro Tošić, Suljo Sarajlić, Božidar Tuco, Izudin Muharemagić i dr.

U junu 1942, zahvaljujući upornom i sistematskom organizacionom i političkom radu, politička atmosfera u gradu, a naročito među omladinom, znatno se popravila, tako da se moglo pristupiti uspostavljanju novih veza i širenju organizacije, posebno skojevske. Formirana su kvartovska rukovodstva SKOJ-a: za Srpsku Varoš, Brdo, Pazar — Kojišno — Tušanj, Gimnaziju. Ova rukovodstva su rukovodila sa 17 aktiva SKOJ-a, kojima je bio obuhvaćen čitav grad. Pored toga, pri Mjesnom komitetu KP postojao je i Specijalni aktiv kurira.

U toku zime i proljeća 1942. razbijeni su, usljed četničke izdaje, gotovo svi partizanski i dobrovoljački odredi u istočnoj Bosni, osim Birčanskog i Majevičkog partizanskog odreda. (Iako je Majevički partizanski odred napadom četnika na Štab odreda, 20. februara, bio obezglavljen, Odred u cjelini nije razbijen. Nekoliko narednih dana vodio je oštre borbe sa četnicima, a kada mu je ponestalo municije povukao se u Birač gdje je uskoro preformiran u Udarni bataljon.) Od najodanijih boraca iz svih partiaznskih odreda formirana je Grupa udarnih bataljona, koja je, odlukom Vrhovnog štaba, 2. avgusta 1942. reorganizovana u Šestu istočnobosansku udarnu brigadu. U želji da popuni brigadu novim borcima, u prvom redu radnicima, Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu naložio je Pašagi Mandžiću Muratu da sa grupom boraca iz Tuzle i okoline ode u blizinu Tuzle, uspostavi vezu sa Mjesnim komitetom i preko njega izvuče iz građa što veći broj članova Partije i SKOJ-a, radnika, đaka i drugih progresivnih građana, spremnih da stupe u brigadu.

Dvadeset trećeg avgusta Pašaga Mandžić sa svojom grupom došao je na Ravnu Trešnju. Ilija Brkić, borac iz Pašagine grupe, povezao se sa Lazarom Tešićem, preko kojeg je Mjesni komitet održavao vezu sa partizanima u Birču. Pašaga je naredio Lazaru Tešiću da obavijesti Škraba i Mjesni komitet o njegovom dolasku

i da im prenese direktivu da što više ljudi iz grada pošalju u sastav njegove grupe, koja se iz razloga opreznosti prebacila sa Ravne Trešnje u Luku, njivu Pere Keroševića, nedaleko od Bukinja.

Međutim, stvari se nisu odvijale kako se očekivalo. Škrab je smatrao da nijedan aktivista iz Tuzle ne smije otići u partizane, dok se partijska organizacija u gradu ne ojača. On je tvrdoglavo branio svoje stanovište, bez obzira na energično insistiranje Pašage Mandžića i na raspoloženje komunista i skojevaca, pogotovo onih koji su nedavno pušteni iz zatvora, kao i nekolicine drugih koji su ilegalno živjeli u gradu. Mnogi članovi Partije i SKOJ-a bili su dobili pozive za domobranstvo i energično su preko svojih organizacija tražili da im se omogući odlazak u partizane, ali se ni njima nije dozvoljavalo da napuste grad. Dani su prolazili a da se niko iz grada nije priključio ovoj grupi. To se negativno odražavalo i na raspoloženje među partizanima iz Pašagine grupe. I neke među njima počela je obuzimati malodušnost.

Noću 6/7. septembra dezertirao je sa stražarskog mjesta jedan od Pašaginih pratilaca — Andrija Kruškovski. Kada je ujutro primijećen njegov nestanak, Pašaga je odlučio da se promijeni mjesto boravka grupe. U blizini sela Cerika u jednoj šumi iznenada su bili opkoljeni od oružnika i domobrana. U kratkom sukobu Pašaga Mandžić i Ilija Brkić uspjeli su da se probiju kroz streljački stroj neprijatelja i da preko Ljubača stignu u selo Rapače. Tu su se javili Ilijmom pašenogu, koji ih je smjestio u sijeno u svojoj pojati. Zatim je otišao da im nabavi hrane. Međutim, umjesto da donese hranu, doveo je oružnike koji su opkolili pojatu. Pašaga je ponovo uspio da se probije, a Ilija se zakopao u sijeno i tu su ga oružnici izboli bajonetima, od čega je uskoro umro. Teufik Selimović i Mijo Kerošević Guja probili su se prema Lipnici, a zatim u Solinu i sklonili se kod Alje Bijeljinca. Posljednja dvojica iz grupe Ivo Kerošević i Franjo Miljanović su opkoljeni i zarobljeni.

Ovaj sukob sa oružnicima i domobranima bio je posljedica izdaje Andrije Kruškovskog, koji se predao ustašama i ispričao ne samo sve o grupi partizana s kojom je došao u okolinu Tuzle nego i sve ono što je čuo o partijskoj organizaciji i njenim simpatizerima u gradu i okolini. Ustaše su izvršile hapšenje i uz zvjerska mučenja zatvorenika nastojale da otkriju partijsku i skojevsku organizaciju. (Tom prilikom uhapšeni su Lazar Tešić, roditelji Pašage Mandžića, profesor Meša Selimović i njegova sestra Fadila, Faik Mandžić, Mujo Ahmedić iz Kreke, Juro Kerošević, nekoliko seljaka sa Husina i drugi.) Međutim, partijska i skojevska organizacija u Tuzli nisu ni ovom prilikom bile provaljene.

Jednoga dana u oktobru 1942. Mjesni komitet je bio obaviješten da će uskoro sa Majevice u Tuzlu doći jedan drug, kojega treba prihvatiti i omogućiti mu bezbjedan odlazak u Sarajevo. Bio

je to Svetozar Vukmanović, kojeg je do Alje Bijeljinca u Solini dopratio Pero Janković, a odatle do kuće Dese Jovanović, gdje je odsjeo, Slobodan Vokić.

Tempo se zadržao u Tuzli dva — tri dana. On je za to vrijeme održao sastanak sa Mjesnim komitetom Partije, na kojem je razmatrano stanje i rad tuzlanske partijske i skojevske organizacije. U međuvremenu nabavljena mu je legitimacija, objava i odijelo i u pratnji Vehida Delibegovića, koji je nosio uniformu ustaške mladeži, u zasebnom kupeu otputovao za Sarajevo.

Tih dana je mobilisana u domobranstvo grupa omladinaca. Otpremljeni su u Varaždin, gdje su odmah uspostavili kontakt sa tamošnjom partijskom organizacijom. Vezu sa njim dobili su od Mjesnog komiteta u Tuzli. Partijska organizacija Varaždina im je omogućila da se prebace u partizane.

Koncem oktobra, po nalogu Pokrajinskog komiteta, u Tuzlu je za partijskog instruktora došao Vladimir Perić Valter, a Muhamed Sadiković Skrab je otišao na slobodnu teritoriju. Valtera je prihvatio Mišo Vokić i odveo u kuću Batalovih, a potom je prešao u stan Dese Jovanović, gdje je duže vremena stanovao. Tu su se često održavali sastanci Mjesnog komiteta KPJ i drugi, kojima su prisustvovali Mustafa Vilović, sekretar Mjesnog komiteta Partije, Jusuf Arnautović, Adem Azabagić, Momo Peleš, sekretar Mjesnog komiteta SKOJ-a, a dolazili su i neki skojevci koji su imali posebne zadatke (kurirske veze i si.), kao npr. Mišo Vokić, Vehid Delibegović, Mira Batalo i Neda Kerec.

Dvadesetog novembra ustaška policija je uhapsila kao taoce oko 40 omladinaca. Među njima su bili: Momo Peleš (sekretar Mjesnog komiteta SKOJ-a), Zvonko Primorac, Lale Milanović (član Mjesnog komiteta SKOJ-a), Slobodan Vokić, Josip Sidorov, Nikola Andrić i dr. Nakon 15 dana, pošto od njih nije ništa doznala, policija ih je pustila iz zatvora.

Poslije mjesec dana Valter je napisao izvještaj, koji je trebalo odnijeti u Sarajevo. Naredio je Mjesnom komitetu SKOJ-a da za taj zadatak odredi najboljeg kurira. Komitet je odredio Vahida Vejsilagića, učenika učiteljske škole, koji se na sličnim zadacima više puta istakao. U sumrak Vahid je sjeo u voz i krenuo za Sarajevo. Pola sata kasnije u Tuzlu je stigao voz iz Sarajeva kojim je doputovao kurir sarajevske partijske organizacije; on je odmah otišao do Valtera i saopštio mu da je u Sarajevu provaljen punkt na koji su se javljali kuriri iz Tuzle.

Član Mjesnog komiteta SKOJ-a Vehid Delibegović, koji se zatekao kod Valtera i s njim preživljavao ove teške trenutke, došao je na spasonosnu ideju. Otišao je u stožer ustaške mladeži, gdje su radili neki skojevci, uzeo od njih motocikl i zajedno sa Izudinom Muharemagićem pojurio cestom u pravcu Doboja. Obojica su

bili u uniformi ustaške mladeži i zato im na putu nije niko pravio smetnje. Jurili su bjesomučno i tek u Karanovcu su stigli voz, iz njega izveli kurira Vejsilagića i zajedno s njime se vratili u Tuzlu. Tako su spriječili da se provala u Sarajevu ne proširi, možda, i na Tuzlu.

Tridesetog novembra u gradu se pronijela vijest o sjajnoj pobjedi 6. istočnobosanske brigade i Sremskog odreda nad četnicima na Maleševcima. Oko 150 četnika je poginulo i 600 zarobljeno. Zaplijenjeno je 800 pušaka, 32 mitraljeza i mnogo municije i opreme. Tom prilikom su poginuli i četnički komandanti Đuro Bižić, Dimitrije Stefanović, kapetan Prnjatović i čitav slavonski četnički štab, koji se tih dana na putu iz Srbije za Slavoniju zadržao na Majevici. Ova pobjeda partizana izazvala je veliku radost među pristalicama narodnooslobodilačkog pokreta, a paniku i potištenost među ustaškim i četničkim simpatizerima.

Kakvo je raspoloženje vladalo u gradu u vezi sa pomenutim događajima najbolje se vidi iz izvještaja koji je katiheta Drago Dujmunšić poslao tih dana svom obavještajnom centru u Zagrebu:

»I ono malo strogosti kod naših državnih i redarstvenih čimbenika nestalo je. Rodoljubivi pravi Hrvati protestiraju i vrlo su zabrinuti zbog toga. Poznatiji komunisti i njihovi saradnici, koji su bili u pritvoru, puštaju se pa im se svakodnevno olakšava život, a neki se čak uvršćuju i na odgovornija mjesta u službi Domdo pukovnije, što će za vrlo kratko vrijeme vjerojatno imati strašne posljedice po inače diskutabilnu stabilnost njenih postrojbi.

Preplašeni ponovnom blizinom komunističkih bandi, zatim pritiskom nekih uglednijih građana čiju bi i predratnu i ovovremensku političku aktivnost trebalo pažljivo preispitati, a vješto nagovoreni od strane porodica čiji se članovi nalaze u šumi kao odmetnici, takvi državni odgovorni faktori upadaju iz dana u dan u mogućnost da postanu izdajnici Nezavisne Države Hrvatske, ustaških načela i svoje službene zakletve. Ako se ovome čim prije ne stane ukraj, neka nam je Bog na pomoći!«

Krajem 1942. godine Pokrajinski komitet KPJ za BiH odlučio je da se formira Oblasni komitet za istočnu Bosnu, kojem je naloženo da radi na jačanju partijske organizacije na čitavoj teritoriji istočne Bosne. Za sekretara komiteta određen je Hasan Brkić.

U proljeće 1943. njemački okupator uz pomoć domaćih izdajnika razvio je snažnu aktivnost za prikupljanje dobrovoljaca među bosanskim i hercegovačkim Muslimanima za formiranje bosansko-hercegovačke SS-divizije. I pored svih propagandnih mjera i obećanja, odziv u okolini Tuzle bio je veoma slab, a u samom gradu ništavan. Bila je to posljedica snažnog uticaja Partije i SKOJ-a u masama, a posebno među omladinom. U to isto vrijeme Mjesni komitet SKOJ-a organizovao je prvomajsko takmičenje među tuzlanskom naprednom omladinom. Bio je to širok pokret, koji je snažno

zatalasao tuzlansku omladinu. Takmičilo se u prikupljanju oružja i municije, sanitetskog materijala, krojenju i šivenju rublja za partizane, ideološkom i političkom radu, poznavanju materijala koji je izdavala tehnika Mjesnog komiteta i si. Po završenom takmičenju za najbolju organizaciju proglašena je skojevska organizacija u Brdu, a za najboljeg skojevca njen sekretar Isić Ibrahim.

Među naprednim građanima su bili formirani odbori, grupe i čitava mreža pojedinaca za pružanje pomoći narodnooslobodilačkoj borbi (tzv. Narodnooslobodilački fond), koji su bili jedna od formi uključivanja simpatizera u narodnooslobodilački pokret. U to vrijeme su učvršćeni kontakti i sa viđenim građanima Hrvatima Jurom Begićem i Antom Kamenjaševićem, sa kojima je partijska organizacija još prije rata održavala vezu.

Partijska i skojevska organizacija uspostavile su čvrste veze sa radništvom i omladinom u Kreki, solani i na Moluhama, čije su simpatije, u ogromnoj većini, bile na strani NOP-a.

Posebno značajan rad razvijao se na sektoru obavještajne i kontraobavještajne službe. Prikupljani su podaci vojnog karaktera i sačinjena evidencija agenata i ustaških funkcionera. Među domobranskim oficirima formirana je grupa oficira saradnika NOP-a koja je pored ostalog radila na prikupljanju vojnih podataka. Tako su iz ovih i svih drugih izvora prikupljeni podaci o snazi, rasporedu i naoružanju neprijateljskih snaga u gradu, pa je Mjesni komitet, prije napada na Tuzlu, dostavio po kuriru štabu 3. korpusa detaljan plan odbrane Tuzle, što je svakako pomoglo pripremama napada i njegovom uspjehu.

Pored veza sa slobodnom teritorijom i Sarajevom uspostavljene su veze i sa organizacijama NOP-a u Lukavcu, Gračanici, Kladnju i drugim okolnim mjestima. Tehnika Mjesnog komiteta izdavala je Bilten, vijesti »Slobodne Jugoslavije«, legitimacije, propusnice i umnožavala razne materijale.

U to vrijeme odlaze u partizane grupe omladinaca i građana, kao i grupa domobranskih oficira koji su sarađivali sa NOP. Proljeće 1943. donijelo je preporod i razmah narođnooslobodilačkog pokreta u Tuzli i okolini, baš u vrijeme kada se vodila žestoka bitka na Sutjesci.

O borbama jedinica NOVJ u četvrtoj i petoj ofanzivi pripadnici narođnooslobodilačkog pokreta, kao i ostali građani Tuzle, bili su obaviještavani putem radio-stanice »Nova Jugoslavija« i savezničkih radio-stanica, koje su mnogi građani slušali, mada je to bilo skopčano sa velikim rizikom, jer su to ustaše tretirale kao antidržavnu djelatnost, kao i preko Biltena koji je izdavao Mjesni komitet. O ovim borbama su izvještavale i okupatorske i ustaške radio-
- stanice a pisala je i ustaška štampa, naravno na način kako je to okupatorima i ustašama odgovaralo. Iz pomenutih izvora građani

su saznali da se u neprijateljskom obruču na Sutjesci bore i dvije istočnobosanske brigade, 6. istočnobosanska i 15. majevička, u kojima su se nalazili i mnogi Tuzlaci. Zbog toga su oni sa zebnjom iščekivali ishod ove do tada najveće i najteže bitke NOR-a. I dok je fašistička propaganda, nakon jednomjesečnih borbi na Sutjesci, bučno oglašavala uništenje partizanske grupacije na tromeđi Bosne, Crne Gore i Srbije, preko »Slobodne Jugoslavije« i iz drugih izvora počele su, u drugoj polovini juna 1943, da se šire vijesti o prodoru Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba u istočnu Bosnu, koja kao lavina nadire prema sjeveru. Građani Tuzle su primali ove vijesti sa zebnjom i nadom sve dok nisu skoro svakodnevno počeli da stižu podaci koje ni ustaška propaganda nije više pokušavala da đemantuje, o oslobođenju Han-Pijeska, Vlasenice, Srebrenice, Klađnja, Drinjače, Zvornika i drugih mjesta od strane Narodnooslobodilačke vojske. I dok je ustaše obuzela prava panika, pristalice narodnooslobodilačkog pokreta i njihovi simpatizeri likovali su u sebi i radosno stiskali ruku jedan drugom, čvrsto ubijeđeni da nije daleko dan kada će i njihov rodni grad najzad biti oslobođen. Ipak morali su još skoro tri mjeseca da čekaju na taj veliki trenutak. U međuvremenu mnogi su Tuzlaci preko postojećih kanala otišli u partizane, dok su drugi koji su neoprezno ispoljavali svoje simpatije prema narodnooslobodilačkom pokretu ili se na drugi način kompromitovali kao saradnici ili simpatizeri narodnooslobodilačke borbe bili uhapšeni. Pa ipak to nije oslabilo pokret u gradu. Naprotiv, njemu je iz dana u dan prilazilo sve više ljudi koji su dotle nastojali da se drže po strani a poneki i sami tražili da se uključe u pokret. Takvo raspoloženje naročito je zavladalo među radništvom i omladinom tuzlanskog bazena. Čak su i mnogi oficiri i vojnici u domobranstvu i »Muslimanskoj legiji« radili za narodnooslobodilački pokret ili tražili vezu s njim. Jedan između ostalih, koji je još ranije uspostavio direktnu vezu sa NOP-om bio je pukovnik Sulejman Filipović.

Početkom septembra tuzlanska partijska organizacija prihvatila je Vladimira Perića Valtera (u junu otišao iz Tuzle na Majevicu), koji je došao sa slobodne teritorije na Majevici i u uniformi domobranskog oficira prebacila ga u Sarajevo.

U ovom periodu muslimansko stanovništvo tuzlanske oblasti, kako u gradovima tako i u selima, u ogromnoj većini se opredjeljuje za narodnooslobodilački pokret. Sličan proces se odvijao i među hrvatskim stanovništvom. Zbog toga je, i pored odlaska Glavne udarne grupe Vrhovnog štaba iz istočne Bosne jula 1943. u druge krajeve, Tuzla u septembru bila jedno od rijetkih »ostrva« u sjeveroistočnoj Bosni, koje još nije bilo oslobođeno. U to vrijeme na teritoriji istočne Bosne operisale su 17. istočnobosanska divizija (formirana 2. jula), u čijem su sastavu bile 6. istočnobosanska, 15. majevička i 16. muslimanska brigada (formirana 21.

septembra) i Majevički, Birčanski, Ozrenski i Posavsko-trebavski partizanski odred, kao i 16. vojvođanska divizija. Prema naređenju Vrhovnog štaba početkom septembra je iz centralne u istočnu Bosnu prešao štab 1. bosanskog korpusa (u oktobru preimenovan u 3. bosanski korpus) sa 2. krajiškom brigadom. On je imao zadatak da pod svojom komandom objedini sve partizanske jedinice u istočnoj Bosni. Pošto je ocijenio da je situacija, s obzirom na to da je kapitulirala Italija, a Nijemci i ustaše zapali u još veće teškoće, veoma povoljna, štab 3. korpusa je u sporazumu sa Pokrajinskim i Oblasnim komitetom odlučio da oslobodi Tuzlu.

Neprijateljski garnizon u gradu osjećao se veoma ugrožen i očekivao je napad partizana. Zbog toga se snažno utvrdio, kako u samoj Tuzli tako i u okolnim uporištima, a funkcioneri ustaške vlasti su molili svoje pretpostavljene da im upute pojačanja. U tom cilju su veliki župan Bahrija Kadić i ustaški stožernik Stjepan Šuto pred sam napad na Tuzlu otputovali u Zagreb. Snage neprijatelja (domobrani, ustaše i Nijemci), koje su branile grad i okolna uporišta (Gornja Tuzla, Simin Han, Lukavac, Bukinje, Živinice) bile su jačine oko jedne divizije. Ali je njihov moral bio veoma poljuljan. Naročito moral domobrana, koji su bili najbrojniji i koji su se svakog dana sve više uvjeravali da se ratna sreća okrenula na stranu antifašističke koalicije i da oni nemaju za šta da se bore. Međutim, ustaše i Nijemci, mada je i kod njih vjera u pobjedu bila uzdrmana, plašeći se partizana zbog zločina koje su počinili, spremali su se da se odlučno odupru. I sve one koji su sarađivali sa ustašama obuzeo je samrtnički strah. Ali je ogromna većina građana, a posebno aktivisti NOP-a, sa nestrpljenjem očekivala napad partizana. Ljudi su šapatom pronosili vijesti o ogromnoj partizanskoj vojsci, koja se sa svih strana približava Tuzli. A u stvari za napad na grad su se spremale brojno znatno slabije partizanske snage od neprijateljskih, koje su uz to bile i slabije naoružane, ali sa neuporedivo višim moralom, moralom vojske koja je bila duboko ubijeđena u pravilnost stvari za koju se bori.

Najzad, u atmosferi punoj iščekivanja i neizvjesnosti otpočeo je, 29. septembra u 21 čas, odlučan napad partizana na grad. U tom trenutku u Tuzli se nalazilo oko 4.000 neprijateljskih vojnika sa 34 topa, jednom oklopnom četom i velikim brojem automatskog oružja, a u okolnim uporištima još oko 2.000 vojnika. U neposrednom napadu na grad štab 3. korpusa je angažovao 17. diviziju (6. istočnobosanska, 2. krajiška i 16. muslimanska brigada i Ozrenski partizanski odred) sa ukupno oko 1.800 boraca, 6 minobacača i 2 protivtenkovska topa. Na Lukavac je napadao Majevički partizanski odred. Predviđajući da će neprijatelj, u toku borbe, uputiti pomoć iz Brčkog i Doboja svom napadnutom garnizonu u Tuzli, štab 3. korpusa je prema Brčkom uputio 16. vojvođansku diviziju, a prema Doboju 15. majevičku brigadu i Posavsko-trebavski odred.

Mada su se već pune dvije godine vodile krvave borbe širom istočne Bosne, nikad građani Tuzle nisu čuli zaglušujući jek borbe iz takve blizine. Praštale su puške, treštali mitraljezi, eksplodirale bombe, grmjeli topovi i minobacači. I to na samoj periferiji grada. Rat je došao i u predgrađa ovog najvećeg grada u sjeveroistočnoj Bosni.

Borba je trajala cijelu noć 29/30. septembra. Niko u gradu nije spavao. Po približavanju vatre i eksplozijama granata i bombi, po komešanju neprijateljske vojske po ulicama, uzvicima i psovkama oficira, ljudi su, šćućureni u zamračenim sobama, naslućivali da su partizani zauzeli Piskavicu, Tušanj, Moluhe i Kreku (na ove položaje napadala je 6. istočnobosanska brigada), Senjak, Pecaru i Barutni magacin (ove objekte osvojila je 2. krajiška brigada), i Crveno Brdo i Ilinčicu (na ove položaje je, osvojivši prethodno Bukinje i Kužiće, izbila 16. muslimanska brigada) i sa najvećim uzbuđenjem su očekivali da se ulicama grada zaore pobjednički poklici partizana. U predgrađima i na položajima koje su osvojili partizani, rudari i omladinci su, a u prvom redu članovi Partije i skojevci, oduševljeno pozdravljali borce, grlili ih, raspitivali se za svoje rođake i poznanike koji su ranije otišli u NO vojsku, nudili svoje usluge, a mnogi su tražili da odmah budu uključeni u jedinice. Dirljivi su bili ti prvi susreti partizana sa radničkom sirotinjom iz predgrađa koja su u prvom naletu bila oslobođena.

Sa svitanjem dana borba je jenjavala. Pošto im nije pošlo za rukom da zauzmu grad i likvidiraju neprijateljski garnizon, partizanske jedinice su se povukle na povoljnije položaje za predanak i odmor. I neprijatelj je iskoristio ovaj predah da sredi svoje jedinice, a njegovi glasnogovornici su širili glasine da su partizani pretrpjeli velike gubitke i da se u neredu povlače.

Međutim, sa padom mraka borbe su ponovo otpočele. Partizani su silovitije napadali nego prve noći, ali se i neprijatelj grčevito branio. No, ni te noći, iako su partizani na juriš osvojili ključne tačke u odbrambenom sistemu neprijatelja i čak prodrli u grad, otpor neprijatelja nije slomljen. On se uzdao u pomoć njegovih snaga koje su od Doboja i Brčkog nastupale prema Tuzli. Ali su partizanske jedinice koje su se nalazile na tim pravcima, svjesne svoje odgovornosti za ishod bitke za Tuzlu, pružale neprijatelju ogorčen otpor.

Treće noći, 1. oktobra u 22 časa, otpočela je odlučujuća borba koja, zbog ogorčenog otpora neprijatelja, nije prestajala sve do 8 sati ujutro, kada je definitivno skršen svaki otpor neprijatelja. Domobranske jedinice su se predavaie. Jedino je jedna grupa njemačkih oficira i gestapovaca, na čelu sa pukovnikom Kuhtnerom, koji je komandovao odbranom Tuzle, uspjela da se preko Požarnice izvuče prema Zvomiku.

Partizanski bataljoni su sa svih strana ulazili u grad čiji su se sokaci i ulice punili razdraganim građanima koji su sa suzama u očima klicali svojim oslobodiocima.

O žestini borbe koja se vodila za Tuzlu najbolje se može suditi na osnovu gubitaka na obje strane. Poginulo je i ranjeno 655 neprijateljskih vojnika i oficira, zarobljena su 2.174 vojnika i oficira, među kojima i domobranski general Radi. Zaplijenjeno je 1.910 pušaka, 35 teških mitraljeza, 126 puškomitraljeza, 75 mašinki, 25 topova, 6 minobacača, 8 radio-stanica, 20 vagona municije i velike količine raznog ratnog materijala i životnih namirnica. Partizani su imali sledeće gubitke: poginulo je 96, ranjeno 285 i nestalo 15 boraca. Radost stanovnika oslobođene Tuzle, koji su i do tada dali brojne žrtve za slobodu, bila je pomućena saznanjem o tolikim gubicima partizana, mada su oni dobro znali da slobode nema bez borbe, a borbe bez žrtava.

Još je jedna okolnost bacala sjenu na radost Tuzlaka zbog oslobođenja njihovog grada. Naime, neprijatelj nije nikako mogao da se pomiri sa gubitkom ovako značajnog privrednog i političkog centra, pa je pojačavao svoje snage, koje su od Doboja pokušavale da se probiju prema Tuzli. Neprijateljsku kolonu koja je krenula od Brčkog u pomoć garnizonu u Tuzli dočekale su jedinice 16. vojvođanske divizije, razbile je i prisilile da se povuče u Brčko još prvog dana borbe za Tuzlu, tako da se više nije ni usudila da ponovi taj pokušaj. Međutim, njemačke snage od Doboja, iz dana u dan su pojačavane, i dostigavši broj od oko 3.500 vojnika, ojačanih sa 30 tenkova, najzad su slomile otpor 15. majevičke brigade i Posavsko-trebavskog odreda i nastupale prema Tuzli.

U međuvremenu u slobodnoj Tuzli je bujao novi život. Pred napad u Tuzli je postojao Mjesni komitet KPJ, a takođe i Mjesni komitet SKOJ-a, četiri kvartovska rukovodstva sa 18 aktiva i ukupno preko 180 skojevaca i još više članova USAOBiH. Članovi Partije i SKOJ-a pružili su veliku pomoć štabovima jedinica Narodnooslobodilačke vojske i Oblasnom komitetu KPJ u shvatanju političke situacije u gradu i o držanju pojedinih građana u vrijeme ustaške vladavine. Ogromna većina građana još prije oslobođenja njihovog rodnog grada intimno je bila na strani narodnooslobodilačke borbe. Sada se to osjećalo na svakom koraku, u svakoj ulici. Grad je, iskićen zastavama, izgledao svečano. A svečano su izgledali i ljudi, ozareni slobodom. Samo su pojedinci, okupatorski saradnici, zebli u strahu zbog svojih nedjela.

Već prvog dana u Tuzlu su pored štaba 3. korpusa (Košta Nađ, Vlado Popović i Tošo Vujasinović), stigli članovi Pokrajinskog komiteta: Rodoljub Čolaković (sekretar), Pašaga Mandžić i Avdo Humo, kao i članovi Oblasnog komiteta KPJ Hasan Brkić, Cvijetin Mijatović i dr. Odmah se pristupilo sređivanju prilika u gradu. Još istog dana formirana je komanda mjesta, koja je smještena u bivšu gradsku vijećnicu.

Najvažniji zadaci koje je štab korpusa morao hitno rješavati bili su: mobilizacija ljudstva za Narodnooslobodilačku vojsku i evakuacija ogromnog plijena, kako ga neprijatelj, u slučaju da ga naše jedinice, i pored njihove odlučnosti da grad brane najvećom upornošću, ne budu mogle spriječiti da prodre u Tuzlu i preotme dragocjeni plijen, toliko neophodan našoj vojsci.

Pokrajinski komitet KPJ za BiH, zajedno sa Oblasnim komitetom, odlučio je da se već 3. oktobra održi veliki miting radnika i građana Tuzle i da se na taj način udovolji želji naroda da čuje predstavnike svojih oslobodilaca.

Miting je trebalo da se održi po padu mraka, jer se s pravom pretpostavljalo da u toku dana neprijateljska avijacija može napasti grad i u tom bi slučaju nanijela velike žrtve građanima.

Taj dan, 3. oktobar, bio je veoma buran, bogat krupnim političkim događajima. Najprije se pojavio proglas koji su izdala 74 bivša domobranska oficira na čelu sa pukovnikom Sulej manom Filipovićem, kojim su obavještavali javnost i domobrane da su pristupili Narodnooslobodilačkoj vojsci i pozivali ih da i oni pođu za njihovim primjerom. Među njima bilo je i onih sa kojima je još ranije tuzlanska partijska organizacija uspostavila kontakt i privoljela ih na saradnju za NOP. Bio je to značajan politički događaj kada se ima u vidu da su ovi bivši domobranski oficiri imali znatnog uticaja u »Muslimanskoj legiji«, sastavljenoj od seljaka Muslimana iz tuzlanskog bazena, u kojoj se u posljednje vrijeme osjećalo previranje i raslo raspoloženje u prilog narođnooslobodilačkog pokreta.

Drugi značajan događaj bilo je traženje nekolicine uglednih tuzlanskih Hrvata, pristalica Hrvatske seljačke stranke, da se sastanu sa rukovodiocima NOP-a. To su bili Aleksandar Preka, Jure Regić, Ante Kamenjašević, Bogomir Brajković i Ivo Sunarić. Rukovodstvo narođnooslobodilačkog pokreta prihvatilo je ovu inicijativu i sastanak je zakazan za poslije podne 3. oktobra. Sastanak je počeo u komandi mjesta. Od strane narođnooslobodilačkog pokreta prisustvovali su Rodoljub Čolaković, Vlado Popović, Tošo Vujasinović, Avdo Humo, Cvijetin Mijatović i Hasan Brkić, a od predstavnika HSS-a Aleksandar Preka, Jure Begić, Ante Kamenjašević i Bogomir Brajković. Odmah na početku sastanka pomenuti predstavnici HSS-a izjavili su da žele da pristupe narođnooslobodilačkom pokretu i da pomognu u mobilizaciji hrvatskog stanovništva tuzlanskog bazena u jedinice Narodnooslobodilačke vojske. Međutim, sastanak je morao biti prekinut, jer su rukovodioci NOP-a baš u tom času primili izvještaj da je neprijatelj prodro do Bukinja, pa su morali preduzeti mjere da bi se spriječio dalji prodor Nijemaca prema Tuzli.

Toga dana poslije podne održan je zbor rudara, radnika i omladine kod spiritane u Kreki. Na zboru je govorio Pašaga Mandžić.

Bio je to prvi slobodni zbor tuzlanskog radništva, koje je izražavalo svoju privrženost narodnooslobodilačkom pokretu i spremnost da se u redovima Narodnooslobodilačke vojske bori do konačnog oslobođenja zemlje.

Poslije ovog skupa svi prisutni rudari i drugi radnici, pjevajući borbene pjesme krenuli su u koloni prema centru grada, gdje je trebalo da se održi veliki zbor građana. Na trgu ispred komande mjesta radnicima i građanima koji su se okupili na ovaj zbor govorili su Hasan Brkić, Cvijetin Mijatović i Pašaga Mandžić. Oni su saopštili radnicima da je neprijatelj stigao do Bukinja i pozvali ih da se priključe jedinicama koje brane Tuzlu. I dok su odjekivali mitraljeski rafali, rudari su, kličući Partiji, Titu i Narodnooslobodilačkoj vojsci pohrlili prema Kreki, na položaj da pomognu odbrani svog rodnog giada. Štab korpusa u sporazumu sa Pokrajinskim i Oblasnim komitetom odlučio je da se Tuzla odbrani po svaku cijenu, kako bi se ova velika pobjeda što bolje vojnički i politički iskoristila.

Te noći, 4/5. oktobra otpočela je bitka za odbranu Tuzle, koja je na položajima Moluhe — Kreka — Kužići — Vis — Markovište — Zivinice i duž puta Bukinje — Doboj trajala sve do 7. oktobra ujutro, kada su naše snage, izdržavši sve napade neprijatelja, prešle u protivnapad i protjerale ga prema Doboju. U ovim borbama su učestvovale: 6. istočnobosanska, 2. krajiška, 16. muslimanska, 1. vojvođanska i 15. majevička brigada i Majevički, Posavsko-trebavski i Ozrenski partizanski odred. U njihovim bataljonima borili su se i mnogi Tuzlaci koji su, braneći svoj grad, doživjeli svoje prvo vatreno krštenje. Ova pobjeda snažno je odjeknula u gradu i okolini, ulila povjerenje narodu u borbenost jedinica Narodnooslobodilačke vojske i sposobnost njenih starješina. Sve jedinice koje su branile Tuzlu požrtvovano su izvršile ovaj težak zadatak, a naročito 6. istočnobosanska brigada na čelu sa svojim komandantom Milošem Zekićem. Zbog toga je ona 9. oktobra pohvaljena od Vrhovnog komandanta NOV i POJ druga Tita. Ova velika pobjeda Narodnooslobodilačke vojske ubrzo se pročula ne samo u zemljama Jugoslavije, nego i u drugim zemljama koje su se borile protiv fašizma i koje su sa divljenjem primile vijest o oslobođenju tako značajnog industrijskog i privrednog centra u dubokoj pozadini Hitlerove evropske tvrđave. Ime Tuzle pojavilo se na stranicama mnogih svjetskih listova koji su objavili i komentarisali ovaj značajni događaj.

Posljedice ove velike pobjede bile su dalekosežne Ona je još više učvrstila vjeru najširih masa u snagu narodnooslobodilačkog pokreta i doprinijela još širem odzivu novih boraca za Narođnooslobodilačku vojsku, stvaranju i učvršćenju organa narodne vlasti. Time su stvoreni uslovi koji su uz pojačan politički rad mogli izvršiti korjenit prelom u svijesti i onih ljudi koji su željeli i mislili da mogu ostati po strani od događaja u ovim najsudbonosnijim danima

istorije naših naroda. Trebalo je te izvanredno povoljne uslove što bolje iskoristiti. A za to je bio potreban intenzivan politički i organizacioni rad. Jer oslobođenje ovako značajnog industrijskog i privrednog centra sa relativno brojnim stanovništvom stvorilo je ne samo povoljne uslove za razmah NOP-a nego i nove krupne probleme, kao što je ishrana stanovništva i obezbjeđenje normalnog pulsiranja života u ovom najvećem gradu koji je do tada oslobodila Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije. Međutim, uskoro se pokazalo da su vojna i politička rukovodstva narodnooslobodilačkog pokreta koja su sa vojskom došla u Tuzlu bila na visini ovih složenih zadataka.

Pokrajinski i Oblasni komitet KPJ koji su se smjestili u gradu danonoćno su radili kako bi se maksimalno iskoristio boravak u ovom centru sjeveroistočne Bosne. Sutradan po razbijanju neprijatelja Rodoljub Čolaković, Cvijetin Mijatović i Tošo Vujasinović održali su sastanak sa grupom uglednih tuzlanskih Srba, među kojima su bili: Simo Erković, Rade i Ljubomir Peleš, Pero Stokanović, svještenik Dimitrije Janković i Đorđe Vasković. Sa njima je lako nađen zajednički jezik. Oni su prihvatili program narodnooslobodilačkog pokreta i odlučili da izdaju proglas kojim su osudili izdaju četnika i pozvali Srbe u gradu i okolini da se priključe narodnooslobodilačkom pokretu.

Ovaj sporazum, kao i sporazum sa predstavnicima uglednih hrvatskih političara, olakšao je dobrovoljnu masovnu mobilizaciju novih boraca u gradu i okolini. Međutim, radnička i školska omladina je još prije oslobođenja grada bila pod snažnim uticajem tuzlanske partijske i skojevske organizacije, koja ni u najtežim danima okupacije nije prekidala rad.

I mnogi ugledni Muslimani, kao npr. muftija Muhamed Kurt, Murat-beg Zajimović, Hamdija Čemerlić i dr. stavili su se na raspolaganje narodnooslobodilačkom pokretu i učestvovali u političkim akcijama i agitaciji za dobrovoljnu mobilizaciju Muslimana u NOVJ.

Kakvo je raspoloženje vladalo u gradu može kao ilustracija poslužiti podatak da su sami građani hvatali i predavali partizanskim vlastima oficire, ustaše i domobrane koji su se krili od partizana.

Agitprop Oblasnog komiteta, koji se takođe preselio u Tuzlu, razvio je širok propagandni rad; pripremio je treći broj lista »Oslobođenje«, organa narodnooslobodilačkog pokreta za Bosnu i Hercegovinu, za koji je linoreze izradio akademski slikar Ismet Mujezinović, a članke su, pored ostalih, napisali članovi Pokrajinskog i Oblasnog komiteta. Pojava ovog lista koji je bio velikog formata (kao sadašnja »Borba«) izazvao je veliko interesovanje i divljenje među građanima. Poslije odlaska Pokrajinskog komiteta i Redakcije »Oslobođenja« u Bosansku krajinu, Oblasni komitet odlučio da se pristupi izdavanju »Fronta slobode«, organa antifašističkog fronta za istočnu Bosnu (prvi broj je izašao 7. novembra) i »Naše borbe«, or-

gana Ujedinjenog saveza antifašističke omladine istočne Bosne. Takođe je štampano nekoliko brošura sa radovima Marksa, Engelsa, Lenjina i Staljina: Učenje o Partiji, Seljačko pitanje, Nacionalno pitanje, Osnovi lenjinizma, a zatim Istorije SKP(b), koje je pripremio za štampu profesor univerziteta dr Dušan Nedeljković. Ova djela su kasnije odigrala značajnu ulogu u političkom vaspitanju i ideološkom obrazovanju članova Partije i SKOJ-a. Ona su bila osnovna literatura na kursevima za partijske i skojevske aktiviste, koji su organizovani u Tuzli.

Jedna od najznačajnijih karakteristika političkog raspoloženja u Tuzli bila je masovan priliv novih dobrovoljaca u Narodnooslobodilačku vojsku, što je omogućilo da se pristupi formiranju novih jedinica. Desetog oktobra u Tuzli su formirane 17. majevička i 18. hrvatska brigada (za komandanta 18. hrv. brigade postavljen je Franjo Herljević) a 11. oktobra 19. birčanska brigada. Istog dana (11. oktobra) formirana je i 27. udarna divizija, u čiji su sastav ušle: 2. krajiška, 17. majevička, 18. hrvatska i 19. birčanska brigada. Za komandanta divizije postavljen je Pero Kosorić, a za političkog komesara Hasan Brkić. Dvadeset četvrtog oktobra formiran je i Tuzlanski partizanski odred. Za komandanta odreda je postavljen Omer Gluhić, a za političkog komesara Meša Selimović. Na inicijativu partijske i skojevske organizacije Tuzle ogroman broj radnika i omladinaca stupio je u jedinice novoformirane 27. divizije, a takođe i u jedinice 17. divizije. U tom pogledu su prednjačili članovi Partije i SKOJ-a, koji su još prije oslobođenja grada pripremani za odlazak u Narodnooslobodilačku vojsku. Među njima je bio i veliki broj omladinki.

Pored komande mjesta brigu oko sređivanja prilika u gradu preuzeo je Gradski narodnooslobodilački odbor, koji je obrazovan prvih dana poslije oslobođenja grada i imao 25 odbornika, među kojima su bili: advokat dr Ljubomir Peleš, Nail Begić, upravitelj Građanske škole u Tuzli, Đorđe Vasković, profesor, Miloš Ilić, Mustafa Vilović, student, inž. Rafo Mot, Ivo Sunarić, sudija, Jure Regić, pravnik, Ferhat Azabagić, Vlado Marić, sudija, Martin Ikić, sudija, Abdulah Kunosić, bakovni službenik, Hasan Odobašić, zanatlija, Branko Jokić, Milan Vokić, August Jošinović, inž. Josip Bučan, Osman Mandžić, Arnošt Landa, Risto Miletić i dr. Odbor je bio u Vijećnici, gdje je bila i komanda mjesta. Složenost života u gradu nametnula je mnoštvo problema ovom prvom organu narodne vlasti u Tuzli. Trebalo je i sa malim mogućnostima dokazati prednost istinske narodne vlasti nad buržoaskom i fašističkom. Rezerve hrane u gradu bile su male. U vojnim magacinima, u trenutku oslobođenja grada, zaplijenjene su znatne količine životnih namirnica. Kada je njemačka kolona od Doboja stigla do Bukinja i ugrozila Tuzlu, jedan dio plijena evakuisan je na Majevicu i Srebmik, a ostalo je, uz odobrenje komande mjesta, razdijeljeno građanima.

A čim je neprijatelj protjeran prema Doboju, Gradski odbor je preduzeo mjere da se u Semberiji nabave potrebne količine hrane za snabdijevanje građana. Jedino što je Gradski odbor mogao ponuditi u zamjenu za žito i druge namirnice bila je so, u to vrijeme veoma cijenjen artikl na oslobođenoj teritoriji. U Tuzli je zaplijenjeno oko 400 vagona soli, a i solana je, odmah po oslobođenju grada, djelimično obnovila proizvodnju. Radila je i električna centrala i rudnici uglja, ali sa smanjenim kapacitetom, jer su u toku borbe za oslobođenje i odbranu Tuzle svi ovi objekti bili oštećeni, a dijelom i uništeni, a mladi rudari stupili u vojsku. Treba naglasiti da su radnici u ovim i drugim preduzećima, koja su obnovila proizvodnju, radili sa neviđenim požrtvovanjem kako bi obezbijedili što bolje snabdijevanje vojske i naroda na oslobođenoj teritoriji. Jer su znali da i oni svojim radom u preduzećima i rudarskim oknima oslobođenog grada doprinose pobjedi nad neprijateljem.

Tih dana je formiran i Okružni narodnooslobodilački odbor za tuzlanski okrug. Prvi predsjednik ovog odbora bio je Rade Peleš. A zatim su formirani Okružni komitet Partije i SKOJ-a. Dvadeset trećeg oktobra formiran je Inicijativni oblasni NOO za istočnu Bosnu. I I ’;'i

Na jednoj od svojih sjednica PK je odlučio da dotadašnji sekretar Oblasnog komiteta Hasan Brkić preuzme dužnost političkog komesara novoformirane 27. divizije. Za sekretara Oblasnog komiteta postavljen je Cvijetin Mijatović, dotadašnji partijski rukovodilac 17. divizije NOVJ. Poslije odlaska Pokrajinskog komiteta za Bosansku krajinu Oblasni komitet je preuzeo sve političke poslove u istočnoj Bosni. Prije odlaska Pokrajinski komitet je obavio značajne poslove na pripremama II zasjedanja AVNOJ-a i I zasjedanja ZAVNOBiH-a i izabrani su delegati za ova dva tijela.

Organizovano je snabdijevanje građana i otvorene su trgovine i kafane. Osposobljena je električna centrala. Seljaci iz oslobođenih sela dolazili su u grad da vide kako izgleda Tuzla pod partizanskom vlašću i da razmjenjaju svoje proizvode za ono u čemu su oskudijevali. U gradu su organizovane krojačke i obućarske radionice u kojima su se šile uniforme i rublje i proizvodila obuća za partizansku vojsku. Kratko rečeno život u gradu se normalizovao iako su to bili teški ratni uslovi kada se nije znalo šta nosi dan a šta noć. Krajem oktobra raspisan je narodni zajam u iznosu od 32 miliona kuna, koji su uplaćivali imućniji građani.

Gradski narodni odbor je preduzimao mjere protiv narodnih neprijatelja, koji su se svojim zločinačkim radom eksponirali za vrijeme ustaške strahovlade u gradu. Najtežim krivcima je konfiskovana imovina (dr Felins Neđelski, podžupan, Stjepan Šuto, ustaški stožemik, i Šefkija Muftić, šef ustaške policije), a oni koji su zatečeni u Tuzli izvedeni su pred narodni sud i osuđeni. Među njima

je bio i komandant »Muslimanske legije« poznati fašista Muhamnd Nadžiefendić, Drago Dujmušić i drugi.

Partijska i skojevska organizacija razvile su snažnu političku aktivnost. Po ulicama i kvartovima održavani su sastanci i sijela građana, omladine i žena, na kojima su objašnjavani ciljevi narodnooslobodilačke borbe i raspravljalo se kako svaki pojedinac može najbolje doprinijeti obnavljanju normalnih uslova života u oslobođenom gradu i pomoći Narodnooslobodilačkoj vojsci. (U tom cilju organizacija SKOJ-a organizovala je dobrovoljne radne akcije.) Na ovim skupovima istupali su članovi Pokrajinskog i Oblasnog komiteta. Jedan od veoma značajnih skupova radnika i đaka održan je u sali tuzlanske gimnazije, zatim u Tušnju, Hrvatskom domu i bivšem Sokolskom domu. Na jednom takvom zboru u vatrogasnom domu govorila je poznata aktivistkinja NOP-a Tima Kurević, majka Saliha Kurevića Brdže. Ljudi su se najviše interesovali za događaje na istočnom i drugim frontovima, kao i za borbe jedinica Narodnooslobođilačke vojske širom Jugoslavije. Zbog toga su sa nestrpljenjem očekivali pojavu »Vijesti«, koje je svakodnevno izdavao Agitprop Oblasnog komiteta, i opsjedali zvučnike razglasne stanice koja je više puta u toku dana emitovala preglede najvažnijih događaja u zemlji i svijetu.

Jedan od najznačajnijih događaja u oslobođenoj Tuzli bio je veliki politički zbor, održan 9. oktobra na veče, na trgu ispred Gradskog narodnooslobodilačkog odbora. Okupilo se nekoliko hiljada radnika, građana, žena, omladine i partizana, koji su, i pored kiše koja je uporno sipila, sa oduševljenjem slušali govornike koji su se smjenjivali na govornici. Toplo su pozdravili Sulejmana Filipovića i Aleksandra Preku. Ali kada se na govornici pojavio Rodoljub Čolaković, trg se prolomio od spontanog aplauza i poklika Komunističkoj partiji Jugoslavije, drugu Titu, Narodnooslobodilačkoj vojsci, bratstvu i jedinstvu, Crvenoj armiji i saveznicima. Građani Tuzle su manifestovali i oduševljeno izražavali svoju vjeru u pobjedu u borbi, koju, pod rukovodstvom Komunističke partije, kqia je i u najtežim danima bila s niima, vode svi narodi i narodnosti Jugoslavije. Učesnici ovog veličanstvenog zbora nikada neće zaboraviti one burne izlive oduševljenja, ljubavi i privrženosti Komunističkoj partiji Jugoslavije i nienim rukovodiocima koie su Tuzlaci, te kišne oktobarske večeri 1943. godine, spontano izražavali. Zatim su govorili Zaga Muibegović ispred žena i Mićo Rakić, sekretar Oblasnog komiteta SKOJ-a.

I pored velikog broja gorućih problema koje su morali rješavati, organi narodne vlasti, partijska i skojevska organizacija nalazili su vremena i snaga da organizuju kulturni i zabavni život u gradu. Održavane su priredbe sa kulturno-zabavnim programima koje su izvodile brigadne i divizijske kulturne ekipe. Naročito za-

pažena, po svom umjetničkom i idejnom nivou, bila je priredba koju je kulturna ekipa 16. vojvođanske divizije priredila u bivšem školskom domu, iste večeri poslije velikog zbora građana Tuzle.

Sedmog novembra svečano je proslavljena 26. godišnjica oktobarske revolucije. Cijeli grad bio je iskićen borbenim parolama. Toga dana održan je veličanstven zbor na trgu ispred Gradskog NO odbora, na kojem je o oktobarskoj revoluciji i narodnooslobodilačkoj borbi govorio sekretar Oblasnog komiteta Cvijetin Mijatović. Mada je već bila počela ofanziva neprijatelja na slobodnu teritoriju istočne Bosne i vršile se pripreme za evakuaciju Tuzle, na zboru se okupilo 20—25.000 građana i stanovnika iz bliže i dalje okoline grada.

Organizovana su i predavanja koja su masovno posjećivana. Držali su ih najistaknutiji vojni i politički rukovodioci i govorili ne samo o aktuelnim vojnim i političkim događajima nego su objašnjavali društvene, socijalne i druge probleme koje će narodi Jugoslavije, poslije oslobođenja zemlje, morati da rješavaju. Sve to bio je nagovještaj nove političke, društvene i kulturne klime koja se rađala kroz narodnooslobodilačku borbu.

Građani Tuzle proživljavali su te dane slobode, u jesen 1943. godine, u grozničavom uzbuđenju, oduševljeni perspektivom svjetlije budućnosti, u koju su čvrsto vjerovali i čije su nejasne nagovještaje već tada, u slobodnom gradu nakon dvije i po godine fašističkog mraka, osjećali u svakom danu i na svakom koraku.

Ali rat je još trajao, borbe su se vodile širom zemlje, o čemu su Tuzlaci sada bolje nego ikada ranije bili obaviještavani, i oni su se sa zebnjom u srcu pitali, neće li fašistički mračnjaci ponovo nasrnuti na slobodu njihovog grada. Ovo se pitanje nametalo utoliko više što su partizanske divizije, u čijim su kolonama bili njihovi sinovi i kćeri, braća i sestre, odlazile na nove zadatke prema Romaniji i zeničkom kraju. Uostalom, iluzije da je Tuzla konačno i zauvijek oslobođena, vojno i političko rukovodstvo NOP-a nije nikada podgrij avalo među stanovnicima ovog slobodarskog građa.

Položaj njemačkih fašističkih snaga i njihovih satelita u to vrijeme u Jugoslaviji bio je veoma težak. Njemačko komandovanje je znalo da Vrhovni štab Narodnooslobodilačke vojske priprema prodor svojih divizija iz istočne Bosne u Srbiju, kako bi i na tom području ponovo razbuktao plamen oslobodilačkog rata. Želeći da to spriječe, Nijemci su odlučili da po svaku cijenu očiste istočnu Bosnu od partizanskih snaga. Na putu ostvarenja tog plana prva na udaru bila je Tuzla.

U ovom poduhvatu Nijemci su angažovali 187. pješadijsku diviziju, 901. motorizovani puk i oklopni bataljon 369. »Vražje« divizije, koji su od Doboja oprezno nastupali prema Tuzli.

Pošto su štab 3. korpusa i Oblasni komitet KPJ bili blagovremeno obaviješteni c ovoj of anzi vi neprijatelja, na vrijeme su

evakuisana sva materijalna sredstva koja su mogla biti od koristi Narodnooslobodilačkoj vojsci i organima NOP-a, od plijena zadobijenog prilikom oslobođenja Tuzle do štamparije, lijekova, medicinskih instrumenata i drugog sanitetskog materijala. Veliki broj građana, među njima mnogo starijih ljudi i žena, napustili su svoja ognjišta i u dvije velike kolone uputili se prema Birču i Majevici. Prema ustaškim izvještajima gotovo polovina stanovnika Tuzle otišla je tada sa svojom vojskom. Možda je ova tvrdnja i pretjerana, ali u svakom slučaju grad je napustilo nekoliko hiljada ljudi, koji nisu smjeli ili nisu htjeli da kod svojih kuća dočekaju ponovni dolazak okupatora i ustaša. Ogromna većina radnika, omladinaca i drugih za borbu i rad sposobnih stanovnika Tuzle pošla je da dijeli sudbinu sa svojom vojskom. Bio je to najbolji dokaz njihovog patriotizma, vjere u snagu i pobjedu Narodnooslobodilačke vojske. Nekoliko stotina njih nikada se više neće vratiti u svoj rodni grad, ostavivši svoje kosti širom istočne Bosne da svjedoče o njihovoj ljubavi prema slobodi i socijalnoj pravdi. Među ostalima grad je napustilo: 17 ljekara, 22 medicinske sestre, 9 inžinjera, 10 sudija i pravnika, tridesetak profesora, nastavnika i učitelja, oko stotinu službenika iz raznih ustanova, svih nacionalnosti, i nekoliko stotina radnika i đaka. Prema raspoloživim podacima do novembra 1944. u NOV i POJ je stupilo 5.037 Tuzlaka, a prigradska naselja su dala još 2.000 boraca. U NOB je poginulo preko 700 stanovnika Tuzle.

Prije napuštanja grada jedinice Narodnooslobodilačke vojske i radnici uništili su sve ono što bi neprijatelju moglo koristiti. Zapaljene su sve vojne zgrade i logori, uništeni rudnici uglja, električna centrala i solana u Kreki, sve ono što nije uništeno u toku borbe za oslobođenje Tuzle. Zapaljene su sve željezničke stanice od Tuzle do Miričine, potpuno uništena željeznička pruga od Kreke do Puračića i porušeni svi mostovi na putu Doboj — Tuzla i Tuzla — Zvornik, uništena fabrika sode u Lukavcu.

Kada su njemački vojnici, 11. novembra 1943, ponovo ušli u Tuzlu, odmah su shvatili da to nije prijateljski grad, koji ih željno očekuje. Ni preostali stanovnici, nisu više bili oni zbunjeni i dezorijentisani građani iz prvih dana okupacije. Ni sluge okupatora, koje su se izmigoljile iz jama, šupa i podruma gdje su 40 dana strepjele da ne budu otkrivene ili koje su sada ponovo došle u grad iz kojeg su pobjegle, nisu više nepokolebljivo vjerovale u nepobjedivost svojih »velikih saveznika«. A ni njemački vojnici koji su ponovo ušli u Tuzlu nisu bili oni isti vojnici iz aprila 1941. Bila je to vojska poljuljanog morala i načetog samouvjerenja u svoju nepobjedivost, vojska koja je lomeći se po bosanskim gudurama stekla gorka iskustva.

Među posljednjima grad su napustili članovi Oblasnog i Mjesnog komiteta KPJ. Tako su stanovnici ovog slobodarskog grada sa snaž-

nim revolucionarnim tradicijama u jeku drugog svjetskog rata visoke podigli zastavu slobode i zauzeli dostojno mjesto u narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji naroda i narodnosti Jugoslavije.

U opusteloj, razrušenoj i ponovo okupiranoj Tuzli život je samo tinjao. Ona i njeni preostali stanovnici će čamiti u fašističkom mraku još punih 10 mjeseci, tačnije do 17. septembra 1944, kada će je jedinice Narodnooslobodilačke vojske definitivno osloboditi da fašistička čizma u nju nikada više ne zakorači.

Abdulah SARAJLIC

NEKA AVDO POKRIJE GLAVU

Abdulah Kunosić iz Tuzle bio je visok, ćelav i razgovoran čovjek. Jedne večeri 1943. god. majevički partizani su imali zadatak da se neopaženo prebace za leđa neprijatelju. Pokret je izvršen pri slaboj mjesečini.

Avdina ćela je sijala kao pun mjesec.

Kad komandant to opazi, odmah dade naređenje preko veze:

— Neka Avdo pokrije glavu, jer će nas otkriti neprijatelju!

Naređenje je kolalo od usta do usta:

— Pokrij glavu, Avdo!

— Pokrij ćelu, Avdo!

— Pokrij tikvu, Avdo!

PARTIZANSKI SANITET U ISTOČNOJ BOSNI

Već početkom septembra 1941. štab sarajevske oblasti u svom pismu komandantima bataljona i komandirima četa u tački sedmoj kaže:

»Sanitetska služba. — Svaki štab bataljona treba da ima potrebno ljudstvo za sanitetsku službu, kao i materijal i lijekove. Svaka četa da ima dva do tri bolničara koji će moći da ukažu prvu pomoć. Ako još nema osposobljenog ljudstva za bolničare, neka drug doktor organizuje kratki kurs. Pri četama neka se nađe najpotrebnijeg sanitetskog materijala (materijal dostaviti bolničarima četa)«.

I zaista takvi su kursevi za sanitetsko osoblje i održani. Na tim kursevima dobile su potrebna sanitetska znanja mnoge naše drugarice, kao Ruža Oljača, Henika Altarac Vuja, Jelena Hamović, Ankica Albahari i mnoge druge, koje su stekle velike zasluge kao prvi organizatori sanitetske službe Narodnooslobodilačke vojske sarajevske oblasti.[1])

Negdje oko 20. avgusta 1941. formirana je mala bolnica za područje Romanijskog odreda u selu Bijele Vode, sjeverozapadno od sela Podromanije. Bolnica je imala oko četrdesetak ležaja, koji su bili smješteni po seoskim kućama. Stručnog osoblja nije imala. Ruža Oljača, koja je prije ustanka dugo radila kao medicinska sestra u ordinaciji jednog beogradskog ljekara, bila njen upravnik. Ona je bila i ljekar i medicinska sestra, a bolničarke su bile priučene seljanke iz Bijelih Voda i okoline. Tu je radila i Jelena Zafirovski, koja je do tada radila u stalnoj ambulanti u Knežini.

[1]) Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. — Tom IV, knjiga 1.

U toj bolnici je bilo dvadesetak teških i lakših ranjenika iz borbi koje su vođene na Sokocu, Crvenim stijenama i na Palama. Tu je polovinom septembra 1941. Ruža Oljača organizirala sanitetski kurs za bolničarke, na kojem je bilo dvadeset učesnica, koje su osposobljene za pružanje prve pomoći u četama. Bolnica je krajem septembra rasformirana, kada su svi teži ranjenici prebačeni u bolnicu u Han-Pijesak.

U Šahbegovićima, takođe na području Romanijskog odreda, formirana je ambulanta za pružanje prve pomoći ranjenicima. Ovom ambulantom rukovodila je Henika Altarac Vuja, tekstilna radnica iz Sarajeva. Prošavši kroz razne sanitetske kurseve, Vuja se osposobila za dobru bolničarku, za instrumentarku, kao i za referenta saniteta bataljona i brigade. Kao takva ona je odigrala značajnu ulogu organizatora saniteata u istočnoj Bosni.

U novembru 1941. organizirana je bolnica Majevičkog odreda u selu Vukosavci, sjeveroistočno od sela Lopare. Bolnica je bila smještena po seoskim kućama. Njen kapacitet iznosio je oko četrdesetak ležaja. Tu su bili ranjenici iz borbi koje su vođene oko sela Lopare, Miladije i Šibošnica. Upravnik ove bolnice bila je dr Rosa Hadživuković. Bolnica je sa svojim radom prestala 20. februara 1942. poslije mučkog četničkog napada na štab Majevičkog partizanskog odreda.

Takođe u novembru 1941. formirana je bolnica Majevičkog odreda i u selu Korenita. Kapacitet te bolnice iznosio je dvadeset do trideset ležaja. Upravnik ove bolnice bio je tada medicinar Nikola Spasojević. Bolnica je radila također do 20. februara 1942. kao i u Vukosavcima.

U selu Brezici, sjeveroistočno od Maglaja, polovinom avgusta 1941. godine, osnovana je bolnica Ozrenskog partizanskog odreda. Ona je bila smještena u tamošnjoj školi. Bolnica je bila dobro opremljena i imala je prave krevete. Njen kapacitet iznosio je trideset postelja. Kroz ovu bolnicu prošlo je oko dvjesta ranjenika i bolesnika. Ranjenici koji su ovdje ležali i liječili se potiču iz borbi vođenih oko Doboja, Maglaja, Usore i Gračanice. Upravnik bolnice bila je u to vrijeme učiteljica Dušanka Vajić. Sa Dušankom su sarađivale i seoske omladinke Draginja Mitrović[2]) i Zora Pijuković. Dušanka Vajić kasnije je uspješno vršila dužnost medicinske sestre. Radila je u bolnici koja se nalazila u selu Mitrovići, kao i u Zeničkom partizanskom odredu. Prešavši u Srem zaiedno sa Šestom istočnobosanskom brigadom, 1942. god., tamo je njegovala naše ranjenike i bolesnike. Poginula je 1944. god.

Oko 17. decembra 1941. u bolnicu Ozrenskog partizanskog odreda stiže ljekar dr Roza Papo. Budući da bolnica do tada nije imala

[2]) Junački poginula kao borac 6. istočnobosanske brigade u borbi kod Capardi.

ljekara, to je ona, iako sa malo iskustva, organizovala dosta dobru medicinsku obradu ranjenika i bolesnika. Odmah je oformila kurs za obuku mladih drugarica u pružanju pomoći.

Polovinom septembra 1941. u selu Dobrodoli formirana je bolnica, koja je smještena po seoskim kućama. Mogla je primiti tridesetak ranjenika i bolesnika. U toj bolnici se liječilo 15 teških ranjenika iz borbi oko Rogatice. Tu su održana i dva sanitetska kursa. Posjećivalo ih je dvadeset boraca iz jedinica. Kada se bolnica, polovinom oktobra 1941, rasformirala, teški ranjenici su odavde prebačeni u bolnicu u Han-Piješku.

Polovinom oktobra 1941. formira se bolnica u Han-Pijesku. Ova bolnica bila je u bivšem Kraljevom dvorcu. Upravnik bolnice bila je Danica Kabiljo, pravnik, a od ljekara tu je radio dr Dušan Milošević. Kapacitet bolnice iznosio je oko osamdeset postelja, a ranjenici koji su tu ležali bili su iz borbi koje su se vodile na sektoru Zvornika, Kladnja i Olova. Bolnica je prestala da radi početkom druge neprijateljske ofanzive, kada su svi lakši ranjenici otišli sa. jedinicama, dok su ostali prebačeni u bolnicu Šekovići — manastir Lovnica.

Isto tako polovinom oktobra formirana je bolnica u Vlasenici. Ona se nalazila na tri mjesta: u civilnoj bolnici, u školi i u žanđarmerijskoj postaji. Njen kapacitet iznosio je sto pedeset ležaja. U ovoj bolnici je radila kao ljekar dr Ana Čabak. Kroz ovu bolnicu prošlo je sto pedeset ranjenika iz borbi koje su vođene na sektoru Zvornik — Kladanj — Olovo. Početkom druge neprijateljske ofanzive ona je bila rasformirana. I ovdje su svi pokretni ranjenici krenuli sa jedinicama, dok je jedan dio težih ranjenika prebačen u selo Šekovići.

Kao i bolnica u Han-Pijesku i Vlasenici, formirana je polovinom oktobra i u Srebrenici bolnica sa upravnikom dr Asimom Cemerlićem. Ona se nalazila u zgradi civilne bolnice i raspolagala je sa tridesetak kreveta. Kroz ovu bolnicu prošlo je oko četrdesetak ranjenika. Kada je došlo do sukoba sa četnicima, bolnica je ostala na njihovoj teritoriji, dok su svi pokretni bolesnici i ranjenici bili evakuisani.

Krajem oktobra 1941. formirane su bolnice i pri odredu »Zvijezda«. Bolnice su bile smještene po kućama u selima Okruglica, Srednje, Višnjici, Karaula i Nišići. Njen kapacitet iznosio je dvadeset ležaja. Upravnik ove bolnice bio je medicinar Mordo Abinun Markus, a sa njim je radila i Vera Kušec. Bolnica je rasformirana aprila 1942, kada je sa Drugim udarnim bataljonom krenulo petnaest ranjenika i bolesnika prema selu Šekovići. Sa njima je krenuo na nosilima i drug Pero Stambolić. Uz medicinara Markusa radila je kao bolničarka i Klara Levi Dragica. Oboje su četnici ubili.

U novembru 1941. formirana je bolnica u selu Kula, na cesti Sarajevo — Rogatica. Ona je bila smještena u tri omanje kafane. Kapacitet joj je bio pedeset postelja i kroz nju je prošlo oko pedeset do šezdeset ranjenika i bolesnika. Tu je kao upravnik radila Ruža Oljača. Tada su ovamo stigli ljekari dr Dejan Popović i dr Dragan Jovanović. Početkom druge neprijateljske ofanzive ova bolnica je prestala sa radom. Nepokretni ranjenici su smješteni kod sigurnih pristalica narodnooslobodilačkog pokreta, a ostali su prebačeni u selo Šekovići.

Zenički odred je januara 1942. formirao bolnicu u selu Pepelari u zgradi mekteba. Upravnik bolnice bio je medicinar Rasim Đindo, a kao bolničarke tu su radile Ljubica Maslić, radnica iz Zenice, i Desa Todić, učenica iz Zenice.

Početkom jan-uara 1942. neprijatelj je iz aviona bombardovao bolnicu u selu Brezici na Ozrenu, koja je formirana još avgusta 1941. Tom prilikom je jedan ranjenik poginuo, a dvije drugarice ranjene. Bolnica koja se nalazila u školi premješta se u seoske kuće, a za desetak dana, kada je škola bila popravljena, ranjenici i bolesnici su opet vraćeni u nju.

Marta 1942. bolnica iz sela Pepelari premješta se u selo Mitrovići. Dolaskom Grupe udarnih bataljona ona postaje njenom bolnicom, sve do odlaska bataljona u Šekoviće. U to vrijeme upravnik ove bolnice bila je dr Roza Papo.

Poslije gubitka Užica jedinice oko Vrhovnog štaba vršile su velike pokrete u pravcu istočne Bosne, te su oslobodile njen jugoistočni dio. Ranjenici su slijedili pokrete svojih jedinica. Na igmanskom maršu preko Sarajevskog polja i planine Igman, koji je trajao dvadeset časova, sanitet je obezbjeđivao transport ranjenika.

U to vrijeme sanitet Vrhovnog štaba je imao: dvije veće centralne bolnice sa oko sto pedeset kreveta, koje su bile dosta stabilne, sa mogućnošću hirurškog rada; jedna od njih nalazila se na Zabljaku, a druga u Foči; i bolnicu za liječenje smrzotina u Rudinama — Piva. U njoj je ležalo oko sedamdeset bolesnika sa promrzotinama sa igmanskog marša iz januara 1942. Osim toga, tu su bile još dvije omanje bolnice, sa po dvadeset do trideset kreveta. Jedna se nalazila u Goraždu, a druga u Čajniču. Oko šest manjih bolnica, previjališta i prihvatilišta bilo je u Trnovu i u D. Kruševu.

Formirana je i jedna mobilna hirurška ekipa na čelu sa dr Đurom Mešterovićem. Druga hirurška ekipa sudjelovala je u akciji na ustaško uporište Borač, sredinom aprila 1942. god., i radila u školi sela Izgori. Ekipom je rukovodila medicinska sestra Borka Pihler-Demić, a kao hirurg je radio zarobljeni Italijan dr Đovani Bava.

Polovinom aprila 1942. u fočanskoj bolnici bilo je koncentrirano sto četrdeset ranjenika i bolesnika, među kojima su bili i svi

teži ranjenici i bolesnici iz bolnice u Goraždu. Ovih sto četrdeset bolesnika i ranjenika u Foči sanitet Vrhovnog štaba klasificirao je ovako: 40 za transport kolima i nosilima, 45 za transport konjima, a 55 ranjenika i bolesnika — pješaka.

Ova koncentracija težih bolesnika i ranjenika izvršena je za njihovu evakuaciju u Rudine, kao pripremna mjera obezbjeđenja od treće neprijateljske ofanzive, koja je bila već na pomolu. Evakuacija je izvršena planski i u potpunom poretku. U bolnicama Čajniče i Goražde tada je ostalo samo još oko četrdeset lakih bolesnika sposobnih za pokret.

Sedamnaestog aprila 1942. četnici napadaju štab Ozrenskog partizanskog odreda i Prvi bosanski udarni bataljon, koji je bio stigao na Ozren. Isto tako oni napadaju i odredsku bolnicu, koja se tu nalazila. Bilo je osam ranjenika.

Dva dana kasnije jedinice Ozrenskog odreda, kao i Prvog udarnog bataljona, odlaze iz sela Brezici preko sela Bresnica, prelaze prugu između Vozuće i Zavidovića, kao i rijeku Krivaju i smještaju se u selu Kamenica. Sa njima se evakuisalo i 15 pokretnih ranjenika iz bolnice koja se nalazila u selu Brezici.

Krajem aprila 1942. bolnica u selu Mitrovići ispod kote 642 *(odred »Zvijezda«)* prestaje sa radom. Pokretni ranjenici i bolesnici krenuli su sa jedinicama u s. Šekovići, a nepokretni su smješteni u selo Brnjici, gdje ih je neprijatelj pronašao i velikom većinom pobio. Među ovim teškim ranjenicima nalazio se i Alija Hodžić, narodni heroj.

Početkom maja 1942. formira se Treći udarni bataljon od partizanskih jedinica *zeničkog kraja.* Za referenta saniteta postavljen je dr Edhem Čamo, a dr Roza Papo za referenta saniteta Prvog udarnog bataljona.

Sredinom maja Grupa udarnih bataljona kreće iz zeničkog kraja s pokretnim ranjenicima i bolesnicima preko rijeke Krivaje i planine Konjuh, te stiže u Šekoviće.

Krajem maja formira se bolnica u manastiru Lovnica ■— Šekovići. Bolnica je bila dosta dobro smještena i u početku nije imala ljekara. Njen kapacitet bio je 60 postelja. Bolnica je bila slabo snabdjevena sanitetskim materijalom. U nju su, poslije druge neprijateljske ofanzive, bili prebačeni ranjenici i bolesnici iz bolnice u Han-Pijesku i Vlasenici, a sa njima su stigle i neke drugarice bolničarke. U ovoj bolnici odmah započinje sanitetski kurs za četne bolničare koji je pohađalo 10 drugarica. Po završetku kursa njima je popunjen sanitet po četama. Dolaskom Grupe udarnih bataljona ona je postala bolnicom ove grupe, a kasnije bolnicom Šeste istočnobosanske brigade. Tada je dr Roza Papo postala njen upravnik, ujedno vršeći i dužnost referenta saniteta bataljona.

Polovinom juna 1942. Grupa udarnih bataljona napada Vlasenicu. Organizovano je previjalište 10 km od Vlasenice_. U ovoj borbi

bilo je petnaest ranjenika, kojima je pružena pomoć i oni su odmah evakuisani u bolnicu u manastiru Lovnici.

Početkom avgusta formirana je Šesta bosanska brigada. Za prvoga referenta saniteta ove brigade postavljen je dr Dragan Jovanović.

Između 20. i 28. avgusta neprijatelj napada Šekoviće. Bolnica koja se nalazi u manastiru Lovnici evakuiše se. Lakši ranjenici odlaze sa jedinicama, a teži se baziraju u šumu. Ipak su bila zarobljena dva ranjenika, kao i dvije bolničarke. Tom prilikom zarobljena je dr Lipman te je odvedena u Tuzlu gdje je i strijeljana.

Dvadeset osmog novembra 1942. Šesta bosanska brigada, u sadejstvu sa Sremskim odredom, vodi žestoku borbu sa četnicima na Maleševcima. Svoje previjalište brigada je razvila 2 km sjeverozapadno od sela Maleševci. Brigada je u toj borbi imala 12 mrtvih i 30 teških, kao i nekoliko lakših ranjenika. Istoga dana je u selu Maleševci oformljena i bolnica. Nakon osam dana izvršena je evakuacija pokretnih ranjenika, koji su krenuli sa jedinicama, a šest težih ranjenika ostalo je skriveno u selu Donja Bukovica.

Nova ofanziva Nijemaca na Majevicu uslijedila je nakon toga. Šesta brigada zajedno sa Fruškogorskim partizanskim odredom vodi ogorčene borbe sa Nijemcima i pod borbom, skupa s bolnicom i sa tridesetak ranjenika kreće pravcem Zabrđe — Ravni Zavid — Rožanj — Rožanjska kosa, te izlazi na cestu Zvomik — Tuzla poviše sela Capardi i preko Borogova stiže u Šekoviće.

U decembru 1942. formirana je ponovo bolnica u manastiru Lovnica i to ovoga puta kao bolnica Šeste istočnobosanske udarne brigade. Tada je formirano posebno hirurško odjeljenje, a u selu Ašćerići kraj Šekovića i zarazno odjeljenje. Za upravnika ove bolnice postavljena je dr Roza Papo. U zaraznom odjeljenju smješteni su borci koji su oboljeli od pjegavog tifusa. To su bili bolesnici prvenstveno iz Fruškogorskog partizanskog odreda.

*

Krajem januara 1943. Šesta brigada napada utvrđeno neprijateljsko uporište Caparde na cesti Tuzla — Zvornik. U toj borbi bilo je oko 25 ranjenika, koji su evakuisani u manastir Lovnicu, gdje se nalazila brigadna bolnica.

Desetog marta iste godine Šesta brigada napada Han-Kram i Zljebove. U ovom napadu brigada je imala 28 ranjenika. Brigadno previjalište se razvija odmah tu na licu mjesta i ukazuje prvu pomoć na samom položaju. Tome je razlog bio i taj što su sva okolna sela bila spaljena. Ranjenici su po velikom snijegu evakuisani u Šekoviće.

Sredinom marta formirana je Prva majevička brigada, a za njenog referenta postavljena je dr Roza Papo.

Oko 20. marta 1943. 80 ranjenika i bolesnika iz bolnice u manastiru Lovnica evakuiraju se preko sela Rakino Brdo, prelaze cestu Tuzla — Zvornik i onda preko Jelice stižu u selo Trnovo.

Dvadeset trećeg marta obje brigade (Šesta bosanska i Prva majevička) polaze iz Šekovića u sastav glavnine.

Uslijed velike opasnosti od napada koji bi mogao svakog časa da uslijedi od strane četnika bolnica iz manastira Lovnice na čelu sa dr Rozom Papo prebacuje se preko planine Jelice u selo Trnovu.

Selo Trnova sa velikim brojem zaselaka bilo je vrlo dobro poznato u bližoj okolini. Tokom žestokih borbi koje su ovuda vođene ovo selo je upoznala i cijela istočna Bosna. Zbog toga je Trnova dobila naziv »Mala Moskva«. I nije onda nikakvo čudo što je Trnova, kao i cijela Semberija, u istoriji saniteta NOB-a, odigrala tako važnu ulogu. Selo Trnova je doživljavalo velika slavlja i veliku tugu skupa sa ogromnom bolnicom koja se nalazila u njegovim njedrima. I ta ogromna partizanska bolnica isto tako je postala vrlo poznata širom cijele istočne Bosne, pogotovo kada je postala bolnicom broj dva Trećeg korpusa. Seljaci Trnove su sa velikim entuzijazmom pružali svakovrsnu pomoć. Čuvali su je i svakodnevno su bdili nad njom. Napravili su zemunice za skrivanje ranjenika i bolesnika u slučaju neprijateljskog napada. Stoga bi bilo posve nepravilno i pogrešno stavljati ovu bolnicu u red tajnih ili konspirativnih bolnica onoga tipa kao što su bile one dobro sakrivene male bolnice koje su partizani gradili u Sloveniji, Sremu ili u Vojvodini. Ta je bolnica nekada imala po 1.500 pa i više ranjenika i bolesnika. Ma koliko mi to željeli, nju nikako nije bilo moguće tako prikriti da bude posve tajna. Zbog specifičnosti uloge Trnove bolnica u njoj morala je, odgovarajući tome, da odigra svoju specifičnu ulogu, bez obzira na to kakve su teškoće doživljavali ranjenici i bolesnici u njoj, a zajedno sa njom i stanovništvo toga znamenitog sela. I na kraju, kada ma šta raspravljamo o ovoj bolnici, ne smijemo nikada zaboraviti ni tu činjenicu da je Semberija sa Trnovom i planinom Majevicom bila naša istočnobosanska Kozara, gdje je gorio plamen ustanka mnogo silnije i jače nego u nekim drugim područjima.

Bolnica u Trnovi formirana je s proljeća 1943. Ona se sve više i više razvijala, naročito poslije završetka pete neprijateljske ofanzive. Odmah se formiraju odjeljenja, i to u zaseoku Jaković hirurško odjeljenje, odjeljenje za lake ranjenike u Kacevcu, a zarazno odjeljenje u zaseoku Bukovcu. Kapacitet bolnice bio je vrlo velik. Tu je kasnije stvoreno i sanitetsko skladište sa materijalom koji je dobiven iz Bijeljine i Janje.

Kada je formiran 3. korpus, ova je bolnica postala bolnicom broj 2 Trećeg korpusa NOV, dok je ona u Šekovićima nazvana bolnicom broj 1.

U ovoj bolnici osim dr Roze Papo, koja je bila njen prvi organizator, radili su u raznim vremenskim periodima: dr Mento Salom, dr Dušan Savić, dr Elza Karanfilović, dr Ivo Lev, dr Edo Dajč, dr Franjo Bišić, dr Ivo Baboselac, dr Herman Barmaper, dr Asim Čemerlić, dr Ivo Dražić i drugi.

Od farmaceuta tu su radili mr Bruno Finklštajn i mr Kraus.

Dvadeset petoga maja 1943. formirana je bolnica Gornje Crnjelovo, sjeverozapadno od Bijeljine, za smještaj ranjenika i bolesnika koji su se nalazili po raznim kućama po selima i zaseocima bijeljinskog sreza. Njen kapacitet bio je do 600 ležaja. Ova bolnica uglavnom je služila za ranjenike Bosutskog i Majevičkog odreda. Tu su takođe napravljene baze — zemunice za sklanjanje ranjenika u slučaju napada od strane neprijatelja. Njen upravnik bio je dr Dušan Savić Dado. Usljed nadiranja neprijatelja ova bolnica je morala biti evakuisana, a njeni ranjenici i bolesnici bili su prebačeni u Trnovu.

*

Po završetku pete neprijateljske ofanzive stižu u ogromnom broju ranjenici i bolesnici iz raznih jedinica koje su učestvovale u znamenitoj borbi na Sutjesci, kao i ranjenici i bolesnici koji su pristizali prilikom daljeg prodiranja naših jedinica prema sjevernim dijelovima istočne Bosne. Zbog toga se za njihov smještaj i liječenje formiraju bolnice u selu Sekovići kao i u zaseocima oko njega i u selima Rudište, Cikote, Vrela, Gaćići, Mihajlovići, Petrovići, Bišina i dr.

Dr Gojko Nikoliš je početkom jula 1943. pisao Vrhovnom štabu:

»Bolnica Prve (Proleterske) divizije broji 268 ranjenika i bolesnika. Ishrana i ljekarska slžuba su u vrlo dobrom stanju. Svi ranjenici upućivani su sa odgovornim bolničarskim i ljekarskim osobljem. Stab divizije snabdijeva izdašno bolnicu živežnim namirnicama. Smještena je u selima južno od Šekovića.

— Bolnica Druge (proleterske) divizije: Stanje u toj bolnici je vrlo teško ... Bolnica broji 370 ranjenika i bolesnika, koji su smješteni u planini u vrlo nečistim pojatama. Ishrana je vrlo slaba . .. Komanda područja, koja se stara o ishrani, u stanju je da daje svega 200 gr kukuruznog hljeba dnevno i mast...

— Na ovoliki broj ranjenika divizija je poslala svega jednog ljekara, drugaricu Stanojku Đurić, mada divizija raspolaže dovoljnim brojem ljekara, koje im je stavio na raspolaganje Sanitetski odsjek...

— U toku današnjeg dana sproveli smo reorganizaciju bolnice Druge divizije. Tim samim popraviće se unekoliko stanje ishrane. Sutra će se izvršiti i klasifikacija ranjenika i odvajanje pješaka za Majevicu

— Neophodno je potrebno da se iz Kladnja uputi pomoć u hrani...«

I 11. jula 1943. dr Gojko Nikoliš dalje javlja Vrhovnom komandantu drugu Titu:

»Ja sam se sinoć vratio iz Šekovića. Stanje bolnice je sljedeće: grupa pješaka u broju 800 prebačena je na Majevicu. Teren koji joj je dodijeljen relativno je uzak (istočni dio Majevice prema Semberiji), ali s obzirom na to da je ta grupa pokretljiva, ona će moći da se izvuče ispred eventualne ofanzive[3]).

— Grupa nepokretnih smještena je malim dijelom u selima Vrela, Gaćići (jugoistočno od sela Šekovići), a većim dijelom na Bišini, sjeverno od Šekovića, u šumskim pojatama.

— Brojno stanje ove grupe jeste: 25 nosila (teških o. m.) i 275 konjanika (srednje teških o. m.) ukupno 300.

— Problem obezbjeđenja ove grupe rješava se kopanjem skloništa. Treba nastojati da se novi ranjenici ne šalju u Šekoviće. Isto tako potrebno je da jedna jača jedinica bude obavezana ovom grupom ranjenika i to ne sa zadatkom da ih teritorijalno brani, nego da izvede pokret onih ranjenika za koje neće biti mjesta u skloništu ...«

Istoga dana, 11. jula 1943, dr Vladimir Boljakov, upravnik bolnice teških ranjenika na Bišini kod Šekovića, javlja zamjeniku načelnika Vrhovnog štaba Velimiru Terziću:

»Naša novoosnovana bolnica koja prikuplja sve teške ranjenike (nosila i konjanici) broji sada 450 ranjenika...

— Ona grupa koja je bila upućena na Majevicu, 250 ranjenika
— pješaka nije mogla preći preko ceste i vratila se nazad.

— Prema tome brojno stanje ranjenika je 700. Sada se izgrađuju skloništa (zimovnici) za svaki slučaj. Međutim naša bolnica nema za sada nikakvog osiguranja ...«

Iz ovo nekoliko podataka vidi se koliki je bio pritisak ranjenika i bolesnika na Šekoviće. S jedne strane nadiranje Vražje divizije, s druge nedostajanje prehrambenih artikala za toliki broj ljudstva. Upravo zbog toga dolazilo je do prebacivanja ranjenika i bolesnika, barem onih pokretljivijih, preko planine Majevice u bogatiju Semberiju.

Početkom jula Prva vojvođanska brigada evakuiše iz Šekovića 500 — 600 pokretnih ranjenika i bolesnika i sa njima, uz vrlo tešku borbu, prelazi preko ceste Zvornik — Tuzla i uspijeva da ih sve prebaci preko planine Jelice i dovede u bolnicu Trnova. Komandant pokreta bio je Ljubiša Urošević, načelnik štaba novoformirane Šesnaeste vojvođanske divizije, a sanitetski rukovodilac ove grupe ranjenika u pokretu bio je dr Moni Levi, referent saniteta iste divizije.

[s]) Misli se na ofanzivu Vražje divizije koja je i uslijedila. Tom prilikom su mnogi teški ranjenici stradali.

Svi ranjenici i bolesnici koji su zbog pritiska neprijateljske ofanzive stizali iz Šekovića preko Majevice prihvaćeni su u manastiru Tavna, gdje su se okrepljivali i odmarali. Teži ranjenici i bolesnici odvajani su i upućivani u Trnovu. Ostali ranjeni i bolesni borci transportovani su u zaseoke Semberije, te su stacionirani u mjestima Modran, Golo Brdo, Bukovica i dr.

Drugog jula formira se Sedamnaesta divizija, a za njenog referenta saniteta postavljen je dr Dragan Jovanović, zubar iz Beograda. Za referenta saniteta Šeste brigade postavljena je dr Roza Papo, a za referenta saniteta Petnaeste majevičke brigade dr Ivo Dražić. Gotovo istovremeno formira se Šesnaesta vojvođanska divizija. Za referenta saniteta ove divizije postavljen je dr Moni Levi. U Prvoj vojvođanskoj brigadi referent saniteta bio je dr Mirko Kos, u Drugoj dr Stanojka Đurić, a u Trećoj dr Albert Atijas.

U obje divizije organiziraju se kursevi za četne bolničare i referente saniteta bataljona. Postepeno nastaju u brigadama i bataljonima mobilne higijenske ekipe sa »partizanskim buradima«. Organiziraju se bolničarski vodovi po brigadama i bolničarska četa u diviziji. Njihov zadatak je bio da previjaju i izvlače iz prvih borbenih linija ranjene borce i da ih evakuiraju u prvoj etapi.

Petnaestog jula Šesta istočnobosanska brigada prebacuje oko 100 ranjenika iz Šekovića preko Majevice, formira bolnicu svoje brigade u selu Modran, 15 km južno od Bijeljine.

Sredinom jula Vražja divizija napada na Šekoviće. Pokretni ranjenici u Šekovićima kreću sa jedinicama na Milan planinu, a teški, koji su bili sklonjeni u pećinu, stradaju, pošto ih je neprijatelj otkrio (oko 200). Tom prilikom neprijatelj spaljuje bolnicu u manastiru Lovnici.

Dvadeset prvog jula 1943. opet se vraćaju pokretni ranjenici koji su bili na Milan planini i smještaju se u Šekovićima. Bolnica se smješta po okolnim zaseocima opštine Šekovići i Brajinci. Formira se uprava bolnice i organiziraju razna odjeljenja.

Krajem jula Šesnaesta vojvođanska divizija formira svoju divizijsku bolnicu, koju je smjestila u manastiru Tavna, blizu Trnove. Za upravnika ove bolnice postavljen je dr Mirko Kos. Na njegovo mjesto za referenta saniteta Prve vojvođanske brigade postavljen je dr Stjepan Herceg.

Tridesetog jula 1943. Šesnaesta vojvođanska divizija u sadejstvu sa Majevičkim odredom napada Bijeljinu. Tada je iz Bijeljine došao hirurg dr Ivo Baboselac sa cijelom svojom operacionom ekipom, i sa mnogo sanitetskog materijala. Dvadeset ranjenika iz te borbe evakuisano je u Trnovu i u manastir Tavna.

Cim je stigao dr Ivo Baboselac, odmah je formirana i hirurška mobilna ekipa Šesnaeste vojvođanske divizije. Formalno za komandanta ove ekipe postavljen je dr Mirko Kos, jer je u prvo vrijeme ona direktno pripadala pod komandu upravnika divizijske bolnice.

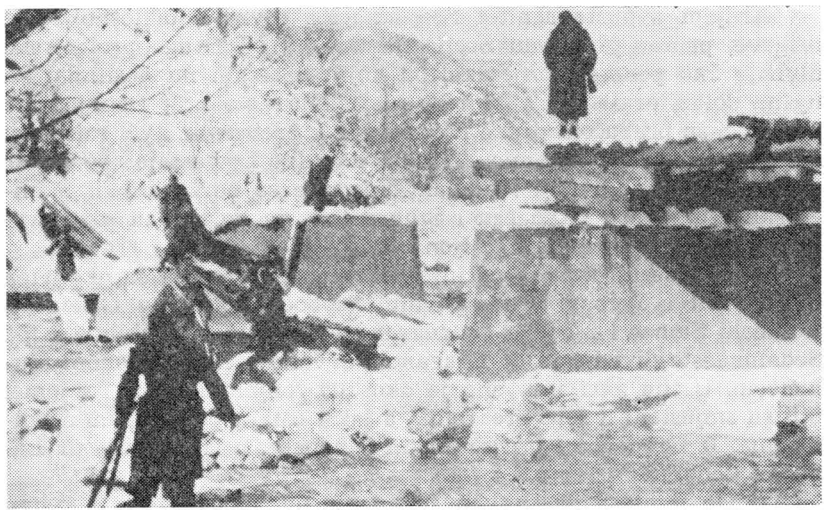

Borci 16. muslimanske brigade prelaze Drinjaču u toku VI neprijateljske ofanzive

Stvarni šef ekipe bio je dr Ivo Baboselac. Sa njim u ovu ekipu ušla je njegova cijela grupa saradnika koju je izveo iz bijeljinske bolnice. Njegov instrumnetarij, koji je u cijelosti sa sobom donio, također mu je predan na upotrebu. Dodijeljen mu je i potreban broj konja, a napravljeni su i tovarni sanduci za pakovanje materijala i instrumenata.

Sredinom avgusta iste godine vrši se napad na Vlasenicu. U ovoj akciji učestvuju sve jedinice Šesnaeste vojvođačke divizije. Hirurška mobilna ekipa, sa dr Ivom Baboselcem, razvila se i radila je na desetom kilometru na cesti koja vodi od Vlasenice prema Šekovićima. Od 6 ranjenika, koliko je bilo u ovoj akciji, na dvojici su izvršene hirurške intervencije.

Od 20. do 26. avgusta izvršen je drugi napad na Bijeljinu. U ovom napadu učestvuju jedinice Šesnaeste vojvođanske divizije. Njena hirurška mobilna ekipa radila je u selu Patkovača, 5 km južno od Bijeljine. Pošto je to bila krupnija akcija, imali smo 80 ranjenih boraca. Od toga je bilo 20 za hirurške intervencije. Nakon obrade svi ranjenici su evakuisani u bolnicu u Trnovi, a jedan veći dio (laki ranjenici) u divizijsku bolnicu — manastir Tavna.

U Bijeljini je zaplijenjena velika količina sanitetskog materijala. Bilo ga je toliko da smo ga morali iznositi u kamionima. Tada smo formirali divizijsku apoteku, kao i sanitetsko skladište divizijske bolnice, koje je kasnije pretvoreno u sanitetsko skladište Trećeg korpusa. U Bijeljini su zatečeni ljekari: dr Boris Pegan, dr Pero Popović, dr Vojko Popović, zubar Lerh i student farmacije Bogdan Aleksić.

Krajem avgusta sanitet Sedamnaeste divizije, odnosno Šeste brigaae, primio je u selu Seone na Ozrenu od Druge proleterske divizije oko pedeset ranjenika, od kojih 8 teških na nosilima. Sa njima dolazi ctr ivo Lev, koji je kao iekar radio kraj Doboja. Ovi ranjenici su prebačeni preko r. Spreče u s. Srebrenik. Teži ranjenici su otuda preDačeni u bolnicu Trnova, a dr Ivo Lev ostaje kao Ijekar u Sedamnaestoj diviziji i odmah započinje sa održavanjem bolničarskih kurseva u Gradačcu i Srebreniku, na kojima su se usavršavali referenti saniteta bataljona.

Sadamnaesta divizija počinje početkom septembra sa akcijama u Posavini i Trebavi. Tada bivaju oslobođeni gradovi Graaačac, Bosanski Samac i Modriča. Formirana je i hirurška mobilna ekipa Sedamnaeste divizije sa dr Draganom Jovanovićem i Dejanom Mučićem. U tim akcijama bilo je oko 100 ranjenika. Teži ranjenici bili su smješteni u selu Srebrenik, a lakši ostaju po brigadnim bolnicama. Iz Gradačca izlazi dr Ervin Ginzberg, a iz Modriča dr Ladislav Lederer.

Istoga mjeseca dr Dragan Jovanović bio je prebačen u sastav srbijansKih jedinica, tako da je jedno vrijeme, upravo pred napad na 'i'uzlu, Sedamnaesta divizija ostala bez hirurške ekipe. Na mjesto referenta saniteta Sedamnaeste divizije postavljena je dr Roza Papo, a u Šestoj brigadi dr Ladislav Lederer. Kada je, 21. septembra 1943, formirana Šesnaesta muslimanska brigada, dr Ervin Ginzberg postavljen je za njenoga referenta saniteta.

Polovinom septembra formiran je Posavsko-trebavski partizanski odred. Tada je formirana i odredska ambulanta. Za referenta saniteta ovoga odreda postavljen je student medicine Bešlaga Korajkić. Ova ambulanta postojala je sve do septembra 1944. god. Kroz nju je prošlo oko 200 ranjenika i bolesnika.

Oko 20. septembra 1943. u istočnu Bosnu dolazi štab Trećeg korpusa sa komandantom Kostom Nadom i komesarom Vladimirom Popovićem. Sa štabom korpusa stiže Druga krajiška brigada, s kojom je kao njen referent saniteta došao i student medicine Hajro Kulenović. Naredbom štaba Trećeg korpusa ova brigada ulazi u sastav Sedamnaeste istočnobosanske divizije. Za referenta saniteta Trećeg korpusa postavljen je dr Dura Mešterović.

Dvadeset devetog septembra 1943. počinje borba za oslobođenje Tuzle i cijelog rudarskog bazena.

U oslobođenju Tuzle učestvuju jedinice Sedamnaeste istočnobosanske i Šesnaeste vojvođanske divizije, kao i jedinice Majevičkog partizanskog odreda. Hirušku mobilnu ekipu Trećeg korpusa formirao je potpukovnik dr Dura Mešterović. Ona je bila smještena u selu Čanići, sjeverozapadno od Tuzle. Trijažna stanica postavljena je u selu Dubrave, gdje se nalazila i brigadna bolnica Druge krajiške brigade. Kroz hiruršku mobilnu ekipu prošlo je oko 60 ranjenika. Od toga je dvadeset sedam hirurški obrađeno. Teški ranje-

nici, na kolima i na nosilima, evakuisani su u Srebrenik, gdje se nalazila bolnica Sedamnaeste divizije čiji je upravnik bio dr Ivo Lev.

Hirurška mobilna ekipa Šesnaeste vojvođanske divizije smještena je u selu Mačkovac kod Lopara, na cesti Tuzla — Brčko. Prihvatna ambulanta Šesnaeste divizije sa dr Stanojkom Đurić postavljena je u selu Kovačići, 1,5 km sjeverno od Gornje Tuzle. Trijažna stanica nalazila se u selu Simin Han. Kroz prihvatnu ambulantu prošlo je preko stotinu ranjenika ne samo iz Šesnaeste divizije nego i iz drugih jedinica koje su vodile borbu za oslobođenje Tuzle. Ranjenici su onda evakuisani u Mačkovac, gdje su hirurški obrađivani. Poslije toga teški ranjenici evakuisani su u Trnovu, a laki u manastir Tavna.

Sedamnaesta divizija u borbama za Tuzlu imala je 188 ranjenika.

Konačno su 2. oktobra 1943. jedinice Sedamnaeste i Šesnaeste divizije kao i Majevičkog odreda, oslobodile grad Tuzlu. Zaplijenjena je velika količina raznovrsnog materijala, među kojim i mnogo sanitetskih torbica. Tu su zatečeni ljekari: dr Luka Šimović, dr Simeon Griner, dr Vojislav Novaković, dr Đorđe Dragić, dr Bader, dr Milan Goldner, dr Vlado Ajzenšteter, dr Bela Hohšteter, dr Aleksandar Švarc, dr Feliks Kajtner (hirurg), dr Asim Čemerlić, dr Edo Dajč (ortoped), dr Vladimir Nojman, dr Evgenije Šerstnev, apotekar Vladoje Grabarić i student farmacije Porges. Svi su oni bili raspoređeni po jedinicama i bolnicama i na taj način su snažno ojačali sanitet Trećeg korpusa.

Petog oktobra 1943. Sedamnaesta divizija formira svoju hirušku mobilnu ekipu sa dr Feliksom Kajtnerom i dr Vojislavom Novakovićem na čelu.

Polovinom oktobra formirana je Osamnaesta hrvatska brigada. Za njenog referenta saniteta postavljen je dr Milan Goldner.

Isto tako sredinom oktobra formirana je i Četvrta vojvođanska brigada, a za njenog referenta saniteta postavljen je dr Boris Pegan.

Devetnaestog oktobra jedinice Šesnaeste vojvođanske divizije napadaju Brčko. Njena hirurška ekipa i trijažna stanica rade u selu Brezovo Polje, a divizijska bolnica u selu Gornja Bukovica. Borbe traju sve do 24. oktobra. Tu je bilo oko 100 ranjenika. Nepokretni ranjenici evakuisani su u Trnovu, a pokretni, skupa sa divizijskom bolnicom, smještaju se u selu Mačkovac. U predgrađu Brčkog, u fabrici čarapa »Solin«, zatečen je dr Boris Dojč, koji se odmah priključio sanitetu Šesnaeste divizije.

Početkom oktobra formirana je Dvadeset sedma divizija. Za referenta saniteta postavljena je medicinska sestra major Borka Demić, a za upravnika divizijske bolnice dr Vladimir Ajzenšteter. Njegov pomoćnik bio je dr Vladimir Nojman. Za epidemiologa di-

vizije postavljen je dr Luka Šimović. Formirana je i divizijska hirurška mobilna ekipa u koju su ušli dr Bela Hohštetner ginekolog i dr Podvinec (otorinolaringolog).

Dvadesetog oktobra Sedamnaesta divizija napada Vareš. Hirurška ekipa i divizijska bolnica nalaze se u selu Pržići. Od 15 ranjenika svega kod dvojice je vršena hirurška intervencija.

Od 21. do 24. oktobra napadan je Sokolac. Učestvuju jedinice Druge krajiške brigade. Brigadno previjalište se nalazi u selu Duge Njive, 2 km od Sokoca, na cesti prema Rogatici. Bilo je 12 ranjenika. Hirurška mobilna ekipa radila je u selu Sijerci. Teški ranjenici evakuisani su u korpusnu bolnicu u selu Šekovići.

Dvadeset osmog oktobra bolnica Sedamnaeste divizije kreće pravcem Vareš — Ozren (Romanijski) preko sela Vrhovina i sela Bijele Vode u selo Šehbegovići. Bolnica broji oko 100 ranjenika, od kojih 50 konjanika.

Krajem oktobra 1943. bolnica u selu Šekovići, koja je već prilično dobro razvijena, postaje bolnicom broj 1 Trećeg korpusa. Za upravnika ove bolnice postavljen je dr Ivo Herlinger. Istovremeno se formira ovdje i sanitetsko slagalište Trećeg korpusa. Upravnik toga slagališta najprije je bio student farmacije Porges, a onda farmaceut Mr Vlado je Graberić.

Od 24. oktobra do 16. novembra Šesnaesta vojvođanska divizija skoro svakodnevno vodi borbe na sektoru: Brčko — Omerbegovača — Potočani — Tobut — Celić — Koraj — Bijeljina. Ranjenici iz ovih borbi evakuiraju se u sela: Trnova, Mačkovac i Jablanica.

Između 11. novembra i 4. decembra jedinice Sedamnaeste divizije vode žestoke borbe oko Sarajeva: kod sela Mokro, Crvene Stijene, Kalauzovići. Hirurška mobilna ekipa i divizijska bolnica nalaze se u selu Šahbegovići. U tim borbama bilo je oko 400 ranjenika, od kojih je nad tridesetoricom izvršena hirurška intervencija. Tri stotine ranjenika je evakuisano iz sela Šahbegovići preko Vlasenice u korpusnu bolnicu Šekovići.

Polovinom novembra formirana je Peta vojvođanska brigada. Za ljekara ove brigade postavljen je dr Boris Rojč.

Od polovine do kraja novembra Dvadeset sedma divizija maršuje pravcem Goražde — Ustikolina — Milotina — Modro Polje — Delijaš — Slavljevići — Ilovica, kojom prilikom dolazi i do okršaja, a bilo je i desetak ranjenika, od kojih 4 teška. Hirurška mobilna ekipa nalazila se u selu Delijaš, desetak kilometara sjeverozapadno od Trnova.

Krajem novembra 1943. načelnik saniteta Trećeg korpusa potpukovnik dr Dura Mešterović, po naređenju Vrhovnog štaba, otišao je u južnu Italiju, da organizira prihvatanje i liječenje naših ranjenika i bolesnika, koji budu tamo stizali avionima. Na njegovo mjesto za načelnika saniteta Trećeg korpusa postavljen je dr Moni Levi.

Početkom decembra 1943, pred Šestu neprijateljsku ofanzivu, pokretni ranjenici i bolesnici iz bolnice u selu Šekovići djelimično se evakuiraju za Vlasenicu, gdje se nalazi štab Trećeg korpusa, a teški ranjenici se baziraju.

Šestog decembra Sedamnaesta divizija i divizijska bolnica sa oko 100 ranjenika i bolesnika kreću sa Romanije pravcem: Sokolac — Han-Kram — Zivinice i smještaju se na područje sela Gornja Višća.

U isto vrijeme Dvadeset sedma divizija se povlači sa područja: Kalimanići — Klečkovac — Barnik — Grbići. Kroz šestu neprijateljsku ofanzivu divizija ima oko 60 ranjenika, koje vodi sa sobom. Na kraju ofanzive ova divizija predaje svoje teške ranjenike u bolnicu Šekovići.

Početkom decembra, tokom šeste neprijateljske ofanzive, Šesnaesta vojvođanska divizija dijeli se u dvije operativne grupe, a isto tako i njena divizijska bolnica. Sa prvim dijelom bolnice određeni su da idu komesar bolnice Manjeta, student farmacije Bogdan Aleksić i dr Boris Pegan. S ovim dijelom bolnice krenula je i hirurška ekipa sa dr Ivom Baboselcem. S drugim dijelom bolnice pošli su dr Mirko Kos, dr Pero Popović i dr Boris Rojč.

Prva grupa divizijske bolnice Šesnaeste vojvođanske divizije sa svojim ranjenicima i bolesnicima prelazi 19. decembra 1943. preko planine Jelice i probija se preko ceste Tuzla — Zvornik. Četnici zarobljavaju oko 80 ranjenika, koje je nakon sedam dana opet oslobodio jedan bataljon Prve vojvođanske brigade i prebacio ih u Šekoviće. Ova grupa divizijske bolnice, pošto je krajem decembra predala svoje teške ranjenike bolnici u Šekovićima, kreće sa 15 konjanika i oko 45 pješaka preko sela Osmaci, prelazeći cestu Tuzla — Zvornik, planinu Jelicu, dolazi u selo Romani i selo Završje. Početkom januara (4. I) 1944. god. ona se sastaje u selu Lopare sa drugom grupom divizijske bolnice, koja je sa sobom dovela 80 — 100 srednje teških i lakih ranjenika i bolesnika. Time je divizijska bolnica Šesnaeste divizije opet bila potpuno kompletna.

Dvadeset petog decembra prebacuje se sa 80 ranjenika preko rijeke Bosne u blizini puta Bosanski Šamac — Modrica na planinu Vučjak. Sa ranjenicima je krenuo dr Oto Fišer, a kao bolesnik od pjegavog tifusa i dr Boris Rojč.

Od 20. do 28. decembra 1943. bolnica Sedamnaeste istočnobosanske divizije sa jedinicama kreće iz sela Orahovica te prelazi prugu Zavidovići — Vozuća. Bolesnici i ranjenici gaze rijeku i uveče stižu u selo Bajvate. Otuda preko planine Velež, sela Kamenica — planine Batanj — sela Lužnica — sela Kamenice, Sprečke kose. Ranjenika i bolesnika bilo je oko 60 koji su prolazili kroz velike teškoće, te su uslijed gladi, napora i zime mnogi pri tome stradali.

Dvadeset sedmog decembra nestao je dr Feliks Kajtner kada je neprijatelj prekinuo kolonu. Bolnica nastavlja put u selo Džine i

u«

gazeći rijeku Krivaju kod Stepin Hana stiže u selo Podgorje, gdje se i smješta. Prilikom ovog teškog marša nestao je dr Vojislav Novaković, skrhan od pjegavog tifusa, hladnoće, premorenosti i gladi.

Dvadeset devetog decembra divizijska bolnica Sedamnaeste divizije dijeli se u dvije grupe. Jedna grupa kreće sa Šesnaestom muslimanskom brigadom, a druga sa Petnaestom majevičkom.

*

Početkom januara 1944. u selu Zunovi, jugoistočno od Olova, neprijateljska avijacija napada štab Dvadeset sedme istočnobosanske divizije. Tom prilikom poginuo je politički komesar divizije Pavle Goranin Ilija, a načelnik štaba divizije Vidaković podlegao je zadobijenim ranama.

Petog januara 1944. sa Petnaestom majevičkom brigadom krenula je druga odvojena grupa ranjenika i bolesnika Sedamnaeste divizije sa još jednom grupom ranjenika, koju evakuiše iz korpusne bolnice Šekovići i prebacuje preko Majevice u korpusnu bolnicu Trnova. Sa ovom grupom ranjenika i bolesnika krenuo je i dr Ivo Lev, jer je bio vrlo iscrpljen poslije velikih napora izdržanih tokom šeste neprijateljske ofanzive. Ovo premještanje ranjenika i bolesnika iz korpusne bolnice broj 1 u korpusnu bolnicu broj 2 vršilo se zbog slabe ishrane u Birču poslije šeste neprijateljske ofanzive.

Devetog januara oko 150 teških ranjenika i bolesnika, većinom od smrzotina, stižu sa Šesnaestom muslimanskom brigadom Sedamnaeste divizije u Šekoviće, gdje su predani u korpusnu bolnicu broj 1.

Od 18. do 20. januara 1944. po završetku šeste neprijateljske ofanzive, Šesnaesta vojvođanska i Sedamnaesta istočnobosanska divizija, ponovo napadaju Tuzlu. Hirurška ekipa Sedamnaeste divizije, kojom rukovodi dr Ervin Ginzberg, podpomognuta novoosnovanom hirurškom ekipom Trećeg korpusa sa dr Ivom Herlingerom na čelu, smješta se u Parselo, 4 km južno od Tuzle. Od 39 teških ranjenika na 24 su izvršene hirurške intervencije, a bilo je i 29 amputacija noge, jer su naši borci naišli na mine. Za vrijeme cijele borbe bolnica Šesnaeste muslimanske brigade sa prvim dijelom bolnice Sedamnaeste divizije smještena je u selu Dubrave, 3 km jugoistočno od Parsela. Ona je tada preuzela ulogu divizijske bolnice. Ranjenika je bilo mnogo. Samo jednog dana napada bilo ih je oko 200. Sedamnaesta divizija je svoje ranjenike evakuisala pravcem Tuzla (Ilinčica) — Dubrave — Vukovije — rijeka Spreča — Rakino brdo — Sekovići. Šesnaesta vojvođanska divizija evakuisala je opet svoje ranjenike pravcem Tuzla — Lopare — Trnova.

Prilikom ove velike evakuacije dr Ivo Herlinger sa 100 najtežih ranjenika, većinom na nosilima, uspijeva 20. januara da pređe

Spreču i da stigne sa ranjenicima na Rakino brdo. Sljedećeg dana, 21. januara, nekoliko stotina lakših i srednje teških pokretnih ranjenika i bolesnika, koje je sa sobom vodila Šesnaesta muslimanska brigada, nailazi kod sela Vukovije na jaku zasjedu grupe Nijemaca i domaćih izdajnika iz ove okoline. Tom prilikom razvila se teška iznenadna borba, u kojoj gine i nestaje oko 60 ranjenika i bolesnika. Pregazivši Spreču, ostali ranjenici i bolesnici jednim dijelom stižu preko Rakinog brda u Šekoviće, a drugim dijelom sa brigadom preko Majevice u korpusnu bolnicu u Trnavi. Prolaz ranjenika i bolesnika preko Majevice bio je naporan, a zbog gladi, zime i zamora kod nekih boraca i ranjenika došlo je do halucinacija.

Oko prvog februara obje divizije, Šesnaesta i Sedamnaesta, vode borbu sa Nijemcima na sektoru Zabrđe — Tutnjevac — Bijeljina protiv jake neprijateljske motorizovane kolone, koja se probijala za Bijeljinu. Tu se ponovo oko 5. februara formira bolnica Sedamnaeste divizije čiji upravnik postaje dr Ervin Ginzberg, koja je poslije šeste ofanzive bila prestala da funkcioniše.

U to isto vrijeme, početkom februara, od Treće, Pete i Šeste vojvođanske brigade nastaje Trideset šesta vojvođanska divizija. U Trećoj brigadi bio je referent saniteta dr Albert Atijas, a u Petoj dr Evgeni je Šerstner. Za referenta saniteta ove nove vojvođanske divizije postavljena je dr Stanojka Đurić, a za upravnika divizijske bolnice dr Pero Popović, s kojim je u bolnici sarađivao dr Oto Fišer. Formirana je i hirurška ekipa na čelu sa dr Borisom Dojčom.

Osmog marta počinje, od pravca Sarajeva, sedma neprijateljska ofanziva na našu Dvadeset sedmu diviziju, a 14. marta na sektoru Šesnaeste vojvođanske divizije počinju napadi od strane Trinaeste SS »Handžar«-divizije, koja stiže u istočnu Bosnu prešavši rijeku kod Rače.

Kroz cijeli mart Šesnaesta divizija vodi ogorčene borbe sa »Handžar«-divizijom i one traju sve do polovine aprila. Evakuacija ranjenika iz tih borbi vrši se u bolnicu u Trnovi.

Krajem marta Sedamnaestoj diviziji dodijeljen je Prvi bataljon italijanskih vojnika brigade Garibaldi. Ovaj bataljon je zahvatila epidemija pjegavog tifusa. Najprije je smješten u selu Potočari, na putu Bratunac — Srebrenica, kasnije karantiniran u selu Kravica, na putu od Drinjače ka Bratuncu. Sa ovim oboljelim bataljonom nalazi se talijanski ljekar dr Riči. Tu je kao medicinska sestra požrtvovano radila drugarica Henika Altarac Vuja, sanitetski poručnik.

Početkom aprila 1944. formirana je Trideset osma istočnobosanska divizija. Za referenta saniteta ove divizije postavljen je dr Đorđe Dragić, a za upravnika divizijske bolnice dr Vlatko Ajzenšteter. Formirana je i divizijska mobilna hirurška ekipa sa hirurgom dr Zvonkom Štrausom na čelu. Za referenta saniteta Sedamnaeste majevičke brigade postavljen je dr Davorin Kolšek.

Polovinom aprila jedinice novoformirane Tredeset osme divizije prebacuju, po naređenju štaba Trećeg korpusa, preko Majevice ranjenike i bolesnike iz korpusne blonice broj 2 u bolnicu broj 1. To je rađeno radi nadiranja Trinaeste SS »Handžar«-divizije u tom pravcu. Pri tome je sanitet ove divizije izvršavao svoj veliki zadatak.

Početkom aprila bolnica Dvadeset sedme divizije nalazila se u selu Miljevine. Tu su bile i bolnice svih brigada ove divizije. Uslijed naglog nadiranja Nijemaca od pravca Nevesinje — Sarajevo — Goražde, bolnica se morala prebaciti u selo Bogorodine, sa desne strane Drine, oko 7 km iznad Foče. Istovremeno ova bolnica zajedno sa svim brigadnim ambulantama biva odsječena od glavnine i ostaje sama sa jednom brigadom i jednim bataljonom. Nakupilo se dosta ranjenika i bolesnika, tako da je njihov broj iznosio preko 150.

U bolnici broj 2 Trećeg korpusa (Trnova) ubrzano se vrše teški radovi oko baziranja najtežih ranjenika. Upravnik dr Ivo Lev po naređenju štaba Trećeg korpusa forsirano predaje jedinicama pokretne ranjenike i bolesnike, koji odlaze sa njima ili ih predaju u bolnicu Šekovići. Šesnaesta vojvođanska divizija prelazi Majevicu i sa sobom prenosi preko 200 teških i srednje teških ranjenika, te ih isto tako predaje u bolnicu Šekovići. A Sedamnaesta majevička brigada, probijajući obruč neprijatelja, pod teškim okolnostima, dopire do ranjenika u Trnovu, spasava oko 200 ranjenika i bolesnika i sa sobom ih prebacuje preko Majevice. Zbog toga je ovu brigadu drug Tito posebno pohvalio za njeno herojsko djelo. Dr Ivo Lev i pored naređenja korpusa da krene sa ranjenicima, ostao je u Trnovi sa najtežim ranjenicima i tamo i stradao.

U istom periodu, tokom marta i aprila, Sedamnaesta divizija nalazila se na području Srebrenice. Ona se pripremala da kod Fakovića pređe u Srbiju izvršavajući zadatak koji je dobila od Vrhovnog komandanta. Njena bolnica, stacionirana u Srebrenici, iskorištava predah pred borbu i održava sanitetske kurseve za bolničarke koje su bile tek primljene u Narodnooslobodilačku vojsku. Isto tako tu se održavala i redovna obuka za bolničare — nosioce ranjenika.

Međutim, sedma neprijateljska ofanziva krajem aprila zahvata i Sedamnaestu diviziju. Da je neprijatelj ne bi nabacio na Drinu, ona 28. IV 1944. forsirano kreće prema Romaniji. Sa njome kreće i njena bolnica, a također i hirurška mobilna ekipa sa dr Ervinom Ginzbergom na čelu.

Teške borbe vode se na Karauli, 4 km sjeverozapadno od Han-Pijeska. Divizija je pri tome imala veći broj teških ranjenika. Nije bilo nijedne kuće za smještaj hirurške ekipe, pa je korištena jedna nastrešnica. Iako je bio kraj aprila, padao je snijeg. Ranjenici su,

poslije izvršenog hirurškog zahvata, stavljani na nosila i pokrivani ćebadima, po kojima je stalno padao snijeg.

Nosioci ranjenika s kojima je u Srebrenici vršena obuka bili su sada u ovim borbama od ogromne koristi, jer su stalno sa položaja koji se nalazio svega na dva do tri kilometra od mjesta gdje je radila hirurška ekipa donosili ranjenike pokazujući pri tom veliku požrtvovanost i umješnost.

Tridesetog aprila Sedamnaesta divizija stiže na Ravnu goru. Neprijatelj opkoljava Ravnu goru sa svih strana, i sada tek nastaju nevjerovatne teškoće. Bolnica sa jednim bataljonom biva odsječena. Počinje spuštanje u duboki kanjon, a onda penjanje na Kraljevu goru. Tom prilikom stradaju teški nepokretni ranjenici. Konačno dolazi do spuštanja sa Kraljeve gore u Podžeplje, gdje se divizijska bolnica opet sastaje sa glavninom.

Šestoga maja bolnica Sedamnaeste divizije biva bombardovana u selu Zunovi. Tom prilikom poginula su četiri a ponovo je ranjeno 5 ranjenika. Sedmoga maja Sedamnaesta divizija sreće se sa Dvadeset sedmom u Olovu. Tada Sedamnaesta divizija predaje Dvadeset sedmoj sve svoje najteže ranjenike radi njihove evakuacije avionima u Italiju.

Između 7. i 24. maja Sedamnaesta divizija vrši veliki marš od Olova ka selu Grudići, prelazi cestu između sela Kram i Han-Pijeska; zatim produžava pravcem Kusače — Brlozi — Čavčići, pokušavajući da pređe u Srbiju. Nijemci je tuku avionima i tom prilikom ranjeno je deset boraca. Usljed predstojećeg teškog pokreta bolnica se opet dijeli na dva dijela: jedan dio kreće sa Šestom bosanskom, a drugi sa Petnaestom majevičkom brigadom. Sada slijedi veliki marš prema sjeverozapadu preko Mekote — Brabački kraj — Gornje Babine — rijeka Bioštica — Dragoradi, pa onda prema jugu, preko ceste Sarajevo — Sokolac kod sela Zelene Vode — Bogovići, a onda cesta i pruga Višegrad — Sarajevo između mjesta Pale i Stambolčić i stiže u selo Mokro Polje — Miljevina, prelaz preko ceste Foča — Kalinovik prema selu Rataj — planina Zelengora — Vučevo — rijeka Sutjeska — selo Izgori i krajem maja stiže u selo Stabna. Ovaj marš bio je vrlo težak i stalno pod neprijateljskom vatrom tako da se u selo Stabna dolazi sa preko 150 ranjenika i bolesnika. Teški ranjenici ostaju u Stabni i oni se kasnije evakuiraju u bolnicu u manastiru Boan. U daljem toku vrši se pokret za Sandžak. Borbe se vode sa Nijemcima oko Pljevalja. U ovim borbama bilo je oko 50 ranjenika.

Krajem maja i početkom juna Treći korpus osposobljava jedno polje kod sela Osmaci na cesti Tuzla — Zvomik i pretvara ga u improvizirani aerodrom. U tri navrata se avionima evakuiše nekoliko stotina ranjenika, bolesnika i invalida, koji su bili prikupljeni od svih jedinica Trećeg korpusa. Evakuacija se vrši pod jakim pri-

tiskom neprijatelja, s kojim su naše brigade vodile borbu po okolnim brdima. Evakuacija naših ranjenika u južnu Italiju na taj način je potpuno uspjela.

Početkom juna Šesnaesta vojvođanska divizija napada jedinice Trinaeste SS divizije u selu Lopare. Tom prilikom zaplijenjeno je i uništeno oko 80 kamiona. U toj borbi bilo je 30 — 40 ranjenika. Ranjenici su evakuisani u selo Busija, gdje se nalazila divizijska bolnica kao i hirurška mobilna ekipa kojom je rukovodio dr Ivo Herlinger, koji je zamijenio dotadašnjeg šefa ekipe dr Ivu Baboselca.

Polovinom juna Sedamnaesta divizija zauzima Čajniče i Foču. Hirurška ekipa nalazi se sa Šestom brigadom. Ovog puta nije bilo ranjenika.

Krajem jula jedinice 7. SS divizije napadaju štab Šesnaeste divizije i divizijsku bolnicu na sektoru Zenički Duh — Vranića — kota 1017, 10 km istočno od Vranduka. Ranjenici su se bez panike izvukli i došli u sastav divizije.

U toku avgusta Šesnaesta i Trideset šesta divizija (Dvanaesti vojvođanski korpus) probijaju se i prelaze cestu Foča — Kalinovik uz tešku borbu, u kojoj je poginuo referent saniteta Treće vojvođanske brigade dr Albert Atijas. Poslije toga marš se nastavlja pravcem: Konjske vode — Zelengora — Sutješka — Pivski Manastir — Crna Gora. Obje divizijske bolnice (Šesnaeste i Trideset šeste) sa oko 400 ranjenika i bolesnika kreću stalno usiljenim maršem uz svoje divizije sve do njihove evakuacije avionima sa improviziranog aerodroma kod sela Brezine.

Sedamnaestog septembra jedinice Trećeg korpusa po drugi put oslobađaju Tuzlu. U Tuzli sada nastaje velika korpusna bolnica, dobro uređena, dobro snabdjevena svim potrebnim sanitetskim materijalom. Bolnica je imala sva odjeljenja u Tuzli i okolini. Zbog velikog značaja ove bolnice i ogromnog broja ranjenika i bolesnika koji su prošli kroz nju, taj bolnički centar nazvan je Tuzlanskim ranjeničkim centrom. Za referenta saniteta komande područja Trećeg korpusa i rukovodioca Tuzlanskog ranjeničkog centra postavljen je dr Milan Goldner.

Tokom decembra 1944. na istočnobosansku teritoriju stižu jedinice Druge armije i Četrnaestog korpusa. Druga armija je sa sobom dovela mnogo ranjenika i bolesnika. Tuzlanska bolnica prihvata sve ove ranjenike i bolesnike formirajući nove bolnice u Tuzli i proširujući stare, već postojeće. Tako je stvoren veliki bolnički centar sa kapacitetom od nekoliko hiljada ranjenika i bolesnika.

Istovremeno krajem novembra i tokom decembra, po dosta velikoj hladnoći izvršena je evakuacija velikog broja ranjenika i bolesnika Trećeg korpusa i Druge armije pravcem: Tuzla — Zvornik — Banja Koviljača •— Loznica — Šabac, gdje se nalazila jedna velika pokretna hirurška bolnica Sovjetske armije. Svi ranjenici ko-

jima je bila potrebna hirurška terapija bili su predani ovoj bolnici. Evakuacijom 3.000 ranjenika rukovode kapetan Bombek i Luka Maksić, jedno vrijeme referent saniteta pratećeg bataljona Trećeg korpusa.

U to vrijeme izbija velika epidemija pjegavog tifusa u Dvadeset petoj diviziji Druge armije. Epidemija je uspješno izolirana i konačno suzbijena. Skoro svakodnevno je u Tuzlanski ranjenički centar stizalo po 50 — 100 zaraznih bolesnika. Zarazna bolnica u medresi, u kojoj kao upravnik radi dr Davo Pinto, proširuje se na 250 ležaja. Otvara se nova zarazna bolnica u osnovnoj školi sa 500 ležaja. Također se formira i bolnica u gimnaziji, koja prima i zarazne bolesnike.

U decembru Treći korpus počinje sa formiranjem velike pokretne korpusne bolnice, koja je kasnije, prilikom oslobođenja Sarajeva, odigrala značajnu ulogu. Za upravnika ove velike pokretne bolnice postavljen je major dr Miroslav Feldman, za šefa hirurškog odjeljenja imenovan je kapetan dr Dragoljub Lukić, a za šefa zaraznog odjeljenja dr Davo Pinto. Zubnim odjeljenjem rukovodi zubar Vladimir Štaka.

Vode se žestoke borbe protiv ostataka četnika koji su nadirali, gonjeni od naših jedinica. Ponovo se vrši velika evakuacija nekoliko hiljada ranjenika i bolesnika po velikom snijegu, istim pravcem kao i ranije za Loznicu i Šabac. Kada su ranjenici prolazili kroz Požamicu, pokušali su četnici da ih napadnu. Naše jedinice koje su pratile ranjenike u pokretu uspjele su da ih protjeraju.

Šesnaestoga decembra Sedamnaesta divizija vraća se iz Srbije (Loznica — Lipnica), prelazi Drinu i vodi žestoke borbe oko Bije-Ijine. Njena divizijska bolnica ostaje u selu Badovinci i ona se tek krajem decembra prebacuje opet na teren istočne Bosne. U ovim borbama Sedamnaesta divizija imala je ukupno oko 500 ranjenika.

Tokom marta 1945. jedinice Dvadeset sedme i Trideset osme divizije vode borbe na Romaniji kao pripremu za oslobođenje Sarajeva. Stoga je pokretna bolnica Trećeg korpusa dobila naređenje za pokret i ona stiže u Vlasenicu, gdje se i razvija. Kroz hirurško odjeljenje ove bolnice prošlo je iz borbi oko Sarajeva, pred njegovo oslobođenje, oko 600 ranjenika. Evakuacija ovih ranjenika sa Romanije vršila se preko Zvornika i Banje Koviljače u Šabac, a manjim dijelom i u Tuzlu.

Dr ***Moni LEVI***
Prof. dr ***Roza PAPO***

POSAVINA I TREBAVA U NOB-u

U prvim godinama NOR-a Posavina i Trebava nisu činile jedinstveno područje. Tek u avgustu 1943. formirano je okružno partijsko rukovodstvo, koje je rukovodilo narodnooslobodilačkim pokretom na ovoj teritoriji. Do tada Posavina se, uglavnom, povezivala sa Majevicom, a Trebava (povremeno i dijelovi Posavine oko Modriče i Gradačca) oslanjala se na Ozren, gdje je u ljeto 1941. godine došlo do oružanog ustanka, kao i na Majevici.

Trebavu naseljavaju uglavnom Srbi i Muslimani. Kraj je brdovit, siromašan i zaostao, sa slabom poljoprivredom samo nešto razvijenijim voćarstvom. No, neka trebavska sela (između Modriče i Doboja), koja su bliže rijeci Bosni, nešto su bogatija. Posavina je žito rodan kraj, sa razvijenijom poljoprivredom, ali prilično prenaseljen. Brojna domaćinstva nisu mogla obezbjeđivati egzistenciju na svom sitnom posjedu. Siromašniji svijet iz ovih krajeva već godinama tražio je zarade u Slavoniji i Vojvodini, gdje je odlazio na sezonske poljoprivredne radove. U mjestima Gradačac, Modriča, Odžak, Bos. Samac, Orašje, Brčko nije bilo mogućnosti za zapošljavanje.

Posavinu naseljavaju Srbi, Hrvati i Muslimani. Sela su uglavnom kompaktna i nacionalno homogena. Manji je broj sela sa nacionalno različitim stanovništvom. Odnosi među stanovništvom bili su ne samo trpeljivi nego dosta dobri. Postojale su brojne pojedinačne susjedske i prijateljske veze između Srba, Hrvata i Muslimana. Nije bilo nekih većih i vidljivijih šovinističkih netrpeljivosti. Društveni i politički život bio je prilično nerazvijen. U političkoj stranačkoj orijentaciji bilo je izvjesne ustaljenosti. Hrvati su, znalo se, pripadali HSS-u, odnosno Mačekovoj stranci, Muslimani su podržavali JMO, a kod Srba nije bilo jasnije opredijeljenosti. U okolini Bos. Samca nešto znatniji uticaj imala je Zemljoradnička stranka, a u ostalim krajevima opredjeljivalo se prema prilikama i od

slučaja do slučaja. Oko izbora, kada razni politikanti i agitatori zađu u sela, bilo bi izvjesne političke živosti. Stanovništvo se uglavnom pasivno odnosilo prema političkim zbivanjima i strankama.

Složeniji su odnosi bili u samom Brčkom. To je bio dosta jak trgovački centar, sa prilično razgranatim poslovima. Bilo je i nešto sitnije industrije i organizovanog radništva. Partijska organizacija imala je znatan uticaj među radnicima i omladinom. Osim organizacije KPJ u Brčkom su postojale i reakcionarne — fašističke organizacije. Postojala je dosta jaka organizacija »Kulturbunda« (organizacija domaćih Švaba), koja je legalno živjela i radila. Djelovanje frankovačke organizacije bilo je skoro vidljivo. Dosta brojna četnička organizacija je okupljala velikosrpske elemente. Bilo je i raznih drugih grupa i grupica. Među ovim organizacijama i grupama tinjale su razne političke i šovinističke strasti, čekajući svoje vrijeme da se razgore.

Prije rata partijska organizacija postojala je samo u Brčkom. Bio je organizovan i gradski (Mjesni) i Sreski komitet. Neposredno pred rat i u prvim danima rata sekretar Sreskog komiteta bio je Nasto Nakić iz Bukvika, a docnije Pero Ćuskić, član OK za Majevicu. Ranije je aktivnost sreskog komiteta bila više okrenuta selima prema Majevici, gdje su postojala jača uporišta i partijski aktivi, a manje prema selima u Posavini. Sada je počeo rad i u posavskim selima. Jačao je uticaj Partije u Bukviku i bližim selima, pa se počeo postepeno prenositi i u dalja sela u Posavini (Gornji i Donji Zabar, Obudovac). U ostalim mjestima i selima nije bilo partijske organizacije. No, to ne znači da je ovaj kraj bio van svakog uticaj a Partije.

U Bos. Šamcu od 1931. god. do rata živio je Mitar Trifunović Učo, konfiniran od tadanjih vlasti. Bio je pod stalnom kontrolom vlasti i u teškim materijalnim prilikama. Ali, našao se priličan broj ljudi koji su sarađivali sa njim i pružali mu i materijalnu pomoć, iako je policijska vlast to sprečavala. Uspjeli su da mu nađu neko zaposlenje u zadruzi, uz minimalnu platu, kojom je nekako zadovoljavao najosnovnije životne potrebe. Svojom čvrstinom i postojanošću, skromnošću i velikim znanjem i političkim iskustvom, Učo je sticao simpatije mještana. Radeći u zadruzi, dolazio je u kontakt sa mnogim ljudima u Šamcu i okolnim selima. U razgovorima sa ljudima objašnjavao im je politička zbivanja, govorio o borbi KPJ i o njenim ciljevima.

U Gradačcu je pred rat bilo više mladih naprednih ljudi koji su djelovah u gradu i okolnim selima. Ovdje je pred rat bio protjeran Josip Šiber, stolarski radnik rodom iz Gradačca, poznati komunista i sindikalni funkcioner, koji je dosta doprinio aktiviranju simpatizera Partije i njihovom međusobnom povezivanju. U Gradačcu je povremeno boravio i književnik Hasan Kikić, čiji je uticaj naročito na mlađe ljude bio veliki. Uticaj KPJ osjećao se i u Modriči i

u nekim okolnim selima, naročito u Tarevcima. Bilo je više pojedinaca, pa i grupa koje su povremeno održavale kontakt sa Partijom i razvijale izvjesnu djelatnost, moguću u tim uslovima. 1937. godine hapšeno je nekoliko ljudi pod sumnjom da su komunisti. Pred rat bilo je na poljoprivrednom dobru nekoliko naprednih agronoma, koji su djelovali među radnicima na dobru i u okolini. I u nekim selima oko Odžaka postojali su slični punktovi aktivnosti.

Razumije se, aktivnost ovih pojedinaca komunista, simpatizera Partije i naprednijih ljudi nije bila ni dovoljno organizovana ni kontinuirana i nije mogla snažnije i šire obuhvatiti ovaj kraj. Ovo i zbog teških uslova pod kojima se djelovalo a i zbog zaostale i nerazvijene sredine. Nije bilo neke razvijene privrede, industrije — pa ni radničke klase. A u zaostaloj, konzervativnoj seoskoj sredini nove ideje teže prodiru. Pored ovoga, u prvim danima rata steklo se nešto intelektualaca iz ovog kraja, simpatizera Partije i poneki član, pa je sve to predstavljalo izvjesnu osnovu za organizaciju NOP-a.

Brzi slom stare Jugoslavije iznenadio je stanovništvo ovog kraja. Pojava ustaša i bezakonja koja su počeli činiti unijeli su nemir i nesigurnost među ljude. Tako reći preko noći nestalo je »reda i zakona«.

U Brčkom su se Nijemci najduže zadržali. Ovdje je bila i jaka koncentracija vlasti; uvijek je boravila poneka ustaška vojna formacija i jače domobranske snage. I pripadnici »Kulturbunda« odmah su stupili u akciju, a sa njima i jedna grupa ustaša, regrutovanih iz okolnih sela, od kojih su se neki uskoro ispoljili kao veliki koljači. Oni počinju proganjanja i hapšenja Srba, Jevreja, komunista i naprednijih ljudi. Zatvori se pune i počinju likvidacije pojedinaca i manjih grupa. Koncem avgusta 1941. u Brčko dolazi Vjećeslav Montani, poznati ustaški krvolok. Situcija se zaoštrava i sve je više ljudi u zatvorima. Koncem 1941. godine vrše se masovne likvidacije ljudi. Računa se da je u Brčkom i okolini tokom rata ubijeno oko 3.000 ljudi, od čega je više od pola pobijeno krajem 1941. i početkom 1942. godine. U ostalim mjestima i selima stanje je drukčije i znatno snošljivije. Ustaše su u početku malobrojnije. Hapse i maltretiraju srpsko stanovništvo i naprednije ljude i progone pojedine Srbe u Srbiju, ali nema većih likvidacija. Odmah u ljeto (juni—juli) u Gradačcu je uhapšeno 40—50 ljudi, nešto iz Gradačca i okoline, a većim dijelom iz Modriče i okolnih sela. Među Modričanima dvadesetak ljudi su uhapšeni kao komunisti, većina od njih su Muslimani, a ima i poneki Hrvat. Nešto kasnije u Bos. Šamcu uhapšena su 23 čovjeka, nekoliko iz Šamca, a uglavnom su seljani iz okolnih sela. Od uhapšenih 16 ih je poslano u logor, odakle se više nisu vratili. U Odžaku i Orašju nema nekih većih hapšenja — uglavnom je mimo.

Od seoskih ustaša najaktivniji su bili oni u okolini Bukvika (Seonjaci i dr.) i u selu Tramošnici. To Su bile grupe od po 15 do 20 naoružanih ustaša, koji su stalno upadali u okolna srpska sela (Bukvik, Gor. Zabar, Obudovac, Slatina i dr.) i tražili oružje, vojničku opremu i maltretirali stanovništvo pa i premlaćivali pojedine ljude. I u drugim hrvatskim selima bilo je ponešto ustaša, ali su mnogo umjereniji od ovih.

Ustaše nisu imale neku širu podršku u hrvatskim i muslimanskim selima. Njihova samovolja i bezakonje nailazili su na oštru osudu kod mnogih Hrvata i Muslimana. Naročito je bilo dobro držanje hrvatskih sela u okolini Orašja. Zahvaljujući dobrom držanju Hrvata i Muslimana u Posavini i na Trebavi, tokom 1941. godine nije došlo do većih progona srpskog stanovništva, do pokolja i razaranja sela, kako je to bilo u nekim drugim krajevima naše zemlje. Ovdje će ustaše izvršiti najmasovnije zločine tek 1944. godine, kada brojno ojačaju i kada nije bilo dovoljno snaga koji bi mogle da spriječe njihove zločine.

Odmah u prvim danima rata (u maju—junu) počinje rad na organizovanju NOP-a. Sekretar SK Nasto Nakić održava sastanak u Bukviku i u Ražljevu sa partijskim aktivom, u Brčkom sa partijskom organizacijom i drugde. U posavskim selima i u ostalim mjestima povezuju se pojedinci simpatizeri, borbeniji ljudi, okupljaju se manje grupe i dogovaraju se o tome šta treba raditi. Poslije ulaska Sovjetskog Saveza u rat aktivnost postaje življa. Ogromno je poraslo samopouzdanje i borbenost kod ljudi. Vjera u konačnu pobjedu je čvrsta i pokreće ljude na akciju. U julu i avgustu održavaju se širi sastanci u ovim selima. Perspektive su jasnije i orijentacija je na oružanu borbu, na ustanak. Takvi sastanci su prvo održani u Ražljevu, pa su se zatim prenosili dalje u posavska sela. U avgustu i septembru djeluje veći broj aktivista u Bukviku, Gornjem Zabaru, Donjem Žabaru, Obudovcu i nešto manje u nekim drugim selima. Sastanci se obično održavaju noću. Na njima se govori o KPJ, o oružanoj borbi, o ustanku koji je već počeo u čitavoj zemlji, pa i tu oko Posavine — na Majevici i na Ozrenu — o sakupljanju oružja i drugog materijala potrebnog za borbu itd.

Pored Naste Nakića u Posavinu zalazi i Pero Ćuskić, koji donosi svježe vijesti sa Majevice, razni partijsko-propagandni materijal, prenosi direktive OK-a i pomaže organizaciju i aktivnost pokreta. Na neke sastanke i dogovore u Bukviku dolazi i Hariz Suljić, sekretar Gradskog komiteta u Brčkom. U Brčkom je teška situacija; stalna su proganjanja i hapšenja; u zatvoru je nekoliko starijih, iskusnih komunista. Organizacija je u teškom položaju, pretrpjela je velike gubitke i teško se snalazi u novoj situaciji. Pokušava da na neki način omogući bjekstvo zatvorenim komunistima, da zbrine neke ljude kojima prijeti opasnost i da ih prebaci na Majevicu, a priprema i neke manje akcije.

Prve akcije izvršene su u avgustu. U noći između 9. i 10. avgusta presječene su telefonske veze na putu Brčko — Orašje, kod sela Plazulje. Iste noći sasječeni su telefonski stubo vi na cesti Brčko — Čelić i Brčko — Brezovo Polje. Ova istovremena akcija i na Majevici i u Posavini, iako malena po učinku, imala je svoje dublje značenje. Svjedočila je o tome da u čitavom ovom kraju postoji već organizovan NOP, postoje organizovane snage pod rukovodstvom KPJ, koje su ustale protiv okupatora i njegovih tvorevina, ustaške države i ustaške vlasti. Nešto kasnije omladinci u Brčkom zapalili su dva šlepa na Savi, natovarena robom. Ustaše su izvršile odmazdu za ove akcije likvidiranjem nekoliko ljudi u Brčkom, a na cesti prema Orašju ubijeno je nekoliko seljaka Srba, a veći broj ljudi je premlaćen. U novembru omladinci u Brčkom su zapalili i jedno skladište sijena namijenjeno za vojsku.

Aktivisti u Gradačcu i Modriči, pored ostalog, usmjerili su svoju aktivnost na sprečavanje hapšenja ljudi i odvođenja zatvorenika u logore; organizuju ishranu zatvorenika, mobilišu viđenije ljude za delegacije koje stalno vrše pritisak na ustaške vlasti i traže da se ljudi puste iz zatvora. Ovdje sjedi kotarski predstojnik Montani, onaj isti Montani koji će nekoliko mjeseci kasnije u Brčkom postati poznati krvolok i glavosječa. On pokušava da stanovništvo Gradačca, Modriče i okoline »saobrazi novom poretku«, kako je sam govorio 1946. godine, kada je pred narodnim sudom odgovarao za svoje zločine. Ali to mu ovdje ne polazi za rukom. Nema podrške, nema dovoljno snaga na koje bi se oslonio. Pritisak koji građani Gradačca organizovano vrše na njega i druge ustaške organe sprečava svaku njihovu radikalniju akciju. Kada je Vjećeslav Montani, krajem avgusta, odlazio iz Gradačca, govorio je nekim ljudima: »Odlazim odavde, jer kod vas nisam naišao na razumijevanje«. Poslije odlaska Montanija svi zatvorenici su uglavnom pušteni kućama, a novih većih hapšenja nije ni kasnije bilo. Tako zahvaljujući organizovanom otporu građana u Gradačcu nije ni tada, a ni kasnije, došlo do nekih većih zločina i ubistava nedužnih ljudi.

U drugoj polovini avgusta planuo je ustanak na Ozrenu. Za ustanak su izvršene široke pripreme, koje su obuhvatile i Trebavu. Prema kazivanju Josipa Jovanovića, koji je radio na Trebavi (vidi: T. Vujasinović: »Ozrenski partizanski odred« str. 31, i 75—84) trebavski kraj u to vrijeme raspolagao je sa oko 400 pušaka, nekoliko puškomitraljeza i jednim teškim mitraljezom.

U zoru 23. avgusta Ozrenci su izvršili istovremeni napad na Doboj, Gračanicu, Maglaj i na više okolnih mjesta. Trebavci su likvidirali žandarmerijsku kasarnu u selu Osječani, a zatim uzeli učešća u napadu na Doboj. U ovoj širokoj akciji postignuti su znatni uspjesi. Ustanici su zauzeli ova mjesta, zaplijenili velike količine oružja i municije i drugog materijala, uništili više objekata, skladišta municije, razorili pruge itd. No, ubrzo pod pritiskom jakih

njemačkih i ustaško-domobranskih snaga morali su napustiti zauzeta mjesta i povući se na Ozren i Trebavu. Neprijatelj je izvršio odmazdu paljenjem sela u blizini pruge i ubijanjem stanovništva. Jake neprijateljske snage koje su napale Ozrence i teror nad okolnim stanovništvom preplašili su mnoge ustanike. Naročito kolebanje nastalo je među Trebavcima, koji su odmah napustili položaje oko Doboja i vratili se na Trebavu. Ovo kolebanje iskoristili su četnički elementi (Stevan Botić i dr.), koji su razvili razornu kapitulantsku aktivnost među ustanicima, sporazumijevali se sa ustaškim vlastima u Modriči i Doboju, pa je došlo do predaje stotina pušaka neprijatelju, do stvarnog sloma ustanka na Trebavi. Poslije toga ostale su samo manje grupe na Trebavi, sa Ismetom Kapetanovićem i još nekim drugovima, koji su se uskoro prebacili na Ozren. Pod kraj septembra prikupilo se na Ozrenu oko 80 ljudi iz 25 trebavskih sela, pa je formirana četa, a za komandira čete postavljen je Miloš Kupres. Tokom 1941. godine pristizali su i novi borci sa Trebave i iz posavskih sela, pa je uskoro formirana i druga četa pod komandom Nikole Ćelića.

U Posavini aktivnost NOR-a postepeno je jačala. OK uputio je Slobodana Jovanovića na rad u Posavinu. On je proveo 2—3 mjeseca u Bijeljinskoj četi u borbama u Mačvi, pa je imao nešto više iskustva u radu.

Sakupljeno je nešto pušaka i veće količine municije. Vršene su pripreme za formiranje partizanske čete.

Krajem godine počinje prvo kandidovanje i primanje u Partiju pojedinih aktivista. Radi se na formiranju partijskih organizacija u mnogim selima. U Bukviku formiran je ilegalni NO odbor, koji je, uglavnom, djelovao za vrijeme čitavog NOR-a. I u nekim drugim selima formirani su odbori. Pod kraj godine obrazovan je NOO u selu Brvniku, nedaleko od Bos. Samca, koji djeluje na liniji NOB-a, širi vijesti i sakuplja nešto materijala (lijekove i dr.) za partizane. Tokom novembra i decembra prebačeno je nešto pušaka i municije na Majevicu. U dva-tri maha 10—15 naoružanih Posavaca prenosilo je ovu municiju na Majevicu. Oni bi se zadržali po više dana u Ražljevu, pojačavah Ražljevačku četu i sa njom učestvovali u borbama sa ustašama koji su često iz Brezova polja i Brčkog upadali na ovu teritoriju.

U jesen ustaške vlasti u Brčkom preduzimaju akciju pokrštavanja Srba. U tu svrhu izrađeni su neki formulari — »molbe«, koje su rasturene u posavskim selima i traženo je da se te molbe ispune i potpišu. Nastao je nemir i strah kod ljudi. Širile su se razne glasine. Ako se ne potpišu ove molbe, biće gonjenja, odvođenja u logor i drugih zala. U pojedinim selima bilo je zagovornika da se molbe potpisuju, da bi se izbjegla nesreća, pa je u takvoj situaciji, u nekim selima koja su bila bliža Brčkom, jedan broj seljaka i potpisao molbu. U selima u kojima je uticaj NOP-a bio jači razvila se

živa aktivnost i postepeno je jačao otpor ovom ustaškom nasilju. Na kraju, sela su jednodušno odbila da potpišu ove molbe. Očekivale su se represalije i užurbano su vršene pripreme za odbijanje eventualnog napada. No, represalija nije bilo, pa se i nemir u selima polako stišavao.

U decembru je formirana četa od 30 naoružanih boraca. U četu je ušla i jedna petorka, koja je sa Perom Cuskićem došla sa Majevice i koja je ranije sa njim dolazila. Dvojica od njih su iz ovih sela. Za komandira čete izabran je Nikola Simić, za zamjenika komandira Đojo Ćuskić, a za političkog komesara Simo Petrović.

Nekako u to vrijeme pojavili su se i prvi četnici u Posavini. Majevički četnici uputili su u Posavinu svoga čovjeka, Mirka Tominčevića, potporučnika bivše jugoslovenske vojske, koji je sa nekoliko četnika došao u Donji Zabar. Četnici su počeli odmah da rovare; govorili su protiv partizana, protiv komunista, protiv bratstva i jedinstva i kako treba Srbi da se okupe itd. Oni su se poslije kraćeg zadržavanja vratili na Majevicu, a iza njih je ostao Bogdan Markanović i još neke četničke pristalice iz ovog kraja, koji su nastavili svoju razornu djelatnost. Četnici pokušavaju da razbiju NOP
— govore kako još nije vrijeme za borbu, kako treba čekati i si. Pokušavaju da uzmu komandu čete u svoje ruke. Bogdan Markanović pojavio se sa dekretom četničkog komandanta Leke, kojim ga ovaj postavlja za komandira Posavske čete. On pokazuje dekret i traži da bude komandir čete. Ali, razumije se, u tom nema uspjeha, a njegovi postupci izazivaju smijeh kod ljudi.

Krajem decembra, uz pomoć partijske organizacije u Brčkom, pobjegla je iz zatvora grupa komunista. Prihvatila ih je jedna desetina Posavske čete u selu Grbavici, nedaleko od Brčkog. Među njima su Haso Burić, Ivica Đermanović i još neki drugovi. Oni su se kratko vrijeme zadržali u Posavini pa su na poziv OK pošli na Majevicu.

Četa se zadržala još neko vrijeme u Posavini. Podijeljena u desetine, obilazila je sela u svrhu dalje mobilizacije i političkog djelovanja. U početku je bilo predviđeno da četa počne borbu na Srnicama, napadom na žandarmerijsku kasarnu, ali je docnije ova odluka izmijenjena. Rečeno je da za sada nema dovoljno snaga za borbu u Posavini, i da je bolje da četa pođe na Majevicu, da malo ojača tamo u borbi, a dotle će i Majevički odred nešto ojačati, pa će se i odred pomjerati prema Posavini. Tada će biti više snaga i više mogućnosti za borbu u Posavini. No, ova predviđanja tada se nisu ostvarila. Zbog izdaje četnika na Majevici situacija se drukčije razvijala.

Polovinom januara 1942. četa je otišla na Majevicu u sastav Majevičkog NO odreda. Tom prilikom otpao je iz čete Pavle Gajić, koji se još ranije počeo kolebati. On se, govorio je, ne slaže sa Bogdanom Markanovićem i ne ostaje zbog njega, ali pošto četa od-

lazi iz Posavine, on ne želi da ide, on ne kida vezu sa partizanima pa će i nadalje raditi s njima.

Poslije odlaska čete u Posavini je ostalo nešto aktivista, među kojima: Petar Kaurinović, Stevo Živković, Milivoje Stojčević, Ilija Katić i još neki.

Posavska partizanska četa učestvovala je u borbama koje su tada vođene na Majevici. Pored ostalog, zajedno sa Ražljevačkom četom, likvidirala je legionarsko uporište na Miladijama, koje je brojalo oko 40 legionara naoružanih i teškim mitraljezima. Poslije napada četnika na štab Majevičkog odreda četa je učestvovala u borbama sa četnicima i u svim ovim borbama imala je dobro držanje i pokazala veliku borbenost.

Još u toku ovih borbi OK je sa Nastom Nakićem uputio i Boru Popovića nazad u Posavinu na rad. Zadaci su bili dalje razvijanje i jačanje NOP, stvaranje partijske organizacije, mobilizacija novih boraca, i po mogućnosti stvaranje uporišta u muslimanskim i hrvatskim selima.

Nekoliko dana kasnije došlo je do poznate borbe između partizana i četnika na Vukosavcima. Poslije ove borbe Majevički odred je napustio Majevicu i otišao u Birač, a manje grupice partizana ostale su odsječene na Majevici. Među ovima bilo je i nešto boraca *iz* Posavske čete.

Nastala je izvanredno teška situacija na Majevici. Izdaja četnika i njihovi iznenadni napadi ošamutili su partizane i demoralisali mnoge ljude. Četnički teror okomio se na komuniste, na partizane, na sve ljude koji su pomagali NO borbu. Ubrzo su preostale grupice partizana bile rasturene, mnogi su ljudi poginuli, pojedini komunisti su prelazili u ilegalnost i sklanjali se na druge strane, jer na Majevici nije bilo opstanka.

U Ražljevu se sakupila jedna grupa partizana, oko 15 ljudi, uglavnom Posavaca, koja je pošla u Posavinu, sa namjerom da se prebaci na Trebavu, odnosno na Ozren.

Ova grupa partizana stigla je u Posavinu početkom marta 1942. godine. Za ova nepuna dva mjeseca, koliko je Posavska četa provela na Majevici, situacija se u Posavini znatno pogoršala. Nije bila ništa lakša od one na Majevici. Ustaše su brojnije, naročito u selima oko Bukvika i oko Gornjeg Žabara. U Gornjem Žabaru smještena je legionarsko-domobranska posada od oko 50 ljudi. Takvih posada bilo je još u nekim selima. Ustaše svakodnevno krstare po ovim selima, terorišu stanovništvo, premlaćuju ljude i pojedine odvode u logore. U takvoj situaciji našla se ova grupa partizana kada je stigla u Bukvik. Njeno prisustvo odmah je otkriveno i počelo je gonjenje grupe uz pojačan teror nad stanovništvom. Svi napori grupe da se prebaci na Trebavu ili na Ozren ostali su bezuspješni.

Na Trebavi su se počeli okupljati četnici i formirati četnički odred, a i na Ozrenu četnička rovarenja uzimala su sve više maha.

U južnom kraju Trebave, bliže Ozrenu, tada je još bilo nešto snaga pod komandom Ozrenskog NOP-odreda. Početkom januara na Ozrenu je poginuo Miloš Kupres, komandir jedne čete Trebavaca, koji su bili u sastavu Ozrenskog odreda. Poslije toga većina Trebavaca, podstaknuta četničkim elementima, tražila je da se vrati na Trebavu — u stvari da izađu iz odreda. Konačno su se i vratili na Trebavu koncem januara ili početkom februara. Jedna grupa Trebavaca pod komandom Milana Sojića došla je u selo Galešnicu, gdje je Sojić odmah formirao četnički odred. Druga grupa pod komandom Nikole Čelića i Novaka Mrkonjića sa Ismetom Kapetanovićem smjestila se u selu Svijetliči i Kostajnici, i nadalje je ostala u sastavu Ozrenskog odreda. Ova grupa je upućena na Trebavu sa zadatkom da onemogući djelovanje Sojića i drugih četničkih elemenata, da mobiliše nove borce na Trebavi, a posebno da prikupi što više hrane i prebaci je na Ozren, gdje je bila oskudica i teško stanje zbog velikog broja izbjeglica. Ubrzo su formirana dva bataljona: jedan od oko 150 ljudi, pod komandom Nikole Čelića, a drugi, oko 50 ljudi, pod komandom Novaka Mrkonjića, koji je svoj bataljon smjestio u selu Kožuhe i Osječanima.

Vezu sa ovim batalj onima održavali su drugovi iz Gradačca i Modriča. Tokom februara ili početkom marta na Trebavu, a potom na Ozren otišli su u partizane drugovi Mehmedalija Tufekčić i Hamid Mazalović iz Gradačca i jedna grupa iz Tarevaca, među kojima su bila braća Mujbegovići, Ferid Širbegović i još neki. Poslije toga sve veze su bile prekinute. U trebavskim selima bliže Gradačcu i Modriči formirao je četnički odred pop Savo Božić.

Krajem marta na Trebavi su vođene borbe. Jače neprijateljske snage, 2 — 3 satnije i nekoliko legionarskih jedinica, izvršile su napad na Trebavu, uglavnom zbog ispada i pljačke koju su vršili Sojićevi četnici u okolini Modriče i Gradačca. Naši bataljoni stupili su u borbu i razbili neke neprijateljske jedinice, sa kojima su došli u kontakt. No, kako su neprijateljske snage bile znatne, Ozrenski odred uputio je na Trebavu još jednu jedinicu, oko 150 ljudi, pod komandom Vojina Panića. Ove naše snage razbile su neprijatelja i vratile ga nazad prema Modriči, Gradačcu i Gračanici.

Tokom aprila četnici su na Ozrenu izvršili puč u odredu. Napali su partizane pa su partizani bili prisiljeni da se povuku sa Ozrena. Na Ozrenu su ostali četnici. I na Trebavi je bila slična situacija. Vojin Panić sa svojim bataljonom vratio se na Ozren, a još nešto Trebavaca što je ostalo rasturilo se pod pritiskom četnika. Krajem aprila na Trebavi je bio još Novak Mrkonjić. Pošto su Sojić i njegovi četnici stalno dodijavali Novaku, vrbovali njegove ljude, zvali ih u četnike i si., Novak je jedne noći ubio Milana Sojića. Odmah zatim četnici popa Save napali su Novaka Mrkonjića u selu Kožuhama, gdje je bio sa nekoliko svojih boraca. U ovoj borbi poginuo je Novak i nešto njegovih ljudi, a njegov bataljon je rasturen. Tre-

bavom su zagospodarili četnici. Pop Savo Božić proglasio se za komandanta Trebavskog četničkog odreda.

Grupa partizana u Posavini, gonjena stalno od ustaša, pokušava da uspostavi vezu sa Trebavom i da nađe put do partizanskih snaga. Ljudi koji su pošli za vezu vraćaju se sa izvještajem da na Trebavi svugdje nailaze na četnike. Neki se i ne vraćaju sa tog puta. Tokom marta i aprila i ova je grupa uglavnom bila uništena.

Još na Majevici, u borbama sa četnicima, poginuli su Pero Ćuskić i Slobodan Jovanović. Nešto ranije, u Brčkom, poginuo je Hariz Suljić. Ovdje su pali Nasto Nakić i Simo Petrović; Đojo Ćuskić, bolestan i iznemogao, sam se ubio u Gor. Zabaru, da ne bi pao ustašama živ u ruke. Na Trebavi poginuli su Sreto Jovanović Srbijanac, Hasan Trebinjčević i Mustafa Sinanagić, koji su pošli da uspostave vezu sa partizanima. Uhvaćeni su i odvedeni u logor Safet i Zijah Salihodžić, koji su koncem decembra 1941, zajedno sa Hasom Burićem, pobjegli iz zatvora u Brčkom. Poginuli su u Gor. Zabaru Hamid Berbić i Vjekoslav Tunjić iz Tuzle. Nešto kasnije poginuo je Janko Vasić u Bukviku; pali su još neki drugovi — svi članovi Partije. Pored toga odvedeno je u logor oko 40 ljudi, učesnika i saradnika NOP-a; ljudi koji su pomagali NOB, a među njima i Ilija Katić, Dušan Pavlović, Jelisija Mitrović i Pero Simićević — članovi Partije. NOP u Posavini pretrpio je nenadoknadive gubitke, bio je skoro uništen.

U životu su preostali drugovi: Petar Kaurinović, Savo i Stevo Zivković, Nikola Simić i Boro Popović. Kasnije je došao i Ilija Vasić, koji je sa Majevičkim odredom bio otišao u Birač. Formirana je partijska organizacija koja je nastavila sa djelovanjem. Trebalo je, tako reći, početi sve iz početka.

U maju situacija je bila uglavnom ovakva. Na Majevici, Ozrenu i Trebavi su bili četnici. U okviru ovih trebavskih četnika, u Krečanama, nedaleko od Gradačca, formiran je Posavski četnički bataljon, sastavljen uglavnom od ljudi iz posavskih sela, koji su pod pritiskom ustaškog terora bježali iz Posavine i sklanjali se na Trebavu. Ubrzo je ovaj bataljon brojao oko 200 pušaka. Njegov komandant bio je Dimitrije Stefanović, gomjožabarski pop. U posavskim hrvatskim selima su ustaše, ali njihov pritisak u srpskim selima slabi. Pošto su partizani uništeni, legionarske posade napuštaju srpska sela. U muslimanskim selima oko Gradačca i na Trebavi organizuje se i naoružana legija. U Brčkom su jake neprijateljske snage i stanje je permanentno teško, a u ostalim mjestima, reklo bi se, ustaška vlast je nešto ojačala. U Modriči su u martu ustaše strijeljale jednu grupu Srba (oko 16 ljudi), od kojih su neki uspjeli da pobjegnu sa strijeljanja. U maju trebavski četnici vrše neobjašnjiv napad na Gradačac, valjda zato da bi uvjerili srpsko stanovništvo da su i oni za borbu protiv ustaša. Ali ubrzo iza toga ozrenski i trebavski četnici sklapaju pismeni sporazum sa usta-

škom državom. Sporazum je potpisan 28. maja u selu Lipcu. Prema sporazumu ustaške vlasti garantuju četničku teritoriju, a četnici priznaju »vrhovništvo NDH« i kao njeni državljani izražavaju lojalnost i odanost poglavniku i privrženost NDH — a preuzimaju i druge obaveze.

Ovim sporazumom i ovi četnici su definitivno potvrdili svoju saradnju sa okupatorom i ustašama i svoju izdaju srpskog naroda i NOB-a. Neprijateljske snage su pritisle čitav ovaj kraj. Borbi nema, nigdje u blizini ne pucaju partizanske puške »Partizani su uništeni« — govore četnici i njihova sabraća ustaše. Rat je prestao, on će ovdje početi tek za nekoliko mjeseci. Za sada ovdje tinja i postepeno jača ilegalna aktivnost preživjelih komunista i partizana, koji, rastureni po posavskim i trebavskim selima, ponovo počinju da stvaraju žarište otpora i da oživljavaju NOP. Sve su veze prekinute i svako je ostavljen sam sebi da se snalazi kako zna i umije.

Partijska organizacija u Posavini usmjerava svoju aktivnost na razbijanje četnika, na razobličavanje njihove izdaje, njihove saradnje sa okupatorom i ustašama. Ovdje ljudima nije jasna izdaja četnika i teško im je da u nju povjeruju. Četničko rukovodstvo krije sklopljeni sporazum sa ustaškom državom, a naročito ćuti o tome šta taj sporazum sadrži. Trebalo je, prije svega, ljudima objasniti politiku četničkog rukovodstva i puteve njihove izdaje kojima ih vodi.

Sporazumom četnici su se obavezali da »dobrovoljno sarađuju sa hrvatskom oružanom snagom na suzbijanju i uništavanju partizana« i da u tu svrhu stoje pod kontrolom hrvatskih vojničkih vlasti; ustaške vlasti snabdijevaju ih municijom za borbu protiv partizana. Kad prestane potreba za držanje oružja, četnici će predati oružje hrvatskim državnim vlastima uz nagradu koja će se odrediti — itd. Prvo upoznavanje ljudi, a i samih četnika, sa ovim sporazumom izaziva nemir kod mnogih ljudi, revolt pa i glasnije proteste. Četničko rukovodstvo je prisiljeno da daje odgovore na razna pitanja, da umiruje ljude. Ali, kako borbi nema, a ovakvo »četnikovanje« oko kuće, bez rada, discipline, odgovornosti i uz lak život, odgovara mentalitetu mnogih seoskih ljudi politički nedovoljno orijentisanih, te se oni prvi nemiri polako stišavaju. Četničko rukovodstvo postepeno okreće oštricu borbe protiv komunista i partizana, koji remete njihov mir i njihova nastojanja.

Zbog toga aktivisti u Bukviku preduzimaju mjere da odvoje Bukvičane od Trebavaca četnika, da ih izdvoje iz Posavskog četničkog bataljona i da ih, makar i u toj formi, vrate u Bukvik, kako bi ih otrgli ispod četničkog uticaja. Poslije dužeg natezanja to im je i uspjelo. Koncem avgusta Bukvičani se vraćaju u Bukvik i formiraju četnički bataljon. Za komandanta im je određen neki Mićić iz Birča, bivši narednik — jer, prema mišljenju četničkog rukovodstva, nijedan Bukvičanin nije mogao biti komandant. Sa svog sta-

novišta imali su i pravo. Pošto u ovom batalj onu, osim tog Mićića i nekolicine oko njega, tako reći i nije bilo četnika, bataljon je bio skoro potpuno pod uticajem partijske organizacije i djelovao je u skladu sa njenim uputstvima.

Sada se aktivnost u Bukviku i ostalim selima mogla gotovo nesmetano odvijati. Bio je olakšan i odlazak u dalja posavska sela. Uspostavljena je ponovo veza sa organizacijom u Brčkom. Povremeno su održavane veze i sa aktivistima u Gradačcu i Bos. Šamcu. Politička aktivnost postajala je organizovanijom.

Krajem septembra 1942. pojavila se 6. istočnobosanska brigada na Majevici, pa je tom prilikom produžila svoj pokret i prema Trebavi. Prošla je nedaleko od Gradačca, kroz sela Špionice, Smiče i neka trebavska sela. Ovo je bio prvi put da se u ovim krajevima pojavi jedna partizanska brigada. Dolazak 6. brigade unio je nemir među trebavske četnike, koji su sada ipak vidjeli da partizani nisu uništeni. Brigada se brzo vratila na Majevicu, ali je ovaj njen prolazak i kratak boravak imao ogroman politički značaj za čitav kraj. Jedinica je prošla u savršenom redu, a njen odnos prema stanovništvu i njegovoj imovini bio je nešto sasvim drugo, nego što je bio odnos četnika, koji su samovoljni, neorganizovani i nedisciplino vani bili samo na teretu naroda.

Ovom prilikom na Trebavi je ostao Edhem Čamo na političkom radu, sa zadatkom da poveže aktiviste i simpatizere pokreta i da formira partijsku organizaciju u ovom kraju.

Ubrzo poslije toga, u novembru, trebavski četnici pošli su u borbu protiv partizana na Majevici. Bilo ih je oko 700. Prikupljeni su tačni podaci o broju četnika i njihovom naoružanju i izvještaj o tome poslat je na Majevicu, preko organizacije u Brčkom. Četnici su išli preko Bukvika. Trebalo je po svaku cijenu spriječiti odlazak Bukvičkog bataljona. Izvršene su pripreme, ali i pored toga komandant bataljona, koristeći prisustvo velikog broja trebavskih četnika, uključio je bataljon u kolonu. No, na prvom zastanku jedna dvadesetina najodlučnijih izdvojila se u Bukvik. U toku noći vratili su se svi, pa i komandant, koji nije imao s kim da ide. Ujutro, čitav bataljon (oko 100 ljudi) bio je na okupu u Bukviku. Povratak Bukvičana pokolebao je i neke druge četnike, pa se još jedan broj njih vratio u manjim grupama. Osim toga jedan broj četnika iz Posavskog četničkog bataljona predao se na Maleševcima. Na taj način, prema tadanjim procjenama, najmanje oko 200 četnika spriječeno je da učestvuje u borbi protiv partizana.

Na Maleševcima 28. novembra majevički i trebavski četnici potpuno su razbijeni. Ova pobjeda nad četnicima imala je ogroman značaj za dalji razvoj NOB-a i u ovim krajevima. Četnici su vojnički razbijeni i politički diskreditovani. Majevica je opet partizanska i to daje zamaha pokretu i u Posavini. Ali četnici, razumije se, nisu potpuno uništeni. Njih ima još i na Majevici, a na Trebavi su

potpuni gospodari. Poslije borbe na Maleševcima četnici ulaze i u Posavinu. Ubrzo gotovo u svakom većem posavskom selu bio je po četnički bataljon.

Veze sa Majevicom sada su redovne. Redovnije su veze i sa organizacijom u Brčkom i sa drugovima u Gradačcu. Zadaci organizacije su i dalje ostali isti: razbijanje i političko razobličavanje četnika, jačanje NOP-a i stvaranje partijske organizacije. Kretanje u Posavini je daleko teže, jer četnika ima u svakom selu, ali je rad sa ljudima lakši. Mnogo je lakše objasniti izdaju četnika, jer su je ljudi vidjeli i osjetili i u svojim selima. Mnogi dobronamjerni i pošteni ljudi sve više pristaju uz narodnooslobodilački pokret.

Ubrzo aktivisti u Gor. Zabaru (Pero Stanković, Gojko Šarkanović i dr.) uspostavljaju kontakt sa komandantom četničkog bataljona Rajkom Anđelićem. Održano je više razgovora i sastanaka sa njim i grupom četnika oko njega. Rezultat ove akcije je bio da je krajem juna 1943. oko 60 Gornjožabaraca, uključujući Rajka Anđelića sa 25 naoružanih četnika prešlo u partizane. Formirana je četa u sastavu Majevičkog NOP odreda; za komandira čete postavljen je Rajko Anđelić, a za poltikomesara Savo Zivković.

U ovom periodu mobilisano je u partizane još oko dvadesetak mladića iz posavskih sela. Iz Brčkog je izašla jedna grupa omladinaca (oko 15—20), od kojih su neki bili ranije hapšeni kao omladinci — aktivisti NOP-a. Likvidirano je 7 četnika i 3 ustaše, formirane su dvije partijske organizacije na Trebavi; jedna je djelovala u selima oko Gradačca, a druga u okolini Modriče i u trebavskim selima bliže Modriči. Formirana je partijska organizacija i u Gradačcu. Organizovano je nekoliko partijskih organizacija u Bukviku i u okolnim selima, i aktivi u nekim selima. Stvorena su uporišta u hrvatskim selima Turiću i Tramošnici. Organizovano je umnožavanje vijesti i drugog materijala u Bukviku i u selu Brvniku kod Ivana Bumbulovića i proširena aktivnost u ovom kraju. Aktivisti u Bos. Šamcu prikupili su nešto oružja i drugog materijala za partizane; izvršene su pripreme za formiranje partijske organizacije. U okolini Odžaka radio je na Vučjaku Radisav Milanković (poginuo u proljeće 1943. god.); organizovani su aktivi u S. Novom Gradu, Donjoj Dubici i u nekim drugim selima itd.

Koncem jula 1943. dolaze prve jedinice NOV-a u Posavinu — u Bukvik; 15. majevička brigada i jedan bataljon Majevičkog NOP odreda. Dan ranije aktivisti u Bukviku uhapsili su četničkog komandanta Mićića i razoružali nekoliko četnika. Ujutro, kada su stigle jedinice, čitav bataljon postrojen sačekao ih je, a oko 50 ljudi uključilo se u partizane. Oko 50 boraca stupilo je u 15. majevičku brigadu, formirana je četa koja je iz svoje sredine dala i komandira čete i zamjenika — Nikolu Pantelića i Đorđa Kaurinovića. Od ostalih tridesetak formirana je terenska četa uz komandu mjesta u

Bukviku. Četa je ubrzo brojala 40 — 50 boraca i nešto kasnije poslužila je kao osnova za firmiranje Posavskog NOP odreda.

Jedinice su nastavile čišćenje Posavine od četnika. Razbijeni su četnici u Gornjem i Donjem Zabaru, Obudovcu i Slatini. To je bio lak zadatak, jer ovi četnici nisu predstavljali nikakvu ozbiljniju vojničku snagu. Prema izvještaju štabu 17. NO divizije od 10. 9. 1943. Vrhovnom štabu NOV i POJ, o borbama i pokretima jedinica od jula do septembra 1943. (Zbornik, tom IV, knjiga XVII) tom prilikom stupilo je u partizane 120 četnika sa oružjem (od čega oko polovina u Gor. Zabaru).

Tokom avgusta i prve polovine septembra 15. majevička i 6. istočnobosanska brigada oslobodile su čitav ovaj kraj. Razbijeni su četnici na Trebavi, oslobođen je Gradačac, Modrica, Bos. Šamac i Orašje. Od tada pa do aprila 1944. s malim prekidom za vrijeme VI ofanzive u decembru 1943, ovaj kraj je bio uglavnom slobodan. Istina, Bos. Šamac i Orašje nisu bili stalno pod našom kontrolom, a četnici su se zadržavali u daljim trebavskim selima i u Posavini u nekim selima, ali nisu predstavljali neku veću opasnost za slobodnu teritoriju.

U toku septembra 1943. formirana su dva odreda: Posavski i Trebavski NOP odred. Odredi su imali po 3 bataljona i brojali su po 300—400 boraca. Trebavski NOP odred učestvovao je u borbama za oslobođenje Tuzle koncem septembra, a Posavski odred, zajedno sa vojvođanskim jedinicama, napadao je na Brčko. Tokom 1943. i početkom 1944. godine odredi su vodili borbe sa četnicima i manjim njemačko-ustaškim i drugim neprijateljskim jedinicama koje su iz Brčkog, Gračanice i iz drugih mesta pokušavali da upadnu na oslobođenu teritoriju. Odredi su uglavnom obezbjeđivali slobodnu teritoriju i vršili dalju mobilizaciju boraca. U januaru 1944. ova dva odreda spojila su se u jedan odred pod nazivom Trebavsko-posavski NOP odred.

U avgustu 1943. godine je formirana 16. muslimanska brigada u Bukviku. Tokom boravka na ovoj teritoriji brigada je popunjena sa oko 600 boraca Muslimana, uglavnom iz okoline Gradačca i Modriče. Ovaj veliki priliv Muslimana u redove NO vojske bio je svakako izraz vezanosti Muslimana ovog kraja za narodnooslobodilačku borbu.

U avgustu 1943. formirano je Okružno partijsko povjereništvo za Trebavu i Posavinu, koje je odmah u oktobru preraslo u Okružni komitet. Prema jednom izvještaju OK-a iz 1944. godine partijska organizacija na Trebavi i Posavini imala je u avgustu 1943. god. 42 člana Partije i 48 kandidata, a početkom 1944. godine ovaj broj se popeo na 220 članova. Partijska organizacija iskoristila je povoljne prilike koje su nastale oslobođenjem ovog kraja i razvila široku i organizovanu političku aktivnost. U početku OK je neposredno ru-

kovodio partijskim organizacijama. Docnije, početkom 1944. godine, formirani su opštinski komiteti u Modriči, Odžaku i u selu Miloševcu, koji je obuhvatio i partijsku organizaciju u Bos. Šamcu i okolini; formiran je i Sreski komitet u Modriči. Izvršene su pripreme za formiranje opštinskog i sreskog komiteta u Gradačcu, no ovom prilikom nije došlo do formiranja ovih komiteta. Pored ostalog sa ovim se zakasnilo, vjerovatno i zbog toga, što je tu bilo sjedište OK-a, koji je imao neposredniji uvid u rad partijskih organizacija u Gradačcu i okolini.

U oslobođenim mjestima organizovane su komande mjesta, sa komandom područja u Gradačcu. Narodnooslobodilački odbori djelovali su u većini sela, a formiran je i inicijativni Okružni NO odbor u Gradačcu.

Organizovane su bolnice u Gradačcu, Modriči i Srebreniku. Smještaj, ljekarska njega i ishrana ranjenika za tadanje prilike bili su vrlo dobri. Za vrijeme VI neprijateljske ofanzive oko 100 ranjenika i bolesnika (većinom boraca 16. vojvođanske divizije) bilo je sklonjeno na Vučjak, gdje su prethodno bile izvršene političke pripreme. Narod ovoga kraja prihvatio je ranjenike i ukazao im svesrdnu pomoć. Četnici (Branka Kovačevića) koji su tada bili na Vučjaku i među kojima je partijska organizacija imala jak uticaj nisu pravili smetnju prihvatanju ranjenika, a mnogi od njih pružali su i izvjesnu pomoć.

Jednom riječju, oslobođena teritorija je bila relativno dobro organizovana. Narodnooslobodilačka vlast je djelovala i izvršavala zadatke koji su tada stajali pred njom. Partijska organizacija je razvijala intenzivan politički rad i njen uticaj je stalno rastao. Izvršena je šira mobilizacija boraca za NOV. Omladinska organizacija skupljala je znatan broj omladine. Formiran je Okružni komitet SKOJ-a, sreski komitet SKOJ-a za Modriču, pet opštinskih komiteta sa oko dvadesetak skojevskih aktiva po selima, koji su brojali oko 130 članova. U mnogim selima formirani su odbori USAOJ-a. U Gradačcu i Modriči otvoreni su omladinski domovi, organizovani pjevački horovi, analfabetski tečajevi, razvijen je kulturno-prosvjetni rad itd. Organizacija AFZ-a takođe je razvijala široku aktivnost, a naročitu brigu posvećivala je radu u bolnicama i njezi ranjenika.

Ovu snažnu aktivnost prekinula je VII neprijateljska ofanziva, koja je ovaj kraj zahvatila polovinom aprila 1944. god. Od naših jedinica tu su bile samo 18. hrvatska brigada i Trebavsko-posavski NOP odred, snage isuviše male da bi se mogle suprotstaviti daleko nadmoćnijem neprijatelju. Po direktivi Oblasnog komiteta KPJ za istočnu Bosnu naše jedinice, a sa njima i skoro čitav partijski aktiv, prešli su u centralnu Bosnu, u okolinu Prnjavora. Na terenu je ostalo oko 60 članova Partije, uglavnom oni koji su računali da i u tim uslovima mogu opstati. Mislilo se da će i ova ofanziva biti kratkotrajna, kao i prethodna, ali dogodilo se drukčije. Neprijatelj

je ostao u ovim krajevima do konačnog oslobođenja. U ovim teškim uslovima izginula je oko polovina članova Partije koji su se zadržali na terenu.

U centralnoj Bosni veći dio partijskog aktiva uključen je u vojsku, a jedan manji broj — u rad na terenu. Trebavsko-posavski odred popunio je 18. hrvatsku brigadu, kako bi se ova brigada brojno ojačala, a ostavljeno je samo nešto boraca kao jezgro za formiranje 2. trebavsko-posavskog odreda, kada se naše snage vrate na trebavsko-posavsko područje.

Poslije povlačenja naših snaga iz Gradačca, pa do aprila 1945. god. (tj. do konačnog oslobođenja) Posavina i Trebava su bile u rukama neprijatelja. Brojne neprijateljske snage gospodarile su ovim krajem i vršile strahovit teror nad stanovništvom. U decembru 1944. ustaše su izvršile napad na Orašje i tom prilikom ubile oko 70 ljudi, žena i djece. Sličan napad izvršen je i na Modriču (u avgustu) i ubijeno je oko 50 ljudi, žena i djece. U decembru 1944. u Bos. Šamcu strijeljano je oko 70 Srba, uglavnom iz Bos. Šamca i sela Tišine. (I u avgustu 1943. ovdje je odvedeno oko 85 Srba u logor iz okolnih sela). Najstrašniji zločini počinjeni su u odžačkom kraju; u martu 1944. god. ustaše su likvidirale 63 čovjeka u selu Novi Grad, a krajem 1944. god. (uglavnom u decembru} ubijeno je oko 750 ljudi, žena i djece u Donjoj Dubici; čitav jedan zaseok (Trnjak) bio je gotovo potpuno uništen. U tom periodu četnici su u posavskim selima ubili oko 50 ljudi, uglavnom komunista, aktivista i simpatizera NO borbe. Desetine komunista i aktivista u Gradačcu, Modriči i okolini bilo je hapšeno i odvedeno u logore ili je tu likvidirano.

U septembru 1944. naše snage su konačno oslobodile Tuzlu. Oslobođenjem Tuzle stvoreni su opet uslovi da se partijska organizacija okrene prema Trebavi i Posavini i da nastavi svoju aktivnost. OK za Trebavu i Posavinu imao je sjedište u Srebreniku. Formiran je 2. trebavsko-posavski odred. Odred je vodio borbe u okolini Srebrenika i djelovao u pravcu Gradačca i Posavine. U jednom napadu na Gradačac, u januaru 1945. poginuo je Pero Bosić, narodni heroj, komandant ovog odreda. No, aktivnost odreda i partijske organizacije bila je u to vrijeme još dosta skučena. Neprijateljske snage na Trebavi i u Posavini bile su snažne do kraja rata, kada su definitivno oslobođeni i ovi krajevi.

Borivoje POPOVIČ

FORMIRANJE MUSLIMANSKIH PARTIZANSKIH JEDINICA U ISTOČNOJ BOSNI

Prve oružane borbe u istočnoj Bosni otpočele su krajem jula i početkom avgusta 1941. Prvi ustanici u ogromnoj većini bili su Srbi — seljaci predvođeni komunistima. To je bio rezultat ne samo terora neprijatelja nego i uticaja Partije među srpskim masama, slobodarskih tradicija itd. U većim gradovima istočne Bosne (Sarajevo, Tuzla, Brčko, Bijeljina) NOP je imao međutim znatan broj svojih pristalica među Muslimanima, dok je uticaj NOP-a u muslimanskim selima bio slabiji.

Imajući u vidu ove činjenice, a da bi ustanak od početka imao opštenarodni karakter, komunisti su odmah preduzeli mjere da što veći broj pristalica NOP-a svih nacionalnosti izađe iz gradova i uključi se u borbu. Sem toga, kada su se na Romaniji, Glasincu, Birču i drugim krajevima vodile teške borbe, KP se obratila i muslimanskom stanovništvu sa pozivom da krene u borbu protiv okupatora. To je učinjeno sa nekoliko proglasa i pismenih poziva. U njima se ukazivalo na položaj u kome su se našli Muslimani u novostvorenoj ustaškoj NDH, na politiku okupatora i ustaša i njihove namjere da ih uvuku u borbu protiv partizana i srpskog naroda. Takođe su objašnjavani ciljevi NOB-a, pozivani su Muslimani da se aktivno, s puškom u ruci, zbratimljeni sa Srbima i Hrvatima bore za iste ciljeve. Jedan od takvih proglasa bio je izdat od strane partizanskog štaba na Romaniji još 14. avgusta i rasturen u muslimanskim selima. U proglasu se ukazivalo na opasnost koja prijeti Muslimanima od okupatorske i ustaške politike, a završavao se sljedećom rečenicom: »Braćo Muslimani, ne dozvolite da vas ustaše i okupator uvuku u bratoubilačku borbu, nego stupajte u naše redove i borimo se zajednički protiv podmuklog neprijatelja, pobjeda će biti naša a u slobodnoj zemlji živjećemo pošteno i ravnopravno«.[1])

Kasnije, sem ovog, i druga vojno-politička i partijska rukovodstva, pa čak i neke partizanske čete, preduzimali su ovakve ili sli-

*) Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u jugoslovenskih naroda, tom IV, knj. 1, dok. br. 9.

čne mjere i slali pozive Muslimanima u cilju što masovnijeg i aktivnijeg učešća u NOB.

Uporedo s tim, od samog početka ustanka, Partija je nastojala i ulagala napore da se u istočnoj Bosni formiraju posebne partizanske jedinice sastavljene od Muslimana. Ovim je u uslovima ustaškog terora i nasilja, koje je neprijatelj provodio preko raznih okupatora odanih elemenata, a u cilju jačanja ustanka i savlađivanja prepreka koje su stajale na putu njegovog širenja, trebalo ne samo isticati nego i u praksi pokazati, da borba koja se vodi nije samo stvar srpskog naroda nego isto tako i Muslimana i Hrvata. Situacija je bila olakšana činjenicom što je izvjestan broj istaknutih komunista Muslimana već radio na pripremama i organizaciji ustanka. Neki od njih (Hasan Brkić, Fadil Jahić, Pašaga Mandžić, Mahmud Bušatlija, Enver Šiljak) igrali su u istočnoj Bosni vidnu ulogu. Osim toga, i znatan broj komunista i članova KPJ, a i ostalih iz redova Muslimana odmah se uključio u borbu i stupio u partizanske odrede. Zbog toga se smatralo da bi jedinica sastavljena od Muslimana sa izrazitom političkom namjenom mogla lakše djelovati na muslimanske mase da se još aktivnije uključe u borbu protiv okupatora i ustaša.

Do prvog pokušaja da se ovakva nastojanja ostvare došlo je u prvim danima avgusta 1941. godine. Tada je partizanski štab na Romaniji, preko komunista Muje Hodžića i Čamila Đinde, koji su imali velikog ugleda u muslimanskim seljačkim masama, a naročito u onom dijelu koji je ranije pripadao lijevom krilu bivše Zemljoradničke stranke, pokušao da formira partizansku jedinicu, sastavljenu od Muslimana. Ali u tome se tada nije uspjelo zbog toga što u to vrijeme nisu još postojali svi uslovi da se ta zamisao ostvari.

O tome je Hasan Brkić u jednom svom izvještaju od 14. avgusta 1941. pisao i Pokrajinskom komitetu KPJ u Sarajevu. U njemu između ostalog kaže: »Pokušaj formiranja muslimanskog partizanskog odreda nije uspio, ali to ne smatramo konačnim. To pitanje ćemo ovih dana ponovno postaviti.«[2])

Poslije dva mjeseca došlo je do realizacije zamišljenog plana. Tada je ustanak u istočnoj Bosni bio već uzeo šire razmere, te je samim tim još više bio iniciran već započeti proces ograđivanja muslimanskih masa od okupatora i NDH. Ovome je znatno doprinijela pojava četnika u istočnoj Bosni i pokolji muslimanskog stanovništva, kao i akcije ustaša koji su u Sarajevu i drugim gradovima BiH počeli da hapse i muslimansku omladinu. Tako je npr. samo u Sarajevu do novembra 1941. od ukupno hiljadu uhapšenih bilo oko tri stotine Muslimana.[3])

[2]) Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u jugoslovenskih naroda tom IV, knjiga 1, dok. br. 51.

[s]) Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941—1945. strana 309.

Prvi vidniji rezultat pristupanja Muslimana NOP (sem manjih pojedinačnih slučajeva) bio je stupanje veće grupe Muslimana u Romanijski partizanski odred. To je bila grupa koju su predvodili Mujo Hodžić i Ćamil Džindo. U njoj su bili uglavnom seljaci iz sela Šatorovići, Okruglo i Osovo i đaci i studenti — napredni omladinci iz Rogatice. Ovu grupu, koja je brzo rasla dolaskom novih boraca, štab Romanijskog odreda je ostavio kompaktnu, tako da je polovinom oktobra od nje formirao prvu muslimansku partizansku četu. To je bila poznata Mujina četa i brojala je oko 60 boraca. Za nepuna dva mjeseca — u oktobru i novembru — kroz borbe oko Rogatice i na Romaniji, u muslimanskoj četi je bilo oko 250 naoružanih boraca. Tada je u Sokolcu, 8. decembra 1941, izvršeno zvanično formiranje Muslimanskog bataljona. Tom prilikom komandant Mujo Hodžić i politički komesar Dervić Numić primili su zastavu bataljona.

Nešto kasnije formirana je još jedna muslimanska četa u istočnoj Bosni. Bilo je to u zeničkom kraju. Do formiranja ove čete došlo je u selu Pepelari, kraj Zenice, početkom februara 1942, kada je ustanak u ovom kraju bio u najvećem zamahu. U njen sastav ušli su borci Muslimani koji su se do tada borili u partizanskim četama oko Zenice, kao i grupa od 9 boraca iz Muslimanskog bataljona Romanijskog odreda, koja je sa Akifom Bešlićem i Rasimom Džindom stigla u zenički kraj još u januaru 1941. Za komandira ove čete bio je postavljen Akif Bešlić, a za političkog komesara Mujo Behmen.

Ovo su bile prve partizanske jedinice u istočnoj Bosni sastavljene od Muslimana, koje su ne samo svojim nazivom nego i po

Štabovi 3. korpusa i 38. divizije sa štabovima brigada te divizije kod Zvornika, februara 1945.

sastavu — sav borački i rukovodeći kadar bio je iz redova Muslimana — vidno manifestovale učešće muslimanskih masa u borbi za oslobođenje ispod okupatora i stvaranje bratstva i jedinstva naroda BiH. Osim toga, trebalo je i srpskim masama koje su do tada nosile glavni teret ustanka na najočigledniji način pokazati da i Muslimani učestvuju u borbi protiv ustaša, jer je četnička propaganda sve Muslimane izjednačavala sa ustaškim pokretom.

S druge strane, stvaranjem muslimanskih jedinica suzbijana je i ustaška propaganda, kojom su ustaše nastojale da ustanku daju četnički karakter i na taj način pokušaju da odvoje Muslimane od uticaja NOP-a. Do pojačane propagande naročito je došlo koncem 1941. godine, kada su i ustaški funkcioneri shvatili da Muslimani sve više pristupaju NOP-u. Oni su tada uz pomoć jednog dijela muslimanskog reakcionarnog vodstva, koji se bio već vezao za ustašku NDH, prišli formiranju tzv. muslimanske milicije ili legije. Ove oružane formacije je trebalo da posluže i za borbu protiv partizanskih jedinica. U ovome im je pomogao i okupator, kao i onaj drugi dio muslimanskog vodstva, koji se zanosio autonomističkim idejama u okviru Trećeg Rajha. Smatrali su da će im jedna ovakva oružana formacija u pogodnom momentu poslužiti za ostvarenje njihovih ciljeva. Iz istih razloga, samo nešto kasnije, ovaj dio muslimanske reakcije pomogao je okupatoru da mobiliše i jedan broj Muslimana za svoje SS jedinice i upotrijebi ih protiv NOP-a kao zamjenu za »njemačku krv«.

Kada je, u proljeće 1942, došlo do četničkih pučeva i krize ustanka u istočnoj Bosni, rasformiran je Muslimanski partizanski bataljon. Jedan dio boraca se vratio svojim kućama, drugi dio je stupio u druge partizanske jedinice, dok je najveći dio nastavio da se bori protiv okupatora u 6. istočnobosanskoj brigadi.

Naime, već prilikom formiranja prvog istočnobosanskog proleterskog bataljona — 12. marta 1942. u Srednjem — u njegov sastav ušla je i jedna grupa od oko 100 boraca Muslimana. Svi su bili svrstani u jednu četu, koja je, uz redni broj »tri«, nosila naziv i Muslimanska. To su bili uglavnom borci i rukovodioci koji su još ođranije pripadali Muslimanskom bataljonu Muje Hodžića, a koji je neposredno prije toga bio rasformiran. To je bio onaj najsvjesniji i najborbeniji dio ovog bataljona, koji ni poznate krize ustanka u istočnoj Bosni i neprijateljske ofanzive nisu mogle pokolebati i skrenuti sa puta NOB. Borci ove čete istrajali su u svim iskušenjima i teškoćama kroz koje je prošao ovaj bataljon, a kasnije i 6. istočnobosanska proleterska brigada.

Od ove čete prvih dana aprila 1942, po naređenju Glavnog štaba za BiH, odvojilo se oko 20 boraca sa Mujom Hodžićem, koji su bili upućeni na teritoriju Foče i Kalinovika. Zadatak im je bio da i tamo formiraju novu muslimansku partizansku četu. Na tom putu grupa je prvo svratila u sela oko Rogatice, mobilisala još oko

20 novih boraca, a zatim produžila u Foču. Među njima su bile i dvije drugarice — Fazila Hodžić i Nezira Džindo. To su bile prve žene Muslimanke sa sela koje su u istočnoj Bosni stupile u partizane.

Na teritoriji Foče i Kalino vika ovoj grupi se pridružilo još oko 30 boraca koji su se već do tada borili u raznim jedinicama ovog kraja, nakon čega je formirana nova partizanska muslimanska četa. I u ovoj grupi, koja im je prišla kod Foče, bilo je 5 drugarica Muslimanki. Sve su one bile iz Foče (Razija Alajbegović, Munirà Keč, Nađija Čorić, Zejna Frašto i Rehima Pavica). Sa još nekim jedinicama Romanijskog partizanskog odreda ova četa je ušla u sastav tzv. Drinskog dobrovoljačkog odreda, učestvujući sa njim u borbama za vrijeme III neprijateljske ofanzive.

U drugoj polovini 1943. godine došlo je do snažnijeg narastanja NOB u svim krajevima naše zemlje. Oslobođena je bila velika teritorija u istočnoj Bosni sa niz gradova i mjesta. Oslobođeni su Han-Pijesak, Vlasenica, Kladanj, Bijeljina, Gradačac, Modriča, Gračanica, Bos. Šamac i mnoga druga mjesta od Drine do Bosne i Save. Nešto kasnije oslobođena je i Tuzla. Ove pobjede pokrenule su znatan dio naroda istočne Bosne u borbu protiv okupatora. Tada je došlo i do masovnijeg opredjeljenja Muslimana za NOB. Iz tuzlanskog bazena, Trebave, Modriča, Posavine i drugih krajeva Muslimani u sve većim grupama stupaju u jedinice NOV-a.

Tada je došlo i do stvaranja krupnijih muslimanskih jedinica NOV-a u istočnoj Bosni. Prvo je u avgustu 1943. u sastavu 17. divizije formiran tzv. M. (muslimanski)bataljon. U njemu su se našli Muslimani koji su tih dana pristupili NOV-u, a i jedan dio boraca bivše 3. čete 1. bataljona 6. istočnobosanske brigade. Za nepun mjesec dana ovaj bataljon je kroz borbe oko Modriča, Samca i Gradačca postao snažna i dobro naoružana jedinica. Odmah iza toga stvoren je, u sastavu 3. vojvođanske brigade, kao njen 5. bataljon, još jedan muslimanski bataljon na teritoriji istočne Bosne. U njemu su bili borci Muslimani koji su iz Brčkog, Bijeljine i drugih mjesta Posavine došli u partizane, ili su se još odranije borili u sastavu drugih istočnobosanskih i vojvođanskih jedinica.

Šesnaesta muslimanska brigada formirana je 21. septembra 1943. u selu Bukviku kod Brčkog. Brigada je imala svega 350 boraca podijeljenih u dva bataljona. Bili su to, međutim, prekaljeni borci i rukovodeći kadar, koji je u sastavu drugih jedinica i brigada istočne Bosne učestvovao u svim borbama koje su vođene od početka ustanka. U januaru 1944, posle VI neprijateljske ofanzive Muslimanski bataljon iz 3. vojvođanske brigade ušao je u sastav 16. muslimanske brigade.

Šesnaesta muslimanska brigada stvorena je iz onih istih razloga koji su uvjetovali i stvaranje prvih muslimanskih jedinica u istočnoj

Bosni. Ona je u novim uslovima trebalo da posluži kao mobilna jedinica koja će borbom i političkim djelovanjem, produbljujući bratstvo i jedinstvo naroda u ovim krajevima, pokrenuti u borbu preostali deo muslimanskog stanovništva, koji se još kolebao ili se i dalje nalazio u raznim neprijateljskim formacijama.

Brigada je poslije svega osam dana od dana formiranja stupila u jednu od najtežih bitaka, u borbu za oslobođenje Tuzle. Štab 3. korpusa NOV, imajući u vidu da je to jedinica koja je tek formirana i da njena snaga nije još tolika kao što je to bio slučaj sa drugim brigadama, u svojoj zapovijesti dodijelio joj je u početku najlakši zadatak. Trebalo je da napadne i likvidira jedno od spoljnih uporišta Tuzle — Bukinje — a zatim da produži na Kušiće i Crveno brdo. Brigada je ovaj zadatak sa uspjehom izvršila. Zarobljeno je nešto domobrana, municije, oružja i druge opreme, ali Tuzla te noći nije bila oslobođena. Napad je ponovljen i sljedeće noći. Trebalo je da jedna brigada 16. vojvođanske divizije prethodno zauzme jedan od dominantnih i dobro utvrđenih položaja iznad Tuzle — brdo Ilinčicu — a zatim da u direktnom napadu učestvuje i na sam grad. Međutim, ta vojvođanska brigada se u tom vremenu nalazila kod Brčkog i nije uspjela da stigne na vrijeme, pa je njen zadatak štab 3. korpusa povjerio 16. muslimanskoj brigadi. Brigada je otpočela s napadom na položaje na Ilinčici koji su bili opasani bodljikavom žicom, sa izgrađenim bunkerima i rovovima. U teškoj borbi koja je trajala skoro cijelu noć, brigada je uspjela da zauzme položaje neprijatelja na Ilinčici i da pri tome zarobi veću grupu domobrana. Pobjedom na Ilinčici 16. muslimanska brigada je sa uspjehom položila svoj prvi borbeni ispit. Likvidacijom ovog uporišta stvoreni su bili povoljni uslovi za direktni napad na grad. Trećeg dana, kada je naređeno »Tuzla mora pasti«, brigada je sa ostalim jedinicama 3. korpusa u jurišu ušla u grad.

U toku ovih borbi, kao i za vrijeme nekoliko sljedećih dana, dok je grad branjen od neprijateljske grupacije koja je pokušala da povrati Tuzlu (to je trajalo sve do 7. oktobra) i pored gubitaka, brigada je od dva narasla na četiri dobro opremljena i naoružana bataljona sa oko 800 boraca. Za ovo vrijeme radnici, đačka omladina i drugi još u toku tih borbi popunjavali su njene redove, zamjenjivali poginule i ranjene i udvostručili njenu snagu. Popunom brigade kao i kasnijim dolaskom bataljona iz 3. vojvođanske brigade definitivno je bilo završeno njeno formiranje. Od tada pa sve do konca rata to je bila jedinica koja se uvrstila u red najboljih brigada istočne Bosne i koja je prvo u sastavu 17., a kasnije 27. divizije prošla put od Majevice, Romani je do Sut ješke i stigla do Hercegovine i Crne Gore. Na tom svom putu, koji je bio dug više od 5000 kilometara, izvršavajući svoje vojno-političke zadatke, brigada je izbacila iz stroja i zarobila nekoliko hiljada neprijateljskih vojnika. U ovim borbama preko' hiljadu njenih boraca i rukovodi-

laća dalo je svoje živote za slobodu, za bratstvo i jedinstvo naših naroda. Samo u završnim borbama za oslobođenje Sarajeva i Zavidovića, i u borbama za likvidaciju posljednjeg organizovanog ustaškog uporišta u uglu rijeka Bosne i Save kod Odžaka bilo je izbačeno iz stroja još oko hiljadu njenih boraca i rukovodilaca. U njenim redovima poginula su i četiri narodna heroja: Ragib Džindo, Jusuf Đonlić, Brano Marković i Hamza Hamzić.

Za hrabrost njenih boraca i stečene zasluge u ratu, pored nekoliko pohvala štabova divizija i štaba 3. korpusa, brigada je dobila i najveće priznanje Vrhovnog komandanta NOV Maršala Tita za drugo oslobođenje Klađnja 9. decembra 1943. godine. Po završetku rata brigada je odlikovana i Ordenom bratstva i jedinstva I reda.

Camil KAZAZOVIC

OTKRIO AMERIKU

Komesar Treće čete Drugog bataljona Šeste istočnobosanske proleterske brigade Savo Radić objašnjavajući borcima političku situaciju na savezničkim frontovima služio se jednom geografskom kartom, na kojoj su bili ucrtani svih pet kontinenata.

U želji da podigne opštu kulturu boraca, komesar je nastojao da svaki borac u njegovoj četi zna sam pronaći na karti kontinente i države.

Jednom prilikom, kada je sastanku prisustvovao komesar bataljona, Savo htjede da se pohvali kako njegovi borci znaju geografiju pa pozva Mehu Šehovića i reče mu:

— Dede, Meho, pronađi ti meni na ovoj karti Ameriku. Meho stade ispred karte, kratko se zagleda u nju, upravi prst u jednu tačku i reče:

— Evo je.

— Odlično Meho — reče Savo i posla ga na mjesto. Zatim izvede pred kartu Zaima Brkića, pomoćnika puškomitraljesca.

— A sada nam reci ti, Zaime, ko je pronašao Ameriku?

— Meho, druže komesare — odgovori Zaim kao iz puške.

PARTIZAN IBRAHIM

Koncem septembra 1943. jedinice 17. divizije kretale su u napad na Tuzlu. U koloni je marševala i novoosnovana 16. muslimanska brigada. Za nju je napad na ovaj grad značio više nego za ostale »stare« brigade. Napad koji se spremao na utvrđeni grad, centar industrijskog bazena, koji je, pored privrednog, imao i veliki vojno-politički značaj, nije bio običan i lak vojnički zadatak. Dok je okupator bio u Tuzli, mogao je kako-tako da obezbijedi svoj uticaj na ovaj dio istočne Bosne i da time otežava pristupanje naroda narodnooslobodilačkom pokretu. Zbog toga je u Tuzli i držao velike snage, nastojeći po svaku cijenu da je održi i sada.

Predstojala nam je teška borba. Kako će se prilikom napada držati naša brigada, čiji borci, izuzev komandnog kadra, nisu iskusili veće borbe s neprijateljem i njegovim teškim naoružanjem i avijacijom, bilo je pitanje koje nas je zabrinjavalo. Obuzet tim mislima, obilazio sam kolonu brigade koja je pred veče preko valovitog terena krenula iz sela Kuga prema Tuzli. Kolona duga nekoliko kilometara, sa velikim razmakom među borcima, kretala se lagano. To mi je omogućilo da je obilazim od začelja do čela, da se povremeno odmaram i posmatram je, da bih sačekao njen početak ili kraj.

Kolona je bila puna šarenila. Borci su različito odjeveni, počev od. zelenih vojničkih odijela u raznim nijansama, skinutih sa zarobljenih njemačkih vojnika, domobrana i ustaša, od kožnih kaputa, pa do bijelih lanenih košulja i gaća sa dugim turom. Kretanje kolone bilo je zanimljivo: neki njeni dijelovi promicali su dolinom, drugi su izlazili iz doline, krećući se lijevo i desno. Valoviti teren, po kome se brigada kretala izgledao je kao veliko vojno vježbalište, na kome desetine, čete i bataljoni izvode pokrete tako sigurno, bez zabune, ujednačeno, kao da su bezbroj puta izveli tu vježbu na ovome tlu. U njenim redovima, pored boraca koji su nosili oružje,

bilo je i onih koji ga do tada nikada nisu imali. Oni će ga dobiti na isti način kao i njihovi stariji drugovi: oteće ga u borbi, od neprijatelja.

Dok sam posmatrao kretanje kolone, privukla su mi pažnju dva nenaoružana borca, koji su mi se lagano približavali. Vidio sam da je jedan od njih, po stasu viši, bio stariji čovjek, u starom iskrpljenom radničkom odijelu, sa fesom na glavi, zagrlio drugog, manjeg, inače dječaka, obučenog u lanenu košulju i gaće. Pomislio sam da su to ljudi iz obližnjih sela, povedeni da nam pokažu put i radoznalost me privukla da to provjerim.

— Kuda ste vas dvojica krenuli? — upitah.

•— Ja u partizane, odgovori dječak.

— A ti, stari, hoćeš li i ti s nama?

— Nisam ja, bolan, više za brda, to je za mladost — odgovori on.

I pošto je na rukavu mog šinjela opazio oznake, nastavi:

»Druže, ne znam što si po tome što nosiš na rukavu, za borbu treba i volje, znam ja to, a mali je ima i previše. Odvraćao sam ga da ne ide, žao mi ga je, dijete je, znaš, mi smo muhadžeri, a ja sam mu amidža. Dosta smo propatili do sada. Pa da pogine? Kako da ga ja primim na svoju dušu! Šta bi mi rekla njegova mati? Siroče je, bez oca!

Tako otpoče razgovor. Starac je zamuckivao i teško govorio kao da mu je nešto smetalo u grlu. Bilo mu je mučno da govori o rastanku s dječakom, ali se malo pomalo oslobodio tog osjećanja i počeo da priča o nesreći koja ih je snašla. Po koji put sam mu upadao u riječ i zapitkivao. On je ponavljao na svoj način priču o sudbini ljudi iz muslimanskih i srpskih sela istočne Bosne. Starac je sada govorio tečno, unoseći se sav u govor. Ko zna po koji put ponavlja svoju tužnu ispovijest. Moguće da svaki put dodaje ponešto svojoj priči, da bi ona što prikladnije i potpunije prikazala ono što je on proživio. Ko zna koliko će je još puta ponoviti dok se rat ne završi?

Kolona je zastajkivala, a mi smo se kretali jedan pored drugoga. Stari je, ne trepćući, gledao mimo mene u daljinu. Crte na njegovom grubom seljačkom licu bile su izrazite i kao da su odražavale osjećanja koja je proživljavao kad je pričao o svojoj sudbini. On je nastavljao da priča. Dječak je išao ispred nas, okrenuo bi se za trenutak, kao da je htio da jasnije čuje razgovor, a zatim je posmatrao krivudanje i šarenilo kolone koja je bila obavijena bojama sunčevih zraka na zalasku.

»Malome je otac poginuo prije rata. Splav koji je vozio na Drini raspao se na nekom slapu, pa su ga zdrobili balvani. Mati mu ima još troje djece. Živjeli su i patili se nekako, a ja sam, idući po šumskim i drugim radilištima radio i pomagao im koliko sam mogao. Živio sam, eto, za njih.

j

Jedne noći, preklanjske zime, upali su u naše selo četnici i počeli ubijati narod. Niko u našem selu nije imao oružja, ali šta ćete — došli dušmani pa zavadili. Jedva smo izvukli živu glavu, nešto haljina i ćebadi i sklonili se u šumu. Tri dana su bili u selu, a zatim su ga zapalili i otišli. Mi smo, promrzli, krenuli ka Rogatici. Eh, da znaš, kakve su snježine i vjetar na Sjemeču. Zla je ta planina, u njoj se smrači u podne i misliš da je veče. Ja sam pobjegao sa malim, a ne znam gdje su mu majka i ostala djeca. Preko Glasinca i Olova, idući šumama, stigao sam u Kladanj, a odatle u Tuzlu i Srebrenik. Tu sam imao poznatih ljudi s kojima sam nekad radio u Zivinicama i Kreki. Primili su mene i malog. Radili smo po seoskim kućama i od toga živjeli.«

Spustila se noć. Iz Tuzle je počela da tuče artiljerija. Vjerovatno je neprijatelj osjetio naše nastupanje. Bilo je vrijeme da se stari oprosti s dječakom. Upozorio sam ga da to učini odmah. Starac je uzdahnuo i zagrlio maloga, a zatim mi reče:

»Pazite ga, i suviše je mali.«

Krenuli smo dalje. Čuo se bat kolone po putu. Posrtali smo, gazeći po oblom kamenju u mraku.

Čuo se treperavi glas mujezina koji je sa munare pozivao na molitvu.

*

Odgovor na pitanje kako će se ponijeti brigada u borbi dat je već prve noći. Oslobodili smo Bukinje, Kužiće i Crveno Brdo i pošto su vojvođanske jedinice zakasnile — napali smo i Ilinčicu. Poslije žestoke borbe slijedećeg dana izbacili smo neprijatelja i s ovog položaja. To je pomoglo i ostalim jedinicama da izvrše svoje zadatke.

Kao i obično, poslije akcije, održali smo četne konferencije, skojevske i partijske sastanke. Pretresli smo držanje pojedinaca, četa i bataljona i izvlačili pouke. Pošao sam na sastanak partijskog biroa 1. bataljona. U kući u kojoj je trebalo da se održi sastanak zatekoh sekretara biroa Jusufa Džonlića. On se pripremao za sastanak. Ponudio me je da sjednem. Pošto sam došao pola sata ranije, reče mi da mu je drago što ću prisustvovati razgovoru koji treba da obavi. Upitah ga o čemu se radi. Odgovori mi da je pozvao na razgovor jednog dječaka, koji je stupio u brigadu u Srebreniku. Držao se vrlo dobro u borbi za Ilinčicu.

— Ima crne oči, smiješi se, ide u gaćama. Je li taj? — upitah ga.

— Tačno, — reče Jusuf. Rekao sam drugovima iz komande čete da mu dadu vojničko odijelo i da ga pošalju do nas u štab. Treba ga pohvaliti, bio je bombaš i provlačio se kroz žice do rovova.

Uskoro se ču kucanje na vratima. Jusuf ustade i otvori ih. Pred pragom je stajao dječak. Sada u novoj uniformi, koju smo zaplijenili u neprijateljskom magazinu, ali koja je krojena za odrasle a ne za dječake. Rukavi i nogavice bili su mu suviše dugi, te ih je morao zavrnuti. Preko bluze, koja mu je bila do koljena, stegao je opasač, na kome su visile bombe.

— Smrt fašizmu; — reče, pozdravljajući pesnicom i stade mirno.

— Sloboda narodu, Ibrahime — odgovori Jusuf.

Dječak se uozbilji. U crnim očima zatitra plamičak koji je odavao unutrašnju radost.

Svaka partizanska četa ima svoje ljubimce: junake, šaljivdžije, kavgadžije. Eto, i ovdje stoji jedan od njih: ljubimac čete, bombaš koji će svojim srcem i vedrinom jačati njenu snagu.

— Došao sam po naređenju druga komandira.

— Tražili smo da te pošalju da vidimo kako ti stoji nova uniforma. Sjedi — reče Jusuf i ponudi mu tronožac.

— Što si ono vikao na Ilinčici — smijući se upita Jusuf.

— Vikalo se svašta, ne znam na šta misliš.

— Kako si odgovorio onima kada su zvali: »Dođi Jovane, kad svane«.

Ibrahim se nasmija i poče da priča.

— Jedan rov na Ilinčici nismo mogli zauzeti. Bilo mu je teško prići. Moralo se puziti uz veliku strminu, a bio je opasan sa dva reda bodljkave žice. Nekoliko drugova su nam ranili, ali ga nismo zauzeli. Javio sam se dobrovoljno da probam da li bih ja mogao baciti bombu u rov. Dopuzao sam do žica i ispod nje se provukao. Oni iz rova su pucali iznad mene. Meci su udarali po žicama. Ja sam se taman bio pripremio da bacim prvu bombu, kada jedan ustaša iz rova zatulio: »Jovane, dođi kad svane«. A mene to upali, pa sam mu htio reći ko sam, da zna ko mu je došao. Viknuo sam: »Ovdje Ibro muhadžir«. Pa kres jednu i drugu, aiz rova prestade pucati. Kao da su se pritajili. Pomislio sam da su mi čuli glas i da su ostali živi, pa će me za vrat. Ležao sam i pripremio treću bombu, ali se niko nije čuo. Onda sam viknuo desetara i naše da dođu. U rovu smo našli trojicu mrtvih.

— Gdje si naučio bacati bombu?

— Pa vježbali smo u četi u Rapatnici.

— Zašto si došao u partizane?

— Pa volim ih. Oni su za pravdu, junaci, pa sam i ja htio biti partizan.

— A junak?

— To ne znam, — reče rumeneći. Stupio bih još na Romaniji da nije bilo amidže.

— Nije kasno ni sada — reče Jusuf — biće još borbi.

— Koliko ti je godina?
— Prošlo trinaest i po.
— Znaš li pisati?
— Znam.
— Dobro si se pokazao na Ilinčici. Preduge su ti nogavice i rukavi, treba da ti se prekroji to odijelo dok smo tu blizu grada. U šumi bi ti to smetalo, der alo bi se brže, a ružno je i vidjeti.

Govoreći mu to, Jusuf napisa na listu papira komesaru čete da mu prekroje odijelo. To stavi u koverat i pruži Ibrahimu.

— Evo, daj komesaru.

Dječak ustade i primi pismo. Jusuf mu se zagleda u oči i reče:

— Možeš da ideš, ali pazi. Više ti nisi muhadžer. Ti si naš drug, partizan Ibrahim.

On nas pozdravi, okrenu se nalevo krug, kao pravi vojnik, i ode.

Prišli smo prozoru da ga vidimo. On je preskakivao preko lokvica u seoskom dvorištu, žureći u svoju četu.

Dane OLBINA

ŠKOLOVAN ČOVJEK

U ljeto 1943. u Majevački odred stigla je jedna četa Posavaca, novajlija. Nakon dva dana odred je bio na okupu i komesar je održao duži govor. Međutim, za novajlije je sve to bilo gotovo nerazumljivo, iako su ga pažljivo slušali, znajući da je to neki rukovodilac:

— Ali je ovo silno školovan čovjek — reče jedan novajlija na završetku govora.

— Otkud znaš? — upita ga drugi.

— Pa ja ga skoro ništa nisam razumio — odgovori on mirno i ozbiljno.

U OSLOBOĐENOJ MODRICI

Prvom oslobođenju Modrice, grada u podnožju Trebave, prethodili su mnogi važni događaji, koji su tijesno povezani i sa cjelokupnim razvojem narodnooslobodilačkog pokreta u ovom kraju naše zemlje. Počelo je onoga septembarskog dana 1942, kada je na domak Modriče stigla 6. istočnobosanska brigada, koja je iz ovog kraja trebalo da se prebaci u centralnu Bosnu. Tom prilikom partijsko rukovodstvo istočne Bosne, pošto se brigada vratila na Maje vicu, ostavilo je na ovoj teritoriji dr Edhema Čamu sa zadatkom da na Trebavi, u Modriči, Gradačcu i Bosanskom Samcu, pokrene rad i formira organizaciju KPJ i SKOJ-a. Sa njim je ostavljen i Ferid Širbegović.

Već u novembru 1942. Edlemu Čami je pošlo za rukom da formira prvu partijsku organizaciju u ovom kraju. Nju su pored Čame sačinjavali Milka Stanković, Miloš Tolpa, Panto Nikolić, Đorđe Mikičić i Ferid Širbegović, a od decembra i Slobodan Janković, koji je tih dana kao član Partije došao iz Srbije. Članovi Partije su bili raspoređeni po selima. Tako su u Skugriću radili Mika Stanković i Miloš Tolpa, Panto Nikolić u Koprivni itd. Ubrzo poslije formiranja partijske organizacije stvorena su uporišta i u Vranjaku, gdje su radili Petar Arnautović i Svetozar Lukić i Cvjetko Stoj ano vić, odnosno u Kožuhama, gdje su glavni saradnici NOP-a bili Ivo Šubarić, Tošo Mihailović i Milan Najganić.

Uspostavljena je veza i sa dobojskom grupom saradnika NOP, koju su sačinjavali Dedo Tranpić, Milenko Ružojčić i Soka Veselić, a takođe i sa ilegalcima sa Ozrena, koje je predvodio Simo Lukić. Uskoro su stvorena i uporišta u Modriču (Enver Humo i Jovan Radovanović), u Dugom Polju (Nedo Krekić), Podunavlju (Mile Dejanović Buna), Miloševcu (Tozo Dekanović) itd. U Kožuhama je uhvaćena veza i sa odbjeglim domobranskim oficirima Smelkom, koji se

krio u kući Vase Vukovića. Partijsko rukovodstvo je Smelka zadužilo da prikuplja i umnožava radio-vijesti, tako da je i problem informisanja pristalica NOP-a bio riješen.

Preko naprijed spomenutih aktivista NOP-a odvijao se intenzivan politički rad, tako da se ubrzo preko naših simpatizera počelo prodirati i u četničke redove, ostvaren je uticaj i na pojedine četničke komandire, stvarani su ilegalni narodnooslobodilački odbori, organizovana je i obavještajna služba. Zahvaljujući ovakvoj aktivnosti, otkrivena je grupa četnika koja je preko Ivice Špijonaka trebalo da ubije dr Edhema Čamu.

Intenzivan politički rad nastavljen je i u 1943. godini, tako da je ubrzo došlo do proširenja aktiva u Modriči, a i u drugim mjestima. Tako su npr. u Modriči, pored Jovana Rado vano vića i Envera Hume, već tada su za NOP radili Milka Dujić, Zarije Domaset, Jelka i Jozo Ljubas, Fehim Dedić, Pero i Niko Kovačević, Fuad Suljić i mnogi drugi. Mika Dujić je dobio zadatak da formira aktiv omladine, a Slobodan Janković da proširi aktivnost na Garevac, gdje su već radili Petar Jurilja, Marko Andrić i Mato Andrić Stari, i Pustare u kojima su djelovali Tomo Šperac, Džemal Huskanović i IV! i li vo je Kune. Uspostavljena je veza i sa grupom oficira i vojnika iz Karlovačke domobranske pukovnije, od kojih je formiran aktiv NOP-a na čelu koga se nalazio Jože Lisac, dok su članovi bili Josip Balaš (poginuo u NOV) i Jamdo Joze. Od ukupno 9 oficira, koliko ih je imala pomenuta jedinica, 6 ih je bilo obuhvaćeno radom za NOP. Pored podataka o naoružanju, ovi oficiri su dali skice položaja, rasporeda jedinica itd. Osim toga, zahvaljujući njima, znatno je bio olakšan posao ostalih aktivista NOP u Modriču i okolini.

Takva aktivnost potrajala je sve do dolaska jačih partizanskih snaga na Trebavu (avgust 1943), kada su jedinice 17. istočnobosanske udarne divizije (6. istočnobosanska, 15. majevička i tek formirana 16. muslimanska brigada) uspjele da za kratko vrijeme ovladaju svim dominantnim i utvrđenim položajima Trebave. U svim ovim akcijama zarobljeno je preko 175 četnika, među kojima jedan komandant četničke brigade (Manusić) i nekoliko komandira čete. četnici su imali i više od 40 mrtvih i veći broj ranjenih.

Narod na Trebavi dobro je primio partizanske jedinice, što se naročito manifestovaio prisustvom naroda na svim skupovima, priredbama i zborovima, koji su održani u svim selima u kojima su boravile naše jedinice.

Oko 15. avgusta 1943, Pašaga Mandžić je formirao povjereništvo Okružnog komiteta KPJ za Posavinu i Trebavu. Za sekretara Povjereništva postavljen je Eđhem Čamo, dok su za članove imenovani Boško Milutinović, Slobodan Janković, Panto Janović, Panto Nikolić, Salih Zilić, Nijaz Dizdarević i Milena Marković. Na istom tom sastanku je odlučeno da se za sekretara Opštinskog komiteta u Modriči postavi Panto Nikolić, te da se na Trebavu vrate Mika

Stanković i Đorđe Mikičić, a u Modricu Slobodan Janković i Panto Nikolić, koji je pored ostalog trebalo da organizuje rad na Vučijaku.

Boravak partizanskih jedinica u neposrednoj blizini Modriče pojačao je nestrpljenje kod naroda. Na svakom koraku su postavljana pitanja gdje se momentalno nalaze brigade i hoće li ubrzo napasti i osloboditi Modriču. Tek osnovani Opštinski komitet KPJ imao je pune ruke posla. Morao je davati obavještenja narodu, održavati vezu sa oficirima koji su izjavljivali da su spremni da bez otpora predaju grad, ponovo su prikupljali podatke o naoružanju, položajima, brojnom stanju i komandnom osoblju neprijateljskog garnizona. Komitet se morao ujedno spremati za sastanak Okružnog povjereništva, koji je za 7. septembar 1943. bio zakazan u Kerepu.

Pa ipak sastanak nije održan, jer je Slobodan Janković primio poruku od Pašage Mandžića i Edhema Came, u kojoj je stajalo da jedinice 17. divizije nastupaju prema Trebavi, te da će 7. septembra u 22,30 časova izvršiti napad na Modriču. U vezi s tim trebalo je prije svega o napadu obavijestiti ostale članove Opštinskog komiteta, članove Partije, i saradnike NOP među domobranima, te izvršiti i druge pripreme koje su bile vezane za ovaj važan događaj.

U toku ovih priprema kroz Modriču je prošla grupa četnika koja je bježala ispred partizana, a zatim se začula pucnjava iz pravca Gradačca, Majne i Pustare. Poslije nekoliko minuta partizanski stroj je upao u grad, goneći razbijenog neprijatelja, koji uopšte nije davao otpor, tako da je Modriča zauzeta gotovo bez borbe. Poginuo je samo jedan politički komesar čete, dok je gotovo cijela domobranska jedinica sa komandnim kadrom, izuzev komandanta Gašparevića, zarobljena. Jedan dio zarobljenika ostao je u NOV-u, a ostali su pušteni kući.

Tako je Modriča u jesen 1943. prvi put dočekala slobodu i ostala u rukama partizana sve do 30 aprila 1944. Jedinice 17. divizije koje su oslobodile Modriču nastavile su već sutradan sa razvijanjem svoje ofanzive. Oslobođeni su Bosanski Šamac i Orašje sa okolnim selima, tako da je čitava Posavina, izuzev Brčkog, bila oslobođena.

Odmah nakon oslobođenja Modriče održan je sastanak Opštinskog komiteta KPJ, kome je prisustvovao i Hasan Brkić. On je na sastanku iznio političku situaciju i mjere koje treba preduzeti. Komitetu je stavljeno u zadatak da uspostavi komandu mjesta, da organizuje narodnu vlast, kao i rad ostalih partizanskih institucija. Tako je za prvog komandanta mjesta postavljen Mehmed Mujbegović, a za njegovog zamjenika Savo Medan. Za komesara je imenovan Slobodan Janković.

Tih dana u građu je vladala velika živost. Izabran je prvi narodnooslobodilački odbor, formirane su organizacije SKOJ-a i AFZ. Pri komandi mjesta formirana je partizanska četa, organizovane su

Grupa učesnika partijskog savetovanja za majevički okrug u Crnjeljevu kod Bijeljine, septembra 1943.

krojačka, pekarska i obućarska radionica. Prišlo se i prikupljanju podataka o neprijateljskim elementima i ratnim zločinima, nakon čega se pristupilo njihovom kažnjavanju.

Svakodnevno su održavani sastanci, konferencije i zborovi, a uveče su priređivane priredbe i igranke. Prvi put na tim priredbama bila je okupljena omladina Modriče svih nacionalnosti.

U oktobru 1943. formiran je prvi sreski narodnooslobodilački odbor. Odbornici su birani na delegatski način. Svako selo biralo je svoje delegate, bez obzira da li je bilo oslobođeno ili ne. Na konferenciji delegata izabran je Sreski odbor. Odbori u Modriču bili su legalni, a njihov rad sastojao se u organizaciji ishrane vojske, njenom smještaju, prikupljanju hrane i njenom slanju partizanskim jedinicama. Odbor je obavljao i sudske poslove, rješavao sitne sporove, djelidbe itd. Putem masovnih organizacija, u prvom redu AFŽ, Odbor je organizovao predenje vune i pletenje džempera za vojsku, organizovana je radionica za pravljenje samara i opanaka. U redovne poslove Odbora spadalo je i sabiranje priloga u hrani i novcu, organizacija ishrane gradskog stanovništva itd.

Na putu za II zasjedanje AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a, kao i II zasjedanje USAOJ-a, kroz Modriču su prošli istočnobosanski delegati, kao i neki delegati iz drugih krajeva naše zemlje. U ovim grupama su se pored ostalih nalazili Moša Pijade, Todor Vujasinović, Savo Orović, Rodoljub Čolaković, Avdo Humo, Sulejman Filipović, Vojislav Đeđo Kecmanović i drugi. Pošto su grupe napadane od čet-

ničkih bandi, delegati su se pod borbom morali da probijaju. U tim borbama poginuo je Bajazit Kešetović, politički radnik sa terena Modriče, koji je bio delegat za II zasjedanje USAOJ-a.

Pored naprijed navedenih u toku februara 1944. kroz Modriču, na putu za Italiju, prošli su partizani koji su išli na obuku za tenkiste i avijatičare.

Formiranjem Trebavsko-posavskog partizanskog odreda, stvoreni su uslovi za duže držanje oslobođene teritorije, koja se protezala od Srebrenika preko Srnica i Gradačca do Modriče i u pravcu Brčkog do Bukvika. Tako je potrajalo sve do zime, kada je ovaj dio istočne Bosne zahvatila VI neprijateljska ofanziva.

U ovom kraju već duže vremena su operisale jedinice 16. vojvođanske divizije, koje su zbog čišćenja Trebave od četnika u Modriči ostavile svoju bolnicu, u kojoj je bilo preko 200 ranjenika i tifusara. U međuvremenu je primljeno obavještenje da iz pravca Bosanskog Samca nastupaju njemačke jedinice sa tenkovima. Počinjala je VI neprijateljska ofanziva. Bilo je to decembra 1943. Izdato je naređenje za evakuaciju ranjenika i bolesnika. Komanda mjesta je mobilisala 150 kola za prevoz ranjenika, te je bolnica evakuisana prvo u pravcu Tarevaca, a zatim preko Bosne na Vučijak.

U komandi mjesta sve je bilo spakovano za evakuaciju, ali se usred grada iznenada čula pucnjava iz automata. To je na njemački tenk koji je došao iz pravca Gradačca pucao Mato Belić, koji se nalazio u gradu. Nijemci su odgovorili na vatru, što je bio znak za drugove iz komande mjesta da se sklone. Nijemcima je tom prilikom pala u ruke arhiva komande mjesta, koja je bila pripremljena za evakuaciju.

Sutradan su pioniri Modriče izveli jedan podvig. U dvorištu kuće Maksima Maksimovića nalazili su se konji komande mjesta, koji nisu mogli biti evakuisani. Pred dvorištem je bio njemački tenk. Pioniri su iz sporedne ulice ušli u dvorište i izveli sve konje. Kada su stgli na vrh Majne, zapjevali su partizanske pjesme. Nijemci su na njih ispalili nekoliko granata, ali se sve završilo bez žrtava.

Desetog januara 1944. prilike u Modriči i okolini ponovo se normalizuju. Nijemci su napustili ovo područje, a u Modriči je obnovljena komanda mjesta. U grad su se ubrzo vratili partizani i ranjenici sa Vučijaka, gdje će se zadržati sve do dolaska 13. SS divizije, odnosno do početka VII neprijateljske ofanzive aprila 1944, kada će doći do ponovnog zauzimanja Modriče od strane SS-ovaca, ustaša i četnika.

Mato BEL ***1C***

BUKVIK U BORBI

Pred rat u Bukvik je često dolazio Nasto Nakić, student, član KPJ, gdje je njegov otac bio sveštenik. Dolazeći u selo, on je okupljao oko sebe mlade ljude i s njima vodio razgovore o raznim političkim pitanjima. Sa Nastom najčešće su se sastajali Petar B. Kaurinović, Janko Vasić, Savo i Stevo Zivković, Jovo Pajić i Jakov Mitrović. Nasto je brzo stekao povjerenje ovih ljudi. Donosio im je razne knjige i štampu i tako ih pripremao za prijem u KPJ. On je 1940. godine od pomenutih drugova formirao partijsku ćeliju.

Komunisti Bukvika razvijali su aktivnost među seljacima ne samo u Bukviku nego i po okolnim selima. Žandarmi su stalno tragali za Nastom i često navraćali u Bukvik da bi otkrili i osujetili njegovu djelatnost. Pozvali su Petra Kaurinovića i još neke u žandarmerijsku stanicu u s. Dubrave i tražili da im kažu zašto se često sastaju sa Nastom. Petar i ostali odbijali su optužbe žandarma i dokazivali kako Nasto njih upućuje na odbranu zemlje i čitanje knjiga. Žandarmi su im prijetili i tukli ih, a Petar se nekoliko puta i silom odupirao patrolama.

Komandir žandarmerijske stanice iz Dubrave neprestano ga je držao pod prismotrom jer mu je bio najsumljiviji. Petar je bio neustrašiv, pa iako je znao da žandarmi stalno vrebaju Nastu i njega, ipak je organizovao pregrađivanje ceste kamenom, da se ne može vratiti sreski načelnik koji je obilazio žandarmerijsku stanicu u Dubravama. Ovaj istup komunista ozlojedio je žandarme pa su pohvatali i vezali veliki broj ljudi, među kojima su bila tri do četiri komunista. Cijelim putem od Bukvika do žandarmerijske stanice u Dubravama, žandarmi su ih tukli i maltretirali što su nastavili i u stanici. Žandarmi u tome trenutku nisu birali predmete kojima su tukli povezane ljude, govoreći im: »Hoćete da se borite protiv vlasti, evo vam da vidite šta je vlast«. Bez obzira na batine i ponižavanja komunisti su se držali ponosno, nisu ništa priznavali, pa su ih napokon žandarmi morali pustiti.

Nekoliko dana poslije toga događaja, režimski ljudi u Bukviku organizovali su zabavu. Predsjednik opštine je na tu zabavu lično

i preko žanđarma pozivao »ugledne« ljude i svoje političke prijatelje. Saznavši za tu njegovu namjeru, bukvički komunisti su razmišljali o tome kako da tu zabavu iskoriste za političku demonstraciju. Pojavili su se na njoj, mada bez poziva i uspjeli da ugase osvjetljenje u dvorani, što je dovelo do potpunog razbijanja zabave, pošto se publika u panici razbježala. Došlo je do istrage i do hapšenja velikog broja ljudi za koje su vlasti smatrale da bi mogli imati veze sa ovom akcijom. Razumije se, među prvima su uhapšeni bukvički komunisti i osuđeni na zatvor.

Bauk rata nadvio se i nad našu zemlju. Veliki broj ljudi iz Bukvika mobilisan je 1941. godine u jugoslovensku vojsku. Nasto Nakić i Petar Kaurinović presretali su Bukvičane koji su polazili u vojsku i govorili im da oružje i municiju sačuvaju.

Okupator je ubrzo zagospodario našom zemljom i uspostavio ustašku vlast. Nasto i Petar održavaju česte sastanke sa komunistima i još nekim ljudima iz Bukvika. Na tim sastancima su se dogovorili o sakrivanju oružja koje su pojedini ljudi u Bukviku imali. Vršili su i ostale pripreme za početak borbe protiv okupatora.

Dvadeset trećeg juna 1941, održan je sastanak kome su prisustvovali Nasto Nakić, Petar B. Kaurinović, Stevo i Savo Živković, Janko Vasić, Jovo Pajić i Jakov i Gojan Mitrović. Na ovom sastanku Jakov je upoznao prisutne da je Njemačka izvršila napad na Sovjetski Savez. Poslije ovoga sastanka tj. 24. juna 1941, ustaše su iznenadile i uhvatile Savu Zivkovića i otjerali ga u zatvor u Brčko. Savo je uspio ubrzo da pobjegne iz zatvora, ali se nije smio vratiti u Bukvik, nego je otišao u G. Zabar kod svojih roditelja. Stevo Zivković takođe nije se smio više zadržati u Bukviku, nego je i on otišao u Zabar. Stevo i Savo su održavali stalnu vezu sa Nastom i Petrom.

Dvadesetog jula 1941. Nasto Nakić i Petar Kaurinović sazvali su sastanak partijske ćelije u šumi Bara. Na tom sastanku osim njih bili su još Janko Vasić, Jakov Mitrović, Jovo, Gojan i Ilija Pajić, Boško i Nikola Pantelić, Petar, Đorđo i Trivo Kaurinović, Ilija i Cvijetin Vasić, Pavle i Trivun Zarić i ja. Na tom sastanku se govorilo o pripremama za oružani otpor okupatoru i ustašama. Bilo je prikupljeno nekoliko pištolja, jedna puška i nešto municije. Jedan broj ljudi uza se je stalno nosio sjekiru i nož. Devetog avgusta 1941. Petar B. Kaurinović nas je pozvao ponovo u istu šumu, gdje smo se dogovarali o akcijama koje je trebalo da izvedemo. Petar nam je predložio da počnemo sa akcijom — sječenjem telefonskih veza između Brčkog, Gradačca i Orašja. Mi smo Petrov predlog prihvatili i odmah krenuli prema rijeci Savi. U popodnevnim časovima sklonili smo se u kukuruze, blizu sela Gorice, i sačekali da padne mrak. Rasporedili smo se i ušli u selo Gorice. Bila je mjesečina. Plašili smo se da slučajno ustaše ne naiđu prema Posavini i da nas ne otkriju. Brzo smo pribrali snage, vezali srp za motku i

tako dohvatili telefonske žice. Na našu nesreću srp se slomio, pa smo onda uzeli sjekiru, vezali je za motku i njome kidali žice. Cvijetina Vasića postavili smo na vrata najbliže kuće da čuva da nas ne bi ukućani otkrili. Noć je bila tiha i mirna. Kada smo prvu žicu presjekli, ona je snažno zabrujala. Mi smo se brzo sklonili iza ograde, bojeći se da nismo probudili koga iz susjedstva. Sačekali smo dvije do tri minute pa, pošto se niko nije javljao, ponovo smo prišli stubovima i na nekoliko mjesta pokidali žice, a zatim se uputili natrag u Bukvik.

U rane jutarnje časove stigli smo svojim kućama, malo prilegli i nastavili svoj posao kao da se ništa nije ni dogodilo. Petar mi je rekao da izađem na cestu i sačekam ljude koji se budu vraćali iz grada i da nekako doznam o reagiranju ustaša na akciju koju smo izveli. Uskoro je naišlo nekoliko kola koja su se vraćala iz Brčkog. Zapitao sam neke ljude ima li u Brčkom što novo. Odgovorili su mi da ustaše ne daju nikome u grad, jer je navodno neko isjekao telefonske žice i prekinuo vezu prema Posavini. Iste noći pokidane su veze i na putu Brezovo Polje — Brčko i Brčko — Čelić, pa je to ustašama ulilo strah. Vratio sam se i ispričao Petru da su se ustaše od naše akcije zastrašile. Odmah poslije ove akcije Petar je otišao u Zovik da obavijesti Nastu o našoj prvoj akciji.

Jednog septembarskog dana Petar mi je rekao da budem u blizini kuće i da sačekam jednog druga koji će naići pored naše kuće i zatražiti vode. Na sokaku, sam ugledao nepoznatog čovjeka, obučenog u lijepo posavsko odijelo sa nakrivljenim šeširom i tamburom u ruci. Kad sam ga pogledao, on me zamoli da mu donesem malo vode. Pretpostavljao sam da je to drug koga ja čekam i pozvao ga da pođe sa mnom u kuću. U kući mi je rekao da je on Pero Ćuskić, sekretar Komiteta KPJ za srez brčanski, da traži Nastu Nakića ili Peu-a. Pero je bio veseo i prema meni povjerljiv. Ubrzo je došao Petar i počeli su voditi razgovore o našoj namjeri za napad na manje ustaške grupe i žandarmerijske stanice. Pero je Petru saopštio mišljenje Sreskog komiteta da se moraju bolje pripremiti i više ljudi organizovati i tek onda vršiti napade. Moramo ljudima staviti do znanja da se čuvaju da ih ustaše ne prevare i ne otjeraju u zatvor.

Ustaše su se spremale da unište našu ćeliju, jer su preko svojih potkazivača saznali za mjesto na kome smo se mi okupljali.

Jednoga dana nismo mogli da izbjegnemo otvoreni sukob sa njima. Udarili smo na grupu ustaša koja nam se približavala i u tome sukobu smo ranili jednog ustašu i zarobili jednu pušku. Za osvetu ustaše su upale u selo, uhvatile kneza i još nekoliko ljudi, povezale ih i otjerale u zatvor. Nakon ovoga sukoba sa ustašama morali smo se prebaciti u G. Žabar kako bi pažnju ustaša okrenuli u suprotnom pravcu. U Zabaru smo našli drugove Stevu i Savu Živkovića i još neke. Našoj grupi došla je i jedna desetina naoru-

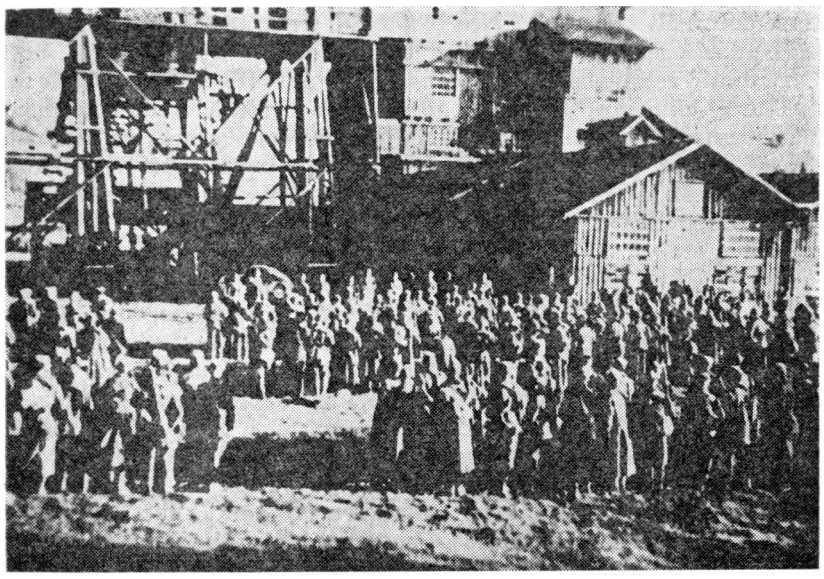

Sa formiranja 17. majevičke brigade u Siminom Hanu oktobra 1943.

žanih partizana sa Majevice. Sa ovom grupom došao je iz Bukvika Petar Kaurinović. Iz Gornjeg Žabara krenuli smo u Donji Žabar, gdje je 18. decembra 1941. na prostoru između Palinovića i Katića kuće formirana Posavska partizanska četa. Za komandira čete izabran je Nikola Simić, učitelj iz Lončara, za zamjenika komandira čete postavljen je Đojo Ćuskić, borac iz Ražljevačke čete, a za komesara Slobodan Jovanović, student iz Bijeljine. Poslije formiranja četa se uputila u selo Obudovac, da bi uspostavila vezu sa nekim ljudima našim simpatizerima. Četa je dolazila u češće sukobe sa ustašama, a jedan broj boraca nije poznavao teren. U ravnici je bilo gotovo nemoguće izdržati napade ustaša i žandarma pa se četa morala vratiti u Bukvik. Jedan dio Posavske čete prešao je poslije toga u sastav Ražljevačke čete, gdje je učestvovao u izvođenju akcija.

Četa je ponovnim dolaskom u Bukvik imala pred sobom nekoliko veoma važnih zadataka odlučujućih za ustanak. Formiran je Opštinski komitet KPJ i za sekretara izabran Petar B. Kaurinović. Komitet je ubrzo povećao broj članova KPJ i komunisti su odmah pristupili formiranju NOO-a. U decembru 1941. formiran je Opštinski NOO; za predsjednika je izabran Jovo Pajić, Po zaseocima su izabrani odbornici: za Vujičiće Mitar Tropić i Lazo Đurić, za Džigure Cvijetin Cvijetinović i Perija Tanić, za Lukavac Ilija Krstić, za Gajeve Stanić Đurić i Ilija Bratanović, za Vitanoviće Jakov Mitrović i Pavle Zarić, za Bukvik Gojan Pajić i Boško Pantelić.

Tada smo saznali da se negdje oko Porebrica krije Bogdan Marakanović sa jednom manjom grupom ljudi koji se narodu predstavljaju kao »zaštitnici Srpstva.« Ceta je pokušala da uspostavi vezu sa Bogdanom, ali je on odbio sa nama svaku saradnju.

Noću između 19. i 20. januara 1942. ustaše su neopaženo ušle u Bukvik i uspjele da uhvate šest boraca Posavske čete. Ustaše su s njima odmah počele krvav obračun. Ilija Kaurinović uspio je da otme od jednog ustaše pušku i omogući sebi i još trojici drugova bjekstvo, a drugu dvojicu — Janka i Stoku Vasića ustaše su ubile.

Drugom polovinom februara 1942. četnici su mučki napali štab Majevičkog partizanskog odreda i ubili komandanta i komesara, kao i još nekoliko članova štaba. Posavska četa bila je odvojena i nije znala da je došlo do ovoga sukoba. Saznala je tek kada je u Bukvik stigla grupa koja se nalazila u sastavu Ražljevačke čete.

Nasto Nakić i Petar Kaurinović istoga dana održali su sastanak čete i članova Opštinskog komiteta KPJ i članova SKOJ-a, zatim članova NOO-a. Na tom sastanku analizirano je stanje na području Posavine i konstatovano da su nastali veoma teški dani po NOP i zaključeno da četa neće moći opstati u Bukviku, jer je uklještena između četnika, ustaša i njemačke vojske stacionirane u Brčkom. Upućeni su kuriri na Ozren i Frušku goru, s namjerom da se uhvati veza sa partizanima Srema i Ozrena. Međutim, kuriri su pali u ruke neprijatelja i poubijani. Komanda čete i Opštinski komitet odlučili su da se četa podijeli u dvije grupe kako bi se lakše mogla u ovoj teškoj situaciji kriti. Ustaše su pojačale kontrolu nad Bukvikom, vršile stalne pretrese kuća i progonile ljude. Pored terora ustaša došao je i tifus. Jedna grupa partizana na čelu sa Nastom Nakićem i Đojom Ćuskićem prelazi u G. Žabar. Nasto je obolio od tifusa, borci su ga čuvali i prenosili iz kuće u kuću sve dok ustaše nisu uspjele da ih iznenade i opkole. Ustaše su opkolile Lujića pustaru u G. Žabaru, u kojoj je ležao Nasto Nakić, uhvatile ga i odvele u Brčko. Đojo Ćuskić, koji je takođe bio obolio od tifusa, nije dozvolio da padne ustašama u ruke i izvršio je samoubistvo.

Ustaše istovremeno vrše pretres u Gornjem Žabaru i nailaze na grupu partizana u kući Marka Trivunovića, koju također u cjelini likvidiraju.

Petar Kaurinović ostao je sa drugom grupom u Bukviku. Sklanjali smo se po šumama i potocima. I ova grupa je bila ugrožena od tifusa, a i od stalnih napada ustaša i četnika u Posavini. Zato je odlučeno da se pet boraca uputi u četnike Bogdana Marjanovića. Njihov zadatak je bio da mlađe, novopridošle, koji se nisu ogriješili o NOP, obrađuju i da ne dozvole da se kompromituju. Grupa je za veoma kratko vrijeme pridobila sve mlađe četnike i uspjela da ih navede da smijene Bogdana Markanovića i postave umjesto njega četnika koji je bio tolerantniji prema NOP-u. U tome četničkom

bataljonu formirana je i partijska organizacija, koja je ubrzo pridobila veliki broj četnika za sebe.

Komunisti ostvaruju uticaj i na ostala okolna sela. Drugom polovinom 1942. u Brki, D. Vitamoviću i Skakavi javljaju se simpatizeri NOP-a, sastaju se sa komunistima iz Bukvika i izražavaju svoju spremnost da pomognu NOP-u.

U jesen 1942. četnici sa Ozrena i Trebave polaze u pomoć majevičkim četnicima radi uništenja Šeste istočnobosanske udarne NOO brigade. Put ih je vodio preko Bukvika. Kada su došli u Bukvik, pozvali su četnike koji su se nalazili u selu Vujičićima da sa njima krenu na Majevicu.

Partijska organizacija održala je istoga dana svoj sastanak i odlučila da se utiče da taj bataljon ne ide na Majevicu. Komunisti su se otvoreno suprotstavili četničkom komandantu da neće ići na Majevicu. Istoga momenta pridružilo im se oko 100 naoružanih ljudi i otkazalo poslušnost svojim komandantima. Četnički komandanti su se iznenadili zbog ovog postupka, počeli su da prijete kako će popaliti Bukvik i osvetiti im se za ovu neposlušnost. Ova osveta nije im pošla za rukom, jer su u Maleševcima bili razbijeni.

Poraz četnika na Maleševcima imao je bitnog odraza na političko stanje u Posavini. Četnici u Posavini nisu više predstavljali značajnu snagu. Opštinski komitet u Bukviku održavao je redovno svoje sjednice, odakle je slao komuniste i politička uputstva pojedinim pristalicama NOP-a u Posavini. Komunisti su ostvarili jak uticaj i na četnički bataljon u G. Žabaru, gdje su izazvali oštre sukobe između četničkih vođa. Ovi sukobi pretvarali su se u borbu za vlast, pa četnici nisu ni obraćali pažnju na komuniste, nego su se zabavili svojim unutrašnjim sukobima. U junu 1943. iz G. Žabara se odvaja grupa od 60 četnika na čelu sa Rajkom Anđelićem i prelazi u Bukvik. Tu ih je primio Opštinski komitet KPJ, obezbijedio im hranu i smještaj za dva do tri dana, te ih prebacio u Ražljevo, odakle su prebačeni u Majevički partizanski odred.

U junu 1943. god. 15. majevička brigada došla je u Bukvik. Komunisti su prethodno izvršili pripreme uhvatili njemačkog agenta Danka Lazića i komandanta četničkog bataljona. U Vujičićima, gdje su ih zadržali u zatvoru tri do četiri dana, a nakon dolaska brigada predali ih štabu 15. majevičke brigade. Četnički bataljon koji se nalazio u Vujičićima, radom komunista prešao je skoro u cijelosti u sastav 15. majevičke brigade, sem dvadesetak ljudi koji su bili mahom starija godišta i nisu bili spremni za duža putovanja.

U najtežem periodu za NOP u Posavini komunisti u Bukviku su uspjeli da sačuvaju sve poštene ljude, da izvrše uticaj na veliki broj mlađih ljudi zavedenih od strane četnika i da ih upute u jedinice NOV-a.

Ilija KAURINOVIC

POKUŠAJ OBNAVLJANJA ZENIČKOG PARTIZANSKOG ODREDA 1943. GODINE

U oktobru 1943. jedinice 3. korpusa oslobodile su Tuzlu i Vareš a jedinice 5. korpusa upale su u Zenicu, zauzele željezaru, porušile električnu centralu i željeznički most. Ovim prodorom naših jedinica u najveće industrijske centre Bosne, okupator i ustaška NDH pretrpjeli su teške gubitke u ljudstvu i materijalu. Naročito teški gubici nanijeti su neprijatelju oštećenjem željezara Vareša i Zenice i električne centrale u Zenici, koja je snabdijevala električnom energijom Kakanj, Brezu, i Vareš, kao i neke druge objekte.

Poslije ovih pobjeda Oblasni komitet KPJ za istočnu Bosnu na jednom sastanku, kojem su prisustvovali sekretari okružnih komiteta i članovi štaba 3. korpusa, odlučio je da se dio partijskog i vojničkog kadra iz 6. istočnobosanske brigade uputi na sektor Vareša i zeničkog kraja.

Još dok se Šesta brigada nalazila kod Vareša, štab 3. korpusa je izdvojio jednu grupu boraca i rukovodilaca koji je trebalo da krenu u zenički kraj. U grupi su bili: Luka Nedić, Milivoj Piljuga, Desa Tadić, Miloš Piljuga, Žarko Pajkić, Pero Todorović, Mišo Kovačević i još nekolicina drugova. Gotovo svi odabrani drugovi još ranije su bili u Zeničkom partizanskom odredu, pa se smatralo da će takav sastav najbolje odgovoriti cilju zbog kojeg se grupa upućuje na zenički teren.

Od štaba 3. korpusa grupa je dobila zadatak da preko Visočko-fojničkog odreda pređe u zenički kraj i pokuša da formira novi Zenički odred, a zatim da otpočne sa vojnim akcijama sa težištem u napadima na komunikaciju Sarajevo — Bosanski Brod.

Ideja je bila, a to nam je Vlado Popović, politički komesar 3. korpusa, i objasnio da se povežemo sa desetak drugova koji su poslije četničkog puča 1942. godine bili ostali na terenu, da uz njihovu pomoć i pomoć članova Partije u Zenici i simpatizera NOP-a razbi-

jemo četnički odred i formiramo naše jedinice. U tu svrhu Vlado Popović nam je dao i jedno zapečaćeno pismo, koje je trebalo da predamo Peku Miliši, tada načelniku štaba četničkog odreda. Objasnio nam je da se u pismu traži od Peka da se sa dijelom četnika, koji nisu ogrezli i zločinima, pridruži nama i da zajedničkim snagama formiramo partizanski odred. Rekao nam je još i to da se na Peka može računati. Bio je član Partije i politički komesar čete, a zbog bolesti ostavljen je na terenu u maju 1942.

U prvi mah nismo shvatili svu težinu zadatka. U mislima smo osvježavali uspomene na kraj koji je u nama budio i radost i tugu.

Uz našu grupu od strane Oblasnog komiteta bili su određeni Vojo Ljujić i Nijaz Dizdarević. Trebalo je da oni na terenu Vareša i Zenice aktiviraju partijski rad, povežu se sa članovima Partije u Zenici i formiraju partijske i skojevske organizacije. Ljujić i Dizdarević su krenuli na teren nekoliko dana prije nas.

Poslije oslobođenja Vareša krenuli smo u pravcu sela Kralupe, gdje se nalazio Visočko-fojnički odred.

Ovaj odred, iako se nalazio na vrlo osjetljivom mjestu za okupatora, na glavnoj komunikaciji u dolini Bosne i neposrednoj blizini Sarajeva, uspio je da se održi zahvaljujući dobro organizovanom radu na terenu i čvrstoj vezi sa narodom. Pored stalne veze koju su održavali preko rijeke Bosne sa jedinicama 3. korpusa, partizani ovog odreda imali su i jedan kanal, koji je direktno vodio do Jajca i Vrhovnog štaba. Pored toga, ovaj odred je bio čvrsto povezan raznim kanalima sa Sarajevom i okolnim garnizonima iz kojih su svakodnevno stizali obavještajni podaci. Zbog toga što se odred nalazio na ovako osetljivom mjestu, bio je stalno u pokretu i vrlo rijetko je izvodio akcije na neprijateljska uporišta i garnizone. Ovo nam je u početku izgledalo malo čudno, ali kasnije smo i sami uvidjeli da je to bio i jedini način da se održi i da izvršava delikatne obavještajne zadatke, koji su mu bili povjereni. Zbog toga što su morali stalno da se kreću i izbjegavaju nadmoćnije njemačke, ustaške i četničke snage, što su stalno bili okruženi neprijateljem i jedva uspijevali da se održe, ljudi iz Visočko-fojničkog odreda nisu vjerovali da naša grupa, daleko manja od njihovog odreda, može išta ozbiljnije učiniti na zadatku zbog kojeg smo krenuli. Otvoreno su nam rekli da ćemo teško uspjeti u našoj akciji, da su četnici jaki, a Zenicu da čuva vrlo jak neprijateljski garnizon. Mi smo, naravno, mislili sasvim drukčije, vjerovali smo da ćemo uspjeti i da oni pretjeruju.

Odlučili smo da u odredu ostanemo neko vrijeme da bismo se bolje upoznali sa situacijom na terenu zeničkog kraja, zatim da dođemo do nekih sigurnijih podataka, pa tek onda da krenemo dalje. U međuvremenu, dok smo očekivali kurire i vijesti iz zeničkog kraja, pokušali smo da aktiviramo ovaj odred u akcijama na neprijateljske garnizone. Gotovo sve drugove iz štaba odreda

dobro smo poznavali. Stalno smo vršili pritisak na njih i insistirali da zajednički napadnemo neka neprijateljska uporišta. Zbog toga je bilo došlo do zategnute situacije između naše grupe i nekih drugova iz štaba odreda. Odbijali su sve naše predloge, ali smo ipak uspjeh da izvedemo jednu akciju u Sarajevskom polju. Odmah poslije ove akcije došlo je do zamjerki od strane Mjesnog komiteta partije iz Sarajeva. Poručeno nam je da našim prisustvom i pokušajima da uvučeno odred u oružane akcije smetamo na terenu i odvlačimo odred od njegovog glavnog zadatka. Poslije ovoga bilo nam je jasno da više ne treba da pokušavamo sa sličnim akcijama i nastojali smo da što prije krenemo u pravcu Zenice. Već su bili stigli neki izvještaji iz zeničkog kraja, pa smo se dali na posao da razradimo plan našeg pokreta i akcije. Ti prvi podaci koje smo primili o situaciji na terenu nisu bili ohrabrujući i u osnovi su se slagali sa onim što nam je već rečeno u štabu Visoko-fojničkog odreda. Iz njih se vidjelo da su četnici doista jaki, da su se čvrsto vezali raznim sporazumima sa Nijemcima i ustašama, da slobodno odlaze u Zenicu i dobijaju oružje i municiju. Na terenu su zaveli teror, proganjaju aktiviste i simpatizere NOP-a. Tih dana pridružila su im se i dva bataljona ozrenskih četnika, koji su se, bježeći ispred naših jedinica, sklonili u zenički kraj.

Iako su svi podaci govorili da je situacija za nas teška, mi smo krajem oktobra krenuli u pravcu Zenice. Sledeća etapa bila nam je selo Džindići na levoj obali r. Bosne u blizini Zenice.

Vojo Ljujić i Nijaz Dizdarević zadržali su se na terenu oko Vareša. Bilo je dogovoreno da sa njima održavamo vezu i da ih izveštavamo o razvoju situacije. Trebalo je da koordiniramo rad, ali da dejstvujemo u duhu opšteg zadatka.

U međuvremenu, dok smo bili na putu prema Zenici, PK KPJ za BiH odlučio je, verovatno na osnovu Vojnog izvještaja, da nas povuče i da ne idemo na zadatak u zenički kraj. Za nama su upućeni kuriri, ali nas nisu stigli. Samo su Vojo i Nijaz primili naređenje i krenuli na drugi zadatak. Mi, naravno, ne znajući za novu odluku, nastavili smo put i stigli u selo Džindiće. Ovde smo nešto više saznali o situaciji na terenu. Još jedanput su potvrđeni podaci da je četnički odred snažan, da je narod zaplašen, da četnici silaze u Zenicu, ali da nema puškaranja i nekih borbi. O drugovima Todoru Batini, Mustafi Ganibegoviću, Marku i Mladenu Mišuri, Đuri Milišiću, Ostoji Jociću i još nekima koji su ostali na terenu poslije našeg povlačenja nismo ništa saznali. Jedino su nam seljaci pričali 0 Peku, da je načelnik četničkog štaba, da često odlazi u Zenicu, 1 da je viđan sa Nijemcima i ustašama. O našim simpatizerima, o partizanima iz Zeničkog odreda, o tim našim starim drugovima niko nije znao da nam bilo šta kaže. Zbog toga smo bili uznemireni. Saznali smo samo da je četnički štab smješten u selu Bilješevu s one strane r. Bosne i da četnici ponekad zalaze i u muslimanska sela.

U Džindićima narod nas je dobro primio. To je bilo siromašno muslimansko selo slično svim drugim u ovom pasivnom kraju. Selo je imalo narodnooslobodilački odbor koji je ovdje već ranije formiran. Nahranili su nas dobro i smjestili po kućama. U selu je bila i muslimanska milicija, koja prema nama nije bila neprijateljski raspoložena. Čak su prihvatili našu sugestiju da se prebace niže prema reci Bosni i da nas izvještavaju ako na nas krene kakva neprijateljska vojska.

Poslije odmora u ovom selu — jedan ili dva dana — krenuli smo bliže četnicima u selo Viduša. Nadali smo se da ćemo ovdje naići na nekoga ko će nam reći nešto više o drugovima sa kojima je trebalo da uhvatimo vezu.

Vidušu čine dva zaseoka, jedan je gotovo na samoj lijevoj obali r. Bosne, nasuprot Bilješevu, a drugi je malo postrani, u brdu. Mi smo se zaustavili u ovom drugom. Bilo je tu i radnika koji su radili u željezari. Saznali smo od njih da je naš stari drug Đuro Sladojević živ i poručili mu po njima da dođe do nas. On je došao i pored ostalog ispričao nam da su četnici odmah nakon našeg povlačenja 1942. godine pobili Todora Butinu i drugove. Odlučili smo da se neko vrijeme zadržimo ovdje i u okolnim selima i da za sada ne prelazimo na desnu obalu r. Bosne, kako ne bismo upali u klopku. Ovaj teren na lijevoj obali četnici nisu toliko kontrolisali, a imali smo i širi prostor za manevar u slučaju da se budemo morali povlačiti. Iza leđa, na sektoru Travnika, bile su neke krajiške jedinice, a oko Visokog Visočko-fojnički odred, pa smo računali da se uvijek možemo do njih probiti u slučaju potrebe. Kasnije, prema razvoju situacije, prebacili bismo se u sela gdje su nekada bile čete našeg odreda: Bijele Vode, Panihovo, Pepelari, Šagovići, Stanojevići i dr.

Pošto nismo mogli naći nikoga da odnese pismo Peki — seljaci su se izgovarali raznim poslovima, očigledno su se bojali — odlučili smo da to uradi Đuro. I on se opirao i pokušavao da to izbjegne, ali je na naše uporno nagovaranje ipak pristao.

U Viduši smo proveli cio dan, čekajući da se Đuro vrati sa odgovorom od Peka. Nismo više bili potpuno sigurni ni u Đuru, pa smo stalno bili na oprezu od bilo kakvog iznenađenja.

Pred veče, u kuću gdje smo sjedili banu jedan seljak Musliman i donese nam ceduljicu, u kojoj je, koliko se sjećam, pisalo da su četnici prešli preko r. Bosne i da idu da pohvataju partizane. Rekao nam je da bježimo, jer možda će doći do borbe pa mogu i ljudi da stradaju. U selu je nastalo komešanje, gotovo panika. Nismo poslušali seljake, ali smo se ipak povukli na kosu iznad sela, jer je to bio povoljniji položaj ako nas četnici napadnu.

Nismo se smeli mnogo udaljavati iz ovog rejona, jer smo morali sačekati odgovor i nekako doći u kontakt sa Pekom. Mislili smo da će on prihvatiti naš predlog da se sastanemo i da razgovaramo.

Pojačali smo stražu. Tek predveče, sav uplašen, pojavio se Đuro Sladojević. Rekao nam je da se jedva izvukao, jer su četnici htjeli da ga ubiju, smatrajući ga partizanskim saradnikom. Peko Miliša, kad je pročitao pismo, odmah je sazvao četničke starješine i pozvao svog komandanta koji je bio negdje na terenu. Sve ih je upoznao sa sadržajem pisma. Kad su saznali o čemu se radi, četnici su se uskomešali. Cio dan četnici su se nešto dogovarali i odlučili su da nam pošalju pismeni odgovor, koji nam je predao Đuro. Ali su istovremeno krenuli u dvije kolone na selo Vidušu, sa ciljem da nas pohvataju. Kretali su se oprezno iz dva pravca, da nas iznenade. Kad su četnici stigli u Vidušu i doznali da se nalazimo na položajima iznad sela, samo su malo pripucali u našem pravcu i vratili se preko rijeke Bosne. Bio je to prvi susret sa zeničkim četnicima. Nismo baš takav očekivali, ali iz tog prvog susreta shvatili smo da sa njima možemo razgovarati samo preko puščanih cijevi.

Pročitali smo pismo koje nam je poslao četnički štab, a potpisali su ga Dušan Đurić i Peko Miliša. U pismu je otprilike pisalo da četnici pozdravljaju našu akciju, da smo stigli u pravo vrijeme, da nam je mjesto među Srbima, a pravi Srbi su četnici. Dalje su pisali da nam svima garantuju život i da nas očekuju u njihovom štabu. Nisu propustili da napišu nekoliko pogrda na račun partizana i komunista.

Uz pismo su nam poslali jedan četnički letak. Letak je očigledno bio namijenjen seljacima u srpskim selima. U njemu su četnici prikazani kao zaštitnici Srba. Na letku su primitivnom tehnikom nacrtani partizan i ustaša kao saveznici, kako zajednički ubijaju Srbe.

Bilo nam je jasno da imamo posla sa okorjelim neprijateljima i da od nekakve zajedničke akcije, na koju smo računali, nema ni govora. Morali smo se na nešto odlučiti. Bili smo razočarani i ogorčeni. Računali smo na razne teškoće, ali ovakav početak nismo očekivali.

Najteže nam je palo to što nema nikoga od naših aktivista s kim bismo uspostavili kontakt. Naša misija je po ovim prvim znacima vodila neuspjehu. Teško smo se mirili s tim.

Uveče smo održali sastanak. Bila su na razmatranju dva prijedloga: da Luka Nedić ode u četnički štab i pokuša privoljeti Peka i još neke na saradnju, i da Milivoje Piljuga ode u Zenicu, pošto se neopaženo mogao provući do svoje kuće. Tu bi se pružila mogućnost da se uhvati veza sa članovima Partije i članovima SKOJ-a. Uz to znali bismo tačno kakvo je stanje u gradu.

Nismo usvojili nijedan od ova dva predloga. Bilo je riskantno, a nije se pružala nikakva garancija za uspjeh naše akcije. Nismo imali pravo da naše drugove izlažemo takvim opasnostima.

Odlučili smo da ponovo krenemo u selo Džindiće. Tu smo se nekako osjećali sigurnije. Konačno tu je bila i seoska milicija, koja nije pokazala netrpeljivost prema nama. Kad su već obezbjeđivali selo, mogu i nama biti od koristi.

U ovo selo smo se vratili na konak. I opet su nas lijepo primili. Miliciji smo poručili da nas obavijesti ako na selo krene neka vojska.

Trećeg dana poslije našeg pokušaja da stupimo u vezu i kontakt sa Pekom obaviješteni smo od seljaka da dolazi neka vojska od Papratnice. Bila je to povelika kolona domobrana, koja se kretala preko jednog proplanka. Pošli smo neopaženo za njima. Sa lijeve strane vidjeli smo još jednu kolonu koja je išla grebenom i spuštala se prema Busovači. Odlučili smo da krenemo u pravcu Visokog, da bismo privremeno ostali u Visočko-fojničkom odredu, javili o rezultatima naše neuspjele akcije i tražili naređenje za dalji rad. Nismo ni mislili o definitivnom napuštanju zeničkog kraja.

Međutim, uslovi za naš opstanak u zeničkom kraju bili su minimalni. Četnici su bili jaki. Mjesec dana prije našeg dolaska bataljon iz jedne krajiške brigade napadao je četnike ali bez uspjeha. Znali smo da nas četnici, a ni ostali, ne bi ostavili na miru. Zbog toga smo riješili da se privremeno povučemo.

Stigli smo u Visočko-fojnički odred neraspoloženi. Čuli smo da je neprijatelj na svim stranama pojačao aktivnost. U Sarajevu je velika koncentracija njemačkih snaga. Mi smo nastojali da angažujemo odred u vršenju akcija, jer nam se činilo da su sada uslovi bili povoljniji. Nekoliko akcija smo izvršili, ali je postojala opasnost represalija prema narodu. Zbog toga smo ponovo došli u sukob sa štabom odreda.

Odlučili smo da krenemo za brigadom. Iz odreda nam je prišlo nekoliko drugova, tako da je naša grupa ojačala. Stigli smo u selo Bare kod Ilidže. Tu smo se detaljno upoznali sa situacijom: Sekretar partijske organizacije Risto Savić povezao nas je sa grupom naših boraca u tom kraju. Bilo ih je desetak. Tu su radili u ilegalnosti. To je bio istureni vod prema neprijatelju, koji je dobivao sve važnije podatke preko domobrana. Čak je ova grupa imala svako veče »parole«, tako da su se njeni članovi noću nesmetano kretali. Međutim, sa našom brigadom i drugim jedinicama, kao i sa Oblasnim komitetom, nije bilo nikakve veze. Nismo znali kuda da krenemo, pa smo se zadržali na ovom terenu. Brzo smo se uključili u rad ove grupe i otpočeli sa akcijama.

Nabavili smo domobranske uniforme, pa smo se neočekivano pojavljivali na raznim stranama. Kretali smo se gotovo slobodno kraj domobranskih i njemačkih straža po Ilidži i okolnim mjestima. Hvatali smo i likvidirali ustaške i četničke zločince tamo gdje su smatrali da su najbezbjedniji. Sve je to bilo strogo konspirativno.

Svakog dana smo mijenjali mjesto, a akcije smo izvodili samo noću. Jednog dana na Igmanu smo naišli na grupu radnika za vrijeme sječe i transporta šume. Bili su jako uplašeni. Održali smo zbor. Objasnili smo ko su partizani i kakvi su ciljevi naše borbe. Naredili smo im da unište postrojenja i zapale barake, poslije čega su se razišli kućama.

Poslije nekoliko dana pojavio se neki preduzimač i molio nas da dozvolimo radnicima eksploataciju šume, a onda će nam za to dati nekoliko miliona kuna. Rekli smo mu da ćemo primiti ako je to njegov prilog našoj borbi, ali da nećemo dozvoliti rad za Nijemce. Bilo nam je čudno kako nas je pronašao.

Jedno veče iznenadili smo domobranske časnike na jednom sijelu. Razoružali smo ih i prijateljski razgovarali. Sutradan je došao satnik i molio da mu vratimo oružje i šinjel, jer ne može da objasni svojoj komandi gdje su mu. Predložili smo mu da pođe sa nama, jer nas je cijelo vrijeme uvjeravao da je naš veliki simpatizer i saradnik.

Međutim, teško je bilo sakriti našu grupu, neprijatelj je znao za nas. Pojavili su se i njemački leci, u kojima se apelu je na narod da prijavi grupu partizana koja luta oko Ilidže. Jednog dana došli su SS-ovci u kuću gdje smo mi bili. Jednoga smo uhvatili, a drugi su pobjegli. Nismo smjeli da pucamo. Odmah smo izvršili pokret ka Igmanu, a SS-ovac je išao pred nama. Jedna grupa domobrana je posmatrala začuđeno kakva je to vojska. Na Ilidži je odmah alarmiran garnizon. Pratili smo sa Igmana šta se dešava. Nijemci su izveli cijelu akciju opkoljavanja kuće u kojoj smo se do maločas nalazili. Otvorili su vatru iz pušaka i mitraljeza. Bacali su i bombe. Zauzeli su kuću i poslije kraćeg vremena povukli se.

Kad je pala noć, vratili smo se u kuću i zatekli čitav lom. Sve je bilo ispreturano i polomljeno. Nijemci su odveli iz sela veliki broj ljudi. Nismo se više mogli zadržavati u ovom kraju, a teško nam je bilo da se više krijemo. Htjeli smo akcije. Narod je bio zaplašen. Odlučili smo da krenemo u pravcu naših jedinica preko Jahorine, jer je to bio jedini put koliko-toliko bezbjedan. Iz radiovijesti i drugih podataka znali smo uglavnom gdje se vode borbe. Tu su negdje i naše jedinice. Sa nama je krenula i grupa boraca sa Ilidže.

Slučajno smo doznali da se u Vojkovićima nalazi nekakav četnički štab i da tu često dolaze Nijemci. Nabrzinu smo donijeli odluku da ih slijedeće noći napadnemo, pošto nam je to bio i pravac kretanja. Nismo više mogli izdržati da ne izvedemo akciju. Za ovu akciju smo se brzo odlučili i pripremili. Određena je grupa za napad i grupa za obezbjeđenje. Jake njemačke i četničke snage nisu bile iznenađene. Napad nije uspio. Za čas smo imah tri mrtva i tri ranjena druga. Poginuli su: Bojo Bosiljčić, Savo Stanišić i Bogdan

Tošić, a ranjeni Luka Nedić, Mirko Tošić i Milan Bosiljčić. Bio je to udarac za našu grupu. Jedva smo izvukli ranjene drugove i ukazali im pomoć.

Marš je bio u toku. Ranjenici su nam bili veliki teret, a nismo ihsmjeli ostaviti. Trebalo je gaziti snijeg do pojasa i kretati se nepoznatim terenom. Jedva smo u toku noći prešli desetak kilometara kroz obronke Crnog vrha i Jahorine. Neprijatelj je bio svugdje oko nas. Uz put smo u jednom selu ostavili Milana, jer je jako krvario i sutradan je, kako smo doznali, umro. Nastavili smo put. Konje smo ostavili, jer nisu mogli da idu kroz dubok snijeg. Tek na večer sljedećeg dana, promrzli, izmoreni i gladni, stigli smo do Crnovrškog odreda na južnim padinama Jahorine.

Tomo Međo i drugovi iz odreda lijepo su nas primili. Poslije dva dana krenuli smo prema Miljevini da bismo negdje uhvatili vezu sa našim jedinicama.

Milo *KOVAČEVIC*

S KUVARSKOG GLEDIŠTA

U jesen 1943. prilikom oslobođenja Vareša zarobljeno je nekoliko stotina domobrana.

Tražili smo da se izjasne da li žele da ostanu u partizanima. Međutim, oni su nalazili razne razloge da bi izbjegli potvrdan odgovor. Jedan je govorio da ga boli stomak, drugi noge, treći je želio da se bori, ali u svom kraju. Svako je našao nekakav razlog. Komesar 3. bataljona 15. majevičke brigade, Dule, ubjeđivao ih je u pravednost naše borbe i potrebu da ostanu, ali sa malo uspjeha.

— Komesari su pametni ljudi, ali ponekad i oni griješe — reče kuvar Matija, jednom drugu do sebe.

— A šta to Matija? — upita ovaj.

— Pa eto, davi se tu s njima dva sata. Ako ostanu, moraćemo ih hraniti, a nikakve koristi od njih. A da ih pustimo, za nekoliko mjeseci preko takvih »junaka« ponovo bi došli do hrane i oružja.

BORBE VOJVOĐANA ZA OSLOBOĐENJE GRADOVA ISTOČNE BOSNE U LETO 1943.

Bijeljinu smo prvi put oslobodili avgusta 1943. Tog meseca smo, istina, grad držali u svojim rukama svega nekoliko dana i, po strogo vojničkoj oceni, postigli smo polovičan uspeh. Ali, kad taj događaj razmotrimo šire, vidimo da smo prvim oslobođenjem Bijeljine ostvarili značajne rezultate, koji su nam, između ostalog, omogućili da već u septembru ponovo oslobodimo taj grad, i što u avgustu nismo uspeli, da ga duže održimo u našoj vlasti.

Prvo oslobođenje Bijeljine vezano je za boravak Operativne grupe Vrhovnog štaba u istočnoj Bosni, koji je imao poseban značaj i za istočnu Bosnu i za Vojvodinu. Mi Vojvođani smo došli u vezu sa Operativnom grupom Vrhovnog štaba negde krajem juna 1943. i taj susret mi je ostao u sećanju zbog male nezgode koja je mogla da ima, a srećom nije, težih posledica.

Tada sam se nalazio sa Prvom i Drugom vojvođanskom brigadom na položajima oko Vlasenice, koju smo prethodne noći 24. juna bezuspešno napadali. Neuspeh nas nije obeshrabrio i nismo hteli da odstupimo od grada i namere da ga zauzmemo. Dok su se brigade odmarale i sređivale na položajima iznad grada, ojačanim patrolama smo obezbeđivali zaleđinu i prilaze tom terenu. I na jednu od tih naših patrola je naišla prethodnica Prve proleterske divizije, koja je razbila obruč na Sutjesci i, goneći razbijenog neprijatelja, nadirala preko Romanije prema Vlasenici. I, kako to u ratu ponekad biva, došlo je do nesporazuma i sukoba manjih delova dveju jedinica iste vojske. Bilo je žestoko puškaranje i nekoliko ranjenih.

A razlog za nesporazum?

— Ko je tamo?! — zapitala je naša patrola prilikom susreta sa patrolom Prve proleterske divizije.

— Prva proleterska! — odgovorilo je izviđačko odeljenje njihove prethodnice.

— A ko je tamo?! — zapitali su.

— Ovde Prva vojvođanska! — obavestila ih je naša patrola.

— Kakva prva vojvođanska?! — začudili su se izviđači Prve proleterske.

— Prva vojvođanska brigada! — potvrdila je naša patrola, ali i ona na oprezu.

— Marš, bando lažljiva, takva brigada ne postoji u našoj vojsci! — ošinuli su plotunom izviđači Prve proleterske.

A naša patrola uzvratila.

Plotun na plotun.

Raspoznali su se za vreme puškaranja po komandovanju i uzvicima i nekako se sporazumeli.

Toga dana, po dokumentima 25. juna, došli smo u vezu sa štabovima Prve proleterske divizije i Prve proleterske brigade i dobili zapovest da sledeće noći učestvujemo sa Prvom proleterskom divizijom u osvajanju Vlasenice.

U međuvremenu od našeg neuspelog napada situacija u gradu se znatno izmenila. Neprijateljskom garnizonu u Vlasenici je stigla pomoć sa više strana, tako da je grad branilo oko 2.000 ustaša. Pa ipak, 26. juna Vlasenica je osvanula oslobođena.

Iste noći Treća krajiška brigada je zauzela Srebrenicu i Bratunac.

Do kraja juna, do dolaska Operativne grupe Vrhovnog štaba, u istočnoj Bosni su dejstvovale istočnobosanske partizanske jedinice i glavnina našeg Sremskog odreda, koji je prešao novembra 1942. iz Srema i od kojeg su aprila 1943. zvanično formirane Prva i Druga vojvođanska brigada. Udružene istočnobosanske i sremske partizanske snage su oslobodile do kraja juna teritoriju od Tuzle do Brčkog, Bijeljine i Zvornika, tako da je neprijatelj držao samo te gradove. Na Majevici su partizani takođe bili gospodari.

Operativna grupa Vrhovnog štaba je, uz dejstvo dve istočnobosanske i dve vojvođanske brigade, proširila tu teritoriju zauzimanjem Vlasenice, Srebrenice, Zvornika, Han-Pijeska, Olova, Kladnja i izbijanjem na Ozren i pred Živinice kod Tuzle. To je bio ogroman dobitak za istočnu Bosnu, a i za Vojvodinu, jer su vojvođanske brigade ratovale na toj teritoriji.

Boravak Vrhovnog štaba u istočnoj Bosni imao je za nas Vojvođane i poseban značaj. Prvih dana jula drug Tito se sastao sa članovima Operativnog štaba za Vojvodinu i saglasio se sa merama i namerama koje je partijsko i vojno rukovodstvo preduzimalo radi razvoja narodnooslobodilačke borbe u našoj pokrajini. Tom prilikom Vrhovni komandant je izrekao i svoju poznatu ocenu o Sremu:

»U Evropi misle da su naše planine rodile naš pokret i našu vojsku. A Srem to najubedljivije demantuje. Nacionalna i politička svijest naroda, njegova borbena volja i revolucionarna Partija koja je sposobna da pokrene i vodi u borbi — to je osnovno za ustanak, a geografski uslovi mogu samo manje ili više olakšati ustanak i uticati na taktiku ustaničke vojske.«

Naredbom od 2. jula 1943. Vrhovni štab je osnovao Glavni štab NOV i PO za Vojvodinu. Istom naredbom od Prve, Druge i Treće

vojvođanske brigade osnovana je Šesnaesta vojvođanska divizija, kojom je konačno regulisano organizaciono pitanje vojvođanskih partizanskih jedinica i ukinuta dotadašnja polovična i privremena rešenja, koja se nisu pokazala povoljna, a bila su na snazi jedino zbog nepostojanja veze Vojvodine sa centralnim partijskim i vojnim rukovodstvom.

Mi Vojvođani smo učestvovali sa proleterskim jedinicama u više borbi i, mada su petnaestak dana kratko vreme, naučili smo neka majstorstva partizanskog ratovanja. Ja mislim da nam je najveći dobitak bilo iskustvo proletera u vođenju uličnih borbi prilikom osvajanja gradova. Bomba je i do tada bila naše omiljeno oružje, kojim smo se vešto i rado koristili u svakoj prilici, ali ono što su proleteri uspevali da rešavaju bombama, bilo je zaista majstorstvo prvog reda. Izgleda da nije postojao bunker ili utvrđenje koje je moglo da odoli naletu bombaša proleterskih jedinica. Mi Vojvođani smo to najbolje videli u osvajanju Vlasenice i Zvornika, kada smo se, iskreno rečeno, divili lakoći kojom su proleteri, uz znalačku upotrebu bombi, lomili otpor utvrđenog Kika, ključa odbrane Vlasenice, i Kule grada u Zvorniku. Tu njihovu veštinu smo usvojili i, primenjujući je u kasnijim borbama, zaista njome ovladali. Od proletera smo naučili i kako treba kršiti snagu tenkovskog juriša podržanog pešadijom. U takvim jurišima proleteri nisu obraćali pažnju na tenkove, već na pešadiju: prvo su vatrom automatskog oružja primoravali pešadiju da poleže ili okrene leđa, a zatim, kada odvoje pešadiju od tenkova i neutrališu njeno dejstvo, stupali su u borbu protiv tenkova, koji su, lišeni podrške pešadije, postajali i manje opasni i manje efikasni, i sa njima se moglo izaći na kraj i bez protivtenkovskih topova.

Iz tih dana i borbi ne mogu da zaboravim dva tužna događaja i gubitka. Prvi je pogibija Filipa Kljajića. Drug Fića, politički komesar Prve proleterske divizije, poginuo je nesrećnim slučajem u Zvorniku, gdje je, sa Milojem Milojevićem, sređivao stanje u tek oslobođenom gradu i organizovao izvlačenje plena. Fića je poginuo od mitraljeskog rafala koji su ispalili iza Malog Zvornika iz Srbije, odakle su Nemci i ustaše, koji su imali sreću da pobegnu iz Zvornika, kontrolisali tu ulicu. Prvo je pretrčao Miloje i, za dlaku, izmakao mecima. Fića je pošao u razmaku između mitraljeskih rafala i pao pogođen samo jednim smrtonosnim kuršumom. Ja sam se nalazio kod štaba Šesnaeste vojvođanske divizije u Kosovači, u zaseoku Samari, kad su oko 11 časova doneli druga Fiću u sanduku da ga tu, u Samarima, sahrane. Od kurira do Danila Lekića svi smo teško preživljavali gubitak omiljenog komesara Prve proleterske brigade i Prve proleterske divizije.

Drugi tužan događaj bio je pogibija Slobođana Bajića Paje, mog nerazdvojnog ratnog druga od avgustovskih dana 1941, kada je, sa trideset jednim političkim robijašem, pobegao iz sremskomi-

trovačke kaznionice kroz podzemni kanal, koji su iskopali natčovečanskim naporima, a mi ih prihvatili ispod zatvorskih zidina i odveli u Frušku goru.

Drugog jula 1943. Vrhovni štab je postavio Paju za političkog komesara Glavnog štaba NOV i PO za Vojvodinu. Njemu je rastanak od nas, ratnih drugova i jedinice, teško padao. Razgovarali smo tih dana i dobro se sećam da mi je rekao da će otići na novu dužnost samo zbog partijske discipline. Bio je veoma tužan i sporazumeo se sa ostalim članovima Glavnog štaba da ostane nekoliko dana sa nama u Birču kako bi se sa svima pozdravio.

Glavni štab je žurio u Srem da prenese Pokrajinskom komitetu KPJ za Vojvodinu direktive Centralnog komiteta, da reorganizuje partizanske jedinice u Sremu i da preduzme mere za razgaranje oružane borbe u Banatu i Bačkoj. Zato su ostali članovi Glavnog štaba krenuli iz Birča na Majevicu sa prvim transportom ranjenika i tifusara koje smo preuzeli od Operativne grupe Vrhovnog štaba sa zadatkom da obezbedimo njihovo lečenje te da ih, kad iscele rane i ozdrave, uključimo kao borce i rukovodioce u naše vojvođanske brigade. Taj transport, koji je otišao sa Glavnim štabom, stigao je na Majevicu bez borbi i gubitaka.

Paja je ostao u Birču i proveo je tih nekoliko dana u pozdravljanju sa drugovima, sa kojima je ratovao godinu i dve po Fruškoj gori i istočnoj Bosni, pa i sa drugaricom koju je voleo još iz Fruške gore.

Drugi transport ranjenika je sprovodila Prva vojvođanska, njegova brigada, u kojoj je, umesto Paje, za političkog komesara došao Paško Romac.

Počelo je dobro i izgledalo je da ćemo proći bez borbe. Vratili su se izviđači koje sam poslao na cestu Tuzla — Zvornik da tokom dana motre kretanje neprijatelja i da provere nije li slučajno zaposeo cestu i kakvim snagama. Po njihovom izveštaju, Nemci su tokom dana krstarili cestom uobičajenim patrolama, i ništa nije nago veštavalo da bi njihove jedinice na cesti zanoćile. Takvo stanje na drumu nama je odgovaralo.

Krenuli smo u sumrak. Oko ponoći smo se dolinom Spreče približili cesti. Prethodnica je trebalo ubrzo da stupi na cestu, a ja sam jahao duž kolone i upozoravao konjovoce da čvršće drže konje na kojima su jahali teži ranjenici i da ih poteraju kasom preko ceste. Zurio sam pored kolone da izbijem na čelo i, po navici koju smo ustalili tokom zajedničkog ratovanja, tražio sam Paju da$_2$ onako u pokretu i šapatom, izmenjamo rečenicu-dve pred odlučan trenutak.

Opazio sam ga i pritegao sam dizgine da se poravnam sa hodom njegovog konja. Paja je jahao u neprirodnom položaju: grčio se i presavijao tako da mu je glava na trenutke ležala na prednjem unkašu.

— Sta je, Pajo? — upitam ga.

— Nešto se slabo osećam, Kamenjare.

Razgovor smo sveli na nekoliko rečenica. Ni ja ni on nismo znali da će biti poslednji. Znao je da žurim da se, u slučaju borbe, nađem što bliže cesti, pa me nije zadržavao iako je u meni ostao urezan neizbrisiv utisak da je hteo još nešto da mi kaže.

Sa Pajom je ostao kurir Branko Miloradović, a ja sam požurio uz kolonu.

Nisam stigao do čela kolone kada je izviđačka patrola nagazila na cestu i zasedu i kada je stupila u borbu.

Na čelu kolone je bio Drugi bataljon sa komandantom Stevanom Bikićem. Čim je zapucalo, borci su legli da smanje metu.

Na cesti je treštalo.

Iz ustaškog utvrđenja na Capardama su bacali rakete.

Dojurio sam do Drugog bataljona.

»Kikijina četa napred!«

»Četa u strelce i juriš na cestu! Da probiješ zasedu ili. ..«

Sve je shvatio i, uvek spreman na borbu, nestao u noći sa četom. Ubrzo su se upleli u borbu.

Sa dva ćuvika sa one strane ceste, jednog levo a drugog desno od mesta gde smo nameravali da pređemo, neprijatelj je tukao bočnom vatrom po bataljonu.

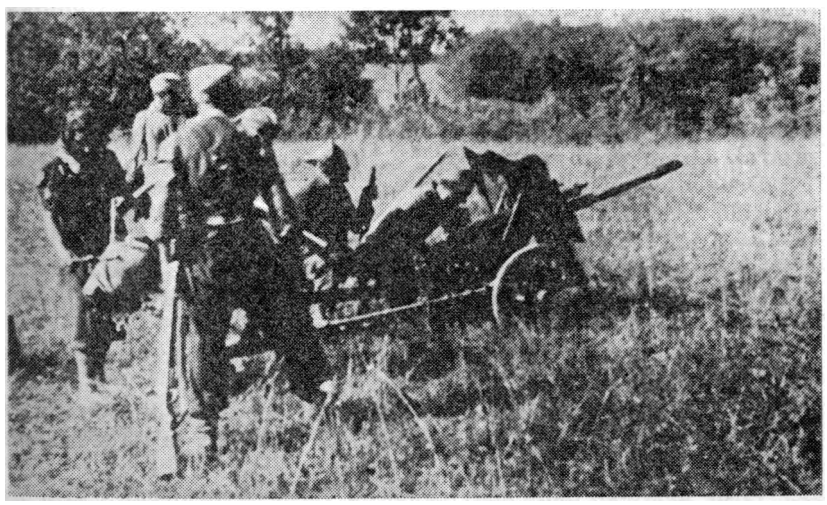

Artiljerija 16. vojvođanske divizije za vrijeme napada na neprijateljski garnizon u Bijeljini, septembra 1943.

Pozvao sam komandire Prve i Druge čete Drugog bataljona: Vasu Slavnića iz Vrdnika i Iliju Suvića iz Grgurevaca:

»Ti, Vaso, četu na onaj ćuvik desno, a ti, Ilija, na ćuvik levo.« Da ih zauzmete na juriš!«

Za deset-petnaest minuta oba komandira su izvršila zadatak. Jedan od njih, ne sećam se koji, zarobio je mitraljez na ćuviku.

Kikija je razjurio zasedu na cesti.

Posle izvršenja zadatka sva tri komandira su produžila da čiste put za Majevicu. Kikija sa četom, a Vasa i Ilija sa po jednim vodom.

Ipak, te noći nismo prešli cestu.

Ranjenici i tifusari su se raštrkali za vreme pucnjave i delom okrenuli natrag. Posle uzaludnog nastojanja da ih sakupimo, morao sam da naredim da se vratimo na Rakino brdo.

Upravo do povratka nisam mogao da ustanovim koliko je drugova poginulo i zadobilo nove rane. Uz tu brigu posebno sam strepeo za sudbinu starog pesnika Vladimira Nazora, koji je, u društvu sa Rodoljubom Čolakovićem, pošao sa nama za Majevicu. Stari pesnik je junački izdržao sve tegobe i muke u petoj ofanzivi, ali napori i gladovanje su ga toliko iznurili da se jedva držao na konju. Njemu je, obolelom i iznemoglom, bila neophodna lekarska nega, jaka hrana i mirovanje. Kako je Vrhovnom štabu predstojao ubrzani pokret za centralnu Bosnu i dalje, drug Tito je usvojio predlog druga Roćka da pesnik ostane radi oporavka na Majevici. I, na nesreću, drug Nazor nije krenuo sa prvim transportom ranjenika, već se zadesio u našoj koloni. Na moju, i ne samo moju, veliku radost, brigom druga Čolakovića, koji ga nije napuštao ni trenutka, drug Nazor se nepovređen vratio na Rakino brdo.

Te noći su poginula tri druga, a petorica su bili ranjeni. Među poginulima se nalazio i Slobodan Bajić Paja. Još u povratku sam tražio Paju u koloni i ustanovio da ga nema. Poslao sam patrolu da pretraži teren, ali nije ga našla.

Drug Čolaković se vajkao što ga nije zadržao kada je, čim je zapucalo, projurio pored njega.

— Kuda, Pajo? — viknuo je drug Roćko.

— Ja noćas moram na Majevicu! — odgovorio je Paja i zastao.

— Pa zar ne vidiš da noćas niko neće moći da pređe preko druma? — zadržavao ga je Roćko.

— Rekli su mi da će se jedna četa odvojiti i preći malo niže odavde! — odgovorio je Paja i izgubio se u mraku.

Poslednji podatak o njegovoj pogibiji smo dobili od kurira Branka Miloradovića Brileta. On nam je rekao da je Paju raznela granata od koje je Brile ranjen u glavu.

Posle nekoliko dana smo uspeli da, na drugom mestu i drugom taktikom, prevedemo ranjenike sa Birča na Majevicu. Prethodno je drug Čolaković odveo pesnika Nazora u Vrhovni štab.

Polovinom jula Vrhovni štab je krenuo sa Operativnom grupom u zapadne krajeve. Drug Tito je ocenio da će Italija uskoro kapitulirati pa je naredio da što više naših divizija bude u to vreme u Dalmaciji, Hrvatskom primorju, Sloveniji.

U istočnoj Bosni su ostale dve divizije: Šesnaesta vojvođanska i Sedamnaesta istočnobosanska, koja je krenula u Posavinu, Trebavu i Ozren, sa zadatkom da zauzme Gradačac, Modriču i Samac, da razbije posavske četnike i četnike popa Save Božića na Trebavi i da smeni Drugu proletersku diviziju na Ozrenu. Druga vojvođanska brigada je ostala u Birču, Treća se nalazila u Sremu, a Prva vojvođanska se zadržala na Majevici i Semberiji, sa orijentacijom da zauzme Bijeljinu.

Nama je, dakle, zapala u deo Bijeljina i mi smo, nestrpljivo očekujući pogodan trenutak, sve pokrete i akcije brigade potčinili tom cilju. Sa štabom Šesnaeste divizije smo postigli sporazum da sami ocenimo taj trenutak i da za napad na grad ne tražimo posebno odobrenje ili nečiju saglasnost.

Tako smo i postupili. Odmah smo upoznali štabove bataljona sa našim namerama i obavezali ih da pripremaju čete. Od obaveštajne službe smo zahtevali da redovno i po mogućnosti svakog dana podnosi izveštaje o promenama neprijateljskih snaga u Bijeljini i Brčkom, o njihovom moralu i raspoloženju. Preko obaveštajaca je trebalo da odgonetnemo i odgovor na pitanje kako će se držati pripadnici muslimanske legije u Bijeljini.

Prvih dana avgusta smo imali podatke da se u Bijeljini nalazi bataljon ustaša i domobrana, stotinjak Nemaca i nekoliko stotina pripadnika muslimanske legije. Ustaše, domobrani i Nemci su živeli u kasarnskom logoru, a pripadnici muslimanske legije kod svojih kuća. Ustaše su obezbeđivale Bijeljinu na glavnim pravcima: na cestama Rača — Bijeljina, Brčko — Dragaljevac ■—- Bijeljina, Zvornik — Bijeljina. Na tim pravcima su imali betonske bunkere. Ostala obezbeđenja su davali pripadnici muslimanske legije.

Na osnovu tih i ostalih podataka o stanju i raspoloženju stanovništva, mi smo zaključili da je nastupio povoljan trenutak. Ali, trebalo je da uklonimo i poslednju prepreku radi podilaženja naših bataljona gradu. A to je bila Janja sa oko 200 ustaša, domobrana, žandarma i pripadnika muslimanske legije. Broj oružnika u Janji nije nas zabrinjavao, već položaj mesta. Janja leži potpuno u ravnici, u neposrednoj blizini Drine. Zbog nezgodnog položaja i okolne nizine prilazi Janji su veoma nepovoljni za napadača. Put u Bijeljinu, međutim, vodio je preko Janje i, ako smo hteli grad, morali smo da zauzmemo prvo varošicu.

Za mene, komandanta Prve vojvođanske, Janja je bila neka vrsta generalne probe i još jedna mogućnost da proverim udarnu snagu brigade, u koju sam silno verovao i na koju sam bio ponosan.

Janji smo se vesto i neopaženo privukli i, uz podršku minobacačke i mitraljeske paljbe, sručili se u ulice. Otpor branilaca smo skršili za desetak minuta, a zaplenili smo osamdesetak pušaka i 20.000 metaka. Polovina posade je pobegla delom prema Zvorniku, a delom preko Drine. Tako je noću 8. avgusta, uz više znoja nego krvi, pala poslednja predstraža Bijeljine.

Devetog avgusta smo održali sastanak štaba sa jednom tačkom dnevnog reda: oslobođenje Bijeljine. Po komandantskoj dužnosti, dao sam procenu situacije i predlog da sledeće noći napadnemo neprijatelja u Bijeljini, jer, posle oslobođenja Janje, svako odugovlačenje ide u prilog neprijatelja i daje mu mogućnost da ojača garnizon. Meni je to izgledalo tako jednostavno da sam i sastanak štaba i odluku za napad smatrao više kao obaveznu formalnost nego pitanje za diskusiju. Paškova podrška još više je učvrstila moje uverenje. Ali, prevario sam se u računici. I ja i Paško. Ostali članovi štaba se nisu složili sa našim mišljenjem. Načelnik se prvi izjasnio protiv, uz obrazloženje da su snage neprijatelja u Bijeljini ipak velike za našu brigadu, koja je tada brojala oko 600 boraca, da neprijatelj iz Brčkog može svakog časa da uputi pomoć u Bijeljinu i da bi, sve u svemu, napad na Bijeljinu bio nepromišljen potez i veliki rizik. Njega je, kao mene Paško, podržao Ljuba Momčilović, zamenik komesara.

I, tako, podvojismo mišljenja te udri u diskusiju i ubeđivanja. Reč po reč, došlo je i do žučne rasprave. Ne znam i ne mogu da se setim da li su me i kako drugovi direktno izazvali ili je samo suprotstavljanje napadu bilo dovoljan izazov, tek ja sam u jednom nekontrolisanom trenutku istupio grubo i netaktično:

— Pa ja i ne mislim, drugovi, da kompletan štab učestvuje u napadu, već Paško i ja. Vi ćete ostati sa komandom i prištapskim jedinicama...

Možda je, uz Paškovu i moju upornost, ovaj istup pomogao da drugove ipak privolimo na popuštanje. Bilo kako bilo, na tom sastanku štaba smo napisali zapovest za oslobođenje Bijeljine, koju, kao i mnoge druge, nismo sačuvali. Pred napad batalj oni su dobili ovakav raspored:

— Prvi bataljon, pod komandom Đorđa Bikickog Rojnika, da nastupa cestom od pravca Bosanske Rače, da ovlada severnim delom grada i napadne lager sa severoistočne strane;

— Drugi bataljon, pod komandom Stevana Bikića, da nastupa cestom od pravca Zagona, da ovlada zapadnim delom grada i napadne lager sa zapadne strane;

— Treći bataljon, pod komandom Zivana Peričina Joleta, da nastupa cestom od Janje, da ovlada jugoistočnim delom grada i napadne lager sa te strane;

— Četa pratećih oruđa, sa brdskim topom od 65 milimetara i dva bacača mina, kretala je za Drugim bataljonom da potpomogne njegov napad.

Na obezbeđenje od Brčkog, Zvomika i Bosanske Rače postavili smo jedan bataljon Treće vojvođanske brigade, koji je prešao iz Srema, jedan polubataljon Druge vojvođanske brigade, koji se zatekao s nama, a drugog dana i jedan bataljon Majevičkog odreda, koji je doveo komandant Veljko Lukić Kurjak.

Napad na Bijeljinu smo počeli 10. avgusta oko dva časa. Već u prvom naletu bataljoni su savladali spoljna utvrđenja, prodrli u grad i zametnuli ulične borbe. Do svanuća su zagospodarili ulicama i sabili neprijatelja u lager i nekoliko zgrada oko njega. Veća grupa boraca Drugog bataljona je uspela da, uz upotrebu bombi, prodre u prizemlje jedne od tih zgrada, u kojoj su bili Nemci. Mislim da je ta zgrada bila pre rata školski dom. Nemci su se delimično popeli na sprat, odakle su se grčevito borili, a delom se prebacili u lager. Prizemne prostorije su služile Nemcima kao spavaonica i tu su, između ostalog, držali rezervne, nove uniforme. Borci su se polakomili na taj primamljivi plen, koji umalo nisu platili glavama. Dok su se naši borci presvlačili u nove uniforme, Nemci koji su bežali u lager iskoristili su taj predah da priteknu u pomoć svojima na spratu zgrade. Njihov protivnapad je doveo naše borce u prizemlje zgrade u veoma težak položaj. Jer, dok su im jedni presekli odstupnicu, drugi su ih zasuli bombama. U tako izmenjenom odnosu napali su ih i Nemci sa sprata.

Naredio sam komandantu Prvog bataljona da hitno pritekne sa jednom četom i da bočnim udarom deblokira zgrade. Jedva smo ih spasli. Posle teške jednočasovne borbe nekako su se iskobeljali iz škripca.

Napad na lager smo nastavili tokom dana, ali nijedna bombaška grupa nije uspela da kroči u kasarnski krug, koji je bio utvrđen i podešen za odbranu. Prostor oko kasarni su ogradili bodljikavom žicom. Uz žičanu ogradu, skroz uokrug, protezali su se rovovi pripremljeni za kružnu odbranu. Rovove su prekrili daskama koje su sprečavale bombaše da ubace bombe u rovove. Od brdskog topa nismo imali koristi zato što su granate bile neispravne, tek peta-šesta je eksplodirala. Za bacače smo imali svega šest mina i njih smo ispucali.

Napad na lager smo produžili i sledeće noći, ali bez uspeh a. U svanuće sam naredio komandantima bataljona da, zbog osetnih gubitaka, izvuku jedinice iz neposrednog dodira sa neprijateljem i da zauzmu položaje u zgradama u kojima neće trpeti gubitke.

Tog jutra u Bijeljinu je stigao Veljko Lukić Kurjak, komandant Majevičkog odreda, sa jednim bataljonom kojim smo pojačali obezbeđenja od Brčkog i Zvornika.

Kurjak mi je doneo poruku druga Čolakovića da odmah dođem u Trnovu.

Druga Roćka sam našao u Trnovi u društvu sa Avdom Humom.

— Kamenjare, šta je sa Bijeljinom? — pitao je Roćko.

Ja sam ga potanko obavestio o situaciji u gradu: da smo razoružali legiju i došli do oko 500 pušaka, da smo zaplenili velike količine tekstila, brašna, šećera, masti, kože, sanitetskog materijala, da smo organizovali evakuaciju piena, ali da nismo osvojili lager.

— Znaš li ti, Kamenjare, šta si uradio?

— Znam, druže Roćko, napao sam Bijeljinu.

— Dobro, Kamenjare, a jesi li je zauzeo?

— Još nisam, druže Roćko.

— A znaš li da je Bijeljina politički, ekonomski i kulturni centar Semberije?

— Znam.

— Pa, dobro, a šta ćeš sad?

— Držaću lager u blokadi dok ne izvučem plen.

— I onda?

— To zavisi od razvoja situacije. Na lager ne mislim da napadnem bez mina i granata zbog priličnih gubitaka.

— Nego?

— Ja mislim da ih namamim u protivnapad pa da iznenadnim jurišem osvojim lager.

— A šta ćeš ako ih ne namamiš?

— Ja mislim da je važniji plen nego lager. Zato ćemo se držati dok sve ne izvučemo, pa, ako nas pritisnu iz Brčkog i Zvornika, mi ćemo da se povučemo.

— Ti, Kamenjare, izgleda ne misliš da možeš da odgovaraš zbog neuspeha?

— Ako treba da odgovaram za dvesta kola plena, ja sam spreman, druže Roćko.

— Dobro, dobro, Kamenjare.

Kad sam se vratio na mesto gde sam ostavio štab, zatekao sam samo štapsko osoblje. Oni su me izvestili da se neprijatelj probio prema Brčkom i da su svi članovi štaba otišli u grad.

Odmah sam produžio u Bijeljinu, gde sam zatekao veselje naroda i vojske.

Drugu Colakoviću sam poslao kurira sa porukom: »Druže Roćko, građani tvog rodnog grada radosno te očekuju da im govoriš na prvom mitingu u oslobođenoj Bijeljini.«

Drug Čolaković je stigao u Bijeljinu tokom dana 13. avgusta i prva briga mu je bila da organizuje izvlačenje štamparije u Trnovu, partizansko mesto u kojem je ubrzo pokrenuo list »Oslobođenje« kao organ Narođnooslobodilačkog fronta Bosne i Hercegovine.

Marko PERlClN KAMENJAR

RAZVOJ I DJELOVANJE NOO U ISTOČNOJ BOSNI

I

Kao i u svim drugim ustaničkim krajevima naše zemlje, tako i u istočnoj Bosni poslije čišćenja pojedinih teritorija od okupatorskih snaga formirani su privremeni mjesni organi narodne vlasti — seoski i opštinski NOO. Stari državni aparat i njegovi funkcioneri bili su i ranije omrznuti kao izvršioci protunarodne politike monarhističke Jugoslavije, a pogotovu poslije okupacije, pošto su se stavili u službu okupatoru, navukli na sebe mržnju i prezir čitavog naroda. Stoga je pobunjeni narod uništavao bivše opštine i žandarmerijske stanice a na njihovo mjesto uspostavljao svoje revolucionarne organe, narodnooslobodilačke odbore. Već prema tome kako se u pojedinim krajevima razvijao ustanak i proširivala slobodna teritorija, tako se razgranavala i mreža NOO.

Krajem 1941. i početkom 1942. godine Majevički NO partizanski odred držao je pod svojom kontrolom prilično veliku oslobođenu teritoriju, koja je zahvatala znatne dijelove današnjih srezova: loparskog, bijelijnskog i brčanskog i u velikom broju sela na tome prostoru: Vukosavcima, Loparama, Mačkovcu, Jablanici, Piperima, Koreniti, Ražljevu, Trnovi, Bjeloševcu i mnogim drugim, postojali su mjesni organi narodne vlasti — narodnooslobodilački odbori. Većina tih odbora birana je na skupovima naroda. No, ukoliko se mreža NOO više razgranavala, utoliko se ukazivala sve jača potreba za stvaranjem i nekog višeg organa narodne vlasti koji bi objedinio rad svih NOO na oslobođenom području. Tako je na Majevici krajem 1941. godine došlo i do formiranja Sreskog NO odbora. Odbor je formiran na taj način što su u njegov sastav ušli predsjednici seoskih narodnooslobodilačkih odbora zajedno sa predstavnikom vojnopozadinskih vlasti — komandantom područja. Takav odbor funkcionisao je do četničkog puča na Majevici krajem februara 1942.

Na Romaniji, takođe, Romanijski NO partizanski odred još u početku ustanka uspio je da stvori dosta veliku slobodnu teritoriju. Odmah po oslobođenju pojedinih sela birani su seoski NOO. Na masovnoj konferenciji, održanoj u Sokocu početkom septembra iste godine, izabran je i Opštinski NO odbor od 25 članova (od ovih 5 u izvršni odbor), koji je imao zadatak da objedini rad svih NOO na oslobođenoj teritoriji. Odbor je nazvan opštinskim zato što Sokolac nije bio srez iako je oslobođena teritorija daleko premašala granice ranije sokolačke opštine.

Isto tako na Birču odmah prvih mjeseci ustanka u Petrovićima, Čanićima, Akmačićima, Strmici, Tupanarima, Podbetnju i još mnogim drugim selima stvorena je narodna vlast. Naročito poslije oslobođenja Vlasenice, avgusta 1941, mreža narodne vlasti počela se u tome kraju naglo razgranavati. Formirani su i opštinski NOO, u Šekovićima, Petrovićima, Cikotama, Fakovićima, Kravici i još nekim mjestima.

I na Ozrenu krajem 1941. i početkom 1942. godine bilo je slično stanje u pogledu organizacije narodne vlasti.

Pored biranih NOO postojala je u to vrijeme u pojedinim krajevima istočne Bosne i čitava mreža takozvanih ilegalnih NOO. Takvi NOO stvarani su u mjestima gdje je uticaj narođnooslobodilačkog pokreta bio jak, a oružane snage pokreta nisu bile toliko jake da im obezbijede slobodan rad, da otjeraju okupatora. Mreža takvih odbora bila je razgranata naročito u selima Semberije i jednog dijela Posavine.

Teški i mnogobrojni zadaci nalazili su se tada pred odbornicima NOO, pred tim požrtvovanim i odanim, ali neukim ljudima, koji nikad prije nisu imali priliku da budu vlast niti su imali ikakva iskustva u upravljanju. Prije svega trebalo je ustaničke jedinice snabdjeti hranom, odjećom, obućom i ostalim potrebama, čuvati i njegovati ranjenike, prihvata ti izbjeglice iz ugroženih područja i obezbjeđivati zbjegove, zatim zbrinjavati porodice izginulih boraca i sve one kojima je nužna pomoć, organizovati obradu zemlje, voditi računa o narodnom zdravlju i rješavati mnoga druga pitanja koja je rat nametao.

Potrebno je ovdje pomenuti i neke primjere upornosti i dovitljivosti koje su pojedini NOO pokazali pri rješavanju tih pitanja. Na primjer, NOO na Majevici uspijevali su da, i pored toga što je postojala stalna opasnost da zaprege sa tovarima budu usput napadnute od ustaša iz obližnjih neprijateljskih uporišta, izvlače noću iz Semberije u brdska sela desetine vagona hrane koju su tamo sakupljali ilegalni NOO. Na taj način rješavali su problem ishrane vojske i pružali pomoć velikom broju od gladi ugroženih porodica, čija je imovina bila od ustaša opljačkana ili uništena. Odbori su, zatim, mnogo učinili na prihvatanju i smještaju pogorjelaca i izbjeglica iz onih srpskih sela koja su najviše bila izložena ustaškom

nasilju. Tako je, na primjer, selo Brusnica, koje je najviše bilo izloženo nasiljima čelićkih ustaša, pod zaštitom partizana gotovo cijelo iseljeno, pokretna imovina prebačena, a porodice razmještene po selima van neprijateljskog domašaja. U to vrijeme vladala je na čitavom oslobođenom teritoriju na Majevici velika oskudica u soli. Odbor je došao na ideju da se pitanje nestašice soli riješi na taj način što će se iskorištavati slana voda iz prirodnog slanog bunara, ogranka tuzlanskog sonog bazena, koji se nalazi ispod sela Humaca. Voda je prevožena u buradima iz Humaca u selo Vakuf i tu prekuvavana u nekim kazanima za kuvanje pekmeza. Na taj način dobivano je dnevno oko pedeset kilograma soli. Bile su to, istina, male količine i dosta slabog kvaliteta, ali time je oskudica u tome vrlo važnom prehrambenom artiklu koliko-toliko ublažena.

I NOO na Romaniji poslije svoga formiranja brzo su se snašli i sredili. Opštinski NOO na Sokocu bio je vrlo dobro organizovan, imao je svoju administraciju, štambilj i najnužnije tehničko osoblje. Odmah u početku svoga rada odbori su postigli znatne uspjehe kako u pogledu pomoći vojsci tako i u sređivanju prilika u pozadini. Glavni zadatak odbora bio je snabdijevanje vojske. U tom cilju organizovane su razne radionice: pekare, sirara, mlin, sušionica za meso, opančarska i kovačka radionica itd. Naročito dobro bila je organizovana radionica za izradu ručnih bombi na Kramu. Bombe su rađene od željeznih cijevi i imale su dosta dobro dejstvo. Osim toga, odbor je vršio i mobilizaciju novih boraca za odred. Istina, poziv Partije na ustanak narod u tome kraju prihvatio je odmah u početku i zadatak odbora u pogledu mobilizacije bio je samo u tome da izvrši izbor i raspored ljudi prema njihovim fizičkim sposobnostima. Taj posao obavljala je posebna regrutna komisija, sastavljena od jednog predstavnika štaba odreda, ljekara i jednog odbornika. Zatim, odbor je vodio naročito brigu o njezi ranjenika koji su jedno vrijeme bili smješteni u bolnicu u selu Bijeloj Vodi a kasnije u bivšem kraljevom dvorcu na Han-Piješku. Pored pomoći vojsci NOO na Romaniji uporno su radili na organizaciji i obavljanju i mnogih drugih vrlo važnih poslova, kao što su: obrada zemlje, zaštita narodnog zdravlja, otvaranje osnovnih škola i slično.

Na sličan način radili su i NOO na Birču i Ozrenu i postizali, također, vrlo dobre uspjehe u svome radu. No, uloga NOO nije se sastojala samo u izvršavanju ovih nekoliko nabrojenih zadataka. Ona je bila mnogo šira i svestranija. Jednom riječi, odbornik je morao biti na čelu pobunjenog naroda u svome kraju — tumač njegovih želja i stremljenja, njegov politički predstavnik i rukovodilac. I baš zato što su nesebično služili narodu koji se pod rukovodstvom Komunističke partije digao u borbu za svoju nacionalnu nezavisnost i slobodu, što su odmah u početku srasli sa njegovim željama i interesima, oni su imali i njegovu punu podršku i stoga

su mogli, iako nevjesti i neuki, s uspjehom da izvršavaju svoje teške i složene zadatke. Ali baš onda kada se ova najveća narodna revolucionarna tekovina kao nježna i mlada biljka počela sve više razvijati i jačati, dolazi do četničke izdaje i miniranja narodnog ustanka.

Proljeće 1942. predstavlja ujedno i najteži period u razvoju narodnooslobodilačkog pokreta u istočnoj Bosni. To je period opšteg previranja i raslojavanja ustaničkih snaga koje je nastupilo kao posljedica demobilizatorskog i razbijačkog rada oficira-četnika, eksponenata bilo kvislinga generala Nedića, bilo izbjegličke kraljevske vlade u Londonu. Skoro u isto vrijeme kad je među ustaničkim snagama trajalo previranje i spremao se četnički udar, vodila se borba između dviju kvislinških vlada, srbijanske vlade generala Nedića i vlade NDH, za prestiž u istočnoj Bosni. Njemačka komanda, istina, priznavala je zvanično da je granica NDH na Drini, dok je istočnu Bosnu potajno obećavala Nediću, jer nije imala dovoljno garancije da će ustaše moći uništiti NOP, koji se na tome terenu bio jako zatalasao. Da bi dokazali Nijemcima kako su jedino oni u stanju da zavedu »red« u istočnoj Bosni, pristalice generala Nedića, major Dangić, kapetan Todorović i drugi, činili su sa svojim četnicima nevjerovatna nasilja prema svakom ko je izražavao svoje simpatije prema NOP-u. Da bi tu svoju sramnu rabotu, šurovanje sa Nijemcima i miniranje NOP-a, prikrili u plašt tobožnje odbrane Srpstva, oni su nastojali da do maksimuma raspale šovinističke strasti između srpskog i muslimanskog življa u istočnoj Bosni. To im je donekle polazilo za rukom i čitava muslimanska sela počela su nestajati u plamenu, na hiljade Muslimana nalazilo je smrt od četničke kame. No, ni ustaše nisu htjele lako da se odreknu istočne Bosne. Stoga je u proljeće 1942. došlo do ustaške ofanzive, poznate po strahovitim pokoljima koje je izvršila zloglasna Francetićeva »crna legija« u čitavom nizu srpskih sela: rogatičkog, višegradskog i goraždanskog sreza.

Zima i proljeće 1942. označavaju, također, i period krize ustanka u istočnoj Bosni. Zbog četničke izdaje ustaničke snage koje su tada brojale oko 6.000 naoružanih ljudi svele su se u maju 1942. na oko 800 boraca.[1]) Pojedini partizanski odredi, kao na primjer Romanijski, Ozrenski i odred »Zvijezda«, koji su do tada predstavljali važne vojničke faktore na svojim područjima, skoro potpuno su se raspali. Majevički partizanski odred poslije četničkog puča i borbi koje su vođene sa četnicima krajem februara 1942. napustio je svoj kraj i prebacio se na Birač. Jedini partizanski odred koji je uspio da i dalje sačuva svoju raniju oslobođenu teritoriju bio je

*) Navedeni brojčani podaci uzeti su iz knjige general-majora Rudija Petovara — Sesta proleterska istočnobosanska brigada — izdanje Vojnoistorijskog instituta 1951. godine.

Birčanski odred. On je i dalje držao pod svojom kontrolom izvjestan broj sela na srednjem toku rijeke Drinjače sa centrom u Šekovićima.

Jasno je da pod takvim uslovima kakvi su bili u početku i tokom 1942. godine NOO nisu mogli slobodno razvijati svoju inicijativu, izuzev samo jednog malog prostora na Birču. Kriza narodnog ustanka koja je nastupila poslije četničke izdaje morala je, svakako, pogoditi i NOO. Ali, i za kratko vrijeme svog postojanja i rada odbori su bili već uspjeli da prokrče sebi put i da se u većini slučajeva afirmišu kao istinski organi narodne vlasti, kao jedina forma vlasti koju je narod u ogromnoj većini primio kao svoju. Zato i za vrijeme najcrnje četničke reakcije odbori nisu nestajali niti je potpuno zamro njihov rad. Mnogi odbornici su na radu ginuli, mnogi odbori morali su prekidati za izvjesno vrijeme svoj rad javno i povući se u ilegalnost, ali oni su uvijek živjeli i djelovali. Pa čak i tamo gdje je neprijatelj uspio da ih fizički uništi oni su opet živjeli, živjeli su u svijesti ljudi, oni su bili već odnijeli moralnu pobjedu nad starim, preživjelim organima buržoaske vlasti i brzo bi ponovnim dolaskom naših oružanih snaga oživljavali svoj rad.

Tek krajem 1942. godine stanje se u istočnoj Bosni nešto popravlja. Drugog avgusta iste godine formira se u Birču od dijelova Majevičkog, Romanijskog, Ozrenskog i odreda »Zvijezda«. 6. istočnobosanska udarna brigada, koja je u to vrijeme predstavljala i jedinu ozbiljnu i organizovanu vojničku snagu u istočnoj Bosni. S njom se tada nalazio i Glavni štab i većina članova Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu. Djelovanjem 6. brigade stvaraju se ubrzo u izvjesnim krajevima istočne Bosne ponovo uslovi za rad narodnooslobodilačkih odbora. To se naročito odrazilo na Majevici poslije znamenite borbe na Maleševcima (28. novembra 1942), u kojoj je 6. brigada uz pomoć vojvođanskih partizana izvojevala potpunu pobjedu nad majevičkim četnicima. Četnici su tada doživjeli težak vojnički poraz.[2]) Uspjeh na Maleševcima značio je u isto vrijeme i veliku moralnu pobjedu naprednih snaga toga kraja nad četničkom reakcijom. Četnici su se bili politički diskreditovali kod naroda, njihova saradnja sa okupatorom postala je sasvim očigledna stvar i snage NOP-a, koje su do tada bile prigušene strahovitim četničkim terorom, sada su počele jače da dolaze do izražaja. Tako je početkom decembra ponovo došlo do formiranja Majevičkog partizanskog odreda. Time je nastala mnogo povoljnija situacija i za omaso vlj a van je i za rad narodnooslobodilačkih odbora. Naravno, okupator nije mogao ravnodušno gledati to što se na Ma-

[2]) Tom prilikom zarobljeno je preko pet stotina četnika, veliki broj ranjen i oko sto četrdeset pobijeno, među kojima i nekoliko četničkih komandanata: Đuro Bižić, pop Dimitrije Stefanović, kapetan Prnjatović, kapetan Žarko Milurović Urgin i drugi.

jevici dešava. Polovicom decembra neprijatelj je dosta velikim snagama poduzeo napad na partizane i novoformirani Majevički odred, zajedno sa 6. brigadom i vojvođanskim partizanima, morao je napustiti Majevicu i prebaciti se na Birač, a da i ovoga puta na tome terenu nije moglo doći do učvršćenja slobodne teritorije i jačeg oživljavanja narodnooslobodilačkih odbora.

Ukoliko su naše vojničke snage jačale, utoliko su se sve više stvarali i uslovi za formiranje i rad NOO. U proljeće 1943. Majevički partizanski odred prerasta u brigadu — dolazi do formiranja 15. majevičke brigade. Značajni vojnički uspjesi koji su izvojevani na Majevici uslovili su sve veći priliv boraca u redove NOV i ubrzo dolazi do formiranja 3. majevičkog odreda. U aprilu 1943, na poziv Vrhovnog štaba 6. udarna i 15. majevička brigada pošle su u sastav glavnine NOV, koja se tada nalazila negdje u okolici Foče. Na cijelom prostoru istočne Bosne, od Birča pa sve do rijeke Save, nalazili su se samo Majevički, Birčanski i Fruškogorski odred. Ali, odnos snaga bio je već takav da su ova tri odreda na znatnom dijelu tog područja mogli da održe inicijativu u svojim rukama.

Poslije bitke na Maleševcima majevički četnici nisu se mogli brzo oporaviti. Pored vojničkog poraza njih su i dalje nagrizala unutarnja trvenja i rivalstvo. U moralno-političkom pogledu oni su bili pobjeđeni. To je sve omogućavalo da se Majevički odred brzo brojčano ojača. Naročito posle napada na domobransku pukovniju u Čađavici koji je izveo zajedno sa vojvođanskim partizanima, Majevički odred se snabdijeva boljim oružjem i još više brojčano ojačava. Uskoro je stvorena i prostrana slobodna teritorija. Oslobođena je cijela Semberija i znatan broj sela na sjeveroistočnim padinama Majevice. Domobranske posade nalazile su se samo u gradovima i većim mjestima Janji, Bijeljini, Rači i Brčkom. Peta neprijateljska ofanziva bila je već pri kraju, neprijatelj je sve svoje snage morao tamo angažovati i nije imao mogućnosti da poduzme nešto ozbiljnije kako bi razbio majevičke partizane i ponovo zaveo svoju kontrolu nad tim teritorijem. Politička situacija bila je takva da su postojali svi uslovi za življi rad na organizaciji i razvoju narodne vlasti. Ocijenivši situaciju, Oblasni komitet za istočnu Bosnu donio je odluku da se odmah pristupi sprovođenju izbora za NOO u svim selima oslobođenog područja. Pripreme su postavljene dosta široko i u toku septembra 1943. u Semberiji se razvila prava predizborna kampanja. Održavani su zborovi i konferencije, na kojima je objašnjavan narodu značaj ovih izbora za mjesne organe narodne vlasti, na kojima je, iako je rat, trebalo da dođe do izražaja istinska demokratija i da svaki pripadnik NOP-a nesmetano koristi svoje biračko pravo. Partizanska štamparija koja se tada nalazila u selu Trnovi štampala je predizborne letke i proglase koji su odmah razašiljani po svim selima. »Oslobođenje«, organ Narodnooslobodilačkog fronta za Bosnu i Hercegovinu, koje je tada izla-

žilo u tome kraju, donosilo je također članke i napise kojima je pozivalo narod Semberije, sve poštene patriote i rodoljube, omladinu i žene, da listom izađu na izbore.[8])

Poslije izvršenih političkih priprema sprovedeni su izbori u cijeloj Semberiji, kao i u izvjesnom broju brdskih sela bijeljinskog sreza. Izbori su sprovedeni prema ranije donesenim uputstvima Vrhovnog štaba NOV, na zborovima aklamacijom. Tako je izabrano oko 30 seoskih i 6 opštinskih NOO. Uskoro poslije toga formiran je i Sreski NOO, koji će rukovoditi svim narodnim odborima na pomenutoj teritoriji.[4])

Cijelo ljeto i jesen sve do početka šeste neprijateljske ofanzive ovi odbori djelovali su tako reći nesmetano.

Takve prilike vladale su u toku 1943. godine na Majevici, dok se stanje u drugim ustaničkim krajevima, kao na primjer Ozrenu i Romaniji, još nije moglo znatno promijeniti, jer oružane ustaničke snage još nisu bile toliko jake da bi mogle pomoći da i u tim krajevima NOP dođe jače do izražaja.

Poslije pete neprijateljske ofanzive, krajem ljeta 1943. godine, dolazi do vrlo značajnih promjena u razvoju narodnooslobodilačke borbe u čitavoj istočnoj Bosni. Probivši neprijateljski obruč u Crnoj Gori, nekoliko divizija NOV izbilo je na teren istočne Bosne i u svom ofanzivnom naletu brzo zauzele mjesta: Olovo, Kladanj, Vlasenicu, Srebrenicu i Zvornik. Neprijatelj je, istina, uspio da ponovo uđe u Vlasenicu, Srebrenicu i Kladanj, ali njegove snage su bile već znatno oslabljene i vlast do temelja poljuljana. Nije poslije toga trebalo mnogo vremena pa da jedinice 16. vojvođanske divizije ponovo zauzmu Vlasenicu i Srebrenicu i da u zajednici sa majevičkim partizanima oslobode Bijeljinu. Skoro istovremeno snage 17. bosanske divizije zauzimaju Gračanicu, Gradačac, Modricu i Bosanski Šamac. Na terenu Ozrena, Trebave i Posavine, gdje su do skora nesmetano gospodarili četnici zloglasnog Cvijetina Todića i popa Save Božića, situacija se mijenja u korist NOP i u svrhu daljeg čišćenja pomenutih terena od četničkih bandi formiraju se Ozrenski i Trebavsko-posavski partizanski odred. U većem dijelu istočne Bosne inicijativa je bila u rukama NOP. Jedinice 3. bosanskog korpusa pripremale su napad na Tuzlu.

Oslobođenje Tuzle (2. oktobra 1943) dolazi kao najveći od svih vojničkih uspjeha postignutih u to vrijeme na terenu istočne Bosne. Zauzimanjem ovog važnog administrativnog, kulturnog i industrijskog centra stvaraju se u cijeloj toj oblasti mnogo povoljnije perspektive za dalji razvoj narodnooslobodilačke borbe. Nastaje sve veći priliv boraca u redove NOV. Stvaraju se nove brigade i odredi (16. muslimanska, 17. majevička, 18. hrvatska, 19. birčansko-roma-

[3]) »Oslobođenje« broj 2, septembra 1943. godine.

[4]) Sjećam se da je postojao Sreski NO odbor, ali na koji način je izabran ne sjećam se niti o tome imam podatke.

nijski i Tuzlanski odred itd. formira se 27. divizija). Oslobađaju se mnoga nova sela i gradovi, stvara se mnogo šira slobodna teritorija. U takvoj situaciji pred rukovodstvo NOP u toj oblasti, pred Oblasni komitet KPJ za istočnu Bosnu, postavilo se još jedno vrlo važno pitanje, a to je stvaranje nekog višeg foruma narodne vlasti, koji će primiti na sebe zadatak da pospješi uspostavljanje NOO u svim mjestima u kojima još ne postoje a za to ima uslova i da već postojećim NO odborima pomogne u njihovom sređivanju i organizacionom učvršćivanju, da ih osposobi da mogu s uspjehom izvršavati sve svoje zadatke kako u vezi s potrebama fronta tako i u pogledu rješavanja mnogobrojnih problema u pozadini. Iako je situacija vojnički bila vrlo povoljna, ipak još nisu postojali svi uslovi za sprovođenje izbora u oblasti za jedan takav forum. Stoga je Oblasni komitet KPJ za istočnu Bosnu u vezi sa direktivama Pokrajinskog komiteta donio odluku da se što prije održi konferencija sa najistaknutijim pripadnicima NOP koji se nalaze u gradu i najbližoj okolici i da se formira Oblasni incijativni NO odbor, koji će imati privremeni karakter i zadatak da, pored pomoći koju će ukazivati nižim odborima na terenu, u što kraćem roku pripremi i sprovede izbore za Oblasni narodnooslobodilački odbor. Takva konferencija održana je početkom novembra 1943. u Tuzli i na njoj izvršeno formiranje pomenutog odbora.

Međutim, uskoro se pokazalo da inicijativni oblasni NO odbor usljed toga što još nije bilo jedinstvene teritorije i usljed rascjepkanosti terena neće moći uspješno sprovesti sve svoje zadatke sve dotle dok se ne formiraju i neki niži organi narodne vlasti koji će imati lakši kontakt sa seoskim i opštinskim NOO i biti u mogućnosti da im pruže neposrednu pomoć i podršku. Tako su uskoro uz pomoć Inicijativnog oblasnog NO odbora formirana i četiri inicijativna okružna NO odbora, koji su dobili nazive po svojim ustaničkim krajevima i to: Majevički, Posavsko-trebavski, Birčanski (Vlasenički) i Tuzlanski, koji je jednim dijelom zahvatao i teritoriju Ozrena. Na Romaniji je stanje bilo još takvo da nije moglo doći do stvaranja sličnog odbora. I ovi inicijativni okružni NO odbori bili su takođe privremenog karaktera i imali su iste zadatke kao i oblasni.[5])

Šesta neprijateljska ofanziva, koja je uskoro počela, omela je Inicijativni oblasni NO odbor da na vrijeme izvrši svoj zadatak — da sprovede izbore. Pod pritiskom mnogo jačeg neprijatelja naše snage poslije nešto više od 40 dana boravka morale su napustiti

[6]) Kao što se vidi iz izlaganja ovi inicijativni odbori imali su privremeni karakter i prvi im je zadatak bio da pripreme izbore za odgovarajuće odbore (oblasne i okružne). Svojim dopisom broj 32 od 9. maja 1944. Prezidijum ZAVNOBiH-a dao je upozorenje da je postavljanje ovih odbora nepravilno. Međutim, u istočnoj Bosni bjesnila je u to vrijeme sedma ofanziva, pa se u isto vrijeme nije imalo mogućnosti da se nešto drugačije uradi.

Tuzlu. Od novembra 1943. pa sve do ponovnog oslobođenja Tuzle Inicijativni oblasni NO odbor nije imao svoje stalno sjedište, povremeno je boravio u Šekovićima i većinom se kretao sa operativnim jedinicama NOV. No, i pored toga, odbor je djelovao kao cjelina, nastojao je da sprovede i neku unutarnju organizaciju i prema raspoloživim snagama izvrši podjelu rada na sektore. Preciznijih uputstava o organizaciji NOO još nije bilo i ta prva podjela izvršena je na svega tri sektora, i to: finansijsko-ekonomski, kulturno-prosvjetni i zdravstveni. Inicijativni oblasni NO odbor težio je u prvom redu da drži što tješnju vezu sa inicijativnim okružnim NO odborima i da im pruži što veću pomoć. Zbilja, neki od ovih odbora, kao na primjer Majevički, i pored vrlo teških uslova pod kojima su radili imali su i vrlo značajnih uspjeha kako u pogledu organizacije pozadine tako i u pogledu pomoći vojsci. Naročito dobre uspjehe postigli su NOO toga kraja na prihvatanju, smještaju i njezi velikog broja ranjenika i iznemoglih boraca iz raznih jedinica NOV, koji su poslije pete ofanzive prebacivani u Semberiju i na Majevicu, kao i na organizovanom prikupljanju i otpremanju hrane za potrebe operativnih jedinica i za pomoć narodu Birča i Romanije. Oblasni NO odbor radio je također na sređivanju i učvršćivanju narodnih odbora u svim mjestima gdje se duže zadržavao, organizovao razne sastanke i konferencije, pisao potrebna uputstva i tako dalje. Naročito poslije II zasjedanja AVNOJ-a i I zasjedanja ZAVNOBiH-a odbor je težio da što više razvije svoj rad na tumačenju i sprovođenju odluka tih zasjedanja. Takav je rad bio inicijativnih odbora NOO za vrijeme šeste neprijateljske ofanzive i neposredno poslije nje. Ali, grmljavina topova šeste ofanzive još nije sasvim ni iščezla, a okupator se morao pripremati za svoju sedmu ofanzivu, jer je šesta kao i sve druge propala i već mu je na sve strane gorjelo pod nogama. Tako je počela i sedma neprijateljska ofanziva a do predviđenih izbora u istočnoj Bosni nije moglo doći.

Sedma neprijateljska ofanziva, kako po načinu izvođenja tako i po dužini trajanja, mnogo se razlikuje od svih ranijih neprijateljskih ofanziva na istočnu Bosnu. Ovoga puta neprijatelj nije, kao što je to obično ranije bivalo, stavio sebi u zadatak samo da prođe određenim pravcima, da opkoli i razbije pojedine partizanske jedinice i zauzme izvjesna mjesta a zatim se povuče ili se pak zadrži samo na nekim uporištima, nego je sistematski, stopu po stopu, čistio teren i zauzimao mjesto po mjesto, ostavljajući iza sebe međusobno čvrsto povezane manje posade, tako da nije moglo biti ni najzabačenijeg mjesta u koje nije doprla i nije ga kontrolisala neka neprijateljska jedinica. Neprijatelj je očito imao namjeru da potpuno ovlada terenom tako da ne ostane nijedno slobodno mjesto koje bi moglo poslužiti kao baza za ponovno okupljanje partizanskih snaga. U ovim operacijama, pored legije, zelenog kadra i četnika, okupator je upotrijebio i svoje dvije elitne divizije 7. SS di-

viziju »Princ Eugen« i 13. SS »Handžar« diviziju. Ova posljednja bila je regrutovana dobrim dijelom od Muslimana, muhadžera — izbjeglica ispred četničkog noža, čija su sela četnici još ranije spalili i uništili. Mržnju i želju za osvetom koju su ovi ljudi gajili prema palikućama — četnicima, okupator je htio da iskoristi u borbi sa partizanima. Osim toga u te redove okupljao se i onaj dio muslimanskog življa koji je već bio zatrovan šovinizmom i zanesen razbojničkom propagandom poznatog njemačkog špijuna, jerusalemskog muftije El-Huseina. Sastavljena od ovakvog elementa, ova divizija bila je duže vremena na specijalnoj izobrazbi u Njemačkoj, a zatim dobro naoružana i opremljena, sa njemačkim komandnim kadrom na čelu, poslata u borbu protiv snaga NOP u istočnoj Bosni.

Skoro čitavo proljeće i ljeto 1944. vodile su se u istočnoj Bosni teške borbe. Okupator je uspio da svojim snagama ponovo ovlada znatnim dijelom partizanske slobodne teritorije, da stavi pod svoju kontrolu čitavu Semberiju i Majevicu, i da dopre do Birča. U svom nemoćnom bijesu, nastojeći da slomi masovni otpor naroda, neprijatelj je činio nevjerovatne zločine i nasilja. Pri tome su mu najbolje usluge činili četnici koji su i ovoga puta prednjačili u vršenju najodvratnijih zločina. Kolike su materijalne i ljudske žrtve koje je narod istočne Bosne podnio samo u toku sedme ofanzive teško je iskazati nekim tačnim i pouzdanim brojkama, ali se može sa sigurnošću reći da one predstavljaju znatan procenat od ukupnih gubitaka pretrpljenih za čitavo vrijeme narodnooslobodilačkog rata.

Ali, ni u najtežim časovima gorkog iskušenja i stradanja koje je u to vrijeme preživljavao narod istočne Bosne, narodnooslobodilački odbori nisu zatajili na svojoj dužnosti. Pored stalne brige oko ishrane i snabdijevanja jedinica NOV, izgradnje baza za sklanjanje ranjenika, njihove njege i čuvanja, odbornici su organizovali i rukovodili zbjegovima žena i nejači, koji su morali da bježe ispred esesovačko-četničkog nasilja. Ovdje na prvom mjestu treba istaći primjer Okružnog NO odbora za okrug vlasenički, koji je uspijevao da, naročito prilikom drugog neprijateljskog naleta na to područje, čitava sela organizovano okupi u zbjegove i sklanja po šumama Javomika, Bišine i planine Milan. Vršeći svoju dužnost, odbornici su često gubili i živote. Neprijatelj je vrlo dobro znao šta su to NOO i kakva je njihova uloga i značaj i stoga je svom snagom nastojao da u prvom redu likvidira partijske aktiviste i odbornike NOO. Koliko je u toku sedme ofanzive poginulo narodnih odbornika na terenu istočne Bosne tačnih podataka nema, ali zna se da su mnogi od njih pali kao žrtve esesovačko-četničke tiranije. I kao što će ostati u trajnoj uspomeni naroda toga kraja imena mnogih boraca koji su pali sa puškom u ruci, u takvoj istoj uspomeni ostaće imena narodnih odbornika, kao što su Luka Zelenović, Milorad Vlačić, Jova Mitrašinović, Lazar Mićić, Đoja Laketić, Stevan Preda, Jera Čelik i mnogi drugi. U takvoj situaciji, sasvim prirodno, nije

moglo biti ni govora o nekom proširivanju mreža NOO, kao ni o radu na njihovom daljem organizacionom učvršćivanju i jačanju, niti se pak moglo nešto preduzeti u pogledu priprema izbora koje je imao namjeru da sprovede Inicijativni oblasni NO odbor, ali i ovoga puta odbori su prošli kroz još jednu tešku i surovu školu, još jednom su položili težak i krvav ispit, još jednom je narod imao prilike da se uvjeri da je samo takva vlast njegova vlast i da samo ona može odgovoriti njegovim težnjama i interesima — ugled i autoritet NOO podigao se na mnogo veću visinu.

I ovoga puta fašističkim zavojevačima nije moglo poći za rukom da u istočnoj Bosni sprovedu sve ono što su naumili. Poslije više od šest mjeseci bjesomučnih nasrtaja, u kojima je podnosio velike gubitke, neprijatelj je na kraju pretrpio i potpuni poraz, i za kratko vrijeme poslije toga znatnim dijelom istočne Bosne ponovo su ovladale jedinice NOV.

Pored krupnih vojničkih uspjeha koji su se svakim danom redali u čitavoj zemlji, snage NOV slavile su tih dana i velike pobjede postignute u političkom i međunarodnom pogledu. NOP je priznat konačno od strane saveznika, Engleske i Amerike, kao jedina snaga u zemlji koja se bori protiv hitlerizma i na strani saveznika. Time su, u stvari praktično priznate i odluke II zasjedanja AVNOJ-a od 29. XI 1943 — politički osuđen i likvidiran dotadanji »komandant kraljevske vojske u otadžbini« Draža Mihailović. Osim toga desio se još jedan značajan događaj, koji je bio od naročite važnosti po narode Bosne i Hercegovine, došlo je do II zasjedanja ZAVNOBIH-a, koje je održano od 30. juna do 2. jula 1944. u Sanskom Mostu. Na tom zasjedanju udareni su temelji državnosti Bosne i Hercegovine i određen njen položaj u budućoj DemoKratskoj Federativnoj Jugoslaviji. Uporedo sa ovim događajima, koji su se odvijali u našoj zemlji, na glavnim bojištima, istočnom i zapadnom frontu, odigravali su se također u to vrijeme vrlo važni i značajni događaji: odnos zaraćenih snaga znatno se izmijenio. Istočni front bio je već pomjeren do istočnih granica Njemačke, a savezničke snage na Zapadu, probivši drugi front, brzo su se približavale zapadnim granicama njemačkog Rajha. Očito je bilo da je fašizmu već odzvonilo i da se drugi svjetski rat približava svome kraju. U takvoj situaciji, i pred rukovodstvo NOP u istočnoj Bosni, pred Oblasni komitet KPJ za istočnu Bosnu, postavljalo se u najoštrijoj formi pitanje borbe za dalju izgradnju i učvršćivanje narodne vlasti, u prvom redu pitanje spro vođen ja ranije predviđenih izbora za izbor Oblasnog NO odbora.

Oblasni komitet nije ni ranije gubio iz vida ovo neobično važno pitanje i pružao je Inicijativnom oblasnom NO odboru stalnu i svestranu pomoć, kako bi ovaj mogao izvršiti u potpunosti sve svoje zadatke. Naročito pri kraju sedme ofanzive Oblasni komitet bio je već preduzeo izvjesne mjere u pogledu sprovođenja predvi-

đenih izbora. Međutim, baš u to vrijeme, krajem avgusta 1944. u istočnu Bosnu stigao je i Pašaga Mandžić Murat, član Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu i član Predsjedništva ZAVNOBiH-a, koji se dotle nalazio u Krajini, sa zadatkom da prenese odluke II zasjedanja ZAVNOBiH-a, kao i da pomogne organizaciju narodne vlasti u istočnoj Bosni. Na sastanku Oblasnog komiteta, održanog 27. avgusta 1944. u Vlasilićima (Birač), stavljeno je u prvom redu na dnevni red pitanje narodne vlasti. Konstatovano je da je situacija u istočnoj Bosni takva, i u vojničkom i u političkom pogledu, da se može održati oblasna konferencija za izbor Oblasnog NO odbora i određeno je da se konferencija sazove za 5. septembar te godine. Riješeno je i to đa se novoformiranom Oblasnom NO pomogne na prikupljanju potrebnog stručnog kadra i sređivanju njegove unutarnje organizacije, kako bi odmah, a naročito poslije oslobođenja glavnog grada oblasti — Tuzle, mogao funkcionisati. Osim toga odlučeno je da se odmah poslije izbora Oblasnog NO odbora, a u skladu sa odlukama II zasjedanja ZAVNOBiH-a, gdje god to prilike dozvoljavaju, pristupi i sprovođenju izbora za okružne i niže NO odbore.

Na oblasnoj konferenciji, održanoj 5. septembra, bilo je prisutno oko sto ljudi, predstavnika naroda iz raznih krajeva istočne Bosne. Pošto nije bilo nikakve zgrade sa većim prostorijama, u koje bi se mogao smjestiti toliki broj ljudi, konferencija je održana na jednom šumovitom brežuljku, više sela Vasilića u Birču. Izbor je izvršen aklamacijom i u odbor su izabrani 26 članova, kao plenum, od koga broja 12 članova u uži, izvršni odbor.[8]) Odmah poslije izbora odbor se konstituisao, izvršio podjelu rada i počeo sa prikupljanjem potrebnog stručnog kadra.

Nekoliko dana nakon izbora Oblasnog NO odbora za istočnu Bosnu održana je i konferencija za izbor Okružnog NO odbora za okrug vlasenički (birčanski), na kojoj je izabran odbor od 23 člana. Na redu je bilo sprovođenje izbora i u drugim okruzima. No, borbe su još trajale i situacija trenutno nije bila takva da bi se u svim krajevima mogli održati veći skupovi i izvršiti izbori. Stoga je Oblasni odbor, na primjer za okrug romanijski, bio prinuđen da u Šekovićima održi uži skup pristalica i funkcionera NOP iz toga kraja i da na tom skupu, u sporazumu sa pomenutim ljudima, izvrši u neku ruku postavljanje Okružnog NO odbora za okrug romanijski. U ovaj odbor ušlo je devet ljudi, najistaknutijih aktivista NOP sa Romanije. Tako su formirana i ova dva okružna odbora. Međutim, uskoro poslije toga (17. septembra 1944) došlo je do konačnog oslobođenja Tuzle. Oblasni NO odbor preselio se u Tuzlu,

•) Pravilnik o ustrojstvu i radu narodnooslobodilačkih odbora i narodnooslobodilačkih skupština koji je donio na osnovu odluka II zasjedanja ZAVNOBiH-a Prezidijum ZAVNOBiH-a, a koji pored odbora predviđa i skupštine, izašao je tek 15. novembra.

a sa izborima u ostala tri okruga moralo se još pričekati dok se prilike u vojničkom pogledu i u tim krajevima malo više srede.

Još prije ulaska u grad, na svome sastanku koji je održan 16. septembra u selu Bošigovci, Oblasni NO odbor raspravljao je o tre-nutno najvažnijim zadacima i donio plan rada za izvjesno vrijeme. Odbor je već imao nešto ranije sakupljenog stručnog kadra. Ulaskom u grad smjestio se u bivšu županiju i odmah počeo sa radom. Zahvaljujući ranije izvršenim pripremama, odbor je mogao za relativno kratko vrijeme da se snađe, da obrazuje vlast u gradu i okolici, da se poveže sa ostalim područnim odborima i da u novim prilikama počne funkcionisati kao organ nove, organizovane državne vlasti.

II

Poslije oslobođenja Tuzle Oblasni NO odbor za istočnu Bosnu našao se u novoj situaciji i pred njim je iskrsnuo čitav niz novih, teških i vrlo složenih, kako privrednih, socijalnih, tako i drugih problema koje je morao rješavati i pored toga što je i dalje u prvom redu trebalo voditi brigu o što svestranijoj i što potpunijoj pomoći vojsci. Rat se, istina, približavao kraju. Snage NOVJ vršile su opštu ofanzivu u cijeloj zemlji. Neprijateljske snage u istočnoj Bosni, iako znatno oslabljene, još uvijek su se grčevito držale. Okupator je htio po svaku cijenu da zadrži pod svojom kontrolom doline Drine i Bosne kako bi komunikacije koje vode pored tih rijeka mogao koristiti za povlačenje svojih trupa sa juga: iz Sandžaka, Crne Gore i južne Dalmacije. Skoro cijelu jesen 1944. i zimu 1945. godine vodile su se u istočnoj Bosni teške borbe sa jakim neprijateljskim snagama, koje su se povlačile sa juga na sjever. Stoga, što su se borbe više razvijale toliko su i potrebe vojske bivale sve veće. Trebalo je za popunu jedinica vršiti mobilizaciju novih boraca, organizovati snabdijevanje jedinica na položajima, baviti se pitanjem transporta materijala i ranjenika, brinuti se za smještaj i njegu ranjenika, prikupljati razna obavještenja itd. Sve su to pitanja koja su NO odbori, u zajednici sa vojno-pozadinskim vlastima, rješavah u cilju pomoći vojsci. Istina, jedinice NOV su uskoro prerasle u jedinice Jugoslovenske armije, ali još uvijek se vodio rat, stalnih rezervi i magazina nije bilo i glavni izvor njihovog snabdijevanja i njihov glavni oslonac bio je narod i NO odbori. Prema tome i glavna briga Oblasnog odbora bila je skoncentrisana baš na to da NO odbori što uspješnije izvrše sve zadatke koje im rat nameće.

Međutim, ukoliko se rat približavao kraju, utoliko se mijenjala i uloga i zadaci NO odbora, pogotovu poslije II zasjedanja ZAVNOBiH-a. Pored pomoći vojsci i izvršavanja ostalih ratnih zadataka, odbori su sada morali rješavati i mnoga druga pitanja iz narodnog života, kao što su pomoć u ratu postradalim porodicama,

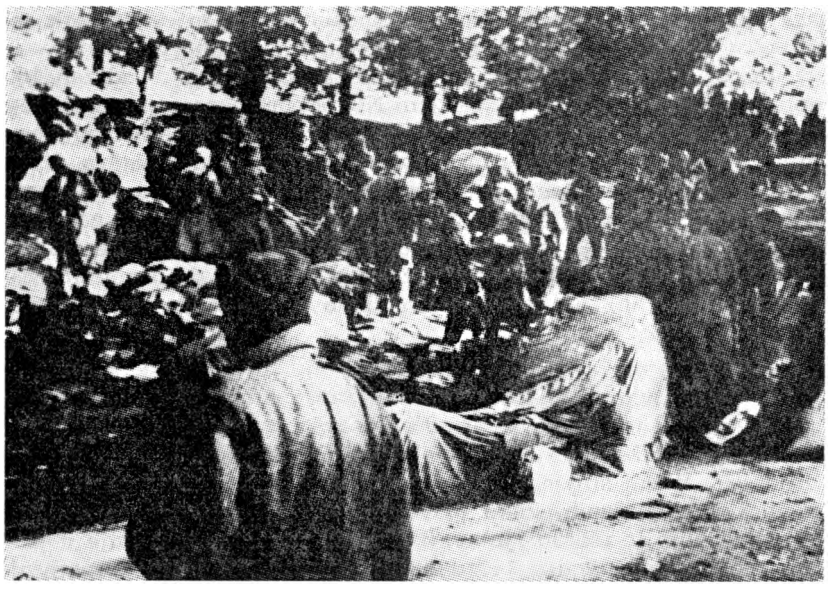

Sakupljanje savezničke pomoći na Birču, u ljeto 1944.

invalidima, ratnoj siročadi, sirotinji itd., zatim pitanje narodnog zdravlja, prosvjete, obrade zemlje i mnoga druga pitanja. Jednom riječi, novonastala situacija u zemlji i u svijetu zahtijevala je da se NO odbori koji su do tada imali privremeni, ratni karakter, podignu sada na viši stepen organa državne vlasti. No, prije svega, trebalo je u svim krajevima oblasti stvoriti, uspostaviti narodnu vlast što do tada, i pored sveg nastojanja, Oblasni NO odbor nije mogao postići. Čitavi krajevi, kao na primjer, Trebava i Posavina, a dobrim dijelom i Majevica i Semberija, još uvijek su se nalazili pod kontrolom neprijatelja. Naime, Okružni NO odbor za Trebavu i Posavinu, usljed stalnog prisustva velikih neprijateljskih snaga od početka sedme neprijateljske ofanzive pa sve do ponovnog oslobođenja Gradačca, marta 1945. nije se nalazio na svome terenu. I Okružni NO odbor za Majevicu i Semberiju djelovao je, takođe, pod vrlo teškim okolnostima. Međutim, ni Oblasni niti pak okružni odbori nisu nikad gubili iz vida taj svoj osnovni zadatak — uspostavljanje i organizovanje narodne vlasti na svim oslobođenim područjima. Tako je, na primjer, u tuzlanskom okrugu za kratko vrijeme postignut dosta vidan napredak — u velikom dijelu okruga sprovedeni su izbori za seoske i opštinske NO odbore, a naročito u samom gradu Tuzli postignuti su veoma dobri rezultati.

Ocijenivši situaciju i političko raspoloženje naroda, a imajući stalno u vidu potrebu neprekidne borbe za sprovođenje u djelo de-

mokratskih načela NOP-a, kao i uporno nastojanje za uzdizanje demokratske svijesti građana, Oblasni komitet KPJ za istočnu Bosnu na svojoj sjednici od 22. XI 1944. donio je odluku da se u Tuzli sprovedu tajni izbori za Gradski NOO. I dok su se u blizini grada, često na dvadeset ili deset kilometara daljine, vodile žestoke borbe, u oslobođenoj Tuzli pripremali su se prvi tajni izbori. Krajem novembra i prvih dana decembra 1944. grad je živio u znaku priprema za izbore. Skoro petnaest dana trajala je predizboma kampanja: održavana su predavanja o NO odborima kao narodnoj, revolucionarnoj tekovini, sazivana su sijela i konferencije na kojima je govoreno o značaju prvih tajnih izbora i diskutovano o kandidatima. Izbori su izvršeni 10. decembra 1944. uz živo učešće građana. Glasanje je vršeno tajno, listićima, uz mogućnost da svaki glasač, ukoliko želi, prebriše predloženog kandidata i stavi onog koga on hoće. Rezultat izbora bio je taj da je za kandidatsku listu koju je predložio Gradski odbor Narodnooslobodilačkog fronta glasalo oko 98%> glasača. Ovi izbori predstavljali su važan politički događaj i imali su kako za grad Tuzlu, tako i za čitavu oblast, ogroman politički značaj.

Tako je bilo u Tuzli. I u velikom dijelu tuzlanskog okruga bili su sprovedeni izbori za seoske i opštinske NO odbore. No, ratne okolnosti još uvijek nisu dozvoljavale da se i u drugim okruzima postignu u tome pogledu neki znatniji rezultati. Kakvi su ti rezultati bili u početku 1945. godine izneseno je u tabelarnom pregledu koji je uz kratak izvještaj Oblasni NO odbor krajem aprila iste godine uputio ZAVNOBiH-u (broj 2557/45 od 19. IV 1945). U tome dopisu Oblasni NO odbor za istočnu Bosnu pored ostalog izvještava ZAVNOBiH da su u svim srezovima izuzev gračaničkog, dobojskog i maglajskog, djelimično uspostavljene narodne vlasti, da u većini srezova nisu birani nego još funkcionišu privremeni sreski NOO i da u pogledu sprovođenja izbora najbolje stoje srezovi: višegradski, rogatički i fočanski, jer su sprovedeni izbori za sve seoske i opštinske NOO i izabrane sreske skupštine prema Pravilniku ZAVNOBiH-a. Zatim se obavještava da su u toku pripreme za izbor sreskih skupština za srezove goraždanski i tuzlanski.

Takva je situacija bila što se tiče sreskih NO odbora. Međutim, i u pogledu sprovođenja izbora za seoske i opštinske NO odbore nisu se takođe iz ranije iznesenih razloga mogli postići povoljniji rezultati. Ti rezultati prikazani su u tabeli koja je uz pomenuti izvještaj upućena ZAVNOBiH-u i to kako slijedi:

Redni broj	Naziv sreza	Broj opština u srezu	Broj izabranih opšt. NOO u srezu	Broj sela, naselja u srezu	Broj izabranih seoskih NOO u srezu
1	Brčko	9	**3**	**134**	**43**
2	Bijeljina	11	5	**71**	46
3	Bos. Samac	5	2	–	11
4	Čajniče	6	6	246	–
5	Foča	11	8	520	–
6	Gračanica	**5**	—	**69**	–
7	Gradačac	8	3	**67**	**14**
8	Doboj	**3**	–	32	–
9	Maglaj	**3**	–	41	–
10	Kladanj	**4**	2	40	6
11	Rogatica	**7**	**7**	289	96
12	Srebrenica	6	–	128	88
13	Tuzla	**17**	**7**	**179**	**70**
14	Višegrad	8	10	**231**	**53**
15	Vlasenica	10	8	**505**	18
16	Zvornik	10	**5**	**74**	**33**

Prednji brojčani podaci, a kao što je to i Oblasni odbor naglasio u pomenutom izvještaju, ne mogu se uzeti kao sasvim tačni, jer usljed slabih veza i drugih ratnih okolnosti nisu mogli biti provjereni. Ali, oni odražavaju bar približne rezultate postignute u pogledu sprovođenja izbora prema odlukama Ii zasjedanja ZAVNOBiH-a, daju bar približnu sliku stanja organizacije narodne vlasti kakva je ona bila početkom 1945. godine na terenu istočne Bosne, ne uzimajući pri tome u obzir izvjestan broj nižih NO odbora koji su još funkcionisali kao privremeni organi, a postavljeni su od jedinica NOV. Vidi se takođe i to da se tih dana Oblasni NO odbor i u tome pogledu nalazio pred vrlo ozbiljnim zadacima.

Ali, nisu to bili jedini zadaci pred kojima se u to vrijeme nalazio Oblasni NO odbor za istočnu Bosnu. Kako se rat približavao kraju, tako je i opšta iscrpljenost i ekonomska slabost pojedinih krajeva sve više dolazila do izražaja — ratna pustošenja i razaranja dostizala su svoj vrhunac. Zato se pred Oblasni NO odbor odmah po dolasku u Tuzlu postavio ozbiljan problem — problem pomoći u ratu nastradalim krajevima. U prvom redu trebalo je pružiti pomoć narodu Birča i Romanije, krajeva najjače zahvaćenih ratnim pustošenjima. U Birču je u toku rata popaljeno mnoštvo kuća. Oko 550 djece ostalo je bez očeva i oko 100 djece bez oba roditelja. Veliki broj stanovnika bio je bez domova, bez hrane i prepušten samo brizi NOO odbora. Odbori tada još nisu imali nikakvih svojih sred-

stava, nikakvih rezervi, i pomoć se mogla uzeti opet samo od naroda iz ekonomski jačih krajeva. U prvom redu trebalo je podići kakve--takve stambene prostorije i smjestiti one koji su ostali bez krova nad glavom. Stoga je Oblasni NO donio odluku da se u najugroženijim krajevima odmah pristupi izgradnji bar najprimitivnijih prostorija za stanovanje. Tako je u sporazumu sa Okružnim NO odborom za okrug vlasenički napravljen plan da se na Birču prije nego što počne zima podignu 204 kolibe i druge slične prostorije podesne za smještaj. No, u vezi s tim odmah se pojavio problem nestašice majstora za taj posao, zatim raznog građevinskog materijala: dasaka, eksera, stakla i slično. Zbog toga je u gradu Tuzli odmah organizovano kovanje klinaca i izrada drvenarije — prozora i vrata, a upućeno je i nekoliko majstora koji će pri građenju davati najnužnija stručna uputstva. Transportovanje građevinskog materijala predstavljalo je također težak problem. Ali, i pored svega toga, tokom novembra 1944, u popaljenom Birču nalazilo se 107 koliba u gradnji, 37 bilo je potpuno završeno, a rad se i dalje forsirano obavljao.

Međutim, izgradnja koliba nije bio jedini problem. Glad je počela ozbiljno da ugrožava stanovnike Birča. A gdje da se nađe hrana? Jedini izvori bili su ekonomski jači krajevi, Semberija i Posavina, ali njih je još uvijek dobrim dijelom držao pod svojom kontrolom neprijatelj. Ali, i pored toga, Okružni NO odbor za Majevicu i Semberiju uspijevao je da sakuplja izvjesne količine hrane za pomoć Birču. No, i ovoga puta postavilo se pitanje kako transportovati hranu, pošto je u toku rata zaprežna i tovama stoka bila skoro potpuno uništena. Stoga je Okružni NO odbor za okrug vlasenički rješavao taj problem na taj način što je pored manjeg broja konja koje je koristio obrazovao i kolone od oko 100 i više ljudi i jačih žena, koje su odlazile na Majevicu i prenosile hranu na leđima sa daljine od šezdeset i više kilometara. Stanje u tome pogledu počelo se popravljati tek nakon oslobođenja Beograda, odnosno tek početkom 1945. godine, pošto je počela preko Drine, iz Srbije, stizati hrana koju je Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije upućivao za istočnu Bosnu.

Tako je bilo sa hranom, ali nije bila samo u tome oskudica. Pojedina sela na Birču i Romaniji bila su tako opustošena da ljudi nisu imali ni najosnovnijih sredstava potrebnih za život, kao što su posteljina, odjeća, obuća, posuđe i dr. Stoga je Oblasni odbor NOF-a, na inicijativu Oblasnog NO odbora, organizovao u gradu Tuzli masovnu akciju sakupljanja pomoći Birču. Akcija je dobro uspjela, jer su je građani od srca prihvatili. Bilo je i takvih primjera da su pojedini bolje stojeći ljudi davali kompletan krevet sa posteljinom, siromašniji od dva odijela jedno i slično. U gradu Tuzli je sakupljeno preko 1,700.000 kuna u novcu i oko 100 velikih paketa posteljine, obuće, odjeće, posuđa i ostalog. Sva ova pomoć upućena je na Birač pošto je u prvom redu trebalo pomoći narod iz toga kraja.

Ali, sva ova pomoć još ni izdaleka nije bila dovoljna. Usljed opšte oskudice i iscrpljenosti ljudi prijetila je opasnost epidemije zaraznih bolesti. Da bi se to izbjeglo i što više ublažila opšta oskudica, odbor je morao iznalaziti i druge mogućnosti za obezbeđenje lica koja su najviše socijalno ugrožena. Tako je odbor na predlog Oblasnog komiteta KPJ za istočnu Bosnu uputio svoga predstavnika u Srbiju, u Šabac, da sa šabačkim NO odborom ispita mogućnosti smještaja izvjesnog broja nejači: djece, staraca i žena, u ekonomski jačim mačvanskim selima, pošto je u to vrijeme Zvornik bio slobodan i prelaz preko Drine moguć.

Predstavnik Oblasnog NO odbora za istočnu Bosnu naišao je u Šapcu na srdačan prijem i široko razumijevanje. Na sastanku koji je o tome pitanju održan 2. januara 1945. godine sa članovima Okružnog odbora za okrug šabački u Šapcu donesena je odluka i napravljen sporazum da se oko 2.000 lica, od kojih oko 500 djece, prebaci iz istočne Bosne u Srbiju i smjesti u selima Mačve i Pocerine. Utvrđeno je da Okružni NO odbor u Šapcu za 10 dana organizuje prijem i smještaj, a Oblasni NO odbor za istočnu Bosnu poslije toga vremena počne sa prebacivanjem predviđenih lica.

Uskoro poslije ovog sastanka u Šapcu otpočelo se sa prebacivanjem djece sa Birča, Romanije i Majevice. Stariji, žene i starci, nerado su se odvajali od svojih zgarišta, dok sa prikupljanjem i odašiljanjem djece nije bilo velikih teškoća. Prijem djece bio je dobro organizovan i djeca su smještena dobrim dijelom u dječji dom koji je otvoren u bivšoj učiteljskoj školi u Šapcu. No, ovo još nije bilo dovoljno, pa je odbor pored odašiljanja djece u Srbiju, organizovao i dječje domove u Kreki i Lukavcu. Tako je bar donekle riješen ovaj težak socijalni problem, koji je uslijedio kao posljedica dugotrajnog ratnog razaranja.

Pa i u samom gradu Tuzli trebalo je rješavati mnoštvo socijalnih problema. Krajem 1944. godine bilo je u gradu 1366 partizanskih porodica, 242 porodice službenika zaposlenih na raznim dužnostima kod narodnih vlasti i 596 porodica siromašnih građana, ukupno 2.177 porodica sa 7.272 člana koji nisu imali nikakvih svojih prihoda i bili su zavisni od pomoći NO odbora. I ovim porodicama odbor je uspio da dade znatnu pomoć u hrani, uglju, soli i još nekim drugim životnim potrebama.

Poseban problem koji je u novim uslovima poslije oslobođenja Tuzle morao da rješava Oblasni NO odbor za istočnu Bosnu bio je problem obnove porušenih oštećenih industrijskih preduzeća tuzlanskog industrijskog bazena. Obnovu i povećanje proizvodnje, naročito povećanje proizvodnje kod nekih od tih preduzeća, neodložno su zahtijevale svakodnevne lokalne potrebe, dok se opet, s druge strane, moralo voditi računa i o potrebama cijele zemlje i obnovi privrede uopšte. Naročito so i ugalj bili su nasušna potreba. Život

u gradu bez uglja, posebno na teškoj zimi kakva je bila 1944—1945. godine, nije se mogao ni zamisliti, a pogotovu što bez uglja nije moglo biti ni govora o radu željeznica i pokretanju bar nekih industrijskih preduzeća. U to vrijeme vladala je oskudica u soli i u istočnoj Bosni, a pogotovu u drugim oblastima Bosne i Hercegovine, kao na primjer Krajini, gdje se mjesecima bivalo bez ovog vrlo važnog prehrambenog artikla. Osim toga, u tom periodu pred kraj rata, so se, s obzirom na njenu važnost u svakodnevnom životu, mogla koristiti i kao neka vrsta valute, jer za nju su se mogli dobiti drugi vrlo važni, naročito prehrambeni artikli, kao na primjer žito, mast i slično. Mogla se dijeliti i kao nagrada radnicima i službenicima. Međutim, baš ti, najvažniji objekti, rudnici mrkog uglja u Kreki i solana u Simin-Hanu i Kreki, bili su skoro prestali sa radom i postizali su proizvodnju najviše 20 do 25% od predratnog kapaciteta. Zahvaljujući tome što su jedinice NOV, pri likom zauzimanja Tuzle, ulagale maksimum napora kako bi onemogućile neprijatelju da pri povlačenju do temelja razruši najvažnije industrijske objekte, Oblasni NO odbor mogao je sada da pristupi njihovoj obnovi.

Na prvom mjestu bila je obnova rada solane u Kreki. Do jeseni 1943. ova solana radila je sa devet kazana za iskuhavanje soli sa kapacitetom od oko 13 vagona dnevno. Međutim, prilikom prvog zauzimanja Tuzle od strane jedinica NOV i njihovog povlačenja iz grada novembra 1943. solana je minirana i zapaljena, kako se njome ne bi koristio okupator. Od devet, koliko ih je ukupno bilo, tri kazana su ranije radila automatski, sa električnim napravama, a ostalih šest na obični pogon. Od prva tri kazana prilikom miniranja dva su bila samo malo oštećena i vlasti NDH uspjele su da ih poprave, dok treći nisu mogli opraviti. Međutim, ni ova dva nisu radila usljed nestašice električne energije. Od drugih šest, sa običnim pogonom, četiri su bila onesposobljena i u stvari od svih devet radila su samo dva sa kapacitetom od 2—3 vagona dnevno.

Odmah poslije oslobođenja Tuzle, Odjeljenje za privredu Oblasnog NO odbora pristupilo je obnovi solane, ali je ubrzo naišlo na čitav niz raznih teškoća. Međutim, zahvaljujući požrtvovanom radu i zalaganju radnika i stručnjaka u preduzeću, mnoga pitanja su vrlo brzo riješena. Rađeno je često vrlo primitivnim sredstvima: neki željezni dijelovi, za koje se za vrijeme NDH mislilo da se mogu odliti samo na strani, odliveni su u maloj livnici željeza u Tuzli i radovi su vrlo brzo napredovali. No, ukoliko su radovi na solani više odmicali, utoliko se problem nestašice uglja pojavljivao u sve oštrijoj formi, a bez uglja nije moglo biti ni proizvodnje soli. Naime, solana u Simin-Hanu sa četiri kazana, poslije malih opravki, bila je već sposobna za rad, ali je stajala zbog nestašice uglja. Dakle, borba za povećanje proizvodnje uglja dolazila je sada u prvi plan.

Krekanski rudni bazen sa rudnicima: Kreka, Bukinje i Puračić davao je ranije (od 1939. do 1943. godine) prosječnu proizvodnju od oko 800—1.000 tona uglja dnevno. Međutim, u toku rata jame su sve više i više zapuštene, a pogotovu poslije zauzimanja Tuzle od strane jedinica NOV u oktobru 1943, kada je minirana električna centrala i uslijed nestašice električne energije i slabog rada električnih uređaja, vitlo va, pumpi i ostalog, mnoga okna još više su zapuštena i poplavljena, tako da je rudnik po oslobođenju nađen u vrlo lošem stanju. Uz to, zbog slabih veza, pojavila se sada još i nestašica raznog materijala, kao na primjer: karbita, eksploziva, kapsli i jamskog drveta, što je još više otežavalo proizvodnju, tako da je dnevna proizvodnja u novembru 1944. iznosila svega 80—-100 tona. No, uz pomoć jedinica NOV dolazilo se do izvjesnih manjih količina karbita i eksploziva, počelo se i sa dnevnim kopovima i produkcija uglja pošla je nešto naviše. Ali, postići proizvodnju potrebnih količina uglja moguće je bilo tek onda kada se osigura odgovarajuća električna energija. I proizvodnja uglja i proizvodnja soli zavisila je sada od električne centrale i ona je ubrzo postala centar pažnje privrednih rukovodilaca Oblasnog NO odbora.

Elektrana u Kreki ranije, sve do 1943. godine, podmirivala je uglavnom grad Tuzlu i industrijska preduzeća tuzlanskog industrijskog bazena električnom energijom. Imajući u vidu od kakvog je značaja za okupatora ova elektrana, jedinice NOV prilikom svoga povlačenja iz grada, početkom novembra 1943, minirale su centralu i uništile veći dio strojeva. Okupatorske vlasti uspjele su, istina, da u protekloj godini osposobe neki stari stroj, koji je nekako snabdijevao električnom strujom grad i djelimično rudnik u Kreki. No, rad ovog stroja bio je vrlo slab i nepouzdan i proizvodnja energije nije bila dovoljna ni za vrijeme okupacije, a pogotovu poslije oslobođenja, kad je trebalo obnoviti i staviti u pogon pojedina industrijska postrojenja. Stoga je trebalo što prije na neki način obnoviti električnu centralu. Ali, kako? Grad je bio odsječen od svih ostalih industrijskih centara u zemlji i svih mogućih izvora materijala i potrebnih tehničkih sredstava. U okolici grada, na svim važnijim komunikacijama vodile su se žestoke borbe sa neprijateljem. Znači, trebalo je vlastitim snagama i raspoloživim sredstvima pristupiti radu na obnovi centrale. U vezi s tim održavana su stručna savjetovanja sa radnicima i stručnjacima, diskutovalo se o raznim predlozima, pregledali i ispitivali davno bačeni strojevi, tragalo za pojedinim dijelovima po gomilama starog gvožđa, i mnogima je bilo teško vjerovati da se pod takvim uslovima, tako reći iz ničega, može nešto stvoriti. Ali, većina radnika i stručnjaka, shvatajući važnost toga zadatka, pregli su na posao sa žarkom željom da postignu cilj; pravljene su razne kombinacije i pokusi, radilo se i dan i noć i, zbilja, rezultati nisu mogli izostati. Radilo se sa ogromnom voljom i elanom, i pored toga što su se baš u to vrijeme u

neposrednoj blizini grada vodile teške borbe sa četničkim bandama, koje su, povlačeći se iz Srbije, nadirale prema Tuzli. (Dugačke četničke kolone, nastojeći da izbjegnu odlučne udarce jedinica NOV, težile su da se probiju prema sjeverozapadu i spoje sa okupatorskim snagama koje su, također, odstupale u tome pravcu. Četnički komandanti, saznavši da se glavnina NOV u istočnoj Bosni nalazi u borbi sa Nijemcima i da Tuzlu drže samo manje partizanske snage, očigledno su imali namjeru da usput zauzmu grad, opljačkaju ga i tako podignu moral svoje đemoralisane vojske i pripreme je za dalje povlačenje. Gradu je prijetila opasnost od strahovitog pustošenja.) Ponekad su se borbe vodile tako blizu da su se odjeci grmljavine minobacača i štektanja mitraljeza miješali sa zujanjem strojeva; ljudi su stajali pred dilemom: da li rad nastaviti ili ponovo minirati i ono što je već napravljeno da se njime ne bi koristio neprijatelj. Ali, posao je ipak nastavljan, jer su radnici čvrsto vjerovali da će njihovi drugovi, radnici borci, koji su se prije godinu dana svrstali u brigade i otišli u partizane; priteći na vrijeme svome gradu u pomoć. — I zbilja, pored svih smetnji i teškoća, uloženi napori urodili su plodom. Od dijelova oštećenih strojeva radnici i stručnjaci elektrane uspjeli su da sastave jedan turbo-generator, koji će bar privremeno biti u stanju da grad Tuzlu i tuzlanski industrijski bazen snabdije potrebnom električnom energijom. Sedamnaestog decembra 1944. na svečan način, uz učešće velikog broja radnika i građana i uz prisustvo predstavnika narodnih vlasti, Partije, štaba 3. korpusa NOV, pušten je u pogon obnovljeni stroj. Bio je to za grad Tuzlu i okolicu događaj od prvorazrednog značaja. Kapacitet elektrane povećao se time za oko 150%, a sva industrijska postrojenja koja su do tada zbog nestašice električne energije stajala ukočena mogla su sada da krenu svom snagom.

Uskoro poslije puštanja u pogon obnovljene električne centrale u Kreki dnevna produkcija uglja počela je polako rasti. Istina, i dalje se morala voditi borba sa raznim teškoćama, u prvom redu sa nestašicom eksploziva, karbida i jamske građe, ali proizvodnja uglja iz dana u dan bivala je sve veća. I proizvodnja soli krenula je naviše. Tako se već krajem aprila 1945. dnevno proizvodilo uglja u rudnicima Kreke od 25 do 30 vagona, a soli u solanama u Kreki i Simin-hanu i do 10 vagona dnevno.

Pored ugljenokopa i solane obnovljena su u to vrijeme i uskoro počela da rade još i neka druga preduzeća. — Naime, pilana »Croatia«, veliko preduzeće za šumsku industriju u Zivinicama, zatečeno je po oslobođenju u ruševinama. U to vrijeme na čitavom oslobođenom području nije bilo nijedne pilane sposobne za rad, izuzev jednog malog gatera u Kreki, koji ni izdaleka nije mogao podmirivati ogromne potrebe u građi. Trebalo je i u tome pogledu nešto učiniti. Jedna grupa radnika, mehaničara i gaterista bivšeg preduzeća »Croatia«, na inicijativu privrednog odjeljenja Oblasnog NO

odbora prihvatila se dobrovoljno zadatka da od dijelova starih, požarom oštećenih gatera sastavi i osposobi za rad bar jedan gater.
I, zaista, još tokom decembra osposobljen je i između porušenih i ogorjelih zidova bivšeg velikog preduzeća, pod drvenom nastrešnicom, pušten je u pogon prvo jedan, a uskoro potom i drugi gater, tako da je krajem aprila 1945. pilana u Zivinicama davala dnevno oko 50 kubika razne rezane građe. Te količine, doduše, bile su još male i nedovoljne, ali su u to vrijeme imale veliki značaj za obnovu industrije i podizanje kuća u ovom ratom opustošenim krajevima.

Pa i mala livnica u Tuzli radila je sada punim kapacitetom. Pored toga što je odlivala razne mašinske odlivke za popravljanje industrijskih agregata, ona je proizvodila i neke sitnije predmete za potrebe postradalih krajeva, kao na primjer: dijelovi za šporete i peći i slično. Zatim, za rad je osposobljena i ciglana u Slavinovićima, a počelo se i sa pripremama za obnovu velikog preduzeća hemijske industrije — tvornice sode u Lukavcu, kao i tvornice špirita i kvasca u Kreki.

Tako je stvar stajala sa oživljavanjem i pokretanjem industrije u tuzlanskom industrijskom bazenu. No, pored toga trebalo je voditi računa i o što skorijem oživljavanju čitavog privrednog života u oblasti, jer je situacija na bojištu bila već takva da se brzo moglo očekivati oslobođenje i ostalih krajeva. U vezi s tim, pred Oblasnim odborom pojavio se još jedan vrlo važan i težak problem — problem saobraćaja. Bez uspješnog rješenja tog problema nije se moglo ni govoriti o obnovi privrednog života uopšte. Prije svega blagovremena pomoć postradalim krajevima zavisila je sada od brze dopreme hrane i materijala. Međutim, baš saobraćajni objekti u toku čitavog rata najviše su bili izlagani ratnim razaranjima, tako da se i inače slabo razvijena saobraćajna mreža u istočnoj Bosni nalazila tada u vrlo lošem stanju. Najduža pruga koja je presijecala oblast, ne uzimajući u obzir važnije pruge koje su išle njenom periferijom (prugu Sarajevo — Brod i Sarajevo — Višegrad), bila je pruga Doboj — Tuzla. Ali, o opravci pruge i puštanju saobraćaja na toj relaciji nije moglo biti ni govora sve do proljeća 1945. tj. do oslobođenja Gračanice; prvo, stoga što je neprijatelj još držao Gračanicu i Doboj i, drugo, što je postojala opasnost da se tom prugom koristi i neprijatelj u slučaju svog nadiranja od Doboja prema Tuzli. Jedina pruga sa kojom se tada moglo računati bila je pruga Bukinje — Zivinice, koja je imala više industrijski karakter i vezala Tuzlu jedino sa šumskim revirima Konjuha. Prema tome, trebalo bi da se saobraćaj odvija pretežno drumovima. Ali kako? Prema podacima kojima je tada raspolagao Oblasni NO odbor, samo na važnijim drumovima u oblasti bilo je porušenih 180 što manjih što većih mostova, sa ukupnom dužinom od 1.150 metara.

Imajući u vidu od kolike je važnosti blagovremeno uspostavljanje i normalizacija saobraćaja, građevinsko-saobraćajni odsjek pri-

vrednog odjeljenja Oblasnog NO odbora za istočnu Bosnu počeo je na vrijeme sa pripremama za radove na obnovi i uspostavljanju saobraćaja u oblasti. Naime, pristupilo se prikupljanju podataka o stanju mostova i ostalih objekata na terenu, zatim izradi tehničkih elaborata i prikupljanju građe, a ubrzo potom, u saradnji sa jedinicama NOV, pristupilo se i izgradnji tih objekata. Istina, i tu se nailazilo na razne teškoće, kao što su: nestašica građe, prevoz materijala, ometanja od strane četničko-zelenokadrovskih bandi i slično. Ali, i pored svega toga radovi su ipak napredovali. Još u toku novembra 1944. popravljena je i stavljena u upotrebu pruga Tuzla — Živinice, a već krajem aprila 1945, od 180 porušenih mostova bila su popravljena 52 mosta sa dužinom od 516 metara. Istina, ovo su većinom bili provizorni mostići, ali i takvim kakvi su omogućen je bio najnužniji saobraćaj.

Ali, kod osposobljavanja i uspostavljanja saobraćaja nije bio problem samo u opravci drumova. Trebalo je na neki način riješiti i pitanje vozila i osigurati sredstva koja će prenositi teret drumovima. Na vozila sa stočnom zapregom nije se moglo mnogo računati, jer su ta vozila već dobrim dijelom bila uništena, i zaprežna stoka u toku rata mnogo je stradala. Međutim, prilike u oblasti, a naročito potreba brze pomoći postradalim krajevima, zahtijevale su hitno rješenje i ovog pitanja. Trebalo je, znači, staviti u pokret i raspoloživa motorna vozila. Njih je, istina, bilo malo. Jedan broj motornih vozila zatečen je po oslobođenju Tuzle kod privatnika ili kod preduzeća, a bilo je nešto i trofejnih vozila, koja su jedinice NOV zaplijenile od neprijatelja. Ali kako ih pokrenuti? Goriva nigdje nije bilo niti se do njega moglo doći.

Pa i tome pitanju, makar i privremeno, našlo se povoljno rješenje. Jednog dana došao je u odjeljenje za privredu Oblasnog NO jedan radnik i donio kutiju od konzerve napunjenu asfaltiranom (stinutom) naftom. Rekao je odmah da je tu naftu uzeo sa vrtina za istraživanje nafte u selu Požarnici, nedaleko od Tuzle, i predložio je da stručnjaci izvrše hemijsku analizu toga i, ukoliko rezultati budu povoljni, da pronađu neki način pomoću koga bi se mogla vršiti prerada nafte. Predlog je bio vrlo privlačan. Naime, još prije rata izbušeno je u selu Požarnici nekoliko vrtina u cilju pronalaženja nafte. Neke od tih vrtina davale su izvjesne količine sirove nafte. Ta nafta sakupljana je u betonske bazene, specijalno za to izrađene, tako da se u njima po oslobođenju Tuzle zateklo nešto preko desetak vagona sirove, neprerađene nafte.

Predlog je odmah prihvaćen i nafta je data na analizu. Pokazalo se da analizirani uzorak sadrži: l?[J]/o benzina, 23% plinskog ulja (nafte) i 24% petroleja, a ostalo je bila kolomast. Rezultati su bili veoma povoljni, jer je svaki od tih artikala predstavljao pravu dragocjenost. Ali, kako tu sirovu naftu prerađivati? Najbliža rafinerija za preradu sirove nafte nalazi se u Bosanskom Brodu, a Brod

je još uvijek držao neprijatelj. Znači, trebalo je pronaći neki način pomoću koga bi se vlastitim sredstvima prerađivala nafta. Zadatak da tu mogućnost ispitaju i pronađu rješenje dobila su dvojica inženjera, službenika Odbora, od kojih je jedan bio geolog a drugi hemičar. Poslije nekoliko dana proučavanja inženjeri su pronašli mogućnost i dali stručno obrazložen predlog. Po tome predlogu trebalo je izraditi malo primitivno postrojenje, kojim bi se, na principu pečenja rakije, prerađivala nafta. Ujedno, oni su donijeli nacrt i spisak potrebnog materijala. Stvar je bila vrlo jednostavna. Predlog je odmah prihvaćen, potreban materijal i radna snaga odobreni, a rok za izradu čitavog postrojenja određen je — 15 dana. I, zbilja, poslije određenog vremena u krugu fabrike špirita u Kreki, na opšte zadovoljstvo, rafinerija je počela da radi. Na taj način do kraja aprila 1945. proizvedeno je oko 16.000 litara benzina, nafte i petroleja. To su, istina, relativno male količine, ali one su u to vrijeme bile od ogromnog značaja, i bar su donekle, sve dok nisu počele pristizati od saveznika veće količine goriva, ublažavale nestašicu ovih neophodnih i vrlo važnih artikala.

Tako je riješen i ovaj problem, ali uporedo sa njim iskrsavali su još i mnogi drugi, često puta i teži i važniji. Moglo bi se bez pretjerivanja reći da se u to vrijeme, uporedo sa posljednjim vrlo teškim borbama koje su se u svrhu uništavanja neprijatelja vodile u nekim krajevima istočne Bosne, počela istim takvim elanom odvijati i borba za obnovu i privrednu izgradnju oblasti. Radnici su mjesecima radili a da nisu postavili pitanje piata i nagrada. A Oblasni NO odbor i pored toga što je uočavao tu činjenicu, nije mogao u prvi mah riješiti to pitanje, jer ni sam nije raspolagao potrebnim novčanim sredstvima. Nije ga mogao riješiti stoga što je najveći dio proizvedenih i raspoloživih količina uglja korišćen za potrebe solane i željeznica, zatim za potrebe vojske i narodnih vlasti, a ostatak je dijeljen sirotinji i partizanskim porodicama. Na sličan način postupalo se i sa proizvedenim količinama soli. Pošto niko od glavnih potrošača uglja i soli nije raspolagao potrebnim platežnim sredstvima, to se nije ni smatrao obaveznim da preuzete proizvode plaća. Međutim, radnici su morali od nečega živjeti. Samo u rudnicima i solanama bilo je u to vrijeme zaposleno oko 1.350 radnika (u rudnicima oko 1.000 i u solanama oko 350). Porodice tih ljudi za čitavo vrijeme rata bile su izložene pljački raznih špekulanata i švercera pa su i tada živjele pod vrlo teškim okolnostima. Trebalo je, znači, što prije na neki način riješiti taj problem i radnicima obezbijediti ako ne bolju, a ono bar onakvu platu kakvu su ranije imali. No, pored uvođenja redovnog plaćanja radnika, nedostatak potrebnih novčanih sredstava ometao je i brzu obnovu industrije, kao i razvoj cijelog privrednog života u oblasti.

Razmatrajući to pitanje, Oblasni komitet KPJ za istočnu Bosnu na jednoj svojoj sjednici, održanoj krajem oktobra 1944, stao je na

stanovište da bi trebalo u oblasti raspisati beskamatni ratni zajam od nekoliko stotina miliona kuna, kako bi se došlo do većih novčanih sredstava kojima bi slobodno raspolagao Oblasni NO odbor i time obezbijedio redovno plaćanje radnika u industriji sve dok se preduzeća ne osposobe za samostalno komercijalno poslovanje. Oblasni NO odbor prihvatio je tu sugestiju i donio odluku da se raspiše zajam od 300,000.000 kuna, o čemu je izvijestio i Prezidijum ZAVNOBiH-a. Odmah poslije toga napravljen je i plan po kome je predviđeno da kampanja za upis zajma otpočne 1. novembra, a uplata 15. novembra i da traje do 15. decembra 1944. godine. Uplata zajma trebalo je prvo da otpočne u gradu Tuzli, i okolici, a kad prilike dozvole da se prošire i na ostale krajeve.

Uplata zajma otpočela je prema predviđenom planu 15. novembra, a odmah prvih nekoliko dana, od 15. do 18. novembra uplaćeno je samo u gradu Tuzli 21,405.000 kuna. Uporedo s tim na ime dobrovoljnih priloga za obnovu uplaćeno je još 475.000 kuna. Međutim, sa uplatom zajma moralo se odmah prekinuti pošto je u međuvremenu Prezidijum ZAVNOBiH-a, čim je obaviješten o raspisu zajma, stao na stanovište da sa daljom uplatom zajma treba odmah prekinuti, a ujedno je obavijestio Oblasni NO odbor da će mu za namijenjene svrhe uskoro poslati odgovarajuća novčana sredstva. Tako je dalja uplata zajma prekinuta a regulisanje radničkih piata odgođeno dok ne stigne obećani novac.

Međutim, problem radničkih piata postao je vrlo aktuelan (gorući problem). Stoga je Oblasni NO odbor, na svojoj sjednici od 20. decembra 1944, donio odluku da se odmah, ne čekajući da stigne obećani novac od ZAVNOBiH-a i dok se regulišu plate, pristupi davanju nagrada radnicima. Ta nagrada sastojala se dijelom u novcu a dijelom u naturi i to približno u ovoj visini, na primjer radniku koji ima tri člana porodice izdavano je za svakih 15 dana 45 kg kukuruza, 18 kg soli, 12 kg pasulja i 2.400 kuna u novcu, a kvalifikovanim radnicima još i 2.400 kuna više. To je, u stvari, predstavljalo materijalnu pomoć radnicima sve dok ne stigne novac od Prezidiiuma ZAVNOBiH-a i dok se ne pređe na redovno davanje piata. Zbilja obećani novac uskoro je stigao i već u januaru 1945. moglo se pristi bar približnom regulisanju radničkih piata. U prvi mah to je pitanje riješeno na taj način što su radnicima isplaćivane plate u visini prinadležnosti koje su imali u septembru 1944. to jest prije oslobođenja Tuzle. Ali, uslijed poskuplienja životnih namirnica te su plate postale male i uskoro se postavilo pitanje njihovog povišenja.

Januar 1945. predstavlja nov period u razvoju narodnooslobodilačke borbe u istočnoj Bosni. U to vrijeme, poslije oslobođenja Beograda i čišćenja Srbije od okupatorskih i kvislinških formacija, jake snage NOV, progoneći dalje neprijatelja, počele su se preba-

civati preko Drine u Bosnu. Dolaskom jedinica II Armije znatno se izmijenio odnos snaga na bojištima istočne Bosne. Već polovicom marta neprijatelj je držao pod svojom kontrolom još samo uzak pojas pored Save i željezničku prugu u dolini rijeke Bosne, a glavni grad Republike — Sarajevo — nalazio se pred skorim oslobođenjem. U takvoj situaciji i uslovi za rad NO odbora postali su mnogo povoljniji. Prije svega, oslobođenjem Zvornika, omogućen je prelaz preko Drine i osigurana stalna veza sa Predsjedništvom AVNOJ-a i Nacionalnim komitetom narodnog oslobođenja Jugoslavije u Beogradu. Uspostavljene su čvršće veze i sa Predsjedništvom ZAVNO BiH-a. Tako je Oblasni NO odbor za istočnu Bosnu, koji je do tada bio stalno odsječen od svih viših organa narodne vlasti, počeo dobivati redovitu pomoć i podršku i u pogledu raznih uputstava, i u pogledu novčanih i materijalnih sredstava.

Dolaskom novih snaga i proširavanjem oslobođene teritorije u istočnoj Bosni, djelokrug rada NO odbora, koji se do tada, naročito što se tiče obnove narodne privrede, svodio uglavnom na tuzlanski industrijski bazen i djelimično na Birač i još neka ranije oslobođena mjesta, postao je mnogo širi. Pored obnove industrije u tuzlanskom bazenu, odbor je morao sada pored ostalog voditi računa i o obnovi mnogih drugih krajeva. I, što je naročito važno, što se rat približavao kraju, sve više se isticala slika ratom osakaćene poljoprivrede u oblasti, i u sve oštrijoj formi pred Oblasni NO odbor postavljao se problem obnove i ove vrlo važne privredne grane.

U kakvom je stanju poljoprivreda bila krajem marta 1945. u istočnoj Bosni teško bi bilo iskazati nekim iscrpnim ili pouzdanim brojčanim podacima. U to vrijeme još nije moglo biti ni govora o sprovođenju nekih popisa na terenu, pa prema tome i podaci o stanju u pojedinim granama poljoprivrede, kojima je raspolagao NO odbor, a naročito što se tiče stočarstva i voćarstva, bili su oskudni i zasnivali su se uglavnom na slobodnoj procjeni. Međutim, te procjene, s obzirom na to da su donošene na osnovu upoređenja sa stanjem u pojedinim mjestima (srezovima ili selima), u kojima je bilo moguće tačno provjeriti podatke, kao i na osnovu iskaza velikog broja ljudi iz raznih krajeva oblasti, kao i na osnovu prilika na terenu, mogle bi se uzeti kao približno tačne, kao realna slika stanja u oblasti. Ali, bez obzira na tačnost brojčanih podataka, očigledno je bilo da se poljoprivreda nalazila u vrlo teškom stanju. Pojedine poljoprivredne ustanove, kao na primjer stočarske stanice, voćni rasadnici, poljoprivredne škole, ugledna državna poljoprivredna dobra i slično, bile su razorene ili potpuno zapuštene, tako da su samo životarile. Sjemenske rezerve i fondovi do kraja su iscrpljeni. Poljoprivredne sprave i alati su uništeni ili oštećeni. Usljed dugogodišnjeg zapuštanja bilja pojedine biljne zaraze stabala, a naročito voća, bile su uzele velikog maha. Veliki procenat voćnih stabala uništen je ili oštećen.

Tako je stajala stvar sa poljoprivredom; stoga je ona bila predmet posebne brige Oblasnog NO odbora. Svaka grana poljoprivrede predstavljala je zaseban problem. Da bi koliko-toliko spriječio dalje propadanje voćarstva, Odbor je odmah po oslobođenju stavljao pod svoju kontrolu voćne rasadnike, a u proljeće 1945, pošto nije raspolagao potrebnim hemijskim sredstvima za prskanje voća, preduzeo je druge mjere i organizovao u svim mjestima gdje je bilo moguće mehaničko (ručno) čišćenje voća.

Od svih poljoprivrednih grana najviše je stradalo stočarstvo. Jer, za čitavo vrijeme rata stoku je pljačkao okupator, a jedinice NOV morale su je koristiti za ishranu ili transport. Tako je u istočnoj Bosni, prema ocjeni Oblasnog NO odbora, u odnosu na predratno stanje, broj stoke smanjen za preko 70%. Kakvo je bilo stanje stočarstva, naročito što se tiče zaprežne stoke, vidi se iz ovih pojedinačnih podataka. Na primjer: srez vlasenički imao je prije rata 2.407 pari volova, a poslije sedme ofanzive ostalo mu je samo 20 pari; srez srebrenički imao je prije rata 1.862 para volova i 4.209 konja, a u martu 1945. imao je svega 420 pari volova i 40 pari konja. Ili, selo Popovi kod Bijeljine prije sedme ofanzive imalo je 120 pari konja, a u proljeće 1945. svega 2 para; u selu Bjeloševcu, srez Bijeljina, na 138 domaćinstava ostalo je poslije sedme ofanzive samo 12 pari volova itd. Takvo je stanje bilo sa zaprežnom i krupnom stokom. Međutim, sa sitnom stokom situacija je bila još mnogo gora.

Da bi spriječio dalje opadanje stočnog fonda, Odbor je još u februaru 1945. preduzeo izvjesne mjere. U skladu sa već postojećom Naredbom Vrhovnog štaba NOVJ, Odbor je, u sporazumu sa štabovima operativnih jedinica NOV na terenu, zabranio klanje priplodne i zaprežne stoke. U istom cilju Odbor je donio i odluku da se u svim oslobođenim mjestima zavedu dva bezmesna dana nedjeljno. Zatim, Odbor je poduzeo izvjesne mjere da se putem kupovine nabavi iz Srbije nešto zaprežne stoke i uputi najugroženijim krajevima.

Baš zbog nestašice zaprežne stoke proljetna sjetva 1945. godine zadavala je velike brige narodnim vlstima. Istina, za sjetvu je nedostajalo i raznih sjemena; plugovi i ostale poljoprivredne sprave i alati bili su takođe uništeni, ali do svega je bilo lakše doći nego do zaprežne stoke. Mehanizacija u poljoprivredi nije ni ranije imala naročite primjene u istočnoj Bosni, a pogotovo tada na nju se nije moglo računati. Naime, Odbor je raspolagao podacima da na terenu oblasti postoji 18 traktora. Ali, od toga broja 10 se nalazilo u posavskim selima, koja je još neprijatelj držao pod svojom kontrolom, a od onih osam što su se nalazili na oslobođenoj teritoriji dva su bila u kvaru. Dakle, svega 6 ispravnih traktora. Znači, sav teret obrade zemlje ie padao na zaprežnu stoku u koioi se toliko oskudijevalo. Pojedini srezovi, kao na primjer rogatički i vlasenički, bili su toliko iscrpljeni i osakaćeni da svojim snagama bez pomoći

sa. strane nisu mogli obaviti proljetnu sjetvu. Stoga je Oblasni NO odbor poduzeo sve mjere kako bi se sprovođenju proljetne sjetve prišlo što organizovanije i raspoložive snage pravilno raspodijelile i iskoristile. Na tome zadatku angažovani su svi organi narodne vlasti, izvršena je mobilizacija čitavog naroda. Radi popravke alata i plugova odbori su u svim važnijim centrima otvorili kovačke i kolarske radionice. Okružni NO odbori za Majevicu, Semberiju, Trebavu i Posavinu organizovali su sakupljanje sjemena za pomoć postradalim krajevima. Oblasni NO odbor sakupio je u Tuzli i okolici oko 80 plugova i poslao na Birač i Romaniju. Sa Majevice je poslato na Birač 38 pari zaprežne stoke. Poslije završetka posla u jednom mjestu zaprežna stoka prebacivana je u drugo i tako dalje. Ali, što je najvažnije, na posao je krenuo sa vjerojatnom voljom i elanom čitav narod, sve što je moglo da drži u rukama plug ili budak. Ono što se nije stizalo sa zaprežnom stokom, ljudi su prekopavali budacima i motikama, i sjetva je ipak napredovala.[7])

To su samo neka od važnijih pitanja kojima se krajem 1944. i početkom 1945. godine bavio Oblasni NO za istočnu Bosnu. Pored tih, on se bavio i mnogim drugim, ne manje važnim pitanjima, kao što su: pitanje prosvjete i školstva, narodnog zdravlja, suzbijanja šverca i uvođenja nove trgovine i mnoga druga. Sve su to problemi koje je Oblasni NO odbor sa manje ili više uspjeha rješavao još u toku narodnooslobodilačke borbe, jer sve do maja 1945. u istočnoj Bosni nisu prestajali okršaji na većim neprijateljskim formacijama.[8])

Na III zasjedanju ZAVNOBiH-a, održanom 29. aprila 1945. u oslobođenom glavnom gradu Republike — Sarajevu donesena je odluka da se narodnooslobodilački odbori proglase narodnim odborima, a ZAVNOBiH Narodnom skupštinom Bosne i Hercegovine. Ta odluka, budući da je narodnooslobodilački rat bio pri svome pobjedonosnom završetku, značila je ujedno i završetak oslobodilačke uloge za istočnu Bosnu, jer uskoro poslije toga uslijedila je nova teritorijalna podjela i izbor okružnih i drugih narodnih odbora. Na tome zasjedanju tadanji sekretar Predsjedništva ZAVNOBiH-a Hasan Brkić, u svom referatu o radu Predsjedništva, govoreći o Oblasnom NO odboru za istočnu Bosnu, rekao je ovo: »... Mi smo imali najmanje mogućnosti da utičemo na rad narodnooslobodilačkih odbora u istočnoj Bosni. Ova naša oblast, sve do posliednüh dana, bila je poprište žestokih borbi i uslovi za razvitak i učvršćenje narodne vlasti bili su vrlo teški. U tim borbama mi smo izgubili veliki

[7]) Jednom prilikom krajem aprila 1945. g., gledao sam kako u polju pored Jadra, na putu od Drinjače prema Vlasenici, šest žena, upregnuvši se u lijes, tegli plug i ore.

[8]) Tek polovicom maja 1945. g. uništena je u bosanskoj Posavini kod Odžaka i posljednja veća i organizovanija ustaška skupina.

broj odbornika i funkcionera našeg pokreta, što je također spriječilo življi i uspješniji rad. No, ipak Oblasni NO odbor istočne Bosne uložio je mnogo truda da tamo gdje je bilo moguće razvije svoju djelatnost i da učini sve da narodna vlast živo učestvuje u rješavanju teških problema koji su se tamo, kao nigdje na drugom mjestu, postavljali u svoj svojoj oštrini... Potrebno je ovdje istaknuti veliki uspjeh Oblasnog NO za istočnu Bosnu na obnavljanju i uspostavljanju industrijskih preduzeća u tuzlanskom bazenu...« Ovim riječima Hasana Brkića data je tom prilikom od strane Predsjedništva ZAVNOBiH-a ocjena rada Oblasnog NOO za istočnu Bosnu i odato priznanje za uspjehe, postignute u toku njegovog djelovanja, to jest u periodu od 5. septembra 1944. do 28. aprila 1945. godine.

Stevo POPOVlC

DOBAR BERBERIN

Petnaesta majevička brigada spustila se u leto 1943. sa Majevice u Posavinu. Napad na četnike u selu Zabaru izveo je 3. bataljon. Druga četa, sastavljena isključivo od boraca iz tog sela, napadala je direktno na četnički štab. Iz daljine borci su prepoznali Sretu, četnika, koji je, sav zarastao u bradu, stajao na cesti zbunjeno i posmatrao partizane kako opkoljavaju štab. Međutim, posle nekoliko minuta među zarobljenim četnicima u stroju se našao i Sreta, ali bez brade.

— Sta je, Sreto, ko te obrija tako brzo? — upita partizanski komandir Rajko Anđelković.

— Strah — odgovori Sreta.

NAPRIJED NA TUZLU

Tuzla, oktobra 1943.

'tiifcÊ

Negdje u blizini kroz noć odjeknu mitraljeski rafal. Zapucaše puške. U san uljuljkana varošica se usplahiri. Borba je postala sve oštrija. Partizani su napali Modriču!

Nije potrajalo dugo. Poklici neumornih boraca za slobodu bili su sve bliži, sve razgovjetniji.

»Naprijed, drugovi! Ura!«

Neko je trčao ulicom.

»Stoj! Predaj se!«

Sunčano, vedro jutro. U gradu se orila pjesma, partizanska pjesma. ;

Modriča je bila slobodna.

Uskoro zatim: oružnici i ustaše u Bos. Šamcu, glavom bez obzira, nagrnuše na Savu. Kroz grad proleprša vijest:

»Idu partizani!« ...

Došli su.

Sutradan: »Slušajte, slušajte! Govore vam partizani, govori vam vaša Narodnooslobodilačka vojska« — orilo se sa zvučnika razglasne stanice, preko kojih je nedavno ustaška »promičba« širila fašističke laži. Okupljeni u gomile, građani slobodnog Šamca slušali su riječi partizana: riječi pobjede, slobode i bratstva.

»Jeste li čuli, i Gradačac je slobodan! I tamo su naši!«

»Šta čekaš? Zar još nisi stupio u Narodnooslobođilačku vojsku?« — pitao je naslikani partizan sa zida prolaznike u Gradačcu.

»Živio drug Tito! Živjeli partizani!« — odjekivalo je ulicama ispod drevne tvrđave.

Omladina Gradačca, pod puškama, krenula je časnim i slavnim putem borbe za slobodu.

— Dva bataljona sa Trebave prešla u partizane!

— A pop Savo?

— Pobjegao ustašama u Doboj.

Neustrašivo gone krajiški i majevički borci podle izdajnike srpskog naroda.

Artiljerija 18. hrvatske brigade

Miloševac, Slatina, Obuđovac!

Nad pitomom Posavinom vije se zastava slobode. Bježe razbijene četničke bande. Osnovan je Posavski partizanski odred.

»Smrt fašizmu!« — poručuje prkosno partizan iz Bosne, iz slobodnog Orašja, ustašama i feldžandarmima tamo preko Save, u Županji.

Puca iz Bosne, puca s leđa, iz slavonske šume.

»Svuda oko nas u Jugoslaviji — zeleni pakao« — piše preplašeni Fric svojoj majci u Njemačku.

»Pod nebom pobunjene Jugoslavije pogrebno zvono vam bije...« — rekla je proročanski pjesma prije dvije godine dana. Tada Fric to nije znao. Mi smo i onda znali.

»Druže, šta ima novo? Dajte nam vijesti!« — traže građani Gračanice.

Dalmacija je slobodna. Naši razoružali nekoliko talijanskih divizija. Slovenija... Crna Gora... Bosna... Sandžak... Hrvatska ... selo za selom, grad za gradom. Zastave, pjesme, suze osvećena zgarišta, osvećeni grobovi... susreti...

Triumfalan je oslobodilački pohod narodne vojske.

»Ne plači, majko, osvetili smo ti sina!«
»Ne, ne bojte se, neće više doći ustaše!«

Smrknuto jesenje nebo. Kiša. Raskaljan seljački put. Pokret. Mokri smo do kože ... Kolona po jedan ... Kolona oslobodilaca, ko-

Iona osvetnika ... kolona jedna, dvije, tri... kolona pobunjenih sinova porobljene Jugoslavije.

Majevički odred na prostor prema Lukavcu!

Šesta bosanska brigada u Tinju i dalje prema Tuzli!

Druga krajiška brigada i Ozrenski odred lijevo od nje!

Prva majevička brigada i Trebavski odred štite pravac od Doboja!

Treća muslimanska brigada prema Bukinju!

»Sve što teklo kojekuda svrnu jedno u korito,

I veliku vojsku stvori drug naš Tito, Tito, Tito ...«

— Druškane, ovo mi miriše na Tuzlu...

— Pst! Tiho!

— Smolensk, Smolensk je pao, drugovi! Crvena armija napreduje. Fašisti je ne mogu zaustaviti!

— Saveznici napreduju u Italiji. Nijemci bježe iz Napulja!...

Mi idemo na Tuzlu.

Tuzlu brane topovi, tenkovi, bunkeri. Mogu li nas zaustaviti? Ne, nas niko više ne može zaustaviti!

— »Drugovi, Tuzla mora biti slobodna. Radnici Tuzle i Kreke, svi pošteni građani čekaju nas. Naš bataljon mora biti prvi u Tuzli! Mi moramo izvršiti zadatak!« — govorili su komandanti bataljona, govorili su politički komesari.

»Potrebni su bombaši! Ko se dobrovoljno javlja u bombaše?«

Javljaju se čitave čete! U Drugoj krajiškoj, Šestoj bosanskoj. Trećoj muslimanskoj brigadi...

Drug je bio ranjen u ruku. Rana je zarasla. Ali, drug više ne može da nosi pušku. Sada je u radnom vodu.

»Druže komandante, pa ja mogu da bacam bombu! Primi me u bombaše!« preklinjao je drug.

— Drugarice, ti si tek stupila u vojsku. Ovo ti je prva borba, neiskusna si! Ostani s komorom!

— Što bude drugovima neka bude i meni! — rekla je i krenula sa četom.

Da li ovakvu vojsku može neko zadržati? Ne, ne može niko!

Veče, 29. septembra 1943, septembra u kome je 17. istočnobosanska divizija zabilježila tolike pobjede. Bataljoni su krenuli prema neprijateljskim uporištima. Tišina! Tuče nas artiljerija. Naprijed!

»Drugovi, eno — Tuzle!«

Pod nama, u kotlini, treperila su svjetla grada. Minuti tako sporo odmiču. Još 15, 14, 13... Časovnik pokaza 21 sat. Sada će! Tišina. Još jedna, dvije minute. A onda: prvo jedna, nekoliko pušaka, zatim mitraljezi, topovi, bacači. U gradu zazuja motor tenka.

Veličanstven prizor: bijele, crvene, zelene rakete cijepaju tamnoplavi veo noći. Svjetleći meci paraju pomrčinu.

Poklici odmiču sve dalje. Ura na Tuzlu, ura na Kojšino, Piskavicu, Moluhe, Solinu, Kreku, Kužiće!

Noć odmiče. Dolje u kotlini ključa kao u paklenom kazanu.
Prvi izvještaj. Srca živo biju. Šta se dogodilo?
Bataljoni Šeste brigade ovladali Piskavicom, Moluhama...

Stab 3. korpusa na Romaniji za vrijeme VI neprijateljske ofanzive

Junaci »ljute Krajine« prodrli su do grada... Streljački stroj juri kroz Bukinje, Solinu.

Živi lanac, lanac boraca, lanac jedinstvene volje, samoprijegora, lanac slobodarske svijesti steže se oko grada. Neprijateljska uporišta brane se uraganom olova i čelika.

Odlučna, reska komanda:

»Drugovi, juriš na Kreku!«

Iz mraka iskrsnu silueta.

— Stoj! Ko je?

— Rudar iz Kreke! Zdravo, drugovi!

— Zdravo, zdravo!

— Pušku mi dajte, drugovi! Hoću da se borim s vama rame uz rame!

Seljak partizan, prekaljeni borac, pao je u borbi za slobodu Tuzle. Njegovu pušku prihvatile su žuljevite ruke krečanskog rudara.

Oni, sinovi slavnih prvoboraca za bolji život radnoga naroda, stupili su u čete u toku borbe.

Nema puške! Ali pričekaj, otećemo je od fašista.

»Ja ću vas provesti ovuda, drugovi...«

Ludo, razdragano biju srca. Suze radosti. Nezaboravni su to susreti.

»Naprijed, zajedno!«

Ko nas može zaustaviti, ko? Niko!

Kreka je oslobođena! Naši su ovladali uporištima Kužići i Crveno brdo.

Sviće. Prodrli smo u neprijateljski odbrambeni sistem. Jedan dio spoljnih uporišta Tuzle je u našim rukama. Grad još nije oslobođen.

Ranjene drugove donose u selo Zoniće. Drugovi i drugarice iz saniteta neumorno rade. Rane bole. Krv. Ali, ne čuje se ni jauk.

»Muški se drže naši ranjenici!« — primjećuje seljak.

Jedva prepoznajem druga Husu, polkoma jedne čete. On je Tuzlak, ranjen u glavu, sav je u krvavim zavojima.

— Kako je, druže?

— Dobro, ne brini!

A zatim:

— Tuzla, eh ... druže, moramo osloboditi Tuzlu!

To je rekao i stari rudar, koji je došao na položaje da nas pozdravi i osokoli. Toga su bili svjesni svi borci jedinica koje su napadale Tuzlu. To su znali junački borci Majevičke brigade, koji su pet punih dama, uz natčovječanske napore odbijali nadmoćnijeg neprijatelja kod Gračanice i omogućili oslobođenje Tuzle.

Iduće noći opet! Drže se na Gradini, drže se na Kojšinu. Logori su utvrđeni. Artiljerija bije neposredno kartečom.

— Drug vodnik skočio je na bodljikavu žicu!

Đorđe Andrejević Kun: Partizan

— Dva puta smo jurišali do topova. Brisan prostor! — govore borci 4. bataljona 6. brigade.

Sa poklicima drugu Titu i drugu Staljinu naši borci bezbroj puta prkosili su smrti. Neprijatelj se održao!

Treća odlučna noć.

»Noćas, drugovi, kom' opanci, kom' obojci!«

Juriš Krajišnika bio je neodoljiv. Bombama su zauzeli topove. A zatim likvidirali Gradinu, ključ odbrane Tuzle.

»Ilinčica je naša!« — javlja Muslimanska brigada, koja je u toku borbe narasla od dva na četiri bataljona.

»Prodrli smo u grad!« — poručuju bataljoni Šeste brigade.

Solina, 2. oktobra 1943. Topovi su prestali da tuku radničko naselje. U zoru je stigla vijest: Majevički odred oslobodio Lukavac. Devet časova ujutro. Nailazi grupa domobrana. Odlažu oružje. I saopštavaju:

»Nijemci pobjegli četnicima. Domobrani se u masama predaju!«

»Drugovi, Tuzla je slobodna!«

Jedinice Prvog bosanskog korpusa, pod komandom druga Koste, raskinule su lance ropstva sa naše Tuzle.

Razdragano nas pozdravljaju slobodni građani Tuzle. Pjesma, gromka pobjedonosna pjesma partizana odjekuje ulicama.

Prvi dani slobode su uzbudljivi. Čete novih boraca manifestujući prolaze gradom.

— Koja ste jedinica, drugovi?

— Mi smo Rudarska udarna brigada!

Četu rudara sa Moluha pozdravio je drug Rodoljub Čolaković.

»Do sada sam, u ustanku, govorio seljacima. Prvi put, evo, govorim proleterima, sinovima radničke klase«.

Glas mu je podrhtavao od uzbuđenja.

»Visoko uzdignite zastavu naše narodnooslobodilačke borbe! Budite prvoborci!« — rekao je drug Pašaga Mandžić.

Omladina Tuzle diže se na oružje!

Prvaci bivše HSS, Aleksandar Preka, Jure Begić, Ante Kamenjašević, stali su na stranu narodnooslobodilačke borbe. U borbi za slobodu kuje se nerazorivo jedinstvo naroda Jugoslavije.

Sedamdeset sedam časnika i dočasnika Tuzlanskog zdruga i Domdo pukovnije, na čelu sa drugovima pukovnicima Sulejmanom Filipovićem, Emanuelom Mašekom, Dragutinom Arbanasom, potpukovnikom drugom Antom Vidakovićem i bojnikom drugom Huseinom Krupićem, stupili su u Narodnooslobodilačku vojsku.

»Svi u borbu — sve za front!« — poručuju ovi čestiti sinovi svojih naroda.

Slobodna Tuzla diše novim duhom, duhom borbe, duhom bratstva, duhom pobjede!

Dušan BLAGOJEVIC

(Članak prekucan iz »Oslobođenja« — oktobar 1943.)

A

PARTIZANSKI BIRAČ

Birač se nalazi u istočnoj Bosni, na prostoru današnjih opština Vlasenica i Šekovići. Cio kraj je brdovit i mjestimično pokriven listopadnim šumama i šumarcima, sa razbacanim i često strmim njivama i sa malim raštrkanim brdskim selima. Kraj je veoma siromašan i većina stanovništva živjela je prije rata u velikoj bijedi.

Za vrijeme narodnooslobodilačkog rata Birač je odigrao značajnu ulogu u istočnoj Bosni. Prije svega, on je za sve vrijeme, od početka ustanka 1941. pa do oslobođenja 1945. godine, bio permanentno žarište narodnooslobodilačke borbe u istočnoj Bosni i sigurna partizanska baza, gdje su mnoge naše jedinice za vrijeme predaha između borbi mogle da se odmore i srede i da sklone svoje ranjenike. Odatle su održavane veze sa svim krajevima istočne Bosne (Romanija, Majevica, Ozren, Posavina), kao i sa Podrinjem u zapadnoj Srbiji.

Najborbenija ustanička sela u Birču bila su u toku narodnooslobodilačkog rata Šekovići, Brajinci i Milići.

*

Pripreme i organizovanje ustanka u Birču otpočeli su odmah poslije aprilskog sloma stare Jugoslavije. Pripremama je rukovodio Oblasni komitet KPJ za tuzlansku oblast preko partijskog jezgra u Šekovićima, koje je u početku bilo malo (svega dva člana Partije[1]), ali se oslanjao na znatan broj pouzdanih i najborbenijih mladih ljudi — simpatizera Partije, među kojima su se u to vrijeme naročito isticali: Drago Melezović, Milorad Vlačić, Žarko Mitrović, Božo Ristić, Neđo Mićanović, Zivko Ninić, Slobodan Savić, Čedo Jakšić i Vukola Dundić.

•) Brano Savić, pravnik iz Šekovića, i Miloš Zekić.

Težište priprema bilo je na jačanju partijskog jezgra, formiranju vojnih desetina i popisu oružja na koje se moglo računati za početak oružanih akcija.

Formiranje desetina — kao prvih oblika vojne organizacije — počelo je u junu, pa je do pred ustanak (5. avgust) formirano ukupno 9 desetina, koje su nosile nazive prema selima gdje su formirane: Sekovačka, Brajinačka, Strmička, Betanjska, Pobedarska, Raševska, Sprečanska, Stuparska i Dubnička. Bile su još pojedine grupe koje nisu oformljene u desetine usljed slabe veze sa njima. To su bile: Planinska (Han-Pijesak), Papraćanska, kao i Omladinska grupa u Vlasenici.

Brojno stanje pojedinih desetina iznosilo je 20—30 ljudi, od kojih je samo po 6 — 8 u desetini bilo naoružano puškama. Ukupno brojno stanje ljudi spremnih za borbu iznosilo je oko 60 boraca naoružanih puškama i oko 200 nenaoružanih.

Borci ovih desetina do početka ustanka živjeli su na oprezu kod svojih kuća. Sa njima su, obično noću u šumarcima i drugim prikrivenim mjestima, održavani redovni sastanci, na kojima je objašnjavana situacija u koju je zapala naša zemlja poslije aprilskog sloma i sramne izdaje tadašnjih vlastodržaca. Ljudi su pripremani za oružanu borbu protiv okupatora i ustaša.

Kao i u mnogim drugim krajevima tzv. NDH, ustaše su i u Birču hapsile i ubijale viđenije ljude. Tako je na primjer u julu 1941, u nekim jarugama kod Rašića Gaja (nedaleko od Vlasenice), na svirep način poklano oko 80 ljudi, o čemu se u cijelom Birču sa jezom i stravom pričalo. U narodu je vladao strah, ali i ogorčenje. Trebalo je strah razbiti, a ogorčenje pretvoriti u organizovanu snagu, sposobnu za borbu. I to su činili naši komunisti neumorno tih dana uoči ustanka. Neprijatelj nije mogao ništa saznati o našim pripremama, jer u to doba nije mogao naći nijednog izdajnika u našim redovima. Ali ustaše su ipak slutile da se nešto kuva u narodu. Počeo je prvi put da ih hvata strah. Tako je ustaški logornik u Vlasenici, negdje pred sam početak ustanka, kad su njegove slutnje postajale sve veće, pozvao jednog uglednog starca,[2]) Srbina iz ove varošice, i nagovarao ga da ode u Šekoviće s njegovom porukom »da se tamo ne igraju vatrom, a država će od sada da zavede bolji red«. Starac mu je odgovorio: »A šta ću ja dolje ići i govoriti im. Ako pođu ovamo, srešće ih oni poklani iz Rašica Gaja i oni će im kazati«.

Početkom jula formiran je pri Oblasnom komitetu Partije u Tuzli Oblasni vojni štab, a odmah potom i sreski vojni štabovi za Majevicu, Ozren i Birač. Sastav Birčanskog štaba bio je: komandir Miloš Zekić, polit, komesar Brano Savić, zamjenik komandira Drago Melezović.

[2]) Luka Jokić, docnije ubijen od ustaša.

Dvadeset i devetog jula prebacio se Oblasni štab iz okoline Tuzle na teren Birča, odakle će rukovoditi akcijama na svom području. Vrijeme od dolaska Oblasnog štaba na teren Birča pa do početka akcije (5. avgust) provedeno je u poslednjim pripremama i provjeravanju spremnosti desetina za borbu.

Prva akcija izvedena je 5. avgusta 1941. Ustanici su izvršili napad na žandarmerijsku kasarnu u Šekovićima. Napad su izvršile najbliže desetine (Šekovačka i dijelovi Strmičke, Brajničke i Pobedarske). Ustanici su raspolagali sa 12 pušaka, od kojih je 7 upotrijebljeno u napadu a 5 za obezbjeđenja. Još je učestvovalo oko 40 bespuškara. U kasarni je bilo 7 ustaša i žandara. Napad je izvršen u zoru pomenutog dana i nakon petočasovne borbe kasarna je zauzeta. Zarobljena su četvorica, 1 poginuo prilikom hvatanja, a 2 pobjegla odmah u početku borbe. Ustanički gubici bili su 2 mrtva i 1 ranjen. Od plijena u kasarni nađeno je 18 pušaka i nekoliko sanduka municije.

Poslije osvajanja kasarne održan je zbor sa narodom, koji se na neuobičajen način, na pucanj ustaničkih pušaka, u velikom broju skupio kod šekovačke kasarne. Na zboru je govorio politički komesar Oblasnog štaba Cvijetin Mijatović Majo. On je tada prvi put otvoreno u ime Partije govorio sakupljenom narodu. Rekao je da je naša Partija na čelu ove borbe i govorio o našim ciljevima. Narod je to sa oduševljenjem prihvatio.

Poslije zbora ustašama je suđeno. Izabran je narodni sud od borbenih seljaka, koji je pohvatane ustaše osudio na smrt, sem jednog žandara[3]) za koga narod reče da nije bio rđav.

Zauzimanje šekovačke kasarne još više je podstaklo narod za borbu. Seljaci iz okolnih sela masovno su se digli na ustanak i glavne snage krenule su u napad na sresko mjesto Vlasenicu. Manji dio poslali smo u napad a i radi obezbjeđenja na druge pravce (Papraća, Spreča, Stupari). Istovremeno su na sve strane upućeni kuriri s porukom da se narod diže na oružje. Ali vijest o ustanku u Šekovićima raznijela se po cijelom Birču brže nego što su stizali ustanički kuriri.

Sedmog avgusta zauzeta je žanđarmerijska kasarna u Milićima, istog dana u Papraći, a 8. avgusta izvedena je akcija na cesti Tuzla — Kladanj (nedaleko od Stupara), gdje je raspršena jedna ustaška straža. 9. avgusta bez borbe je oslobođen Han-Pijesak, pošto je preplašena domobranska posada pobjegla u Olovo.

Borbe za Vlasenicu trajale su od 6 do 10. avgusta. Vlasenicu je branio 4. bataljon Vojne krajine (bez jedne čete) i domaće ustaše, pojačane naoružanim civilima. Ukupna jačina neprijatelja bila je preko 500 vojnika sa 3 — 4 teška mitraljeza i oko 10 puškomitraljeza. Ustaničke snage ukupno su brojale oko 800 boraca sa 150 pušaka i jednim puškomitraljezom.

[3]) Meho Smajić, poginuo kao partizan 1942. od četnika.

Poslije nekoliko neuspjelih pokušaja da na juriš zauzmu grad, ustaničke grupe, koje su napadale sa više pravaca, zaustavile su se, međusobno se čvršće povezale i 10. avgusta u podne otpočele opšti napad. Nakon borbe koja je trajala 9 časova Vlasenica je zauzeta. Neprijateljski gubici: oko 50 mrtvih, 30 ranjenih (koji su zatečeni u Vlaseničkoj bolnici) i 150 zarobljenih. Zaplijenjeno: 2 teška mitraljeza, 5 puškomitraljeza, oko 400 pušaka, 30 sanduka puščane municije i mnogo druge ratne opreme. U borbi je poginuo i komandant domobranskog bataljona. Ustanički gubici bili su 8 mrtvih i 10ranjenih.

Nakon oslobođenja Vlasenice situacija je bila ovakva: stvorena je veća slobodna teritorija i izvršena pregrupacija snaga, tj. snage od Vlasenice upućene su prema Zvorniku i Kladnju i na tim pravcima grupisala se glavnina tadašnjih ustaničkih snaga, jer se pripremao napad na ta mjesta. Prema s. Stupari i prema Spreči zadržane su manje snage (koje su docnije pojačavane kad bi se na nekom od ovih pravaca vršio napad). Prema tim mjestima ustalili su se ubrzo i položaji koji su dobili nazive »kladanjski front«, »zvornički front«, a fron tovi su opet dijeljeni na sektore (kladanjski, stuparski, zvornički, sprečanski).

Situacija u samoj Vlasenici posije njenog oslobođenja bila je sljedeća: sutradan po oslobođenju u varoš je ušao »vojvoda« Aćim Babić sa nevelikom grupom dobro naoružanih četnika sa kokardama. Aćim Babić se proglasio »komandantom bosanskog ustanka« i odmah u varoši počeo da uspostavlja svoju komandu. Naše rukovodstvo je u interesu zajedničke borbe pokušalo da se dogovori sa Babićem radi sporazumnog rješavanja stvari (pitanje vlasti, raspodjela plijena itd.), ali je dogovor s njim bio mučan i jedva se došlo do nekog privremenog rješenja.

Najpreči zadatak bio je da se organizaciono učvrste ustaničke snage. U tom cilju pristupilo se formiranju Birčanskog partizanskog odreda. Odred je formiran između 15. i 20. avgusta. Unutarnja struktura odreda mijenjala se nekoliko puta docnije. U početku su odred sačinjavali više malih odreda jačine čete. Docnije su ovi odredi dobili nazive četa, a zatim su formirani i bataljoni. Sreski vojni štab je preimenovan u štab Birčanskog partizanskog odreda. Konačna fizionomija odreda, krajem 1941. godine, bila je: štab odreda, 3 bataljona (Šekovački, Sprečanski, Stuparski) i dvije samostalne čete (Cikotska i Udarna). Jačina odreda takođe se stalno mijenjala, s jedne strane usljed priliva boraca, a s druge zbog gubitaka i djelimičnog prelaza u četnike. Ova jačina varirala je između 500 i 700 boraca.

Težište borbe, nakon oslobođenja Vlasenice, prenijeto je na »kladanjski front«. U toku avgusta i septembra na Kladanj su izvršena ukupno 4 napada: prvi napad 24. avgusta, drugi 29/30. avgusta, treći 5. septembra i četvrti 14. septembra. Ni jedan od ovih

napada nije bio uspješan. Glavni razlog neuspjeha bio je, s jedne strane, u četničkoj sabotaži, a, s druge, u tome što se ustaška posada u Kladnju, poslije prvih uspješno odbijenih napada, ohrabrila i brojno ojačala.

Poslije toga, u drugoj polovici septembra, težište borbe prenijeto je na »zvomički front«. Napad na Zvornik i na uporišta duž druma Tuzla — Zvornik izvršen je 22. septembra. Na pravcima gdje su isključivo napadali partizani likvidirano je više ustaško-njemačkih uporišta, kao što su: Capardi, Bulatovci, Memići i Jelovo Brdo, ali na pravcu Zvornika, gdje je bio gro četničkih snaga, nije postignut uspjeh. Razlog neuspjeha uglavnom je isti kao i kod Kladnja.

Nakon borbi kod Zvornika došlo je skoro do potpune pasivizacije na položajima koje su držali četnici.

No, partizani su izveli veći broj vrlo uspješnih akcija samostalno, bez učešća četnika. Tako je odmah po oslobođenju Vlasenice razbijena jedna domobranska četa, koja je, poslije zadocnjele i neuspjele intervencije kod Vlasenice, pokušala da se povuče nazad preko Papraće prema cesti Tuzla — Zvornik. Četa je 12. avgusta ujutro dočekana od partizanske zasjede kod s. Muzuve i potpuno razbijena i dobrim dijelom uništena. Ubijeno je oko 20 domobrana, zarobljena su 22 (među njima 2 oficira i 4 podofiicra) ,a zaplijenjena 2 teška mitraljeza, 2 puškomitraljeza i oko 40 pušaka, zatim nekoliko sanduka puščane municije i druge vojničke opreme. Naši gubici — samo jedan ranjen. Jačina naše zasjede — svega 17 pušaka.

U toku avgusta zauzete su, pored navedenih, i sljedeća neprijateljska uporišta: Nova Kasaba, Drinjača i Stupari. U borbama oko ovih uporišta neprijatelju su naneseni znatni gubici. Kod Drinjače je otet od Nijemaca jedan top (haubica), a kod Stupara ubijeno 20 neprijateljskih vojnika, veći broj ranjen i 14 zarobljeno, zaplijenjen jedan teški mitraljez, 40 pušaka i znatne količine drugog ratnog plijena. Naši gubici kod Stupara — 4 mrtva i 3 ranjena.

Početkom septembra vođene su uspješne borbe protiv jedne domobranske čete kod sela Matijevića i tom prilikom neprijatelju naneseni osjetni gubici (12 mrtvih, više ranjenih i 4 zarobljena). Naši gubici: 1 mrtav, 1 ranjen.

Od 6. do 12. oktobra vođene su borbe protiv njemačkih i ustaško-domobranskih snaga koje su težile da odbace partizane od druma Tuzla—Zvornik. Borbe su vođene kod Caparda i brda Rudnik. U višednevnim borbama neprijatelj je pretrpio gubitke od oko 50 mrtvih i više ranjenih, a zaplijenjeno je: 1 protivtenkovski top, 2 »šarca«, oko 70 pušaka, 8 sanduka puščane municije i veće količine razne vojne opreme. Partizanski gubici: 2 mrtva i 7 ranjenih.

Tridesetog oktobra izvršen je napad na neprijateljske položaje kod s. Matijevići i s. Stupari. U napadu je učestvovala i jedna četa Ozrenskog partizanskog odreda. Neprijateljski bataljon (đomobran-

ska bojna), iako dobro utvrđen, potpuno je razbijen pretrpivši gubitke od preko 30 mrtvih i veći broj ranjenih. Zaplijenjena su 2 teška mitraljeza, oko 30 pušaka, više sanduka puščane municije i mnogo druge ratne opreme. Naši gubici —■ 1 mrtav i 3 ranjena[4]).

U toku novembra i decembra, usljed potpune pasivizacije četničkih snaga, i Birčanski odred se morao ograničiti na odbranu teritorije, te je izvodio manje diverzije na komunikacijama Tuzla — Zvornik i Tuzla — Kladanj, vršeći manje prepade i zasjede i kidajući TT-linije.

*

Stvaranje narodne vlasti počelo je odmah po oslobođenju Šekovića, kada je izabran narodni sud od borbenih seljaka koji je osudio zarobljene ustaše i žandare. Prvi narodnooslobodilački odbor izabran je početkom septembra. To je bio NOO za bivšu opštinu Šekovići. Otada pa kroz cio period narodnooslobodilačke borbe u Šekovićima je neprekidno postojala narodna vlast. Ni za vrijeme najvećih ofanziva na ovu teritoriju ona nije prestajala sa radom.

Tokom septembra izabrani su i seoski odbori po selima: Šekovići, Brajinci, Tupanari. U oktobru je izabran narodnooslobodilački odbor u Spreči za bivše opštine Papraća i Vacetina, kao i stuparskoj opštini (kladanjski srez).

Uporedo je stvarana i partijska organizacija. Kroz borbu su se vidjeli najbolji i najborbeniji borci koji su primani u Partiju. U vojsci i na terenu formirane su partijske ćelije. Krajem septembra oformljen je Mjesni komitet KPJ u Šekovićima, a u zgradi osnovne škole bio je Partijski dom, u kome je organizovana i čitaonica. Tu je bila i partijska tehnika. Redovno su izdavane radio-vijesti. Borci sa položaja, polazeći kroz Šekoviće, navraćali su u Partijski dom. Povremeno uveče davane su kulturno-zabavne priredbe, kojima je prisustvovalo po nekoliko stotinak seljaka i boraca sa položaja U Vlasenici je takođe postojala partijska organizacija, koja je bila vrlo aktivna: ona je organizovala rasturanje partijske štampe, vođenje usmene propagande, prikupljanje obaveštajnih podataka, prihvatanje prolaznika kroz Vlasenicu, brinula se za ranjene partizane koji su se liječili u bolnici itd.

Partijska organizacija i u odredu i na terenu neumorno je politički djelovala, borila se protiv propagande četničkog rukovodstva. Ona se u prvom redu borila protiv četničke izdaje i rovarenja, objašnjavala liniju naše borbe i ukazivala na perspektivu da se u borbi istraje do kraja.

Uporedo sa borbom protiv Nijemaca i ustaša, birčanski partizani morali su već od prvih dana ustanka da vode borbu protiv čet-

[4]) U ovoj borbi poginuo je husinski rudar Pejo Marković, za čiju je sahranu vezana pjesma »Konjuh-planinom«.

ničke izdaje u samim redovima ustanka. Četničko rukovodstvo je od početka nastojalo da se ne vodi borba protiv okupatora. »Vojvoda« Aćim Babić, bogati seljak od Han-Pijeska, uputio je odmah po oslobođenju Vlasenice pismo Nijemcima u Sarajevo, u kome im poručuje »da se on ne bori protiv njih i da ih ne smatra za neprijatelje, nego da se bori samo protiv ustaša koji progone Srbe«. Zandarmerijski major Jezdimir Dangić prešao je preko Drine u Bratunac oko 20. avgusta sa grupom oficira bivše jugoslovenske vojske i žandarma. Njegov prvi zadatak bio je da se razbije saradnja između partizana i četnika u borbi protiv okupatora. Razorni i direktno neprijateljski rad Dangića i njegovih oficira privremeno je odvojio dio ustaničkih snaga koje su u prvim danima ustanka bile pod partizanskom komandom. Nastala je teška borba protiv podmukle i razorne četničke propagande. Položaj Birča bio je takav da je on morao podnijeti sve nasrtaje te bjesomučne četničke propagande. Dangićevi oficiri, koji su se prebacivali iz Srbije, ostajali su u prvo vrijeme na prostoru Srebrenica — Vlasenica, po položajima oko Kladnja i Zvornika, rovareći među ustaničkim jedinicama. Četničke parole o »Srpstvu«, protiv »Turaka« i si. imale su izvjesnog uspjeha među sirovim seljačkim masama ustanika. Pored toga, četnička komanda dozvoljavala je pljačku i samovolju, što je privlačilo politički nesvjesne ljude na njihovu stranu. U ovakvoj situaciji birčanski partizani prihvatili su, pored borbe protiv okupatora i ustaša, nametnutu borbu protiv izdaje četničkih rukovodilaca, njihovog razornog rada i lažne propagande. Beskompromisno su se borili protiv cijepanja ustaničkih snaga, za svakog čovjeka — da ne pođe na put izdaje svoga naroda. Blizina Glavnog štaba partizanskih odreda za Bosnu i Hercegovinu, koji se od prvih dana oktobra smjestio u s. Milići, mnogo je doprinjela da se Birčanski odred uspješno suprotstavi četničkoj izdaji, rovarenju i propagandi, koja je bila najjača na ovom prostoru istočne Bosne. Isto tako, dobre veze sa susjednim partizanskim odredima, naročito Romanijskim, kao i sa partizanima u zapadnoj Srbiji, olakšavale su ovu borbu birčanskih partizana.

Glavni štab je nastojao da se stvori akciono jedinstvo sa četnicima i na njegovu inicijativu postignut je 1. oktobra sporazum između partizanske i četničke komande, prema kome je formiran zajednički privremeni Operativni štab od predstavnika partizanskih i četničkih odreda na teritoriji istočne Bosne. Predstavnici Glavnog štaba ulagali su sve napore da se sporazum sprovede u djelo. Međutim, po najvažnijoj tački sporazuma — preduzimanju zajedničkih operacija — četnički predstavnici su stalno zatezali. Oni su se slagali na riječima (pod pritiskom četničkih ustaničkih masa), ali, kad bi se praktično pristupilo pripremanju za neku akciju, onda bi oni uvijek u posljednji čas nešto izmislili i odustali. Tako se desilo sa pripremama za napad na Kladanj, Zvornik, itd. Jasno je bilo da Dangić i ostali četnički predstavnici nisu na djelu za sporazum. 16.

novembra održana je u Vlasenici zajednička konferencija, kojoj je prisustvovalo oko 100 partizanskih i četničkih predstavnika[6]). Partizanski predstavnici pokušali su i na konferenciji da održe jedinstvo i da pronađu put međusobnog sporazuma, ali Dangić je demonstrativno napustio konferenciju, zastupajući gledište da se ne treba boriti protiv Nijemaca, nego samo protiv ustaša i Muslimana. Tako do akcionog jedinstva nije došlo. Na konferenciji je raskrinkana izdaja i Dangićeva saradnja sa Nijemcima, a zajednički Operativni štab prestao je i formalno da postoji. Od tada pa do otvorene četničke izdaje nije prošlo mnogo vremena.

Ukupan rezultat borbi Birčanskog odreda do kraja 1941. bio je sljedeći: neprijateljski gubici — oko 330 ubijenih, 215 zarobljenih, preko 400 ranjenih — ukupno blizu 1000 neprijateljskih vojnika, podoficira i oficira izbačeno iz stroja. Zaplijenjeno je oko 800 pušaka, 11 puškomitraljeza, 7 teških mitraljeza, jedan protivtenkovski top i oko 100.000 puščanih metaka. Ustanički gubici — 33 mrtva i 49 ranjenih.

Odred je usljed djelimičnog osipanja i prelaza u četnike imao koncem 1941. nešto smanjeno brojno stanje. Njegov formacijski izgled bio je dva bataljona (po tri čete) i dvije samostalne čete — ukupno oko 500 boraca sa 450 pušaka, 3 teška mitraljeza i 5 puškomitraljeza.

No, jedan od najznačajnijih rezultata u prvoj godini ustanka je stvaranje komandnog kadra, koji se kalio i izrastao kroz borbu. U surovim ustaničkim danima iznikli su mladi komandiri seljaci, kao što su: Drago Melezović, Žarko Mitrović, Andrija Marković, Tešo Petrović, Žarko Vuković Pucar, Ljubo Savić, INieđo Lulić, Simo Lukić i drugi. Oni su naučili da uspješno rukovode stotinama boraca. Mada još nisu dobro znali da se snađu u složenijim situacijama, oni su umjeli dobro da postave zasjedu, da lukavo izvrše prepad, da čvrsto povedu jedinicu na juriš itd. Iznikli su mladi politički komesari seljaci, kao što su: Jovo Vasiljević, Danko i Miloš Vidaković, Stanko Menjić, Slobodan Savić, Zivko Ninić, Mladen Stevanović i drugi. Oni su se plameno borili protiv četničke izdaje i neumorno su bdjeli nad svakim borcem da bi ga sačuvali da ne poklekne ili da ne ode na put izdaje. U govoru su raspolagali sa malo riječi, ali su njihove riječi bile djela.

Tako je Birčanski partizanski odred ušao u drugu godinu oslobodilačkog rata.

*

[5]) Na konferenciji s partizanske strane bili su Rodoljub Čolaković, Svetozar Vukmanović Tempo, Slaviša Vajner Čiča, Cvijetin Mijatović Majo i dr., a sa četničke strane Jezdimir Dangić, Aćim Babić, major Todorović i dr.

Krajem decembra 1941. u istočnu Bosnu dolazi Vrhovni štab NOV i POJ sa Prvom proleterskom brigadom. U tom momentu situacija u ovoj oblasti nije bila dobra. Premda je u istočnoj Bosni dejstvovalo šest partizanskih odreda (Romanijski, Ozrenski, »Zvijezda«, Birčanski, Majevički i Kalinovački, ukupno oko 6.000 boraca) i postojala znatna slobodna teritorija, oficiri Draže Mihailovića, pod čijom je komandom bilo oko 4.000 četnika, bjesomučno su radili na razbijanju ustanka. Zbog toga je kod boraca u svim partizanskim odredima nastalo izvjesno kolebanje i osipanje. Dolaskom Vrhovnog štaba sa Prvom proleterskom brigadom spriječen je teror četnika nad stanovništvom, naročito nad muslimanskim, a akcije partizana protiv njemačkih i ustaško-domobranskih snaga ponovo su oživjele. Istočna Bosna postala je nova baza ustanka u Jugoslaviji. Ovakav razvitak događaja direktno je ugrožavao pozicije okupatora i NDH u vojnom, političkom i ekonomskom pogledu.

Izmijenjena situacija u istočnoj Bosni prinudila je njemačku komandu za Jugoistok da početkom januara 1942. pripremi ofanzivu (drugu po redu)[6]) u cilju ugušenja ustanka u istočnoj Bosni. Za ofanzivu su angažovane dvije kompletne njemačke divizije (342. i 718) i dijelovi 714. pd, zatim pet domobranskih pješačkih pukovnija, nekoliko ustaških bojnih, više artiljerijskih i drugih jedinica. Sve ove snage bile su pod komandom generala Badera, njemačkog komandujućeg generala u Srbiji. Zamisao njemačke komande bila je da koncentričnim napadima svojih snaga od Zvornika, Višegrađa, Sarajeva i Tuzle izvrše prodor u prostor Birča, Vlasenice i Sokoca, nabaci partizanske snage na besputne i snijegom zavijane planine Javor i Romaniju, i da ih tu uništi.

Vrhovni štab je blagovremeno otkrio namjere neprijatelja, pa je izdao uputstva da se izbjegavaju frontalne borbe i napadi vrše na bokove i pozadinu nastupajućih neprijateljskih kolona, da bi se stvorili uslovi za prebacivanje Prve proleterske brigade u prostor Foče i da se na tromeđi Bosne, Hercegovine i Crne Gore organizuje nova slobodna teritorija.

Nijemci su 14. januara otpočeli operacije napadom iz rejona Zvornika, a sutradan i od Tuzle, Sarajeva i Višegrađa. Preko teritorije Birča nastupale su tri njemačke kolone: lijeva kolona pravcem Zvornik — Vlasenica, srednja pravcem Capardi — Sekovići i desna Tuzla — Kladanj. Dakle, dvije kolone zahvatile su samo periferne dijelove Birča, dok je srednja kolona prodirala kroz središnji dio slobodne teritorije. Zajedno sa njemačkim kolonama nastupile su ustaške i domobranske formacije. Ispred desne i lijeve kolone, tj. na pravcu Zvornika i Kladnja, četnici su, po naređenju

[6]) Prva njemačka ofanziva, kao što je poznato, izvršena je u oktobru — novembru 1941, u zap. Srbiji i glavni deo naših snaga sa Vrhovnim štabom napustio je Užice i prebacio se u Sandžak, u decembru 1941. g.

svoje komande, napustili položaje, i tako su Nijemci na ovim pravcima nastupali bez otpora. Na pravcu srednje kolone Birčanski partizanski odred vodio je nekoliko dana uporne borbe i uspio da kretanje Nijemaca uglavnom ograniči na komunikaciju Capardi — Šekovići — Vlasenica. Jedan domobranski bataljon, koji je kao desna pobočnica srednje kolone, pokušao da nastupi van komunikacije, tj. dublje kroz sela i preko brda, ali je potpuno razbijen i naneseni su mu veliki gubici. Jedna njegova ojačana četa, koja je bila doprla do s. Petrovići i tu zanoćila, kompletno je zarobljena, a druga četa nekoliko dana docnije raspršena i dijelom zarobljena na brdu Borogovo, gdje je pokušala da stvori uporište. Ukupno je zarobljeno oko 180 vojnika, podoficira i oficira, a zaplijenjeno 11 puškomitraljeza, 2 teška mitraljeza, 2 minobacača i oko 150 pušaka, kao i druge vojničke opreme. Pored ovog, glavna neprijateljska kolona duž komunikacije pretrpjela je ozbiljne gubitke od naših udara i prepada po njenim bokovima. Samo kod Seliškog polja Nijemci su imali oko 10 mrtvih i više ranjenih. Gubici Birčanskog odreda bili su 6 mrtvih i 10 ranjenih. Sem toga Nijemci su ubili 10 seljaka, koji su zatečeni kod kuće duž druma Šekovići — Vlasenica.

Nijemci su obustavili operacije 23. januara i počeli sa povlačenjem u polazne garnizone, čime je druga neprijateljska ofanziva bila završena. Vrhovni štab sa Prvom proleterskom brigadom prebacio se u prostor Foče. Duž komunikacija i u glavnim naseljima Nijemci su ponovo uspostavili ustaško-domobransko uporište. No, za kratko vrijeme većina tih uporišta biće likvidirana našim snagama i veći dio slobodne teritorije u istočnoj Bosni ponovo će biti uspostavljen, a u širem prostoru Foče i na tromeđi Bosne, Hercegovine i Crne Gore stvoriće se još veća slobodna teritorija.

Pokušaj Nijemaca da opkole i unište partizanske snage završio se, dakle, neuspjehom, što je u svojim povjerljivim izvještajima priznala i sama njemačka komanda.

Prvog marta 1942. prebacio se u Birač Majevički partizanski odred, koji je, poslije mučkog napada četnika na štab odreda u Vukosavcima i nakon višednevnih krvavih borbi, bio prisiljen da privremeno napusti svoju teritoriju. Majevički odred, jačine nešto više od 200 boraca, boravio je na terenu Birča oko mjesec i po dana i zajedno sa Birčanskim odredom izveo nekoliko uspješnih akcija. Potom je otišao na Romaniju i uključen u Grupu udarnih bataljona, od kojih je docnije formirana Šesta istočnobosanska proleterska brigada.

U martu je na prostor Vlasenice stigla Prva proleterska i dijelovi Druge proleterske brigade. Sa svim ovim snagama (uključujući Birčanski i Majevički odred) preduzeta je akcija čišćenja teritorije Vlasenica — Srebrenica od Dangićevih četnika. Četnički oficiri pobjegli su preko Drine u Srbiju, a većina domaćih četnika ostala je i predala se partizanima. Odmah iza toga formirane su

jedinice dobrovoljačke vojske sa nekoliko bataljona, u čiji sastav su ušli bivši četnici[7]) (sela Zalukovik, Cikote, Papraća).

Krajem marta počela je treća neprijateljska ofanziva u istočnoj Bosni, poznata pod imenom »Francetićeva ofanziva«. Proleterske brigade odstupile su ka Foči, gdje je bio drug Tito sa Vrhovnim štabom. Birčanski odred u višednevnim borbama uspio je da odbaci ustaško-njemačke kolone koje su sa tri pravca (od Vlasenice, Capardi i Tuzle) pokušale da nastupaju na slobodnu teritoriju odreda — prema Šekovićima. Uz pomoć Majevičkog odreda najprije su odbačene neprijateljske kolone koje su od Capardi preko Papraće i od Stupara preko Bijelog Polja pokušale upad na našu teritoriju, a zatim su naše snage koncentrisane prema Vlasenici, protiv Francetićevih ustaša. No, ustaške bojne, ne uspjevši sa prodorom ka Šekovićima, zadovoljile su se gonjenjem četnika prema Drini.

U aprilu su vođene uspješne borbe protiv ponovih pokušaja ustaško-đomobranskih snaga da prodru na slobodnu teritoriju Šekovića.

Svuda okolo četnici su sklapali sa Nijemcima sporazume o primirju i zajedničkoj borbi protiv partizana. Slične sporazume postizali su i sa ustaško-domobranskim komandama.

U maju je došlo do otvorenih borbi sa četnicima u Spreči, kada je »vojvoda« Dušan Kovačević sa »svojom vojskom« izvršio mučki napad na operativni dio štaba odreda u Sajtovićima. Napad je odbijen i poslije toga nastavljene su borbe sa svim okolnim četnicima (Papraća, Cikote, Stupari). Odred sa svoja dva smanjena bataljona i dvije proleterske čete — ukupne jačine oko 400 boraca — bio je sabijen na malu teritoriju opštine Šekovića, u prečniku 20 kilometara, koja je kao ostrvce bila u moru četničkih, ustaško-domobranskih i njemačkih uporišta. Svakodnevne borbe na stiješnjenom prostoru, uz to glad i duga perspektiva rata, kao i neobrađena zemlja koja je čekala, sve je to imalo negativnog odraza na moral boraca.

U tom najkritičnijem momentu stiže u Šekoviće (28. V) Grupa udarnih bataljona, od kojih docnije (2. VIII) formirana Šesta istočnobosanska proleterska brigada, u čiji sastav su ušle i dvije proleterske čete Birčanskog odreda.

Od dolaska 6. brigade u Šekoviće pa sve do proljeća 1944. dakle skoro dvije pune godine, odred je bio zajedno sa brigadom (sem povremenih perioda, kad je brigada odlazila na druge zadatke van teritorije odreda). Zbog toga se borbe odreda teško mogu odvojiti od borbi koje je vodila 6. brigada u birčanskom kraju.

Petnaestog juna 1942. odred, zajedno sa grupom udarnih bataljona učestvuje u napadu na Vlasenici i okolna ustaška uporišta —

[7]) Dobrovoljački odred nije bio duga vijeka, u aprilu se raspao, većina se vratila **u** svoje bivše četničke jedinice, a jedan dio (Milićani i Zalukovčani) stupili su u partizane.

Milice i Han-Pogled. Premda napad na Vlasenicu nije uspeo, rezultati ove akcije bili su znatni. Na Han-Pogledu je potpuno razbijena jedna četa crne legije, koja je pored ostalog imala 30 mrtvih. Čete Birčanskog odreda hrabro su se borile zajedno sa borcima 6. brigade.

Poslije ove akcije brigada i odred ograničili su se na zaštitu slobodne teritorije, izvodeći povremeno manje akcije u svrhu prikupljanja hrane. Težište rada u toku ljetnih mjeseci bilo je na ideološko-političkom i vojnostručnom uzdizanju boraca u brigadi i odredu. Održano je i šire partijsko savjetovanje, kome su prisustvovali, pored komunista iz jedinica, i komunisti sa terena. Uspostavljene su veze sa terenskim radnicima na Romaniji, Majevici kao i sa tuzlanskom partijskom organizacijom. Politički rad na terenu Šekovića je oživeo. Pored jačanja partijske i skojevske organizacije, posvećena je pažnja i organizaciji AFŽ-a. U svim selima funkcionisali su narodnooslobodilački odbori. Hrana u Šekovićima prikupljana je isključivo na dobrovoljnoj osnovi. A hrane je bilo malo, tek za ranjene i bolesne drugove. Borci su se često hranili »džanarikama«. Ali bez obzira na sve teškoće, moral boraca i u odredu i u brigadi bio je na visini. Skoro svake večeri u Šekovićima su pored velike partizanske vatre davane priredbe, a 2. avgusta na veoma svečan način obavljeno je proglašenje Grupe udarnih bataljona za Šestu brigadu. Ovo proglašenje izvršio je, prema naredbi Vrhovnog komandanta delegat Centralnog komiteta Svetozar Vukmanović Tempo.

U vremenu od 20 do 25. avgusta neprijatelj je iz rejona Tuzla — Zvornik — Vlasenica izvršio lokalnu ofanzivu na Birač. U ofanzivi su učestvovale znatne neprijateljske snage (oko 10.000 ljudi, ali su rezultati bili nikakvi, jer se 6. brigada uspjela povući na Milan planinu, a odred je uspješno manevrisao na teritoriji Šekovića. Neprijatelj se zadržao svega 3—4 dana i povukao se, a četnici su pokušali da uspostave svoju vlast u Šekovićima. Birčanski odred, koji je za to vrijeme bio rasut po grupama, brzo se prikupio i razjurio četnike, koji su odstupili bez borbe tamo odakle su i došli.

Dvanaestog septembra 6. brigada se prebacila na Majevicu i docnije u Srem. Rastanak odreda sa brigadom na Bunariću u Bišini bio je dirljiv i tužan. Brigada se vratila u Birač tek decembra. U tom periodu, bez 6. brigade, odred je preživeo svoje najteže dane. Svakodnevno je bio izložen napadima lokalnih četnika, a u novembru su romanijski četnici Save Derikonje izvršili veliku ofanzivu na odred i slobodnu teritoriju Šekovića. Pred mnogostruko nadmoćnijim neprijateljem odred se poslije višednevnih borbi povukao u šumu Bišinu, i poslao kurire na Majevicu, tražeći pomoć od 6. brigade. Brigada je odmah krenula u Šekoviće i stigla u najtežem trenutku kad je odredu prijetila opasnost uništenja, a četnička osveta

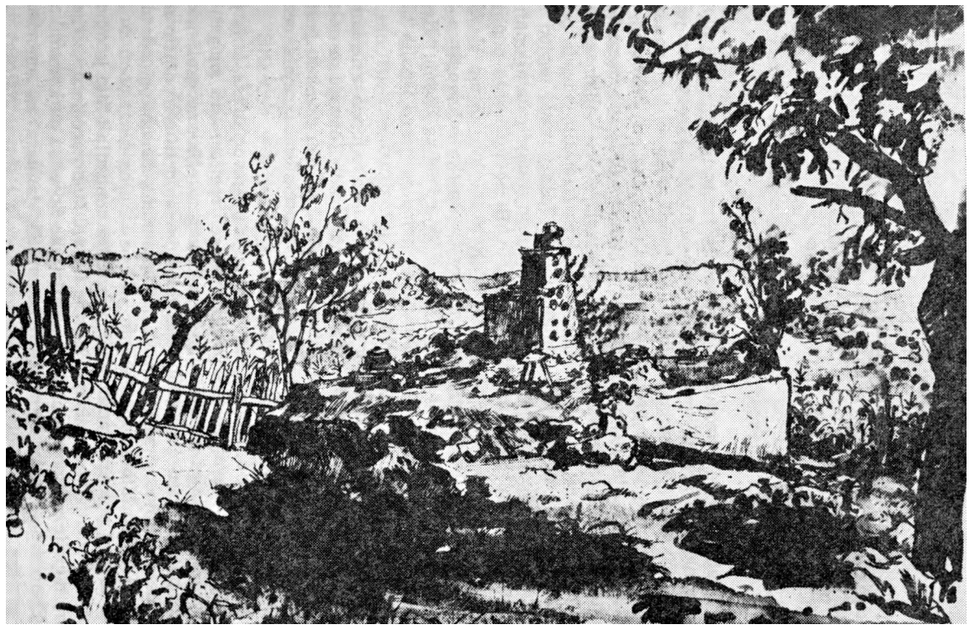

Ismet Mujezinović: Pejsaž iznad Đokića zgarišta

nad golorukim narodom bjesnila po birčanskim selima (ubijeno je oko 40 ljudi iz pozadine, mahom starijih). Brigada je protjerala četnike, koji je zapravo nisu smjeli ni dočekati, a narod je otada još dublje zavolio svoju Šestu brigadu. Sa brigadom je došao i Sremski partizanski odred, čiji je jedan bataljon ušao u sastav brigade, i Majevički partizanski odred. Glavni dio ovih snaga poslije kraćeg predaha, krenuo je na Romaniju u potjeru za četnicima. Dio snaga ostao je u Šekovićima i zajedno sa Birčanskim odredom razoružavao okolne četnike. To je bio kraj decembra.

*

U januaru 1943. produženo je čišćenje teritorije Birča od okolnih četnika. Za kratko vrijeme, skoro bez otpora, razoružano je u Spreči, Cikotama i Stuparima oko 150 četnika. Sredinom januara, poslije uspješne akcije protiv romanijskih četnika, u Šekoviće se vratila i 6. brigada, sa novoformiranim Romanijskim odredom, koji je ubrzo kao jedan bataljon ušao u sastav brigade. Veliki snijeg i jaka zima smanjili su aktivnost brigade i partizanskih odreda protiv okupatorskih posada duž komunikacija. Zato je ovaj period iskorišćen za sređivanje naših snaga, formiranje novih bataljona[8]) i veoma intenzivan i svestran politički rad. Birač je postao ponovo vojnički, politički i kulturni centar za cijelu istočnu Bosnu. U selu Šekovićima nalazilo se najviše partijsko i vojničko rukovodstvo — Pokrajinski komitet KPJ i Glavni štab NOV i POJ za Bosnu i Hercegovinu. Formiran je partijski kurs, na kome su pored ostalih bili predavači Rodoljub Čolaković, Hasan Brkić i drugi.

Narodnooslobodilački odbor u Šekovićima imao je vlast ne samo na oslobođenom dijelu teritorije već i mnogo dalje. Mnogi su dolazili čak sa Romanije da bi riješili neki spor i si. Karavani su često išli na Majevicu po hranu, a tamo je neprekidno strujala veza preko Save između Srema i Semberije.

U ovom periodu pojavila se i epidemija pjegavog tifusa, koja je zahvatila gotovo sve jedinice. Velika koncentracija naših snaga[9]) i jako slabi smeštajni uslovi, kao i nedovoljno efikasne sanitetske mjere, pospješili su ovu epidemiju, tako da je od tifusa pomrlo na desetine drugova, među kojima i komandant Sremskog odreda Stanko Lužajić Milan.

U drugoj polovini januara zima je nešto popustila i bilo je omogućeno izvođenje većih akcija. Zato je Glavni štab naredio da se napadnu neprijateljska uporišta u dolini rijeke Spreče i na komunikaciji Zvornik — Tuzla. Napad je izveden 25. januara na uporišta

[8]) U Šestu brigadu ušao je i jedan bataljon Birčanskog odreda.

[*]) U Birču su u to vrijeme bile na okupu ove snage: Sesta brigada, Sremski, Majevički i Birčanski odred — ukupno oko 2.000 partizana.

Rudnik, Capardi, Osmaci, Bulatovci i Memići. Napad je samo djelimično uspio, jer glavno neprijateljsko uporište Capardi nije zauzeto. Poslije izvršenog napada Sremski i Majevički odred produžili su na Majevicu, a veći dio snaga Šeste brigade i Birčanskog odreda zadržao se u Spreči prema neprijateljskim uporištima. I pored nepotpunog uspjeha, ovaj napad je ozbiljno uzdrmao neprijateljska uporišta u dolini Spreče i duž komunikacije Tuzla — Zvornik. Neprijatelj iz Tuzle morao je da uputi nova pojačanja, kojima je bezuspješno pokušavao da odbaci naše snage od ceste. On nije bio u mogućnosti da angažuje veće jedinice, jer su sve njegove snage bile upotrijebljene u četvrtoj ofanzivi, u borbama sa glavninom Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

Noću između 11. i 12. februara nekoliko bataljona Šeste brigade i Birčanskog odreda izvršili su snažan napad na neprijateljska uporišta u Kalesiji i Prnjavoru. Žilav otpor neprijatelja savladan je do zore i u oba uporišta spaljene su zgrade koje su služile za smještaj vojske (žandarmerijska stanica, opština i slične zgrade). Ovo je učinjeno kao odmazda zbog čestih zasjeda našim komorama koje su se prebacivale iz Šekovića na Majevicu i obratno.

Noću 10/17. februara bataljoni Šeste brigade i Birčanskog odreda napali su neprijateljska uporišta na komunikaciji Tuzla — Kladanj. Poslije slabijeg otpora neprijatelja zauzeti su Stupari i sva okolna uporišta (Matijevići, Brgule itd). Prekinuta je šumska željeznička pruga Stupari — Zivinice i oštećen vodovod koji je Tuzlu snabdijevao vodom. Zauzimanjem Stupara stvoreni su povoljni uslovi za dejstvo prema Kladnju i naročito prema Zivinicima, odnosno Tuzli, na što je neprijatelj bio posebno osjetljiv. Cijela ova akcija izvedena je radi izvršavanja naredbe Vrhovnog komandanta da sve jedinice NOV i POJ pojačaju svoju aktivnost protiv neprijatelja i na taj način olakšaju glavnini naše vojske teške borbe koje je vodila u periodu četvrte ofanzive neprijatelja.

Bitka na Neretvi, koja je otpočela sredinom februara, sve se više razgarala. Odjeci artiljerijskog dvoboja u jutarnjim i večernjim časovima čuli su se preko Romanije čak do Vlasenice i Birča. To je još više pokretalo na akciju ne samo naše štabove već i svakog borca. 22. februara, preko »Slobodne Jugoslavije«, prenijeto je novo naređenje Vrhovnog komandanta da... »drug Iso odmah sa drugovima dođe tamo gdje su se Fići smrzle noge«. To znači da je Šestu brigadu trebalo orijentisati prema Igmanu — Jahorini i tako rasteretiti pritisak neprijatelja na našu glavninu.

Po svemu sudeći i okupator je dešifrovao ovaj poziv Vrhovnog štaba, pa je već 25. februara počeo sa pripremama napada udruženih četnika, ustaša i domobrana prema teritoriji Birča, gdje se nalazio »drug Iso«, odnosno 6. brigada. Neprijatelj nije mogao da skupi svojih snaga i bio je prisiljen da glavnu ulogu u napadu povjeri četnicima.

U cilju razbijanja ove četničke ofanzive, kao i ubrzanja pripreme za pokret prema Igmanu, naređena je koncentracija Šeste brigade u Šekovićima, čiji su se djelovi nalazili i na Majevici.

Borbe sa četnicima i djelimično sa ustaško-domobranskim snagama trajale su od 2. do 5. marta. Glavna kolona u jačini oko 1200 romanijskih četnika Save Derikonje napala je od Milan planine na Trnovo i doprla do sela Strmice. Pomoćna kolona, u jačini od oko 600 četnika Rajka Čelonje od Dervente napadala je preko Cikota na Stolice, nedaleko od samog naselja Šekovići.

Šesta brigada je manjim snagama na Borogovu sa uspjehom suzbila ispade slabijih ustaško-domobranskih snaga iz Spreče, a glavninu orijentisala u protivnapad na romanijske četnike. Birčanski odred je dobro organizovanom zasjedom na Stolici dočekao pomoćnu četničku kolonu. U žestokim dvodnevnim borbama neprijatelj je potpuno razbijen i odbačen od Šekovića. Imao je oko 80 mrtvih.

Poslije uspješnog razbijanja četnika, brigada je nakon kraćih priprema krenula u pravcu Romanije i Igmana da izvrši naređenje Vrhovnog štaba. U Birču je ostao Birčanski odred, na Majevici Majevički, a Sremski odred je bio povremeno na teritoriji oba odreda, što je zavisilo od potreba i razvoja situacija. No, nakon 10 dana brigada se ponovo vratila u Šekoviće. Razloga za povratak, odnosno privremno odustajanje od pokreta prema Igmanu ih Jahorini bilo je više, ah dva su bila osnovna: prvo, prelaz preko komunikacije Sarajevo — Višegrad (pruga i put) bio je riskantan, jer štabu brigade nije bila jasna situacija na prostoriji južno od rijeke Prače. Drugi razlog, možda još jači, bio je taj što bi iznenadnim odlaskom brigade sa teritorije Birča i istočne Bosne, koja je poslije toliko žrtava i napora donekle konsolidovana kao baza za dalje širenje ustanka, morala ostati ta teritorija nedovoljno obezbijeđena. I tako se Šesta brigada ponovo našla na teritoriji Birča. U povratku je usput likvidirala nekoliko ustaških uporišta na cesti Vlasenica — Zvornik (Milići, Zaklopača).

Dvadeset i petog marta u Šekoviće je stigao Majevički odred i toga dana formirana je Grupa majevičkih bataljona, odnosno Prva majevička brigada, kasnije Petnaesta majevička. U međuvremenu Sremski odred neprekidno je rastao, jer su pristizali novi borci iz Srema. Predstojalo je i formiranje Prve sremske brigade.

Na taj način Šesta i Majevička mogle su sada da se pokrenu sa terena istočne Bosne, jer njihovim odlaskom ova teritorija ostaje i dalje zaposjednuta i branjena znatnim našim snagama. Tako je 28. marta donijeta definitivna odluka da Šesta i Majevička krenu prema Romaniji i dalje u susret glavnini. U Birču je ostavljen četvrti (birčanski) bataljon Šeste brigade da zajedno sa odredom obezbjeđuje teritoriju. Na Majevici je formirano jezgro novog Majevičkog odreda, a tamo će za prvo vrijeme boraviti i Sremski odred.

U periodu od 28. marta pa do povratka Seste i Petnaeste brigade (krajem juna) u Birču nije bilo značajnijih borbi, sem što je u aprilu odbijen ispad kladanjskih ustaša, a početkom maja vođene borbe sa ustaško-domobranskim jedinicama koje su iz Vlasenice vršile ispad prema Šekovićima. Najznačajnija akcija udruženih snaga Birčanskog i Sremskog odreda bila je zauzimanje Srebrenice, koja je nakon izvlačenja plijena napuštena.

Šesta i Petnaesta majevička brigada vratile su se u Birač krajem juna, a tada se u širem rejonu Vlasenica, Zvornik, Kladanj nalazila i naša glavnina sa Vrhovnim štabom. Kada su se naše snage probile sa Sutjeske na Romaniji, otpočele su snažnu ofanzivu na istočnu Bosnu i munjevitim napadima, krećući se u više kolona, ovladale čitavim prostorom u istočnoj Bosni između Romanije i Tuzle. Za svega nekoliko dana oslobođeni su: Han-Pijesak, Olovo, Vlasenica, Srebrenica, Zvornik, Kladanj, Stupari. Tako su naše jedinice svojim desnim krilom izbile na Drinu u širem rejonu Zvornika i zaustavile se na samoj granici Srbije, a lijevim krilom doprle do Zivinica, tj. nadomak Tuzli. Formirane su dvije nove divizije naše vojske — 16. vojvođanska i 17. istočnobosanska u koju je ušla i Šesta i 15. brigada.

Njemačka komanda bila je ošamućena. Relativno mirna istočna Bosna ponovo je postala za okupatora nesigurna, a veoma značajan industrijsko-rudni bazen Tuzla bio je ugrožen. Zbog toga su Nijemci na vrat na nos pojačavali svoje posade, a u Tuzli hitno prebacili 369. »vražju« diviziju, koja je učestvovala u petoj ofanzivi neprijatelja. Njemačka avijacija ponovo se aktivirala i svakodnevno bombardovala našu slobodnu teritoriju, naročito Birač, gdje su bili koncentrisani naši ranjenici.

Od 13. do 20. jula izvršena je nova njemačko-ustaška ofanziva. Neprijateljske kolone krenule su iz šireg rejona Tuzle, a glavni napad bio je upravljen na Šekoviće, gdje se nalazila Centralna bolnica. Poslije višednevnih borbi neprijateljska ofanziva je razbijena i većina ranjenika je spaseno. Neprijatelju je ipak pošlo za rukom da otkrije neke baze gdje su bili skriveni teški ranjenici i tom prilikom poginulo je oko 100 naših ranjenika.

Po razbijanju neprijateljske ofanzive izvršena je dekoncentracija naših snaga. Glavnina sa Vrhovnim štabom odlazi za Bosansku krajinu, 16. vojvođanska i dio 17. divizije prebacuje se na prostor Majevica — Posavina, a nakon nekoliko dana, pošto se popunila i sredila, i Šesta brigada odlazi u sastav 17. divizije. U Šekovićima ostaje Birčanski odred.

Jedinice koje su ostale na prostoru istočne Bosne ubrzo šire slobodnu teritoriju. U periodu avgust — septembar oslobođene su skoro sve varošice i gradovi: Vlasenica, Kladanj, Srebrenica, Zvornik, Bijeljina, Bos. Šamac, Modriča, Gradačac, Gračanica. Krajem septembra (29.) izvršen je napad na Tuzlu koja je već 2. oktobra

oslobođena. Po oslobođenju Tuzle priliv boraca u naše jedinice bio je masovan, naročito rudara i drugih radnika iz Tuzlanskog bazena. Formirano je nekoliko novih brigada i odreda, među kojima i 19. birčanska brigada.

U partizanskom Birču politički život je veoma intenzivan. Od djeteta do starca — sve je na ovaj ili onaj način uključeno u borbu. Formirana je i pionirska divizija sa nekoliko pionirskih brigada. Naročito intenzivan rad razvile su organizacije SKOJ-a i AFŽ-a.

Početkom decembra počela je šesta neprijateljska ofanziva na istočnu Bosnu. Nijemci su pokrenuli svoje kolone u napad skoro na isti način kao i u vrijeme druge neprijateljske ofanzive, januara 1942. Od Sarajeva, Višegrada, Zvornika i Tuzle kretali su se duž komunikacija sa ciljem da snage našeg Trećeg korpusa nabace na planinski prostor Romanije i planine Javor. Ovog puta kretali su se i van puteva, jer snijega nije bilo mnogo, sem u planinskom dijelu.

Neprijatelj sa terena Tuzle napadao je u tri kolone: srednjom (najjačom) pravcem Capardi, Šekovići, Vlasenica, desnom na Kladanj i lijevom od Zvornika na Vlasenicu.

Njemačka kolona koja je nastupala preko Šekovića bila je u trodnevnim borbama na brdu Betanj do nogu potučena — oko 400 mrtvih i ranjenih. U toj borbi, pored Šeste brigade, koja je najzaslužnija za našu pobjedu, učestvovale su i ostale brigade 17. divizije, kao i neke druge jedinice Trećeg korpusa, među njima Devetnaesta birčanska brigada i Birčanski partizanski odred, čiji udio u pobjedi, s obzirom na izvrsno poznavanje terena, nije bio mali.

Naša pobjeda na Betnju natjerala je Nijemce da obustave i odgode ofanzivu sve do pod kraj decembra kada su ponovo pokušali da razbiju divizije našeg Trećeg korpusa, ali i ovoga puta bez uspjeha.

*

Poslije šeste ofanzive njemačka komanda je objavila saopštenje 0 »potpunom uništenju i razbijanju komunističkih bandi u istočnoj Bosni«. Međutim, to saopštenje bilo je potpuno lažno. Uostalom, ono je ubrzo demantovano na veoma očigledan način, jer su već u prvoj polovici januara jedinice Trećeg korpusa poduzele snažnu protivofanzivu i povratile skoro svu izgubljenu teritoriju. Od 16. do 20. januara naše jedinice ponovo su vodile borbe za Tuzlu. U žestokim uličnim borbama neprijatelj je bio sabijen u bunkere i tvrde zgrade, 1 samo ga je spasio pojačanje koje je pristiglo iz Doboja. Tako su četvrtog dana borbi naše brigade odustale od daljih napada. Ali, iako napad na Tuzlu vojnički nije uspio, on je politički mnogo značio, jer je pokazao da naše snage u istočnoj Bosni ne samo da nisu uništene nego su toliko jake da su sposobne da izvedu ovako krupnu akciju kao što je napad na grad Tuzlu.

Birač je ponovo najsigurniji dio slobodne teritorije. U Vlasenici je smješten štab Trećeg korpusa, u Šekovićima Oblasni komitet Partije. Tu je i naša štamparija koju smo izvukli iz Tuzle. Štampaju se mnoge brošure, a nedjeljni list »Front slobode« redovno izlazi. U s. Brajinci (zaseok Mihajlovići) smještena je korpusna bolnica.

Krajem marta počela je sedma neprijateljska ofanziva, koja je trajala, sa manjim prekidima, sve do avgusta. U toj ofanzivi uži dio Birča, a naročito sela Brajinci i Šekovići, potpuno je spaljen, a mnogo naroda pobijeno. Na stotine djece, žena i staraca živi su spaljivani u kućama. Nosilac neprijateljske ofanzive bila je zloglasna 13. SS divizija, ojačana ustaškim i četničkim formacijama. Neprijateljska taktika bila je ovog puta izmijenjena, tj. poslužili su se našim iskustvom i prilično uspješno primenjivali partizansku taktiku iznenadnih napada, prepada, zasjeda. U našu pozadinu ubacivali su tzv. »trupove«, koji su dočekivah naše patrole i manje jedinice, a ponekad prepadima uznemiravali i krupnije jedinice i štabove.

Glavni teret borbi u sedmoj neprijateljskoj ofanzivi nosile su 27. i 38. divizija Trećeg korpusa, dok su 17. divizija krajem maja, a nešto docnije i vojvođanske divizije (16. i 36) napustile teritoriju istočne Bosne radi prelaska u Srbiju.

Najzad je 13. SS divizija, pod udarcima snaga Trećeg korpusa bila potpuno razbijena. U prvoj polovici septembra esesovci su se počeli masovno predavati. 17. septembra oslobođena je Tuzla i to je bilo njeno konačno oslobođenje.

Iz Birča u Tuzlu prelazi štab Trećeg korpusa, Oblasni komitet Partije, kao i sve ostale ustanove. Šekovići su sada duboka pozadina na našoj slobodnoj teritoriji i Birčanski odred je bez teškoća hvatao i razgonio manje četničke grupe.

U decembru su četnici Draže Mihailovića, koji su protjerani iz Srbije, pokušali da zagospodare teritorijom istočne Bosne. Svoju ofanzivu otpočeli su preko Romanije na Vlasenicu, Šekoviće i dalje ka Tuzli, gdje su definitivno razbijeni i protjerani prema Ozrenu i Trebavi. Prije toga, glavna četnička kolona pretrpjela je težak poraz u Šekovićima, što je, svakako, uslovilo i njihovo definitivno razbijanje pred Tuzlom. U ovoj borbi Birčanski odred je vrlo uspješno sadejstvovao sa brigadama 27. divizije. Ujedno to su bile i posljednje borbe odreda, a i kraj borbi u Birču.

*

U periodu januar — februar jedinice Trećeg korpusa i Druge armije (koja je krajem 1944. kod Zvornika prešla iz Srbije u istočnu Bosnu) vodile su borbu protiv njemačke 22. ojačane divizije, koja se od Romanije preko Vlasenice i Zvornika probijala ka Bijeljini.

Ovim borbama bio je zahvaćen samo periferni dio Birča, jer je glavna bitka vođena u dolini Drine, na odsjeku Drinjača — Kozluk. Desetkovana 22. divizija uspjela se probiti u Bijeljinu i dalje ka »sremskom frontu«, a snage Trećeg korpusa orijentisane su u napad na Sarajevo, koje je oslobođeno 6. aprila.

U proljeće 1945. Birčanski odred prestao je i formalno da postoji, pošto su jedinice OZNE i KNOJ-a preuzele, pored ostalog, i ulogu hvatanja četničko-ustaških bandi. U Birču nastaje period obnove, podizanje krova nad glavom, proljetna sjetva, zanavljanje stočnog fonda itd.

Partizanski Birač i njegov odred borio se neprestano od početka ustanka 1941. do oslobođenja 1945. godine. Za sve vrijeme borbe odred je imao svoju slobodnu bazu (Šekoviće), koju okupator nije mogao osvojiti. Za 4 godine borbe neprijatelj nije mogao ni 40 dana da se održi u Šekovićima, računajući sve njegove ofanzive, prolaske i boravak. S druge strane, Šekovići su bili glavni centar za naše bolnice, najsigurnije mjesto za smještaj štabova i drugih ustanova, a mnoge naše brigade za vrijeme prolazaka i predaha na svom borbenom putu mogle su u Šekovićima i u Birču da se na miru odmore i osvježe.

Partizanski Birač bio je značajan izvor popune ne samo svoga odreda i 19. birčanske brigade već i drugih jedinica koje su boravile na njegovim terenima, a posebno Šeste brigade, za koju je najviše i bio vezan.

Veličinu i doprinos naroda Birča našoj borbi ilustruju, pored ostalog, i ovi podaci: u toku rata poginulo je s puškom u ruci blizu 1000 boraca, a izginulo je oko 4000 ljudi u pozadini. Birač je dao oko 350 nosilaca »Spomenice 1941.« i 3 narodna heroja.

Miloš ZEKIC

BOSNA JE NASLA SVOJ PUT

Mračan je bio i trnovit dugi put bosanske istorije. Granična zona istočne i zapadne kulture, poprište vjekovnih, nekad otvorenih a nekad latentnih, borbi između Carigrada i Rima, između Fanara i Vatikana; sukobi i borbe između islama i zapadnog kršćanstva, koji su ponekad poprimali najvarvarskije oblike: ratno poprište silnika sa Istoka i Zapada: feudalno gospodarstvo uzurpatora nad bosanskim kmetom; od vijekova većinom tuđa, rijetko kad svoja, a nikad narodna. Zapadna Evropa šalje joj 1878. svoga mandatora da tu »divljinu balkansku« smiri i kultiviše i zastupa zaista novo doba, kulturnijeg evropskog isisavanja ne samo žive Bosne nego i njezinih dotle netaknutih prirodnih blaga. Tako postajemo postepeno svi kmetovi ovog mandatora. Netrpeljivost vjerska postaje uglađenija, evropskija, ali zato dublja i otrovnija, začinjena nacionalnim zaoštravanjima i sukobima.

Kad se mislilo da je stvaranjem Jugoslavije nastupio novi period, u kome će Bosna naći rješenje svojih problema i lijeka svojim ranama, tada baš nastupa najteže razočarenje. Na mjesto formalno oslobođenog kmeta stvara se rapidno zemljoradnički proletarijat, a uvode se svi oblici gospodarskog iscrpljivanja. Oni režimi koji su u burna vremena društvenih previranja XX vijeka svim silama sprječavali širenje pismenosti i prosvijećenosti u našem narodu, ti su režimi ponijeli najtežu odgovornost pred svojim potomstvom, a to su režimi jugoslovenske reakcije, grube, kratkovide, nasilničke. Nova Rusija je mogla za deset godina likvidirati nepismenost u svojoj ogromnoj državi; naša Narodnooslobodilačka vojska mogla je u pojedinim srezovima naše krvave Krajine da svede nepismenost na minimum i za vrijeme najkrvavijih borbi na život i smrt, a sa najkrvoločnijim neprijateljima u svojoj krvavoj istoriji, a

»srpski« režimi bivše Jugoslavije dogurali su dotle da su poslije 23 godine njihova vladanja bosanski Srbi i Muslimani spali na posljednje mjesto u tablici pismenosti svih evropskih naroda.

U beskonačnost bi nas odvelo nabrajanje svih zala i nesreća kojima su vlastodršci, domaći i strani, kroz vijekove trovali naše odnose, a svemu radnom svijetu ovih dviju pokrajina sisali krv, da je vazda imalo suviše malo za živjeti, a dovoljno za umrijeti. I tako međusobno zatrovani, ekonomski oslabljeni, nepismeni i neprosvijećeni dočekasmo dane najstrašnijih iskušenja u svojoj isto rij i.

Oni koji su odvajkada smatrali Balkan ne samo domenom svojih imperijalističkih interesa nego i budućom domovinom njihovog potomstva — a to su imperijalisti germanski i italijanski, oni su u svom najnovijem narodnom i kulturnom izobličenju — fašizmu — stvorili planove za istrebljenje naših naroda. Za taj su plan našli u našoj zemlji izrode i moralne nakaze svih vrsta, koji su sebi dali ime ustaše i koji je trebalo da istrijebe Srbe iz ove nakaze državne što se zove Nezavisna. Srbi se, na poziv Komunističke partije Jugoslavije, digoše na otpor i ustanak i to baš najviše u ovim klasičnim krajevima kmetstva i porobljavanja, ali i narodnog otpora i buna. Time je dat prvi udarac podlim planovima neprijatelja da nas uništi uzajamnim istrebljivanjem na osnovu vjerske i nacionalne netrpeljivosti.

Kad se nad gnusnim zločinima klanja, prisilnog prevjeravanja, pokrštavanja i preimenovanja Srba i Jevreja uzbunila na koncu savjest i našeg bosanskog hodže, koga su varvari civilizovane fašističke Evrope smatrali najnepismenijim i najprimitivnijim slugom božijim, onda je to bio drugi još ubjedljiviji znak buđenja Bosne i Hercegovine. U redove Narodnooslobodilačke vojske — koju su u početku sačinjavali u ogromnoj većini Srbi, a moralnu i materijalnu podršku su joj davali svi napredni i slobodoljubivi ljudi, — počeše sve više pristupati i Muslimani i Hrvati Bosne i Hercegovine. Tako posljednji udarac civilizovane reakcije — fašizma — udarac najpodlijih i najgnusnijih koji je ikada bio namijenjen Bosni, nije donio rezultate koji je očekivao dušmanin — nego, naprotiv, buđenje i osvještavanje.

Danas je narodni ustanak davno već prešao svoj prvi period borbe za goli život i opstanak srpskog naroda, izrastao i razvio se u opšti narodnooslobodilački pokret svih naroda Jugoslavije i krvavu herojsku borbu ne samo protiv starih i glavnih fašističkih dušmana, i ne samo protiv njihovih najvjernijih slugu i najsvirepijih izvršitelja njihovih planova — ustaša — nego i protiv srpskih izdajica, koji po nalogu svojih starih gospodara u zemlji i emigraciji sklopiše sporazum i savez sa našim dušmanima i okrenuše oružje protiv narođnooslobodilačkog pokreta. Danas je to veliki opštenarodni pokret svih naroda Jugoslavije ne samo protiv stranih fašističkih var-

vara nego i protiv njihovih stvarnih i idejnih pomagača u Jugoslaviji svih boja i oblika.

I taj period naše borbe već je pobjedama i uspjesima vojnim i političkim prerastao u nove dužnosti i zadatke. Mi s ponosom gledamo u tu našu borbu od njenih prvih početaka do danas — jer joj nema ravne u istoriji svijeta, pa zato s čeličnom vjerom i pouzdanjem koračamo dalje k svome vrhovnom cilju — da izgradimo novu Jugoslaviju. A na tom putu nismo sami. Nas prate simpatije i moralna potpora svega slobodoljubivog i napaćenog čovječanstva. Na toj fronti protiv fašizma i reakcije nalazi se i Crvena armija, čedo nove Rusije. Ali temeljni osnovi za sreću, mir i napredak nove Jugoslavije jeste prolivena krv najboljih sinova i kćeri svih njezinih naroda.

Na tim temeljnim činjenicama, vojničkim i političkim, stvarnim i moralnim, mogli su istinski predstavnici svih naroda Jugoslavije, na istorijskoj sjednici AVNOJ-a koncem prošlog mjeseca, donijeti dalekosežne zaključke o stvaranju nove, slobodne na demokratskim principima izgrađene Federativne Jugoslavije, u kojoj će na temeljima slobode i socijalne pravde naći svi narodi Jugoslavije svoje konačno smirenje i uslove za napredak, na svim poljima duhovnog i materijalnog stvaranja.

U toj federativnoj i slobodnoj Jugoslaviji našla je Bosna i Hercegovina svoje mjesto i konačno rješenje svoje sudbine. Mi ne sumnjamo ni za jedan časak u to da su bosansko-hercegovački Srbi, Hrvati i Muslimani našli u tom rješenju najzdraviji i najsolidniji osnov za izgradnju svoje bolje i srećnije budućnosti. Njihovi se sinovi već danas, a mnogi od njih, i to oni najbolji — već od početka ustanka bore za zajedničke ideale slobode i pravde Bosna i Hercegovina je od početka ustanka trajno bila poprište najkrvavijih borbi, ona je i danas središte našeg političkog izgrađivanja. Zasjedanje Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, koje je prije kratkog vremena završeno, nije imalo da raspravlja ni o kakvim mračnim problemima, ono je samo dalo formalnu sankciju od strane istinskih predstavnika bosansko-hercegovačkih Srba, Muslimana i Hrvata onom djelu koje su na bojnom polju stvorili naši borci, naši sinovi i kćeri. Svojim besprimjernim žrtvama i herojskim djelima oni su zbrisali sav sram i rugobu koje nam naniješe ustaški i četnički izrodi. Mi se ne varamo i znamo da među našim narodima ima još ogavnih špekulanata, koji nastoje da se izmaknu od direktnog učešća u ovoj borbi i da čak i u današnje sudbonosne dane »sviđaju svoje poslove«. Ima sentimentalnih kukavica u zapećku, koji se još čine nevještim i kao da ih se to sve skupa ništa ne tiče. Žalosna će biti njihova sudbina. Istina je da ih ne čeka crna sudbina izroda i krvoloka, koji svojim djelima poslužiše neprijatelju, i na obraz svoga naroda naniješe sram i rugobu, ali oni neće nikada steći moralno pravo da budu sudionici na narodnim diva-

nima. Špekulante neka stigne narodni prezir, a kukavice koje sloboda zatekne u zapećku proklinjaće mjesto nas njihova rođena djeca.

Mi znamo i osjećamo da je Bosna i Hercegovina poslije istorijskih vijećanja AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a našla konačno svoj pravi put i uslove svoga napretka. Bosna, do nedavno obeščašćena djelima svojih izroda i izdajnika, ima da postane primjerom vjerske i nacionalne sloge, ekonomske i političke slobode, socijalne pravde i napretka. Bosna će da izvrši istorijsku misiju izmirenja svojih naroda, a preko njih i svih naroda nove Jugoslavije.

(»Oslobođenje« br. 4, 15. decembra 1943) Dr ***Vojislav KECMANOVIC***

HALO, BIJELJINA

U drugoj polovini 1943. godine Bijeljina i Janja bile su u partizanskim rukama. Komandant mjesta u Janji bio je Osman Gruhonjič, a u Bijeljini Meho Midžić. Za slučaj pojave neprijatelja na drumu od Zvornika osmatrači su morali odmah obavijestiti komandu mjesta, pa je Osman Gruhonjić, često morao cijelu noć sjediti pored telefona. Zbog ovog dežurstva vječito je bio neispavan, a tako i Midžić u Bijeljini. I on je bio željan sna i stalno je mislio kako da se jednom pošteno ispava, bez bojazni da će ga iznenaditi Nijemci. Jedne večeri pozvao je Janju.

— Što me tražiš? — javio se sa druge strane žice Osman.

— Čuj, Osmane ,ovoga trenutka smo prekinuli sastanak. Biće novosti i za tebe. Zato čekaj pored telefona. Ponavljam: radi se o vrlo važnim stvarima, stoga ne napuštaj kancelariju.

Osman je čekao. Oko jedanaest sati okrenuo je ručicu telefona :

— Halo, Bijeljina, šta je sa komandantom?

— Na sastanku je — čuo se glas dežurnog kurira. Prošlo je nekoliko sati, a Osman je dobijao isti odgovor. Tek oko pet sati ujutro zazvonio je telefon pored Osmana. Javila se Bijeljina.

— Dobro jutro, Osmane!

— Dobro jutro! Šta ima? Je li gotov sastanak?

— Gotov je. I hvala ti. Nikad nisam ovako slatko spavao. Znao sam da ti dežuraš, a onda sam najsigurniji.

DRUGA KRAJIŠKA U BORBI ZA TUZLU

Oslobođenje Tuzle oktobra 1943. spada među najblistavije pobjede naše Narodnooslobodilačke vojske. Sjećanje na te dane, kada je naša Druga krajiška brigada prešla Bosnu i zajedno sa Šestom i Majevičkom brigadom krenula u ovu veliku akciju, uvijek izaziva drage uspomene. Dva dana pred napad 2. krajiška brigada došla je u selo Srebrenik. Poveliko muslimansko selo dočekalo nas je vrlo srdačno. Pred naš bataljon izašao je jedan odbornik, čini mi se da je bio hodža. Smjestio je štab bataljona u svoju kuću, a čete rasporedio po selu. Lijepa čista soba, zastrta ćilimima i sa sećijama, spremljena nam je za konačište. Iznenadilo nas je kad se ženska čeljad nisu krila od stranih ljudi, kao što je običaj u Krajini. Naprotiv, žena i ćerka domaćina donijele su nam večeru puru prelivenu pekmezom i toplo mlijeko.

Poslije jedan dan odmora brigada je 29. septembra oko podne krenula ka Tuzli. Akcija je temeljito isplanirana baš tu u Srebreniku. Došli su drugovi iz partijske organizacije iz Tuzle i donijeli planove odbrane i predali sve Kosti Nađu. Kažu da neki domobranski oficiri sarađuju sa nama na predaji grada.

Svaki bataljon je dobio zadatak. Našoj brigadi je određeno da napada brdo Gradinu i vojne kasarne. Teren oko Tuzle nismo poznavali, ali svakom bataljonu je dodijeljen vodič iz ovog kraja. Narod nas je ispratio sa radošću, ali se osjećala i zebnja: hoće li akcija uspjeti i šta će biti ako ne uspije!?

Kolona brigade se postepeno izduživala. Naišli smo kroz sela koja je neprijatelj još kontrolisao. Grupice žandara ili milicije pripucavale su, ali i bježale. Kad se kolona našla na nekoj ovećoj livadi, iz Tuzle se začula potmula grmljavina. Uskoro se začuo oštar fijuk, a zatim eksplozije granata. Jedna je pala sasvim blizu brigadnog saniteta. Dvojica drugova su ranjeni od parčadi. Kolona je

malo zastala, ali niko se ne miče s mjesta. Stiže naređenje da se uzme veće odstojanje i kolona produži dalje. Fijukale su granate i okolo dizale guste crne oblake. Osjetili su da im se približava opasnost.

Borcima je rečeno da u Tuzli ima dosta domobrana koji ne žele da se bore. Ali ima i Nijemaca i ustaša. Uostalom noć je pred nama, pa ćemo vidjeti šta će biti. Sa tim mislima podišli smo Gradini. Bilo se već smrklo, ali su se gore na golom brdu mogli nazreti bunkeri, rovovi i bodljikava žica. Čuo se i razgovor neprijatelja i neke oštre komande. Izviđači su upućeni naprijed da osmotre rovove i žicu. Odozgo su ih opazili i meci zafijukaše po šipražju.

Prvi napad je izvršen negdje oko deset sati noću. Bataljoni su oprezno prišli do ispred žice i krenuli na juriš. Neke čete su naletjele na žicu i kundacima je srušile. Druge čete su se u trku približavale. A onda je neprijatelj osuo artiljerijom odnekle sa lijeve strane. Granate su gusto padale ispred žice i streljački stroj se našao pod udarom precizne artiljerijske vatre. Mitraljezi iz bunkera su tukli gustom vatrom. Odmah se vidjelo da posao neće biti lak. Naređeno je da se jedinice povuku nešto unazad. Nekoliko ranjenih boraca otpremljeno je u bolnicu.

Idući dan prošao je u izviđanju i puškaranju. Naši su gađali domobrane koji su htjeli da poprave pokidanu žicu. Neprijateljska artiljerija pokušava da »pronađe« naše položaje, ali bez uspjeha.

Sljedeće noći ne idemo naslijepo. Osmo treni su rovovi, bunkeri i žica. Košta Nađ je naredio da se prodire između bunkera i upada u grad. Drugi i Četvrti bataljon udružuju se u jednu grupu i glavninom prodiru između dva bunkera. Spustimo se niz neku padinu punu slanih bunara i napuštenih jama. Dohvatamo se ulica i sokaka. U gradu niko ne spava. Narod nam dovikuje, bodri nas i pozdravlja sa prozora. Jedna mlađa muslimanka izlijeće na ulicu i nosi punu tepsiju gurabija i nudi borce.

Iz grada osuše šarci, gusto i precizno. Naši zalegoše i odgovoriše. Oštra borba potraj a desetak minuta. Iz štaba brigade stiže kurir s naređenjem da se vratimo. Svanjivalo je.

Tuzla mora pasti, glasila je naredba. Domobrani bi se predali, ali im Nijemci ne daju. Šesta brigada je ušla u Kreku. Večeras stižu Vojvođani. Tuzla mora pasti.

I opet juriš. Ovog puta sve ide bolje. Dva bunkera su osvojena u prvom naletu. Domobrani su se predali poslije snažnog juriša. Ostao je jedan veliki bunker na vrh brda. Iz njega sipa gusta vatra. I kasarne se drže. Tamo je Prvi bataljon. Već treću noć juriša i tuče topovima ove tvrde zgrade. U pomoć mu dolazi i Treći bataljon. Čuje se uraganska paljba i poklici Kozarčana. A onda se diže visok plamen. Naši su upali u kasarne, ali borba još traje. Odnekle borci dovode grupice domobrana. Krili su se u rovovima i kukuru-

Jedinice 16. vojvođanske divizije maršuju kroz oslobođenu Tuzlu, oktobra 1943.

zima i predavali kad bi naši naišli na njih. Šesta brigada je već u gradu. Hitamo im u susret.

Noć je prošla. Broj zarobljenika se stalno povećava. Krstarimo ulicama. Tu i tamo naleti grupa Švaba ili ustaša, ko će znati ko je Kratki rafali s jedne i druge strane, trka, vika. Evo i centra grada. Na juriš upadamo u neku veliku zgradu na trgu. Dolaze šestobrigadiri i drugi borci. Na trg izlazi narod sve više, kao da sprema miting. Radnici prilaze i traže puške. Neki ih već sami nose i odmah se uključuju među borce. Kakav divan osjećaj solidarnosti naroda.

Svanjivao je treći dan. Okolo grada paljba je jenjavala. Odjednom odozgo od kasarni doletje granata haubice. Snažna eksplozija potrese grad. Šta li je sad to? Zar kasarne još nisu pale. Uskoro se i to razjasnilo. Prvi bataljon je bio zauzeo kasarne i zarobio sve topove. Obavještajac bataljona Đuro Poljak, inače artiljerac, dočepao se haubice, pa okrenuo jednu tamo odakle je još pucalo. Da li je pogrešno uzeo elemente ili nehotice opalio, tek granata je udarila usred grada. On je, međutim, čitavu stvar okrenuo na šalu. Kad je sišao u grad, upita me:

— Je li ti bilo zort od one granate?

— A ko je to gađao? — upitah.

— Ja — reče on smijući se.

— Pa mogao si nas pobiti.

— A ne, htio sam samo da znate da sam zarobio haubicu. A vi mi se tu šepurite po gradu, pa rekoh čekaj da malo nagarim Drugom bataljonu.

Bilo kako bilo haubice su umukle i bile su u našim rukama, kao i još mnogo topova, mitraljeza i ostalog.

Gore na Gradini ostao je još onaj bunker. Iz njega su režali sarei, ali su ga dvije čete držale u blokadi. Dan je osvojio nebo, topao jesenji dan. Pozadi bunkera oko 70 Nijemaca (feldžandara i gestapovaca) uhvatila je panika. Uviđali su da im pomoći nema niotkuda. Tuzla je pala i oni ostali sami kao u mišjoj rupi. Gotovi su. Komunisti će ih pohvatati žive i postrijeljati. Odlučili su se na očajnički korak. Probiti se kud bilo. I krenuli su. Borci premoreni i pospani na jesenjem suncu nisu ni primijetili kad su se Švabe izvukle iz bunkera i dohvatile kukuruzišta. Išli su u koloni oprezno osmatrajući oko sebe. Jedan oficir se poštapao dugačkom letvom. Bio je ranjen u nogu.

Komesar brigade Idriz Čejvan, omladinski rukovodilac Nedo Ljubišić, rukovodilac Polit, odjela Đuro Medenica i grupa brigadnih kurira išli su u suprotnom pravcu ka Tuzli. Računajući da neprijatelja više tu nema razgovarali su bezbrižno. Najednom su se oči u oči susreli sa Švabama koji su se bili pritajili u kukuruzima. Zatvarači su zaškljocali. Kuriri, uvijek oprezni, uprli su strojnice u Nijemce i zavikali: »Ruke uvis!« Zbunjeni i iznenađeni gestapovci su odložili oružje pored sebe, ali ruke nisu dizali. Stajali su na desetak metara ispred uperenih cijevi i mjerili koliko ima partizana. Idriz im je doviknuo da se odmaknu od oružja i predaju, jer će inače biti pobijeni. Švabe su stajale ukipljeno. Odjednom se onaj oficir sa letvom u ruci stuštio u bijeg. Ali ne daleko. Omladinac brigade ga je sasjekao strojnicom. Kuriri su krenuli ka Švabama, spremni da pucaju. Odozgo sa Gradine trčala je grupa partizana. Vidjevši da više nemaju nikakvih šansi, Švabe su se predale. Sedamdeset gestapovaca sa gvozdenim tablama oko vrata koračalo je pognute glave.

U Tuzli je vladalo pravo slavlje. Slavila se pobjeda naše vojske u slobodarskom gradu, koji je toliko stenjao pod čizmom okupatora. Nasred trga igralo je kozaračko kolo. Grad je bio sav na ulicama.

Ali, borba za Tuzlu još nije bila završena. Stigle su vijesti da su Nijemci prodrli od Doboja i da nastupaju ka Tuzli. A i Zivinice još nisu bile oslobođene. Brigada dobija zadatak da zajedno sa ostalim snagama 17. divizije napadne Zivinice i zarobi neprijateljsku artiljeriju koja je odatle tukla Tuzlu. U gradu se prekida veselje i grad se priprema za odbranu. Neprijateljski tenkovi približuju se Tuzli. Druga i Šesta vrše napad na neprijatelja koji je prodro u Bukinje i zarobljava satniju domobrana, koju su Nijemci isturili ispred sebe. Razvija se žestoka borba na ćuvicima i zaseocima. Nijemci pokušavaju da prodru i povrate Tuzlu, ali brigade brane

uporno svaku stopu i ne popuštaju. Ni tenkovi, ni avijacija, ni artiljerija nisu pomogli. Branioci Tuzle i narod Tuzle, a u prvom redu rudari, bili su riješeni da po svaku cijenu odbrane oslobođeni grad.

Sjećam se kišne noći na Bukinjama. Nijemci tuku artiljerijom po našim položajima, borci leže u blatnjavim rupama i odbijaju napad za napadom. Iz Tuzle dolaze radnici pojedinačno ili u grupama, privlače se uz padine brda i uskaču u rovove među borce. Primaju oružje i zauzimaju zaklone. Pucaju kao da su oduvijek bili vojnici. Neki dolaze s puškama. Tri dana se vodila borba za odbranu grada i grad je odbranjen. Videći da su im svi pokušaji da povrate Tuzlu uzaludni, Nijemci odustaju od daljih napada na Tuzlu i odstupaju ka Doboju. Tuzla je bila odbranjena zahvaljujući upornosti branilaca i bezgraničnoj podršci naroda.

Narod Tuzle je zavolio Drugu krajišku brigadu kao svoju i novi borci su rado stupali u njezine redove. Ti ljudi su cijenili ovu jedinicu, koja je prošla dugačak borbeni put da bi na bunkerima oko Tuzle ostavila desetine života svojih starih i prekaljenih boraca. Kad je poslije desetak dana brigada krenula preko Konjuha na Romaniju, u njezinoj koloni bilo je oko 500 omladinaca i omladinki i radnika iz Tuzle i okoline. Bila je to nova brigada, podmlađena i osvježena novim borcima, koji su dobrovoljno i svjesno krenuli na težak i trnovit put ka slobodi.

Dušan UZELAC

PRAVI RAZLOG

Za vrijeme šeste neprijateljske ofanzive mala kolona partizana zaustavila se na obroncima Konjuha da se odmori. Onako gladni i izmoreni sjedili su i dremuckali.

— Vala prve cipele, dok zaplijenim, daću ih tebi — reče Nemanja drugu do sebe, gledajući njegove promrzle noge, umotane sirovom kožom.

— A zar su moji opanci nešto bolji? — javi se drugi zavidno, kao da su cipele već tu.

— Znam, ali tvoji opanci nisu od sirove teleće kože, pa se ne mogu pojesti — odgovori Nemanja šeretski.

HRVATI TUZLANSKOG BAZENA PRISTUPAJU NARODNOOSLOBODILACKOM POKRETU

Dolaskom Narodnooslobodilačke vojske u tuzlanski bazen našli su se i Hrvati katolici ovoga kraja u mogućnosti da jasno i otvoreno pokažu da je u njihovim srcima duboko usađena ljubav za pravdu i narodnu slobodu.

U tuzlanskom bazenu živi oko 25.000 Hrvata katolika seljaka, radnika i građana. Ogromna većina bili su pristaše Radićevog pokreta i organizirani članovi Hrvatske seljačke stranke. Za vrijeme ustaškog terora i okupatorske vlasti samo je vrlo mali broj narodnih izdajica stao na stranu naših neprijatelja. Nikakva propaganda nije uspjela među našim poštenim seljačkim i radničkim svijetom da ga navede da čini zločinačka djela protiv svoje braće pravoslavne vjere. Naprotiv, naši su seljaci primali u svoja sela žene i djecu onih koje su progonili naši narodni neprijatelji. Hrvati radnici pomagali su obitelji onih koji su se digli u borbu za svoj narod.

Politički predstavnici Hrvata ovoga kraja na čelu sa narodnim zastupnikom Aleksandrom Prekom odlučili su da priđu narodnooslobođilačkom pokretu kao jedinom predstavniku svih onih koji se pošteno bore za oslobođenje ispod jarma okupatora i njihovih slugu i za bolji komad kruha za svakog poštenog čovjeka.

Odluka je stvorena i odmah ostvarena. Svi Hrvati građani, seljaci i radnici sa svojim predstavnicima i sa svim hrvatskim časnicima tuzlanskog garnizona prišli su jednodušno narodnooslobodilačkom pokretu i formirali Hrvatsku tuzlansku brigadu. U tu brigadu imaju pristup svi Hrvati koji se nisu ogriješili o svoj narod.

Došlo je vrijeme kada više nema oklijevanja. Zadnji je čas da se Hrvati istočne Bosne opredijele. Mi smo se opredijelili. Idemo sa našom braćom uvjereni da time radimo u duhu nauke Stjepana Radića, koji je uvijek upirao oči u veliki ruski narod, očekujući

odonuda pomoć za sve ostale slavenske narode. Danas ruski narod, organiziran vojnički u moćnoj i nepobjedivoj Crvenoj armiji, lomi snagu njemačkih okupatora i crveno sunce javlja se sa ruskih stepa, goneći tamu i navješćujući bolje dane svim slavenskim narodima. U ovom svetom času, u ovoj gigantskoj borbi progovara slavensko srce u svakom hrvatskom čovjeku.

Mi Hrvati tuzlanskog kraja ponosni smo što smo ovako jednodušno stvorili odluku. Očekujemo da će ovaj naš stav utjecati na bosanske Hrvate drugih kotareva, koji su se do sada kolebali. Mi se nadamo i sa pravom očekujemo da će i Hrvati bosanske Posavine kao i Dervente i Doboja stati na našu stranu, da zajednički čim prije istjeramo neprijatelja iz naših krajeva.

U zajedničkoj borbi, sa Muslimanima, koji su se također listom digli, kao i sa braćom Srbima, koji se bore u našoj Narodnooslobodilačkoj vojsci, mi vedra pogleda i ponosna čela idemo naprijed.

Aleksandar Preka, Ante Kamenjašević, Bogomir Brajković, Jure Begić, dr Ivo Sunarić, dr Luka Šimović i Ivica Martinović.

Aleksandar PREKA

(»Oslobođenje« broj 3. septembar—oktobar 1943)

KOLIKA JE BOSNA

Kad se jedna sremska partizanska jedinica povratila iz Bosne u Srem, mještani su upitali jednog borca — kolika je Bosna.

Kao borac iz ravničarskih krajeva, duboko impresioniran konfiguracijom tla u Bosni, on odgovori:

— Ta mani! Dolina, pa onda planina, pa opet dolina, pa brdo, pa uvala i tako redom... Da je ispeglaš, bila bi veća i šira nego Sovjetski Savez.

BORBENI PUT 16. MUSLIMANSKE BRIGADE

Dvadeset i prvog septembra 1943. godine formirana je 16. muslimanska NOU brigada, treća po redu brigada u istočnoj Bosni. Tog dana, kada je u selu Bukviku, u srcu Posavine, održana skromna svečanost — smotra boračkog i komandnog sastava i sam čin proglašenja Šesnaeste muslimanske brigade, mi, njeni borci i rukovodioci, bili smo svjesni svoga zadatka i odgovornosti. Jer, u početku najveći dio boračkog i komandnog sastava ove brigade sačinjavali su borci i rukovodioci koji su se borili u redovima proslavljenih istočnobosanskih brigada, Šeste proleterske i Petnaeste majevičke, očeličeni ratnici i politički radnici. Oni su činili jezgro Muslimanske brigade, oko koga su se okupili pretežno omladinci Muslimani iz tek oslobođenih posavskih i majevičkih sela i gradova.

Formiranje brigade nije značilo samo još jednu brigadu više u istočnoj Bosni. To nije značilo samo kvantitativno jačanje narodnooslobodilačkog pokreta. Bio je to događaj od značaja za afirmaciju ideja bratstva i jedinstva naših naroda, za rasplamsavanje i širi razmah narodnooslobodilačkog pokreta u istočnoj Bosni.

I pored učešća Muslimana u nacionalno mješovitim jedinicama, od kojih su neki bili vrlo istaknuti politički i vojni rukovodioci i organizatori ustanka od 1941. godine, pojava posebne muslimanske brigade u postojećim političkim uslovima u istočnoj Bosni bila je politička potreba. Trebalo je da se i na taj način snažnije ispolji muslimanska individualnost u revolucionarnoj borbi i konstituisanju bosansko-hercegovačke državnosti u budućoj zajednici jugoslovenskih naroda. Takav specifičan razvoj narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini bio je logičan izraz i potvrda generalne linije narodnooslobodilačke borbe, čiji je smisao bio u nacionalnom oslobođenju, ravnopravnosti i bratstvu svih naroda Jugoslavije.

Formiranjem Šesnaeste muslimanske, a nešto docnije i Osamnaeste hrvatske brigade, narodnooslobodilački pokret u istočnoj Bo-

sni dobio je upravo tu novu, širu političku dimenziju, čime je ubrzan proces aktivizacije i afirmacije muslimanskog i hrvatskog naroda u narodnooslobodilačkom ratu.

Bez obzira na perfidne metode fašističke propagande, na teško naslijeđe prošlosti, na sva nastojanja okupatora da muslimanski živalj veže za sebe u ostvarivanju svojih planova, muslimanske mase, a naročito muslimanska omladina, zahvaćena idejama narodnooslobodilačkog pokreta, sve više je postajala realna snaga revolucije, koju je trebalo smišljenijim radom aktivirati.

Proces sve izrazitijeg političkog diferenciranja i opredjeljenja Muslimana za narodnooslobodilački pokret zahvatio je sredinom 1943. godine tako reći sve krajeve istočne Bosne. Upravo u to vrijedne dešavali su se važni događaji u razvoju naše revolucije, koji su se snažno odrazili i na političke prilike i tokove narodnooslobodilačkog pokreta u istočnoj Bosni. Neuspjeh IV i V neprijateljske ofanzive protiv glavnine snaga Narodnooslobodilačke vojske, sa kojom se nalazio i drug Tito sa Vrhovnim štabom, prerastao je U snažnu ofanzivu Narodnooslobodilačke vojske. Došlo je do širenja narodnooslobodilačkog pokreta i u krajevima koji su, zbog strateškog značaja, čvrsto držani pod vojnim i političkim pritiskom okupatora. Probivši obruč daleko nadmoćnijih i do zuba naoružanih elitnih hitlerovskih i drugih neprijateljskih snaga, ratnici sa Sutjeske sručili su se kao lavina na neprijateljske garnizone i uporišta u istočnoj Bosni i skoro u naletu oslobodili gotovo čitavu njenu teritoriju. U tom pobjedonosnom pohodu sa jedinicama Prve i Druge proleterske i Sedme divizije došle su u istočnu Bosnu i učestvovale u zajedničkim borbama i Šesta istočnobosanska i Petnaesta majevička brigada.

Tih dana Posavina i čitava sjeveroistočna Bosna doživljavaju dugo očekivane dane slobode. U prvoj polovini jula 1943. započele su opsežne akcije vojno-političke likvidacije domobransko-ustaških i četničkih uporišta u Posavini, na Trebavi i Ozrenu, koja su do tada predstavljala ozbiljnu smetnju za brži razvoj narodnooslobodilačkog pokreta u ovim krajevima. U koordiniranim akcijama Sedamnaeste divizije u Posavini i na Trebavi i Druge proleterske dicizije na Ozrenu tako reći za nekoliko dana raspao se kompromitovani poredak ropstva i terora koji je nametao fašistički okupator. U toku nepuna dva mjeseca oslobođeni su: Gračanica, Gradačac, Modriča, Bos. Šamac, Odžak i Orašje i razbijene četničke formacije posavskih, trebavskih i ozrenskih četnika, kao i dijelovi njemačke 369. legionarske divizije, koji su također učestvovali u tim borbama. Početkom avgusta čitav milicijski bataljon Tuzlanske domobranske brigade, koji je stacionirao u Srebreniku, prešao je na stranu Narodnooslobodilačke vojske. Noću između 7. i 8. septembra 1943. Modriča je doživjela dan svog prvog oslobođenja. Modričani su dijelili radost slobode sa svojim oslobodiocima, borcima jednog bata-

Sa političkog zbora u Modranu

ljona Šeste istočnobosanske brigade i »M« (Muslimanskog) bataljona.

Ovim krupnim pobjedama Narodnooslobodilačke vojske stvoreni su u sjeveroistočnoj Bosni izvanredno povoljni uslovi za snažan uspon narođnooslobodilačkog pokreta, formiranje novih jedinica, uspostavljanje narodnooslobodilačke vlasti i uopšte za političko djelovanje i jačanje uticaj a Partije u najširim masama. U prvoj polovini septembra formiran je Trebavski, a u drugoj polovini istog meseca Posavski partizanski odred. Sredinom avgusta stvoreno je Okružno povjereništvo Komunističke partije i Okružni komitet SKOJ-a za Trebavu. Koncem avgusta 1943. stigao je i štab 3. bosanskog korpusa, u čiji će sastav ući, pored Sedamnaeste istočnobosanske i Šesnaesta vojvođanska divizija. Prostrana slobodna teritorija sjeveroistočne Bosne postala je bogat izvor ljudstva i materijalnih dobara neophodnih za popunu i opremu naših jedinica za predstojeću ofanzivu naših snaga u pravcu tuzlanskog i srednjobosanskog bazena i Sarajeva.

U tim septembarskim danima donijeta je odluka i o formiranju Šesnaeste muslimanske brigade. Vijest o postojanju i prvim bor-

bama Muslimanske brigade imala je širok odjek u narodu, ne samo među Muslimanima nego i Srbima i Hrvatima koji su je uskoro primili i osjećali podjednako svojom.

U članku »Prva muslimanska brigada«, objavljenom oktobra 1943. u hstu »Oslobođenje«, kaže se između ostalog: »Prva musli-

manska brigada plod je velike pobjede bratstva, ona je izraz raspoloženja muslimanskih masa koje su se na svom vlastitom iskustvu uvjerile da je narodnooslobodilačka borba jedini spasonosan put... Prva muslimanska brigada primila je na sebe veliku istorijsku ulogu. Snagom svoga oružja i krvlju svojih boraca ona će smjelo krčiti put ostvarenju potpunog jedinstva u borbi protiv okupatora i narodnih izdajica... Prva muslimanska brigada je ozbiljan vojnički i politički faktor u daljem razvoju svijesti i aktivnog učešća Muslimana u narodnooslobodilačkoj borbi. Ona je opomena onim elementima i reakcionarnim krugovima koji bi i ovoga puta pokušali da špekulišu sa osnovnim interesima Muslimana«.

Na svom ratnom putu od Bukvika kroz istočnu Bosnu, Sandžak, Crnu Goru, istočnu Hercegovinu, u borbama za oslobođenje Tuzle, Sarajeva i mnogih gradova i sela, na bojištima VI i VII neprijateljske ofanzive, u okršajima sa »13. SS divizijom« i drugim njemačkim, ustaškim i četničkim snagama, hiljade boraca i komandnog kadra u četama i bataljonima Muslimanske brigade prošlo je surovu školu revolucije, u kojoj su preobražavali i sebe i druge, svoju okolinu, ljude ove zemlje.

Sa dva bataljona, koliko je u početku imala, krenula je Muslimanska brigada u sastavu Sedamnaeste istočnobosanske divizije sa Šestom istočnobosanskom i Petnaestom majevičkom brigadom na svoj prvi borbeni zadatak, oslobođenje Tuzle. Osmi dan nakon svog formiranja ona je doživjela svoje prvo borbeno krštenje, krunisano do tada najvećom i najznačajnijom pobjedom u istočnoj Bosni. Poslije trodnevnih teških borbi pod snažnim udarcima jedinica 17. divizije i 2. krajiške brigade potpuno je razbijena odbrana neprijatelja, a u ruke oslobodilaca Tuzle pao je ogroman ratni materijal i veliki broj zarobljenika. Vrata tuzlanskog bazena, sa velikim ljudskim i materijalnim potencijalom, širom su otvorena narodnooslobodilačkom pokretu. Borci Muslimanske brigade časno su ispunili svoj zadatak, likvidaciju neprijateljske odbrane na Kužicama i Crvenom brdu, a zatim na Ilinčici, da bi trećeg dana prodrli u grad i sa ostalim jedinicama završili čišćenje grada od ostataka neprijatelja. Za uspješno izvršenje zadataka štab 3. korpusa, svojom pohvalom odao je zasluženo priznanje borcima Muslimanske brigade.

Na nove zadatke Muslimanska brigada je krenula iz Tuzle brojno ojačana i dobro naoružana sa četiri bataljona, čiju su udarnu snagu činili radnici, rudari i omladinci, pretežno Muslimani iz Tuzle i tuzlanskog bazena.

Put prema Sarajevu i Čičinoj Romaniji, taj novi vojnopolitički poduhvat 17. istočnobosanske divizije, obilježen je novim velikim pobjedama. Likvidiran je domobranski garnizon i oslobođen Vareš 22. oktobra, a Sokolac 30. oktobra 1943. Razbijena je i uništena glavnina četničkih snaga Draže Mihailovića koje su, prešavši iz Srbije pod nazivom »Trećeg ustanka«; pokušale da ponovo raspale po-

žar bratoubilačkog klanja u istočnoj Bosni, kako bi zaustavili dalje jačanje narodnooslobodilačkog pokreta i ugrožavanje vitalnih strategijskih interesa fašističkih okupatora u neposrednoj okolini Sarajeva. Uspjesi naših jedinica na ovom području ubrzali su proces diferenciranja i raspadanja domobranskih, milicijskih i četničkih formacija. Muslimanska milicija oko Pašinih konaka na Ozrenu nije htjela da se bori protiv naših jedinica, a milicija iz okoline Ribnice predala nam je oružje, 40 seljaka Muslimana, bivših milicionera iz sela Budoželja, nedaleko od Vareša, stupilo je u Muslimansku brigadu.

Hladnih novembarskih dana borci Šesnaeste muslimanske brigade štitili su skoro mjesec dana romanijska srpska sela i odbili nalete jakih okupatorskih i ustaških snaga. Crni vrh, Vrana, Karaula i Ozren zalijevani su krvlju i posijani grobovima naših drugova. Svojim primjerom i djelom borci Muslimanske brigade osvajali su poštovanje i ljubav romanijskih žena, djece i staraca, koji su u tim teškim životnim opasnostima mogli i sami da se uvjere ko su im pravi prijatelji a ko neprijatelji, što znači bratstvo i jedinstvo naroda, a šta četničko i ustaško izdajstvo.

Nastupili su teški zimski dani i događaji, koji su iziskivali nove napore i žrtve naših jedinica. U vrijeme kada njemačka ratna mašina doživljava uništavaj uče udarce na istočnom frontu, njemački generali su organizovali poznatu VI ofanzivu, da bi zaustavili pobjedonosno nadiranje Narodnooslobodilačke vojske i ugrožavanje strategijskih pozicija fašističkog okupatora na Balkanu. Povlačeći se sa Romanije, Muslimanska brigada je, po naređenju štaba 17. divizije, 9. decembra 1943. likvidirala ustaško uporište u Kladnju, za što je dobila visoko priznanje, pohvalu Vrhovnog komandanta druga Tita. Odatle se brigada pod pritiskom nadmoćnih njemačkih snaga povlači preko Ozrena, Krivaje i Kamenice, po sniježnim bespućima i zavijanim i neprohodnim krajevima između Vareša i Zenice.

Svoju zrelost i svoje visoke moralne i vojno-političke kvalitete Muslimanska brigada je potvrdila u teškim bitkama VI neprijateljske ofanzive, napose u ponovnom napadu na Tuzlu, od 16. do 20. januara 1944, kada su njeni već prekaljeni borci, tuzlanski radnici, rudari i. omladinci, Posavci, Majevičani i Budoželjci, iako izgladnjeli i još promrzli u vodama Krivaje i snjegovima Romanovaca, u trodnevnim jurišima preko bodljikavih žica i minskih polja na utvrđene položaje Ilinčice, pokazali primjer herojstva i samoprijegora dostojan divljenja.

Poslije ovih teških bitaka, u kojima su dali živote mnogi naši drugovi, brigada se ponovo vraća u svoj zavičajni kraj, pitome i gostoljubive krajeve Majevice i Posavine. Svugdje je ona dočekivana i primana kao blizak drug i prijatelj, kome su širom otvorena

vrata. Pa i sela koja su se donedavno sa nepovjerenjem odnosila prema jedinicama Narodnooslobodilačke vojske primala su nas kao svoju vojsku. To su zaista bili topli susreti vojske i naroda koje povezuju iste težnje i želje, spremnost za borbu do konačne pobjede. Ti dani bili su ispunjeni intenzivnim političkim i kulturnim ra-

dom; konferencijama i razgovorima sa narodom, obrazovanjem narodnooslobodilačkih odbora, kulturno-zabavnim priredbama i logorskim vatrama, na kojima su se naši borci i mještani, kroz pjesmu, zabavu i igru, zbližavali i razumijevali. Ovakvo, mada kratkotrajno prisustvo naše brigade u muslimanskim selima Majevice i Posavine, u Teočaku, Koraju, Vražićima, Maoči, Humcima, Nahviocima, Srebreniku, zatim, u Gradačcu, Modriči, Tarevcima i Odžaku, omogućilo je i podstaklo novo masovno stupanje omladinaca i omladinki u jedinice naše brigade, koja je ponovo brojno ojačala i osvježena mladim Majevčanima i Posavcima.

Sredinom marta 1944. Muslimanska brigada prelazi u sastav 27. divizije i odlazi na teritoriju Goražda, Foče i Kalinovika, gdje svojim vojnim i političkim akcijama izaziva duboko previranje i diferenciranje medu Muslimanima ovoga kraja. Ona vodi žestoke borbe sa udruženim neprijateljskim snagama koje su po svaku cijenu nastojale da onemoguće prisustvo Muslimanske brigade na ovom terenu i aktiviranje Muslimana na strani narodnooslobodilačkog pokreta. U dosta nepovoljnim uslovima Muslimanska brigada, zajedno sa divizijskom bolnicom, prebacuje se preko Drine na teritoriju Sandžaka, Crne Gore i Hercegovine, vodeći neprekidno borbe sa neprijateljskim snagama. Mada u izvanredno teškim uslovima, koji su stvoreni politikom fašističkog okupatora na raspirivanju šovinističkih strasti i bratoubilačkog klanja, borci i kadrovi Muslimanske brigade i ovoga puta su uspješno prošli kroz još jednu surovu školu NOR-a, stičući nova saznanja i iskustva koja je borba sobom nosila. Svojim ličnim primjerom i pravilnim odnosom prema stanovništvu i njegovoj imovini, organizovanim političkim djelovanjem i razobličavanjem ustaško-četničke izdaje i služenja interesima fašističkog okupatora, Muslimanska brigada je i u ovim krajevima uspješno ostvarivala svoju plemenitu revolucionarnu misiju. Odolijevajući skoro mjesec dana stalnim napadima gatačkih četnika i njihovoj šovinističkoj propagandi, borci Muslimanske brigade na padinama Lebrčnika i Volujaka, u srpskim Izgorima, svojom plamenom riječju i borbom protiv četnika, osvajali su povjerenje ovog naroda kao istinski borci za slobodu i bratstvo naših naroda.

Nakon četiri mjeseca napornih pokreta i borbi po Sandžaku, Crnoj Gori i Hercegovini, sredinom jula 1944. Muslimanska brigada je ponovo stigla u istočnu Bosnu. Bio je to dirljiv trenutak kada je 17. jula 1944. u Vlasenici pred štabom 27. divizije i okupljenim građanima izvršena smotra brigade. Ali, skoro bez odmora, brigada je odmah stupila u nove okršaje protiv jedinica »13. SS divizije«. U višečasovnoj borbi na Bačkovcu — u Birču, borci Muslimanske brigade jurišali su i uništavali pripadnike 13. SS divizije, koji su pod komandom njemačkih oficira u toku VII neprijateljske ofanzive vršili teške zločine nad narodom, i Muslimanima, i Srbima, i Hrvatima.

Muslimanska brigada je doprinijela da se planovi okupatora, poslije višemjesečnih borbi, i ovoga puta osujete. Pod udarcima i pred jurišima boraca Narodnooslobodilačke vojske raspala se 13. SS divizija, da bi se neki njeni dijelovi i sami okrenuli protiv njemačkih oficira i priključili se Narodnooslobodilačkoj vojsci.

U naponu snage Muslimanska brigada krunisala je svoju prvu godišnjicu velikom pobjedom, ponovnim oslobođenjem Tuzle. To je zaista bio najdraži poklon i oslobodiocima i građanima Tuzle na njen prvi rođendan. Proslava godišnjice brigade pretvorila se u veličanstvenu manifestaciju pobjede i slobode, pobjede ideja revolucije i slobode izvojevane u revoluciji.

Sa partizanskom zastavom, koju je u znak priznanja primila od tuzlanske omladine, Muslimanska brigada je nastavila put iz borbe u borbu, iz pobjede u pobjedu, da bi još u toku ogorčenih borbi za oslobođenje Sarajeva njeni borci izvjesili ovu zastavu na sarajevskoj Vijećnici, ispunjavajući time svoj zavjet dat tuzlanskoj omladini. U stalnim borbama sve do konačnog oslobođenja zemlje, u likvidaciji i čišćenju krajeva oko Rogatice i Goražda od demoralisanih četničko-ustaških izdajnika, u razbijanju i uništavanju njemačke motorizovane kolone na Sjemeću između Višegrada i Rogatice, u proganjanju i likvidaciji brojnih četničkih snaga Draže Mihailovića koje su se sa okupatorom povlačile iz Srbije, u teškim borbama i gubicima koji su zadati njemačkim snagama, koje su se iz Grčke povlačile preko istočne Bosne, i na kraju u odlučujućim borbama za oslobođenje Sarajeva, zajedno sa jedinicama 27. divizije, i uništavanju velike grupacije ustaša, koji su, u trouglu između Save i Bosne kod Odžaka, nastavili borbu i poslije kapitulacije Njemačke — Muslimanska brigada se stalno potvrđivala kao jedan od značajnih vojno-političkih faktora, dajući svoj udio pobjedi naše revolucije, pobjedi bratstva-jedinstva naroda Bosne i Hercegovine i čitave Jugoslavije.

Muslimanska brigada je dala brojne žrtve. Iz njenih redova zauvijek su nestali tako divni ljudi kakvi su bili njeni komandanti, komandiri i politički komesari Ragib Džindo, narodni heroj, Hamza Hamzić, narodni heroj, Branko Marković, narodni heroj, Jusuf Đonlić, narodni heroj, Sadik Kadušić Dik, Ševko Avdić, Mustafa Mirica, Mile Milanović, Omer Džananović, Jusuf Kevrić i preko hiljade ostalih boraca i rukovodilaca, čiji su grobovi razasuti putevima naše revolucije i uzidani u temelje slobode i svijetle budućnosti ove zemlje.

Zbog svega ovoga može se reći da je 16. muslimanska brigada svojim doprinosom pobjedi ideja narodnooslobodilačkog rata, bratstva i jedinstva Srba, Hrvata i Muslimana opravdala očekivanje i povjerenje Partije i naroda. Zato je u znak priznanja za ratne zasluge i odlikovana visokim odlikovanjima: Ordenom bratstva i jedinstva I reda.

Muhidin BEGlC

ČETNIČKI POHOD NA ISTOČNU BOSNU

(»Treći Račićev ustanak«)

Poraz i povlačenje njemačkih jedinica na svim frontovima primorali su njemačku komandu da pored vojnog traži i druga rješenja na jugoslovenskom prostoru. Nijemci su došli do saznanja da samo metodom vojno-političkog terora nisu kadri da se suprotstave NOP-u, pa su pokušali na druge načine. Zato je u septembru 1943. došao u Beograd inž. Herman Nojbaher, opunomoćenik ministra spoljnih poslova Rajha za Balkan. Nojbaher je nastojao da izmijeni dotadašnju politiku okupacionih vlasti u Srbiji i da objedini sve nacionalističke snage: Nedića, Ljotića, Mihailovića i ostale u borbi protiv NOP-a. U prvo vrijeme računao je da će oko Nedićeve kvislinške vlade moći okupiti sve srpske kolaboracionističke snage. Radi toga je Nedićeva vlada dobila veće ingerencije u civilnoj upravi Srbije. Pokrenuto je pitanje stvaranja njemačke »federacije Srbije i Crne Gore«, a kasnije uključenje u sastav te »federacije« i teritorije istočne Bosne i istočne Hercegovine. O tim pitanjima je ispred Nedića vodio razgovore u Crnoj Gori Mihajlo Olćan, istaknuti prvak Ljotićevog »Zbora«, a nešto kasnije i Ratko Parežanin, takođe ljotićevac. U isto vrijeme Nijemci su oslobodili iz zarobljeništva Pavla Đurišića, pa ga je Nedić postavio za komandanta četničkih jedinica u Sandžaku. Jedna grupa profašističkih prvaka u Crnoj Gori bila je donijela rezoluciju o priključenju Nedićevoj Srbiji.

Nojbaher je već imao i konkretne predloge i rješenja. U prvom planu je trebalo pristupiti organizaciji nove civilne uprave, a kasnije stvaranju »Srpske vojske«. Regrutacija za tu vojsku trebalo je da se izvrši u Njemačkoj, između trista pedeset hiljada zarobljenih vojnika i oficira bivše jugoslovenske vojske. Od tih dobrovoljaca imali su namjeru formirati nekoliko pukova koji bi se obučili i naoružali u Njemačkoj pa kasnije stavili na raspolaganje Nediću.

Nijemci su detaljno razradili svoj plan za »federaciju Srbije i Crne Gore«, kao i ostalih krajeva gdje je bio nastanjen srpski živalj i predložili ga Hitleru, ali nisu dobili njegovu saglasnost. Na ovakvu Hitlerovu odluku je uticalo više faktora. Pored ostalog, bio je i otpor Zigfrida Kašea, njemačkog poslanika kod Pavelićeve vlade u Zagrebu, koji je bio stari Hitlerov prijatelj. Kaše se energično suprotstavio ma kakvom političkom jačanju »pobijeđenih država« na račun ustaške NDH. On je intervenisao kod Hi tier a i Ribentropa i mobilisao ustašku štampu protiv jačanja Nedićeve Srbije. Naročito je bila sporna istočna Bosna i istočna Hercegovina, koje su bile u sastavu NDH.[1])

*

S druge strane Draža Mihailović je bio uplašen i preokupiran jačanjem NOP-a, pa je sve svoje snage usmjerio u tom pravcu. Po tim pitanjima Draža je imao istovjetne interese sa Nijemcima, pa su većina četničkih komandanata kontaktirali i sarađivali sa njemačkim jedinicama u zajedničkim akcijama protiv partizana.

Draža Mihailović je preko Nedića i ostalih svojih ljudi u Beogradu bio u toku kombinacija i politike Nojbahera za stvaranje federacije Srbije i Crne Gore. Nojbaher je u prvo vrijeme nastojao da pasivizira Dražu Mihailovića, da ga poveže sa Nedićem i usmjeri protiv NOP-a, ali koncem 1943. godine došlo je do još većeg zbližavanja četnika i Nijemaca. Sve veze četničkih štabova i njemačkih jedinica, pa i sa Vrhovnom komandom Draže Mihailovića išle su tajnim kanalima, preko obavještajnih službi. Nijemci su koristili svoje veze koje je ranije bio stvorio Abver (njemačka vojna obavještajna služba). Ponovo se u ulozi posrednika i pregovarača pojavio dr Jozef Mati, obavještajni oficir, koji je u to vrijeme radio prema Sandžaku i Kosmetu.

Koncem 1943. godine u Sandžaku je održan značajan sastanak predstavnika Abvera iz Beograda sa Zaharijem Ostojićem, načelnikom isturenog dijela VK Draže Mihailovića i generalom Ivkovićem, delegatom Draže Mihailovića za Crnu Goru i Sandžak. Nešto kasnije, na predlog četničke Vrhovne komande, došlo je do pregovora četnika i Nijemaca u Beogradu. Iako je Draža Mihailović podržavao Nojbaherove i Nedićeve planove na stvaranju »federacije Srbije i Crne Gore«, on je imao i svoje samostalne kombinacije sa Nijemcima. Zato je u Beograd došao dr Vilhelm Hetl, koji je u ime Hajnriha Himlera, šefa njemačke policije, pregovarao sa Dražinim delegatima. Konkretni razgovori su vođeni oko dolaska kralja Petra u Jugoslaviju. Četnici su imali planove i vršili pripreme da kralj Petar dođe u Srbiju avionom, i da se stavi na čelo četnika. Zatra-

*) Iz memoara Hermana Neubachera — Sonderauftrag Sudost 1940—1945 — izdanje: Unsterschmidt — Verlag Gohingen (Drugo izdanje 1952).

žili su od Nijemaca da garantuju bezbjednost Kralju. Nijemci su prihvatili te kombinacije. Svaka strana je imala svoje interese. Nijemci su željeli da bjekstvo kralja Petra od Engleza, koji dolazi u okupiranu Jugoslaviju i stavlja se pod zaštitu Nijemaca, iskoriste u propagandne svrhe. Četnici su pak imali plan da po dolasku Kralja u zemlju izvrše mobilizaciju, objedine sve nacionalističke snage oko Kralja i da poslije povlačenja Nijemaca iz Jugoslavije, sačekaju saveznike sa brojnim snagama.

Dr Hetl je u tim pregovorima obećao četnicima da će im dati veće učešće u upravi Srbije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine, ali pod uslovom pune pacifikacije ovih oblasti i definitivnog uništenja partizana. Nijemcima je, naime, trebalo da oslobode svoje snage i prebace divizije Vermahta iz Jugoslavije na druge frontove. Na drugoj strani četnici su prihvatili njemačke uslove, jer im je takva ponuda odgovarala i stvoren je plan za zajedničke akcije protiv partizana. Međutim, kralj Petar nije uspio da dođe u Jugoslaviju, jer su ga u tome spriječili Englezi, ali su četnici i Nijemci nastavili sa još čvršćom saradnjom.[2])

*

U isto vrijeme Englezi su vršili veliki pritisak na jugoslovensku vladu u emigraciji i na Dražu Mihailovića i tražili akcije protiv Nijemaca.

Engleska vlada je 23. septembra 1943. uputila svoju brojnu misiju, koja se spustila kod Draže, a predvodio ju je brigadni general Armstrong. Kod Draže je već odranije bila engleska misija sa pukovnikom Bilom i kapetanom Hadsonom. Ovako brojna misija, a naročito general Armstrong, imala je zadatak da ispita situaciju i izvrši pritisak na Dražu Mihailovića i njegove komandante da pređu u napad na Nijemce i njemačke komunikacije preko Srbije.

Draža Mihailović je tražio od Engleza da mu stave na raspolaganje njihove planove za dalje napredovanje kroz Italiju i iskrcavanje na Balkanu, da bi sa tim savezničkim ofanzivama usaglasio svoje akcije. Obećao je da će preći u opšti napad na Nijemce, ali da još nije spreman, jer nema dovoljno oružja, municije i ostale ratne opreme. Englezi su mu obećali pošiljke i u nekoliko navrata su mu poslali nešto materijala, ali su tražili konkretne akcije. General Vilson, komandant savezničkih snaga na Bliskom istoku, tražio je lično od Draže Mihailovića da poruši dva mosta na pruzi Beograd — Skoplje. Draža je u vezi s tim održao sastanak sa svojim komandantima. Neki od njegovih komandanata su bili za akciju protiv Nijemaca i predlagali da izvrše zadatke koje su postavljali

[2]) Iz zabeležaka dr Hetl:
— Ratni dnevnik OK Wehrmachta, str. 637, decembar 1943.
— Mihajlo Marić: Kralj i Vlada u emigraciji.

I

Englezi. Ali, Draža je, u to vrijeme, pregovarao sa Nijemcima, pa nije hteo da im se zamjeri. Pred engleskom misijom je naredio rušenje pruge, ali drugim naređenjem je izričito zabranio svaki napad na Nijemce do daljih naređenja. Draža je obavijestio englesku misiju da njegovi četnici već vode borbe na pojedinim sektorima protiv Nijemaca i kvislinških formacija. Stavio im je na raspolaganje podatke da su četnici zauzeli Bileću, Gacko, Nevesinje i još neka mjesta u Hercegovini, iako su u svim tim mjestima bili zajedno Nijemci i četnici. General Armstrong je tražio da se formiraju zajedničke komisije, koje će obići frontove i na licu mjesta se uvjeriti gdje se vode akcije i sa kakvim snagama. Zbog toga su u nekoliko četničkih štabova posiate engleske i američke vojne misije.[8])

Da bi uvjerio Engleze i dokazao da vodi borbe protiv okupatora i kvislinga, Draža je u septembru i oktobru 1943. pripremio ofanzivu na istočnu Bosnu.

Istočna Bosna je bila preokupacija četnika još odranije, iz prvih dana ustanka 1941. godine. Tu su se oštro sukobljavali interesi velikosrpske i velikohrvatske buržoazije. Nedić i Draža su nastojali da odvoje istočnu Bosnu iz zastava NDH i da je pripoje Srbiji. Na tome je radio major Dangić u jesen 1941. i početkom 1942. godine sa Nedićem i generalom Baderom. Nedić i Nojbaher ponovo su pokrenuli pitanje uključivanja istočne Bosne u sastav njemačke »federacije Srbije i Crne Gore«, ali ni taj pokušaj nije uspeo, jer Hitler nije dozvolio cijepanje teritorije NDH. Draža je sada namjeravao da zauzme istočnu Bosnu silom. On je računao da će na pitanje tobožnje borbe protiv ustaša, dobiti podršku i mobilisati srpske mase u istočnoj Bosni i zapadnoj Srbiji.

Englezima je odgovarala ova Dražina akcija na istočnu Bosnu, jer su postojali planovi za iskrcavanje savezničkih snaga na Jadranskoj obali, koje bi prodirale prema Sarajevu, te bi četničke formacije koje bi bile na platou Romanije, Jahorine i Treskavice sadejstvovale tim snagama.

S druge strane NOP u istočnoj Bosni se naglo širio. Bila je oslobođena Tuzla i mnogi gradovi i mjesta u istočnoj Bosni. Stanovništvo u istočnoj Bosni, Srbi, Muslimani i Hrvati, masovno je prilazilo NOP, pa su formirane nove brigade i divizije. Iz centralne Bosne, Krajine i Crne Gore su bile usmjerene partizanske divizije prema Srbiji i Sandžaku. Dražu i Nedića je to najviše zabrinjavalo.

Nijemci su znali za Dražinu ofanzivu na istočnu Bosnu, ali mu nisu pravih smetnje. Ustaše su u to vrijeme u istočnoj Bosni bile dosta slabe i u def anzi vi. Počelo je naglo dezerterstvo i osipanje iz domobranskih jedinica. Muslimanske i hrvatske mase su masovno prilazile NOP-u. Nijemci su računah da će prodor četnika u Bosnu

[3]) Iz zapisnika sa suđenja majoru Vojislavu Lukačeviću od 1946. g.

prisiliti muslimanske mase da traže zaštitu kod vlasti NDH, pa će ih moći lakše mobilisati u SS jedinice koje su bile u formiranju. S druge strane su računali da će preko četnika uspjeti da pasiviziraju ili vežu za sebe srpsko stanovništvo u zapadnoj Srbiji i istočnoj Bosni. I treće, četnici će se sukobiti sa partizanima u istočnoj Bosni, gdje Nijemci nisu imali dovoljno svojih snaga.

Sve su to bila pitanja koja su navela Dražu Mihailovića da naredi opštu mobilizaciju u zapadnoj Srbiji i istočnoj Bosni i da najavi opštu ofanzivu na istočnu Bosnu, koju su nazivali »treći četnički ustanak«.[4]) Tako je u zapadnoj Srbiji izvršena mobilizacija dva »korpusa« i to: Cersko-majevički korpus, koji se nalazio na terenu oko Loznice, Koviljače, Rače i Bajine Bašte i Zlatiborski korpus, koji se nalazio oko Užica. Cersko-majevički korpus imao je brigade: Azbukovačku, Rađevsku, Cersku i Jadarsku. Za komandanta korpusa je bio postavljen kapetan Dragoslav Račić, koji je u istočnu Bosnu dolazio u sličnim situacijama i ranije. Prema četničkim podacima korpus je imao oko 12.000 naoružanih vojnika. Zlatiborski korpus je bio manji, izvršio je samo djelimično mobilizaciju, a imao je samo 500 naoružanih četnika. Komandant korpusa bio je kapetan Mitić, poznati saradnik Abvera.

U istočnoj Bosni izvršili su četnici mobilizaciju svoja dva »korpusa« i to: Drinski korpus, koji je obuhvatao dolinu Drine od Foče do Srebrenice, sa Fočanskom, Cajničkom, Višegradskom i Srebreničkom brigadom. Ovaj četnički korpus je brojao, prema njihovim podacima, oko 1800 naoružanih četnika. Drugi je bio Romanijski korpus, koji je obuhvatao predio oko Sarajeva, Rogatice, Kalinovika i Vlasenice, a imao je 1. i 2. sarajevsku četničku brigadu, 1. i 2. rogatičku, Kalinovačku i Vlaseničku brigadu. Prema četničkim podacima ovaj »korpus« je imao oko 5.000 naoružanih četnika. Komandant korpusa bio je Milorad Momčilović. Pored ova dva korpusa izvršena je mobilizacija i Kladanjske brigade iz Ozrenskog korpusa, koja je brojala oko 300 naoružanih četnika.[5])

*

Četnički glavni pravac napada na istočnu Bosnu išao je preko Višegrada i Rogatice prema Sokocu. U to vrijeme četnici su držali Čajniče i Goražde. Od Sokoca četnici su namjeravali da krenu prema Vlasenici, Srebrenici i Kladnju, pa čak i prema Tuzli i Majevici, gdje su bili partizani. Prema Sarajevu nisu imali namjere, jer se u Sarajevu i okolini nalazila 369. (Vražija) njemačka divizija. Sa ro-

[4]) U četničkim arhivama, na nekim mjestima, pominje se cio pokret D. Mihailovića pod nazivom »treći ustanak«, ali četnička propaganda je dala veliki publicitet napadu na istočnu Bosnu u oktobru 1943. pod ovim nazivom. Arhiv VII, reg. br. VK — P — 47.

[5]) Naredba komandanta Romanijskog četničkog korpusa za mobilizaciju Arhiv VII — V — BH — br. 3721.

manijskog platoa četnička komanda je planirala da proširi svoje pohode i prema Foči i Kalinoviku, a zatim dalje prema Hercegovini. Tako bi bila zauzeta cijela istočna Bosna i stvorena prilično velika teritorija, gdje bi mogli dovesti i kralja Petra i formirati svoje jedinice.

Akcijom je rukovodio Zaharije Ostojić, zvani »Čika Brana«, koji je bio postavljen od Draže Mihailovića za načelnika isturenog dijela Vrhovne komande.

Četnici su počeli koncentraciju i blokadu Višegrađa koncem septembra. Počele su manje borbe sa ustašama i muslimanskom milicijom. Od novembra 1942. pa sve do oktobra 1943, do ovoga napada na Višegrad, ovdje je bilo relativno mimo. Četnici i ustaše su bili sklopili sporazum. Bilo je ponekada samo manjih incidenata. Sada je ovo bio napad većih razmjera, pa su ustaše bile iznenađene.

U Višegradu su se nalazile ustaške i njemačke snage, i to 2. bojna 6. gorskog puka (bez dvije satnije), svega 115 domobrana, dvije čete Nijemaca iz 370. puka 369. Vražije divizije, sa pratećim oružjem i jednim vodom feldžandarmerije, koji je služio kao obezbjeđenje njemačkom obavještajnom centru u Višegradu, kojim je rukovodio SS poručnik Šmit. Pored domobrana i Nijemaca u Višegradu je bilo i nešto ustaša i muslimanske milicije. Prema četničkim podacima bilo je oko 400 naoružanih milicionera. Višegrad je ukupno branilo oko 800 domobrana, Nijemaca i ustaša.

Napad četnika na Višegrad počeo je 5. oktobra 1943. Sa desne strane Drine napadao je Račić sa svojim Cerskim korpusom i dijelovi Drinskog četničkog korpusa, a sa lijeve strane Drine napadala je Prva rogatička četnička brigada. Prema ustaškim podacima na Višegrad je napadalo oko 3.000 četnika.[6])

Domobrani i ustaše su dali otpor. Na desnoj strani Rzave je vođena najžešća borba, gdje se borila muslimanska milicija. Četnici su jurišali i prodrli u Višegrad. Domobrani i ustaše su se povlačili prema drinskom mostu, a sa njima je bježao i jedan dio građana Višegrađa. Četnici su tukli most sa okolnih brda, pa je na mostu poginulo mnogo naroda.

Nijemci su se nalazili u zidinama stare fabrike oružja Vistad, na lijevoj strani Drine. Četnici nisu napadali Nijemce; bilo je istina, manjih pripucavanja, ali Nijemci nisu učestvovali u odbrani Višegrada, izuzev voda feldžandarmerije koji se borio ispred Višegrađa, zajedno sa muslimanskom milicijom. Nijemci su se povukli iz Višegrada cestom preko Sjemeća prema Rogatici. Četnici su ih propustili bez borbe, iako su bili posjeli sve visove oko ceste.

Domobrani i ustaše su se probijali prema Rogatici i sa njima građani Višegrađa. Četnici su ih dočekali kod Osojnice, Kočarima,

6) Arhiv VII, k. 57, br. 1, dok. 12/7 — 12.

Štabovi 27. i 38. divizije u oslobođenoj Tuzli, septembra 1944.

Lijeske i Sjemeća. Vođene su oštre borbe. Četnici su razbili domobrane i zarobili zapovjednika Višegrada satnika Predojevića sa još nekoliko oficira i cijelu satniju domobrana. Kolone muslimanskog stanovništva koje su išle cestom štitila je milicija, uspjele su da prođu prema Rogatici, ali je narod koji se povlačio preko Osojnice i Kočarima, nastradao je u putu od četnika koji su većinu pobili.

U Višegradu su četnici počeli masovni pokolj muslimanskog naroda koji je ostao u gradu. Klali su i ubijali sve odreda. Palili su i pljačkali muslimanske kuće. Po ulicama, od Rzave do Drine, ležali su leševi žena i djece. Najveći pokolj je bio na drinskom mostu, gdje su četnički koljači dovodili cijele muslimanske porodice, pa ih po redu ubijali i bacali u mutnu Drinu. Prema nekim podacima u tom pokolju je stradalo oko 1.000 stanovnika Višegrada.

Srpsko stanovništvo Višegrada je bilo protiv pokolja i nasilja koji su vršili četnici nad muslimanskim življem. Iako je u Višegradu bilo malo Srba, jer su ustaše ranije iselile mnoge srpske porodice, oni koji su se tu zatekli pokušali su da se stave u zaštitu svojih komšija Muslimana. Grupa srpskih djevojaka je izašla pred četnike, koji su vodili muslimanske porodice na strijeljanje, pa su ih molile i zaklinjale da ih puste. Kada nije to pomoglo, onda su ih napale, govoreći im da su gori od ustaša, da je to ustaški metod obračuna sa narodom, ali ni to ništa nije pomoglo. Srpske žene u selima prema Sjemeću uspjele su da prikriju od četnika veću grupu muslimanske djece, koja su bila zaostala iza kolona naroda koji se

povlačio iz Višegrada, pa su ih kasnije prebacile u Sarajevo gdje su djeca smještena u domove.

U zauzeti Višegrad ušao je pobjedonosno Draža Mihailović sa svojom pratnjom i sa engleskom i američkom vojnom misijom. Htio je da pokaže savezničkim oficirima zauzeti Višegrad, ali je prizor na koji su naišli bio stravičan. Leševi poubijanih građana ležali su po ulicama. Nekoliko srpskih porodica je izašlo pred Engleze, pa su ih molili da se stave u zaštitu Muslimana. Engleski oficiri su se zgražavali nad zločinima koje su izvršili četnici, pa su protestovali kod Draže i njegovih komandanata. Draža, da bi pokazao kako je on protiv takvog nasilja, izdao je naređenje da se kazne svi koji su klali i ubijali muslimanske žene i djecu. Njegova pratnja je, na djelu zločina, uhvatila maloga Filipovca, dječaka od 14 godina, i strijeljale ga pred engleskim oficirima. Na tome se i završilo Dražino kažnjavanje četnika za pokolje u Višegradu. Četnici su nastavili sa nasiljem.

*

Četničke jedinice su iz Višegrada produžile prema Rogatici. 7. oktobra 1943. zauzele su limski most, kod Međeđe. Na mostu se nalazila jedna četa domobrana i jedna četa Nijemaca, koji su se povukli oklopnim vozom prema Ustiprači. Na Sjemeću su se četnici sukobili sa jednom ustaškom bojnom, koja je izašla iz Rogatice da bi pomogla domobranskim jedinicama koje su se povlačile iz Višegrada. Četnici su ih dočekali i povratili u Rogaticu. Tih dana je jedna ustaška kolona izašla iz Rogatice prema Dubu i zapalila neka srpska sela i pobila nekoliko stotina žena, djece i staraca, koji nisu uspjeli da pobjegnu ispred ustaša.

Muslimansko stanovništvo iz svih sela oko Rogatice je napuštalo svoje domove i bježalo ispred četnika. U Rogatici je bio veliki zbjeg muslimanskog naroda. Od Višegrada je došlo nekoliko hiljada. Pričali su o pokolju u Višegradu, pa je zavladao veliki strah i panika.

Četničke kolone su pristizale i počele da opkoljavaju Rogaticu. Pripremali su napad. U Rogatici je ustaško-domobranski garnizon bio jači od višegradskog, jer se tu nalazilo: tri satnije iz 6. gorskog puka — oko 300 domobrana, 3. domobranska bojna u jačini od oko 300 pušaka, ustaška bojna — 350 ustaša, oko 50 žandara i 100 SS-ovaca.[7])

Njemačke snage koje su se povlačile iz Višegrada prošle su kroz Rogaticu i povukle se prema Sarajevu. Sa njima su pošli i esesovci koji su bili u Rogatici. Ustaše nisu imale dovoljno snaga da brane Rogaticu, pa su tražili pomoć od Nijemaca, ali Nijemci nisu bili

[7]) Arhiv VII, k. 57. f. 1, dok. 13/7 — 14.

raspoloženi da se tuku sa četnicima. Ustaška komanda poslije višegradskog iskustva ocijenila je da postojećim snagama ne može odbraniti Rogaticu, pa je 3. zborno područje u Sarajevu naredilo povlačenje garnizona i cijeloga stanovništva iz Rogatice. Najveći problem je bio, kako prebaciti nekoliko desetina hiljada stanovnika koji su se bili okupili u zbjegu u Rogatici. Domobransko-ustaško zapovjedništvo je pokušalo da jedan dio toga naroda prebaci vozom preko Mesića prema Sarajevu. Kada je voz bio utovaran, četnici su napali na željezničku stanicu u Mesićima i mitraljirali sa obližnjih kosa, tako da su ustaše uspjele da otpreme svega nekoliko kompozicija, dok se ostali dio naroda povratio u Rogaticu.

Evakuacija Rogatice počela je 11. oktobra. Kolone naroda su išle cestom prema Podromaniji. Bilo je i zaprežnih kola, na kojima su vozili malu djecu i najnužnije stvari. Četnici su napadali i pripucavali na te kolone, ali su ustaše i domobrani imali jako obezbjeđenje, tako da su četnici 14. oktobra 1943. ušli u praznu Rogaticu. Pretvorili su je u pravo zgarište. Četnici su tada zapalili oko 900 kuća, a ostalo je svega nekoliko desetina kuća, pretežno srpskih i jevrejskih.

Četnici su odmah strijeljali sve muslimanske porodice koje su bile ostale u Rogatici. Hapsili su partizanske simpatizere i mnoge strijeljali. Tada su ubili Mila Gluhovića i njegovu sestru Saju Vuković sa Živaljevine, zato što su im sinovi bili u partizanima. Strijeljali su kod rogatičke crkve i Ljubomira Frganju iz Seljana, partizanskog simpatizera. Četnici su vršili strašan teror u partizanskim selima: Gučevu, Seljanima, Varošištima i drugim, progonili, tukli i pljačkali partizanske porodice.

Poslije zauzimanja Rogatice četnička komanda je usmjerila svoje jedinice jednim dijelom prema Sokocu i Sokolovićima, a drugim prema Prači i Palama, dok je glavnina — Cerski korpus i Rogatička četnička brigada — pošla prema Glasincu i Sokocu.

*

U septembru 1943. ustaše su ponovo počele sa masovnim ubijanjem srpskog naroda i paljenjem sela na Glasincu i Romaniji. Prvo su pohapsili pa strijeljali sve partizanske simpatizere i srpske porodice u Sokocu, među kojima je bilo i nekoliko članova Komunističke partije i aktivista NOP-a. Tada su nastradali Vide Jakšić, partizanski ranjenik, Koviljka Kovačević, omladinski aktivista u Sokocu, Kostadinka Novaković, majka Gruje Novakovića, partizanskog rukovodioca na Romaniji, Ante Kosorić, Pero Mijatović, bivši predsjednik opštine, Simo Kovačević i mnogi drugi, kao i porodice Kovačevića, Vitomira i Forcana. Ustaške kolone su upadale u Glasinac, blokirale sela, hvatale ugledne seljake, pa i sve odrasle muškarce. Mnogi su odmah pobijeni, a neki su odvedeni u Sokolac, pa

li

stavljani na muke i kasnije strijeljani. U partizanskom selu Bandinu i Odžaku ustaše su uhvatile šest Koprivica kod njihovih kuća, pa ih odmah ubile. U Gazivodama su pobili: Mijatoviće, Renovice i Beloviće. Više sela Vukosavljevića u Romaniji su ustaše pronašle jedan brojan zbjeg naroda i sve strijeljale. Tada su stradale mnoge porodice iz Podromanije, Vukosavljevića, Mrvića i sa Ravne Romanije. Ustaše su noću blokirale selo Nepravdiće, pohvatale sve mještane, kao i dosta naroda koji je bio izbjegao iz Glasinca, pa su ih zvjerski mučili i strijeljali u selu, a neke su odveli u Romaniju. Takođe je mnogo naroda nastradalo i u selu Bogovićima. Bilo je tu izbjeglica od Pala, Mokroga i sa Glasinca.

U Glasincu i na cijelom romanijskom području je vladao strašan teror. Ustaše su iskaljivale svoj bijes nad partizanskim porodicama. U septembru i oktobru 1943. ustaše su pobile oko 600 ljudi, žena i djece na Glasincu i romanijskom području.

U vrijeme najcrnjeg ustaškoga terora, na Glasinac dolaze četničke jedinice, pa i one zavode svoj teror. Partizanske porodice koje su izbjegle od ustaša, sada su bile na udaru od četnika. Naročito su bili brutalni u nasilju Račićevi četnici, koji su harali po selima Glasinca, pljačkali partizanske porodice, silovali žene i djevojke, palili kuće, hapsili i streljali. Kada su dovršili sa partizanskim selima, prešli su i na ostala srpska sela. Za njih je cio Glasinac bio partizanski. Narod sa Glasinca i Romanije počeo je masovno da bježi ispred ustaša i četnika i da se sklanja u zbjegove po šumama Romanije, Kopita i Devetaka. Tako je Glasinac ponovo opustio. Muslimani su već bili ranije izbjegli prema Sokocu i povukli se sa izbjeglicama iz Rogatice prema Sarajevu, pa su i njihova sela bila prazna.

*

U vrijeme četničkog napada na istočnu Bosnu na romanijskom području se nalazio samo Romanijski partizanski odred, koji je bio obnovljen i formiran u drugoj polovini avgusta 1943. Komandant odreda bio je Mihajlo Bjelaković, politički komesar Veso Racković, zamjenik komandanta Ratko Jovičić, a zamjenik političkog komesara Savo Pređa.

Odred nije bio brojan, oko 180 boraca, ali je predstavljao ozbiljnu borbenu snagu, pa je pobjeđivao brojno veće neprijateljske jedinice. U pojedinim akcijama odred je angažovao veći broj seljaka za rušenje pruge, mostova i drumova.

U selima Glasinca i na cijelom romanijskom području bili su stvoreni solidni uslovi za politički rad. Okružni komitet KPJ za Romaniju bio je uticajno i autoritativno političko rukovodstvo na cijelom području. Sekretar Komiteta bio je Grujo Novaković. Partijske organizacije su bile brojne u Glasincu, oko Rogatice, u Sokolovi-

ćima, oko Pala i Goražda, Knežine i na Planini. Formirane su ilegalne partijske organizacije u pojedinim gradovima gdje su bili ustaški garnizoni, kao u Sokocu, Rogatici, Palama, Goraždu i drugim mjestima. Organizovani su kanali i kurirske veze sa sarajevskom partijskom organizacijom.

Skojevske i omladinske organizacije su bile vrlo aktivne. Formiran je Okružni komitet SKOJ-a i USAOJ-a, a u selima antifašistički odbori žena. U svim selima na Glasincu i cijelom romanijskom području bili su organizovani seoski NOO.

Na Glasincu i Romaniji su sva sela bila pod uticajem i kontrolom NOP-a. Sve organizacije su dobro funkcionisale. U sela su rijetko zalazili ustaše ili četnici. Smjeli su da prođu samo u jačim grupacijama.

Romanijski odred je imao više sukoba sa četnicima. Četnička propaganda je najavila mnogo ranije, još u ljeto 1943, četničku ofanzivu iz Srbije na istočnu Bosnu. Prijetili su da će uništiti partizane na Romaniji i spaliti sva partizanska sela, i da će sve Muslimane poklati. Ponovo su proturili staru parolu da će istočnu Bosnu priključiti Nedićevoj Srbiji, da se sa tim složila njemačka komanda, ali da četnici prethodno treba da likvidiraju ustaške garnizone i da se obračunaju sa partizanima. Četnička komanda je najavila opštu mobilizaciju. Po selima su se razmiljeli agitatori i oficiri, držali su zborove i pozivali srpski narod protiv ustaša i partizana. Razaslali su pismene pozive svim odraslim muškarcima da se jave četničkim komandama na raspored. Prijetili su da će strijeljati sve dezertere.

Romanijski partizanski odred se ubrzo sukobio sa četničkim kolonama koje su dolazile iz Srbije. 23. septembra 1943. jedna četa odreda dočekala je 2. sarajevsku četničku brigadu na Kosmaju kod Sjetline, koja je bila u pokretu prema Višegradu. Išli su pred četnike koji su napadali iz Srbije. U ovoj četničkoj brigadi bilo je nekoliko stotina naoružanih četnika i mobilisanih seljaka iz Sarajevskog polja, sa Igmana i Trebevića. Poslije kratke i oštre borbe cijela četnička brigada se raspršila, mobilisani seljaci su pobjegli svojim kućama i više se nikada ta brigada nije okupila. Partizani su zarobili 27 četnika i cijelu komoru brigade.

Četrnaestog oktobra 1943. dijelovi Romanijskog odreda dočekali su jednu jaču četničku kolonu, koja je pošla u napad na partizansko selo Gučevo. Četnici su imali podatak da se u GUČPVU nalazi Grujo Novaković sa manjom grupom partizana, pa su njihovi bataljoni išli u kolonama iz nekoliko pravaca sa namjerom da pohvataju partizane. Ali, u Gučevu su bile jače partizanske snage nego što su četnici očekivali. Partizani su pošli u susret četničkim kolonama i dočekali ih kod sela Guždelja. Razvila se oštra borba. Partizani su uspjeli da razbiju četničke kolone i potjeraju ih prema rijeci Rakitnici. Četnicima je, međutim, stiglo pojačanje, pa su partizani morali da se povuku prema Glasincu i Sokolovićima.

Romanijski partizanski odred nije mogao sam da se suprotstavi četničkim grupacijama koje su nadirale od Višegrađa na romanijsko područje, pa se pod borbom povlačio prema Han-Pijesku. Štab odreda je poslao kurire štabu 3. korpusa NOV sa izvještajem o situaciji na romanijskom području i podacima o četničkom dolasku na Romaniju.

Štab 3. korpusa NOV, kada je dobio izvještaj o četničkoj ofanzivi na istočnu Bosnu, odmah je izdao naređenje 27. i 17. diviziji da izvrše pokret prema Romaniji i da razbiju četničke snage. Dijelovi 27. divizije, tj. 2. krajiška brigada izvršila je pokret iz Vlasenice 20. oktobra 1943. prema Sokolovićima. Sa brigadom je išao i komandant divizije Pero Kosorić. Ostale brigade iz ove divizije t*ebalo je da pristignu kasnije.

Romanijski partizanski odred se u to vrijeme nalazio na Malom polju i nastojao da razbije mobilizaciju i grupisanje Vlaseničke četničke brigade, koja se okupljala na tom terenu da bi pošla pred četničke kolone koje su nadirale od Višegrađa i Rogatice. Tih dana poginuo je Svetozar Kosorić, komandant Planinskog partizanskog odreda, sa nekoliko partizana, u sukobu sa malopoljskim četnicima. Čete Romanijskog odreda su nastojale da pohvataju i kazne četnike koji su ubili Svetozar a, pa su jurili četnike po Javoru i planini Milan. Pero Kosorić je naredio Romanijskom odredu da se ubrzanim maršem prebaci u Sokoloviće, gdje se već nalazila 2. krajiška brigada.

Prema partizanskim obavještajnim podacima četničke snage su pristizale od Rogatice prema Sokocu i Sokolovićima. Na Glasincu se nalazio Račić sa svojim četničkim korpusom, a oko Prače dijelovi Drinskog četničkog korpusa. Romanijski četnički korpus se koncentrisao sjeverno od Romanije, oko Knežine i Sokoca. U Rogatici su bile četničke komande i velika komora, sa jedinicama koje su i dalje pristizale od Višegrađa.

Pero Kosorić je odmah izvršio raspored partizanskih snaga za napad na četnike. Na četničku grupaciju na Glasincu, u noći 21/22. oktobra 1943, napao je 2. bataljon 2. krajiške brigade i Romanijski partizanski odred, dok su ostali bataljoni 2. krajiške brigade napadali na Rogaticu. Bio je to smion potez, jer 2. krajiška brigada i Romanijski odred bili su brojno mnogo slabiji od četničkih grupacija na koje su napadali.

Romanijski partizanski odred i 2. bataljon 2. krajiške brigade izveli su napad na prilično brojne četničke snage u selu Sijercima. Tu je bila Azbukovačka četnička brigada sa još nekim dijelovima iz Cersko-majevičkog četničkog korpusa, koje je Račić orijentisao prema partizanima kao svoje najbolje snage. Partizani su se neopaženo privukli četničkim rovovima i izvršili juriš. Među četnicima je nastala pometnja i panika. Partizani su to iskoristili, razbili četnike i opkolili jednu veću grupu u rovovima na brežuljku Mra-

morje. Četnici su dali žilav otpor, ali su partizani izvršili ponovo juriš na to njihovo posljednje uporište. U toj borbi izginuo je cio štab Azbukovačke brigade sa kapetanom Pavlovićem i 150 četnika. Ostali četnici su se razbježali po šumama, pa su pojedinačno i u grupama bježali prema Drini. Partizani nisu imali gubitaka. Svega je jedan borac bio ranjen.[8])

Poslije razbijanja četničke grupacije na Sijercima, Romanijski odred i 2. bataljon 2. krajiške brigade nastavili su da progone četnike preko Glasinca, prema Šekovićima i Pariževićima, gdje se nalazio štab Cerskoga četničkog korpusa sa ostalim snagama. Kapetan Račić je dobio obavještenje da je potpuno razbijena njegova Azbukovačka brigada u Sijercima i da partizanska kolona ide prema Pariževićima. Takođe su mu od Rogatice javili da su partizanske kolone zauzele Rogaticu i da opkoljavaju četničke snage prema Glasincu. Četnike je uhvatila panika pa su počeli da bježe. Račić, da bi spriječio osipanje svojih jedinica, strijeljao je dvojicu svojih oficira u Pariževićima pred postrojenim četnicima. Ali nije smio da sačeka partizane, pa je i sam preko Sočice pobjegao prema Goraždu, a zatim preko Sandžaka u zapadnu Srbiju. Ostali srbijanski četnici pobjegli su prema Drini u grupama i pojedinačno.

Domaća četnička grupacija iz Drinskog i Romanijskog četničkog korpusa takođe se dijelom rasula poslije poraza na Sijercima i kod Rogatice. Mobilisani seljaci su pobjegli svojim kućama, ali je ostala netaknuta Prva sarajevska i Prva rogatička četnička brigada, koje su se bile okupile kod Knežine.

Bataljoni 2. krajiške brigade zauzeli su Rogaticu u noći između 21/22. oktobra 1943. i to bez jačeg otpora. Zaplijenili su četničke magacine sa velikom količinom municije, opreme i namirnica. Zarobili su oko 40 četnika iz pozadinskih jedinica i 25 domobrana koje su četnici zarobili kod Višegrada. Zaplijenjena su dva topa i nešto topovske municije. Oko Rogatice su zarobili nekoliko četničkih grupa, koje su razoružali i pustili kućama. Iz Rogatice su bataljoni 2. krajiške orijentisani prema Sočicama i Glasincu, radi potjere za Račićem i ostalim četnicima.

Romanijski partizanski odred je, poslije razbijanja četnika u Sijercima, dobio zadatak da se razmjesti u Glasincu prema ustaškom garnizonu u Sokocu. Jedna četa je bila upućena u Sokoloviće, radi obezbjeđenja skladišta materijala evakuisanog iz Rogatice. Naveče 23/24. oktobra 1943. na ovu partizansku četu napala je Rogatička četnička brigada. Četnici su iskoristili noć i poznavanje terena, pa su se privukli kućama gdje je bila smještena četa, ubili stražara i sa bliskoga odstojanja bacili bombe u kuće i osuli iz mitraljeza. Četa je bila iznenađena, jer su je četnici našli na spavanju. Tada je poginuo komandir čete Mikailo Beatović sa šest boraca, a bilo je i više ranjenih.

[8]) Zbornik, IV tom, knj. 18, dok. 168 i knj. 19, dok. 99.

Istu noć, u isto vrijeme četnici Sarajevske i Rogatičke brigade izvršili su napad na dijelove 17. majevičke brigade, koja je toga dana bila došla na Glasinac i smjestila se u Sijercima. Četnici su i ovom prilikom iskoristili noć, pa se privukli kućama i pojatama gdje su bili smješteni Majevičani i sa bliskoga odstojanja osuli iz mitraljeza. Napali su baš na kuće u kojima su bili novomobilisani borci, koji su upućeni sa Majevice kao dopuna u brigadu. Većina je bila bez oružja. Tada je poginulo 13 boraca. Iako su bili iznenađeni, Majevičani su se brzo snašli, pa su sa jednom četom iz Romanijskog odreda izvršili protunapad na četnike i potpuno ih razbili. Ostalo je nekoliko četnika mrtvih i ranjenih.

Poslije ovih borbi, u kojima su partizani imali i najveće gubitke, četnička grupacija Draže Mihailovića pobjegla je natrag u Srbiju, dok su partizanske jedinice nastavile da čiste Romaniju, okolinu Rogatice, Višegrada i Goražda od domaćih četničkih jedinica, koje se nisu povukle sa svojim komandantima preko Drine.

Savo PREĐA

SVE IH JE POKOSIO

Oktobra 1943. prethodnica 15. majevičke brigade u jednoj šumi na Romaniji naišla je na četnike. Dok je prethodnica rastjerivala četnike, ostali su zauzimali položaje i sačekivali. Nije prošlo ni petnaestak minuta, a jedan četnik idući polako i bezbrižno sa puškomitraljezom na ramenu upao je među partizane. Šuma je bila prilično gusta tako da četnik nije mogao da raspozna da su to partizani.

— Ala sam ih se natukao — počeo je on hvalisavo, primičući se partizanima.

— Koga to? — upita ga jedan od boraca.

— Partizana, brate. Pustim rafal, a ono samo pada.

— Ruke uvis! — viknuli su partizani.

Četnik je bacio puškomitraljez i torbicu sa municijom i dao se u bjekstvo kroz šumu.

Kad su partizani pregledali puškomitraljez, očišćen i podmazan, sa punim šaržerima, mogli su da se uvjere da četnik nije ni metka ispalio.

BORBENI PUT 17. MAJEVICKE BRIGADE

Desetog oktobra 1943. formirana je u Siminom Hanu kod Tuzle 17. majevička udarna brigada, koja je sa 2. krajiškom i 19. birčanskom brigadom i Romanijskim partizanskim odredom ušla u sastav novoformirane 27. udarne divizije.

Bio je to period u kome su — zahvaljujući velikim pobjedama već proslavljenih partizanskih jedinica 6. istočnobosanske, 15. majevičke, 16. muslimanske, 2. krajiške i vojvođanskih brigada, kao i velikog broja partizanskih odreda, koje su izvojevane na području istočne Bosne, a posebno velikom pobjedom prilikom oslobođenja Tuzle — stvoreni veoma povoljni uslovi za dalji snažan razvitak oslobodilačke borbe naroda istočne Bosne.

Političko i vojno rukovodstvo istočne Bosne umjelo je da iskoristi mogućnosti koje su pružale ove velike pobjede, naročito na planu mobilizacije novih boraca. Tako je u to vrijeme — oktobra 1943. — samo iz Tuzle i okoline u jedinice NOV stupilo oko 5.000 ljudi. To je partizanskim brigadama dalo nov kvalitet, a ono što posebno treba istaći svakako je činjenica da su se sve jedinice 3. korpusa popunile. Tako je 6. istočnobosanska brigada, i pored osjetnih gubitaka u borbama za Tuzlu, porasla na 1.200, 2. krajiška na 1.400, 15. majevička na 800 i 16. muslimanska na 700 boraca. Osim toga, priliv novih boraca bio je tako masovan da se moglo pristupiti i formiranju novih brigada i odreda. Tako su samo za nekoliko dana nakon oslobođenja i odbrane Tuzle formirane tri nove brigade i nekoliko odreda, kao i nova 27. udarna divizija.

Sedamnaesta majevička brigada formirana je od trećeg po redu majevičkog partizanskog odreda, koji je nakon odlaska u sastav glavnine Vrhovnog štaba 6. istočnobosanske i 15. majevičke brigade — zajedno sa vojvođanskim jedinicama ostao na Majevici. Odred je uspješno vodio borbe na Majevici i po Semberiji, izrastajući kroz oružane akcije u jaku partizansku jedinicu.

Pod komandom svog proslavljenog komandanta Veljka Lukića Kurjaka, borci Trećeg majevičkog odreda, uglavnom seljaci sa Majevice, iz Semberije i Posavine, kao i đaci iz Bijeljine, Brčkog i Tuzle, postali su strah i trepet za neprijateljske posade u Ugljeviku, Suhom Polju, Rači, Branjevu, pa i Bijeljini, a posebno za četničke izdajnike, koji ni u jednoj prilici nisu bili u stanju da se ozbiljnije suprotstave ovoj partizanskoj jedinici. U njena tri bataljona bilo je okupljeno oko 600 boraca, koji — dok se glavnina NOV borila na Sutjesci, Zelengori i Miljevini — nisu sjedjeli skrštenih ruku. Predvođen svojim komandantom, majevički NOP odred se veoma brzo razvijao i jačao, tako da je već početkom ljeta uspio da likvidira neprijateljska uporišta u Suhom Polju, Ugljeviku, Brezovom Polju i tako očisti skoro čitavu Majevicu i Semberiju, a neprijateljski garnizon u Bijeljini sasvim izoluje, primoravajući ga da se snabdijeva vazdušnim putem.

Desetog juna 1943. uslijedila je jedna od najznačajnijih pobjeda majevičkog odreda. Strahujući za svoju posadu u Bijeljini, a u težnji da je deblokira i ojača, vlasti NDH upućuju iz Brčkog u tom pravcu svoju Treću domobransku pukovniju. Toga dana, na putu prema Bijeljini, 3. pukovnija je na prostoru između sela Dragaljevac i Čađavice naišla na dobro postavljenu zasjedu majevičkog odreda i jednog bataljona Druge vojvođanske brigade, tako da je ubrzo čitava kolona od oko 1.200 domobrana i oficira, skupa sa cjelokupnim naoružanjem, zarobljena i razoružana.

Zahvaljujući ovoj i drugim pobjedama, kao i ratnom plijenu koji je u tim borbama zadobijen, bili su stvoreni uslovi da se i od Trećeg majevičkog odreda formira još jedna majevička brigada. Međutim, događaji koji su se zbili nakon proboja glavnine Vrhovnog štaba iz V neprijateljske ofanzive, usporili su ovaj proces.

Poznato je, naime, da je samo 15. majevička udarna brigada, polazeći prema Crnoj Gori, imala u svom sastavu više od 700 boraca, uglavnom mladića od 18 do 22 godine. Preživjeli borci Kurjakovog odreda sjećaju se, međutim, da je na Ravni Zavid i Jelicu, gdje su Majevičani izašli da bi obezbijedili prelaz brigade i bolnice preko ceste Tuzla — Zvornik, stiglo iz pete ofanzive nešto oko 300 potpuno iscrpljenih boraca ove već proslavljene majevičke brigade. Više od 400 Semberaca, Majevičana i Posavaca ostavilo je svoje kosti na bojištima Zlatnog bora, Vučeva, Sutjeske, Popovog mosta, Košura, Zelengore i Miljevine.

Petnaesta majevička brigada nije više bila u stanju da izvršava ratne zadatke. Zbog toga je nju trebalo popuniti novim borcima. Odluka je pala da se iz Trećeg majevičkog partizanskog odreda izdvoje dva kompletna bataljona i odmah uđu u sastav 15. majevičke brigade. Ostatak boraca za popunu regrutovan je iz sredine dobrovoljaca, koji su sredinom 1943. godine — zahvaljujući ranije stvorenim uslovima — sve masovnije počeli da stupaju u NOV.

Nakon odlaska dva kompletna bataljona u sastav 15. majevičke brigade dolazi do reorganizacije Majevičkog partizanskog odreda. Formiraju se, pored već postojećeg Ugljevičkog bataljona, još dva bataljona: Podrinjski, koji operiše na području Podrinja i Majevički, koji se uglavnom zadržava oko Mačkovca, Lopara i Gornje Tuzle.

Brzo su novoformirani bataljoni popunjeni novim borcima, ali se u isto vrijeme postavilo pitanje oružja u kome se sve više oskudijevalo, s obzirom na to da su već ranije bila likvidirana skoro sva uporišta gdje se oružje moglo dobiti. Napadi na četnike nisu uvijek bili efikasni, tim prije kada se zna da su se oni u ovo vrijeme rijetko upuštali u borbu sa partizanima. Zbog toga je izlaz trebalo tražiti na drugoj strani.

U srcu oslobođene Semberije, u Bijeljini i dalje je postojala neprijateljska posada. To je smetalo svakom pristalici NOP-a, a naročito je izazivalo ljutnju boraca i rukovodilaca partizanskih jedinica, koji su u zauzimanju Bijeljine vidjeli pored ostalog i mogućnost naoružavanja sve većeg broja novih boraca, koji su svakim danom sve više pristizali iz Srema i Semberije. To je svakako navelo i štab Prve vojvođanske brigade da noću između 9. i 10. avgusta 1943, u zajednici sa jednim dijelom majevičkog odreda (podrinjski bataljon), samoinicijativno, ne čekajući ničije naređenje, napadne neprijatelja u Bijeljini. Prvi pokušaj, istina, nije uspio, ali nije nikoga ni obeshrabrio. Utvrđeni neprijatelj u logoru bio je blokiran pa je 12/13. VIII izvršen ponovni napad sa cijelom vojvođanskom brigadom i 1. bataljonom 3. vojvođanske brigade direktno na utvrđeni logor. Po jedan bataljon iz 2. i 3. vojvođanske brigade i Majevičkog NOP odreda vršili su obezbjeđenje sa pravaca od Brčkog, Zvornika i Bosanske Rače. Naše jedinice nisu uspjele u potpunosti da likvidiraju logor, usljed čega je pred zoru naređeno povlačenje. Ovo je neprijatelj iskoristio i u paničnom bjekstvu napustio grad, ostavljajući za sobom bogat ratni plijen.[1])

Iako je neprijatelj svega tri dana kasnije, 16. avgusta uveče, uspio da preko Rače ponovo prodre u Bijeljinu, on nije bio u stanju da spriječi djelovanje i jačanje NOP na Majevici i u Semberiji. Naprotiv, došlo je do još življih političkih gibanja, kao i do novih napada na neprijateljske garnizone u Bosanskoj Rači, Kozluku i Gornjoj Tuzli, u kojima učestvuje i Majevički odred.

Sredinom septembra 1943. pitanje likvidacije okupatorskog uporišta u Bijeljini (ni u jednom više mjestu u Semberiji i na Majevici nije bilo neprijatelja) ponovo je postalo aktuelno, te su se jedinice 16. vojvođanske divizije i Majevičkog partizanskog odreda ponovo počele pripremati za napad na grad, u kome se nisu nalazili samo domobrani i legionari, sa kojima bi se partizani — zbog veoma niskog borbenog morala — lako obračunali. Bilo je tu naime, i dosta

*) Zbornik, tom IV, knjiga 16, dok. br. 54.

ustaša i pripadnika raznih njemačkih policijskih i drugih jedinica, kojima je naročito bilo stalo da ovaj grad na granici prema Nedićevoj Srbiji zadrže u svojim rukama.[2])

Dvadesetog četvrtog septembra jedinice 16. vojvođanske divizije u zajednici sa Majevičkim partizanskim odredom izvršile su ponovo napad na Bijeljinu. Poslije uporne borbe grad je zauzet. Ubijeno je 78 Nijemaca i ustaša, a zarobljeno 287 neprijateljskih vojnika. Zaplijenjeno je 6 teških mitraljeza, 4 teška i 5 lakih bacača, 13 puškomitraljeza, kao i mnoga druga ratna sprema i velike količine životnih namirnica.[3])

U borbama za oslobođenje Bijeljine Majevički partizanski odred je i sam imao velike gubitke. U toku dvodnevnih borbi poginulo je ili ranjeno samo kod katoličke crkve gde su se Nijemci bili utvrdili više od trideset boraca ovog partizanskog odreda.

*

Poslije oslobođenja Bijeljine Majevički partizanski odred nije imao vremena za predah. Jer, već sutradan nakon okončanja borbe odred je dobio naređenje da se prikupi kod Lopara, te da usiljenim maršom krene prema Tuzli, gdje je trebalo da dobije raspored u predstojećem napadu za oslobođenje tuzlanskog industrijskog bazena i grada Tuzle.

Došavši u rejon sela Tinje, Majevički partizanski odred, kome je bila pridodata novoformirana Smolućka partizanska četa, dobio je naređenje štaba 1. (3) NOU korpusa, da krene pravcem Tinja — Prav. Lukavac — Huskići — Zagorje — Lukavac (varošica) i da napadne i zauzme Lukavac.

»... Uspješno izvođenje akcije na Tuzli i okolna neprijateljska uporišta« — stoji u naredbi štaba 1. (4) korpusa »je od ogromnog vojno-političkog značaja za cijelu istočnu Bosnu. Okupator i njegove sluge time gube jedno od važnih svojih vojničkih uporišta, gubi bazu rude (ugljena, soli, sode i špirita) neophodno potrebnih za vođenje rata. Nama pak se otvaraju široke mogućnosti za mobilizaciju ljudstva, naročito radnika, koji željno i nestrpljivo očekuju našu vojsku« .. .[4])

Tako je Majevički partizanski odred 29. septembra 1943. oko 22 sata otpočeo napad na Lukavac, sa tri strane (sem od rijeke Spreče). Nakon dvodnevnih borbi Odred je oslobodio Lukavac, i to gotovo bez ikakvih gubitaka. Dva dana kasnije oslobođena je i Tuzla.

[2]) U jesen 1943. u Semberiji je od boraca koji su se izSrbije prebacili u istočnu Bosnu formirana Mačvanska partizanska četa, akasnije i Mačvanski NOP odred.

[3]) Zbornik, tom IV, knjiga 18, dok. br. 79.

[4]) Zbornik, tom IV, knjiga 17, dok. br. 127.

Međutim, ovim borba za Lukavac i Tuzlu nije bila završena. Naime, njemačka borbena grupa »Fišer«, u kojoj su se nalazila dva bataljona 369. puka, jedan ojačani bataljon 187. divizije, dijelovi 4. puka »Brandenburg« i jedan bataljon 4. lovačkog puka, probila položaje 15. majevičke brigade kod Gračanice, iznenadila 1. bataljon Majevičkog odreda, i dalje se probila do Bukinja, ugrozivši sam grad Tuzlu.

Tako se na prilazima Tuzle, oko Lukavca i ostalih mjesta, razvila žestoka borba, u kojoj je učestvovao i Majevički partizanski odred, jer je važnost odbrane Tuzle bila isto toliko velika koliko i njeno oslobođenje«. Nakon višednevnih teških i žestokih borbi, u kojima su obadvije strane imale velike gubitke, neprijatelj je bio prinuđen na povlačenje. U gonjenju razbijenih i desetkovanih Nijemaca, zajedno sa 6. istočnobosanskom i 1. vojvođanskom brigadom, učestvovao je i Majevički partizanski odred, koji je 9. oktobra 1943. ponovo ušao u Lukavac.

*

Samo dva dana nakon ove velike i značajne pobjede NOV, na poljani u Siminu Hanu postrojio se već prekaljeni Treći majevički NOB odred, da bi se saopštila naredba štaba 3. korpusa o formiranju 17. majevičke udarne brigade. U stroju su stajali jedan pored drugoga borci iz Semberije, Srema, Posavine, Dalmacije, Krajine, sa Majevice, kao i tek prispjeli drugovi iz oslobođene Tuzle i Lukavca. Malo ispred njih, stajali su štabovi bataljona, komandanti i komesari, među kojima su se između ostalih nalazili Jovica Kokanović, Gligor Radovanović Gico, Aco Petković, Božo Avramović, Bogdan Nović Šumar i mnogi drugi.

Desetak koraka ispred stroja stajao je uzbuđen prvi komandant 17. majevičke brigade Veljko Lukić Kurjak sa ostalim članovima štaba brigade. Na improviziranoj tribini bili su komandant i politički komesar korpusa Košta Nađ i Vlado Popović, kao i komandant tek formirane 27. udarne divizije Pero Kosorić. Bilo je tu i dosta naroda sa Majevice, iz Tuzle, pa čak i Semberije, koji je došao da prisustvuje svečanom proglašenju nove majevičke brigade.

Na svečanosti povodom formiranja brigade govorio je i njen prvi komandant Kurjak. Govorio je dosta smireno o zadacima koji stoje pred brigadom, o razvoju NOP, o pobjedama i stradanjima, o Ircu i Špancu, koje je on posebno volio i cijenio, zbog čega su mu borci i narod počeli da aplaudiraju. Međutim, baš to aplaudiranje i klicanje Partiji, pa i samom Kurjaku, toliko mu je pomrsilo misli, zbunilo ga, da nije mogao nastaviti govor. U pomoć mu je priskočio politički komesar korpusa, tako da je Veljko nakon kratke pauze — koju skoro niko nije ni primijetio — nastavio da govori.

Koristeći koncentraciju partizanskih snaga kod Tuzle, četnici iz Srbije i sa Romanije pokušali su — dovlačenjem novih jedinica iz drugih krajeva naše zemlje — da povrate izgubljeni prestiž u ovom dijelu istočne Bosne, u kome momentano nije bilo jačih snaga NOV. Tako je četnicima pošlo za rukom da uđu u Višegrad, Goražde i Foču, dok je kapetan Račić po treći put došao u istočnu Bosnu (»treći Račićev ustanak u istočnoj Bosni«), odnosno na Romaniju, izvršivši tom prilikom više teških zločina u ovom dijelu naše zemlje gdje su i ranije četnici poklali hiljade nevinih ljudi. Zbog toga je, neposredno nakon svog formiranja na Romaniju upućena cijela 27. udarna divizija, gdje se odmah po dolasku sukobila sa četnicima. 17. majevička brigada je — nakon kratkih, ali žestokih borbi sa četnicima na Sijercima — dobila zadatak da usiljenim maršem krene prema Višegradu, gdje su četnici ponovo počeli da vrše zločine. Brigada je i ovaj zadatak uspješno izvršila i ušla zajedno sa Krajišnicima u Višegrad, gdje je od četničke kame spasla više stotina žena, djece i staraca, koji nisu bili u stanju da se blagovremeno sklone.

Nakon toga brigada je po istom zadatku upućena u Goražde, gdje je uništila i protjerala ostatke Račićeve četničke grupacije, tako da je i ovaj njegov pohod u istočnu Bosnu (kao i onaj na Iviajevici 1942. godine) doživio potpun krah.

Poslije zasluženog odmora, brigada je upućena na Jahorinu, sa zadatkom da likvidira tamošnju ustašku i njemačku posadu, i razori rezervoare iz kojih se Sarajevo snabdijevalo vodom. Na izvršenje ovog zadatka brigada je krenula iz udaljenih sela Divčići i Zaborak, pošto na samoj Jahorini nije bilo pogodnih mjesta za smještaj vojske. Mada je zima bila velika, a snijeg visok i do metar, što je za nenaviknute Semberce predstavljalo poseban problem, ipak nije niko izostao, tako da je i ovaj zadatak uspješno izvršen.

Sedamnaesta Majevička brigada je 30/31. oktobra učestvovala i u napadu na utvrđeni i uporno branjeni Sokolac, u kome se nalazilo oko 800 dobro naoružanih ustaša. U direktnom napadu na Sokolac sa drugim jedinicama divizije učestvovao je samo 2. (Podrinjski) bataljon brigade, dok su druga dva bataljona bila upućena na Crvene stijene i Čavčevo polje, koje je trebalo očistiti od neprijatelja i zatvoriti pravac od Sarajeva. U borbi za oslobođenje Sokoca, poginuo je zamjenik komandanta 2. bataljona Milivoje Kusmuk.

U novembru 1943. brigada je vodila manje borbe sa četnicima na Romaniji, tako da ju je početak šeste neprijateljske ofanzive prvih dana decembra zatekao u selu Crna Rijeka kod Han-Pijeska.

Da bi izbjegli grupisanje jačih snaga na prostoriji Sokolovići — Zepa (tu se nalazila i 5. divizija, koja nije uspjela da se zadrži u Sandžaku) a koje su Nijemci nastojali da na tom prostoru opkole i unište, 27. udarna divizija je dobila naređenje da se sa dvije svoje brigade (2. krajiškom i 17. majevičkom) prebaci preko druma Soko-

lac — Vlasenica, sa zadatkom izvođenja ofanzivnih operacija prema Brezi, Varešu i drugim mjestima u dolini rijeke Bosne.

Prilikom proboja preko ceste na kojoj su se nalazile jake neprijateljske snage, lakše je ranjen u glavu komandant 17. majevičke brigade Veljko Lukić Kurjak, i jedinice su imale znatne gubitke. Drugi bataljon se nije mogao probiti i izgubio je vezu sa brigadom. (Odvojeni bataljon se tek nakon završetka VI neprijateljske ofanzive ponovo priključio brigadi).

Iako je ostala samo sa dva — već iscrpljena — bataljona, 17. majevička brigada je 19. decembra 1943. napala i zauzela Vareš (u isto vrijeme 2. krajiška brigada i Romanijski partizanski odred su napadali Brezu, ali je nisu mogli zauzeti), u kome je došla do velikog ratnog plijena. Međutim, brigada se ni tu — zbog pokreta jakih neprijateljskih snaga iz pravaca Olova, Zavidovića i Breze — nije mogla duže zadržati.[3])

Prvo je došlo do povlačenja iz Vareša. U selu Borovice (gdje je bio sakriven jedan njemački obavještajac sa radio-stanicom), poginuo je od bombardovanja zamjenik komandanta 1. bataljona Božo Avramović, kao i veći broj ranjenika iz divizijske bolnice. Odmah nakon toga, 25. decembra 1943, došlo je na Romanovcu do najtežeg okršaja u toku VI neprijateljske ofanzive između 17. majevičke brigade i Nijemaca. U ovim borbama brigada je imala najveće gubitke od svog formiranja.

Toga dana brigada se sa svoja dva bataljona nalazila u zaštitnici divizije i divizijske bolnice. Na čelu proboja nalazila se 2. krajiška brigada i Romanijski partizanski odred, koji su zaposjedanjem planine Ravan, odnosno dominantnog Romanovca, imali da obezbijede prolaz prvo divizijskoj bolnici, a zatim i ostalim dijelovima divizije, odnosno 17. majevičkoj brigadi.

Kada je izgledalo da će se sve završiti po predviđenom planu, Nijemcima je pošlo za rukom da ponovo zauzmu izgubljene položaje na Romanovcu, ubacivši ujedno i na bokove bolnice i brigade nove i svježe snage. O ponovnom izbijanju Nijemaca na Romanovac štab 17. majevičke brigade nije bio blagovremeno obaviješten, tako da je ubrzo došlo do žestokog sudara između štaba brigade, brigadne prethodnice i Nijemaca, koji su bolnicu i brigadu napali sa čela i sa bokova. U borbi, koja je trajala više od četiri sata, teško je ranjen u kičmu komandant brigade Veljko Lukić Kurjak i izginulo više ranjenika i boraca.

[5]) U toku zime 1943/44. Nijemci su u Jugoslaviji izveli nekoliko operacija (u Sandžaku, Bosni i dijelu Hrvatske), s ciljem da razbiju glavne snage NOVJ i obezbijede komunikacije koje iz unutrašnjosti vode na obalu. Oni su osim toga željeli da tim operacijama spriječe dalje prebacivanje naših snaga u Srbiju, te da raščiste situaciju između Save i Jadranskog mora, kako bi do proljeća, kada je moglo uslijediti eventualno iskrcavanje saveznika, učvrstili obalu i njeno zaleđe.

Ranjenog Kurjaka, kod koga se u momentu ranjavanja nalazilo samo nekoliko bolničarki i desetak boraca, dugo nisu mogli izvući. Tek kada se vatra malo stišala, bolničarkama i borcima (bilo ih je svega 15) pošlo je za rukom da ranjenog komandanta smjeste na ćebe (ni nosila nije bilo u blizini), i da ga uz velike napore — noseći ga čitavu noć po bespuću, ostavljeni sami — pronesu pored samih neprijateljskih položaja. Iscrpljeni, ali ne i demoralisani, bolničarke i borci su se pred zoru izgubili iznad Krivaje. Tu je ova grupa Majevičana naišla na jedan dio 2. krajiške brigade, koji je bio upućen radi hvatanja veze sa Majevičanima.

Prvi i 3. bataljon brigade, kada su vidjeli da se ne mogu probiti preko Romanovca, pošli su ulijevo od predviđenog pravca, ne prelazeći, međutim, Krivaju, tako da su se sa ostalim dijelovima divizije, kao i sa štabom brigade, sastali tek 29. decembra kod Nišića. Prilikom odvojenog probijanja iz obruča ova dva bataljona su imali teške gubitke. Tom prilikom su između ostalih poginuli komandant 1. bataljona Gligor Radovanović Gico, politički komesar 3. bataljona Jovo Kokanović, više komandira i komesara čete, kao i boraca. Osim toga, od bataljona se odvojila grupa od 60 boraca, na čelu koje se nalazio pomoćnik komesara 1. bataljona Vukašin Spasojević, radi prebacivanja na Majevicu. To im, međutim, nije pošlo za rukom, tako da su neki zarobljeni, dok su se drugi kasnije ponovo priključili brigadi. U borbi na Romanovcu, pored 10 poginulih i 15 ranjenih boraca, nestalo je još 35 boraca iz ova dva bataljona, za koje se kasnije čulo da su izginuli ili zarobljeni. Također je nastradao i dio divizijske bolnice.

Po završetku VI neprijateljske ofanzive, brigada se ponovo okupila na Romaniji. Vrijeme u prvih petnaest dana januara 1944. iskorišćeno je za sređivanje i reorganizaciju bataljona, tako da u tom razdoblju nisu vođene neke veće borbe. Neposredno nakon Kurjakova ranjavanja za vršioca dužnosti komandanta brigade, a kasnije i za komandanta, postavljen je Dušan Egić, dotadašnji zamjenik komandanta 2. krajiške brigade. Također su popunjena i ostala upražnjena mjesta (zamjenika komandanta, pomoćnika političkog komesara, komandanata i komesara bataljona i četa). Ova postavljenja su išla za tim da se stanje u brigadi što brže konsoliduje, kako bi ona po borbenosti postala ono što je bila i prije ofanzive.

Sredinom januara u brigadu su se vratili skoro svi drugovi koji su se u toku VI neprijateljske ofanzive bili odvojili od svojih jedinica. Osim toga, bataljoni su popunjeni i izvjesnim brojem Italijana partizana, koji su se do tada nalazili u zasebnom italijanskom bataljonu pri diviziji, koji je tih dana rasformiran. Nakon svih ovih promjena brigada se ponovo mogla upustiti i u veće okršaje sa neprijateljem.

Nakon napada i likvidacije ustaških uporišta u Kuli i Djeđovcima (21. januara 1944) brigada je u nekoliko mahova vodila borbe

Jovo Vukotić, Košta Nađ, Vlado Popović, Vojo Ljujić i ostali članovi štaba 3. korpusa, u proljeće 1944.

sa manjim njemačko-ustaškim i četničkim snagama na prostoriji Glasinca, kojom prilikom su neprijatelju nanijeti osjetili gubici, a među ubijenim je bilo i 20 Nijemaca. Zarobljena su i tri njemačka podoficira.

Brigada se na Romaniji zadržala sve do kraja februara 1944. Za to vrijeme ona je imala više borbi sa neprijateljem, od kojih su najznačajnije one koje su se odigrale na prostoriji Šenkovića, kada je ubijeno preko 20 ustaša, dok ih je više ranjeno. Tom prilikom brigada je imala 4 mrtva i 8 ranjenih. Nešto kasnije (13. II 1944), brigada je u sklopu tzv. rogatičke operacije dobila zadatak da likvidira uporišta Vitanj — Djedovci, koja međutim — usljed jakih utvrđenja, a i zbog dubokog snijega — nisu mogla (kao ni Rogatica) biti zauzeta, tako da se brigada morala povući na polazné' položaje.

Dvadeset osmog februara brigada je na prostoriji Zakomo — Bereg vodila borbu sa ustašama i četnicima. Tom prilikom ubijeno je preko 30 neprijateljskih vojnika, dok je brigada imala 4 mrtva i 6 ranjenih boraca. Bila je to ujedno jedna od posljednjih borbi koje je 17. majevička brigada vodila u sastavu 27. udarne divizije. Uskoro je, naime, došlo đo formiranja 38. udarne divizije, u čiji sastav je — pored 18. hrvatske brigade, Majevičkog, Tuzlanskog i Posavsko-trebavskog odreda — ušla i 17. majevička brigada, **i**.

Tako je u prvoj polovini marta 1944. brigada bila upućena na Majevicu, gdje je trebalo da se popuni i odmori. Sa njom je iz Šekovića krenuo i njen ranjeni komandant Veljko Lukić, kome je ovo bilo posljednje viđenje sa svojim borcima, koji su samo za nekoliko mjeseci otkako su otišli iz svog kraja prošli kroz teške okršaje sa neprijateljem, od kojih su oni iz VI ofanzive bili najteži i najžešći. Međutim, u njima se brigada očeličila i stasala, tako da je — nakon što se popunila novim borcima sa Majevice i iz Semberije, formirajući ujedno i svoj četvrti bataljon — ušla u VII neprijateljsku ofanzivu potpuno oporavljena i ponovo spremna za najteže borbe.

*

Pošto je ocijenio da njegove raspoložive snage koje su se nalazile u istočnoj Bosni, a posebno na Majevici neće biti u stanju da se suprotstave naraslim snagama NOV-a u istočnoj Bosni niti će moći sprečiti prodor preko istočne Bosne jačih snaga NOV-a u Srbiju, njemačka komanda je odlučila da u istočnu Bosnu uputi za borbu protiv partizana posebnu obučenu 13. SS »Handžar« diviziju, kojoj je u nastupajućoj ofanzivi, sa njenih 19.000 vojnika, bio namijenjen specijalni zadatak.

Tako se 17. majevička brigada, zajedno sa ostalim partizanskim jedinicama u istočnoj Bosni, ponovo našla u vrtlogu VII neprijateljske ofanzive, koja će skoro bez prestanka trajati nešto manje od šest mjeseci.

U trenutku prelaska 13. SS divizije iz Srema u istočnu Bosnu, 17. brigada se nalazila u Brđanima i Trnovi, dok su se dvije vojvođanske divizije sa svojih pet brigada nalazile na prostoriji Zabrđe — Koraj — Celić — Vražići. Pošto 27. puk 13. SS divizije nije odmah nakon zauzimanja Bijeljine (14. marta) nastavio sa pokretom prema slobodnoj partizanskoj teritoriji, to je na sektoru gdje se nalazila 17. majevička brigada više od 14 dana trajalo zatišje, tako da brigada, izuzev napada na Janju, nije sa neprijateljem imala većih sukoba. To, međutim, nije bio slučaj i sa vojvođanskim brigadama, koje su u toku pet dana (od 13. do 18. marta) vodile nerpestano teške borbe sa 28. pukom 13. SS divizije, u kojima je ubijeno ili ranjeno više od 2.000 SS-ovaca, ali su i Vojvođani imali teške gubitke.

Krajem marta dolazi do pregrupacije partizanskih snaga, tako da su položaje u Trnovi i prema cesti Bijeljina — Zvornik preuzeli Vojvođani, 17. majevička brigada prebacila se na sektor Humci — Straža, dok se 18. hrvatska brigada nalazila na položajima oko Modriče. Pored teških borbi koje su vođene kod Koraja, Zabrđa, Trnove, Ugljevika, kod Srebrenika, na Jelici i drugim mjestima u kojima su i partizani i SS-ovci imali velike gubitke, 13. SS divizija je u velikom broju sela izvršila teške zločine, u kojima je ubijeno više stotina djece, žena i muškaraca. Bila su to takva zlodjela kakve ovi krajevi dotle nisu zapamtili.

Kakav otpor je pružen 13. SS diviziji na Majevici najbolje se vidi po tome što su pianeri ove neprijateljske ofanzive bili prisiljeni da do vuku nova pojačanja, tako da se računa da je u drugoj fazi ofanzive samo na Majevici učestvovalo preko 30.000 neprijateljskih vojnika. U ovaj broj nisu uračunati četnici, koji su i sami postali daleko aktivniji nego u prvoj fazi ofanzive.

Da bi izbjegli frontalne borbe sa daleko nadmoćnijim neprijateljem, donesena je odluka 13. aprila, da se 16. i 36. vojvođanska divizija prebace u Birač (16. i 17. divizija je trebalo da forsiraju Drinu i da pređu u zapadnu Srbiju da bi pomogle dejstva 2. i 5. divizije koje su vodile teške borbe, dok bi se 17. majevička brigada u slučaju jakog neprijateljskog pritiska povukla prema Jasenici i prikupila na sjeverozapadnom dijelu masiva Majevice, odakle bi se zabacila neprijatelju iza leđa u cilju prebacivanja najpovoljnijim pravcem u blizini Trnove, radi zaštite bolnice. Slične zadatke su dobili i Majevički, odnosno Tuzlanski odred, koji su takođe imali zadatak da se zadrže oko Jablanice i Srebrenika, gdje se nalazio jedan dio korpusne bolnice.

Razumljivo je bilo ovakvo naređenje štaba 3. korpusa. Naime, poznato je da se tada u bolnici br. 2 (Trnova) nalazilo preko 1400 bolesnih i ranjenih partizana (tada je na teritoriji istočne Bosne bilo oko 2.100 ranjenih i bolesnih partizana, od čega preko 534 tifusara — samo je 348 Italijana bilo oboljelo od ove opake bolesti), dok se u Jablanici i Srebreniku nalazilo oko 100 ranjenih partizana. Veći broj ranjenih i bolesnih partizana nalazio se u sastavu divizijskih bolnica, kao i u Birču.

Zbog toga se 17. majevička brigada, zajedno sa štabom 38. udarne divizije (18. hrvatska brigada i Posavsko-trebavski odred već su se bili prebacili u centralnu Bosnu, odnosno na Vučjak) uputila na izvršenje postavljenog zadatka.

Nalazeći se stalno u proboju iz obruča u obruč, 600 boraca 17. majevičke brigade, oko kojih se svakog momenta nalazilo po nekoliko hiljada SS-ovaca i četnika, našli su se nakon nekoliko dana i neprospavanih noći u blizini Trnove. Tu je brigada pokupila oko 200 ranjenih i bolesnih partizana, spasavši ih na taj način od sigurne smrti i nastavila da se probija prema Birču, gdje je stigla 20. aprila. Samo nekoliko dana kasnije SS-ovci i četnici su otkrili baze sa teškim nepokretnim ranjenicima, pobivši na licu mjesta sve tifusare i neke ranjenike, dok su ostali zarobljenici, nakon strahovitog mučenja u gestapovskom zatvoru u Brčkom, bili upućeni u logore smrti, iz kojih se gotovo niko živ nije vratio.

Za ovaj veliki podvig 17. majevička brigada je 22. aprila 1944. pohvaljena od Vrhovnog štaba »što se uprkos svih teškoća istakla u spasavanju naših ranjenika«.

Došavši u Šekoviće, brigada je mogla samo kratko da predahne, jer je već 25. aprila došlo do pokreta jakih neprijateljskih snaga prema Birču, gdje se bio koncentrisao veliki broj starih i novih ranjenika, kao i izvjestan broj aktivista NOP, koji su se već sa vojvođanskim jedinicama povukli sa Majevice i iz Semberije. Tako ponovo dolazi do žestokih okršaja između udruženih snaga 13. SS divizije, ustaša i četnika i jedinica 16., 36 . i 38. divizije. Do žestokih okršaja najprije dolazi na liniji Osmaci — Podborogovo — Matkovac — Zidonje, a zatim se bitka prenosi na Bačkovac, Cikote i Milića kosu. U ovim borbama neprijatelj je imao velike gubitke (preko 500 mrtvih i ranjenih), jer je po svaku cijenu želio da ovlada ovim položajima, kako bi se probio prema Vlasenici i Han-Pijesku, gdje se nalazila 7. SS »Princ Eugen« divizija, koja je takođe bila angažovana u borbama protiv 17. divizije. Cilj ove operacije je bio da se partizanske jedinice koje su se spremale za prebacivanje u Srbiju opkole i unište u luku Drine.

Da bi se izbjeglo opkoljavanje, izdalo je naređenje da se 36. vojvođanska divizija i 17. majevička brigada postave na liniju Bobari — Gradina — Stolice — Vrelo — Tomići, sa zadatkom obezbjeđenja polaznih položaja za protivnapad nakon dolaska 16. divizije od Drine. Dolaskom brigada ove divizije izdato je novo naređenje (i jedno i drugo u roku od nekoliko sati), da se odlučnim protivnapadom razbije neprijatelj na liniji Betanj — Kalabača i izvrši proboj iz okruženja.

Tako je 29. aprila oko pola noći otpočeo protivnapad šest partizanskih brigada. Borbe su trajale dva dana i dvije noći, a naročito žestoki juriši su se smjenjivali na Stolicama, Milića kosi, mostu na Drinjači kod Kalabače i Gradine, kao i na cesti Šekovići — Vlasenica. U ovim borbama velike gubitke je pretrpeo 28. puk 13. SS divizije, koji je samo za dva dana imao preko 1.000 ubijenih i ranjenih vojnika.

Da bi se partizanske snage dekoncentrisale i onemogućile neprijatelju da im nameće koncentričnu borbu (u ovim borbama i partizani su imali velike gubitke — naročito Vojvođani, kojima je samo na Milića kosi izginula čitava jedna četa), odlučeno je da se 36. divizija i 17. majevička brigada upute na Majevicu, dok je 16. divizija orijentisana prema Ozrenu i Trebavi. U toku pregrupacije snaga i priprema za pokret prema Majevici 17. majevička brigada je vodila borbe kod Tareva i Matijevića, a 6. i 7. maja 1. i 4. bataljon su se borili na prostoru Carevina nedaleko od zaseoka Mihailovići, pa je i ovdje i sa jedne i druge strane bilo dosta mrtvih i ranjenih.

Kao i uvijek kada se išlo na Majevicu, borci brigade su bili i ovoga puta radosni, iako su znali da ovaj pokret neće biti nimalo lak i da će neprijatelj preduzeti sve što je u stanju da partizanima ne dopusti da se ponovo povrate na Majevicu i u Semberiju. Već na Jelici i Ravnom Zavidu, a kasnije i na liniji Mezgraja — Pe-

ljave — Prosjeka, dokle su stigle 36. divizija i 17. majevička brigada, došlo je do žestokih borbi, u kojima su pored 13. SS divizije učestvovali najaktivnije i četnici Radivoja Kerovića, Milana Marica i Steve Damjanovića Leke. Nijemci su nastojali da opkole 36. diviziju i 17. majevičku brigadu pa su naročito žestoke borbe vođene na Jelici i Busiji, kao i prilikom prelaska ceste Tuzla — Lopare, kojom prilikom je poginulo više boraca, a među njima i komandant 2. bataljona Miloš Nedić. Probivši se na Međednik (36. divizija — sa jednim bataljonom 17. brigade i jednim bataljonom Majevičkog odreda, probijala se drugim pravcem za Birač)[6]), došlo je do novog okršaja sa 13. SS divizijom, kojom prilikom su izginule dvije komande 1. čete i po jedna komanda 2. i 3. čete 4. bataljona, koji se nalazio u zaštitnici brigade.

Brigada se ponovo našla u obruču kod sela Rašljeva, nedaleko od Gračanice, tako da su se bataljoni i tu, uglavnom odvojeno, morali probijati preko ceste Tuzla — Doboj i rijeke Spreče na Ozren, gdje su odmah stupali u borbu sa četnicima. Nakon izvjesnog vremena brigada je — zajedno sa 16. vojvođanskom divizijom koja je stigla na Ozren — produžila prema Šekovićima.

Nakon povratka sa Majevice i Ozrena (u drugoj polovini maja), brigada se više od 15 dana nalazila u Mitrovićima i drugim selima Birča. Za to vrijeme ona se još bolje naoružala novim oružjem i snabdjela municijom i odjećom (avionima stiglo od saveznika), a zatim je 6. juna kao srednja kolona (lijevo i desno su se nalazile 16. i 36. divizija) ponovo krenula na Majevicu.

Već 7. juna brigada se kod Priboja sukobila sa 13. SS divizijom, nanijevši joj gubitke od oko 60 mrtvih i ranjenih vojnika. Nešto kasnije došlo je do sukoba i sa četnicima, ali su i oni brzo rastjerani. Nakon ovih relativno lakših borbi brigada je jednim svojim dijelom učestvovala u napadu na Zajednice (brdo nedaleko od Lopara), potpomažući na taj način napad brigada 16. vojvođanske divizije na Lopare i druge položaje oko ovog mjesta.

Nakon velike pobjede na Zajednicama, Loparama i drugim položajima, kojom prilikom je ubijeno preko 400 SS-ovaca, a zaplijenjen veliki ratni plijen, 17. majevička brigada sa ostalim jedinicama je nastavila gonjenje razbijenog neprijatelja, tako da je samo na Rikića brdu ubijeno ili ranjeno preko 50 SS-ovaca, dok je na Petrovića brdu ubijeno oko 100, a ranjeno preko 150 SS-ovaca i četnika, koji su se tu zajednički borili protiv partizana. U ovoj borbi zarobljeno je 7 SS-ovaca i 17 četnika, dok se Radivoje Kerović izvukao samo zahvaljujući poznavanju terena.

[6]) Pokret 36. divizije takođe je izveden pod veoma nepovoljnim i teškim uslovima. Ona je, naime, bila opterećena sa oko 800 ranjenika, koje je trebalo prebaciti u Srem, od kojih se 105 moglo kretati samo na konjima. Pa, ipak, i ova divizija je u iscrpljujućim borbama uspjela da se izvuče iz obruča.

U borbama koje su tih dana vođene na Majevici pala je u ruke partizana zapovijest komandanta 13. SS divizije iz koje se vidjelo da su »13. SS divizija, trupe tuzlanskog garnizona i četnici, dobili zadatak da zatvore pravac Tuzla — Zvornik, kako bi partizanske snage nabacili na rijeku Drinu i tu ih uništili. Zbog toga su — prije nego je obruč zatvoren — ove tri partizanske kolone dobile zadatak da se odlijepe od neprijatelja, te da se blagovremeno prebace natrag u Birač. Prilikom ovog povratka razbolio se komandant 3. bataljona Aco Petković, koji je na putu za Birač umro od zapletanja crijeva.

Iako su se partizanske snage morale vratiti u Birač, ipak je pohod na Majevicu dao u vojničkom pogledu vidne rezultate, što se najbolje vidi iz broja ubijenih i ranjenih vojnika 13. SS divizije, ustaša i četnika. Osim toga, uspjesi partizanskih jedinica imali su i velikog političkog značaja za naš narod, koji je propagandom i lažima okupatora i njegovih slugu stalno uvjeravan da su sve naše snage u istočnoj Bosni uništene.

*

Nakon povratka u Birač brigada je bila upućena u srebrenički kraj, sa zadatkom da napadne i zauzme Bratunac i Srebrenicu. Na putu kod Nove Kasabe u brigadu je stigla vijest — niko ni danas ne zna kako i kojim kanalom, jer veza sa Semberijom nije postojala — da je kod Janje poginuo prvi komandant 17. majevičke brigade Veljko Lukić Kurjak. Vijest o pogibiji proslavljenog majevičkog partizana potresla je sve borce, koji nikako nisu mogli da povjeruju da u svojoj sredini neće više vidjeti uvijek vedrog i nasmijanog Kurjaka. Zbog toga je čitava brigada — iako to od boraca niko nije tražio — zastala za trenutak, da bar na taj način oda posljednju poštu svom prvom komandantu, požurivši se poslije toga u nove okršaje sa neprijateljem, do kojih je došlo samo nekoliko sati kasnije kod sela Kravice, gdje se na ustašama iskalio sav bijes koji se kod boraca nakupio zbog pogibije Kurjaka.

Dugo se 13. SS divizija nije mogla oporaviti od teškog poraza koji joj je nanesen na Majevici, tako da tek nakon mjesec dana (17. jula) dolazi do ponovnog njenog napada na slobodnu partizansku teritoriju u Birču. Toga dana neprijatelj ponovo izbija na Cikote, postavljajući se na dominantne položaje Stolice i Bačkovac, na kojima dolazi do žestokih okršaja. U borbama učestvuju 3. i 4. bataljon 17. majevičke brigade — koja se usiljenim maršom vratila iz srebreničkog kraja — kao i 16. muslimanska brigada koja se vratila iz Hercegovine. Za dva dana borbi ubijeno je ili ranieno preko 250 SS-ovaca. U ovoj borbi i partizani su imali velike gubitke. Poginuo je između ostalih i Italiian Mario Fažoli iz Milana, poznati vodnik i mitraljezac u 4. bataljonu brigade, koji se u mnogim bit-

kama istakao kao neustrašiv borac, tukući sa svojom »bredom« neprijatelja iz stojećeg stava. Stojeći i pjevajući je i poginuo.

Nešto kasnije, brigada je — zajedno sa jedinicama 27. divizije vodila borbu sa jedinicama 13. SS divizije, koje su se jednom kolonom kretale pravcem Bačkovac — Vlasenica, a drugom Betanj — Trnovo — Klještani. Borba je bila veoma žestoka. Neprijatelj nije uspio probiti naše položaje. Pošto je 27. jula naređeno izvlačenje svih naših jedinica na Glogovačko polje, odnosno prema Žeravicama, radi napada na Kladanj, brigada se uspješno odvojila od neprijatelja i već 29. jula napala i zauzela Kladanj.

Nakon povlačenja iz Kladnja vođene su u prvoj polovini avgusta žestoke borbe na Milan planini, njenom vrhu **Igrištu,** oko sela Klještani, Žeravice i Petrovići. Nakon ovih borbi brigada se pod borbom ponovo prebacila prema selu Vasiljevići u Birač. Na tom putu, blizu brda Glavotin, poginuo je načelnik štaba brigade kapetan Zvonko Radeljković, kao **i** nekoliko brigadnih kurira.

Bile su to ujedno i posljednje veće borbe 17. maievičke brigade protiv 13. SS divizije na sektoru Birča. Jer poslije ovih borbi ova neprijateljska divizija — pošto je pretrpila potpun poraz — povlači svoje demoralisane bataljone na Majevicu i Posavinu. Na ovaj kraj uskoro — nakon dolaska 11. divizije i 18. hrvatske brigade u istočnu Bosnu — krenula i 17. majevička brigada.

Nakon prelaska partizanskih snaga u ofanzivu (1. septembra 1944), što je urađeno na osnovu direktive Vrhovnog štaba, »da jedinice III. Korpusa na području Posavine, Semberije i Majevice izvrše ofanzivne operacije u cilju čišćenja ove prostorije od ostataka 13. SS divizije, četnika i zeleno-kadrovaca«, 17. majevička brigada je vodila borbe 5. i 6. septembra na Srnicama, 11. septembra u selu Čardak (gdje je brigada imala velike gubitke), Skugriću i Dugim Njivama, a zatim se 17. septembra postavila na položaje kod sela Duboštice i Miričine radi odbrane već oslobođene Tuzle. Nešto kasnije brigada je prebačena na položaj prema Loparama, gdje je u više navrata vodila borbu sa ostacima 13. SS divizije i četnicima. Tu je brigadu zateklo i oslobođenje Beograda.[7])

Pošto je popunjena novim borcima iz Majevičkog odreda, koji se tih dana preko Srbije vratio iz Srema, gdje se nalazio za vrijeme VII neprijateljske ofanzive, brigada je krajem oktobra krenula prema Ugljeviku, u namjeri da napadne i zauzme Bijeljinu. Međutim, usljed prebacivanja iz Srbije istjeranih njemačkih divizija brigada je odustala od planiranog napada, dobivši ubrzo naređenje da se sa svim svojim dijelovima postavi na Snagovo u svrhu zatvaranja pravca od Zvornika prema Tuzli. Prilikom pokreta prema Zvorniku brigada je ubila više kiseljačkih četnika, a među njima i poznatog koljača Milana Ostojića.

') Podaci uzeti iz izvještaja Komisije za utvrđivanje radnih zločina.

Za vrijeme boravka na Snagovu brigada je u više navrata napadala Nijemce u Zvorniku i kod tzv. Tominog i Suljinog hana, koji su se povlačili pravcem Bratunac — Zvomik — Bijeljina — Brčko. U svim tim borbama neprijatelju su naneseni veliki gubici, zbog čega je brigada ponovo pohvaljena od Vrhovnog štaba. Brigada se također 8. novembra bez većih gubitaka izvukla iz obruča, kada je na istim ovim položajima bila opkoljena.

Od 18. do 29. decembra 1944. brigada učestvuje zajedno sa ostalim jedinicama 27. i 38. divizije u borbama protiv četnika Draže Mihailovića, koji su pokušali da zauzmu oslobođenu Tuzlu, i na taj način primorali na povlačenje naše jedinice sa fronta oko Zvornika i pomogle Nijemcima da nesmetano izvlače svoje snage dolinom Drine prema Bijeljini. Koliko su borbe na prilazima Simina Hana, Čaklovića, Tojšića i drugih mjesta oko Tuzle bile žestoke, najbolje se vidi po tome što su samo u toku 25. decembra pojedini bataljoni brigade bili prisiljeni da po deset i više puta jurišaju kako bi povratili izgubljene položaje.

Progoneći razbijene četnike sve do rijeke Krivaje, 17. majevička brigada je nanijela teške udarce ovoj četničkoj grupaciji, po bespućima Konjuha i u selu Milankovići. Nakon završenih borbi brigada se uputila prema Varešu, gdje je prihvatila i do Tuzle dopratila grupu rukovodilaca koja se vraćala sa zasjedanja ZAVNOBiH-a.

Nakon što je i ovaj zadatak izvršen brigada se jedno vrijeme zadržala u Olovu i Kladnju, gdje se od nje odvojio njen Prvi bataljon, koji je ušao u tek formiranu brigadu KNOJ-a. Međutim, to nije oslabilo udarnu snagu brigade, koja je popunjena novim borcima iz Srbije i drugih mjesta.

U januaru 1945. brigada je ponovo na frontu kod Zvornika. Nove kolone Nijemaca pokušavaju od Vlasenice da se probiju prema Zvorniku i dalje u Bijeljinu. Po velikoj zimi i dubokom snijegu borci 17. majevičke brigade nanose teške gubitke Nijemcima koji se samo manjim dijelom uspijevaju probiti prema Bijeljini.

Nakon što je i posljednji njemački vojnik napustio područje Vlasenice i Zvornika, 17. majevička brigada je sa ostalim jedinicama 3. korpusa bila prebačena na front prema Sarajevu. Tu brigada, najprije kod Sokoca, a zatim na Pohovcu, Crvenim stijenama Gradcu i drugim položajima na prilazima Sarajeva, vodi žestoke borbe sa njemačko-ustaškim snagama, koje su odstupale.

U direktnom napadu na Sarajevo 17. majevička brigada, preko Bakija i Kovača, među prvima upada u grad da bi samo nakon nekoliko dana — popunjena novim borcima iz Sarajeva — krenula u nove borbe protiv četnika Draže Mihailovića koji su se od Fojnice preko Ivan-sedla probijali prema Crnoj Gori i Srbiji. Brigada sa ostalim jedinicama progoni Dražu Mihailovića i njegove četnike sve

do Tjentišta i Sutjeske, gdje su i opkoljeni, tako da je čitava grupacija — izuzev malog broja četnika i samog Draže Mihailovića — uništena ili zarobljena.

*

Bilo je još borbi u kojima je za godinu i po dana od svog formiranja učestvovala 17. majevička brigada. Navedene su samo one glavne. U njoj su se pored Semberaca, Majevičana, Posavaca i drugih iz istočne Bosne rame uz rame borili Srbijanci, Sremci, Dalmatinci, Krajišnici, a među borcima je bilo i rodoljuba iz Italije i Austrije. Kosti njenih boraca razasute su od Save do Crne Gore, od Drine do Bosne, po Majevici, Ozrenu, Romaniji, Jahorini, Konjuhu, Zvijezdi, Trebavi — svuda po istočnoj Bosni gdje se neprijatelj nalazio i gdje je brigada vodila borbe.

Brigada je dala i pet narodnih heroja, a za zasluge u ratu, za širenje bratstva i jedinstva, odlikovana je visokim odlikovanjima: Ordenom narodnog oslobođenja, Ordenom bratstva i jedinstva I reda i Ordenom zasluga za narod I reda.

Jeremija PERIC Ješo

Posle pete ofanzive, »Vražja divizija« nastupala je preko Majevice. U to vrijeme tu se nalazio Majevički partizanski odred pod komandom Veljka Lukića Kurjaka.

Pošto je objasnio borcima taktiku koju će odred primijeniti u borbi ove divizije, Kurjak završi:

— Lijepo su je i nazvali, i dobro su je nazvali —. vražja, jer će i otići do vraga.

FORMIRANJE I PRVE BORBE TREBAVSKOG PARTIZANSKOG ODREDA

Pred kraj ljeta 1943. saopštio mi je komandant 4. bataljona 15. majevičke brigade, da me traže da sa grupom boraca i rukovodioca, krenem na Trebavu, da prije dolaska naših jedinica izvršimo pripreme za formiranje Trebavskog partizanskog odreda. Krenuo sam sa budućim komandantom odreda Reljom Pećom na Trebavu i došli smo u selo Skipovac, gdje smo boravili oko 15 dana. Uskoro su 14. avgusta 15. majevička i 6. istočnobosanska brigada oslobodili skoro cijelu Trebavu sve do Becnja, gdje su se četnici povukli zajedno sa svojim saveznicima domobranima, Nijemcima i ustašama. Brigade su se zadržale na Trebavi oko 7 dana, a zatim su otišle po naređenju Vrhovnog štaba na Ozren da tamo prihvate ranjenike 2. proleterske divizije. Poslije toga, trebalo je da se vrate na Trebavu, da razbiju četnike i da stvore uslove za formiranje Trebavskog partizanskog odreda. Naše jedinice i partijska rukovodstva ozbiljno su računali na rad pozadinskih grupa i pojedinaca koji su do dolaska naših jedinica više vremena boravili i radili u pozadini da pripreme narod a i zavedene četnike da stupe u redove NOV i posebno u novoformirani Trebavski partizanski odred.

Datum formiranja odreda nije moguće tačno utvrditi, ali se prema izvještajima naših jedinica može smatrati da je odred formiran u prvoj polovini septembra 1943. i da je odmah poveden u borbu protiv četnika i okupatora. Tako, na primer, u izvještaju štaba 3. korpusa od 16. oktobra 1943. Vrhovnom štabu NOV i POJ o izvedenim akcijama u septembru na području istočne Bosne se kaže:

»Naređenjem ovog štaba od 5. septembra 1943. godine dat je zadatak XVII bosanskoj diviziji da izvrši pokret u dvije kolone i to glavnom preko četničkih snaga i pomoćnom kolonom prema Modriču sa zadatkom razbijanja i uništenja glavnine četničkih snaga na Trebavi, formiranja partizanskog odreda, vršenja mobilizacije, te zauzeća Modriča i likvidacije neprija-

telja u Modricu. Pokret XVII divizije izvršen je prema planu 7. septembra u određeno vrijeme s tim što je VI bosanska brigada dobila zadatak da likvidira Modriču, a Majevička brigada četnike na Trebavi.

Prema ovom izvještaju drugi napad na Trebavu izvršen je tačno noću 6/7. septembra 1943, nakon čega se odmah pristupilo prikupljanju ljudstva i odabiranju komandnog kadra za Trebavski partizanski odred. U vezi s tim u izvještaju 3. korpusa se kaže:

»Razbijanjem četnika na Trebavi formiran je Partizanski odred u jačini od 160 boraca, koji je odmah poveden u akciju protiv neprijatelja uporedo sa jedinicama XVII divizije, postavljajući se na prostoru Trebava — Modriča i tada otpočinje sa mobilizacijom ljudstva, a pridolazak novomobilisanih povećava se prebacivanjem naoružanih i nenaoružanih boraca iz bivšeg Vučjačkog četničkog odreda sa lijeve obale rijeke Bosne«.

Odluka o formiranju odreda, koliko mi je poznato, donesena je još prije i to u selu Špionici pod Majevicom, kada je štab 17. divizije boravio tamo, kojom prilikom je Edhem Čamo predložio drugovima iz štaba 17. divizije i ostalim partijskim rukovodiocima da se odmah po zauzeću Trebave formira partizanski odred. Tada sam ja, kako sam naprijed naveo, upućen na Trebavu sa Reljom Pećom, koji je nama prišao kao bivši komandant četničke brigade. U drugom pravcu upućen je sa istim zadatkom Anđelko Radić iz Zelinje u svoje selo, a pored nas poslata je jedna grupa prema Modriči. Po dolasku na Trebavu Relja i ja uspostavili smo vezu sa selom Osječani, u kojem su radili: Đorđo Petrović, Božo Milićević, Savo Simić i drugi, a Anđelko Radić uspostavio je vezu sa selom Vranjak, u kome je Cvjetko Jerkić Stojanović prikupljao ljudstvo i bivše četnike da po dolasku naših jedinica i po formiranju odreda stupe u naše redove.

Odred je formiran u prvoj polovini septembra 1943, a njegovo jezgro i komandni kadar već su bili okupljeni još prije, tako da je Prvi bataljon formiran u selu Osječani od ljudstva iz Osječana, Bušletića i Kožuha, a Drugi na Dugim njivama, u čiji sastav je ušlo ljudstvo iz sela Skugrića, Vranjaka i Koprivne. Treći bataljon formiran je u Modriči od ljudstva iz sela Tarevci i Modriča.

Prvi i 2. bataljon odreda sastali su se oko 15. septembra 1943. na Dugim njivama. Za komandanta odreda postavljen je Relja Pećo, za komesara Panto Nikolić, a za zamjenika komandanta Petar Džugum, za zamjenika komesara Slobodan Janković zvani Čodana, za intendanta odreda Đorđe Petrović.

Potom je određen i komandni sastav bataljona i četa, pa je za komandanta 1. bataljona postavljen Savo Simić Adžija, a za komesara Božo Miličević, oba iz Osječana. Za komandanta 2. bataljona postavljen je Cvetko Jerkić Stojanović iz sela Vranjaka, za komesara bataljona Anđelko Radić iz sela Zelinje, a za njegovog po-

moćnika određen sam ja. 3. bataljon formiran je u Modricu. Komandant je bio Mehmed Mujbegović iz sela Tarevci.

Odred je u početku imao oko 160 boraca, a za vrlo kratko vrijeme je narastao na preko 300 boraca, pretežno naoružanih puškama. Svaki bataljon je imao svega po dva puškomitraljeza, a težeg naoružanja nije ni bilo.

U odredu je bilo vrlo malo članova KPJ — svega nešto oko desetak, i to onih koji su primljeni u KPJ sa nekoliko dana prije formiranja odreda, bilo na terenu ili u jedinicama. Međutim, pošto je odredu pridošlo dosta poštenih boraca, to nije bilo teško izvršiti kandidovanje za članove KPJ. Tako je posle dva mjeseca kandidovan veći broj boraca za članove KPJ. To je bilo prvi put u oktobru poslije napada na Tuzlu, a zatim u novembru 1943, kada je štab odreda sa Prvim i Drugim bataljonom bio stacioniran u selu Srnice. Ja sam bio zadužen da radim sa kandidatima u 2. bataljonu.

Ostalo mi je u sjećanju kada smo čitali brošuru O partiji od Staljina i to po nekoliko sati noću, a zatim provjeravali pojedine kandidate da li su na pamet naučili šta je to partija, pa smo ih kao takve i posebno kao hrabre borce predlagali za prijem u članstvo KPJ. Takvim radom mi smo pod konac 1943. godine imali u 2. bataljonu oko 10 članova KPJ, organizaciju SKOJ-a i preko 10 novih kandidata za članove KPJ. Takav rad se odvijao i u 1. bataljonu.

Mi smo bili u sastavu 17. divizije i dobivali smo zadatke od štabova 15. majevičke i 6. istočnobosanske brigade i na Trebavi smo vodili samo manje borbe sa četnicima. Kasnije smo dobili naredbu da zajedno sa 15. majevičkom brigadom krenemo sa Trebave preko Bukve poviše Gračanice, a odatle da se postavimo na položaje u selu Donja Lohinja, gdje smo zajedno sa 4. bataljonom 15. majevičke brigade bili kao obezbeđenje iz pravca Doboja naših jedinica koje su napadale na Tuzlu. Tako smo u sastavu pomenutog bataljona stupili u prvi jači borbeni okršaj sa neprijateljem. Kada je otpočeo napad na Tuzlu, dva bataljona (1. i 2.) trebavskog odreda vodili su ogorčene petodnevne borbe iznad Gračanice protiv dijelova Vražije divizije, koja je nadirala iz pravca Doboja prema Tuzli. Zahvaljujući odlučnoj borbi Majevičke brigade i boraca Trebavskog odreda, neprijatelj nije uspio da se probije prema Tuzli. U tim borbama naročito se ističe 2. bataljon, u kome su Košta Simić, komesar, i Petar Džigumović zamjenik komandanta odreda, bili sa puškomitraljezima u prvim borbenim redovima.

U toku noći odred je izvršio pregrupisavanje jedinica koje su se u najvećoj tišini i tajnosti prebacile na brda iznad ceste prema Miričini. Očekivala se njemačka komora, koja je prema obavještenjima krenula iz Doboja. Kada je ta komora naišla, otvorili smo na nju vatru. Borba je trajala samo 15 minuta i pod pritiskom jake neprijateljske vatre iz tenkova i bacača mi smo se morali povući.

Za tih 15 minuta nanijeli smo dosta gubitaka neprijatelju. Pobijeno je dosta konja, zarobljeno je nekoliko puškomitraljeza, odjeće i hrane.

336

Poslije oslobođenja Tuzle i čitave teritorije od Tuzle do Bos. Šamca naš odred je bio smješten na prostoriji Srnice — Gradačac — Modriča — Šamac. Štab odreda bio je u Gradačcu a 2. bataljon smješten je u selu Srnicama.

Najznačajnija borba za 2. bataljon bila je kada smo u jesen 1943. dočekali Čerkeze u Srnicama, koji su prije na dan našeg dolaska upali u selo, opljačkali imovinu seljaka i izvršili nasilje. Čerkezi su drugi dan krenuli iz Gračanice u pravcu Srnica sa istom namjerom, ne sluteći da ćemo ih mi dočekati. Bio sam u izvidnici koja je oko pola noći krenula prema Gračanici. Čuli smo buku kola 1 topot konja, pa smo tada odlučili da na jednom brdu sačekamo Čerkeze s namjerom da na njih samo pripucamo kako bismo dali znak glavnini naših snaga da oni idu u napad na nas. Tako je i bilo. Mi smo sačekali Čerkeze na jednom visu, osuli po njima nekoliko rafala iz mitraljeza i bacili nekoliko bombi, a zatim se povukli u sastav glavnine. Čerkezi su otvorili vatru iz puškomitraljeza, bacača pa, pošto su vidjeli da nema otpora, krenuli dalje u planiranom pravcu. Bila je jaka magla kada su Čerkezi došli u selo Srnice i naišli na naš teški mitraljez, koji je bio ukopan na samoj cesti, tako da su došli na nekoliko metara. Tom prilikom naš mitraljez osuo je brzu paljbu i Čerkezi su bili zbunjeni, tako da su samo vrlo kratko davali otpor a zatim nastojali da nas opkole sa desne strane preko muslimanskih Srnica i sa lijeve strane preko Biberova Polja. Ali to im nije uspjelo. Tada je otpočela borba, koja je trajala nešto oko tri sata. Mještani Srnica videći šta će biti, odmah su počeli da bježe prema Špionici sa ženama i djecom, ostavljajući sve kod svojih kuća, iako smo im mi govorili da ne bježe. Ali, njih je uhvatila panika i oni se nisu ni obazirali na naša upozorenja.

U toku borbe nama je pristigao u pomoć 3. bataljon na čelu sa Mehmedom Mujbegovićem i Matom Belićem.

Njihov dolazak još je više podigao moral i borbeni duh kod naših boraca. Potom je izvršena pregrupacija jedinica i krenuli smo na juriš, tako da je neprijatelj morao da odstupi. U toj borbi se naročito istakao Marko Belić (brat Mate Belića) naš puškomitraljezac. Pored njega poginula su dva brata iz sela Mionice, borci Muslimanskog bataljona Posavskog partizanskog odreda. Iz našeg 2 bataljona poginuo je jedan čovjek, koji je došao uoči dana ove borbe. Nije htio da odstupi i pucao je iza jedne trešnje na neprijatelja koji je bio udaljen svega dvadesetak metara. Mi smo ga poslije spominjali kao hrabrog seljaka iz sela Vranjaka, jer nije dospio da zaplijeni uniformu od neprijatelja, nego je bio u svom seljačkom odijelu. Prema našoj ocjeni, mi smo tada ubili oko 28 neprijateljskih vojnika, 7 konja, i zaplijenili oko 15 konja i mazgi sa ratnom opremom.

Mitar MITROVIĆ

SAM U NOCI

Zvao se Mujo. Zapravo, mi smo ga tako zvali, a da li mu je to bilo pravo ime, to ni danas ne znam. U naš bataljon je došao u Modriči, septembra 1943. Tada je prvi put vidio partizane i odmah im se priključio. Razgovaralo se da li da ga primimo. Bio je mali, mršav. Ne vjerujem da je imao više od 16 godina.

Za ta dva mjeseca Mujo je učestvovao u borbama za oslobođenje Tuzle, Vareša, i u nekoliko borbi sa četnicima i ustašama. I, pokazao se vrlo hrabar.

Na Romaniji smo već nekoliko dana. Za to vreme imali smo tri borbe. Prvo smo, pri samom dolasku, rasterali romanijske četnike, zatim likvidirali neprijateljsko uporište u školi na cesti Sarajevo — Crvene stijene. A toga dana, o kome ću da pričam, cijelo popodne tukli smo se s Nijemcima. Borba je bila žestoka. Nijemci su stalno napadali. Naše dvije čete uzvraćale su istom mjerom. Mujo, preplanuo od sunca, sada je izgledao još crnji. Pravo ciganče — kako su neki govorili. Jurišao je Mujo u razvijenom stroju svoje čete, sav zajapuren. Gonio Švabe, pucao, vikao. Negdje u sumrak borba se završila. Nijemci su protjerani. Nisu uspjeli da pokupe svoje izginule.

Mujo se radovao još jednoj pobjedi, gledajući desetinu mrtvih Švaba opruženih na padinama brijega. Nešto kasnije je stajao tužan, blijed u licu i sa oborenom glavom, pored tri svježe humke poginulih partizana. Stajao i plakao.

I tek što je bio pao mrak i prestao zveket porcija, poslije večere, Mujo je postavljen na stražu. U jednom šiblju na kosi, u pravcu kuda su protjerani Nijemci.

Nešto kasnije Mujina desetina otišla je na zadatak. Naše čete napustile su položaje i povukle se u naselje Kostreš, udaljeno oko tri kilometra. A Mujo je ostao. Sam, na mrtvoj straži. Niko ga nije povukao, a on nije znao da smo otišli.

I dok smo se mi tiskali po tijesnim, ali toplim kućama Kostreša, Mujo je, sav promrzao, stajao na straži. Studen je bila nepodnošljiva. Drvo i kamen su pucali od hladnoće. Takva je romanijska zima.

Minuti su sporo prolazili. Sati kao vječnost. Vrijeme kao da je stalo. Svuda naokolo šuma. S vremena na vrijeme pogledao bi prema nebu, na kome je treperilo mnoštvo svetlucavih zvijezda.

Lice mu je bilo utrnulo od hladnoće. Noge nije skoro osjećao. Cijelo vrijeme je stajao, nije smio da se kreće. Kao u polusnu, zurio je oko sebe u noć. Nije znao više ni koje je doba noći. Razmišljao je šta je to sa drugovima. Zašto ga ne smijene. Nisu valjda svi pospali! Od ove pomisli tijelom mu je prošla neka jeza. Srce je jače zakucalo. »Ko zna, možda ja i nisam tu tako dugo. Zima je, pa mi se učinilo« — mislio je i tješio se.

Zora je svitala. Jutarnji povjetarac milovao ga je po licu. Mujo je živnuo. Sad će smjena. Ipak su bili pospali.

Već se potpuno razdanilo. Pojavilo se i sunce. Ono »zubato«. Ma kakvo, ono je već samom svojom pojavom djelovalo ohrabrujuće. Činilo se da je toplije. Mujo je cupkao i trljao ruke. Prošla je noć, puna iščekivanja i neizvjesnosti. Dolazak dana kao da se je razvedrio. On je svu noć izdržao. I strahovitu studen. Uporno, strpljivo, ne tražeći smjenu.

Delegati istočne Bosne za II kongres USAOJ-a, u proljeće 1944.

Sunce je već povisoko odskočilo. Muju je konačno izdalo strpljenje. I krenuo je prema školi gdje su sinoć ostali drugovi. Pogledao je naokolo, nigdje nikoga. Zatim se zagledao u pravcu Kostreša, čije su se kuće bjelasale na suncu. Pritegao je remnik od puške i krenuo.

Oko deset sati stigao je u Kostreš. Našao je svoju četu. Ali ne i desetinu, ona se još nije bila vratila sa zadatka. Nakon 16 sati provedenih na mrtvoj straži, u onoj surovoj zimskoj noći, Mujo je ušao u toplu sobu. I ispričao šta mu se dogodilo. Drugovi su ga opkolili, grlili, čestitali mu. Slijedile su pohvale.

Mujo je sjedio na jednom malom tronoščcu, leđima naslonjen na zid i slušao riječi koje su nekako čudno odzvonjavale, a zatim postupno počele da se gube. Sve više i više dok nisu potpuno iščezle. Naš junak je utonuo u dubok i prijatan san.

Pero *SAPARDIC*

STA JE NAJSLAĐE

U zimu 1943. god. 15. majevička brigada nalazila se na Crvenim stijenama kod Sarajeva. Hrane je bilo malo, uglavnom krompira. Zato je bilo pravo zadovoljstvo za borca ako dobije neki krompir pa ga zapreće u vatru. Jednog dana razgovarali su borci o već poznatim pitanjima: šta je najjače, šta je najoštrije ...

Kad je palo pitanje šta je najslađe, borac Ljubo odgovori kao iz topa:

— Najslađi je krompir — na što su se svi nasmijali.

U ISTOČNOJ BOSNI POSLIJE PETE OFANZIVE

Prvih dana jula 1943, negdje ispred Kladnja velika kolona ranjenika i bolesnika 4. crnogorske brigade razdvajala se na dva dijela. Jedni su išli desno, a drugi lijevo. Jedan drug je stajao na raskrsnici i razdvajao kolonu. Kao bolničarka sam bila u sanitetu brigade. Srela sam Jevrema Grbovića[1]) i on mi je rekao da idem na lijevu stranu, jer dio kolone koji ide desno su teški ranjenici, bolesnici i iznemogli i ići će za centralnu bolnicu u Šekoviće.

Raspoređena sam u 5. bataljon 4. brigade. Bili smo toliko iscrpljeni da se nismo mogli kretati, pa se bataljon razmestio na odmor u jedno selo blizu Kladnja. Tu smo za hranu dobili pekmez u buradima i kukuruz koji smo pržili i miješali sa pekmezom. Narednih dana bilo je i kuvane hrane. Bio je to prvi put poslije prelaska Sutjeske da jedemo kuvanu hranu, govođe meso sa perjem od crnog luka. Odatle je naš bataljon po velikoj vrućini produžio pokret u pravcu Ozrena. Bilo je relativno dosta hrane, ali šta je to koristilo kad nismo mogli da jedemo, jer smo skoro svi imali pokvaren stomak od trave srijemuše i zelenog voća, koji su nam prethodnih mjeseci bili skoro jedina hrana.

Polovinom jula 1943. brigada je napala neprijateljsko uporište Bos. Petrovo Selo na pruzi Tuzla — Doboj. Naš bataljon dobio je zadatak da pored pruge, ispod manastira pod Ozrenom, organizuje zasjedu i sačeka oklopni voz sa ustašama i Nijemcima. Zasjedu smo postavili oko dvanaest časova i čekali do 4 časa ujutru, ali pošto voz nije naišao povukli smo se iz ravnice opet na Ozren.

Kada smo došli na Omerove vode, na Ozrenu, smijenili smo 2. bataljon naše brigade, koji je prethodne noći vodio borbu sa Vražjom divizijom. Toga dana smo se odmarali, čistili oružje, pretresali rančeve i davali jedno drugom košulje, čarape i dr. — ko je šta

*) Narodni heroj, poginuo u Kladnju.

imao »viška«. Mitarljezac Vlado sa Malinskog od Šavnika je razdijelio sve što je imao u rancu. Neko ga upita: »Šta to, Vlado, radiš? ostade bez ijedne košulje?« A on će na to: »Neka, možda ću sutra poginuti«. Naveče smo zauzeli položaj na jednoj kosi i čitavu noć u tišini proveli na tom mjestu, jer su u blizini bili Nijemci i četnici. Negdje oko 4 časa ujutro napali su nas Nijemci i četnici. Borba se vodila gotovo pun sat. Kada je počelo svitati, komesar bataljona Đoko Novosel je naredio da se povlačimo jednom besputnom, strmom uvalom, kojom se jedva moglo kretati.

Bataljon je odstupao, dok su puškomitr al ješci štitili odstupnicu. Trčali smo i kotrljali se niz brdo. Imala sam visoku temperaturu i ostala zadnja u koloni. Onog momenta sam pomislila da će me Nijemci živu uhvatiti. I zbilja bi tako bilo, da me nije izvukao Blažo Nikitović, borac naše čete. Samo što smo zauzeli položaj na jednoj goloj kosi, neprijateljski metak je prekratio život našem mitraljescu Vladi. Poginula su još dva druga i komandir naše 2. čete Mijat Lopušina. Tada su počeli da nas tuku minobacačima. Ja sam previjala Veljka Zižića, komandanta našeg bataljona, koji je bio ranjen u ruku, dok je žestoka borba i dalje trajala. Malo dalje ležao je Dušan Nikitović, koji je bio teško ranjen. Dok sam ga previjala, mina je pala u blizini, te sam i ja bila ranjena u glavu. Odveli su me sa grupom ranjenika u jedno obližnje selo, u divizijsku bolnicu. Samo sam čula da je neko rekao: »Vodite je, ima temperaturu«. Bilo je to u drugoj polovini jula.

Pošto sam već prilično ozdravila, primila sam jedno odjeljenje ranjenika, tifusara, koji su bili nepokretni. Tu je ležao i Vojo Svjekloća, kurir Peka Dapčevića. Jedno prije podne Peko je došao da ga obiđe. Vojo je molio Peka da ga ne ostavi u Bosni kada jedinice krenu za Crnu Goru. Peko mu je obećao da će ga voditi sa sobom i da se nada da će Vojo ozdraviti za nekoliko dana, taman kada oni krenu. Vojo je stalno imao visoku temperaturu, buncao je i vikao: »Pokret, drugovi, idem u jedinicu, drugovi nemojte me ostaviti!«

Jednog jutra polovinom avgusta bolnica se uskomešala. Počeli smo pripremati ranjenike za pokret. Odjedanput se začu pucanj pištolja. Okrenula sam se i ugledala kurira Voju kako pada na krevet. Bio je to stravičan prizor. U sobi je nastala pometnja. Komesar bolnice Nikola Darčević je počeo da viče i da se hvata za kosu. Malo kasnije i Peko je došao. Stao je iznad Voja i rekao: »Vojo, šta uradi? Nosili bismo te, ne bismo te ostavili«.

Teški ranjenici i bolesnici ostali su u Seoni, a brigada je krenula za Crnu Goru. Bolesnike i ranjenike 2. divizije na Ozrenu primala je 17. divizija, da bi ih prebacila u Srebrenik na oporavak. Među ranjenicima bila je i Mileva Đurišić, skojevski rukovodilac 1. bataljona 4. brigade. Putovali smo noću. Iako je bilo naređeno da vlada tišina u pokretu, to nije bilo moguće sprovesti, jer su ranje-

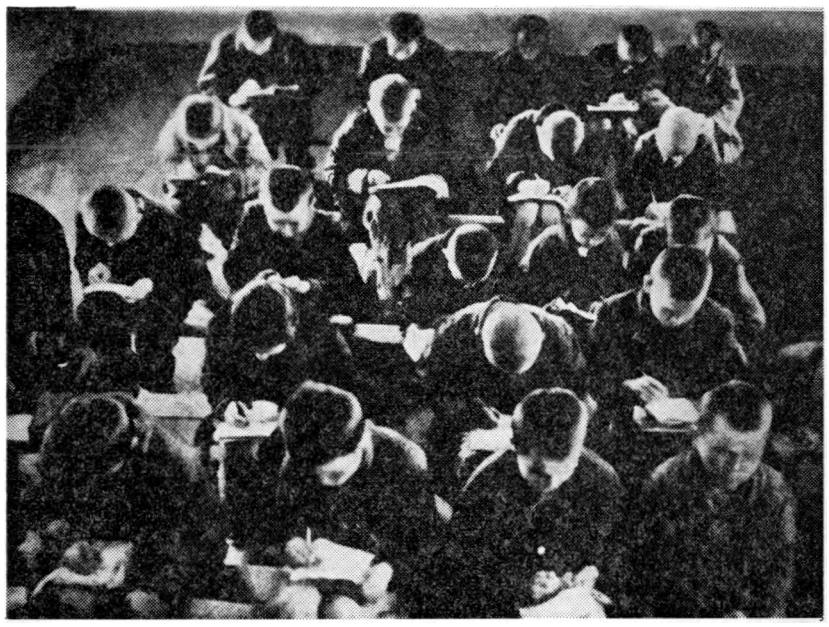

Škola na oslobođenoj teritoriji u Loparama

nici ječali i jaukali od bolova. Dušan Nikitović, rodom iz Zabljaka, imao je prelom lijeve noge iznad koljena, pa je čitavu noć ječao. Meni su za pokret dali konja, pošto sam bila iznemogla od rane i tifusa. Dva druga su me stalno držala. Kada je u zoru naišao doktor Dragan Jovanović, dao mi je injekciju i naredio da me stave na nosila, jer se na konju nisam mogla držati. Drugovi koji su me pratili uzeli su sjekiru iz komore i odsjekli dvije motke, a konopac i ćebad su uzeli iz intendanture i napravili nosila. Tako su me nosili do Srebrenika.

Ujutro smo stigli u Srebrenik i smjestili se u seosku školu. Doktor Jovanović me je opet pregledao i rekao: »E, Crnogorko, spasilo te je srce, imaš jako srce i čuvaj ga«. U Srebreniku smo ostali oko tri nedjelje na oporavku. Mještani su nas lijepo dočekali. Brzo smo se oporavljali. Od ranjenika su umrla samo tri druga, i to odmah po dolasku. Među njima i Dušan Nikitović. Na spratu škole, gdje smo bili smješteni, stanovali su muž i žena, učitelji. Bili su jako pažljivi prema svima. Odbornik, koji je bio zadužen za snabdijevanje bolnice, mnogo se trudio da zadovolji ranjenike i bolesnike. Nekome je palo na pamet da se prže palačinke, pa su i to organizovali.

Početkom septembra počeli smo se pripremati za pokret u Semberiju, gde je trebalo da se nastavi liječenje teških ranjenika i bo-

■

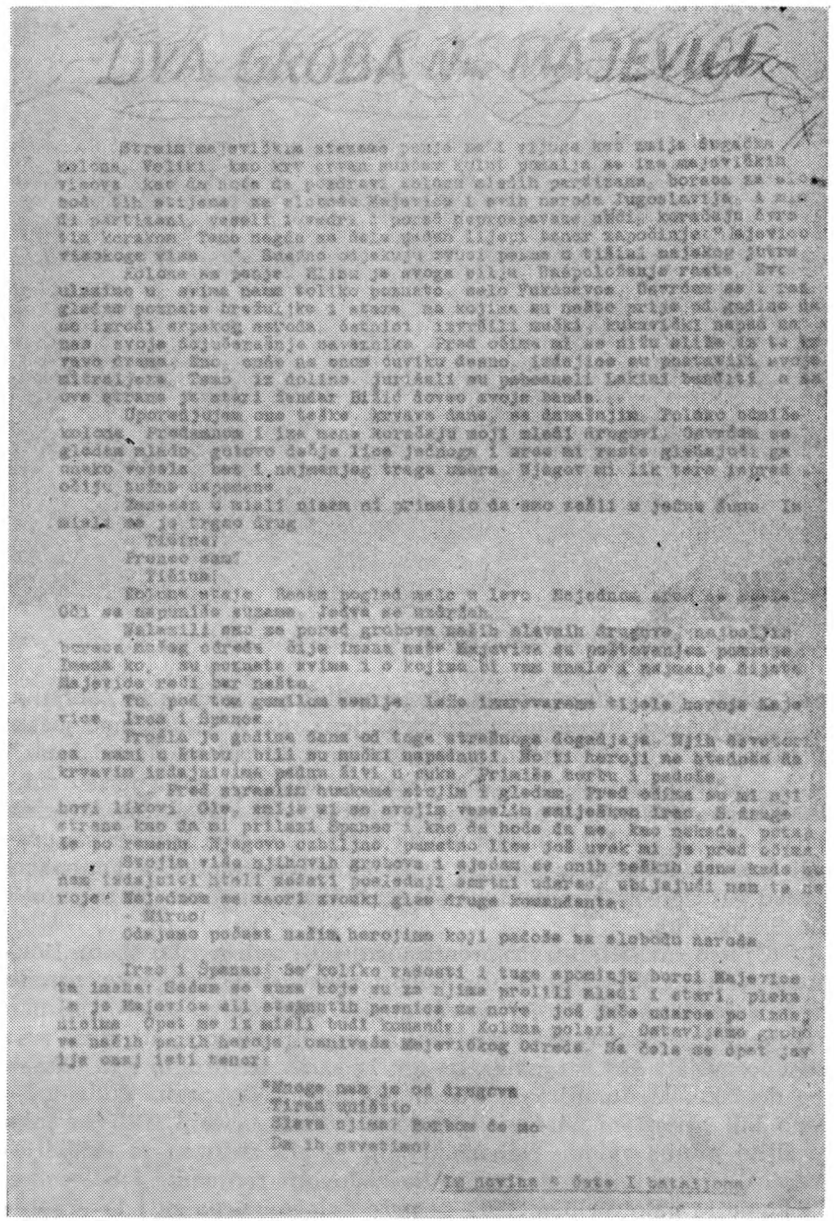

DVA GROBA NA MAJEVICI

Strmim majevičkim stazama penjem se i vijugu koji smiju dvojica kolona. Veliki, kao kit crnom pučinom kolovi penjala se ona majevičkim visovima, kao da nose da pogaze, zalogu zlatih perdizama, boreca za s... hod. Sih mjesta su vlastela Majevice i svih naroda Jugoslavije, a m... di partizani, veseli i svatni i pored neprijateljskog nasilja, koracaju čvrs... tim korakom. Tamo negdje na čelu gazom lijepi konac napadnje: "Majevicu visokoga vina ". Odjednom odjeknu prvi pesam u tišini majskog jutra.

Kolona se penje. Klisu je svoga vilja. Uspoloženje rasto. Svi ulmaino u svima nama koliko posusto. selo Turanovac. Savrdam se i ras... gledam poznate brežuljke i staze na kojima su mnoge prije od godine da se igrodi srpskog naroda. Setolol izrnili muški, rukovaški napad na ... nas svoje dosjetljenja navezalke. Pred očima mi se dižu slike iz tu kr... vave drame. Evo, ovde na ovom čuriku desno, isdajice su postavili svoje mitraljeze. Tamo iz doline, jurišali su pobesneli Lekini banditi a na ove gorame je stari čundar Milić čuvao svoje bande.

Uporedujem ove teške krvave dane, sa današnjim. Puškoi ubijaju kolone. Predamnom i ina mene koracaju moji mladi drugovi. Osvrćam se gledam mlado, golovo dečje lice jednoga i srce mi rasto gledajuti ga mnogo vesela bez i najmanjeg traga usora. Njegov mi lik tero jezgred ... ožiju suzne uspomene.

Zamislim u mislí nisam ni primetio da smo zašli u jednu šumu. In mislí me je trgao drug

- Tišina!

Pruzio ruku

- Tišina!

Sholoma stoje. Svaka pogled upro u levo. Zajednom srca su zaste... Oči su napunile suzama. Jedva se uzdrže.

Zaželili smo se pored grobova naših slavnih drugova, najboljih boraca našeg odreda. Ovde imena naše Majevice su posvećena pomenu. Imena ko... su potucte svima i o kojima bi vam mnogo s najmanje čijate. Majevice radi bar nešto.

Tu, pod tom gomilom zemlje, leže imenovanim čijele boreje Majevice. Ireo i Spanac

Prošla je godina dana od tuge strašnoga događaja. Njih devetoro sa mani u stavu, bili su muški napadnuti. No ti heroji ne stadoše da krvavim izdajicama jednu čiti u ruku. Prihiše borbu i padoše.

Pred strašim hrabrim stojim i gledam. Pred očima su mi mit hovi likovi. Ole, smije mi se svojim veselim smijehom Ireo. S druge strane kao da mi prijazi Spanac i kao da hoće da me. Kao nekada, potapš... po ramenu. Njegovo oživljeno pomešao lice još uvek mi je pred očima.

Svojim vida njihovih grobova i zajedno se onih teških dana kada su nam izdajici htali zadati poslednji smrtni udarac, ubijajuti nam ta ne roje. Najednom se zaori gromki glas druge komandante.

- Miruo

Odajmo počast našim herojima koji padoše za slobodu naroda

Ireo i Spanac! Se kolike radosti i tuge spominju borci Majevice ta imena! Gledam se suza koje su za njima prolili mladi i stari, pleka... a je Majevice ali stapanih pesmica za nove, još jače udarce po izda... nicima. Opet me iz misli budi komanda: Kolona polazi. Ostavljamo grobove naših palih heroja. Odmiče Majevički odred. Na čele se opet jav... lja onaj isti ženac:

"Mnogo nam je od drugova
Tiranu ubišto
Slava njima! Borbom će mo
Da ih osvetimo!

/Iz zapisa s puta I bataljona/

Faksimil lista 15. majevičke brigade

lesnika. Pripreme za pokret bolnice trajale su tri dana. Pred pola-T zak smo dobili 6 kola odijela, rublja, ćebadi i posteljine, a od hrane: meda, pekmeza, soli i šećera. Krenuli smo u sami mrak. Pratila nas je jedna četa Majevičke brigade. Čitavu noć smo se peli preko Majevice do Lopara. Tu nas je prihvatila jedna četa iz Majevičkog odreda i dopratila u Vršane, gdje se nalazila terenska bolnica. Dobro su nas dočekali i smjestili. Dobivali smo kuhana jela, sa mnogo povrća i voća. Mene su odmah rasporedili kao bolničarku kod dva plućna bolesnika. Jedan od njih je bila Milka Darčević-Jovićević. Ona je ranije bila u 4. crnogorskoj brigadi. Bila je težak bolesnik.

U kući smo porodice Škorić. Domaćica se zvala Vojka. Muž joj je bio u logoru, a ona je ostala sama sa djecom. Vajka je bila veoma pažljiva prema bolesnicima. Sve nam je dala na raspolaganje. Ja sam sama ostajala kod kuće kada je ona išla na njivu da radi.

U Vršane su, takođe radi oporavka, pristigli ranjenici i bolesnici iz Šekovića. Bilo ih je jako mnogo. Pošto svi nisu mogli biti u kućama, neki su smješteni ispod drveća. Jedan od njih, terenac sa Majevice, sa prezimenom Tomić, ležao je napolju pored jednog ambara i ništa nije govorio. Komesar bolnice mi je rekao da od njega nema ništa i da će umrijeti za neki dan, ali mi je ipak naredio da i Tomića smjestim kod mene u sobu.

Kada su Tomića donijeli na nosilima, ja sam ugrijala kofu vode i sipala malo karbola, iznijela ga napolje iza kuće da ne bi ko vidio, skinula sa njega odijelo i rublje pa ga okupala, strašno je izgledao. Bio je sam kostur. Njegove crne oči bile su upale u očne duplje. Tomić je ćutao još nekoliko dana, a onda je počeo da govori, dosta dobro da jede i da se oporavlja. Dolazili su mnogi da ga vide i da se uvjere da je stvarno prezdravio. Kada je ozdravio i nakon što se oporavio, otišao je u svoju jedinicu. Poslije pet meseci srela sam ga na Majevici, kao terenskog radnika. Jedva sam ga prepoznala. Divno je izgledao.

Pošto je neprijatelj prodro iz Brčkog prema Bijeljini, bolnica iz Vršana se pokrenula za manastir Tavnu. Neke teške ranjenike smo ostavili u bazama, a lakše smo poveli sa sobom. Prvu noć smo proveli u Zagonima. Svi smo napolju ležali, a mi bolničarke naizmjenično smo čuvale stražu. U manastiru Tavni je bila velika bolnica. Imali smo dosta novih ranjenika iz borbi za Bijeljinu.

Iz 4. crnogorske proleterske brigade bilo nas je 13. Pretežno su to bili stariji ljudi i žene. Od mlađih smo bile Mileva Đurišić i ja. Mileva je bila sekretar SKOJ-a u bolnici. Jednog dana su nas pozvali u upravu bolnice i saopštili da treba da idemo u svoje jedinice, da je sada slobodna teritorija do Crne Gore, te da ćemo se lako prebaciti. Mi smo to primili kao radosnu vijest i pošli u pravcu Lopara. Usput smo srele štab 16. vojvođanske divizije. Mileva predloži da idemo da se javimo u štab divizije kod Danila Lekića, pa da nas on rasporedi gdje hoće, da nam je svejedno gdje, samo da se

priključimo borbenoj jedinici. U štab divizije smo došle predveče. Danilo Lekić nas je primio. Mileva mu je rekla o našem pokretu i izrazila želju da nas raspored u neku jedinicu koja se nalazi na ovoj teritoriji. Tako je i bilo. Mileva je raspoređena u 3. brigadu 36. divizije, a mene su poslali za referenta saniteta 1. bataljona Majevičkog odreda. Ostalih 11 drugova su produžili pokret za Crnu Goru.

Štab 1. bataljona je bio u Tobutu. Stigla sam tamo u sami mrak. Naš bataljon se kretao stalno na terenu Majevice, po selima, i vodio borbu sa četnicima, ustašama i Nijemcima. Borbe su vođene na cestama Tuzla — Brčko i Čelić — Koraj. Komandant bataljona je bio Milo Mičić, komesar neki Filip, zvani Fića, a sekretar SKOJ-a Lazo Mušicki.

Za vreme mog boravka u bataljonu, za pet mjeseci, najviše smo se nalazili u selu Vukosavci. Tu smo bili lijepo smješteni. Mještani su nas dobro primili, a omladinci su organizovali sijela i igranke na kojima smo i mi učestvovali.

Za to vrijeme smo povremeno vodili borbe sa Nijemcima i četnicima. Tako je jednog dana stigla vijest da od Brčkog kreću Nijemci za Tuzlu, cestom preko Lopara. Te noći naš bataljon je prihvatio borbu, koja je počela negdje u 20 časova. Imali smo samo dva lakše ranjena borca. Bilo je skoro pola noći kada smo se odvojili od neprijatelja i krenuli u pravcu sela Humci. Noć je bila kišovita, a teren klizav i blatnjav. Spuštali smo se niz jednu strmu kosu. Često smo padali. Cestu Brčko — Lopare prešli smo negdje oko dva sata poslije ponoći. Opet smo se peli uz veliko brdo, dok nismo stigli u Humce. Tu smo boravili neko vrijeme. To je lijepo muslimansko selo, u kome je bilo dosta lijepih žena. Bile su pokrivene feredžama. Lijepo su nas ugostile.

Za nekoliko dana, čim je počela jenjavati 6. ofanziva na ovom terenu, opet smo se preko ceste Lopare — Brčko vratili u Vukosavce. Bio je već januar 1944. Nakon izvjesnog vremena komesar bataljona Fića se razbolio i bio je upućen u bolnicu. Namjesto njega je za komesara privremeno došao Ješa Perić. Nije prošlo dugo vremena pa se i komandant bataljona Milo Mićić razbolio od pjegavog tifusa. Mene su odredili da pratim komandanta sa još 6 naoružanih boraca i da ga odvedem do bolnice broj 2. Tako se zvala bolnica 16. vojvođanske divizije, koja se nalazila u selu Svinjarevcu. Bilo mi je naređeno da ostanem sa komandantom dok ne ozdravi. Kada sam stigla u bolnicu, tražila sam da ostanem kod komandanta i da ga liječim, ali su mi rekli da nema posebnih bolničarki za komandante, tako da su me rasporedili u sanitet među ostale bolničarke. Kasnije sam dobila dužnost referenta saniteta bolnice 16. vojvođanske divizije.

Dragica JONTOVIC

BIBLIOTEKA MARKSIZMA-LENJINIZMA« U GODINAMA OSLOBODILAČKE BORBE

U radničkom pokretu i razvitku marksizma naše zemlje misao i reč Lenjina o nekim ključnim pitanjima nauke marksizma prisutne su još od Tucovićevih »Radničkih novina« 1904. godine, ali ne slučajno tek u samom jeku oslobodilačkog rata i socijalističke revolucije naroda Jugoslavije 1941—1945. bivaju prvi put u selu Trnovi, zatim gradu Tuzli i najzad selu Petrovićima u istočnoj Bosni od leta do zime 1943—1944. sistematski obrađene, prevedene i izdate u šest svezaka »Biblioteke marksizma-lenjinizma« u izdanju Oblasnog komiteta KPJ za istočnu Bosnu.

Naime, avgusta i septembra 1943. našao sam se posle Sutjeske sa teškom sepsom, kao posledicom neznatnih šrapnelskih ranica, prikovan i skoro nepokretan, iako bez pravih i efikasnih lekova, uz partizansku bolnicu u selu Trnovi na Majevici u istočnoj Bosni. Da ublaže moju nevolju i obraduju me, drugovi su mi u gostoljubivi dom Marića doneli negde početkom avgusta čitavo naručje sovjetskih marksističkih knjiga, među kojima neka važnija Lenjinova dela, jednu krupnu dvotomnu krestomatiju marksizma i druge, sa pozdravom i porukom druga Rodoljuba Čolakovića, onda člana PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu, da mi to šalje iz svoje bijeljinske skrivnice »da se zabavim i, ako je moguće, pogledom da li se može odatle nešto odabrati i prevesti za naše potrebe i prilike«.

Zaboravio sam i na rane oko kojih se partizanska bolničarka, drugarica Bogdana, uzalud mučila, zaboravio sam i sve teže, beskrajne noćne groznice i bacio se na posao. Pogledao sam građu i načinio plan za šest svezaka nove naše »Biblioteke marksizma-lenjinizma«, od kojih bi svaka iznosila pedesetak a sve zajedno oko trista gusto štampanih stranica, i bile posvećene: *1. marksizmu* uopšte, 2. *učenju o partiji, 3. nacionalnom* pitanju, *4. boljševičkom stilu i radu.*

Za osnovu sam našao dovoljno Lenjinovih tekstova, uz dopunu Staljinovim koji su se ograničavali na izlaganje i rezimiranje Lenjinovih pogleda i koji su mahom već kružili u umnožavanom partijskom materijalu, da konstituišem pet poslednjih svezaka, ali za prvu svesku su mi nedostajali opšti i osnovni Lenjinovi tekstovi, kao što su *Karl Marks, Uvod u marksizam, Tri izvora i tri sastavna dela marksizma i si.* pa sam, zahvaljujući tome što su sreski i okružni partijski rukovodioci, Milan Pantić i Slavko Mićanović često, a gdešto i sam Roćko Čolaković, prebivali u domu Marića, zatražio da mi se ovi tekstovi partijskim putem pribave, jer sam njima raspolagao i šapirografski ih umnožavao u Agitpropu CK KPJ u Užicu 1941. i Politodjelu 3. sandžačke proleterske udarne brigade 1942—1943. godine.

U prevođenju tekstova, koje sam odabirao, mogao sam udvostručiti svoje snage krajem avgusta kada su mi u okupiranoj Bijeli ini uspeli da nabave i doture seriju injekcija koje su sepsu zbrisale i naročito kad se nešto kasnije u Trnovi odnekud obreo borac partizan, još iz Užičke Republike meni dobro znan čačanski radnik slovoslagač Dragan Sredojević i kad je nedaleko od sela pod zemljom iskopano sklonište za »tigl« i prve »sanduke slova« donetih ilegalno iz Bijeljine i pošto je saopšteno da nam se treba pripremiti da uskoro počnemo izdavati »Oslobođenje«, glasilo narodnooslobodilačkog fronta Bosne i Hercegovine.

Divno je bilo na ovakvom delu iz teške bolesti se pridizati u rodnom selu velikog i nenadmašnog narodnog pesnika srpske revolucije 1804. Filipa Višnjića, koje je bilo jedinstveno kao jedan čovek.

Rukopis za ove sveske, osim prve, bio je gotov kad je grupa u kojoj je bila i drugarica Lepa Pijade stigla iz Beograda na oslobođenu teritoriju i zadržala se u Trnovi pre nego što će nastaviti svoj put za Jajce. Zamolio sam drugaricu Lepu da kao znalac ruskog jezika uopšte a Lenjinovog posebno, uporedi prevod sa originalnim tekstom i predloži eventualna poboljšanja, čega se ona vrlo rado prihvatila, te je tako, njoj zahvaljujući, tekst prevoda veoma mnogo dobio u svojoj čitkosti.

U to je stigao septembar, dan ponovnog oslobođenja Bijeljine i u njoj žurno izdavanje »Vijesti« i zatim »Oslobođenja« i tolikih drugih tekućih publikacija, da se nije imalo vremena ni misliti na »Biblioteku marksizma-lenjinizma«.

Međutim, ubrzo je došlo i oslobođenje Tuzle sa mnogo većom štamparijom, razglasnom stanicom i drugim sredstvima kulture pa se postavljao zadatak da se od Tuzle stvori kulturno-političko središte oslobodilačke i revolucionarne delatnosti cele oblasti istočne Bosne i mnogo šire, jer su kuriri iz Srbije već u Bijeljini naručivali i odnosili sobom brojne letke i drugi materijal. Radi ovog zadatka iz Bijeljine sam hitno pozvan u Tuzlu, gde su već bili Oblasni komitet KPJ za istočnu Bosnu i štab 3. korpusa NOV i POJ i

gde je trebalo organizovati i pokrenuti akciju Agitpropa Oblasnog komiteta. A to nije bilo teško zahvaljujući oduševljenoj omladini i širokim narodnim masama Tuzle i istočne Bosne, spremnim da se uključe u sve kulturne akcije naše narodnooslobodilačke borbe i revolucije.

I pored odmah pokrenutih bijeljinskih »Vijesti«, koje su izlazile skoro svakog dana, i »Fronta slobode«, organa Narodnooslobodilačkog fronta istočne Bosne, i tolikih proglasa i letaka, zborova i konferencija, predavanja, tečajeva, kulturnih priredbi, izložbi, itd. preostajalo je još snage i vremena da se pomisli i na toliko neophodnu »Biblioteku marksizma-lenjinizma« jer tu je bila i neumorna partizanska desetina tuzlanskih štamparaca na čelu sa Muharemom Fizovićem.

Najprijatnije me je u ovakvim uslovima obradovao politički komesar 3. korpusa, Vladimir Popović, kad je jedno veče došao u Agitprop Oblasnog komiteta KPJ za istočnu Bosnu i predao mi, od nošenja po torbicama, iskrzane i izlizane stranice šapirografisana teksta, rekavši: »Evo ti, profesore, ono što si tražio za prvu svesku. Nije sve, ali i ovo će biti dovoljno: Lenjin o marksizmu i odlomak iz Lenjinovog dela ‚Šta da se radi'. A koliko nam je svima zajedno bilo teško doći do ovih tekstova, govori od kolikog značaja je što pre pristupiti forsiranom štampanju i rasturanju »Biblioteke marksizma i lenjinizma.« I pored svekolike ostale štampe, ubrzo su izašle u izdanju Oblasnog komiteta KPJ za istočnu Bosnu i bile rasturene jedna za drugom četiri prve sveske: sv. 1. ***Marksizam. Šta da se radi*** (odlomak): sv. 2. ***Učenje o partiji:*** sv. 3. ***Nacionalno pitanje*** i sv. 4. ***Seljačko pitanje.*** Međutim, razvitak bitaka na frontovima oko naše oslobođene teritorije je zahtevao naše privremeno povlačenje iz Tuzle. Ali prelazak u birčansko selo Petroviće nije značio prekid ni u ostaloj štampi ni u izlaženju »Biblioteke marksizam-lenjinizma«. Jer, blagovremeno je bila preneta čitava jedna mala štamparija, koja se sastojala iz jednog »tigla«, više regala, desetak štamparskih »sanduka« slova i dosta štamparske boje i hartije, i koja je bila smeštena u iskopanom »bunkeru« pod temeljima usamljene kućice na Krstaču, nedaleko od Petrovića. Dok je neprijateljska šesta ofanziva stigla u Birač, bila je, pored ostale dnevne i tekuće štampe (»Fronta slobode« itd.) odštampana i peta sveska »Biblioteke marksizma-lenjinizma«: ***Strategija i taktika,*** i odmah kurirom rasturena u jedinicama na frontovima i organizacijama na oslobođenoj i još neoslobođenoj teritoriji. A kad se OK KPJ za istočnu Bosnu sa svojim Agitpropom i Pratećim bataljonom probio kroz fronto ve neprijateljske ofanzive i ponovo našao u Pretrovićima, sa ostalom štampom se uskoro pojavila i posljednja, šesta sveska biblioteke: ***Boljševički stil u radu.***

Dušan NEDELJKOVIC

O FORMIRANJU I RADU OBLASNOG KOMITETA KPJ ZA ISTOČNU BOSNU

— ***kratak osvrt*** —

Početkom 1943. godine, svijetom su kružile vijesti o velikim i slavnim pobjedama antihitlerovske koalicije — govorilo se o krupnom i sudbonosnom preokretu na frontovima ...

Naime tih dana (18. januara iste godine) Crvena armija je raskinula blokadu Lenjingrada, a ubrzo zatim (2. februara) potpuno slomila fon Paulusovu armiju i pobjedonosno okončala čuvenu bitku za Staljingrad (Volgograd); na afričkom frontu, pretrpjevši poraz kod El Alamejna, Romelova njemačko-italijanska armija je bila prisiljena da se povlači ka obali, dok se u samom srcu Hitlerove »Evropske tvrđave« formirala jedna nova armija — naša Narodnooslobodilačka vojska — armija protiv koje su Hitlerovi generali morali da preduzimaju sve opsežnije ofanzive i angažuju sve veći broj svojih divizija.

Nacistički planovi »blickriga« su u nepovrat bili propali.

Nekako u isto to vrijeme — nakon višemjesečnog zastoja izazvanog četničkim razdorom i izdajstvom — i kod nas, u istočnoj Bosni, dolazi do novog, snažnog, preokreta i uspona u razvitku narodnooslobodilačkog pokreta. U stvari krajem 1942. i početkom 1943. godine — poslije povratka Šeste istočnobosanske brigade iz Srema i prelaska vojvođanskih partizana preko Save — odnos zaraćenih snaga u istočnoj Bosni se mijenja. Na sceni se, u to vrijeme, pojavljuju i dvije dotad nepoznate jedinice NOVJ: Grupa majevičkih udarnih bataljona (kasnije Petnaesta majevička brigada) i Grupa vojvođanskih udarnih bataljona (kasnije Prva vojvođanska brigada). U takvim uslovima, demoralisani teškim porazom prvo na Majevici (boj na Maleševcima) a zatim i na Birču i na Romaniji,

četnici nisu više bili u stanju da u ime okupatora drže vlast u selima, dok su domobrani jedva uspijevali da se održe u gradovima i na glavnim komunikacijama.

U narodu je rasla vjera u njegove vlastite snage — otvarale se perspektive pobjedonosnog završetka narodnooslobodilačkog rata.

Upravo u takvoj situaciji, u proljeće 1943. godine, dolazi i do formiranja Oblasnog komiteta KPJ za istočnu Bosnu.

Popuna i organizaciono učvršćenje partijskih jedinica na pomenutoj teritoriji — bio je jedan od prvih i osnovnih zadataka novoformiranog Oblasnog komiteta KPJ za istočnu Bosnu. Jer, posljedice prošlogodišnjeg četničkog razdora su se još uvijek vidno osjećale. Zapravo u proteklom periodu, naročito u proljeće 1942. godine, Partija je u istočnoj Bosni izgubila znatan dio svojih dragocjenih kadrova — naročito vojnih i političkih rukovodilaca. Samo na Majevici je, na primjer, izginuo čitav štab Majevičkog NOP odreda kao i većina članova Okružnog komiteta. Slične stvari su se događale i dogodile i na Romaniji, Zvijezdi, Ozrenu ... Partija je, od strane okupatora i njegovih pomagača, bila izložena najokrutnijim progonima i osuđena na potpuno istrebljenje, pa je i preostali dio njenog članstva morao da se ponovo povuče u ilegalnost i da svoje djelovanje prilagođava datim prilikama i nametnutim uslovima.

Međutim, upravo u tim najtežim prilikama po narodnooslobodilački pokret u istočnoj Bosni, KPJ stiče još veći ugled i poštovanje. Sve veći broj istinskih patriota, videći jedino u komunistima dosljedne borce protiv okupatora, svjesno se za njih opredjeljuje i svesrdno ih potpomaže. Ukratko, budile su se i pojavliivale nove revolucionarne snage, provjeravali i izgrađivali kadrovi, pa je zbog toga i Oblasni komitet KPJ za istočnu Bosnu, polazeći od svog prvog i osnovnog zadatka, odmah pristupio formiranju nižih partijskih rukovodstava. Tako je ubrzo formiran i novi Okružni komitet za Majevicu i Semberiju, a nešto kasnije i Okružni komitet KPJ za Birač.

Bilo je to uoči pete neprijateljske ofanzive kada je i Sesta istočnobosanska brigada i Grupa udarnih majevičkih bataljona, na poziv Vrhovnog štaba, trebalo da krenu ka jugu — u sastav glavnine NOV.T. Istina, na Birču se i dalje nalazio Birčanski NOP odred ali na Majevici i Semberiji su, pored vojvođanskih jedinica, ostale samo manie i slabo naoružane partizanske grupice, pa je i neprijatelj, koristeći novonastalu situaciju ponovo dizao glavu. Našavši se u takvim prilikama, Oblasni komitet donosi odluku da težište svoga rada — kako s obzirom na ekonomske i kadrovske potencijale Majevice i Semberije tako i na činjenicu što je taj kraj po svom geografskom položaju predstavljao jedan od glavnih mostova, spona, između NOP Bosne, Vojvodine i Mačve — odmah prenese na tu stranu. Trebalo je, prije svega, pokrenuti još nemobilisane snage

toga kraja — ojačati materijalnu i kadrovsku bazu pokreta — trebalo je prikupiti nove borce i formirati nove jedinice NOVJ.

Odista, uz neposrednu pomoć člana Pokrajinskog komiteta Rodoljuba Čolakovića i sekretara Oblasnog komiteta Hasana Brkića, partijska organizacija na Majevici i Semberiji se relativno brzo obnavljala i jačala. Uskoro se pojavljuju i veoma vidni rezultati — formira se novi, treći po redu, Majevički NOP odred. I dok je glavnina NOVJ prelazila Sutjesku i vodila jednu od svojih najsudbonosnijih bitaka, ni novoformirani Majevički NOP odred nije stajao skrštenih ruku. Naime odred se, razoružavajući grupe četnika i manje domobranske posade, naglo razvijao i jačao tako da je već početkom ljeta bio u stanju da, u sadejstvu sa vojvođanskim jedinicama NOVJ, likvidira i neprijateljska uporišta u Suhopolju, Ugljeviku i Brezovu Polju — da očisti bezmalo čitav bijeljinski srez, a neprijateljski garnizon u Bijeljini gotovo sasvim izoluje i primora ga da se snabdijeva vazdušnim putem. Pogotovu nakon napada i razoružavanja Treće domobranske pukovnije 10. juna u Dragaljevcu (plijen: pet topova, 39 teških i lakih mitraljeza, 900 pušaka, itd.) Odred prerasta u snažnu partizansku jedinicu s kojom je okupator i te kako morao da računa.

Naravno da ovu pobjedu, u prvom redu, treba pripisati dovitljivosti i junaštvu boraca Majevičkog NOP odreda i Druge vojvođanske brigade, ali istovremeno — što takođe treba reći — i organizovanom jedinstvu i borbenoj čvrstini naroda čitave Semberije. Naime, Okružni komitet za Majevicu i Semberiju i Sreski komitet za Bijeljinu su u svom radu, do tog vremena, bili već obuhvatili veliki broj sela i stvorili mrežu partijskih ćelija, narodnooslobodilačkih odbora ili odbora AFŽ i omladine i, zajedno sa odredom, sjedinili ih u jednu čvrstu i monolitnu organizaciju — organizaciju NOP.

U drugoj polovini juna 1943. godine dolazi i do poznatog snažnog prodora glavnine NOVJ na teritoriju istočne Bosne. Naime, raskinuvši neprijateljski obruč na Sutjesci i probivši se zatim preko željezničke pruge Sarajevo — Višegrad, nekoliko divizija NOVJ odmah prelazi u protivofanzivu i, za vrlo kratko vrijeme, zauzima Olovo, Kladanj, Vlasenicu, Srebrenicu i Zvornik. Istina, neprijatelj se i dalje uporno branio i ubrzo mu polazi za rukom da opet uđe u Zvornik, Vlasenicu i Kladanj, ali nova, snažna plima narodnooslobodilačkog pokreta u istočnoj Bosni više se ničim nije dala zaustaviti.

Opštepoznata je činjenica da su Vrhovni štab NOVJ i Centralni komitet KPJ, za čitavo vrijeme narodnooslobodilačkog rata, posebnu pažnju posvećivali ranjenicima. Ta briga i zalaganje za odbranu bolnica i zbjegova su, što je takođe poznato, naročito došli do izražaja na Neretvi i Sutjesci — u toku posljednjih neprijateljskih ofanziva. Pa i ovoga puta — nastavljajući pokret ka Bosanskoj kra-

jini — Centralni komitet KPJ, odnosno Vrhovni komandant NOVJ maršal Tito, upućuje posebno pismo Oblasnom komitetu KPJ za istočnu Bosnu i ostavlja mu u amanet veliki broj pokretnih i nepokretnih ranjenika koji su, zajedno sa glavninom NOVJ, prošli sve strahote Neretve i Sutješke.

Tako se krajem juna 1943. godine prvo na Birač, zatim u Semberiju, slilo na stotine ranjenika, rekonvalescenata-tifusara kao i izbjeglica iz raznih krajeva naše zemlje, pa su tako reći čitava Semberija, pogotovu AFŽ i omladina, mobilisani za što uspješnije izvršavanje ovog Titovog zadatka. Uređena su mnoga prihvatilišta i bolnice, izgrađeno mnoštvo tajnih skrovišta i baza za ranjenike koji se nisu mogli probiti s jedinicama.

U međuvremenu, kako na jugoslovenskom tako i glavnim svjetskim ratištima, dolazi do novih i veoma značajnih promjena. Crvena armija je uspješno nastavljala svoju protivofanzivu kod Kurska, zapadni saveznici su se već bili iskrcali na Siciliju — očekivala se kapitulacija Italije — dok su glavnine NOVJ, nakon velikih uspjeha postignutih u istočnoj Bosni, sve dublje prodirale u pravcu zapada — ka Bosanskoj krajini. Snage antihitlerovske koalicije su, na svim frontovima, čvrsto držale inicijativu u svojim rukama — pobjeda nad okupatorom je bila na pomolu.

Ali, ukoliko je okupator malaksavao utoliko su se i na jugoslovenskoj sceni vojno-političkih zbivanja sve češće i otvorenije pojavljivale i druge istina poznate ali dotad pritajene reakcionarne snage: počinjali su da se meškolje i javljaju kojekakvi buržoaski politikanti i šićardžije koji su čitavo vrijeme narodnooslobodilačkog rata pročučali negdje u zavjetrini ali su sada, osjetivši skori krah Hitlerove Njemačke, dizali svoj glas i htjeli da se, u povoljnom trenutku, ponovo vrate na svoje stare pozicije — da se opet dočepaju vlasti. Takvi su nastojali da pošto-poto zamute »bistre vode sa izvora«, pa je stoga i borba za učvršćivanje pobjede i zaštitu tekovina narodnooslobodilačke borbe postajala složenija.

Uto su jedinice Prve vojvođanske brigade i Majevičkog NOP odreda, u nizu svojih operativnih zahvata, uspjele da 13. augusta savladaju neprijateljsku odbranu i zauzmu Bijeljinu. Istina, svega dva dana kasnije, u snažnom protivnapadu, neprijatelj je ponovo ovladao gradom, ali do tog trenutka, u toku svoga dvodnevnog boravka, jedinicama NOVJ je pošlo za rukom da iz Bijeljine izvuku dosta veliki plijen pa, pored ostalog, na inicijativu Oblasnog komiteta, i jednu podesnu štamparsku mašinu, zatim izvjesne količine papira, boje i ostalog. Sve je to prebačeno u podmajevičko selo Trnavu pa, pošto je među dobrovoljcima iz grada izašlo i nekoliko tipografskih radnika, štamparija je ubrzo stavljena u pokret.

Tako je Oblasni komitet KPJ za istočnu Bosnu došao do još jednog moćnog sredstva u svom ideološko-političkom radu, pa je već 30. avgusta iste godine — zahvaljujući preduzimljivosti i nepo-

srednom zalaganju članova Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu Rodoljuba Čolakovića i Avde Hume — izašao iz štampe prvi broj »Oslobođenja«, organa NOF Bosne i Hercegovine. Uporedo s tim, štamparija u Trnovi je pristupila štampanju i nekoliko prvih glava »Istorije SKP(b)« i još nekih materijala koji su odigrali veoma važnu ulogu kako u podizanju političke svijesti širokih narodnih slojeva tako i u obrazovanju novih rukovodećih kadrova NOP.

Mada je neprijatelj i dalje sjedio u Bijeljini i Rači, situacija je bila takva da je rukovodstvo NOP u Semberiji, već početkom septembra, moglo da preduzme jednu od svojih dotad najširih i najsloženijih političkih akcija. Naime, tako reći pred nosom opsjednutog neprijatelja, otpočela je prava predizborna kampanja za izbor novih organa narodne vlasti — seoskih i opštinskih NOO. Održani su mnogi zborovi i konferencije, među kojima i poznati zbor AFŽ u Glogovcu. Na zborovima su istupali Rodoljub Čolaković, dr Vojislav Kecmanović Đedo i drugi, poznati aktivisti NOF i Partije, dok je štamparija u Trnovi štampala letke i proglase i tako popularisala izbore. Najzad se, nakon svestrane pripreme, prišlo izborima, pa je tom prilikom u Semberiji i jednom broju podmajevičkih sela izabrano nekih trideset seoskih i šest opštinskih NOO.

Ovako snažan uspon narodnooslobodilačkog pokreta — formiranje novih rukovodstava KPJ ili jedinica NOVJ, kao i uspostavljanje novih organa narodne vlasti — postavljao je pred Oblasni komitet još jedan i to veoma akutan problem: problem obrazovanja vojno-političkih kadrova. Istina, među ranjenicima i rekonvalescentima, koji su došli iz pete ofanzive, bio je i jedan broj već iskusnih partijskih i vojnih rukovodilaca i Komitet ih je, odmah nakon oporavka, raspoređivao na razne dužnosti. Ali, to ni izdaleka nije bilo dovoljno pa se moralo pristupiti organizaciji partijskih kurseva. Prvi takav kurs, kojim je rukovodio jedan od članova Oblasnog komiteta, održan je u Semberiji, a drugi na Birču. Time je problem kadrova donekle ublažen, ali je i dalje bio akutan.

Najzad, 24. septembra 1943. godine, jedinice Šesnaeste vojvođanske divizije i Majevičkog NOP odreda ponovo zauzimaju Bijeljinu — uništavaju i posljednje neprijateljsko uporište u Semberiji. Tako ova drevna tromeđa prestaje da bude međa nego, naprotiv, postaje još čvršće uporište, baza, za prikupljanje i formiranje oslobodilačkih snaga i sa suprotnih obala Save i Drine. Pored istočnobosanskih i vojvođanskih štabova i partijskih rukovodstava, na terenu Semberije sada djeluje i Okružni komitet KPJ za okrug šabački: prikupljaju se dobrovoljci iz sjeverozapadne Srbije i formira Mačvanska partizanska četa — okosnica budućeg Mačvanskog NOP odreda.

Oslobodivši se ranijih stega i pritiska, Bijeljina je napokon odahnula dušom. Sve je bilo u akciji, u pokretu. Naročito je bio ak-

tivan Agitprop Oblasnog komiteta. Upravo tih dana, krajem septembra, iz štampe izlazi i drugi broj »Oslobođenja«, a ubrzo zatim se pojavljuje i još jedno novo glasilo NOF — bijeljinske »Vijesti«.

Kao što se vidi, djelatnost Oblasnog komiteta se sve više razgranjavala — postajala je sve življa i svestranija. Međutim, to se još uvijek događalo na relativno uskom području — na Majevici i Eirču — dok je njegov rad u ostalim krajevima, kao na primjer u Trebavi i Posavini, i dalje ostajao bez nekih vidnijih rezultata.[1])

Istina i za to su, veoma brzo, sazrijevali uslovi. Naime, Sedamnaesta istočnobosanska divizija, koja je u međuvremenu bila formirana (sastav: Druga krajiška, Šesta istočnobosanska i Petnaesta majevička brigada) razvijala je svoju aktivnost upravo u tim krajevima. Tako su snage Sedamnaeste divizije, već do polovine septembra, razbile posavsko-trebavske četnike, a zatim savladale domobranske posade i zauzele Gradačac, Modriču, Šamac i Gračanicu. Od pristalica narodnooslobodilačkog pokreta, kojih je i u tim krajevima bivalo sve više, formirana su i nova dva partizanska odreda — Trebavski i Posavski (kasnije sastavljeni u jedan — Trebavsko-posavski NOP odred) pa je u takvoj situaciji, radi dalje mobilizacije masa i učvršćivanja NOP u tim krajevima, formiran i Okružni komitet KPJ za Trebavu i Posavinu.

I tuzlanski industrijski bazen je, također, stalno bio u centru pažnje ne samo Oblasnog nego i Pokrajinskog komiteta KPJ, pa je jedan od članova Oblasnog komiteta, Vladimir Perić Valter, poslat u Tuzlu na konspirativni rad (odakle je kasnije, odlukom Pokrajinskog komiteta, prebačen na isti zadatak u Sarajevo). Međutim, s obzirom na značaj tuzlanskog industrijskog bazena ni okupatorske vlasti nisu sjedjele skrštenih ruku i činile su sve da taj rad ometu.

Svakako da 2. oktobar 1943. godine — dan prvog oslobođenja Tuzle — spada među najznačajnije datume u istoriji NOP istočne Bosne, jer toga dana, pred nezadrživim naletom jedinica Trećeg korpusa NOVJ, puca još jedna snažna karika u lancu neprijatelj-

[1]) Tadašnje stanje partijske organizacije u istočnoj Bosni, pa i na Majevici, najbolje je prikazao Rodoljub Čolaković u svome izvještaju koji je, 18. avgusta 1943. godine, poslao Centralnom komitetu KPJ.

Naime Okružni komitet za Majevicu je, prema tom izvještaju, imao u to vrijeme pod svojim rukovodstvom dva sreska (bijeljinski i brčanski) i 12 opštinskih komiteta sa (uključujući tu i partijsku organizaciju u Majevičkom odredu) ukupno 400 članova Partije i 236 kandidata, dok je vlasenički (birčanski) OK, u isto vrijeme, imao samo jedan opštinski komitet sa 50 članova Partije; Na Romaniji je bilo 20, u tuzlanskom industrijskom bazenu 37 članova i 9 kandidata, a na Trebavi i u Posavini (Gračanici, Gradačcu, Modriči) 20 članova Partije i 2 kandidata.

Dakle, na čitavom području Oblasnog komiteta za istočnu Bosnu je u to vrijeme (ne uzimajući u obzir partijske organizacije u brigadama) bilo ukupno 527 članova Partije i 247 kandidata, od čega je samo na majevički Okružni komitet otpadalo 400 članova i 236 kandidata.

(Vidi »Zbornik...« VII, tom IX, knj. 4, dok. 29).

Štabovi 3. i 12. korpusa u Birču, u ljeto 1944.

skog nasilja i okupacije — oslobađaju se nove progresivne snage. Tako reći u istom trenutku oko 4.000 ljudi iz Tuzle i okoline — među kojima 2500 radnika, Srba, Hrvata i Muslimana — spremno uzima oružje u ruke, pa se, zahvaljujući tome, ubrzo stvara još nekoliko novih jedinica NOVJ (Šesnaesta muslimanska, Sedamnaesta majevička, Osamnaesta hrvatska, Devetnaesta birčanska, kao i dva nova odreda, Ozrenski i Tuzlanski) — formira se u stvari nova, Dvadeset sedma divizija.

Svega sedam dana kasnije — s namjerom da rezimira dotadanje uspjehe i formulile naredne zadatke — u oslobođenom gradu se održava i plenarni sastanak Oblasnog komiteta KPJ za istočnu Bosnu. Na tome zasjedanju, koje je trajalo od 9. do 11. oktobra 1943. godine, Komitet je razmorio i proanalizirao sve slabosti i uspjehe koji su karakterisali njegov rad u proteklom periodu. Konstatovano je, pored ostalog, da su jedinice Trećeg istočnobosanskog korpusa i Šesnaeste vojvođanske divizije NOVJ svojim sjajnim uspjesima — likvidacijom mnogih neprijateljskih uporišta i oslobađanjem više gradova, a pogotovo industrijskog centra Tuzle — bitno izmijenile vojno-političku situaciju na teritoriji čitave oblasti, te da su, istovremeno, obezbijedile i mnogo povoljnije uslove za daljnji idejno-politički rad Oblasnog komiteta kao i za dogradnju i učvršćivanje dotadanjih tekovina NOB. Konstatovano je takođe i to da snage i uticaj NOP na pojedinim područjima, kao na primjer oko Kalinovika, Zenice i Vareša, još uvijek nisu dovoljno organizaciono učvršćeni pa su na kraju, kao najvažniji, postavljeni »sljedeći zadaci: uspostaviti vlast na čitavoj oslobođenoj teritoriji, mobilisati snage u pozadini za snabdijevanje vojske, formirati okružne

komitete za Romaniju, Tuzlu i Zenicu i popuniti Okružni komitet za Trebavu i Posavinu.[2])

Međutim, i pored svih poraza, okupator još nije ispuštao oružje iz šaka i niko se u Oblasnom komitetu ih štabu Trećeg korpusa nije zanosio mišlju da će se on tako olako pomiriti sa gubitkom istočne Bosne, a pogotovo tuzlanskog industrijskog bazena. Istina, jedinice Trećeg korpusa su vrlo uspješno odbile njegov prvi protivnapad, ali je, svakog časa, trebalo očekivati novi i to mnogo jači i nije se smjelo, tako reći, niti jedan trenutak propustiti uzalud. Trebalo je, pored ostalog, izvršiti što širu mobilizaciju masa i angažovati ih na izvršavanju zadataka NOP pa, dabome, i bivšu muslimansku »legiju« i onaj dio hrvatskog življa iz mjesta i okoline koji su, uslijed stalnog prisustva okupatora dejstva njegove razorne propagande, još uvijek stajali po strani; trebalo je, ukratko rečeno, široko popularisati ideje Narodnooslobodilačkog fronta pa su, u tome cilju, održavani mnogi sastanci i konferencije. Na jednom takvom skupu najuglednijih građana Tuzle i okoline — kako komunista tako i najistaknutijih predstavnika bivših građanskih partija koji su već odavno bili posvjedočili svoju pripadnost NOP — formiran je Inicijativni oblasni NOO za istočnu Bosnu. Taj odbor, u čijem se sastavu nalazio jedan od članova Oblasnog komiteta, imao je zadatak da, čim zato sazriju uslovi, pripremi i sprovede izbore za nove organe narodne vlasti, i to od seoskih pa sve do oblasnog NOO.

I u oslobođenoj Tuzli, kao i u Bijeljini, Agitprop Oblasnog komiteta je imao pune ruke posla. Upravo tih dana je, pored raznih proglasa i letaka, izašao iz štampe i treći broj »Oslobođenja« kao i prvi broj »Fronta slobode« — organa NOF istočne Bosne. Sem toga, užurbano je rađeno na pripremi za štampu i nekoliko prevoda iz »Biblioteke marksizma-lenjinizma«; učenja o Partiji, seljačkog pitanja, nacionalnog pitanja, kao i »Istorije SKP(b)«.

Ali, kao što se pretpostavljalo, ni okupator nije dugo mirovao. Jedanaestog novembra jedinice Trećeg korpusa su morale da napuste Tuzlu: spremala se nova, šesta po redu, neprijateljska ofanziva.

Sve do kraja 1943. godine istočnom Bosnom se, naročito u dolinama Drine i Krivaje, razlijegala snažna topovska grmljavina: u toku su bile poznate njemačke operacije »kugelblic« i »šnešturm«.

Međutim, to više nije bila ni Neretva ni Sutjeska. Hitlerovci više nisu imali snage ni mogućnosti da uhvate u »kliješta« glavninu NOVJ, pa su sada, u okviru pomenutih operacija, imali namjeru da likvidiraju samo dva njena korpusa — Drugi i Treći. U stvari, dok su se u istočnoj Bosni vodili veoma žestoki okršaji i general Renđulic pokušavao da sa svojim divizijama pošto-poto očisti istočnu Bosnu i zagospodari dolinom Drine, u većem dijelu Jugoslavije su jedinice NOVJ imale inicijativu u svojim rukama. Tako su se u Bo-

[2]) Cvijetin Mijatović: Referat na Osnivačkom kongresu KP Bosne i Hercegovine.

sanskoj krajini, upravo u vrijeme dok su se Renduliceve divizije kretale ka istočnoj Bosni, odigrala dva krupna i za naše narode veoma sudbonosna događaja. Naime u Mrkonjić-Gradu je, 25. novembra 1943. godine, održano Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a a svega četiri dana kasnije, 29. novembra u Jajcu, i istorijsko Drugo zasjedanje AVNOJ-a.

Popularisanje i realizacija odluka pomenutih zasjedanja je — pored mobilizacije svih snaga na savladavanju neprijateljske ofanzive — bio jedan od osnovnih zadataka partijske organizacije istočne Bosne, počev od Oblasnog komiteta pa do posljednje ćelije. Nije bilo, tako reći, ni jedne četne konferencije u jedinicama NOVJ ili sastanku mjesnog NOO po selima a da nije bilo govora o istorijskom značaju tih zasjedanja. Posebnu ulogu su, u tome pogledu, odigrale i štamparije Oblasnog komiteta. Naime, prilikom povlačenja iz Tuzle, Komitet je (pored one u Trnovi) organizovao izvlačenje još jedne štamparije iz grada i njen smještaj i dobro pripremljeno tajno skrovište u selu Petrovićima na Birču. Tako se iz toga skrovišta u Petrovićima, upravo u toku šeste neprijateljske ofanzive (18. decembra) pojavljuje i drugi broj »Fronta slobode« posvećen, uglavnom, Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a i Drugom zasjedanju AVNOJ-a.[3])

Posljednjih dana decembra 1943. godine — saznavši za napad jedinica Petog korpusa NOVJ na Banja Luku — Renđulic je bio prisiljen da pregrupiše svoje snage, angažovane u drinsko-limskoj i krivajskoj operaciji, da ih povuče sa dotadanjeg operacionog područja i orijentiše ka zapadu. Tako je protutnjala i šesta neprijateljska ofanziva, pa su se pred NOP istočne Bosne, kao poslije nekakve gradobitne oluje, ukazivale još šire i svijetlije perspektive. Sa svih strana su pristizale vijesti o velikim uspjesima antihitlerovske koalicije, očekivalo se iskrcavanje Saveznika sa zapada, dok su se jedinice Crvene armije, sa istoka, sve više približavale granicama Hitlerovog Rajha.

U takvoj situaciji, odmah nakon prestanka neprijateljske ofanzive, Oblasni komitet donosi odluku da sazove na sastanak sve istaknutije partijske aktiviste sa teritorije istočne Bosne — u stvari da održi prvo, ratno, oblasno partijsko savjetovanje na kome je trebalo da se, kako je to kasnije u jednom od uvodnih govora na savjetovanju rečeno, »izvuče iskustvo iz dosadašnje borbe, da se dogovori o daljnjoj borbi koja predstoji našim narodima i našoj Komunističkoj partiji...«

[s]) Štamparija u Petrovićima na Birču je, i pored svih opasnosti koje su je vrebale u toku neprijateljskih ofanziva, uvijek uspijevala da se održi i nastavi posao. Naime ona je u toku svoga postojanja (od napuštanja Tuzle 11. novembra 1943. pa do konačnog oslobođenja glavnog grada istočne Bosne 17. septembra 1944. godine), štampala još pet brojeva »Fronta slobode« priličan broj dnevnih »Vijesti«, oko 50 raznih letaka, nekoliko knjiga »Biblioteke marksizma-lenjinizma«, itd.

Savjetovanje je zakazano za 22. februar 1944. godine u Vlasenici. Međutim, delegati sa Majevice i Semberije, opterećeni velikom komorom koju su sa sobom poveli, nisu mogli da se probiju preko sniježnih nanosa na Jelici. No, znatan broj delegata je ipak na okupu... Tako se desilo da je savjetovanje počelo u Vlasenici a, svega sedam dana kasnije (29. februara) nastavljeno u Bijeljini.

Drugog marta 1944. godine, naoružani novim saznanjima i voljom za akciju, delegati su se razišli iz Bijeljine. Međutim niko od njih, mada su ratna iznenađenja i preokreti još uvijek bili mogući, nije mogao ni naslutiti sa kakvim će se teškim iskušenjima, već za koji dan, suočiti NOP istočne Bosne — da je na pomolu nova neprijateljska ofanziva koja će po svome intenzitetu i ljudskim i materijalnim žrtvama uveliko prevazići sve ranije ofanzive.

Svi dotadašnji ofanzivni pothvati na istočnu Bosnu su trajali jedno određeno vrijeme: neprijatelj se držao određenih pravaca, nailazio i prolazio, pa se računalo da će i sada tako biti. Međutim, po zlu poznata Trinaesta »Handžar« divizija, koja je ovu ofanzivu izradila, postupila je sasvim drukčije. Njene jedinice nisu samo »prečešljavale« teren, kako se to ranije događalo, nego su ga sistematski zaposjedale i, uz pomoć četnika i zelenokadrovaca, kontrolisale tako reći svaki kutak, svaku uvalicu.

Krvava esesovačko-četnička orgijanja u kojima su mnoga sela pretvarana u zgarišta, pa i mnoge porodice zajedno sa kućama uništavane u plamenu, nisu prestajala gotovo čitavo proljeće i ljeto; skoro šest mjeseci jedinice Trećeg istočnobosanskog korpusa i Šesnaeste i Trideset šeste vojvođanske divizije vodile su krvave borbe i pokušavale da suzbiju nadmoćnijeg protivnika, ali su, i pored toga, stopu po stopu, morale da uzmiču prema jugu odakle su opet, sa suprotne strane, nadirale takođe znatne njemačke snage — Sedme SS »Princ Eugen« divizije.

Kako su se u novonastalim prilikama nametali i sasvim novi zadaci, tako su i članovi Oblasnog komiteta — umjesto da kolektivno rukovode iz centra kako je to zaključeno na savjetovanju u Bijeljini: da rade na sprovođenju direktiva Pokrajinskog komiteta o temeljitijem sređivanju prilika u oblasti i pripremama za izgradnju novih organa državne vlasti — morali da pomažu štabovima na učvršćivanju i podizanju borbenog morala u jedinicama, da zajedno sa odbornicima NOO brinu brigu o zbjegovima, da se probijaju u neprijateljsku pozadinu i hvataju vezu sa onima koji su ostali na okupiranoj teritoriji i si. A čim bi, makar i za kratko, zavladalo zatišje, opet bi se sastajali i dogovarali.

Ali, kao i sve prethodne, i sedma neprijateljska ofanziva je postepeno slabila i malaksavala. Savremena ratna tehnika i visoko vojno obrazovanje njemačkih generala i ovoga puta su se pokazali slabim i nemoćnim — još jednom su morali da ustuknu Dred moralnom snagom i ratničkom čvrstinom i upornošću ne samo boraca

NOVJ nego i čitavog naroda. Naročito poslije teških poraza koje je pretrpjela na Bačkovcu (Birač) i Loparama (Majevica) Trinaesta SS divizija je naglo počela da gubi svoju nekadašnju prodornost i snagu, da se troši i osipa, sve dok jedinice Trećeg istočnobosanskog korpusa nisu sasvim preuzele inicijativu u svoje ruke.

I na svim ostalim ratištima hitlerovci su sve više malaksavali i gubili inicijativu iz svojih ruku. Šestog juna, još u toku najkrvavijih borbi u istočnoj Bosni, sve svjetske radio-stanice su objavile vijest o početku savezničkog iskrcavanja u Normandiji; jedinice Crvene armije su se približavale granicama Jugoslavije, dok se Operativna grupa divizija NOVJ (Druga, Peta i Sedamnaesta) uprkos svim nastojanjima Hitlerovih generala da je u tome spriječe — već bila probila tie Srbije, odakle će, sa ostalim snagama NOVJ, nastaviti pohod ka prijestonici — Beogradu. U takvim okolnostima, 17. septembra 1944. godine, jedinice Trećeg korpusa ponovo trajno oslobađaju Tuzlu —■ privredni, kulturni i administrativni centar istočne Bosne.

Narodnooslobodilački rat se približavao svome pobjedonosnom završetku. Okupator je uzmicao ali je iza njega ostajalo sve ono što svaki rat i okupacija obično iza sebe ostavljaju: pustoš i haos... pojedini krajevi su do te mjere bili porušeni i osiromašeni da im je ozbiljno prijetila glad. Stočni fond u istočnoj Bosni je bio sveden na svega 30% od svoga predratnog stanja, dok su se od mnogih industrijskih preduzeća mogle vidjeti samo ruševine i zgarišta. Pa i ona koja su ostala i koja je okupator sve do zadnjeg časa koristio, u stvari su samo tavorila i postizala simboličan učinak. Tako su rudnici uglja u Kreki, prvih dana nakon oslobođenja, mogli da daju tek 10%, a čuvene tuzlanske solane 20% od svoje predratne proizvodnje.

Takve su uglavnom bile prilike s kojima su se, po dolasku u oslobođenu Tuzlu, suočili Oblasni komitet KPJ i novoformirani Oblasni NOO za istočnu Bosnu.[4]) Kako i s čim?! — to su bila pitanja koja su se, tako reći svakog časa i na svakom koraku, postavljala u svojoj najoštrijoj formi. Kako organizovati prikupljanje hrane u Semberiji i Posavini i njeno doturanje u popaljena sela Majevice, Birča i Romanije? Kako obezbijediti najnužniju zdravstvenu zaštitu i spriječiti zaraze? Kako oživjeti nastavu u školama? Kako pokrenuti bar neka od industrijskih preduzeća?

Prije svega — so! Na koji način povećati proizvodnju toga nezamjenjivog artikla koji je za čitavo vrijeme narodnooslobodilačkog rata, naročito u ustaničkim krajevima, predstavljao pravu dragocjenost?

[4]) Oblasni NOO za istočnu Bosnu je izabran na oblasnoj konferenciji, održanoj svega desetak dana prije oslobođenja Tuzle (5. septembra) u selu Vasilićima na Birču.

Međutim, da bi se povećala proizvodnja soli, pored opravke nekih ranije oštećenih solanskih kazana, neophodne su bile veće količine uglja ,a što je opet, sa druge strane, nametalo potrebu da se stave u pokret rudarske pumpe i vitlovi i tako omogući rad u oknima. No, da bi se to postiglo trebalo je imati na raspolaganju mnogo više električne energije nego što je to trenutno mogla da dà tuzlanska električna centrala. Trebalo je, znači, prethodno popraviti i ponovo staviti u pokret neke od strojeva elektrane što su ih jedinice NOVJ svega desetak mjeseci ranije (da se njima ne bi koristio neprijatelj) morale da miniraju i onesposobe.

Pomoći sa strane još nije bilo niti joj se ko mogao nadati. Malodušnici su slijegali ramenima... Međutim, iskustvo iz prvih ustaničkih dana je kazivalo da je ponekad moguće i ono što se u prvi mah čini nemogućim. To se i u ovoj prilici posvjedočilo. Mogućnosti i snage su se skrivale upravo tu, u vlastitoj sredini — u masi radnika tuzlanskog industrijskog bazena. Trebalo ih je samo pokrenuti, mobilisati...

Inicijativu Partije radnici su svesrdno prihvatili. Patriotizam i ljudska solidarnost i ovoga puta nisu zatajili pa su se i na polju obnove, isto kao i ranije na bojištima, isticali pregaoci — junaci rada. Ljudi su tako reći ni iz čega stvarali nešto. Zahvaljujući tome, već 17. decembra 1944. godine, na svečan način je puštena u rad trostruko ojačana tuzlanska električna centrala — popravljeni su i pokrenuti strojevi koje okupator za čitavih deset mjeseci nije uspio da pokrene. Snabdjevši se potrebnom električnom energijom, proradile su rudarske pumpe i vitlovi... Solana je, također, povećavala proizvodnju. Skoro istovremeno su, na tek malo raskrčenim zgarištima bivše pilane »Croatia« u Zivinicama, zakloparali prvo jedan, a zatim i drugi gater — zabijeljeli su se prvi kubici rezane građe- I tako — jedno za drugim...

Zemlja se obnavljala ...

Stevo POPOVIC

BORBE 2. KRAJIŠKE BRIGADE U ISTOČNOJ BOSNI U DECEMBRU 1943.

U svojoj skoro trogodišnjoj ratnoj istoriji Druga krajiška brigada provela je više od deset mjeseci na teritoriji istočne Bosne. Njene borce i starješine vezuju mnoge ratne uspomene za velike borbe i pobjede izvojevane zajedno sa istočnobosanskim brigadama. Od svog prvog susreta sa borcima 15. majevičke brigade na obali Bosne kod Doboja, 12. septembra 1943, pa do kraja godine, brigada je vodila više teških borbi sa Nijemcima, ustašama i četnicima i postigla velike vojničke i političke uspjehe. Među najznačajnije borbe u tom periodu spadaju borbe za oslobođenje Tuzle, razbijanje Račićevog četničkog »korpusa« na Glasincu, oslobođenje Rogatice, Goražda, Foče, Kalinovika i Trnova.

Šesta neprijateljska ofanziva zatekla je brigadu na domaku Sarajeva, u sastavu 27. divizije. Ona je 29. novembra 1943. oslobodila Kijevo i Kasindol i vodila žestoke borbe sa jednom njemačkom motorizovanom kolonom, koja je nastupala iz Sarajeva ka Trnovu. U toj borbi 2. i 3. bataljon uništili su kod sela Graba dva tenka, pobili 60 Nijemaca i natjerali neprijatelja na povlačenje ka Sarajevu. Borci su tih dana najradije pjevali jednu pjesmu, koju su čuli od Romani jaca:

»Sarajevo čeka partizane
Sve junake momke odabrane.«

O napadu na Sarajevo govorilo se ozbiljno, jer je Sarajevo bilo opkoljeno sa svih strana. Međutim, šesta neprijateljska ofanziva, koja je počela 1. decembra, poremetila je te planove i brigadi nametnula sasvim nove zadatke.

Pošto je štab 27. divizije bio obaviješten o početku njemačke -ofanzive i odlasku 17. divizije sa Romanije prema Tuzli, naredio je

naveče 1. decembra da se brigada sa tri bataljona prebaci u selo Praču i poruši mostove na pruzi i cesti između Prače i Stambolčića. Prvi bataljon je dan ranije upućen u Goražde da izvuče divizijsku bolnicu i italijanski bataljon koji je obezbjeđivao bolnicu.

Pokret brigade započeo je 2. decembra ujutro. Na ovom maršu, dugom oko 25 kilometara, brigada je po teškom terenu i dubokom snijegu predveče stigla pod sam greben Jahorine i zanoćila u selima Janići, Crna Rijeka, Stokovići.

Sutradan, 3. decembra, brigada je imala veoma težak marš preko grebena Jahorine. Snijeg je padao, a hladan sjeverac nije dao otvoriti oči. Na grebenu Jahorine zvanom Mlječnik, na visini od 1.632 metra, trebalo je preći golet koja nije šira od dvije stotine metara. Ali usljed siline vjetra i snijega borcima je trebalo puna dva sata da savladaju prevoj i duboki sniježni nanos. Vjetar je bio tako snažan da je zaustavljao dah. Mnogi borci nisu mogli da gaze duboki snijeg, pa su im jači morali pomagati. Najmlađu bolničarku brigade Ružu Bundžu borci su morali prenijeti preko sniježnog nanosa, jer je počela da se guši u vijavici. U dubokom snijegu ostalo je nekoliko konja. A odmah pozadi grebena nalazila se gusta šuma, u kojoj se čovjek osjećao kao u toploj sobi. Po prelasku preko Jahorine brigada je maršovala cijelu noć i sutradan, 4. decembra, stigla u dolinu Prače. Petog decembra održan je sastanak sa štabovima bataljona i prateće čete u vezi sa neprijateljskom ofanzivom i pripremama jedinica za naredne zadatke. U toku noći 5/6. decembra Drugi bataljon sa minerskim vodom porušio je prugu između sela Prače i Stambolčića u dužini od pola kilometra.

Naveče 6. decembra štab divizije je javio da Nijemci iz Sarajeva vrše jak pritisak na Romanijski odred na Crvenim stijenama i naredio da se tamo odmah uputi jedan bataljon kao pojačanje. Stab brigade je odmah uputio 4. bataljon ka Crvenim stijenama. Međutim, Nijemci su uspjeli 6. decembra da tenkovima i jakim snagama pješadije ovladaju Crvenim stijenama i prodru ka Sokocu. Štab divizije je tada naredio da brigada odmah krene usiljenim maršem prema Sokocu i spriječi Nijemcima prodor ka Han-Pijesku i Vlasenici. Štab 1. bataljona Italijanskom bataljonu i divizijskoj bolnici u Goraždu naredio je da odmah krenu preko Rogatice u pravcu s. Kalimanići.

Sedmog decembra brigada je usiljenim maršem izbila na Kopito i zauzela položaj prema Sokocu. Treći bataljon je posjeo položaj na brdo Kopito — s. Košutice, 2. bataljon u s. Sijerci, dok su 1. i Talijanski bataljon sa bolnicom stigli u selo Kalimaniće.

Nijemci su istog dana produžili prodor sa Crvenih stijena i naveče zauzeli Sokolac. To je bio motorizovani 92. puk, jačine oko 2.000 fašista sa 25 tenkova.

*

Svi podaci su govorili da je ofanziva Nijemaca vrlo snažna- Jake njemačke snage nadirale su od Tuzle prema Kladnju i od Zvornika prema Vlasenici. Iz doline Prače nastupale su tri kolone Nijemaca. Četnici su digli glave i počeli svoje lešinarske ispade. Ali najteže je tek predstojalo. Očekivalo se da će Nijemci izjutra krenuti cestom ka Han-Pijesku i Vlasenici. Veliki broj vatri i neprestano brujanje tenkova govorili su da su Nijemci brojni i da će sutrašnji dan biti vrlo težak.

Štab brigade je u toku noći izvršio raspored bataljona na Kopitu i postavio im zadatke. Treći bataljon je zaposjeo samu cestu, 2. bataljon selo Margetiće, a 4. bataljon, koji je stigao sa Romanije, zaposjeo je selo Sijerke. Četa pratećih oruđa sa jednim protivtenkovskim i jednim brdskim topom pridodana je 3. bataljonu i zauzela položaj iznad ceste na Kopitu. Dvije protivtenkovske puške date su 3. bataljonu.

Noć je prošla u napregnutom iščekivanju. Prozebli borci jedva su dočekali da svane. Sjutradan već od same zore iznad položaja su se pojavili izviđački avioni. Malo zatim počela je da tuče artiljerija. Borci su napregnuto osmatrali prostranu ravan prema Sokocu. Oko 10 časova pojavili su se tenkovi; naprijed tri, a iza njih još desetak. Protivkolci su se dobro maskirali iznad ceste i čekali. Tenkovi su išli polako. Prišli su na oko 500 metara. Protivkolac je opalio jedan metak i zrno je udarilo pod čelni tenk. Tenkovi stadoše i otvoriše vatru iz topova. Zatim je protivkolac opalio još jednom. Tenk se popriječio i stao. Ostali tenkovi se povukoše iza male uzvišice. Desetak minuta vladala je tišina. To je iskoristio komandir čete iz 3. bataljona Luka Manojlović i sa protivtenkovskom puškom spustio se na samu cestu pod brdom i zalegao za jedan kamen. Pred njim je cesta bila kao na dlanu.

Tišinu je prolomila potmula grmljavina iz Sokoca. Kopito se zatrese od eksplozija granata. Kamenje i zemlja zasipali su borce. Tuklo je najmanje 10 topova. Borci se pritajili iza zaklona i niko se ne pomiče. Tenkovi opet pođoše, polako, naprijed. Pucali su iz topova. Artiljerija je tukla bez prestanka. Čitavo brdo obavio je dim. Protivkolac se opet oglasi. Njegovo oštro zrno žarilo se blizu čelnog tenka. Ovaj malo skrenu u stranu i stade. Ostali tenkovi skrenuli su sa ceste u polje. Protivkolac gađa čas jednog čas drugog. Ispod brda se oglasi i Manojlović protivtenkovskom puškom. Metak njegove puške udario je u kupolu tenka te usijan fijuknuo uvis. Tenkovi polako napreduju. I mitraljesci su otvorili vatru. Ali prvih pet tenkova brzo su podišli Kopitu i našli se u mrtvom uglu. Iza tenkova su išli kamioni puni Nijemaca. Avijacija je mitraljirala i bombardovala bez prestanka. Tenkovi i kamioni su tutnjali cestom prema Zljebovima i dalje ka Han-Pijesku. Nijemci su nam preko Žljebova lako mogli zaći s leđa. Zato se brigada morala povući sa Kopita na greben iznad Sokolovića i zauzeti nove položaje. Bio je jedan sat

po podne. Puna tri sata brigada je odolijevala uraganskoj vatri tenkova, artiljerije i avijacije. Od parčadi granata ranjeno je nekoliko boraca, među kojima i Milena Prokopić, obavještajac 3. bataljona.

Najgore je prošao Luka Manojlović. Kada su tenkovi pošli na njega, on je opalio dva metka iz puške i spremao se da puca treći put kad je u neposrednoj blizini eksplodirala granata. Dok se on pribrao od eksplozije, tenk je bio pred njim na 50 metara. Na brdo se nije mogao povući, jer bi ga iz tenka sasjekli mitraljezom. Preostalo mu je jedino da se sruči u jarugu na drugoj strani ceste i dohvati guste šume. Kolona tenkova i kamiona odsjekla ga je od jedinice samog sa protivtenkovskom puškom. Morao je sačekati duboku noć, a onda se između njemačkih straža provukao i stigao u brigadu negdje poslije ponoći.

*

Pošto su se probili cestom ka Han-Pijesku, Nijemci sutradan nisu napadali. Oni su se žurili da što prije izbiju u Vlasenicu i spoje se sa snagama sa sjevera i tako zatvore obruč duž druma. Istog dana Nijemci su zauzeli Rogaticu i nadirali ka Sokocu. Obruč se sve više stezao.

Desetog decembra štab divizije stavio je italijanski alpski bataljon pod komandu štaba brigade. Bataljon je dotle bio pod neposrednom komandom štaba divizije na obezbjeđenju bolnice, ali italijanski vojnici i starješine izražavali su želju da se bore protiv Nijemaca. Bataljon je brojao oko 180 boraca i bio naoružan lakim naoružanjem. Bila je to disciplinovana i dobra jedinica, ali nenavikla na teške uslove partizanskog ratovanja, naročito sa oskudnom ishranom. Tako je brigada dobila i peti bataljon.

Neprijateljska avijacija bila je vrlo aktivna i neprekidno bombardo vala položaje naših jedinica. Radi obezbjeđenja snaga divizije i divizijske bolnice u Sokolovićima brigada je morala da drži položaje i prema Rogatici i prema Sokocu. Bila je velika hladnoća, a u ovom pasivnom kraju hrana više nego slaba.

Tih dana pod pritiskom 1. brdske njemačke divizije 5. krajiška divizija i 1. južnomoravska brigada prebacile su se u istočnu Bosnu kod Višegrada. Dvanaestog decembra došlo je do susreta sa Južnomoravcima. Bili su iscrpljeni od mnogih borbi i proboja. Naši borci sa divljenjem su ih gledali i slušali njihove priče kud su sve prošli. Bilo je milo čuti da su se uspjeli probiti čak iz južne Srbije i da i tamo ima brigada.

Ali je i ovdje situacija postajala sve teža. Nijemci su počeli nadirati sa svih strana. Sa ceste prema Han-Pijesku su upućivali kroz šumu jake izviđačke dijelove. U jutarnjim maglama patrole su se sudarale sa Nijemcima i žestoko tukle. Postajalo je sve tješnje. Cilj

njemačke ofanzive bio je da naše snage nabaci na Drinu i uništi. Stoga je štab divizije odlučio da divizija izvrši proboj obruča preko ceste Han-Pijesak — Sokolac u pravcu planine Zvijezde. Proboj se imao izvršiti noću 13/14. decembra u ponoć.

Radi pripreme za proboj cijela divizija se noću 12/13. decembra pomjerila ka cesti. Sedamnaestoj majevičkoj brigadi određeno je mjesto za proboj od Kraljevog Polja, sjeverno od Han-Pijeska, a Drugoj krajiškoj brigadi i Romanijskom odredu na sektoru Kram — Han-Pijesak. Brigada je trebalo da se probije u tri kolone.

Trinaestog decembra brigada se prikupila u selima Džimrije i Kusače i pripremila za proboj. Sa brigadom se kretao i štab divizije i divizijska bolnica od oko 60 ranjenika i bolesnika.

U toku dana sve jedinice izvršile su izviđanje druma i našle vodiče, koji dobro poznaju šumske staze i prilaze cesti. Nijemci su krstarili cestom tenkovima i kamionima, a na pojedinim mjestima imali su i utvrđene tačke.

Naveče oko 18 časova počeo je pokret brigade ka cesti. Išlo se sporo po mraku i bespuću. U ponoć su batalj oni izbili u blizinu druma. Drugi i Talijanski bataljon prebacili su se preko ceste bez borbe.

Druga kolona, sa kojom je išla i divizijska bolnica i štab divizije, takođe je izbila na cestu bez borbe. Međutim, kada je kolona već prešla, od pravca Sokoca naišla su dva kamiona i jedan blindirani auto sa nekoliko Švaba. Na obezbjeđenju sa te strane bila je jedna četa 3. bataljona. Zasjeda ove čete otvorila je vatru sa bliskog odstojanja. Jedan borac sa protivtenkovskom puškom iz stojećeg stava pucao je dva puta u blindirani auto i uništio ga. Dva Nijemca ubijena su u blindi. Iz kamiona koji je iza toga zapaljen izvučeno je dosta konzervi, ćebadi i druge opreme. Nađene su 2 puške i 1 teški protivavionski mitraljez, koji je bio montiran na blindi. Treći bataljon je imao samo 2 ranjena borca.

Četvrti bataljon, koji se probijao kao samostalna kolona, naišao je na jake snage Nijemaca kod sela Podomar i poslije žestoke borbe nije uspio da se prebaci. U borbi je imao 3 mrtva, 5 ranjenih i 7 nestalih boraca. Bataljon se priključio jedinicama 5. divizije i s njima se prebacio preko druma.

Tako se brigada u sastavu 27. divizije probila iz ovog obruča. Štab divizije je pohvalio Drugu krajišku brigadu i njezin štab za uspješno izvršeni proboj iz obruča i pomoć koju je pružila drugim jedinicama divizije. Dva dana kasnije iz obruča se probila i 5. krajiška divizija. Njemački plan nazvan »Kugelblitz« (vatrena lopta), koji je predviđao uništenje 27. i 5. divizije u laktu Drine propao je. Ali neprijateljska ofanziva je nastavljena. Teške borbe i novi proboji tek su predstojali.

*

Pošto je probila neprijateljski obruč, 27. divizija je 14. decembra bila u pokretu prema Varešu i Brezi. Štab divizije je tada odlučio da preduzme napad na ova rudarska mjesta, kako bi na taj način razvukao neprijateljske snage i olakšao situaciju kod ostalih jedinica 3. korpusa i 5. krajiške divizije.

Petnaestog i šesnaestog decembra brigada je maršovala ka Brezi. U selu Nišići u sastav brigade došao je i 4. bataljon, koji se tri dana nalazio odsječen od brigade. Na ovim marševima brigada nije imala borbi sa jačim snagama neprijatelja. Manje četničke grupe bataljoni su rastjerivali iz pokreta.

Druga krajiška brigada sa Romanijskim odredom (ukupno 6 bataljona) dobila je zadatak da 18. decembra napadne i uništi neprijateljsku posadu u rudniku Breza, željezničku stanicu u Brezi i okolna uporišta. Za vrijeme akcije imala je da poruši željezničku prugu Podlugovi —• Breza i pokida telefonske veze sa Sarajevom. Romanijski odred stavljen je pod. komandu štaba brigade.

Prema podacima obavještajnih organa u Brezi se nalazio jedan bataljon Nijemaca, nešto ustaša i milicije — svega oko 800 vojnika. Za napad na samu Brezu određeni su 2, 3, Talijanski bataljon i Romanijski odred. Prvi bataljon dobio je zadatak da u toku napada poruši prugu Podlugovi — Breza i postavi zasjedu prema Podlugovima. Prateća četa sa brdskim i protivtenkovskim topom imala je zadatak da napada željezničku stanicu. Početak napada određen je za 22 časa 18. decembra.

Bataljoni su već u šest po podne pošli ka Brezi. Drugi bataljon je prešao prugu Breza — Vareš i napao sa sjevera na željezničku stanicu. Treći bataljon je takođe prešao prugu i napao na rudnik. Talijanski bataljon napao je lijevom stranom pruge i ceste za Vareš na centar grada, a Romanijski odred — selo Mahalu.

Usljed dubokog snijega i nepoznavanja terena jedinice su zakasnile sa napadom skoro cio sat. Bataljoni su u naletu likvidirali spoljnu odbranu i upali u prve kuće. Nijemci su se zabarikadirali u željezničkoj stanici i nekoliko tvrdih kuća i pružili žilav otpor. Ispostavilo se da su to legionari iz 369. njemačke divizije. Imali su 2 topa i 5 minobacača. I pored jakog otpora jedinice su ušle u samo mjesto i uništile rudnička postrojenja i električnu centralu. Ubijeno je 20, a zarobljeno 8 Nijemaca. Zaplijenjena su 2 laka mitraljeza, više pušaka i dosta municije. Drugi bataljon je zaplijenio dosta odjeće i obuće iz rudničkog magacina. Brigada je imala 8 mrtvih i 15 ranjenih i 2 nestala. Dva Italijana su poginula, a 7 je ranjeno. Prvi bataljon je porušio prugu prema Podlugovima i na tom terenu zarobio 16 četnika i 11 konja.

Pred zoru je Nijemcima stiglo pojačanje iz Sarajeva, pa su se bataljoni morali povući sjeverno od Breze i sela Debela Međa, Dražević, Neprivaj.

Dok se Druga krajiška tukla na Brezi, 17. majevička brigada rzauzela je Vareš. Na ovakvu aktivnost divizije Nijemci su vrlo brzo reagovali iz Sarajeva i već 19. decembra jačim snagama počeli nadirati iz Breze ka Varešu. U isto vrijeme jače snage 7. SS i 1. brdske njemačke divizije nadirale su iz doline Krivaje ka Varešu. Ponovo je prijetila opasnost da Nijemci okruže diviziju i nabace je na rijeku Bosnu.

*

Već sutradan poslije napada na Brezu, 19. decembra, Nijemci su napali 1. bataljon, koji je još bio na obezbjeđenju u s. Vlahinje, ali su odbijeni. Neprijateljska avijacija je bila vrlo aktivna u izviđanju i bombardovanju položaja brigade. Sljedećeg dana brigada je izvršila pokret ka sjeveru i kod s. Kralupi prešla cestu i prugu za Vareš i zaposjela položaje prema Varešu. Pri pokretu brigade njemačka avijacija je sitnim bombama koje su bacane u snopovima snažno bombardovala kolonu u tjesnacu kod Kralupa. Bombardovanje je trajalo sve do noći. Gubici brigade od avijacije bili su 4 ranjena borca i 7 ubijenih konja. Istog dana Nijemci su iz Breze prodrli u Vareš.

Dvadeset drugog decembra štab divizije se sastao sa štabom 5. krajiške divizije u s. Borovnice. Štab 5. divizije izvijestio je da

Jedinice 27. divizi je u pokretu preko Romanije u zimu 1944.

divizija već pet dana vodi ogorčene borbe sa Nijemcima, koji nadiru iz doline rijeke Krivaje. Trinaesti puk 7. SS divizije spojio se u Varešu sa snagama 369. divizije i vrši pritisak ka Borovičkim njivama, a 14. puk se nalazi u selu Jelaške, Stojčići, u dolini Krivaje. Peta divizija namjeravala je da preko r. Krivaje, pređe na Konjuh, ali nije uspjela. Razmotrena je mogućnost da se obje divizije probiju preko ceste Breza — Vareš i orijentišu ka Romaniji, ali se od te namjere odustalo zbog jakih snaga Nijemaca koje drže ovu komunikaciju, a i zbog premorenosti jedinica. Vrhovni štab je naredio 5. diviziji da se probije na Ozren, gdje bi se odmorila. Zato je donesena odluka da se obje divizije preko pl. Ravan i Krivaje probiju na istok i zabace Nijemcima iza leđa.

Druga krajiška brigada, koja je u svim ovim pokretima išla na čelu divizije, 23. decembra dobila je zadatak da spriječi Nijemcima nadiranje iz Vareša ka pl. Ravan, kuda je trebalo da se probije divizija. Nijemci su uporno nadirali i vođene su žestoke borbe kod sela Planinica. Avijacija je cijeli dan mitraljirala i bombardovala. Izgledalo je da Nijemci imaju vrlo precizne podatke o kretanju naših jedinica, jer, čim bi svanulo, avioni su dolazili tačno tamo gdje bi se one u toku noći prebacile. Tek mnogo kasnije se saznalo da su Nijemci otkrili šifru radio-stanice divizije i znali tačno raspored jedinica.

Znajući za pravac proboja divizije, oni su pokušali da joj presijeku put kod sela Borovičke Njive, gdje su iznenada izbili. Saznavši za to, štab divizije je naredio da brigada hitno krene ka selu Borovičkim Njivama i odbaci Nijemce. Upućeni su Drugi i Četvrti bataljon, a ostatak brigade je hitno krenuo na pl. Ravan da obezbijedi put ostalim jedinicama. Sa 2. i 4. bataljonom krenuo je i zamjenik komandanta brigade Dušan Egić. Ovi bataljoni su maršovali cijelu noć i ujutro 24. decembra sukobili se sa Nijemcima, koji su im dolazili u susret. Bilo je to u jelovoj šumi iznad sela Borovičke Njive. U prvi mah Nijemci su prešli u napad i 2. bataljon je počeo da odstupa. Postojala je opasnost da Nijemci izbiju na brdo i odbace oba bataljona. A njihov zadatak je upravo bio da to spriječe. Vidjevši da mu je četa malo zbunjena i iznenađena, komandir 1. čete Marko Budimir Maćo viknuo je snažnim prodornim glasom:

»Natrag, sunce vam krvavo!«. Kad bi Maćo, inače uvijek hladnokrvan i neustrašiv, podviknuo, borci su znali da nema šale. Četa je odmah stala. Maćo je dohvatio šarac i zalegao za jeliku. Otvorila se paklena vatra. Esesovci su počeli padati i zastajati. Iza njihovih leđa čule su se poznate komande oficira »forverc«. Ali i Maćo je držao komandu u rukama. Na njegovu naredbu »brza paljba« četa je snažno odgovarala iz desetak šaraca. Pristigle su i druge čete i 4. bataljon. Borba se razvijala sve žešće. Nijemci su počeli da se povlače. Švabe su opet pokušavale da se srede i krenu naprijed. Ali bataljoni su već čvrsto držali liniju odbrane i snažnom vatrom nisu

Nijemcima dali da dignu glavu. Nekoliko boraca pogođeno je smrtno, neki su bili ranjeni.

Borba je trajala sve dok nije počeo padati mrak. Nijemci nisu uspjeli da odbace bataljone ni pedlja. Vidjevši da im je propao plan da presijeku put preko pl. Ravan počeli su se povlačiti, ne smijući da sačekaju noć u šumi. Kad su to primijetili, batalj oni su izvršili juriš i protjerali Nijemce sa Borovičkih Njiva prema Varešu. Naši su imali 9 mrtvih i 12 ranjenih boraca.

Njemački plan »Šnešturm« (»vejavica«), koji je predviđao opkoljavanje partizana u rejonu Vareša i nabacivanje na r. Bosnu, ponovo je propao zahvaljujući požrtvovanju i izdržljivosti boraca i starješina 2. i 4. bataljona.

Dok su se 2. i 4. bataljon tukli na Borovičkim Njivama, ostala tri bataljona na čelu divizije teško su se probijali prema pl. Ravan. Dvadeset četiri sata kolona je neprekidno gazila duboki snijeg i probijala se preko puste planine. Tek 24. decembra imala je kraći odmor u dolini potoka Lužnica. Borci su ložili vatre, a bolnica je smještena u dvije-tri čobanske kolibe, da se ranjenici ogriju i malo povrate od zime.

*

Ujutro 25. decembra kolona divizije krenula je dalje prema brdu Romanovac. Na ovom dijelu pl. Ravan ne postoje drugi putevi sem šumskih staza, pomoću kojih je po karti moguće odrediti njihov pravac. Snijeg je padao gust i vlažan, a planina je bila pritisnuta maglom. Nije bila velika hladnoća, ali je umor savladavao i hladnoća se uvlačila pod kožu. Oko podne kolona se zaustavila radi kraćeg odmora i podjele hrane. Intendanti su podijelili nešto sirovog mesa. Borci su naložili vatru i nabrzinu na plamenu ispekli meso i utolili glad. Magla se malo digla i pomolilo se sunce. Ukazalo se visoko brdo, kamenito i obraslo rijetkim jelikama. To je bio Romanovac. Sa nadmorskom visinom od 1.239 metara on je dominirao platoom pl. Ravan. Sunce je obasjalo njegovu južnu stranu pokrivenu snijegom. U planini je vladala grobna tišina. Staza kojom je kolona išla vodila je desnom padinom Romanovca. Računalo se da u dolini Krivaje ima Nijemaca, ali da će se naći neki neposjednut prolaz. Tek što je prethodnica bataljona prešla nekolike stotine metara, naišla je na Nijemce. Oni su također bili na zastanku i upravo su krenuli u susret. Prvi bataljon je odmah prešao na juriš. Dva Nijemca su ubijena, a jedan je zarobljen. Bio je to kulturbundovac iz Banata, koji je tečno govorio srpski. Nijemci su bili iznenađeni snažnim jurišom, pa su se malo povukli, i pošto su bili bliži Romanovcu odmah su ga zaposjeli. Planina je ječala od mitraljeske paljbe, a uskoro su Švabe otvorile vatru i iz bacača. Na mjestu gdje

su Nijemci bili nađen je šator i u njemu štapski sto sa sekcijama i papirima. Na karti su bili ucrtani pravci kretanja Nijemaca iz doline Krivaje ka pl. Ravan. Ali za razgledanje papira nije bilo vremena. Tek sutradan je među tim papirima nađena zapovijest štaba 7. SS divizije, u kojoj se naređuje 14. SS puku da sačeka na pl. Ravan »27. crvenu diviziju« i uništi je, a zatim da hitno krene u pravcu Banjaluke, koja je ugrožena od »Titovih bandi«.

Zarobljeni Švaba je ispričao da pripada 2. bataljonu 14. SS puka. On je razmahivao rukom i objašnjavao kako je 27. divizija opkoljena i kako se neće ni ptica probiti iz obruča. Bio je očito ubij eden u ono što je govorio.

Situacija je zaista bila teška. Začula se paljba i lijevo i desno, a iz pozadine su također nastupali Nijemci. Borba se razvijala punom žestinom. Prvi bataljon je bio zbacio Nijemce sa Romanovca, ali su ga oni protivjurišom povratili. Baš u tim trenucima pristigli su 2. i 4. bataljon, koji su bili angažovani u borbi na Borovičkim Njivama. Oni su se probili pored duge kolone divizije i izbili pred Romanovac. Sada je uveden u borbu i 3. bataljon. Nijemci se drže same kote Romanovca i ogorčeno se brane. Streljački stroj naših bataljona je na svega trideset metara ispod Nijemaca. Njihovi šljemovi izviruju iza debelih jelika. Počelo je da se smrkava.

*

Nedaleko iza streljačkog stroja, štab divizije je razmatrao šta da se radi. Tu su Pero Kosorić, Rudi Petovar, Pavle Goranin i Dragan Stanić. Od silne pucnjave jedva čuju svoje glasove. Grupica boraca i kurira pažljivo prati razgovor svojih rukovodilaca i čeka kakva će odluka pasti. A odluka se morala donijeti i neodložno i brzo. Jer u dugoj koloni bila je velika divizijska bolnica, iza nje 17. majevička brigada, iscrpljena i oslabljena, a na kraju Romanijski odred, koji je spao na svega stotinu boraca. Sve je to trebalo izvući iz ove klopke u pustoj planini.

Kuda krenuti? Da nije bar dubokog snijega, nekako bi se našao izlaz. Šuma je velika i Nijemci ne mogu zatvoriti sve ove gudure i svaku stazu. Ali sići s ovog grebena u neku jarugu bilo bi pogibeljno za bolnicu i komoru. Nijedan ranjenik ne bi se izvukao. Ako se pak krene na juriš na Romanovac, ishod je neizvjestan. Hoće li brigada uspjeti da zbaci Nijemce i da probije obruč? Pitanje je i šta ima još pozadi one njemačke kolone. Nisu li to neke jače snage Nijemaca! Zarobljeni Švaba kaže da se tu nalazi i štab 14. SS puka na čelu sa pukovnikom Šmithuberom.

Pero Kosorić je u početku bio za to da se ne ide na Romanovac, već da se skrene ulijevo prema Dedovan brdu i pokuša izmanevrisati ova njemačka kolona. Ali i sa te strane čuli su se rafali, i to ne tako daleko.

Dragan Stanić, komandant Druge krajiške, od početka je bio za proboj preko Romanovca. Bio je siguran da će Krajišnici probiti obruč. Ali tu je dugačka kolona ranjenika i bolesnika, komora i kolona promrzlih boraca Majevičke brigade. Sve je to trebalo izvući. A znao je da skretati s prtine u duboki snijeg i neizvjesnost, znači veću opasnost nego od vatre njemačkih šaraca. Zato je on bio čvrsto uvjeren u svoj prijedlog. Ne probijati novi put po bespuću, kad su Nijemci već napravili tvrdu prtinu. Treba ići njihovom prtinom. Na kraju je saopštio šta misli: »Ja, Pero, ne bih skretao nikud«. Digavši svoju kao veslo dugačku ruku, nastavi: »Sa brigadom ću se probiti ovuda i obezbijediti prolaz bolnici. Predlažem da se krene odmah«. Pero Kosorić baci još jednom pogled na sekciju, pa ne našavši da bilo šta kaže što bi protivrječilo Staniću, reče: »Dobro, Dragane, kreći«.

Komandanti bataljona začas se nađoše na okupu. Jednostavan i smiren, Stanić je brzo izdao naređenje. Zamjenik komandanta brigade će sa 1. i 3. bataljonom izvršiti napad na Romanovac i, ako ga ne zauzme, držaće Nijemce prikovane za kotu. Komandantima 2. bataljona Stojandi i 4. bataljona Perici Vukojeviću izdao je naređenje: Uzeti sav komandni kadar, sve puškomitraljeze, sve članove Partije i SKOJ-a i probiti se padinom Romanovca. Nije tu bilo više šta da se kaže. U takvim trenucima pogotovo.

Mrak se već bio spustio. Bataljoni su se brzo razvili u streljački stroj. Treći bataljon je izvršio snažan juriš, a 1. bataljon je otvorio vatru iz svih mitraljeza. Šuma se zapalila od svjetlećih metaka i bombi. Švabe su ustuknule do na sam vrh. Trideset puškomitraljezaca i još toliko komandira i komunista otvoriše vatru i osuše bombama. Uz poznati krajiški juriš brzo se napravi prolaz kroz guste jelike. Drugi bataljon se odmah ubaci, a za njim Talijanski bataljon i bolnica. Sa Romanovca su žestoko tukli mitraljezi. Srećom guste jelike zarobljavale su smrtonosne snopove. Pokoje zrno zakači ponekog borca iz kolone, ali on trpi i grabi naprijed. Kolona se brzo izdužila. Uskoro je cijela kolona izbila na prostranu zaravan i snažno gazila utabanom stazom. Na nebu se pojavio mjesec. Mraz je stezao. Romanovac je ostao pozadi.

*

Obruč je bio probijen. Drugi bataljon grabio je prtinom. Prešavši golu poljanu, prtina se naglo počela spuštati niz strminu u dolinu nekog potoka. Staza je bila tako strma da su se borci i konji više klizali nego išli. Uskoro je došlo drugo iznenađenje. Borci koji su išli u čelnoj patroli najednom su se na dnu jaruge našli pomiješani sa Nijemcima. Nastala je pucnjava i graja. Nijemci pobjegoše. Prtina je bila zakrčena dugom kolonom konja natovarenih oružjem, topovima, rančevima. Komora je došla potokom do uspona, tu se zaglavila i nije mogla naprijed.

Nekoliko Nijemaca nije uspjelo pobjeći, pa ih borci zarobiše. Čuo se još pokoji pucanj. Izdato je naređenje da se topovi unište i bez zadržavanja ide dalje. Intendanti su u prolazu uhvatili nekoliko konja. Odjeknule su dvije eksplozije. To su borci 2. čete Dušana Sovilja minirali topove. Dva vodiča iz sela Stojčići saopštili su da u Stojčićima ima još Nijemaca i konja. Jedan od vodiča pokušao je da bježi, ali je spriječen. Drugi je pristao da nas vodi.

I kad je u dolini već prestala pucnjava, iz pomrčine su odjeknula dva-tri rafala, od kojih su poginuli zamjenik komandira čete Đurađ Polovina i vodnik Rade Dekić, koji su išli na čelu bataljona. Ova dva prvoborca iz Podgrmeča prošli su sve borbe brigade od njenog formiranja i u bezbroj borbi istakli se hrabrošću i postali iskusni komandiri. Kakva nesreća da takva dva vrsna borca poginu od nekog švapskog komordžije! (Dvojica Nijemaca bila su odmah ubijena od 2. čete.)

Štab divizije i štab brigade održali su kratak sastanak radi donošenja odluke za dalji pravac pokreta. Saznalo se da se jedan bataljon Majevičke brigade nije uspio probiti na Romanovcu i da je komandant Majevičke Veljko Lukić Kurjak teško ranjen. Zbog neizvjesnosti o snagama Nijemaca u dolini Krivaje bilo je rizično ići uskom dolinom potoka. Zato je štab divizije odlučio da napusti stazu kojom su Nijemci došli i da skrene ulijevo i u selo Jelaške preko brda Greben.

Nikakvog puta ni staze nije bilo, već se moralo ići po karti i busoli. Trebalo se popeti na Greben, preći preko dubokog klanca i ponovo popeti na brdo istočno od sela Jelašaka i njime se spustiti u selo. Bili su to strahoviti napori, naročito za ranjenike i komoru. U prolazu preko klanca izgubljeno je dosta konja. Prateća četa je izgubila protivtenkovski top, a brdski top je morala zakopati, jer konji nisu mogli da ga nose. U tom pentranju i spuštanju preko klanca prošla je cijela noć. Idući na čelu kolone kroz pomrčinu i gustu šumu, štab brigade sa kuririma naišao je na dvojicu Nijemaca koji su lutali kroz šumu. Jedan Nijemac je repetirao automat i viknuo »halt«. Dragan je samo kleknuo i pustio dug rafal iz svoga šmajsera, Nijemac se ispružio, a drugi je pobjegao. Kuriri su dobili još jedan automat.

Bio je uveliko dan 26. decembra kad je čelo 2. bataljona izbilo pred prve kuće u selu Jelaškama. To je jedan zaselak na brdu ispod šume. Dolje se pružala široka dolina, a naokolo ostali zaseoci.

Borci su bili promrzli, a oružje nije moglo da se repetira. Borcima je naređeno da duvaju i mokre u zatvarače i osposobe oružje za dejstvo. Iz 2. bataljona se izdvojila grupa boraca kojima je dat zadatak da na prepad upadnu u prvu kuću i ispitaju ima li Nijemaca u selu. Izdvojili su se Dušan Sovilj, komandir 2. čete, obavještajac bataljona i još nekoliko boraca. U prvoj kući dočekao ih je seljak uplašen i iznenađen. Na pitanje ima li koga u kući rekao je

da nema nikoga, a onda potrčao u sobu. Ali su ga borci ščepali, a drugi upali u sobu. U toploj sobi na slami je spavalo 7 Nijemaca. U uglu je bio šarac i puške. Bunovni od sna i preplašeni Nijemci su istjerani napolje. Drhtali su od straha. Oni su pripadali prištapskim dijelovima 14. SS puka. Bili su krupni i mladi. Među njima bio je i jedan oficir. Držao se vrlo drsko i protivio se što mu je oduzet opasač i pištolj.

Malo kasnije, dok su bataljoni zauzimali zaseoke i hvatali grupice Nijemaca koji su ovdje proslavljali Božić pa valjda usljed mamurluka zaostali, stigao je i štab divizije. Drugarica Borka Pihler, šef saniteta divizije, kao znalac njemačkog jezika počela je da saslušava njemačkog oficira. Nijemac je sa nipodaštavanjem gledao ovu malu promrzlu ženu i drsko odgovarao pominjući riječi »banditen«. Uvrijeđena Borka ga je iz sve snage ošamarila, nazvavši ga švapskom svinjom. Morala je da dobro poskoči pri tome. Švaba je zatreptao, zbunjen ovim gestom, a iskupljeni borci smijali su se koliko Švabi, toliko i Borkinom poskakivanju.

Ipak je na kraju ispričao da pripada 14. SS puku i da je njihov plan »Šnešturm« predviđao potpuno uništenje 27. divizije na pl. Ravan. Međutim, umjesto da Božić proslavi pobjedom, oni su se smrzavali na Romanovcu, a partizani su čestitali Nijemcima Božić tamo gdje se ni u snu nisu nadali.

U Jelaškama je pored zarobljenih 12 Nijemaca zaplijenjen 1 šarac, 2 šmajsera i više pušaka. U kućama je bilo dosta hrane, jer su se Nijemci na Božić dobro gostili.

*

Poslije jednodnevnog odmora brigada je krenula u pravcu Olova. Usput je nailazila na manje njemačke pozadinske dijelove sa komorom i zarobljavala ih. Pri ulasku u selo Očevlje 1. bataljon je naišao na komoru 7. SS divizije i 150 Nijemaca. Sa ovim Nijemcima vođena je borba tri sata. Ubijeno je 11 Nijemaca i zaplijenjeno 80 konja, 2 puškomitraljeza, 10 pušaka i dosta druge opreme i hrane. Tako je brigadna komora nadoknadila svoje gubitke na pl. Ravan. Prvi bataljon je imao samo 2 mrtva i 1 ranjenog. Ostatak Nijemaca je pobjegao u pravcu Olova. Međutim, ova grupa Nijemaca naletjela je na 2. bataljon, pa je potpuno razbijena i u paničnom bijegu protjerana ka Olovu. U tom sukobu poginuo je Mićo Ađamović, vodnik i prvoborac iz Podgrmeča.

Sutradan je brigada izvršila pokret na prostoriju s. Ivančići — Hadžići, tj. na isto mjesto gdje je bila 16. decembra prije napada na Brezu. Ovdje je brigada dočekala Novu 1944. godinu. Protekao je jedan težak mjesec krvavih borbi i navršila se još jedna ratna godina. Njemačka ofanziva je propala, kao i mnoge druge, a brigada je u svoju ratnu istori ju napisala još nekoliko svijetlih stranica.

Sumirajući izvještaj za decembar, štab brigade je zabilježio značajne rezultate: ubijena su 132 Nijemca i 2 četnika; zarobljen 21 Nijemac i 36 četnika; zaplijenjeno: 8 puškomitraljeza, 3 mašinke i 40 pušaka, kao i 70 konja; uništena su 2 brdska topa i 1 borna kola, 2 kamiona i 4 mosta.

I brigada je u ovim teškim borbama imala osjetne gubitke. Poginula su 42 druga (od toga 3 Italijana) i 1 drugarica, a ranjeno je 80 drugova (od toga 2 Italijana). Nestalo je 14 drugova (od toga 4 Italijana). Brigada je ostala bez oba svoja topa.

I pored toga što su Nijemci bili u ofanzivi i što su imali ogromne snage, njihovi gubici su bili dva puta veći nego gubici brigade. Brigada je časno izvršila svoj zadatak. Ona je za ovaj mjesec dana prešla oko 300 kilometara puta, vodila 10 većih i više manjih borbi, dva puta je probila obruč neprijatelja i napadala rudnik Brezu. Zahvaljujući njenoj udarnoj snazi, 27. divizija je uspješno parirala neprijateljske ofanzivne planove »Kugelblic« i »Šnešturm« i spasla sve svoje ranjenike i bolesnike. Izvještavajući štab korpusa o rezultatima njemačke ofanzive, štab divizije je 31. decembra, između ostalog, napisao: »Za sve vrijeme neprijateljske ofanzive naša II krajiška brigada bila je kako u vojničkom, tako i političkom pogledu na visini«.

Prvog januara 1944. brigada je u sastavu divizije krenula na Romaniju u nove borbe i na nove zadatke.

Dušan XJZELAC

DVADESET SEDMA ISTOCNOBOSANSKA DIVIZIJA

Formirana je 10. oktobra 1943. u Tuzli, neposredno poslije oslobođenja ovog grada. U njen sastav su ušle: 2. krajiška, 17. majevička, 18. hrvatska i 19. birčanska brigada (formirana od Birčanskog partizanskog odreda 24. X 1943), kao i Romanijski, Birčanski i Srebrenički partizanski odred. Prilikom formiranja divizija je imala nešto preko 3.300 boraca. Za prvog komandanta postavljen je Pero Kosorić, a za politkomesara Hasan Brkić, koga je već u novembru 1943. zamijenio Pavle Goranin Ilija. Komandanti i politkomesari brigada su bili:

— 2. krajiška: Dragan Stanić i Idriz Čejvan,
:— 17. majevičke: Veljko Lukić Kurjak i Milutin Pejanović,
— 18. hrvatske: Franjo Herljević i Marko Filipović,
— 19. birčanske: Vojo Ilić i Rade Jakšić.

Odmah po formiranju divizija je upućena na područje Romanije, gdje je razbila jaku četničku grupaciju i likvidirala tzv. četnički treći ustanak. Sama je oslobodila Rogaticu, Goražde, Višegrad i Foču, a sa 17. divizijom Sokolac. Na taj način cijela istočna Bosna od Save, Drine i Bosne, pa južno do linije Foča — Kalinovik bila je oslobođena. Obruč oko Sarajeva se stezao. 17. divizija je držala Crvene stijene, a 27. divizija Jahorinu, Trebević i Trnovo.

Krajem novembra Nijemci otpočinju šestu ofanzivu.

Dvadeset sedma divizija se prebacuje na područje Romanije, i u toku decembra, u jeku njemačkog pritiska, oslobađa Vareš i Brezu, da bi se poslije nekoliko dana povukla još prema zapadu, na područje planine Zvijezde. U to vrijeme u glavnoj grupaciji divizije bile su: 2. krajiška, 17. majevička, Romanijski partizanski odred i Italijanski bataljon (formiran od italijanske posade koja se predala u Foči). Ofanziva je u to vrijeme dostigla kulminaciju i zahvatila je sve jedinice 3. korpusa. Iz Srbije je u istočnu Bosnu prešla i 5. krajiška divizija zajedno sa južnomoravskom brigadom.

U veoma surovim zimskim uslovima — visok snijeg, niske temperature — divizija je krajem decembra na Romanovcu i planini Ravan razbila jedan puk »Princ Eugen« divizije, osujetila pokušaj okruženja i vratila se na prostoriju Romanije. Divizija je, upoređujući sa drugim jedinicama NOVJ u istočnoj Bosni, najlakše i najuspješnije prebrodila veoma teške i surove uslove koje su diktirali Nijemci u toku poznate šeste ofanzive, zahvaljujući čvrstini i homogenosti 2. krajiške brigade i Romanijskog partizanskog odreda, koji su u odlučujućim momentima borbe na planini Ravan potpuno razbili Nijemce i tako otvorili put prema Romaniji, a time i osujetili njemački plan okružavanja naših snaga i nabacivanja na rijeku Bosnu.

Na žalost, poslije tako uspjelih borbi, 2. januara 1944. u s. 2unovi (ist. od Vareša) Nijemci su otkrili sjedište štaba divizije, pa su ga bombardovali. Tom prilikom poginuli su politički komesar divizije Pavle Goranin Ilija,[1]) potpukovnik Ante Vidaković i još nekoliko boraca kurira pri štabu.

U toku januara i februara 1944. divizija je dejstvovala na području Romanije i Glasinca. U martu je dobila zadatak da se prebaci na prostor Goražde — Foča — Kalinovik. Tada dolazi do promjena u sastavu divizije. 17. majevička ide u sastav novoformirane 33. divizije. U sastav 27. divizije ulazi 16. muslimanska brigada.[2])' Tako su se u toku marta sve tri brigade 27. divizije (2. krajiška, 16. muslimanska i 19. birčanska) nalazile na prostoriji Goražde — Foča — Kalinovik. Romanijski partizanski odred ostao je na području Glasinca — Romanija.

Ova prostorija je u to vrijeme, kada se očekivalo otvaranje drugog fronta u Evropi, a posebno radi interesantnosti jadranskog područja, bila strateški veoma značajna. Zato je Vrhovni štab insistirao da se na toj prostoriji nađu naše snage. No, i Nijemci su takođe brzo reagovali. Već početkom aprila 1944. izvršili su jače napade na snage divizije. Divizija je imala i prilično veliku bolnicu (preko 150 ranjenika). Donijeta je odluka da se divizija podijeli na dvije grupe:

prva grupa (štab divizije i 2. krajiška, bez 4. bataljona, i 19. birčanska) da ostane na širem prostoru Kalinovik — Foča, a druga (16. brigada, još dosta oslabljena — borbeno neuhodana, 4. bataljon 2. krajiške brigade i divizijska bolnica) da pređe na desnu obalu

*) Drug Goranin je postavljen za politkomesara divizije krajem novembra 1943. umjesto Hasana Brkića, koji je otišao u Jajce na dužnost sekretara ZAVNOBIH-a.

') 16. muslimanska brigada pretrpjela je ozbiljne gubitke u toku drugog napada na Tuzlu (januar 1944). Ona se u toku februara reorganizovala -— popunila na Majevici i Trebavi i ušla početkom marta u sastav 27. divizije.

.Drine na područje Foča — Čelebić i tako izbjegne direktni udar njemačkih snaga.

Štab divizije sa prvom grupom i poslije teških borbi oko Kalinovika, Treskavice napustio je ovu prostoriju i prebacio se na Romaniju. Druga grupa (16. muslimanska brigada i 4. bataljon 2. krajiške brigade i bolnica) zapala je u veoma teško planinsko područje Tare, Pive, Sutjeske, da bi se krajem aprila našla u Plužinama i povezala sa hercegovačkim i crnogorskim jedinicama.

Bolnica je bila sačuvana. Šesnaesta muslimanska brigada se u tim teškim borbama prekalila i početkom jula vratila u sastav divizije u istočnu Bosnu.

Za to vrijeme 27. divizija je ponovo pretrpjela promjene. Druga krajiška brigada je ušla u sastav 17. divizije. Divizija je ostala sa 16. muslimanskom, 19. birčanskom i u ljeto te godine sa 20. romanijskom brigadom, koja je formirana od Romanijskog partizanskog odreda.

Ljeto 1944. — juli i avgust — proteklo je u jeku sedme ofanzive — koja je bila naročito surova na terenu istočne Bosne. Na tom području su ostale samo 27. i 38. divizija, dok su ostale 17. divizija i 12. vojvođanski korpus — napustile ovo područje i krenule u Srbiju.

Poslije mnogih teških okršaja, već septembra, Birčanska brigada oslobađa Zvornik, a 17. septembra divizija oslobađa konačno Tuzlu i šire područje oko nje. Od tada do kraja rata Tuzla je ostala oslobođena.

Nakon oslobođenja Tuzle divizija se popunjava, materijalno kompletira i narasta ponovno na blizu 3.000 boraca.

Izvršene su i personalne promjene. Komandu nad divizijom primaju Miloš Zekić i Zarije Škerović. Popunjena i materijalno opremljena, divizija odlazi na Romaniju, gdje u toku oktobra i novembra postiže uspjehe u uništavanju njemačkih motorizovanih kolona, koje su se povlačile preko Višegrada i Sokoca za Sarajevo. Posebno treba zabilježiti uspješan napad i uništenje njemačke motorizovane kolone od oko 200 vozila na Sjemeću (visoravan između Rogatice i “Višegrada), 29. novembra 1944.

Cijeli decembar 1944. ispunjen je veoma žestokim okršajima sa jakim četničko-nedićevskim snagama, koje su se uz pomoć Nijemaca povukle iz skoro oslobođene Srbije preko Sandžaka u istočnu Bosnu. Nijemci su im namijenili ulogu okupatora oslobođene istočne Bosne :sa centrom u Tuzli. Poslije skoro jednomjesečnih borbi 27. i 38. divizije, uz sadejstvo 23. srpske divizije, u širem rejonu Tuzle su konačno razbile jaku četničko-nedićevsku grupaciju i tako osujetile njemačko-četnički plan da ovladaju Tuzlom. Brigade 27. divizije u borbama na Romaniji, u Šekovićima, oko Živinica i Gornje Tuzle, a posebno u Drinjači protiv njemačkih snaga, izvršile su potpuno zadatak štaba 3. korpusa i dijelom same, a dijelom sa ostalim divi-

zijama razbile snažnu četničko-nedićevsku grupaciju, **Kojom** je rukovodio Draža Mihailović i njegova vojna elita.

U januaru i februaru divizija učestvuje u borbama sa 22. njemačkom divizijom između Vlasenice i Zvornika, u sklopu snaga 2.

jugoslovenske armije, koja je po oslobođenju Srbije krenula na zapad u sklopu opšteg plana oslobođenja naše zemlje. U martu, opet u sastavu 3. korpusa, zajedno sa 38. divizijom, vodi posljednje borbe pred oslobođenje Sarajeva, da bi 6. aprila među prvim ušla u oslobođeno Sarajevo.

No, time borbeni put 27. divizije nije završen. Divizija nastavlja borbe za konačno oslobođenje u dolini Bosne. Oslobađa Zavidoviće, Doboj i ostaje na teritoriji istočne Bosne, kao podrška narodnoj vlasti u uništavanju zaostalih Nijemaca, ustaša, četnika i drugih kvislinga. U toku aprila i maja zajedno sa 53. bosanskom divizijom vodi teške borbe i uništava jaku ustašku grupaciju, zaostalu u trouglu r. Save i Bosne — kod Odžaka i Vlaške Male. U teškim jednomjesečnim borbama padaju kao žrtve bezumnog otpora ustaša mnoge desetine boraca i rukovodilaca divizije. U ogorčenim borbama, uz teške gubitke — 300 poginulih i oko 800 ranjenih — praktično je potpuno uništena ustaška grupacija od oko 4.000 ljudi.

To je u najkraćim crtama borbeni put 27. divizije NOV.

Istočna Bosna je u toku revolucije dala tri divizije: 17, 27. i 38. Sedamnaesta je polovinom 1944. god. ušla u sastav Glavne operativne grupe VŠ i otišla u Srbiju. 27. i 38. divizija ostale su do oslobođenja na teritoriji sa koje su potekle.

Divizija je formirana — rođena u dane prvog oslobođenja Tuzle. U nju su pored Krajišnika (2. krajiške brigade) ušli tuzlanski rudari, najborbenija i najsvjesnija omladina Tuzle, Birča, Majevice, Romanije. Podjednako Srbi, Muslimani i Hrvati. Divizija je čitavo vrijeme ostala na prostoriji istočne Bosne — boreći se protiv svih okupatora i kvislinga, neprijatelja revolucije i najzad učestvovala u konačnom oslobođenju Tuzle, Sarajeva, Zavidovića, Doboja. To je divizija naroda istočne Bosne, divizija bratstva i jedinstva. Kroz nju su se kalili borci, starješine; ona je dala osnovno kadrovsko jezgro u formiranju narodne vlasti, privrede i svih društvenih službi neposredno poslije oslobođenja istočne Bosne.

Sa divizijom je punu ratnu godinu proveo i njen komandant Pero Kosorić, sve dok nije u jesen 1944. primio komandu nad 3. korpusom, sa kojim je učestvovao u oslobođenju Sarajeva.

Rudi *PETOVAR*

KOMANDIR JE POGINUO

Drugi novembar 1943. Tek što je prošlo podne. U školi u Kalauzovićima 2. četa 3. bataljona 15. majevičke brigade drži četnu konferenciju.

Najednom pred zgradom eksplodira topovska granata. Zatim druga, treća... Istrčali smo i na samoj ivici šume, tridesetak metara bočno od škole, zauzeli položaj. Jedan deo čete već je zatvarao čeoni dio kose, odakle smo najprije očekivali napad, dok je drugi dio, koji je bio postavljen duž kose, licem prema školi, trebalo da dočeka neprijatelja ukoliko bi Nijemci primijenili taktiku zaobilaženja našeg čeonog dijela i nastupali podilaženjem ispod kose.

Pošto je artiljerijska priprema završena, svakog časa smo očekivali napad pješadije. Njihovi istureni dijelovi nalazili su se na jednom obližnjem vrhu. Svuda naokolo zavladala je tišina, puna neizvjesnosti.

Ispod kose, u gustom streljačkom stroju, pojavile su se sivozelene uniforme. Vazduh se prolomio. Plotunska vatra naše čete prinudila je Nijemce da prilegnu ispod same ivice kose. Sa njihove strane zadobovali su »šarci«, koji su iznad naših glava sasijecali grančice. A onda su Švabe jurnule. Opet su suknuli plameni jezici naših puškomitraljeza, bljujući vatru. Dva Nijemca se opružiše pokošeni. Ostali polegaše i puzeći počeše se podvlačiti pod ivicu kose. Jedna manja grupa uspjela je da se dohvati škole. Odmah zatim sa prozora kamene zgrade počeo je da tuče njemački »šarac«. U isti mah cio streljački stroj u zelenim uniformama jurnuo je ponovo na nas. Nijemci su pokušali da nas munjevitim naletom razbiju, i odsječene od naše glavnine unište. Ali im to nije polazilo za rukom. Jer, dok smo mi imali prirodni zaklon — šumu, Nijemci su morali da pređu potpuno čist prostor, koji je stalno bio izložen našoj vatri.

Oblasni komitet KPJ za istočnu Bosnu

Najednom, njemački stroj počeo se povijati jednim dijelom udesno. Njihov desni bok bio je neposredno ugrožen od naše Treće čete. Drugovi su pobacali porcije sa nepojedenim ručkom i pohitali u pomoć našoj četi, i to u vrijeme kada su Nijemci na našu četu vršili najjači pritisak. Jurišali su neodoljivo.

Cijev njemačkog »šarca« sa školskog prozora pomjerila se udesno i počela tući po stroju Treće čete. Naš komandir sagledao je opasnost koju je predstavljala grupa Nijemaca u školi i odlučio da ih što prije likvidira. Krenuli su naši bombaši, prasnule su prve bombe. Pod paklenom vatrom Nijemci su isterani iz škole, ostavljajući za sobom nekoliko mrtvih. Borba je i dalje bjesnila. Treća četa je nastupajući smanjivala prostor, na kome su bili Nijemci. Oni su se očajnički branili — pritisnuti sa svih strana. Neki od Nijemaca počeli su da uzmiču.

U tom momentu u ruke naših boraca pao je njemački »šarac«. Puškomitraljezac Marko Bjelanović dotrčao je kod komandanta bataljona, tražeći od njega da mu pokaže kako se rukuje ovim najnovijim modelom, sa kojim se do tada nismo sretali. Kada mu je komandant to pokazao, Marko je sav srećan potrčao u streljački stroj i otvorio vatru po Nijemcima koji su baš tada ponovo jurišali na školu. Nijemcima je ipak uspjelo da se domognu zgrade odakle su otvorili ubitačnu vatru. Stvorila se takva gužva da se više nije zna-

lo ko napada, a ko se brani. Naš komandir Rajko Anđelić je riješio* da lično raščisti sa neprijateljem u školi. Poletio je bez vike. Najednom, na dvadesetak metara ispred škole, njegova figura se izvila, a zatim pala pokošena. Ostao je nepomičan. Nama je zastao

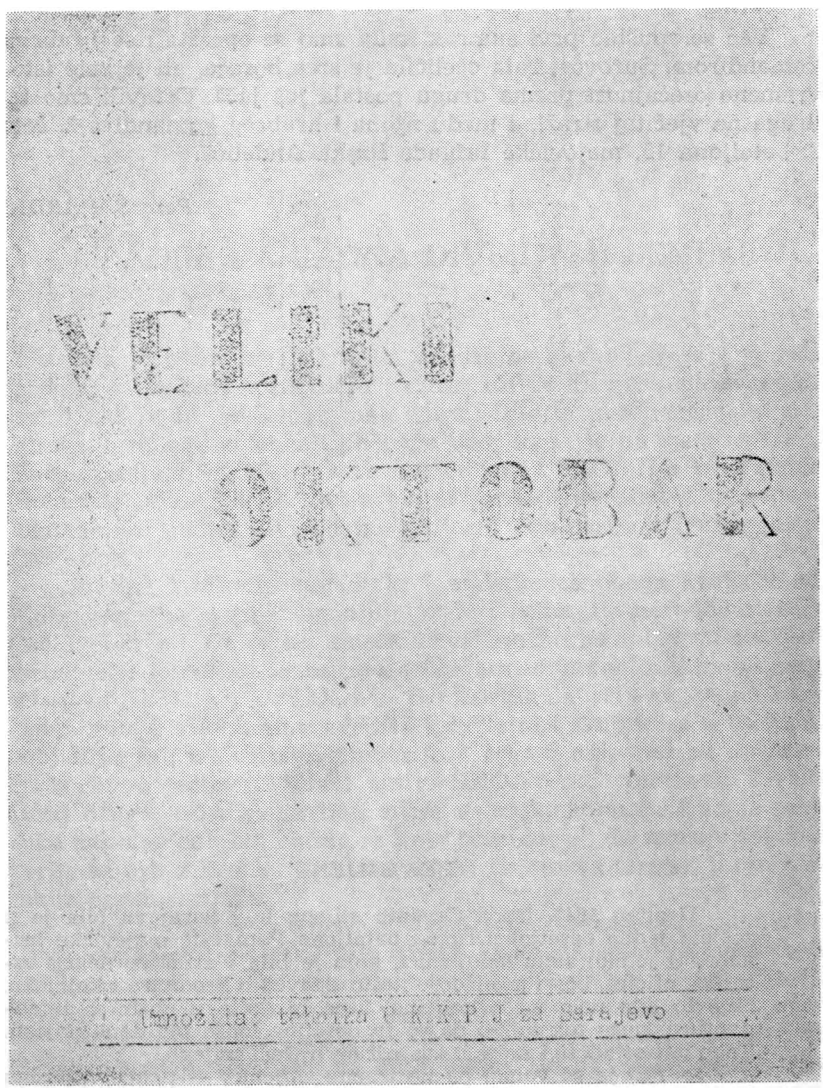

Brošura o oktobarskoj revoluciji

•dah. Obuzela nas je jeza. A onda se iz desetina grla zaorilo snažno »ura« i borci su, bez komande, jurnuli na neprijatelja.

Nijemci su ubrzo protjerani, ostavivši na bojištu desetak mrtvih vojnika. Pored »šarca« zaplijenjeno je i nekoliko pušaka, municije i opreme, dok su naši gubici iznosili tri mrtva i pet ranjenih drugova.

Već se spuštao prvi sumrak kada smo se opraštah sa hrabrim komandirom. Surovost rata očeličila je srca boraca, ali je zato istovremeno osećajnost prema drugu postala još jača. Ostavili smo tri druga na vječitoj straži, a među njima i hrabrog komandira 2. čete -3. bataljona 15. majevičke brigade Raj ka Anđelića.

Pero SAPARDIČ

BEZ SMJENE

U zimu 1943. ispod Crvenih stijena kod Sarajeva bila je u zasjedi jedna desetina Drugog bataljona Petnaeste majevičke brigade. U jednoj zapuštenoj kući, koja je bila vlasništvo nekog ustaškog oficira, borci pronađoše nešto skrivenih krompira i kajmaka. Nije to bila neka veća količina, koja bi došla u obzir za intenzivniju, nego tek toliko da se ta desetina može tog dana najesti. Tako oni ostadoše i dalje u zasjedi ne tražeći smjenu.

— Šta je sa vama, pa ne tražite smjenu? — upade sutradan komandir kod njih.

— Nama je dobro i ovdje, druže komandire — odgovori desetar Jovan Babić, smeškajući se.

OMLADINSKA RADNA DIVIZIJA U SEMBERIJI

Bila je jesen 1943. Datuma se više ne sjećam. Negdje je zabilježen, na nekom požutjelom papiru. Ko će da misli na svaki datum! Zar je on, uostalom, tako važan! Bilo ih je mnogo, potresnih, strašnih, mnogo znamenitijih nego onaj kada je na sjednici Okružnog komiteta SKOJ-a i Okružnog odbora USAOBiH-a za Majevicu donesena odluka da se formiraju tri omladinske radne brigade — omladinska radna divizija na teritoriji Semberije i jednog dijela Majevice.

Stotine i hiljade omladinki i omladinaca ovoga kraja je već duže vremena organizovano djelovalo i pomagalo narodnooslobodilački pokret. Bila je to, zaista, neviđena borba mladosti za samu sebe. Htio to čovjek ili ne, mora se sjetiti dobrovoljnih mobilizacija članova SKOJ-a i USAOJ-a u Semberiji. Za vrijeme jedne takve mobilizacije više stotina mladića i djevojaka skupilo se u oslobođenoj Bijeljini, u dvorištu gimnazije, i čekalo raspored pa da krenu u borbenu jedinicu. Citavi aktivi SKOJ-a pojedinih sela i veliki broj drugih mladića javljali su se u sreski komitet. Bilo je muke oko zabrane odlaska onima za koje se smatralo da moraju još neko vrijeme ostati kod kuće i nastaviti sa radom na terenu, u omladinskim organizacijama.

Kad je donesena odluka o formiranju omladinskih radnih brigada, mada se u početku nije odmah znalo šta će one i kako raditi, to je za omladinu predstavljalo događaj dostojan najvećeg poštovanja, o kome se govorilo i u najzabačenijem kutku ovoga kraja.

Stvaranje omladinskih radnih brigada i, na kraju, divizije, imalo je svoju predistoriju, koja datira još od 1941. godine, kada se omladina Semberije počela organizovati. U 1942. godini dolazi do kraćeg zastoja, zbog ustaške i četničke prevlasti u ovom kraju. Međutim, već u proljeće 1943. u svim semberskim selima, pored

SKOJ-evskih aktiva, koji rade strogo ilegalno, djeluju polulegalno organizacije antifašističke omladine. One se stvaraju čak i po selima gdje je četnički uticaj do tada bio dominantan i gdje do tada uopšte nisu postojali uslovi za ma kakav rad.

Prvo po grupama, bolje reći ilegalnim odborima antifašističke omladine, zatim sve šire, omladina se okuplja, da bi se već u ljeto prešlo na stvaranje omladinskih vodova i četa. U njih se svrstavaju mladići i djevojke koji se otvorenije deklarišu za narodnooslobodilački pokret. Među njima SKOJ-evska organizacija traži i nalazi najbolje i najaktivnije i prima ih u svoje redove.

Antifašistička omladina se sastaje dosta često. Ponekad svakih sedam ili petnaest dana, pa i češće ako bi zatrebalo. Na skupove obavezno dolaze oni koji su već organizovani, ali im je zadatak da sa sobom povedu i druge koji simpatišu partizane, a nemaju još dovoljno odlučnosti da i javno pristupe njima. Na skupovima istaknutiji omladinci, uglavnom rukovodioci SKOJ-a, govore o raznim pitanjima vezanim za partizanski pokret, nastojeći da omladinu što bolje upoznaju sa ciljevima narodnooslobodilačke borbe, posebno s omladinskim pokretom i njegovom ulogom u toj borbi i da na taj način mobilišu što veći broj ne samo za prikupljanje pomoći partizanskim jedinicama već i za stupanje omladine u NOVJ. Takvih skupova je bilo bezbroj. U prvo vrijeme oni su obično održavani po noći, a kasnije, naročito u ljeto i jesen te godine, omladina se okuplja i po danu, obično za vrijeme praznika, da bi se dogovarala o načinima borbe na terenu, za pomoć partizanskom pokretu. Bilo je i manifestacija posvećenih značajnijim događajima i datumima, kao što je bio skup nekoliko hiljada mladića i djevojaka uoči dana oktobarske revolucije u Bijeljini. Nemoguće je nabrojati sve akcije i dogovore. Navodim samo neke. Krajem februara 1943. u Semberiji je sakupljena prilično velika količina pšenice, kukuruza, pasulja, slanine i drugog. Veća količina te hrane našla se u Dvorovima. Trebalo ju je prebaciti do Glogovca, ali su prepreke bile izvanredno velike. U Popovima je bila domobranska posada. Pored toga, na putu su bile tri ceste: dvorovljanska, popovljanska i bijeljinsko-janjarska. U toku noći se moralo stići do Glogovca i vratiti natrag. Ali, uprkos svih ovih prepreka, sakupljeno je oko četrdeset kola sa zapregom. Hrana je natovarena na kola, mada je domobranska posada bila udaljena svega trista metara od centra sela.

Pored rizika, koji je bio neminovan u ovoj situaciji, omladinci Dvorova obavili su posao bez imalo ustezanja. Oni su bili koči jaši i pratioci ovog neobičnog karavana. Svega dvojica su imali pištolje i po dvije bombe.

Lupa točkova po seoskom putu nije mogla ostati neprimijećena. Međutim, bez obzira na to, krenulo se na zadatak. Dvorovlj anska i ceste između Popova i Dvorova pređene su veoma lako. Tek kad se stiglo pred Popove, situacija je postala kritična. Put je vodio kraj

same zgrade u kojoj su neprijateljski vojnici bili neprestano na oprezu. Zabarikadirani u žicu, sa rovovima u kojima su stalno dežurali, povezani sa bijeljinskim garnizonom telefonskom vezom, oni su predstavljali veliku prepreku.

Da bi se ova teškoća prebrodila, još ranije je riješeno da omladinska organizacija Popova na jedan čas pred nailazak kola prekine telefonsku vezu negdje na polovini puta između Bijeljine i sela, a prije toga kroz selo je proturena vijest da će u toku noći proći brigada, ali da se neće zadržavati. Starješini posade je skrenuta pažnja da se ne javlja i da o prolasku brigade ne smije obavijestiti garnizon u gradu, ali mu je za to garantovano da do napada neće doći, izuzev ako ga on ne izazove.

Kad je karavan ušao u selo, skrenuo je na sporedan put i na nešto više od dvije stotine metara udaljenosti prošao kraj posade koja je čitavu noć probdjela u rovovima. Karavan je stigao u Patkovaču sa zakašnjenjem. Ponoć je već davno bila prošla. Preko ceste se nije moglo, jer je postojala bojazan da je neprijatelj već napravio zasjedu. Sem toga trebalo je i jedan dio puta ići cestom. Neprijateljske patrole su ovuda i po noći krstarile, naročito uveče i pred zoru. Zbog toga je riješeno da se ne ide dalje, već da se angažuje omladina Patkovače i da se njoj povjeri dalja briga o hrani. Omladina Patkovače je nekoliko dana kasnije dovršila ovaj zadatak.

Početkom ljeta dolazi do jedne izvanredno velike manifestacije ljubavi omladine Semberije prema partizanima. Iz pete ofanzive je u Semberiju prispio veliki broj boraca iz svih krajeva naše zemlje. Iznemogli u teškim borbama i pokretima, izranavljeni i bolesni, došli su u ovaj kraj da se povrate u život. Još prije nego što su se spustili sa obronaka Majevice, obaviještena je omladina o njihovu dolasku i preduzete su mjere za prihvat. Pokrenuti su ne samo svi SKOJ-evski aktivi već omladina u cjelini. Od svake grupe se tražilo da sakupi izvjesnu količinu hrane, odjeće i obuće, da primi i smjesti određeni broj ranjenika i bolesnika i da ih obezbjeđuje sve dok ne budu povučeni u jedinice. Organizovane su i bolnice za teže ranjenike i o njima se najneposrednije brinula omladina.

Pored neprijatelja u Bijeljini, Janji, Brezovom Polju, Rači i nekim drugim mjestima, kraj četničkih grupa koje su vršljale i predstavljale neprestanu opasnost, nije bilo lako sačuvati veliki broj iznemoglih ljudi, skrivati ih po bazama za vrijeme pretresa, prenositi iz jedne bolnice u drugu. Ali, bez obzira na sve teškoće i rizike, rad na zbrinjavanju ovih boraca tekao je bez zastoja i, što je najvažnije, veoma organizovano, uz puno učešće omladine, čak i one koja se nije do tada opredijelila za narodnooslobodilački pokret.

U Velikoj Obarskoj jedne julske večeri 1943. godine zakazan je omladinski zbor. Govorilo se o situaciji u našoj zemlji. Ali nije propuštena prilika da se kaže koja riječ više i o događajima u svi-

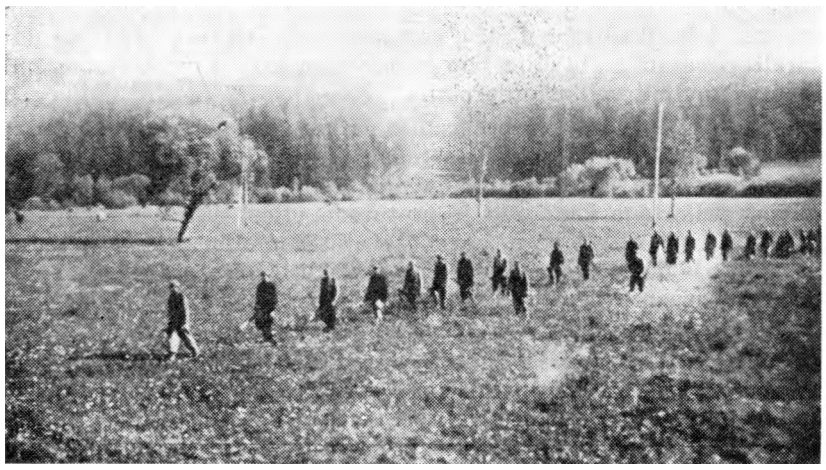

15. majevička brigada u pokretu

jetu, prvenstveno na istočnom frontu. Pred crkvom je bilo oko 300 mladića i djevojaka. Omladinske patrole su krstarile i obezbjeđivale skup, jer su se ovdje veoma često pojavljivale četničke grupice. Na kraju zbora, kad se obično ostajalo poneki čas da se zaigra i zapjeva, omladina je zadržana za neki trenutak. Govornik je saopštio prisutnima da će kroz koji minut naše jedinice otpočeti sa napadom na Bijeljinu. Tek što im je ovo rečeno, počela je paljba sa zapadne strane grada. Omladina je po paljbi, koja se jako dobro čula, mogla lijepo da prati kako partizani prodiru prema centru grada.

Poslije nekog vremena omladini je rečeno da se raziđe kućama, a zadržano je tridesetak mladića i od njih formirana četa, koja je krenula cestom u pravcu grada. Kod bairskog groblja, na svega dva kilometra od Bijeljine, četa je ostala cijelu noć, prethodno uhvativši vezu sa vojvođanskim jedinicama koje su napadale grad, da bi im se za svaku eventualnost našla pri ruci, ukoliko se za to ukaže potreba. Sjutradan su dvojica SKOJ-evaca iz ove grupe razoružali neprijateljsku posadu na malti i tom prilikom zarobili trinaest legionara sa oružjem.

Pruga Rača — Bijeljina i Bijeljina — Ugljevik bila je vrlo često meta napada partizanskih jedinica. Rušena je na mnogim mjestima, da bi u početku proljeća 1943. bila potpuno onesposobljena za upotrebu na relaciji Suvo Polje — Ugljevik. Rušenje je gotovo redovno vršila omladina uz učešće partizana. Pri tome se obično sakupljala jedna ili dvije omladinske čete iz obližnjih sela. Dok su jedni primitivnim alatom kidali prugu, drugi su odnosili šine i pragove što dalje od mjesta rušenja, da ih neprijatelj ne bi mogao sakupiti i iskoristiti prilikom opravki.

Ponekad su se dešavale i smiješne stvari. Kako je već rečeno, pruga Bijeljina — Ugljevik bila je ispresijecana na više mjesta i od proljeća neupotrebljiva. Ali je zato pruga Rača — Bijeljina dobro čuvana i neprestano korišćena, posebno u vojne svrhe. Poslije oslobođenja Bijeljine u septembru te godine, Sreski komitet Partije i Sreski NOO su riješili da se pruga Bijeljina — Ugljevik osposobi za eksploataciju. Trebalo je to učiniti prvenstveno radi snabdijevanja ugljem iz Ugljevika partizanskih jedinica na Majevici, a i radi Bijeljine i pozadinskih dijelova, koji su ovdje bili smješteni (radionice, bolnice, škole i dr.). Prebacivanje uglja u većim količinama nije bilo moguće obezbijediti bez željeznice, pa je takva odluka bila sasvim logična. Zbog toga su pozvane omladinske radne jedinice — čete iz Suvog Polja, Zagona i nekih drugih sela, kao i jedna gradska omladinska četa, i upućene na izvršenje ovog zadatka. Trebalo je da one ruše prugu od Bijeljine prema Rači i da materijal seljačkim kolima prebacuju na mjesta koja je trebalo opravljati.

Nakon dva dana rada u Sreski komitet SKOJ-a je došao rukovodilac ovih radova i obavijestio sekretara komiteta da posao neće moći da bude brzo završen iz prostog razloga što je nemoguće sakupiti toliko zaprežnih vozila da bi se mogao prebaciti sav materijal sa mjesta rušenja na mjesto opravki pruge. Rastojanje je svakim danom postajalo sve *veće.* Tek tada se vidjelo da je učinjena glupost pri organizaciji posla što se sa rušenjem nije otpočelo od Dvorova prema Bijeljini, umjesto obrnuto, pa bi se materijal mogao prebacivati vagonima i to bez teškoća, a onda bi otpali i svi drugi problemi. Bilo je ljutnje i kritike što se ranije nije došlo do takvog zaključka. Međutim, omladinci su to shvatili, nasmijali se na račun organizatora posla i nastavili s radom, kao da se ništa nije dogodilo. Pruga je veoma brzo osposobljena.

Veliki broj partizanskih jedinica koje su se nalazile na Majevici i dalje, čak do Romanije, sa ogromnim potrebama naročito u hrani i odjeći, nametao je vojnopozadinskim organima i narodnooslobodilačkim odborima srezova i majevičkog okruga izvanredno teške probleme. Iz Srema su sve češće pristizale veće količine hrane. U Semberiji je omladina svakodnevno radila na prikupljanju hrane i odjeće. U jesen su organizovana i takmičenja između četa, bataljona i brigada u sakupljanju hrane i ostalog materijala. Hranu je trebalo prebaciti do jedinica. Do Majevice se još nekako i moglo u seljačkim kolima, ali dalje, preko Jelice za Šekoviće, nije išlo. Zbog toga je riješeno da se hrana prebacuje na konjima. Međutim, u Semberiji niko nije znao praviti samare za konje, a hrana se jedino na samare mogla tovariti, pa je upućena jedna grupa omladinaca u Bare, više manastira Tavne, koja je pozajmila jedan samar od Drugog bataljona 15. majevičke brigade i donijela ga u radionicu u Bijeljini. Kad je izrađena veća količina samara, u nekoliko navrata je mobilisano po stotinu i više konja, na koje je tovarena hrana i upućivana u Šekoviće i Vlasenicu.

Karavan sa hranom je obično otpreman sa manjom pratnjom do pod Majevicu, a odatle u pratnji neke jedinice upućivan dalje. Najteže je bilo proći kroz sela kraj ceste Zvornik — Tuzla i preći tu komunikaciju, jer su legionari i zelenokadrovci, koji su ovdje imali svoja uporišta, napadali vrlo često čak i na jače jedinice koje su ovuda prolazile. Njihovo neprijateljsko držanje je bilo dobro poznato, pa su mjere bezbjednosti morale biti veoma oštre.

Čitave čete pojedinih sela su slate na ove zadatke. Čim je hrana u nekom selu sakupljena, pozivani su omladinci i omladinsko rukovodstvo je jedinstveno naređivalo ko ima da pođe na zadatak, koji je bio težak ne samo zbog toga što semberski konji nisu naučili da nose tovare na sebi, već i zbog drugih problema. Put je obično trajao po desetak-petnaest, pa i više dana. Za to vrijeme mogla je početi neprijateljska ofanziva, pa je povratak u svakom slučaju bio neizvjestan.

Uže područje Majevice bilo je veoma često u oskudici kad je u pitanju hrana, posebno hljeb. U toku rata ta se oskudica još više pojačala. Prolazak raznih vojski skoro potpuno je osiromašio ovaj kraj. U ljeto 1943. na Majevici su rodile šljive, pa kako nije bilo nikakvog izvoza, nisu mogle biti iskorišćene sve količine. I ranije se u ovom kraju šljiva sušila i pekao pekmez. Zbog toga je odlučeno da se osuše veće količine i da se ispeče što je moguće više pekmeza i da se ostavi što više rezervi za zimu. Pozvana je omladina ne samo Majevice već i Semberije da učestvuje u ovoj akciji. Posao je trajao dosta dugo. Smjenjivale su se omladinske čete i vodovi sve dok posao nije bio dovršen.

Bilo je i drugih manjih i većih akcija u kojima je omladina Semberije uzimala učešća. Primjera radi, navodim da je 6. marta 1943. jedna desetina SKOJ-evaca iz Dvorova, sa još nekim drugovima, srušila voz kod Krive Bare, i to bez pomoći partizanske jedinice. Mjesto gdje je voz srušen nalazilo se na nepuna dva kilometra od neprijateljske posade u Dvorovima i Trnjacima. Jedan bataljon Sremaca stigao je u posljednjem trenutku da dovrši posao oko zarobljavanja neprijatelja koji su se našli u vozu.

Sve ovo i mnogostruka djelatnost omladine na slobodnoj i poluslobodnoj teritoriji majevičkog okruga naveli su omladinsko rukovodstvo na ideju da omladinu u pozadini treba što jače povezati i usmjeravati je u pravcu pružanja pomoći narodnooslobodilačkom pokretu. Sem toga, trebalo je organizovati na nekoj poluvojničkoj osnovi i na takav način vršiti pripreme za što veću mobilizaciju za vojne jedinice. Zbog toga je donesena odluka da se stvore omladinske radne brigade i formira omladinska radna divizija. Nezavisno od toga što je kasnije Pokrajinski komitet SKOJ-a i Partije kritikovao ovo megalomanstvo omladinskog rukovodstva Majevice i Semberije, divizija je stvorena i bila je odraz tadašnje situacije u pogledu organizovanosti omladine i radu sa njom u ovom kraju.

Divizija je ostala kao organizacija i do kraja svoga postojanja, do sedme neprijateljske ofanzive, imala značajnih poduhvata, bilo u okviru brigade, bilo čak i kao cjelina. Evo nekih akcija.

Oslobođena Bijeljina se našla u dosta teškom položaju. Približavala se zima. Mnoge partizanske porodice, kao i dosta činovnika koji su radili u komandi mjesta, Sreskom odboru i drugim ustanovama, ostali su skoro bez ikakvih sredstava za život. Činovnici su radili bez ikakve naknade. Partizanske porodice su ostale bez radne snage. U gradu nije bilo ogreva, čak ni za bolnice, a kamoli za ostale. Sreski komitet SKOJ-a znao je za to i riješio da ponudi svoju pomoć.

U omladinskom domu, gdje je bilo i sjedište Sreskog komiteta, stalno je dežuralo po nekoliko mladića iz pojedinih opština. Oni su obavljali kurirske dužnosti. Jedno popodne zakazan je sastanak sa njima. Bilo im je čudno što ih sve zajedno zovu. Pretpostavljali su da se radi o nekoj važnoj stvari, ali nisu znali o čemu. Sastanak nije bio dug, uostalom, kao ni mnogi drugi ratni sastanci. Rečeno im je da treba odmah da krenu na teren, u sela, da pronađu članove Biroa Sreskog komiteta i do jutra sa njima budu u gradu. Zadatak je bio težak i za ove prilike, jer su drugovi u sjedištu komiteta SKOJ-a znali samo otprilike gdje su ostali. Trebalo je preći i po dvadeset kilometara pješke i odnijeti poruke, čak i u ona sela kroz koja su krstarile četničke grupice, naročito po noći, vrebajući partizanske aktiviste i kurire. Pa ipak, nikome nije palo na pamet da pita ma za šta drugo sem za vezu preko koje se može doznati gdje se nalazi traženi drug ili drugarica.

Negdje oko deset časova idućeg dana sedam članova Biroa komiteta razgovarali su samo o jednoj tački dnevnog reda: »Snabdijevanje grada drvima«.

Prijedloga je bilo više, ali je samo jedan pružao realne mogućnosti za izvršenje toga zadatka — da se krene u Srem i da se u šumi, kraj Save, nasijeku drva i prebace na bosansku stranu. Za takav poduhvat trebalo je sakupiti veliki broj mladića i djevojaka, jer se posao morao brzo svršiti. Nije se smjelo ostati dugo na drugoj obali rijeke. Svaki dan je nosio poneko iznenađenje. Pored ustaša i Nijemaca, koji su mogli izvršiti napad iz nekog od obližnjih garnizona, u svako doba se mogla očekivati i neka lokalna ofanziva na ovaj kraj, koja bi dovela u pitanje povratak omladine u Semberiju.

Bez obzira na sve teškoće, riješeno je da se ovaj prijedlog prihvati i da se odmah krene u sela, sazovu aktivi SKOJ-a i komande omladinskih radnih jedinica. Kroz tri dana akcija je morala da počne. Odluka je pala da krenu 1, 2. i 3. bataljon, koji su obuhvatali teritoriju crnjelovačke i brodačke opštine. Ukupno je trebalo sakupiti oko 400 omladinaca i omladinki od 600, koliko su ta tri bata-

ljona brojala. To je, u stvari, bila samo jedna trećina Prve omladinske radne brigade, koja je tih dana dobila naziv brigada »Ivo-Lola Ribar«.

Brigada se određenog dana okupila u Gornjem Crnjelovu i pješke krenula put Subotišta. Tu je skelom prebačena na drugu obalu Save. Sačekala ju je jedna desetina iz Trećeg sremskog odreda, koju je poslao Ilija Bogdanović Čiča, komandant odreda. Desetina je mogla samo kraće vrijeme da se tu zadrži i obezbjeđuje brigadu, a što se tiče smještaja važila je ona partizanska »snađite se sami!«. Tako je i bilo.

U gustoj i nepreglednoj šumi nije bilo teško naći sklonište. Nabrzinu je oboreno nekoliko desetina stabala i od njihova granja napravljene improvizovane kolibe. Načupano je dosta trave i ostavljeno na sunce da se osuši za prostirač. Za to vrijeme izvršen je raspored za rad, organizovano takmičenje i akcija je počela.

Prvi dan rada protekao je u miru. Omladinske patrole, naoružane sjekirama, uz pratnju po jednog partizana, javljale su da se ništa ne primjećuje. Izvještaji iz odreda su govorili da neprijatelj u garnizonima miruje. Sve je obećavalo da će se akcija dobro sprovesti. Zbog toga je štab brigade u dogovoru sa štabovima bataljona riješio da se te večeri organizuje veselje. Logorska vatra, svirka iz frule, dvojnice i na tamburicama bile su program. Pred samu noć omladina se okupila po četama. Pjesma i igra su zamijenile štektanje sjekira i pad stabala, što je u toku rada, slušano iz daljine, izgledalo kao neka orijaška bitka, koja se vodi uz Upotrebu najtežih oruđa.

Veselje je bilo u punom jeku kad su u logor stigli komandant i komesar odreda. Bilo im je drago što vide svu ovu razdraganost, ali su pomalo zabrinuto skrenuli pažnju na to da treba nekako stišati ovu buku jer, prema nekim obavještenjima, neprijatelj je saznao da je veći broj mladića i djevojaka prešao iz Bosne. Upozorili su i na mogućnost napada već idućeg dana.

Drugi dan je bio prekrasan, iako je počeo novembar. Brigada je nastavila da radi već u prvim jutarnjim časovima. Za svaku eventualnost pojačane su patrole prema selima odakle bi neprijatelj mogao da izvrši ispad. Međutim, sve je govorilo da opasnosti nema. Tek negdje oko tri sata popodne jedna patrola, koja je stigla iz štaba odreda, obavijestila je štab brigade da su ustaše prije podne krenule prema nama, ali su iz zasjede napadnuti. Nekoliko ih je zarobljeno i dovedeno u partizanski logor. Zbog toga je odlučeno da jedna veća grupa brigadista krene do odreda i da drugovima čestita na uspjehu.

U partizanskom logoru čekalo ih je iznenađenje. Duboko u šumi, na jednom proplanku, stajao je postrojen bataljon koji se toga dana sukobio sa ustašama. Pred njima je stajao visok, krupan

čovjek, sa ustaškom kapom i amblemom. Unezvjereno je gledao VE mršavu ženu u uniformi, kako mu prilazi laganim korakom. Prišla mu je, zagledala ga i naredila mu da pruži desnu ruku. Ustaša je bez pogovora izvršio naređenje i čekao šta će se dalje zbiti.

»To je on, drugovi«, — počela je tihim, odmjerenim glasom. »Na moje oči zaklao mi je muža i dvoje djece, a mene pustio da bježim. Opalio je nekoliko metaka kraj mene, očito iz nekog životinjskog zadovoljstva. Vidjela sam krv svoje djece. Na ovoj ruci jevidim i sada.«

Ustaški tabornik, kolos od čovjeka, drhtao je pred ovom ženom. Ledeni znoj mu je curio niz preblijedjele obraze. Čekao je pravdu.

To veče gotovo polovina brigadira bili su gosti odreda u selu Jameni. Odredski kuvari su se postar ali da im pripreme bogatu partizansku večeru. Sjutradan su drva prebačena preko Save. Više od dvije stotine seljačkih zaprega je vozilo drva u Bijeljinu puna dva dana.

Akcije, manje ili veće, redale su se poslije ovoga jedna za drugom, iako neprijatelj nije mirovao. Nekoliko puta je kretao na slobodnu teritoriju i bivao odbijen. Za to vrijeme brigade su izvršavale svoje zadatke. Krajem februara brigada »Ivo Lola Ribar« je još jednom krenula u sječu drva. Ovoga puta u Muratbegovića šumu,, iznad Suvog Polja. Četničke grupice su se šunjale po ovom kraju, pa je zbog toga trebalo budno pratiti svaki pokret u šumi. I ovdje su sami omladinci obezbjeđivali svoj rad. Pred veče su brigadiri natovarili nasječena drva na vagone, posjedali na njih i s pjesmom: krenuli u grad.

Na trgu, pred opštinom i Sreskim NO odborom, brigadu je u Bijeljini sačekao Mićo Rakić, sekretar Oblasnog komiteta SKOJ-a za istočnu Bosnu. Poslije kraćeg pozdrava pozvao je brigadire na svečano otvaranje oblasnog savjetovanja SKOJ-a. Onako s rada, u odjeći koja ni najmanje nije dolikovala svečanosti, brigadiri su došli u bivši Sokolski dom, ostavili alat u jednu sporednu prostoriju i zajedno sa pozvanim gostima, predstavnicima NOO, AVNOJ-a,. Pokrajinskog komiteta Partije i SKOJ-a, prisustvovali ovoj svečanosti. Pozdravljajući goste, sekretar Oblasnog komiteta SKOJ-a među prvima je pozdravio omladinsku brigadu i čestitao joj na postignutim uspjesima u radu. Njegov pozdrav se pretvorio u buru ovacija. Komandant brigade se zahvalio na pozdravima i priznanju omladini, i u ime brigade i divizije uputio pozdrave i dobre želje-
savjetovanju.

Početkom marta 1944. neprijatelj je krenuo u ofanzivu na slobodnu teritoriju Semberije i Majevice. Baš tih dana zbog velikih kiša nabujala je Sava. Prijetila je opasnost da sva sela kraj rijeke-
budu poplavljena. I ovoga puta je omladina priskočila u pomoć stanovništvu ugroženih sela. Pozvana je cijela omladinska divizija da brani Semberiju.

Dramatična borba sa stihijom trajala je više dana. Voda je navaljivala, dok je kiša neprekidno padala. Vijesti iz Srema, od Zvornika i sa Majevice, kao i sa drugih strana bivale su sve gore. Neprijatelj je krenuo jakim snagama, riješen da poslije toliko mjeseci likvidira slobodnu partizansku teritoriju u ovom kraju. Bez obzira na to, divizija je ostala na svom radnom zadatku, lavovski se boreći za nasip. Hranu su donosili seljaci iz Cmjelova i Obarske. Ona je dijeljena omladincima kraj vatri uz neposrednu blizinu vode i pored njih su se brigadisti u časovima odmora sušili, da bi odmah, čim zaprijeti opasnost pd provale vode, prihvatili svoj alat i upuštali se u neravnu bitku. O spavanju za čitavo to vrijeme skoro da se nije moglo ni govoriti.

Stihija je pobijeđena u trenutku kad su njemački topovi i mitraljezi 13. SS divizije uveliko grmjeli prema Savi, koju su brigatisti napuštali po grupama, probijajući se kroz šumarke, mimo naselja, jer je neprijatelj već bio tu.

Joco JOVIC

RAD PIONIRSKE ORGANIZACIJE

Prvih godina oružanog ustanka pionirski pokret imao je sve -elemente spontanosti. Malobrojna i dovoljno neiskusna organizacija SKOJ-a nije mogla odmah organizovati dječiji pokret. Zbog toga su se dječaci i djevojčice snalazili kako su znali i umjeli. Oni su u početku imitirah kolone i akcije prvih partizanskih grupa: prišivali su petokrake, pravili drvene puške, formirali male jedinice. Kasnije su elementi spontanosti postepeno poprimali organizovane sadržaje i vidove.

Sve je to nastalo u vrijeme kada je istočna Bosna više ličila na zgarište nego na naseljenu oblast. Okupator je palio i ubijao. U tome su ga izdašno pomagali domaći izdajnici — ustaše i četnici. U situaciji samoodržanja, borbe za goli opstanak, djeca su veoma brzo shvatila ko su pravi borci i narodni zaštitnici, a ko izdajnici i sluge okupatora. Ona su vrlo lako i brzo raspoznavala zašto se vodi borba, ko im je prijatelj, a ko neprijatelj. Kada bi neka partizanska jedinica prošla kroz naselje, gdje se obično i odmarala, djeca školskog i predškolskog uzrasta obično su prva dolazila u kontakt sa njima. U takvim prilikama djeca su se najviše radovala; posmatrala bi oružje, ponekad bi uzimala pušku i nosila je kroz dvorište, odlazila na poljane gde su partizani izvodili obuku, lijegala, pravila »zasjede« i »jurišala«.

Imitirajući tako partizanske jedinice, pioniri bi, podijeljeni u desetine, obično izvodili »napade«. Jedna desetina bi bila u ulozi Nijemaca, četnika ili ustaša, a druga u ulozi partizana. Uvijek je bilo svađe oko toga ko će biti neprijatelj, jer su svi izbjegavali takvu ulogu. Niko nije želio da skida zvijezdu petokraku i da se naziva imenom izdajnika i okupatora. Ishod svake takve vježbe i >'borbe« bio je unaprijed poznat, jer je sve podešavano tako da »partizani« izađu kao pobjednici.

Takvo stanje — samoinicijativno i spontano organizovanje — trajalo je do početka 1943. godine. U to vrijeme u organizacijama Partije i SKOJ-a sve više se dolazi do saznanja da je neophodno organizovati i usmjeriti dječiju aktivnost, koja je mogla biti od velike koristi i pomoći narodnooslobodilačkoj borbi. U to vrijeme, a negdje nešto kasnije (sve je zavisilo od prilika) u organizacijama SKOJ-a zaduživani su pojedini SKOJ-evci za rad sa pionirima. Negdje su to bili najmlađi članovi SKOJ-a, a negdje ozbiljniji i iskusniji omladinci i omladinke. Od tada se pionirska organizacija izgrađuje u pravu vaspitnu i borbenu dječiju organizaciju, iz koje su regrutovani novi pomagači i borci Narodnooslobodilačke vojske.

Od tada sadržaj rada pionirske organizacije postaje konkretniji i organizovaniji. Uspješno su kombinovani elementi spontanosti sa organizovanim formama rada. Formiraju se pionirske čete i bataljoni. Pioniri priređuju priredbe, vrše smotre, takmiče se u tome koji će odred opismeniti više djece, ko će sakupiti više priloga za ranjenike, kako od neprijatelja ukrasti što više metaka itd.

Tako su, na primjer, pioniri partizanske Donje Trnove (u Semberiji) bih neumorni u sakupljanju mlijeka za ranjenike trnovske bolnice, čuvali su stražu, nosili pisma, sakupljali šljive od kojih su stariji pekli pekmez za partizane. Pioniri sela Zagor kod Jahorine sakupljali su kamene pločice na kojima se moglo pisati, a koje su SKOJ-evci nosili preko neoslobođene teritorije čak do Majevice. u kojoj su organizovani tečajevi za nepismene.

*

Pionirski pokret bio je najmasovniji i najbolje organizovan tamo gdje su se partizanske jedinice duže zadržavale. Zbog toga posebno mjesto u sklopu djelatnosti pionirske organizacije pripada dječacima i djevojčicama iz Birča, koji su u toku NOB imali svoju pionirsku diviziju. Do formiranja pionirske divizije došlo je poslije mnogobrojnih sitnih, ali važnih organizacionih i drugih priprema.

Organizacija SKOJ-a u Birču posvećivala je od samog početka posebnu pažnju pionirskim organizacijama. Za rukovodioce pionirskih organizacija, za komandire i komesare birali su se odrasliji i iskusniji rukovodioci SKOJ-a, sekretari aktiva, pa čak i članovi opštinskog komiteta. Na ovaj način jačao je uticaj SKOJ-a i među pionirima. Tako se postepeno razvijala snažna pionirska organizacija, koja preuzima na sebe sve krupnije i odgovornije zadatke. Sada se organizovani je radi na prikupljanju hrane, voća i šumskih jagoda za ranjenike, pioniri pomažu narodnooslobodilačkim odborima, vrše kurirske poslove, odrasliji pioniri služe kao vodiči partizanima i učestvuju u kopanju baza za sklanjanje ranjenika i vojnog materijala. Formiraju se tečajevi za opismenjavanje, a četne,

bataljonske i brigadne sekcije priređuju priredbe. Postignuti rezultati iznose se na četnim i brigadnim smotrama i proglašavaju se najbolji pioniri, koji dobivaju pohvale i prelazne zastavice. Pionirske organizacije pojedinih sela takmiče se sa sličnim organizacijama u susjednim selima, organizuju se zajedničke priredbe i akcije. Tako se i rodila ideja o formiranju pionirske divizije u Birču i omladinske divizije u Semberiji. Mladi ljudi željeli su da se takmiče ne samo u okviru sela i opštine, nego i šire u okviru sreza i većih regiona.

Na inicijativu opštinskih komiteta i Okružnog komiteta SKOJ-a za Birač na visoravni zvanoj Krstac kod Mihajlovića, ljeta 1943. svečano je formirana Birčanka pionirska divizija. Sa svih strana stizale su na zborište pionirske brigade i čete, ispred kojih su se vijorile crvene zastave. Stigle su četiri pionirske brigade, u kojima je bilo oko 1.000 pionira. Brigade su izvele uobičajeni napad i odbranu, pokazujući time svoju »vojnu vještinu«. Poslije toga brigade su se postrojile oko velike petokrake zvijezde, napravljene od okrečenog kamena. Ovoj svečanosti prisustvovalo je nekoliko stotina omladinaca i omladinki i stariji drugovi. Tom prilikom Mirko Ostojić, sekretar Okružnog komiteta SKOJ-a, održao je prigodan govor. Proglašeno je formiranje pionirske divizije, jedine u našoj zemlji. Postavljen je štab divizije. Za komandanta divizije postavljen je Vujadin Viđaković, član Opštinskog komiteta SKOJ-a za Spreču, Petko Plazačić, sekretar opštinskog komiteta SKOJ-a za Šekoviće, postavljen je za političkog komesara, a za načelnika štaba divizije Stjepan Mrkajić, sekretar Opštinskog komiteta SKOJ-a za Tupanare. Na kraju ove svečanosti izveden je kulturno-zabavni program, poslije koga je nastalo pionirsko veselje.

Osnovna aktivnost divizije i dalje se odvijala u okviru brigada koje su usmjeravane oko štaba divizije. Samostalnije je djelovala divizijska dramska i kulturno-prosvjetna sekcija. Sekcija je davala programe i van Šekovića (u Vlasenici, Spreči i drugim mjestima). U neka mjesta pioniri su išli u pratnji boraca oslobodilačke vojske. Kultumo-prosvjetni referenti partizanskih brigada pomagali su pionirima u pripremanju priredbi. Programi svake priredbe su propagirali ideju bratstva i jedinstva.

Pioniri ove divizije, kao i pioniri ostalih krajeva istočne Bosne posebnu pažnju su posvećivali njegovanju ranjenika. Oni su ponajčešće brali jagode u šumama i donosili ostale sitne poklone ranjenicima. Tako su jednog dana, vraćajući se sa konferencije iz oslobođenog Zvornika, pioniri našli u Drinjači nešto voća i kukuruza, sabrali su to i ponijeli ranjenicima, iako i oni sami nisu imali šta da jedu. Može se zamisliti kakav je bio dirljiv susret sa ranjenicima kada su im pioniri predali sakupljenu hranu.

*

Nisu se, međutim, pioniri zadovoljavali samo dječijim igrama i improviziranim ratnim napadima. Ponekada su oni i sami učestvovali u akcijama partizanskih jedinica, pomažući im u hvatanju razbježalih neprijateljskih vojnika.

Tako su jednog dana pioniri birčanske divizije iz sela Strmice i Popovića sami pošli da hvataju četnike Save Derikonje, koje je rastjerala 6. istočnobosanska proleterska brigada. Tom prilikom pioniri su sakupili nekoliko pušaka, puškomitraljeza i dosta municije od razbježalih četnika. Pokupivši sve to, oni su otišli u štab brigade, raportirali komandantu i predali mu svoj »ratni« plijen. Pohvalivši ih, komandant im je kao nagradu poklonio nekoliko pušaka.

Slična situacija je bila i u Semberiji, gdje su pioniri krali municiju, pa oružje od domobranske posade u Bosanskoj Rači od četnika kada su ovi dolazili u partizanska sela, kao i od SS-ovaca koji su 1944. godine došli u Bijeljinu.

Zbog svega toga neprijatelj se bio okomio i na pionire, a neke su za odmazdu javno strijeljali njemački zlikovci. Ali pioniri su se uvijek držali hrabro. Tako je za vrijeme VII neprijateljske ofanzive junački poginuo pionir birčanske divizije Božidar Vlačić. Obolio od tifusa, on se bio sklonio u jednu šumu gdje su ga uhvatili četnici. Kada su ga uhvatili, četnici su mu rekli: »Skini petokraku zvijezdu, budi Srbin i nećemo te ubiti«. Božidar je to odbio, rekavši im da je pravi Srbin onaj ko nosi petokraku zvijezdu. Četnike je takav odgovor razbjesnio, pa su dječaka na najzvjerskiji način ubili.

Ovako organizovani, pioniri su bili pravi propagatori NOB. Oni su znali skromnim riječima, ali i pesnicama da se objašnjavaju sa svojim vršnjacima koji su simpatisali četnike ili ustaše. Tako su se jednog dana pioniri sela Vidakovići (Birač) sukobili sa svojim vršnjacima koji su bili pod uticajem četnika. Sporili su se oko toga ko su pravi borci — partizani ili četnici. Jedni su isticali ciljeve partizanske borbe, drugi su hvalili četnike. Kada politička ubjeđivanja nisu pomogla, birčanski pioniri su zametnuli kavgu. Potukli su se sa protivnicima prvo pesnicama, a kasnije se čuo i po koji pucanj iz prave puške. To je trajalo sve dotle dok birčanski pioniri nisu pobijedili.

»Borbu« je posmatrao jedan stariji domaćin iz Vidakovića, navijajući za pionire partizane. Nakon što su Birčaci pobijedili starac je pozvao komandira pionira i rekao mu: »Postroj vojsku i pođi za mnom«. Kada je stigao do svog oskudnog tora, rekao im je: »Pošto ste tako hrabri borci, uzmite jagnje i u čast vaše pobjede spremite večeru«.

Slične podvige činili su i pioniri drugih krajeva istočne Bosne. Pioniri Donje Trnove -— Milan i Čedo Đurković prvo su pravili male

Uništena artiljerija 13. SS divizije u Loparama, juna 1944.

drvene puške, a kasnije i drvene mitraljeze koji su imali po deset >-metaka« od pluta i baruta. Ovi mitraljezi izazivali su kod neprijatelja pravu paniku, jer se u početku teško moglo razabrati iz čega se puca. Pioniri iz ovog sela su inače kradom noću odlazili u susjedna sela, koja su bila pod uticajem četnika, i na svoj način »ubjeđivali« protivnike, svoje vršnjake. Tako su jedne noći opkolili sijelo u zaseoku Johovac. Tom prilikom oni su držali govor i agitovali za partizane, a zatim se vratili u Trnovu.

Malo su koji pioniri pokazali takvu vještinu i lukavstvo kao pioniri jahorinskih sela Zagora i Crna Rijeka. Ljeta 1944. četnici su, u potrazi za skrivenim partizanima i ranjenicima, blokirali selo Zagor, jedino partizansko uporište u tom kraju. Četnici su znali da iz sela iznose hranu partizanima. I pošto nisu mogli otkriti njihova skloništa, riješili su da ih liše hrane.

»Ni ptica ne može iznijeti ni mrvicu hljeba partizanima« — govorili su četnici. Ali to što nisu mogle učiniti ptice, učinili su pioniri tog sela. Oni su odgonili stoku u okolne šume ispod Jahorine i nosili sa sobom malo hrane. Četnici su pregledali njihove torbice i smanjivali i onako oskudne obroke. Ovo su činili zbog toga da čobani ne bi davali hranu partizanima. Ali pioniri su i tako male obroke ostavljali na dogovorenom mjestu. Oni su ostajali gladni preko čitavog dana.

Ali sve to nije bilo dovoljno za tek prispjele ranjenike. Tada su se djeca sjetila novog trika. Ona su obično izdvajala po jednu kravu ili kozu, udarala je štapom i tjerala prema selu. Poslije toga i sama

Vojo Dimitrijević: Dvanaestogodišnji kurir

su trčala za stokom. Četničke straže su vjerovale da je stoka zaista pobjegla pa djeci nisu pravili nikakve smetnje Kada bi došla kući, djeca bi ponovo napunila svoje torbice hranom, jela bi i sama, a zatim su opet pohitala u šumu da ostave hranu ranjenicima. U ovom selu najhrabriji je bio pionir Anđelko Anđić, koji je ubrzo stupio u Jahorinsku partizansku grupu i tako i sam postao partizan. Vrijedno je spomenuti i pionira Savu i Rajka Draškovića iz sela Varizi, koji su — da bi stupili u partizane — prešli put od Jahorine do Miljevine. Išli su po dubokom snijegu, probijajući se kroz ustaške i četničke zasjede. Noću, sakriveni u bajtama, oni su uz lojanicu učili da pišu, jer nisu htjeli da nepismeni stupe u partizane.

U fočanskom kraju, usljed velikog uticaja četnika i njihovog ravnogorskog pokreta na omladinu, teško je išlo sa okupljanjem omladine. Ostalo je jedino da se pokuša rad sa djecom, koja još nisu bila zatrovana neprijateljskim uticajem. Malobrojni SKOJ-evski rukovodioci odlazili su na sijela i učili djecu da igraju kozaračko kolo. Svi pioniri sela Zagorja oko Kalinovika, zatim u Trnovu, Tošićima, u Miljevini naučili su pjesmu Branka Čopića »Tapa tupa, neko selom kroz noć lupa«, pjevali su i igrali kozaračko kolo. Iako su im roditelji govorili da je to zabranjeno i da će ih četnici istući, djeca se nisu na to osvrtala, nego su nastavljala da pjevaju partizanske pjesme i da igraju kozaračko kolo. Stariji omladinci su u početku to pasivno posmatrali, a zatim se i sami hvatali u kolo. Tako se postepeno stvarala povoljnija atmosfera za formiranje organizacija USAOJ-a, a kasnije i organizacija SKOJ-a.

Dječaci i djevojčice su ostali odani partizanima i poslije povlačenja naših jedinica iz njihovog mjesta. Tako su oni jednom prilikom u Trnovu kod Sarajeva prepoznali Stojana Tomića, koji je u novembru 1944, preobučen u domobransku uniformu, po zadatku došao u samo naselje. Kada su ga prepoznali, međusobno su razgovarali da je to onaj partizan koji je sa njima pjevao partizanske pjesme i igrao kozaračko kolo. Iako su u samom mjestu bili četnici i domobrani, niko ga nije odao.

Slične podvige činili su i pioniri Posavine, naročito oni iz sela Ražljevo, Bukvik, Korenita, zatim pioniri Majevice, posebno iz sela Mačkovac, Vukosavci, Jablanica, kao i pioniri Semberije. Tako su, npr. jednog dana u selo Međaše iznenada banuli domobrani tragajući za partizanima. Svi su se bili sakrili, pa i SKOJ-evci, kako ne bi bili uhvaćeni od neprijatelja. Međutim, iako mu to niko nije rekao, na raskršću između Trnjaka i Međaša ostao je skriven u kukuruzima jedan dječak. Znao je on da je to partizanska ilegalna staza i da lako može da naiđe neko od drugova. I nije se prevario. Nešto kasnije naišao je jedan partizan. Išao je neoprezno, jer je bio obaviješten da je teritorija slobodna. Nepoznati dječačić je iskočio iz kukuruza i proveo partizana sigurnim putem.

Tako su se kroz surove ratne igre kalili i za pravi rat spremali najmlađi. Poslije ratnih igara u pionirskim četama, brigadama i diviziji pioniri su ostavljali drvene puške, uzimali prave i odlazili u partizane. Bili su to dobri borci, ali još bolji kuriri. U VII neprijateljskoj ofanzivi veliki broj pionira iz Semberije otišao je u partizane. U istoj ofanzivi izginulo je preko 150 pionira Birčanske pionirske divizije (kao žrtve terora), a preko 100 pionira ove divizije, neposredno pred ofanzivu, otišlo je u partizane u 19. birčansku brigadu. Ostali su do kraja rata nastavili da pomažu partizane.

Stojan TOMIČ
Petko PLAZAClC

NACI CE SE NEŠTO

Za vrijeme neprijateljske ofanzive jedan dio 3. bataljona 15. majevičke brigade, pošto je prešao rijeku Krivaju, izbio je na jednu čuku sa koje dalje nije bilo puta, jer je teren bio neprohodan. Komandant bataljona Rajko Gligorijević i zamjenik komesara Selim Numić, gledali su na mapu i držali kompas u rukama. Najzad se Numić obrati borcima:

— Drugovi, ili ćemo preko Konjuha, kroz bespuće, da za sedam dana ne jedemo ništa, ili ćemo dolje na prugu da se bijemo s Nijemcima?

Svi su bili za drugu mogućnost.

— Ja sam za to da se jede — reče jedan borac kao za sebe.

U OKUPIRANOM ZVORNIKU

Na lijevoj obali Drine, tamo gdje ova plahovita rijeka napušta kanjon nastavljajući svoj put kroz mačvansku ravnicu, leži u uskoj dolini, pribijen uz brdo i sa južne strane ograđen bedemima, grad Zvornik. Zbog svog položaja, kao i puteva koji ga povezuju sa zapadnom Srbijom, Bijeljinom, Tuzlom i Vlasenicom, Zvornik je postao važno strateško mjesto, kome su Nijemci, ustaše i četnici poklanjali posebnu pažnju. Zbog toga se u njemu stalno nalazio dosta jak garnizon. Ustaničke, odnosno partizanske snage nisu mogle da ga zauzmu sve do juna 1943. Tada se u Zvornik sručila bujica partizana, kojoj se nakon proboja obruča na Sutjesci i Zelengori niko nije mogao da suprotstavi.

U to vrijeme u Zvorniku je organizovano djelovala grupa aktivista narodnooslobodilačkog pokreta, koja je i pored teških uslova ilegalnog rada — uspjela da se poveže sa partizanskim jedinicama koje su se nalazile u Birču i na Majevici. Do početka organizovanog rada za NOP došlo je u januaru 1943.') Tih dana je Veljko Andrić pozvao Voju Perića, Peru Kljajića i Zdravka Perića na sastanak u svoju kuću. Stražu je čuvala Anđa Andrić. Na ovom sastanku bilo je govora o borbi protiv okupatora, izdaji četnika i njihovoj saradnji sa Nijemcima i ustašama, o uspostavljanju veze sa partizanskim jedinicama u Birču i na Majevici, kao i o uključivanju rodoljuba iz Zvomika u ilegalni rad protiv Nijemaca i njihovih slugu.

Naši zadaci, kako ih je tada prenio Veljko Andrić, bili su da stalno pronalazimo poštene ljude koji žele da se bore protiv okupatora i da ih uključujemo u rad za NOP, ili da ih šaljemo u parti-

***) Nakon dolaska okupatora, u Zvorniku se našao i veći broj naprednih omladinaca, a među njima i Nikola Andrić, koji je oko sebe počeo da okuplja sve one koji su želeli da se bore protiv okupatora (Spasan Ristić, Simo Perić, Rado Stefanović i dr.). Međutim, kada su Andrić i ostali aktivisti napustili Zvornik, prekinut je ovaj rad. Obnovljen je tek u januaru 1943.**

i

zanske jedinice. Mi se u svom radu treba da oslanjamo i na seljake iz okoline Zvornika, koji su takođe bili spremni da se bore protiv okupatora i preko njih da održavamo vezu sa partizanima.

Na sastanku je dalje bilo govora i o zadacima na kojima bi aktivisti NOP-a radili. Pored širenja istine o partizanima i pridobijanja ljudi za rad, aktivisti NOP trebalo je da prikupljaju podatke o neprijateljskim jedinicama, o njihovom naoružanju, broju, kao i saradnicima okupatora. Takođe je trebalo raditi na prikupljanju pomoći i priloga za partizane. Prije nego su se razišli, Veljko Andrić je saopštio ostalima da će se oni u svom radu moći osloniti i na Envera Skopljakovića i Dedu Šehića. Oni na ovaj sastanak — nisu pozvani, jer su ustaše pratile Muslimane koji su se sastajali sa Srbima, pa bi oni već u početku mogli biti otkriveni i pohapšeni.

Poslije ovog prvog sastanka došlo je do intenzivnijeg rada. Uspostavljena je veza sa Birčom, a u proljeće 1943. i sa Majevicom, odnosno sa partizanima sa Majevice i iz Vojvodine. Pored toga, broj aktivista NOP-a koji su radili u Zvorniku počeo je da se povećava, tako da su članovi grupe — pored napred spomenutih — postali Dedo Sehić, Enver Skopljaković, Spasoje Stjepanović, Ibrahim Pezić, Meho i Pašan Ferhatbegović.

U sklopu cjelokupne djelatnosti, posebnu ulogu su imali Ibrahim Pezić, Meho i Pašan Ferhatbegović, zemljoradnici iz sela Memića. Oni su odranije uspostavili kontakt sa Branom Savićem, Nikolom Andrićem i Nikolom Bilićem, a kasnije i sa aktivistima NOP-a u Zvorniku. To su bili hrabri ljudi, koji su do kraja odgovorno izvršavali svaki zadatak, postavljen bilo od strane jedinica NOV-a, bilo od grupe iz Zvornika. Preko ovih drugova odlaze izvještaji o snazi i kretanju neprijateljskih jedinica. Preko aktivista NOP-a iz Memića grupa iz Zvornika šalje partizanima lijekove, sanitetski i kancelarijski materijal, kao i sve ostale stvari koje su sakupljene u Zvorniku.

Kada se učvrstila u svom radu u samom Zvorniku, grupa je počela da proširuje svoju djelatnost i prema podrinjskim selima: Čelopeku, Tršiću, Kozluku i Roćeviću. U nekim od ovih sela do tada nije bilo nikakve aktivnosti za NOP, tako da je ovaj pionirski rad grupe iz Zvornika bio značajna politička akcija na pridobijanju ljudi za NOP i raskrinkavanju četnika, koji su do tada neprikosnoveno vladali u ovom dijelu bivšeg zvomičkog sreza.

Značajnu pomoć u širenju istine o NOB pružali su leci i proglasi koji su štampani u Birču i na Majevici, a koie su rasturali i aktivisti NOP-a iz Zvornika. Zahvaliujući ovoj djelatnosti, sve veći broj legionara i četnika počeo je da shvata kuda ih vode m'ihovi pretpostavljeni, pa su neki od njih počeli da sarađuju sa NOP-om. Karakterističan je, na primjer, slučaj legionara Mahmuta Hođžića, koii ie od drugova iz Memića bio ansažovan na izvršeniu noiedinih zadataka. On je, kao legionar sprovodio kolsku zapregu natovarenu

prikupljenim stvarima za partizane. Pošto u njega niko nije sumnjao, bilo je moguće da se u uslovima totalne blokade Zvornika do partizana doture izvještaji i sve ostalo što su aktivisti NOP-a iz grada bili sakupili za svoje borce.

Kada se rad kasnije proširio, došlo je i do podjele rada. Tako su jedni radili na prikupljanju podataka o neprijateljskim jedinicama i njihovim planovima u odnosu na partizane, drugi su sakupljali novac, sanitetski materijal i lijekove, dok su treći bili zaduženi za organizaciju transportovanj a sakupljenih stvari do partizanskih jedinica.

Koliko se rad bio razgranao najbolje se vidi iz činjenice da je prilikom prvog oslobođenja Zvornika, jula 1943, na raznim poslovima bilo angažovano više od 30 aktivista NOP-a iz Zvornika. U ovaj broj nisu uračunati aktivisti NOP-a iz okolnih sela, gdje se broj partizanskih pristalica stalno povećavao. Ovdje posebno treba istaći aktivnost saradnika NOP-a iz Kozluka i Jasenice, a naročito Safeta Šišića, Milorada Perića i Boška Tadića, koji su pored veze sa saradnicima NOP-a iz Zvornika imali i direktnu vezu sa partizanima na Majevici.

Ilegalni radnici iz Zvornika probijali su se kroz blokadu do partizanskih jedinica pod veoma teškim i opasnim okolnostima. Tako je Dedo Sehić, nakon što je partizanima koji su se nalazili u selu Osmaci predao podatke o neprijateljskoj posadi u Capardama dobio zadatak da ode u Zvornik, gdje je takođe trebalo da prikupi podatke o neprijateljskoj posadi. Došavši na Snagovo, Šehić je naišao na Nijemce koji su ga počeli ispitivati gdje je bio i kuda ide. Iako je kod sebe imao partizanski propagandni materijal, Sehić se nije zbunio, nego je zahvaljujući svojoj snalažljivosti i ranije pripremljenoj legendi uspio da se izvuče i da stigne u Zvornik, gdje je prikupio podatke i dostavio ih partizanima.

Neposredno pred prvi partizanski napad na Zvornik saradnici NOP-a iz grada dostavili su vojvođanskim jedinicama koje su se nalazile oko Snagova detaljne podatke o situaciji u Zvomiku i o brojnom stanju neprijateljskih garnizona. S obzirom na to da je grad bio opasan jakim utvrđenjima, podignutim na svim čukama koje u luku obuhvataju mjesta, kao i da je u njemu bilo skoncentrisano preko 3.000 ustaša, njemačka i ustaška komanda, mnogi, pa i saradnici NOP, nisu vjerovali da će Zvornik moći da se zauzme. Međutim, tako nisu mislili i borci 1. Proleterske brigade, koji su nakon žestokog okršaja na prilaznim položajima uspjeli da prodru u grad. Uzalud je bio pokušaj Nijemaca, bjelogardejaca i nedićevaca iz Srbije da spasu svoje saveznike iz Francetićeve »crne legije«. Most na Drini bio je suviše uzak da bi preko njega mogla da prođe sva ustaška rulja, koja je bjekstvom u Srbiju pokušala da se spase od partizanskih mitraljezaca.

Iako su se partizani u Zvorniku zadržali samo nekoliko dana, bio je to novi podstrek za dalje jačanje uticaja NOP-a u ovom gradu i okolini. Istina o partizanima počela je sve više da prodire i kod onog dijela stanovništva, koje je do tada bilo zatrovano njemačkim, ustaškim i četničkim lažima o ciljevima NOB-a.

Uskoro je stiglo i pismo od Nikole Andrića, u kome je stajalo »da bi bilo poželjno i potrebno, da grupa omladinaca iz Zvornika izađe na slobodnu teritoriju i stupi u partizane«. Sa sadržajem pisma upoznati su omladinci, tako da ubrzo uspostavljenim kanalom u partizane odlaze Zdravko Perić i Nenađ Ristić, a nešto kasnije i Ljubiša Popović, Mile Janjić, Veljko Sekanić, Košta Manojlović, Luka Hajduković, Diko Đukić i još neki. Poslije drugog oslobođenja Zvornika u partizane je otišao i Enver Skopljaković, koji kao već otkriveni saradnik NOP-a nije smio da sačeka okupatora. Tada je u partizane stupio i Dedo Šehić, ali ga je Nikola Andrić ponovo vratio na ilegalni rad.

Tako je to potrajalo sve do jula 1944. Tada dolazi do hapšenja Veljka Andrića i njegove žene Anđe po dostavi Marka Felara, koji se kao doušnik neprijatelja bio uvukao u narodnooslobodilački pokret. Sa njima Nijemci iz obavještajnog centra u Koviljači, odnosno Loznici, hapse i 16-godišnjeg Marka Danojlovića, koji je radio u apoteci. U početku se nije znalo o čemu se radi, pa su se ilegalni radnici sklonili kako bi izbjegli hapšenje. Onima iz okolnih sela je javljeno da ne dolaze u grad, jer bi i sami mogli biti pohapšeni. Istina, Marko Felar tada nije znao ko su sve saradnici NOP-a. Znao je samo nekoliko simpatizera, ali mjere predostrožnosti su se morale preduzeti. Blagodareći činjenici da o djelovanju pohapšenih nije dobio od Felera dovoljno podataka, Gestapo je odlučio da ih pusti, svakako nadajući se da će njegov povjerenik u daljem kontaktu sa osumnjičenim, do tih podataka kasnije doći.

Grupa aktivista bila je kasnije veoma oprezna prema Feleru, koji je uskoro ostao sasvim izolovan i bez mogućnosti da narodnooslobodilačkom pokretu u Zvorniku nanese ma kakvu štetu.

Tako je potrajalo sve do konačnog oslobođenja Zvornika, februara 1945. Zahvaljujući ovakvom radu za NOP, iz njega i njegove najbliže okoline učestvovalo je u NOB 526 boraca, od kojih je 11 u partizane otišlo već 1941. godine. U toku NOB poginulo je 135 boraca, dok su 662 lica poginula kao žrtve fašističkog terora. Sve to govori da su Zvornik i okolina — uprkos svih teškoća i stalne blokade — dali veliki doprinos borbi za oslobođenje naše zemlje od okupatora i domaćih izdajnika,

Vojo PERIC

TUZLACI U 2. KRAJIŠKOJ BRIGADI

Nakon oslobođenja Tuzle oktobra 1943. u 2. krajišku brigadu stupilo je oko 500 boraca iz grada i okoline. Mahom je to bila đačka i radnička omladina. Mnogi od njih pristupili su brigadi još u toku borbi za Tuzlu i sami doprinijeli oslobođenju svoga grada. Stupili su u brigadu dobrovoljno i sa velikim oduševljenjem. Svrstali su se u bataljone pored prekaljenih krajiških boraca veselih i za pjesmu spremnih. Kozaračko kolo postala je prva zajednička nit koja ih je odmah povezala.

Uskoro poslije toga brigada je krenula na Romaniju. Mladi borci su prvi put osjetili partizanski marš. Žuljale su cipele, bridjeli tabani, zamarale se noge nenavikle na tako dugo pješačenje. Ali Tuzlaci su se dobro držali. Mladost i polet davali su im snage, a stari borci služili su za ugled. Nisu oni htjeli da pokažu umor, šta bi rekli njihovi drugovi i drugarice Krajišnici! Došlo je i do prvih borbi sa četnicima kapetana Račića, koji su u jednom naletu razbijeni i protjerani preko Drine. Dalje su se redali marševi i borbe. Oslobođena je Rogatica, Sokolac, Goražde, Foča. Brigada je doprla nadomak Sarajeva. Jedan manji broj Tuzlaka posustao je, neki su se vratili kućama. Ali većina ih je prebrodila prve krize i od njih su postali prekaljeni borci. U 6. neprijateljskoj ofanzivi oni su junački podnosili marševe, tukli se sa Nijemcima i probijali neprijateljske obruče. Mnogi su se isticali kao hrabri i snalažljivi pa su ubrzo postali komandiri, vodni delegati, članovi Partije i SKOJ-a. A nekoliko desetina ih je ostavilo svoje mlade živote na Borovičnim njivama i pl. Ravan.

Mladi borci su brzo shvatili da bez borbe i bez krvi nema ni slobode, i svoje mlade živote žrtvovali su u svakodnevnim borbama. Na žalost, malo je primjera takvih herojstava zapisano. Mnogima živim i mrtvim Tuzlacima ne znaju se čak ni imena. Ali u sačuva-

nim dokumentima štaba 2. krajiške brigade ima nekoliko primjera koji govore o junaštvu i požrtvovanju ovih mladih tuzlanskih boraca.

Prilikom borbe 4. bataljona na Budoželju kod Vareša 13. januara 1944. 3. četa je bila napadnuta od 200 Nijemaca. Borba je trajala od ranog jutra do 11 sati, ali četa nije odstupala. Bilo je mrtvih i ranjenih na obje strane. Tako je ranjena i Joka Matijaš, bolničarka čete, i to u trenutku kada je previjala ranjenog borca. Švabe su navaljivale da ih oboje uhvate žive. Ranjenik se povukao, ali ranjena bolničarka nije mogla da ide. Videći drugaricu u opasnosti, desetar Mujbašić Mustafa dotrčao je do Joke i iznio je iz borbe kroz kišu kuršuma.

Najmlađi borac te čete Hodo Purem, star svega 15 godina, bio je toga dana teško ranjen, i to kad se četa već počela povlačiti. Videći da Nijemci nastupaju prema njemu, on se napravio mrtvim i ostao nepokretan. Pušku je sakrio u snijeg. Uskoro se četa sredila i izvršila juriš na Nijemce i protjerala ih. Hodo se javio svojim drugovima, koji su ga odmah iznijeli i previli. Ni pušku nije zaboravio. Cijela četa se divila njegovoj dovitljivosti i hrabrosti.

Džemila Mušić, bolničarka čete, istakla se toga dana zajedno sa starim borcima Jokom i Milevom Matijaš. Za hrabro držanje u borbi i spasavanje ranjenih pohvaljena je od štaba brigade.

U borbi sa ustaškom crnom legijom 5. februara 1944. bila je opkoljena 2. četa 3. bataljona u selu Beregu, kod Sokolovića. Koristeći četničke vodiče, jedna bojna »sudarovaca« je noću neprimijećeno opkolila ovu četu na logorovanju i osula vatru sa svih strana. Uz divljačke krike ustaše su navalile na kuće pokušavajući da partizane pohvataju žive. Ali partizani su se brzo snašli, poskakali u zaklone i odgovorili vatrom. U metežu i gušanju koje je zatim nastalo ustaše su zarobile borca Atifa Atića, starog 17 godina. U velikoj gužvi ustaše nisu stigle ni da mu skinu pušku, već ga je jedan ustaša držao za ruke. Atif je iskoristio trenutak kada je partizanski rafal natjerao ustašu da potraži zaklon i za trenutak ga ispustio, pa je opalio u ustašu, a zatim pobjegao u pomrčinu i ponovo došao u četu. I njegov podvig upisan je u istoriju brigade kao jedan od mnogih primjera junaštva njenih boraca. Na žalost, mnogi primjeri hrabrosti nisu zapisani, a sjećanja sve više podriva veo zaborava. Ali jedno je sigurno. Tuzlaci su se junački borili zajedno sa Krajišnicima i prošli sa brigadom težak i trnovit put do slobode. Mnogi je nisu dočekali, svoje živote su utkali u njene temelje.

Dušan UZELAC

U OBRUČU

Dvadeset treći decembar 1943. Noć hladna i kišovita. Spuštamo se niza strmu, rijetkim šibljem obraslu kosu. Samo tu i tamo po koji panj, znak da je tu nekada bila šuma. Staza, kojom su u toku dana i te noći prošle partizanske kolone, bila je razgažena. Ostaci snijega su nestali i sada smo gazili po mekom i lepljivom tlu.

Stigosmo u dolinu obraslu gustim šibljem. Tu stadosmo. Nedaleko od nas je selo. Prošlo je već pola sata otkako je kolona stala. Ne znamo koje je doba noći. A kiša lije, kao iz kabla. Uvlačimo glave u okovratnike. San savlađuje umorna tijela. Minuti sporo prolaze. Iščekujemo 1. bataljon, koji se nalazi na zadatku.

Krenuh naprijed, pored kolone. Tek da skratim vrijeme. Usput naiđoh na malog Miloša Cvijanovića. Kada je ljetos na Trebavi došao kod nas, nije imao ni punih šesnaest godina. San ga je savladao i glava mu je malo naherena u stranu. Tijelo se neprestano klati i čini se da će se svakog trenutka srušiti. No, već smo navikli na to, spava se i u pokretu. Dug i naporan marš sa Crvenih i Orlovih stijena na Romaniji preko Klađnja, Betnja, Živinica i Ozrena, ispunjen skoro neprekidnim borbama, ostavio je duboke tragove na svakom borcu.

I dok mi još stojimo i šljapkamo po vodi i blatu, dolje, nedaleko od nas, huči pjenušava i nabujala Krivaja. Drugi i Peti bataljon već se nalaze s one strane rijeke. Tamo dalje, negdje po šumovitim kosama, čuju se pripucavanja.

Na samoj obali svjetlucaju upaljene baklje. Tišinu najednom poremetiše neprijateljski rafali, koji se oglasiše negdje izdaleka. Za svaki slučaj, baklje su pogašene. Ostao je upaljen samo jedan fenjer. Toliko da možemo osvijetliti onaj najnužniji dio tla, kojim treba da se krećemo.

Ispred nas dio kolone gazi rijeku. To je brigadna intendantura, divizijska muzika i razni prištapski dijelovi.

Borci se hvataju jedan za drugog, neki konjima za repove. Jaka rječna struja zanosi i konje. Jedan trubač iz divizijske muzike naglo se poče oslobađati svog instrumenta u koji je počela ulaziti voda i zaprijetila da ga, zajedno sa velikom trubom, odvuče na dno. Dvojica boraca izdvojiše se iz kolone i zaplivaše prema njemu, u namjeri da mu pomognu, ali bez uspjeha. Zajedno sa trubom ovaj nestade u mutnim talasima rijeke.

Najzad zagazismo i mi. Spuštamo se polako, oprezno. Jedna ruka čvrsto se hvata za opasač druga ispred sebe, druga visoko iznad glave podiže pušku. Zalazimo sve dublje. Voda dostiže do pod pazuho. Rijeka nam se čini znatno šira nego što jeste. Krećemo se veoma sporo, nesigurnim korakom kao da ćemo svakog časa upasti u vir. Voda nam dopire do ispod vrata. Najzad se nivo vode poče da spušta, primičemo se obali.

Za vrijeme prelaženja rijeka nam je odnijela i nekoliko konja. Najviše žalimo za onim koji je nosio suho meso.

U štabu brigade se dogovaraju. Situacija nije nimalo laka. Prvi bataljon nije stigao i više se ne može čekati, jer nas svitanje ne smije zateći u ovoj dolini. Neko prenosi obavještenje da su se dijelovi 5. bataljona probili pod borbom, ali nisu uspjeli obezbijediti mostobran. Drugi bataljon je pokušao proboj, ali nije uspio. Najzad je odlučeno da u proboj krene i naš 3. bataljon, s tim što ne bismo išli pravcem kojim su pokušavali prethodni bataljoni, već za oko dva kilometra uzvodno.

Okupljenim četnim rukovodiocima i puškomitraljescima obraća se komandant bataljona Radivoje Kovačević. On sasvim otvoreno govori da je sudbina brigade i bolnice u rukama našeg bataljona. »Čast i ugled brigade, koji su stečeni na Sutjesci i drugim bitkama, moraju biti sačuvani. Naši ranjeni i bolesni drugovi, mnogobrojna komora brigade, jednom riječju sve što se nalazi u ovoj dolini mora proći. Zadatak nije lak, ali nazad se nema kud«.

I krenu kolona puškomitraljezaca, sa 16 cijevi. Za puškomitraljescima ostali. Odlučnim koracima, na neprijatelja koji se ne vidi, ali čije se, osjeća prisustvo. Crvene rakete paraju nebo iznad nas, a povremeni rafali govore nam da je on tu, u blizini.

Već sviće. Naša vijugava kolona počinje skretati udesno, u pravcu jedne dugačke kose. Idemo ubrzanim korakom. Cilj je izbiti što prije na kosu, i izvući se iz doline. A neprijatelj se svakog časa može pojaviti.

Nailazimo na mrtve. Među njima dvojica Engleza iz Vojne misije koja se nalazila pri štabu korpusa. Okolo mnogo pobijenih konja. To su rezultati one jučerašnje borbe koja se čula kada su se probijali štab korpusa i 16. muslimanska brigada.

Još se nije bilo razdanilo i maglena zavjesa još je plovila okolinom kada desno od nas — na kosi — ugledasmo kolonu. Bili su to Nijemci. Hladno i samouvjereno marširali su pod punom ratnom

spremom. Pravci kretanja su nam se ukrštali na jednom omanjem brežuljku, na lijevom dijelu kose. Upravo taj brežuljak je bio naš cilj, jer je staza ispod njega vodila u šumu na putu za Botanj i dalje. Nastala je trka za vremenom. Ko će se prije dohvatiti brežuljka tog malog uzvišenja na koje u drugim prilikama niko ne bi obraćao pažnju. Naši puškomitraljesci grabe ubrzanim koracima. Nijemci i dalje idu ujednačenim korakom. Još nas ne primjećuju. Za puškomitraljescima su 1. i 2, a nešto udesno kreće se 3. četa. Tu, zajedno sa njima u stroju nalaze se i drugovi iz štaba brigade i bataljona. Svi će oni zajedno sa borcima na juriš. A onda strahovit sudar. Kroz svježe i maglovito jutro prolomi se poklič naših boraca. Jurnuli su svom silinom. Otvori se paklena vatra. Zaglušnu paljbu puškomitraljeza dopunjava prasak poneke bombe. Šesnaest mitraljeskih cijevi bljuje vatru i sije smrt u redovima neprijatelja. Nestalo je onih dremljivih i umornih vojnika. Poput uragana sručile su se naše čete na njemačke redove. U kovitlacu naziru se uspravne figure puškomitraljezaca Marka Bjelanovića, Jovice Pavlovića, Sime Miličića i drugih, koji svojim mitraljezima lijevo i desno siju ubitačnu vatru. Nijemci su zbunjeni iznenadnim i munjevitim naletom naših četa. Oni se povlače, jedni bježe, dok mnoge sustižu osvetnički kuršumi. Bataljon je ovladao kosom.

Ubrzo Nijemci se sreduše i počeše da uzvraćaju strahovitom vatrom. Oni ulažu sve snage da ponovo ovladaju kosom. Navaljuju sve žešće. Naše čete odolijevaju tom pritisku, na juriše uzvraćaju protivnapadima, jer se kolona brigade još nije izvukla iz doline.

Iz jednog šumarka našu vatru potpomaže komandir mitraljeskog voda Stipek sa dva teška mitraljeza. Njihova vatra je usmjerena na desni dio kose, odakle njemački puškomitraljesci neprekidno tuku po našoj mnogobrojnoj komori, koja se sporo izvlači iz doline.

Na kosi borba se razbuktava svom žestinom. Kod nas prvi ranjenici. Imamo i trojicu mrtvih. Ali, začelje kolone brigade tek se izvlači iz doline. Treba još malo izdržati. Komandant Radivoje krenu udesno, prema Trećoj četi. Treba pojačati pritisak na desni dio kose, odakle nas Nijemci sada najviše ugrožavaju. Krenuo je sam, sa šmajserom u ruci, dugim koracima. »Radivoje, gađa te« — doviknu Slavko, pomoćnik komesara 1. čete. Bilo je kasno. Njemački puškomitraljezac koji se nalazio u neposrednoj blizini, skriven iza stoga sijena, osuo je cio rafal. Radivoje je uspio još samo da ispali rafal iz svoga automata u pravcu Nijemca koji je pobjegao. A onda je zastao, zanio se i, hvatajući se rukom za grudi, pao. Kuršum mu je probio desni dio grudnog koša i izbio ispod pazuha. Podigao se, pokušavajući da ide, ali se ponovo srušio.

Komandir mitraljeskog voda Stipek pritrčao je nišandžiji Peri Pipercu, upućujući ga da pomogne ranjenom komandantu, a sam ie zasjeo za mitraljez. Ranjenom komandantu pritrčale su i dvije

drugarice, pomogle da se smjesti u zaklon i počele previjanje. Po zabrinutim licima drugarice dalo se naslutiti da je rana teška. Brzo je previjen, a onda stavljen na konja i uključen u kolonu koja se već hvatala šume. Na sreću, rane ostalih ranjenika bile su lake i oni su se kretali pješke.

Već se davno bilo razdanilo kada se kolona savijala i zamicala u šumu. Borba i dalje traje. Nijemci navaljuju nesmanjenom žestinom. Tuku i minobacačima, skoro iz neposredne blizine. 1. i 2. četa napuštaju položaje, svrstavaju se u kolonu i kreću za glavninom. Treća četa i dalje vodi borbu i zadržava neprijatelja dok se kolona ne udalji. A onda, postupno, i ona počinje da se »odlijepljuje«. Nijemci kreću u stopu za njom. Jedna desetina stalno se nalazi u zaštitnici da bi neprijatelj bio zadržan na potrebnom odstojanju od kolone.

Kretali smo se dugom šumovitom kosom koja, činilo se, nema kraja. Pa onda dolinom. A Nijemci u stopu za nama. Bočno, desnom kosom pratila nas je njemačka izvidnica. I tako cio dan. Bez odmora, bez predaha.

Na jednom proplanku, oslonjeni na neku staru ogradu, stoje komandant brigade Ratko Vujović i komesar Milenko Stojaković. Razgovaraju nešto. Lica su im uozbiljena. Često bacaju pogled na kosu desno, kojom mirno, naoko skoro nezainteresovano, korača njemački izviđač.

Pred sam mrak stigosmo do ispod jednog planinskog grebena, koji se ispriječio na našem putu. Počelo je mučno i naporno penjanje. Visina je velika, a strmina, kojom smo se morali kretati, sigurno pod uglom od 60 stepeni. Išli smo kozjom stazom. Nekoliko konja iz komore sa cijelim teretom survalo se u provaliju i zamalo da sa sobom nisu odvukli i borce koji su ih vodili i pokušavali da ih zadrže da ne odu u smrt.

Dok smo se uspeli, bila je već noć. Ovdje je snijeg prilično dubok. Sada nam je ipak lakše. Tu smo sustigli 16. muslimansku brigadu i štab korpusa. Odmah smo naložili vatre. Iako umorni, mokri i ozebli, svi smo nastojali da ranjenicima bude toplo. Oko njih smo naložili nekoliko vatri. Posebno nas je brinuo izgled ranjenog komandanta. Ostali, lakši ranjenici, već su se bolje osjećali. Pržena pšenica i kukuruz povratili su im donekle snagu.

Sutradan smo nastavili pokret, ali smo negdje pred mrak bili obaviješteni da nam na putu stoje jake njemačke snage. Zanoćili smo na Velikom Botnju, a negdje oko ponoći izdato je naređenje da se ostaci hrane podijele borcima, teško oružje bazira, a konji puste. Trebalo je odstraniti sve što bi moglo odati naše prisustvo. A onda pokret. Tiho, neposredno pored Nijemaca. Na svega nekoliko desetina metara, pored razbuktalih vatri, grijale su se njemačke straže. I tako, prođosmo bez borbe.

U svitanje nađosmo se na Romanovcu, planinskom vrhu visokom preko 1000 metara. Cijelog dana prati nas vijavica. Vjetar je tako hladan da nam se lica lede. Kretanje je otežano, jer su snježni nanosi duboki, a prtina se brzo zatrpava novim snijegom. Usput nailazimo na smrznute borce. Pored prtine, kao da su i u tim posljednjim trenucima željeli da ne ometaju one koji idu dalje. Gledamo jeziv prizor: nad smrznutim sinom nadnio se otac i izgubljenim pogledom luta po nepomičnom licu svog najdražeg. Iz očiju kotrljaju se krupne suze. Pored njega, drugi sin. Nešto kasnije i oni su se smrzli.

Kolona se otegla u nedogled. Nigdje u blizini naselja, sve je pusto. Samo se čuje škripanje snijega. Ne čuju se više ni pucnji. Jutros ih je bilo nekoliko. To su neki zalutali Nijemci, koji su juče na ovom mjestu preživjeli juriš 2. krajiške brigade. Krajišnici su ih tako žestoko razbili, da su se razbježali na sve strane po vrletima Romanovca.

Treći bataljon je izmoren. Počinjemo da zaostajemo za kolonom brigade. Već je tri dana otkako ne ispuštamo nosila sa ranjenim komandantom. Pomažu nam i ostali s vremena na vrijeme, ali glavni dio tereta ipak je pao na naš bataljon. Borimo se protiv umora i gladi, protiv studenog vjetra koji fijuče oko nas i svojim ledenim pipcima zahvata svaki dio našeg tijela.

Ranjeni komandant osjeća da predstavlja teret za svoje borce. U nekoliko mahova traži da ga ostavimo. Ne želi da drugi stradaju zbog njega. Konačno on napušta nosila i pridružuje se ostalima u čarapama, po snijegu i vodi. Negdje usput, kroz noć i po neravnom terenu, izgubljene su njegove cipele. Korača sa naporom. Pridržavaju ga Branko Medić i Radovan Popović, komandiri 2. i 1. čete. Zatim ga preuzimaju drugi, pomažu mu i on nastavlja put za glavninom kolone.

U neko doba noći naš bataljon je stigao do jedne kuće sa nekoliko sporednih zgrada. U stvari, stigao je dio bataljona. Tu treba da sačekamo ostale koji su zaostali, da se prikupimo. Našli smo se pod krovom, zaklonjeni od vjetra i snijega. Naložene su vatre. A onda smo utonuli u dubok san. Poslije nekoliko dana i noći, provedenih na kiši, snijegu i vjetru, ovaj predah značio je kao melem za ranu. Da se prikupi koliko-toliko snage za .dalji pokret koji nas je očekivao. Tu smo ostali cijelu noć i sutradan do podne.

Bilo je prošlo podne kada smo krenuli dalje, opet na Krivaju. Ovoga puta nešto udesno od sela Jelaške, prema Konjuhu. Odsječeni smo od glavne kolone. Ona je već, daleko ispred nas, vijugala brdovitim stazama Konjuha.

Na putu prema Krivaji nailazimo na iznemogle koji su izostali od glavne kolone. Za nama pripucavaju Nijemci. Ništa neobično, očekujemo ih i na Krivaji, jer je i glavna kolona prošla pod borbom. Ali mi smo sada živahniji. Noćašnji odmor i pečeni kukuruzi okrije-

Jedinice 36. divizije u maršu kroz Birač, u ljeto 1944.

pili su izmorena tijela. Kolona je mala, nema nas ni stotina. To nam omogućava da se brže krećemo. Primičemo se Krivaji. Nedaleko ispred nas opet se javiše pucnji.

Prelazimo preko jednog malog mosta. A onda trčećim korakom preko željezničke pruge, koja prolazi pored same rijeke. Lijevo su njemački položaji, a desno željeznička stanica Careva Ćuprija, u kojoj se također nalaze Nijemci. Nakon napornog penjanja stigosmo na brdo. Ali tek sada smo vidjeli da odatle nema nikakvog puta koji bi vodio dalje za glavnom kolonom. Tu je duboka, strma usječena dolina a dalje neprohodni Konjuh. Zamjenik komandanta Rajko Gligorijević i pomoćnik komesara bataljona Selim Numić okupili komandire i komesare četa i savjetuju se. Numić izvadio mapu i svi je skupa razgledaju. Onda se Numić obraća svim borcima: »Drugovi, hoćemo li krenuti kroz ova bespuća Konjuha, ili ćemo dolje —• na željezničku stanicu« »Na stanicu« — graknuli smo jednoglasno. Istina, put na stanicu bio je opasan, jer smo računali da se tamo sigurno nalaze Nijemci. I biće borbe. Računamo na žrtve. Ali bolje je bilo i to nego uputiti se po beskrajnim bespućima Konjuha, onako umorni i gladni, svjesni da danima nećemo naići na naselje. To je značilo skoro sigurnu smrt.

Već se bio spustio mrak. Lagano, što je moguće tiše, jedan za drugim kretali smo se po strmom putu, prema željezničkoj stanici. Na našu sreću, Nijemaca u stanici nije bilo. Nešto prije no što smo

se mi spustili, otišli su u obližnji zaselak, udaljen nekoliko stotina metara od stanice. U drugi dio zaseoka smjestili smo se mi. Ovaj dio kuća smo blokirali tako da niko nije mogao izaći da obavijesti Nijemce o našem prisustvu. Polovina bataljona se odmarala dok su ostali obezbjeđivali, spremni da svakog časa prihvate borbu. Onda smo se smjenjivali. Tu smo i večerali. Negdje pred zoru napustili smo selo i krenuli ka šumi. Sa sobom smo, kao rezervu hrane, poveli jedno june. Ubrzo smo naišli na vodenicu. Bila je prazna. Pored nje prelaz preko potoka — jedno uzano i uz to smrznuto brvno. Jedva smo nekako uspjeli da se prebacimo na drugu stranu — u šumu. Po prelasku potoka razmjestili smo se i naložili vatru, riješeni da tu provedemo cio dan. Za ručak smo dobili po parčence junećeg mesa. Pravili smo ražnjiće i prinosili ih raspaljenim vatrama, kojih je bilo nekoliko.

Oko podne su nas otkrili Nijemci. Morali smo krenuti dalje po bespućima Konjuha. Opet u neizvjesnost. I počelo je naporno lomatanje preko pustog Konjuha. Uz visoke strmine i po dubokom snijegu kretala se naša mala kolona. Niko nije izostajao, nikoga nismo ostavljali. Dvojica boraca u nekoliko mahova bili su klonuli. Snaga ih je sasvim napustila. Međutim, nismo dozvolili da ostanu. Počele su i halucinacije. U neko doba noći, idući kroza šumu, izbili smo na jedan proplanak. Komesar 3. čete Živko Lukić i ja išli smo na začelju kolone. Najednom smo ugledali nekoliko planinskih kuća. Mali prozori su bili osvijetljeni. Čuli smo i lavež pasa. Prekinusmo razgovor. Iznenadni ulazak u selo izazvao je u nama uzbuđenje. Više nismo obraćali pažnju na kolonu koja je nastavljala put. Krenusmo pravo na vrata prve »kuće« pored koje smo prolazili. Prvo što ćemo učiniti kad uđemo, zamolićemo domaćina da nam da neki korijen od đuvana. Toga sigurno ima, obično se nađe ispod strehe. Tako smo se dogovorili. Živko je išao napred, ja za njim. Međutim, kada je uhvatio za »kvaku« na vratima, osjetili smo nešto hladno iza vrata. Jedna poveća jelka, okićena snijegom, uzdrmala se i sa njenih povijenih grana stresao se snijeg. Pravo nama na glavu. Zagledasmo se. Tek tada shvatismo da se i dalje nalazimo usred šume, a da od sela nema ni traga. Nasmejasmo se. I nastavismo za kolonom.

Te noći prešli smo oko 20 kilometara puta. Ukoliko se one strmine mogu nazvati putem. Prilikom penjanja uzbrdo jedva smo čekali da se prihvatimo vrha. Više smo puzili nego išli. Međutim, kada bismo stigli na vrh, onda su tek nastajale teškoće. Slijetali smo na leđima, klizali se, kotrljali. Bilo je smijeha, više ljutnje i grdnje. Osvanuli smo iznad sela Tuholja. Tu smo predanili. Tek predveče, kada smo ustanovili da u selu nema neprijatelja, spustili smo se ka kućama. Tu smo ostali do poslije ponoći, a onda krenuli dalje u namjeri da pređemo cestu Kladanj — Zivinice i da se dohvatimo slobodne teritorije. Taman je bilo svanulo kada smo izbili

na jedno brdo iznad Ristića, nedaleko od ceste. Međutim, dolje se nije moglo. Na cesti su bili Nijemci i ustaše, sa tenkovima. Naša mala kolona okrenula se nalevokrug. Krenuli smo jednim potokom, prema selu Stuparima. Usput je naša prethodnica naišla na Nijemce koji su išli od Stupara. Jedna desetina ostala je da ih zadrži, a onda se i ona povukla za nama.

Krenusmo uz jedno brdo, koje je dominiralo okolinom. Strminu smo morali savladati u pocijepanim cipelama, opancima, polubosi. Snijeg je zameo naš trag. Kada smo se ispeli na brdo. magla se bila toliko spustila da u prvi mah nismo vidjeli ništa. Tu smo se pritajili. Vatre nismo smjeli ložiti, jer bi nas Nijemci primjetili i bilo bi borbe. A mi, ovoga puta, nismo željeli borbu i nastojali smo na svaki način da je izbjegnemo. Tu smo prestajali cio dan.

Negdje pred mrak jedan seljak nas je obavijestio da se Nijemci povlače iz okolnih naselja i odlaze.

Pošto smo se spustili, krenuli smo u najbliže selo. Zvalo se Olovci. Glavno je bilo odmoriti se, ali i naći nešto za hranu. Tople seljačke sobe prosto su nas opijale. Odmah smo pospali.

Sutradan smo obaviješteni da na cesti nema nikoga. Nijemci i ustaše povukli su se u Kladanj i Tuzlu da proslave Novu 1944. godinu.

Negdje pred mrak krenusmo iz sela. Opet nekim potocima, strminama. Bila je već pala noć kada je čelo kolone stiglo do ceste. Stali smo. Od ceste nas je sada odvajalo još samo neko žbunje. Preko veze šapatom se prenosi da priđemo bliže i tako pretrčimo cestu. Istog momenta na cesti ispred nas pojavi se njemačka patrola, na motociklu sa prikolicom. A odmah zatim iza okuke — tenk. Upravo ispred nas stade. Iz tenka izađoše trojica Nijemaca. Obilaze oko njega, razgovaraju nešto, ljute se. Poslije nekoliko minuta ponovo sjedoše u tenk i produžiše u pravcu Živinica. Tek što se tenk udaljio iza lijeve okuke, mi jumusmo preko ceste. I začas se nađosmo na slobodnoj teritoriji. Nasta žagor. Kakva radost! Mada su Nijemci tu, iza naših leđa.

Nastavili smo put. Prije ponoći stigli smo iznad sela Strmice, gdje smo naišli na glavninu naše kolone. A onda je nastalo veselje, jer naš bataljon je bio otpisan, bili smo prežaljeni. Tu je bio i štab korpusa. Namjeravali su da prenoće u Strmici. Sada su nastavili put do sljedećeg naselja da bi na taj način nama omogućili da se što prije nađemo na odmoru.

Pero SAPARDIC

RANJENI PARTIZAN HUSO

Huso Suljetović, rudarski radnik — kopač, rodio se u Kreki. Prije rata je učestvovao u naprednom radničkom pokretu, a kada je neprijatelj okupirao našu zemlju, nastavio je da radi kao ilegalac. U maju 1943. stupio je u Narodnooslobodilačku vojsku.

Poslije čišćenja četnika u Posavini i na Trebavi 1943. godine, 15. majevička brigada ponovo se vratila na teren Majevice. Treći bataljon brigade bio je u Čeliću i okolini. Dobili smo zadatak da porušimo most na rijeci Sibošnici, sjeverno od Čelića na cesti koja povezuje Brčko sa Tuzlom. Konstrukcija mosta bila je željezna, a pod od hrastovine. Most je stajao na dva kamena stuba. Nismo imali eksploziva da ga porušimo. Pošto nismo ništa drugo mogli učiniti, naložili smo nekoliko vatri na mostu da bi pod izgorio. O ovome smo izvijestili štab brigade i tražili da nam pošalje jednog minera sa eksplozivom. Oko podne patos na mostu je izgorio tako da su neki komadi padali u vodu i gasili se.

Negdje oko 17 časova stigao je traženi miner. Bio je to Huso. Pitali smo ga da li mu je potrebna pomoć. »Ne treba, brzo će to biti gotovo« — odgovorio je. Traverze mosta bile su skoro usijane od vatre. Huso je zato riješio da eksploziv najprije postavi u stubove (kule od kamena) dok se željezo ohladi. Trebalo je porušiti kule i most po sredini presjeći, kako ga neprijatelj ne bi više mogao koristiti. Huso je vrlo brzo i vješto postavio eksploziv na jednu traverzu. Onda ga je oblijepio ilovačom. I taman kada je počeo da priprema eksploziv za drugu traverzu, odjeknula je strahovita eksplozija. Potrčali smo prema mostu. Našli smo Husu u nesvijesti. Snažna eksplozija odbacila ga je na nekoliko metara daleko od mosta. Lijeva noga ispod koljena bila je raznesena. Samo su još neki manji dijelovi visini o koži. Ležao je sa poluotvorenim očima, sav blijed u licu. Stajali smo kao okamenjeni. Svima nam je bilo žao Huse. Ubrzo je stigla i Ljilja Dursum, referent saniteta bataljona,

izmjerila mu puls i zalila ga vodom. Huso je postepeno dolazio svijesti. Trenutak je ćutao, a onda najednom povikao: »Bježimo, drugovi, može i ona druga da eksplodira«. I počeo je da se diže. Nije ni primijetio da je ostao bez noge. Brzo smo ga stavili na ćebe i prenijeli u jednu malu udolinu.

Posmatrao sam ga prilikom previjanja. Široki bijeli zavoji prosto su se upijali u kožu, stežući nogu iznad koljena, kako bi se spriječilo dalje krvarenje. Odmah su nađena kola da bi se Huso što hitnije prebacio u brigadnu bolnicu.

Brigadna ambulanta nalazila se u selu Tutnjevcu. Čim je tamo stigao, Husu je pregledao referent saniteta brigade. Odmah je konstatovao da se noga mora sjeći. Ipak je tražio Husinu saglasnost. Huso se nije mnogo predomišljao. »Sijeci kad ne valja« — rekao je. Trebalo je sjeći, ali kako, kad nije bilo nikakvih sredstava koja bi ublažila bolove. »Hoćeš li moći izdržati bez injekcije?« — pitao ga je doktor. »Samo ti sjeći« — odgovorio je Huso hladno. Doktor je počeo sa operacijom. Asistirao mu je još jedan drug. Husu drže dvojica partizana. Čuje se tup zvuk testere koja se upija u kost. Huso trpi, bez riječi. Samo ga obliva znoj. »Alaj ti vjera, Huso, ti si pravi junak«, reče Boško Popović Popac, koji ga je držao. »Pravo da ti kažem, Popac, prije operacije sam popio malo rakije, pa mi je lakše da trpim« — odgovori Huso. Ali operacija je dugo trajala. Očito Husi je bilo sve teže. »Doktore, izgleda da je ta tvoja testerà mnogo tupa« — reče Huso stežući zube.

Poslije operacije Huso je prebačen u trnovsku bolnicu gdje je nastavljeno sa liječenjem.

Naišla je i VII neprijateljska ofanziva. Prilikom nailaska SS-ovaca smješten je u bazu sa još tri ranjenika. Imali su suvu hranu pripremljenu za duže vrijeme. Huso je, kao i ostali, računao da će ofanziva brzo proći, kao i sve dotadašnje. Naše jedinice bile su prisiljene da se povuku sa terena Majevice. A neprijatelj je ostao tu dugo prisutan.

»Strašno je biti u bazi« -— priča Huso. »Nekakav čudan osjećaj te obuzima. Stalno mrak, ne znaš da li je dan ili noć. Vlaga, zagušljivo, s vremena na vrijeme čuješ glasove, a ne znaš da li su naši ili neprijateljski. Ponekad noću izađemo iz baze da uzmemo svježeg vazduha. Jedan drug zadužen je da brine za našu ishranu i da nas obavještava o događajima koji se napolju zbivaju. Obilazi nas i komesar odjeljenja Stevo Korupa i tješi nas: ‚Ja se nadam drugovi, da će ovo brzo proći'. Međutim, boravak u bazi se otegao. Već tri noći nas niko nije obilazio. Ne znamo šta se okolo događa. Ne čuje se ni pucnjava. Jer, kad čuješ da puca, onda znaš da su naši blizu, pa ti dođe lakše. A sada toga nema. Neizvjesnost je sve veća.

Tek, jednog dana ču se nekoliko pucnjeva. I opet tišina. A zatim, otprilike jedan sat poslije ove pucnjave, začuše se neki koraci

u blizini baze. Čujemo pucketanje suvih grančica. Topot nogu zaustavi se iznad baze. Svima nam je zastao dah. A onda, neko poče da odgrće lišće sa ulaza u bazu, pa zemlju. Razmišljamo — ko je? Neizvjesnost nije potrajala dugo. Otvori se kapak na bazi i pojaviše se zelene uniforme. Bili smo bespomoćni, bez ikakvog oružja za odbranu. Ugledasmo puške uperene u nas. »Predajte se. Odložite oružje i izlazite napolje«. Šta smo mogli, polako jedan po jedan izlazili smo kroz tijesan otvor baze. Oko nas su stajali SS-ovci i četnici koji su nas odmah pretresli i oduzeli sve što smo imali kod sebe. Zatim su nas potjerali na sabirno mjesto. Tamo je već bilo sakupljeno više ranjenika i bolesnika. Bilo nas je oko stotinu. Neke ranjenike su tukli kundacima, a one teže, koji nisu mogli ići, ubijali su na licu mjesta. Tifusare su ubijali odreda, a njihovu odjeću odmah spaljivali. Stojimo unezvjereno i bespomoćno. Neko mi reče da je rudarski radnik Šefkija Jakić pod sebe podmetnuo bombu kako ne bi živ pao neprijatelju u ruke.

Tu na brdu smo i prenoćili. Pod vedrim nebom, bez vatre i pokrivača. Sutradan potjerali su nas na željezničku stanicu u Suhopolju. Bilo nas je oko 250 ranjenika, bolesnika i pohvatanih seljaka. Tu se nastavila drama. Tukli su nas četnici i pripadnici zelenog kadra. Nemilosrdno. Nekima su noge polomili. Mnogi su se onesvješćivali od batina i padali. Polivali su ih vodom i ponovo nastavili da tuku. Pripadnici zelenog kadra pitali su ko je među nama Musliman. Njih su još više tukli. Žene su šišali i nastojali da ih unakaze što je moguće više, a, zatim, tako pretučene potovarili su nas u male željezničke vagone i kompozicija je krenula. Kada smo stigli u Bijeljinu, krenuli smo pješice. U logoru su nas postrojili i popisali naša imena, pitali odakle je ko, kada je stupio u partizane itd. Jedan SS-ovac me je prepoznao. Počeo je da me tuče. Svaki udarac bio je propraćen najvulgarnijom psovkom. Zatim su nas strpali u jednu prostoriju veličine oko 15 kvadratnih metara a nas je bilo oko stotinu. Ležali smo jedan preko drugog. Cijele noći čulo se ječanje ranjenika i bolesnika. Neki nisu mogli više izdržati, umrli su u toku noći.

Za vrijeme boravka u Bijeljini strijeljali su oko 40 lica u krugu logora, pred našim očima. Šesti dan potovarili su nas u kamione i krenuli smo za Brčko. Prilikom prolaska kroz selo Čađavicu neki drugovi su uspjeli da iskoče iz kamiona i da pobjegnu. U Brčkom su nas smjestili u jedan ambar. Bilo nas je oko 200. Sutradan po dolasku postrojili su nas i svakog četvrtog strijeljali. Bili smo strahovito izmrcvareni i toliko apatični da nam je bilo svejedno hoćemo li biti ubijeni danas ili sutra.

Poslije kraćeg boravka u Brčkom potovarili su nas u vagone za stoku i prebacili u logor na Sajmištu u Zemunu. Pošto je logor bio bombardovan od savezničkih aviona, premjestili su nas na Zvezdaru i smjestili u krugu ciglane u barake ograđene žicom. Pored

nas u logoru je bilo i zarobljenih Rusa, Francuza, Engleza, većinom avijatičara. Bilo nas je oko 600. Pošto su vidjeli da gube rat, Nijemci su se sve više orijentisali na pripreme za evakuaciju, tako da je kontrola u logoru bila znatno popustila. Zahvaljujući tome, neki su uspjeli pobjeći. Jednog dana i ja sam se riješio na bjekstvo. Međutim, ja sam zaboravio da sa bluze skinem oznaku logoraša, tako da su me brzo uhvatili i vratili u logor. Poslije mjesec dana ponovo sam odlučio da bježim. Ovoga puta bacio sam bluzu, tako da sam izgledao kao prosjak. Kroz grad sam išao legalno i prosio. Na taj način sakupio sam oko 2.000 dinara, koje sam dao jednom šoferu da me prebaci preko Savskog mosta. On me je stavio među vinsku burad, ispod cerade. Kada smo naišli na most, zaustavio nas je njemački stražar. Šofer mu je objasnio da vozi »šnaps«, dao mu litar rakije i ovaj je propustio kamion.

Kada sam došao do Pazove, rekao sam nekim ljudima da sam pobjegao iz zatvora. Nije ih trebalo mnogo ubjeđivati. Bez noge, sam, iscrpljen i u pocijepanom odijelu, djelovao sam vrlo ubjedljivo. Povezali su me sa sremskim partizanima. Dugo sam lutao po Sremu i Slavoniji dok nisam uspio da se kod Slavonskog Broda prebacim u Bosnu. Zatim sam preko Dervente stigao u Tuzlu, i to baš onoga dana kada je konačno oslobođena« — završio je svoju priču Huso Suljatović.

Radivoje KOVAČEVIČ

NOVA PRAVDA

(odlomak)

Od sada će pravdu krojiti narod, po zdravom razumu, po odlukama našeg AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a, po narodnim običajima i ni po čem drugom.

Pravda se, konačno, vraća u ruke naroda, od koga je prije hiljade i hiljade godina nasilno oduzeta. Naša će se pravda krojiti besplatno, a to znači da ona više nikada neće biti sredstvo za bogaćenje, za pravljenje i kupovanje sjajnih vila i palača, za rasipanje na suviše lagan način otetog novca od naroda.

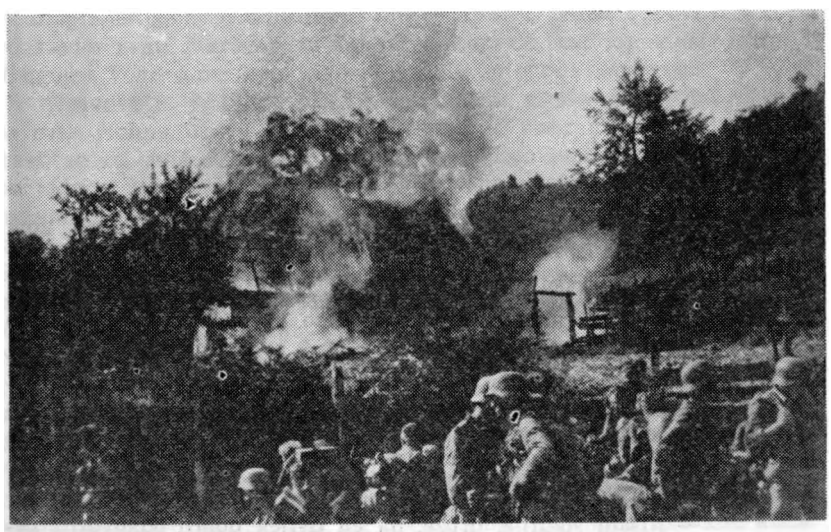

Divljanje 13. SS divizije u istočnoj Bosni za vrijeme VII neprijateljske ofanzive

Biće njih, razumije se, kojima to neće biti milo, kojima to neće ići u račun i kojima će usta biti puna kritike i revolta: ta to je nasilje, grubo i svirepo nasilje! To je najprostija otimačina naših stečenih prava i povlastica!

Ali treba da znamo da takvi spadaju u red onih koji su govorili i učili da je pravda pravo jačega. Ostvarenjem narodne pravde biće oštećene one protunarodne klike koje su godinama i vijekovima propovijedale pravo jačega i tlačile narod. To neće značiti kršenje pravde i vršenje nasilja. Nasilje su vršili oni koji su vijekovima pravdi držali zatvorene oči, oni koji su govorili da su pravdoljubivost i humanost svojstvo slabih, koji su propovijedali dolazak ere »natčovjeka« — ere fašizma.

Jure BEGIC

(»Front slobode« br. 13, 4. februara 1945)

ZIDNE NOVINE

U Posavski partizanski odred došla je jedna drugarica, koja je pobjegla iz Brestovačkog logora. Odmah nekako po njenom dolasku pročitana je naredba da drug Edi preuzima funkciju rukovodioca SKOJ-a u bataljonu, a drugarica »bjegunica« je naimenovana za političkog delegata na njegovo mjesto. Pored te dužnosti trebalo je da uređuje i zidne novine.

Iako su joj ove dužnosti polaskale, do tada vesela »bjegunica«, najednom se pokunjila i uozbiljila: mučile su je zidne novine.

— Izgleda da nisi oduševljena ovim zadacima? — obrati joj se jedan drug iz štaba.

Misleći da zidne novine treba pisati na zidovima kuća i da treba u slučaju povlačenja prekrečiti ispisane tekstove, »bjegunica« odgovori vajkajući se:

— Nisam sigurna, druže, da ću uvijek dobro odgovoriti zadatku, a bilo bi mi strašno da zbog moje greške: od Nijemaca stradaju i ljudi i selo.

I TAKVIH JE BILO

Bjeloševac-selo u podnožju Majevice. U njemu je u to vreme — u zimu 1943/1944. bilo smešteno jedno odeljenje partizanske bolnice (lakši ranjenici). Kako je selo razbacano po kosama, to su i ranjenici po kućama bili raštrkani. Takav smeštaj umnogome je otežavao brigu oko lečenja osoblja koje je bilo zaduženo za ranjenike. Kuhinja, delegat, sanitetski referent, vod za obezbeđenje, kurir, ekonom, kuvarica, magazin sve je to bilo smešteno u Mitrovoj kući, koja je, kako je izgledalo, bila usred sela. Odatle se upravljalo, hranilo i branilo. Seljaci su svesrdno pomagali u svemu što su mogli pomoći. Svakog dana je dežurao po jedan odbornik i tako održavao vezu i brinuo za pomoć u zaprezi, radnoj snazi, hrani i drugom. Toga dana celo selo slušalo je njegove zapovesti.

Najvažnije je bilo kada se deli hrana. Onda dolaze bolničarke sa svih strana Mitrovoj kući sa loncima, kantama, kotlićima, već kako se ko snašao kod svoje domaćice. Koje su bile slabije povedu po jednog ranjenika da im pomogne. Bilo nas je oko 25 drugarica, uglavnom Sremica. Kurir bi nam podelio pisma od kuće. Kuvarice bi se interesovale da li su ranjenici zadovoljni hranom, a ekonom Stanko, visok Sarajlija, vazda ozbiljan i služben, uvek prisutan deobi hrane, stavljao je primedbe na raspodelu ili higijenu sudova u kojima smo nosile hranu. Sve mu je išlo dobro, ali hleb nikako. Nepečen, prepečen, kiseo, i tako svaki dan. Menjao je često kuharice, birao, ali ništa bolje. Najzad se reši da podnese ostavku na svoj položaj. Na konferenciji koju smo imali jednog dana, umesto da zadnji iznosi svoje brige, on ustade prvi i reče: »Ja, drugovi, više ne mogu da budem ekonom. Idem u brigadu. Od onako dobrog brašna hleb nikakav. A i da su drugovi ranjenici iz nekog drugog kraja, nego ovi naši Sremci, pa hoće da im hleb bude kao kod kuća. A traže da im se mese i te, kako im se zovu, »valjuške s krompi-

Clan PK KPJ za BiH Pašaga Mandžić govori na Oblasnom partijskom sovjetovanju u Bijeljini, marta 1944.

rem«, vele »ima brašna«. E sad pitam ja vas, drugovi, ko će im ugoditi? Samo da je hleb dobar, sve bi drugo išlo lakše.«

Niko mu nije mogao pomoći, jer nismo znale mesiti hleb. Bile smo sve mlade, to su mame kod kuće radile. Ko je tobože znao nije uspeo, i sada svi ćutimo, a ekonom bi hteo da odgovori najbolje svojem zaduženju, ali taj »prokleti hleb ko kuća« mu ne da. Da nije hleba, on bi bio najbolji ekonom partizanski. Posle kraćeg ćutanja javi se jedan mladić, ranjen u petu:

»Ja neću dozvoliti da se drug Stanko toliko muči i da ode u brigadu, a mi ostanemo bez tako savesnog ekonoma, a i partizanska svest mi nalaže da u ovako gorućem pitanju pomognem. Ja sam, drugovi, pekar.«

Svi smo ustali sa sedišta i okružili druga pekara, a on ponosan stoji i već sutra obećava dobar hleb, sremski, jer i on je Sremac, a i zanat je učio u Sremskoj Mitrovici. Ekonoma našeg ogreja sunce. Priđe drugu pekaru, zagrli ga i okrenu se delegatu koji je predsedavao, zamoli da odmah pođe sa drugom pekarom, da pripremi kvasac. Svi smo se složili i odahnuli dušom, a njih dvojica odoše. Bilo nam je drago što će nam ostati naš ekonom, a i hleb biti dobar i po sobama neće više biti gunđanja, prigovora i psovke na račun hleba.

Posle konferencije razišle smo se žurno i odnele radosnu vest da se javio pekar i da ćemo već sutra jesti lep sremski hleb. Svi

smo se čudili kako ga ranije nismo otkrili, pa bismo već dva meseca, kako je ovde, jeli dobar hleb, a ne pogaču.

Drug pekar je odmah počeo. Nije celu noć spavao. Neumorno je radio: sejao brašno, mesio, žario peć i šepajući sve hvalio kuvarieama svoj budući hleb. Ekonom od uzbuđenja što je iznenada *resio* svoj veliki problem nije napuštao pekara sve dok hleb nije otišao u furunu. Pekar je otišao da sredi naćve, ostruže i brašno skloni, a ekonom čučeći kraj furune, čeka da i on zaviri zajedno sa drugom pekarom kad ovaj dođe da pogleda raste li hleb. Odškrine pekar vrata, ekonom uz njega, kad ono hleb ni s mesta. Rasplinuo se, sastavio jedan sa drugim. Pekar pocrvene, a ekonom reče: »Ah, ovaj neće ni smesta. Šta ću sada?« — i posrnu, kao da ga je uhvatila nesvestica. Pekar ga brzo prihvati i, onako crven, malo zbunjen, brzo se snađe i reče: »Porašće, mora narasti, ako ne naraste, pa to je prvi, jer ne može, druže ekonome, to tako brzo da se izmeni — od pogače hleb«. Malo je utešio ekonoma, koji je gledao ne skidajući oka čas sa njega čas sa furune, ali mu nije ni palo na pamet da posumnja u druga pekara i njegov zanat. Pekar je i dalje obećavao dobar hleb, ako ne danas a ono sutra.

Sve smo po ručak, došle pre vremena. Žurile smo po lep hleb, ali šta se desilo! Umesto sremskog hleba, opet se delila pogača. Prilazile smo jedna po jedna i uzimale parčad, stavljale u torbice i niko ni reči da progovori.

Pekar je primetio našu zbunjenost i opet se brzo snašao.

— »Drugarice, pa znate, ovo je prvi. Ja mislim da hleb ne valja, jer je star kvasac. Moram napraviti novi, i brzo ćete biti zadovoljne, a to recite i drugovima u svojim sobama, da se malo strpe.

Ekonoma nigde nije bilo. Pekar je ubedio kako nas, tako i upravu i čekali smo drugi, bolji hleb. Svaki dan je slika bila ista. Hleb gori nego što su ga mesile kuvarice. Po sobama prosto uzbuna što hleb ne valja. Kakav je to pekar kad nam šalje ovakav hleb, kao da ga je nogama mesio. Drug pekar je svaki dan pronalazio novi uzrok. Jedan dan ne valja kvasac, drugi hladno gde mesi, treći ne valja brašno, četvrti nije dobar ogrev i najzad je okrivio furunu. Bili smo svi nezadovoljni, ali kako je on to na konferencijama ubedljivo iznosio, mi smo ozbiljno verovali da je tako i ipak očekivali bolji hleb. Dani su prolazili, a hleb je ostao nepromenjen. Ekonom nije odgovarao za hleb, nego se drug pekar morao isprsiti pred stotinjak drugova i drugarica i pravdati neuspeh. Mi smo ga bombardo vali sa svih strana. Kad je reč o hlebu, nema parlamentarnosti, a on siromah brani se; bori se dok nas stiša i najzad sve ubedi iznoseći ozbiljne razloge.

U toj našoj borbi za bolji hleb prošla je i zima i počela VII neprijateljska ofanziva. Bolnica je rasturena, a pekar ne znam kud

je otišao. Posle rata sam saznala da je preživeo. U jesen 1945. sretnem ga iznenada na ulici u Subotici. Sretna što vidim ratnog druga, onako iznenađena susretom, pozdravim ga. »Zdravo, druže pekaru!«

A on kaže: »Pst«. Nemoj ko da te čuje!«

Ja se zbunih, a on dodade: »Budalo, jedna, pa nisam ja bio pekar, nego eto, kako bih preživeo onu zimu, a tamo mi je bilo baš lepo, sit i napit, a ne pešačim«.

Ja začuđeno zapitah: — »Pa kako si se tako nečeg setio?«

»Drugarice, parola: snađi se! — odgovori on.

Gospoinka LAZAROV RADOMIROVIC

19. BIRČANSKA NOU BRIGADA

Ponovni snažni razvoj narodnog ustanka na području istočne Bosne, započet koncem 1942. godine, povratkom 6. istočnobosanske brigade iz Srema, pojačan i vojvođanskim jedinicama, omogućio je nove uslove za stvaranje široke baze u razvoju narodnooslobodilačkog pokreta. Prodor glavnine snaga naše NOV sa Vrhovnim štabom i drugom Titom u istočnu Bosnu, poslije V neprijateljske ofanzive, stvorio je izvanredno povoljne uslove i dao nove dimenzije razvoju pokreta u ovom kraju. Gradovi i neprijateljska uporišta, koji su do tada izgledali neosvojivi, osvajani su tako da se neprijatelj nije mogao ni snaći ni organizovati. I najjača neprijateljska uporišta i posade nisu mogli odoljeti tom naletu »uništene Titove armije« u V neprijateljskoj ofanzivi. Dobro organizovana odbrana Vlasenice, sa vrlo jakim garnizonom, sasvim je zbrisana u izvanredno izvedenom napadu jedinica 1. proleterske divizije. Do tada neosvojivi Zvornik, sa svojim spoljnim utvrđenjima, koja tu vijekovima stoje nad hučnom Drinom, i iz kojih su davale uspješne otpore mnoge vojske, nije mogao zadržati neustrašive nalete boraca 1. proleterske brigade. Vrlo brojan garnizon ustaša, Nijemaca i drugih neprijatelja bio je ne samo savladan nego sasvim uništen, smrvljen. U isto vrijeme na drugoj strani osvojena je još jedna »tvrđava« neprijatelja — Kladanj. Srpski proleteri su izbili na Drinu i iz Zvornika poručili narodu Srbije da nije daleko onaj dugo čekani dan i da će sloboda doći vrlo brzo i u njihova mjesta.

U takvim uslovima su naglo ojačali svi partizanski odredi u istočnoj Bosni. Narod je masovno stupao u redove Narodnooslobodilačke vojske i partizanske odrede.

Birčanski odred je i do tada već imao svoju slavnu i junačku tradiciju. To je odred koji je u danima ustanka časno izvršio sve zadatke koje su Komunistička partija i rukovodstvo narodnooslobo-

dilačkog pokreta pred njega postavili. Izdržao je sve i najteže ofanzive i ostao kao vojnička i politička snaga na svom području. To je odred koji se održao i u najtežim danima i iskušenjima 1942. godine, i sačuvao svoju organizovanu vojničku snagu i političko jedinstvo.

Odred je u drugoj polovini 1943. god. izrastao u još veću i vrlo dobro organizovanu vojno-političku snagu.

Kada je krajem septembra došlo do napada, a potom 2. oktobra i do oslobođenja Tuzle, snaga našeg pokreta je dobila nove dimenzije, nove mogućnosti. Oslobođen je veliki radnički, a posebno rudarski bazen sa svijetlom i bogatom revolucionarnom tradicijom. Sjeveroistočna Bosna je sva »zapaljena«. Narod je masovnim stupanjem u redove naših brigada i partizanskih odreda manifestovao odanost i vjeru u našu borbu, njene težnje i ciljeve. Narod Birča je takođe želio da ima i svoju brigadu. Nije bilo teško iz snažnog i organizovanog Birčanskog partizanskog odreda stvoriti brigadu.

U takvim uslovima stvaranja novih brigada u istočnoj Bosni, uz nešto ranije već formiranu 16. muslimansku brigadu, tih dana su rođene i 17. majevička, 18. hrvatska i 19. birčanska NOU brigada. U Vlasenici, koju su borci Birčanskog partizanskog odreda prvi put oslobodili ustaničkih avgustovskih dana 1941. godine, mjestu koje je samo dalo veliki broj boraca za odred i naše brigade, koje je kroz dane ustanka doživjelo i bilo svjedok mnogih događaja vezanih za razvoj ustanka i samo doživjelo velika razaranja, stradanja i patnje, 24. oktobra 1943. formirana je 19. birčanska NOU brigada. Čestitajući borcima prvi komandant brigade Vojb Ilić, koji je do tada bio na dužnosti komandanta Birčanskogi partizanskog odreda, pročitao je naredbu štaba 3. korpusa o proglašenju brigade. Za komesara brigade je postavljen Rade Jakšić, koji se takođe do tada nalazio na dužnosti političkog komesara Birčanskog partizanskog odreda. Na proglašenju brigade borcima je govorio i politički komesar 27. udarne divizije Hasan Brkić.

Brigada je sastavljena od tri bataljona sa potrebnim štapskim i prištapskim jedinicama. Prvi i 3. bataljon sačinjavali su borci iz okoline Šekovića i Milića, dok je Drugi bataljon bio sastavljen od boraca Sprečanskog bataljona, koji su sa svojim komandantom Svetozarom Vukovićem Žarkom kompletno ušli u sastav brigade. Brigada je brojala 689 boraca i starješina.

Područje Birčanskog partizanskog odreda i sam odred su tokom ustanka, posebno od formiranja 6. proleterske brigade, dali veliki broj boraca u razne partizanske jedinice, naročito prilikom formiranja 6. istočnobosanske brigade i bili nepresušno vrelo za obnavljanje ove naše proslavljene jedinice. Sada je Birč dobio i svoju brigadu sastavljenu, uglavnom, od njegovih sinova i kćeri i bio je ponosan na novi doprinos koji je za razvoj narodnooslobodilačkog pokreta još jednom učinio.

Birčanski partizanski odred u novom sastavu i mobilišući novo ljudstvo ostao je na istom terenu i sa istim zadacima. Pošto je u ovom kraju bio dobro organizovan cjelokupni pozadinski život (bolnice, radionice, ishrana, razni vojno-politički i drugi kursevi), to je odred obezbjeđivao uslove da se taj rad može nesmetano održavati. Zato su ovdje, posebno u bolnicama, ostajali borci iz raznih naših jedinica, pa su po ozdravljenju mnogi stupili u ovu brigadu. Tako je u brigadi bilo boraca i rukovodilaca iz naših proslavljenih proleterskih jedinica, čija su politička i vojna iskustva u novoformiranoj brigadi bila od velike koristi.

Brigada je aktivno dejstvovala na području Vlasenica — Srebrenica — Zvornik — Tuzla — Kladanj. Tu se pored stalnih neprijateljskih posada u pomenutim mjestima, koje su bile različite jačine u raznim periodima, po selima i seoskim područjima nalazio i veliki broj četničkih, ustaških i legionarskih jedinica, sa kojima je brigada vodila stalne borbe. Ovaj kraj je vrlo često ostajao bez drugih jedinica NOV, zbog čega su bataljoni Birčanske brigade često samostalno djelovali na ovom širokom terenu. To je uslovilo da je brigada, odnosno njeni bataljoni, dejstvovala u krajevima gdje se naši pozadinski politički radnici nisu mogli slobodno kretati i raditi, tako da su te funkcije vršili kadrovi iz brigade. Ovakva aktivnost starješina još više je povezala brigadu sa narodom.

Štab brigade je 9. novembra 1943. štampao letak u kome se, uz naš komentar, nalazila poruka generala Vilsona, glavnokomandujućeg savezničkih snaga u Sredozemlju, kao zadnja opomena četnicima da se priključe narodnooslobodilačkom pokretu.

Pri štabu brigade je postojao ratni vojni sud, koji je djelovao na području gdje naše pozadinske vlasti nisu bile organizovane. Štab je, takođe, vršio i druge funkcije koje su ljudi na terenu od njega tražili. Posebno su ulagani veliki napori da se organizuju veze sa Srbijom i uspostave kanali za prebacivanje kurira, što je u tom periodu bilo od posebnog interesa. Brigada je bila stalna spona između Birča i Majevice, gdje je održavala prolaze, prevodila i prenosila veliki broj ranjenika, čistila teren od ustaško-četničkih bandi koje su do tada pravile razne neprilike našim jedinicama, a i narodu tog kraja. Prve organe vlasti i naša uporišta u brojnim selima toga kraja stvorili su kadrovi brigade svojim naporima poslije žestokih borbi koje su na tim područjima vođene.

U toku VI neprijateljske ofanzive, koja je najviše i ispoljena na prostoru istočne Bosne, a posebno duž granice prema Srbiji, brigada se neprekidno nalazila na tom području i bila u stalnim sukobima sa ustaškim jedinicama. Ako se nalazila na prostoru Vlasenica — Han-Pijesak — pi. Milan, brigada je vodila borbu sa dijelovima »Princ Eugen«-divizije. To su bile svakodnevne borbe i pokreti, neprekidni manevri za otkidanje od neprijatelja i napa-

danje na njega tamo gdje je nama odgovaralo. Ali i neprijatelj je u ovoj ofanzivi primjenjivao novu taktiku. Pored korišćenja velikih jedinica i motorizacije, imao je i manje, lako pokretne i dobro naoružane grupe koje su izbijale i na najteža područja pl. Milan, Bature, Šikire, Zepa i gdje god osjete da ima naših jedinica. Jačim snagama je zaposjedao partizanska uporišta po Birču, Šekovićima, Spreči, oko Vlasenice. U isto vrijeme je vrlo jakim motorizovanim snagama i pješadijom držao glavne komunikacije, posebno na liniji Han-Pijeska — Vlasenica — N. Kasaba — Zvornik. Sa tovamim kolonama prelazio je cestom Vlasenica — Šekovići — Caparde, kao i na vrlo teškoj i do tada neupotrebljavanoj komunikaciji Milići — Derventa — Srebrnica. Druge kolone su prokrstarile terenom Olovo — Petrovići i Kraljevo Polje — Žeravice. Procjene su bile da je u ovim pokretima i ofanzivnim dejstvima neprijatelja učestvovalo preko 3.000 raznih vrsta motornih vozila, preko 2.000 tovarnih grla u komorama ovih kolona opremljenih za sve uslove i prilike. Sniježne mećave i nanosi nisu zaustavili kretanje ovih kolona. Neprijatelj je bio vrlo okrutan. Paleći po Birču sve što je ostalo iz ranijih ofanziva, ubijajući nedužno stanovništvo i pljačkajući, uništavao je sve do čega je god stigao. Sa Nijemcima su se u jedinicama nalazili i Italijani, Čerkezi, Poljaci i Albanci.

Brigada je u ovim borbama bila vrlo aktivna i pokretna. Iz Birča se prebacivala u Srebrenicu i tamo napadala neprijatelja, potom se pojavljivala na Han-Pijesku i pl. Milan, odatle ubrzanim maršom stizala u Spreču i na Caparde i svugdje vršila napade na neprijatelja. Jednom su brigadiri usled dana upali u Vlasenicu i iznenadili grupu Nijemaca. Zapalili su nekoliko kamiona i motocikl, stvorivši zabunu u njihovim redovima. Presijecali su neprijateljsku kolonu iznenadnim napadima oko Nove Kasabe, potom u Milićima da bi se zatim pojavili u Šekovićima. Ovi manevri i stalni sukobi sa neprijateljem su jako iscrpljivali borce.

U VI ofanzivi su se posebno aktivirale sve izdajničke snage na ovom području. Četnici, ustaše, zelenokadrovci i milicija, koji su, vidjevši ovolike okupatorske snage, tražili šansu za svoj oporavak. U toj vrlo nepovoljnoj situaciji brigada se morala i sa njima ponovo obračunavati. U situaciji koju je nametnula VI neprijateljska ofanziva brigada je preuzela ranjenike od drugih jedinica i uspješno ih čuvala za sve vrijeme ofanzive, u kojoj je pretrpjela ozbiljne gubitke, ali je iz nje izašla borbeno osposobljenija i sa novim iskustvima.

To se najbolje vidjelo prilikom napada na Tuzlu 16, 17. i 18. januara 1944. U tom napadu su učestvovali i dijelovi brigade. Vršili smo napad na jako utvrđeno uporište neprijatelja »Ilinčicu«. Tu su se naši borci, pored utvrđenja, sreli i sa nagaznim minama. Ali bez obzira na jačinu utvrđenja i na mine, borci brigade, zajedno sa jedinicama 16. muslimanske brigade, vršili su smjele juriše, bom-

bama osvajali utvrđene položaje, trpjeli velike gubitke i pokazali veliku hrabrost i junaštvo.

U jurišu na Ilinčicu od nagaznih mina izgubio je nogu zamjenik političkog komesara 2. bataljona Stoj an Stojanović. (Došao je u brigadu iz 2. krajiške.) Bez noge je ostao i komandir čete Ljubo Piljanović, prvoborac iz Birčanskog odreda. Brigada je imala 9 mrtvih i 20 ranjenih boraca i starješina.

Posle ove borbe je dobila nove i još teže zadatke, koje je sa uspjehom i novim elanom izvršila. To je neprijatelj vrlo brzo osjetio u borbama na pl. Milan i Romaniji, gdje je brigada izvršila napade na Nijemce i četnike.

Ovo je bio period konsolidovanja brigade, sticanja borbenih iskustava, zajedničkog dejstva sa višim jedinicama, napadima na gradove, samostalnim zadacima uz neprestane borbe sa grupama četnika, ustaša, raznih legija na području djelovanja brigade. U tim akcijama kalio se i rukovodeći kadar brigade. U jeku VI neprijateljske ofanzive izvršeni su smjeli upadi u okupirani Zvornik, miniran je most na Drini, brigada se pojavljivala u Srebrenici, Bratuncu, Olovskim lukama, Han-Pijesku kada se neprijatelj najmanje nadao. Zahvaljujući ovakvim akcijama, rastao je ugled brigade u narodu ovog kraja. Zato su mještani svaki njen dolazak žarko iščekivali i veselo pozdravljali.

Značajan period u dejstvima brigade predstavlja njen boravak od sredine februara do početka maja na sektoru Rogatica — Goražde — Foča i sjevernih dijelova Hercegovine. Na potpuno nepoznatom terenu brigada je prvi put za duži period u sastavu divizije djelovala cjelovito. Ovdje se ponovo polagao ispit zrelosti brigade i može se slobodno tvrditi, bez obzira na sve probleme i teškoće koje su postojale, bez obzira na sve slabosti koje su ispoljene, da je brigada ovaj ispit uspješno obavila. Za ova tri mjeseca neprekidnih borbi i pokreta, a pod vrlo teškim uslovima zimskog perioda, na području koje je bilo skoro opustošeno i popaljeno, borci su, ipak, uspjeli da izvrše sve postavljene zadatke.

U borbama sa ustaškim posadama iz Sokoca i Rogatice, koje su stalno napadale pojedine dijelove brigade, u zasjedama na komunikacijama koje su jedinice pravile, borci su stekli veliko samopouzdanje i vjeru u snagu brigade, pa su i najveće napade smjelo dočekivali i uspješno razbijali neprijatelja.

Na terenu Goražda i Foče sa sigurnošću i uspjehom su razbijali četnike. Iz marša su razbili ustašku posadu u Ustiprači i otvorili prolaz za dalji put brigade. U tom periodu je bilo i više slučajeva tifusa u brigadi, pa i među rukovodećim kadrovima. U bolnici je ostao i sam komandant brigade. Bilo je i pojava dezerterstva, naročito iz 3. bataljona. Takvo stanje uslovilo je rasformiranje ovog bataljona, a njegovi borci su raspoređeni u sastav 1. i 2. bataljona.

Sredinom marta brigadi je u dva navrata dodijeljeno 75 boraca — Talijana. Oni su se dosta brzo srodili sa našim borcima. Jedan broj njih izrastao je u vrlo hrabre ratnike, pokazao pravo majstorstvo u ratovanju, i stekao veliki broj dobrih i odanih drugova među našim borcima. Na žalost, talijanski vojnici su došli u uslovima teških borbi i napornih pokreta, koje nisu mogli da prebrode kao borci ove brigade. Zato je u ovom vrlo napornom tromjesečnom periodu znatan broj njih stradao ili se izgubio u borbama i pokretima. Borci 19. birčanske brigade neće nikada zaboraviti bratstvo i drugarstvo Đuzepa, Čikaronija, Antonija, Gvida i drugih boraca Talijana, koji su iskovali drugarstvo i bratstvo po oružju sa borcima Birča i Spreče.

Posebno teške borbe početkom aprila vođene su na prostoru Umčani — Oblo brdo sa kombinovanim snagama Nijemaca i ustaša. To su bile žestoke borbe prsa u prsa. U tim borbama, daleko od svog Birča i Spreče, ostavili su svoje živote drugovi Neđo Gajić, zamjenik komandanta bataljona, Komnen Mrkajić, Nikodim Stanišić, sve stari borci, junaci koji su prošli kroz mnoge okršaje. Tu je poginula Grozda Jurošević iz Matkovca, hrabra djevojka i omiljena sanitarka.

Pod stalnim napadima njemačkih, ustaških i četničkih jedinica naša brigada je tokom aprila svakodnevno vodila borbe, u kojima se posebno isticao 2. bataljon, kojim je komandovao Žarko Vuković. Žarko je izrastao u vrsnog i odlučnog rukovodioca. Postao je ponos ne samo bataljona nego i čitave naše brigade.

U stalnim borbama i pokretima brigada je, tokom aprila, prešla na područje Umoljana i Rakitnice, pa preko Bjelimića na prostor Zaborana na lijevoj obali Neretve.

Neprijateljska avijacija je u toku napada vrlo često pratila pokrete brigade, bombardovala i mitraljirala njene jedinice.

U jednom sukobu sa četnicima na ovom području poginuo je Ljubo Pantić, borac od prvog dana ustanka.

Pred opštim i koncentričnim napadom, koje je neprijatelj izvršio sa više strana na 27. diviziju, brigada se pod vrlo teškim uslovima prebacila preko nabujale rijeke Ljute, a zatim preko snježne i zaleđene Treskavice na prostor Fočanske Jabuke. Tu su nastavljene borbe sa Nijemcima i ustašama, a zatim sa četnicima i ustaškom milicijom, koji su se kao lešinari bacali na naše izmorene jedinice, ali su zato dobij ali zaslužene udarce.

Uza stalne borbe i neprekidne marševe, pod jakom artiljerijskom vatrom, brigada je prešla prugu i cestu Sarajevo — Višegrad i stigla na prostor Begovići — Dobre Vode. U ovim borbama je teško ranjen komandant 1. bataljona Ljuban Škundrić, koji je došao iz 2. krajiške brigade.

Prelaskom na prostor Sokolac — Han-Pijesak, 19. birčanska brigada se sukobila sa jakim snagama 13. SS divizije i vodila vrlo

žestoke borbe u selu Žeravice. Ovdje je brigada imala velikih gubitaka, ali i neprijatelj. Tu je poginuo Borko Rakić iz sela Rakino Brdo — Spreca, vrlo hrabar i energičan starješina. Na istom mjestu izgubio je život Drago Popović iz sela Osmaka, politički delegat voda. Početkom maja brigada je dobila zadatak da preuzme obezbeđenje bolnice 17. i 27. divizije, te da kao zaštitnica divizije krene u pravcu Birča. I ovaj zadatak, prema ocjeni štaba divizije, u uslovima stalnih borbi, sa snagama 13. SS i Princ Eugen-divizije, brigada je sa uspjehom izvršila.

Brigada je 10. maja stigla na prostor Birča i Spreče, gdje je narod tog kraja sa nestrpljenjem očekivao. Njeno brojno stanje bilo je osjetno smanjeno. Neprijatelji, a posebno četnici, pronosili su lažne glasove o tome kako je brigada u Crnoj Gori i Hercegovini razbijena, da je najveći broj boraca izginuo i da se niko živ otuda neće vratiti. Kada je brigada stigla na ovaj teren, zavladala je velika radost. Brzo su počeli da pristižu novi borci. Pojedinci koji su u teškim uslovima borbe napustili svoje ratne drugove sada su se pokunjeno vraćali. Brigada se ubrzano sređivala. Njene čete i bataljoni su brojno jačali. U to vrijeme, sredinom maja 1944, radi nove organizacije organa vlasti i pozadine štab 3. korpusa donosi odluku
0 rasformiranju Birčanskog partizanskog odreda i njegovo cjelokupno ljudstvo sa naoružanjem prelazi u 19. birčansku brigadu. Tako je na jedan možda rijetko simboličan način prestao da postoji neuništivi Birčanski odred, koji je uspješno izdržao sve tegobe i iskušenja našeg pokreta u složenim uslovima istočne Bosne. Izdržao je to ponosni Birač, jer je duboko vjerovao Komunističkoj partiji
1 drugu Titu, jer je vjerovao u socijalizam. Sav Birč je sada postao 19. NOU brigada.

Brigada je poslije kratkog predaha, oporavljena i brojno ojačana, ubrzo bila spremna za nove bitke, a to je ona odmah i pokazala.

Do kraja maja izvršeno je sređivanje i popuna brigade. Uslijedile su ofanzivne akcije na prostoru Zvornik — Tuzla — Zivinice
— Kladanj, protiv svih ustaško-zelenokadrovskih i četničkih grupa, koje su u odsustvu brigade nanijele dosta zla narodu ovoga kraja. Nije bilo kraja ni sela gdje brigada nije stigla da ih napadne.

Petog juna formira se ponovo 3. bataljon brigade. Priliv novih boraca se povećava. Oživljava i politička aktivnost na ovom širokom području. Neprijatelj u svim selima i zaseocima, posebno na komunikacijama, osjeća snažna dejstva brigade. Ali, uskoro slijede novi napadi 13. SS divizije, kojim su odbijeni uz velike gubitke.

U akciji na ustaško uporište Međaš, na putu Tuzla — Zvornik, neprijatelju su zadati teški udarci. Ali je u toj borbi poginuo zamjenik komandanta 3. bataljona Dušan-Baćo Popović iz Brodca u Semberiji.

Neprijatelj je bio satjeran u njegova najjača uporišta, Tuzlu i Zvornik, i onemogućena su sva njegova ofanzivna dejstva. U ovom periodu brigada je, zajedno sa narodom Spreče i Birča, za tri dana izgradila i osposobila aerodrom za spuštanje savezničkih aviona. Treću noć se spustilo 6 savezničkih aviona u Osmačko Polje. Dovukli su razne ratne opreme i oružja. Istim avionima su otpremljeni teški ranjenici, kojih je sada, u jeku VII neprijateljske ofanzive, bilo mnogo po Birču. Ranjenika je bilo iz svih jedinica koje su na ovom i širem području istočne Bosne dejstvovale.

Ovo je bila još jedna velika i vojna i politička pobjeda našeg pokreta. Time se pred narodom ovoga kraja pokazalo koga pomažu saveznici, posebno Englezi, jer je četnička propaganda širila glasove da saveznici samo njih pomažu. Osim toga, to je bila i krupna vojna pobjeda, jer se neposredno pored takvih neprijateljskih garnizona, kakvi su bili u Tuzli i Zvorniku, zahvaljujući snazi naših jedinica, nesmetano mogu spuštati savezнички avioni, dovlačiti vojnu pomoć i odnositi ranjenike na liječenje u sigurne baze.

Razumljivo da su ove akcije, a i opšte stanje na frontovima naterale neprijatelja da preduzme nove, zamašnije, bezobzirnije ofanzivne akcije svim svojim snagama. Počela su ponovo snažna dejstva 13. SS i »Princ Eugen«-divizije na širokom području, kako bi se zaustavio totalni raspad svih neprijatelja u ovom kraju, spriječilo stvaranje mostobrana i opšti prodor naših snaga sa ovog područja u još neoslobođenu Srbiju.

Borbe se rasplamsavaju iz dana u dan. Nastaju ponovo teški: dani za narod Birča i Spreče. Neprijatelj se zadržava u selima i na položajima. Pretresa svako selo, pali, traži sklonjene ranjenike* ubija žene, djecu, starce, želi da unese strah u ovaj hrabri narod. Vodiči su mu četnici i zelenokadrovci. Izdajnici do kraja pokazuju svoje lice. 19. brigada je i u ovim borbama časno izvršila svoje zadatke, zajedno sa ostalim jedinicama. Žestoke borbe su se vodile oko Sokoca, Han-Pijeska, Vlasenice, Srebrenice, Zvornika i Šekovića. U toku jula, avgusta i prve polovine septembra brigada je bila u stalnim borbama i pokretima. Dva puta je u ovom periodu napadala Srebrenicu, jednom Zvornik, oslobađala Vlasenicu, vodila teške borbe sa SS-ovcima na terenu Šekovića. U ovom periodu izvršeno je više napada na četnike oko Han-Pijeska, u Papraći, Metkovcu i Capardama i naneseni su im znatni gubici. Takođe smo napadali na sva uporišta zelenog kadra posebno u dolini Spreče, gdje su ona bila i najjača.

Ovaj tromjesečni period teških borbi i razaranja je još jednom pokazao da je narod Birča nepokolebljivo vezan za naš pokret, da je njegova vjera u pravednost borbe koju vodimo bezgranična i nesalomljiva. Udarci koje su i naša brigada i ostale jedinice zadale svim neprijateljima u ovim borbama samo su još više učvrstili

vjeru naroda u našu skoru pobjedu, u skori trijumf naše pravedne stvari.

16/17. 9. 1944, jedinice 27. udarne divizije kreću u novu ofanzivu. Šesnaesta muslimanska i 19. birčanska brigada uz sadejstvo jedinica 38. divizije u munjevitom napadu oslobađaju Tuzlu, zarobljavaju skoro cjelokupnu neprijateljsku posadu i stiču i drugi ratni plijen. Rudarski bazen je ponovo oslobođen. Njegova ogromna ljudska i materijalna snaga daje ponovo snažne impulse našem pokretu u čitavom ovom kraju. Snažno jačaju i brojno i po naoružanju sve naše jedinice.

Slijede snažni udarci po četnicima na Požarnici i slobodna teritorija počinje da se širi u svim pravcima.

Naša brigada je tih dana izvršila još jednu smjelu i vrijednu partizansku akciju. Dio štaba brigade sa svojom pokretnom, dobro naoružanom od hrabrih boraca i starješina formiranom izviđačkom četom smjelo u po dana upada u Zvomik, koji je branio kombinovani ustaško-domobranski zelenokadrovski bataljon. Upad je izvršen sa dva kamiona i jednim malim automobilom. Borci su imali nove SS-uniforme, zarobljene prilikom oslobađanja Tuzle. Neprijateljski osmatrači i zasjede iznad Zvornika su javili u grad da dolazi neka motorizovana kolona od Tuzle, da su to sigurno Nijemci, koji su ponovo oslobodili Tuzlu pa sada dolaze i u Zvornik. Nisu ni slutili da je to partizanska kolona, pogotovo kada nisu vidjeli pokrete ma kakvih drugih naših pješadijskih snaga. Kada su kamioni ušli u grad, oko njih su se okupili neprijateljski vojnici da ih pozdrave kao oslobodioce. Međutim, kada su izviđači počeli iskakati iz kamiona, svi naoružani ruskim šmajserima, i razoružavati ih, tada su vidjeli da su to partizani pa su se masovno predavali. Bojnika su zatekli u kancelariji gdje traži podatke od isturenih straža da ga obavijeste ko dolazi. Za vrlo kratko vrijeme je čitav grad oslobođen, zarobljena je skoro cjelokupna posada i pohvatano nekoliko velikih zlikovaca.

Uspjeh i veličinu ove akcije pomutio je tužan događaj sljedećeg dana. Kada se motorizovana kolona vraćala u Osmake, iznad sela Caparde sa brda Crni vrh nekoliko četničkih izdajnika je zapucalo na nju. Banda je bila brzo rastjerana, ali je tada teško ranjen u glavu major Svetozar Vuković Žarko, zamjenik komandanta brigade. Sjedio je u prvom kamionu pored šofera i od te kratke četničke pucnjave samo je on bio teško ranjen. Izvršena je operacija i izvađen je kuršum iz glave, ali nije mogao izdržati. Sahranjen je uz velike počasti u Tuzli 1. 10. 1944. godine. Brigada je izgubila tada svog najhrabrijeg, najomiljenijeg vojnog rukovodioca, koji je pronosio njenu slavu od prvih dana formiranja ove jedinice. Narod Spreče je izgubio onoga u koga je imao neograničeno povjerenje, to je bio njegov ponos.

Brigada je najveći dio oktobra 1944. provela u Tuzli, čisteći široki prostor okoline od četnika i zelenokadrovaca.

Sa područja Tuzle ona kreće u čišćenje terena od ustaša i četnika na teren Kladanj — Olovo — Rakova Noga. 27. 10. 1944. brigada dobij a zadatak da likvidira ustaše na Crvenim stijenama i postavi se na ta »vrata istočne Bosne«. U toku pokreta je razrađen plan napada iz marša, da bi postigla maksimalno iznenađenje. U toku noći izvršen je napad na Crvene stijene. I pored vrlo žilavog otpora ustaša, brigada najuriš zauzima Crvene stijene. Iznenadna pojava brigade je i zbunila i iznenadila neprijatelja, jer se na tom prostoru na domaku Sarajeva nisu u to vrijeme nalazile naše snage. Već u toku 28. oktobra usljedili su žestoki napadi neprijatelja iz Sarajeva. Dva bataljona ustaša sa artiljerijom izvršila su snažan napad na naše položaje. Žestoke borbe vođene su tokom cijelog dana, jer su ustaše imale zadatak da po svaku cijenu ovladaju Crvenim stijenama. Brigada je bila prisiljena da se povuče sa tog položaja, a u toku noći i sutrašnjeg dana vrši nove snažne napade. U toku dana ovi važni položaji su tri puta prelazili iz ruku u ruke u borbama koje su bile vrlo oštre, često prsa u prsa i sa ručnim bombama. Posle žestokih napada u toku noći 29. oktobra, ne znajući da su neprijatelju stigla nova jaka pojačanja, bataljoni su se ujutro povlačili na svoje položaje umorni i iscrpljeni. Svi su bili u pokretu osim Prvog bataljona, koji je stigao kod štaba brigade, bolnice i komore da se odmori i daje obezbjeđenje od pravca Sokolca. Bataljon je tu noć imao najveće gubitke, naročito u komandnom kadru. I dok su borci, iscrpljeni od danonoćnih borbi, pospali, privremeno rukovodstvo bataljona nije organizovalo potpuno obezbjeđenje ni štaba brigade, bolnice i komore, pa ni svojih četa, došlo je do žestokog i iznenadnog napada ustaša od Sokolca na sam logor bataljona, Štaba brigade i ostalih dijelova. Ustaše su, poznajući dobro ovaj teren, kroza šumu neopaženo napale logor. Nastala je žestoka borba prsa u prsa. Druga dva bataljona nalazila su se znatno dalje od logora i nisu blagovremeno i odlučno intervenisala. Čim su oni stigli, neprijatelj je bio protjeran, ali je dotle, uglavnom, bitka u logoru bila skoro okončana.

Tom prilikom je poginula Rava Janković-Minić, referent saniteta brigade. Rava je bila omiljena i popularna bolničarka iz 6. istočnobosanske proleterske brigade, neustrašiv borac iz prvih ustaničkih dana. Uvijek spremna da pomogne, nije bilo teškoća i napora koje ona nije mogla savladati tako da su joj se svi divili. Na domaku njenog rodnog Sarajeva ugasio se život ove divne drugarice borca, koja nije dočekala da na ulicama dragog grada zapjeva omiljenu pjesmu »Koso moja, borovino gusta«. U ovoj borbi poginuli su komandir čete Budimir Todorović, poznati puškomitraljezac Milorad Lukić Tenjak, rodom iz Dobrića kod Šekovića, i još dosta dobrih boraca.

Koliko su borbe za Crvene stijene bile teške i krvave najbolje govori podatak da je u tim borbama za četiri dana i noći brigada imala 30 poginulih drugova i drugarica, 46 lakše i teže ranjenih, a oko 40 boraca je nestalo, izgubilo se ili napustilo brigadu. Prema prikupljenim podacima neprijatelj je u ovim borbama također imao teške gubitke, oko 120 mrtvih i 200 ranjenih. Tek narednih dana, kada je ovom komunikacijom iz Grčke i dijela Srbije počela da se povlači ogromna kolona njemačkih jedinica, razumjelo se zašto je neprijatelj po svaku cijenu htio da ovlada ovim prostorom i posebno ovom komunikacijom.

Brigada se poslije ovih borbi prebacila na komunikaciju Rogatica — Podromanija. U popaljenim i opustošenim selima partizanskog Glasinca, sa narodom koji je listom bio i ostao vjeran našem pokretu, brigada se sredila, odmorila i donekle oporavila od teških borbi na Crvenim stijenama. Osjetivši prisustvo brigade na ovoj komunikaciji, Nijemci i ustaše odmah su prešli u svakodnevne napade kako bi po svaku cijenu brigadu odbacili sa tog kraja. Trebalo je, bez obzira na napore i žrtve, onemogućiti prolaz njemačkim snagama u povlačenju, na komunikaciji Višegrad — Rogatica — Sokolac — Sarajevo. Borbe su bile teške i svakodnevne. U prvoj polovini novembra borbe se vode sa ustašama i manjim snagama Nijemaca i njihovom motor izaći j om. Ali u drugoj polovini mjeseca nailaze velike kolone njemačkih snaga sa svim vrstama motorizacije koje se izvlače iz Grčke, Makedonije, Albanije i dijela Srbije, pa preko Višegrada idu prema Sarajevu, odakle dolinom rijeke Bosne produžuju na sjever.

Devetnaesta brigada sa ostalim snagama divizije vrši česte napade na neprijateljske kolone. Neprijatelj, u težnji da odbaci brigadu od komunikacije, istura jake i dobro naoružane pobočnice, sa kojima se vode svakodnevne borbe. Jedinice koriste svaku priliku da organizuju zasjede na cesti. Po danu su borbe sa pobočnicama neprijatelja, a po noći se prave zasjede, prekidaju kolone, pali motorizacija. Neprijatelj trpi velike gubitke, ali su i naši gubici znatni. To su vrlo teške borbe prsa u prsa za dominantne kose nad komunikacijama koje dnevno i po tri puta prelaze iz ruku u ruke. Neprijateljski garnizon iz Sokoca neprekidno sa leđa napada naše snage, a posebno 19. brigadu, koja se nalazi najneposrednije na njihovom pravcu djelovanja. O oštrini i obimu ovih borbi najbolje govore podaci iz operacijskog dnevnika 27. divizije, u kome stoji da je samo u borbama od 16. do 20. 11. 1944. naša divizija, uglavnom 19. i 20. brigada, na ovom sektoru izbacila iz stroja oko 550 neprijateljskih vojnika i starješina i uništila 30 motornih vozila. Naši gubici u tom periodu su iznosili 14 mrtvih, 34 ranjena i 5 nestalih boraca. Da se radi o vrlo ozbiljnim i značajnim snagama neprijatelja pokazuje i činjenica da su i značajne vazduhoplovne snage savezničke avijacije u toku 20. i 21. novembra vršile snažno bom-

bardovanje i mitraljiranje neprijateljskih motorizovanih kolona na prostoru Rogatice, Han-Pijeska i Rudina, a drugi dan na komunikaciji Sokolac, Crvene stijene. Sama Rogatica je, takođe, tada bila vrlo teško bombardovana. Ovo je bio prvi put slučaj da su naši borci osjetili direktnu vojnu pomoć i sadejstvo savezničkih snaga u borbi sa fašističkim jedinicama. To je izazvalo još jača i smjelija dejstva naših jedinica. 24. oktobra brigada pravi zasjedu na cesti, prekida skoro čitavu noć saobraćaj, ubija preko 50 neprijateljskih vojnika i stvara poremećaj u povlačenju neprijatelja. Slijede novi napadi neprijatelja u toku dana i sa komunikacije Rogatica — Podromanija i od Sokoca. Položaji dva puta prelaze iz ruku u ruke da bi predveče u žestokom protivnapadu brigada potisnula neprijatelja sa dominantnih visova i ponovo uspostavila kontrolu nad komunikacijama. Ponovo su neprijatelju zadati snažni udarci — ubijeno je 35, a ranjeno preko 50 neprijateljskih vojnika. Brigada je i sama taj dan imala 6 mrtvih i 10 ranjenih.

Borbe se tako nastavljaju svaki dan. 29. oktobra bataljon brigade je napravio zasjedu na cesti, zapalio 5 kamiona, ubio 40 neprijateljskih vojnika i mnogo više ranio. Ocijenivši da ne može odbaciti naše snage sa ovih komunikacija, neprijatelj čini novi napor. Jednu ojačanu diviziju upućuje od Sokoca prema Han-Pijesku i Vlasenici, dakle, u pravcu naše slobodne teritorije, kako bi i naše snage vezao za borbu protiv ove grupacije i pomjerio ih sa ovog prostora. To je uslovilo da se brigada odmah prebaci na komunikaciju Sokolac — Han-Pijesak — Vlasenica da bi se suprotstavila nadiranju jakog neprijatelja na našu teritoriju. Bataljoni su napravili zasjedu na Debeloj međi kod Han-Pijeska. Tu su dočekali i potpuno uništili jednu ojačanu četu iz Skenderbeg-divizije, skoro bez vlastitih gubitaka.

U ovom periodu, skupa sa njemačkim fašističkim snagama iz Srbije i Sandžaka se povlače i vrlo brojne četničke snage organizovane u veliki broj tzv. »korpusa«. To su bili: Avalski, Mlavski, Timočki, Deligradski, Topлički, Srpski udarni (sastavljen od tri divizije poljske pogranične straže), Javorski i Južnomoravski korpus. Ove snage su bile dosta dobro naoružane i snabdjevene municijom. Među njima je i Draža Mihailović sa svojim vojnim i političkim štabom. Tu je bilo i dosta ratnih zločinaca. Četnički izdajnici su imali namjeru da uz pomoć moćnih snaga okupatora ovladaju ovim prostorom u istočnoj Bosni i stvore svoju bazu tu na granici Srbije. Odmah po prelasku kod Višegrada počeli su snažne napade na naše jedinice, povezali se sa domaćim izdajnicima na ovom području, te uz pomoć njemačke artiljerije počeli napade na naše snage i našu slobodnu teritoriju. Borbe sa ovim četničkim jedinicama su bile vrlo oštre. Naše snage na ovom prostoru su bile dosta male, a borbe sa okupatorom i izdajnicima su se vodile svaki dan pod vrlo teškim uslovima.

Okupator svim snagama nastoji ovladati komunikacijom Han--Pijesak — Vlasenica — Zvornik i na taj teren privući što više naših snaga. Brojne četničke snage upućuje pravcem Han-Pijesak — Vlasenica — Šekovići — Paprača — Spreča u pravcu Tuzle i Majevice, a drugu četničku kolonu iz Vlasenice preko Trnova i Matijevića u pravcu Živinica, sa zadatkom da napadne na oslobođenu Tuzlu.

Njemačke snage su uspjele da se probiju prema Zvorniku, a sa njima su se kretali četnički korpusi naprijed izloženim pravcima. 16. muslimanska i 19. birčanska brigada dobijaju zadatak da oslobode Drinjaču i nastave napade na Nijemce prema Zvorniku, koji je trebalo osloboditi radi prelaska naših snaga iz Srbije i stvaranja solidne veze sa Srbijom uopšte. Naše brigade vrše zajednički napad na Drinjaču, koju brani bataljon Nijemaca sa jakim artiljerijskim naoružanjem. U borbama koje su trajale 18. i 19. XII 1944, naše jedinice oslobađaju Drinjaču, nanoseći vrlo teške gubitke Nijemcima, koji se u bjekstvu povlače prema Zvorniku. U borbama za Drinjaču, u jurišima koji su po drinjačkom polju, na iscijepane snage Nijemaca vršile naše jedinice, poginuo je kapetan Mirko Nikoletić, politički komesar Prvog bataljona brigade, neustrašivi Krajišnik. U toj borbi je teško ranjen i ubrzo umro Jozo Andrun, obavještajni oficir brigade, rodom iz Hrvatske.

Dok se vode borbe sa jakim njemačkim snagama, četničke snage prodiru u Vlasenicu a potom i u Šekoviće i nadiru prema Spreči i Tuzli. 19. i 16. brigada dobijaju zadatak da se hitno prebace prema Šekovićima i očiste ih od izdajnika. Usiljenim noćnim maršom brigade se prebacuju preko Cikota i Stolica na Šekoviće. Jutro 22. XII 1944. je osvitalo kada su se brigade pojavile u selima iznad Šekovića. Ukazao se težak prizor. U Šekovićima, u našoj »Maloj Moskvi« vidjele su se vatre na raznim stranama, i četničke kolone u pokretu prema Spreči. Pljačkali su šekovićka sela, i gonili naše ljude u selima.

Nije bilo puno zadržavanja i dogovaranja. Sve je tu bilo i poznato i jasno. Svaki rukovodilac i čete i bataljona, bez karte i vodiča, znao je šta treba da radi. Dva nepotpuna štaba brigade su brzo donijela odluku. Štabovima bataljona je izdata usmena zapovijest, slušali su je i neki komandiri četa. Kojo Bećarević Kurjak, komandir čete u 2. bataljonu 19. brigade, ispod Šekovića će pregaziti Drinjaču i sa četom ovladati pećinom iznad Šekovića na lijevoj obali rijeke Drinjače. Jedan bataljon zatvoriće pravac od Vlasenice i onemogućiti dalje kretanje četničkih kolona prema Šekovićima i Spreči. Dva bataljona vršiće opšti juriš na Šekoviće da munjevito razbiju i unište neprijatelja. Borci su poletjeli kao na krilima. Niko nikog nije sačekivao, svako je želio da bude prvi. Nalet naših jedinica je bio tako jak da je neprijatelj bio potpuno iznenađen i zbunjen. Osjećao se previše siguran i uvjeren u svoju snagu,

uvjeren da će se za koji dan naći i u Tuzli. Četnici su vjerovali da će Nijemci za sebe vezati najveći dio partizanskih snaga, a da njima ostaje da očiste partizansku teritoriju i zauzmu Tuzlu. Sve jedinice su u potpunosti izvršile dobijene zadatke i potpuno razbile i uništile ove četničke korpuse i osujetile njihove namjere. Četnička kolona od Vlasenice je potpuno razbijena i njeno dalje kretanje je bilo u drugom pravcu. Veza sa snagama u dolini Spreče i njihovo dalje snabdijevanje i pojačavanje novim jedinicama je potpuno presječeno. Komora grupe četničkih korpusa, sa velikim količinama municije, sanitetskog materijala i hrane je sva zarobljena. Sve četničke jedinice koje su se u tom momentu nalazile na prostoru dejstva naših dviju brigada bile su tako razbijene, da su i vjerne, hrabre birčanske majke i djevojke i same razoružavale demoralisane četnike. Brigade su poslije ove velike pobjede u Sekovićima dobile nove zadatke: da se sa jedinicama 38. istočnobosanske i 23. srpske divizije izvrše opšti napadi na četnike na čitavom frontu od Kladnja, Zivinica, Simin Hana i Spreče dokle su bili stigli i da ih unište i odbace sa ovog područja. Taj zadatak naše jedinice su ubrzo uspješno izvršile. Tako je okončana još jedna velika bitka sa izdajnicima naših naroda u kojoj je i 19. brigada časno izvršila svoj zadatak.

Poslije teških i skoro tromjesečnih borbi, brigada je prvih devet dana januara stacionirana oko Tuzle, gdje se pristupilo sređivanju, popuni jedinica i političkom i kulturno-zabavnom radu. Trebalo je za kratko vrijeme brigadu pripremiti za nove napore. Tih dana je formiran i novi, Četvrti bataljon, tako da je brigada postala još snažnija i spremna za nove zadatke. Ti zadaci su ubrzo i došli.

Već 9. 1. 1945. brigada vrši noćni napad na Nijemce u Vlasenici. Jedna ojačana četa je prodrla u sam grad. Napad nije uspio, ali su Nijemci pretrpjeli osjetne gubitke. Okupatori i ustaše pored jako utvrđenog Sokoca, kao isturene odbrane Sarajeva, imaju uporišta duž komunikacije prema Han-Pijesku i Vlasenici. Sve do početka marta u uslovima vrlo surove zime na popaljenim područjima od Vlasenice i Han-Pijeska do blizu Sokoca, dejstvuje brigada i napada Nijemce i ustaše, boraveći na ovom teškom i vrlo širokom prostoru. U toku ovih borbi brigada prima i velik broj novih boraca iz oslobođene Srbije, koji brzo stiču osnovna vojna znanja i postaju dobri i hrabri borci.

Početkom marta počinje pokret istočnobosanskih jedinica prema Sarajevu. Počinje teška borba oko Sokoca i duž komunikacije prema Crvenim stijenama, na otpornim tačkama spoljne odbrane Sarajeva. Borbe na Sokocu koje su trajale preko 20 dana i progutale i naše velike žrtve, bivaju okončane slamanjem cjelokupne spoljne odbrane neprijatelja i naše jedinice, među kojima i 19. brigada, oslobađaju Sarajevo 6. aprila 1945. Naša brigada je za samo prvih 15 dana borbi u martu, oko Sokoca, imala 28 poginulih, 80

ranjenih i pet smrznutih drugova. U borbama za Sarajevo poginuo je politički komesar Prvog bataljona Stevo Milovanović, koga su svi borci jako cijenili i voljeli. Brigada je samo dva dana provela u Sarajevu. Vršeno je sređivanje i popuna jedinica, jer je brigada dobila zadatak da pristupi gonjenju neprijatelja koji se povlačio dolinom rijeke Bosne i da se spriječi uništavanje gradova i industrijskih objekata. Brigada usiljenim maršom kreće 8. aprila iz Sarajeva pa preko Breze i Vareša spušta se u dolinu Krivaje da bi u noći između 11. i 12. aprila napala neprijatelja u Zavidovićima, koji se bio utvrdio na više tačaka i kome su za odbranu koristile vodene prepreke Krivaja i Bosna. U žestokim borbama koje su trajale tri dana i noći, u kojima su naši borci pokazali veliku umješnost i hrabrost, Zavidovići su oslobođeni. Jedan naš bataljon je prodro u grad i u njemu se zadržao sve do konačnog oslobođenja grada zabarikadiran u tvrdim zgradama. Jedan bataljon je forsirao nadošlu rijeku Bosnu da bi sadejstvovao u borbama sa bataljonima koji su se već drugi dan nalazili u gradu sa druge strane rijeke. U borbama za oslobođenje Zavidovića brigada je imala osjetnih gubitaka; gubici neprijatelja bili su neuporedivo veći. Tu je poginuo komandant 1. bataljona Radivoje Perišić, rodom iz Milića kraj Vlasenice. Radivoje je sa svoja tri brata pristupio našem pokretu u prvim danima ustanka. Bio je borac i vodnik u Šestoj proleterskoj brigadi i sa njom prošao u petu neprijateljsku ofanzivu, gdje se istakao izvanrednim junaštvom. Poslije kratkog odmora i sređivanja jedinica nakon napornih borbi prilikom oslobođenja Zavidovića brigada kreće dolinom rijeke Bosne progoneći neprijatelja i sa drugim našim jedinicama oslobađa grad za gradom do potpunog istjerivanja okupatora sa područja Bosne i Hercegovine.

Na širokom prostoru Ozrena, Gračanice, Lukavca, Gradačca brigada svakodnevno čisti ovaj kraj od zaostalih ustaško-četničkih bandi, koje se kreću po selima, ometaju normalizovanje prilika i života u ovom već dosta postradalom području. Ovakva njena aktivnost traje sve do 1. maja, kada se sve njene jedinice prebacuju na lijevu obalu rijeke Bosne i otpočinju sa napadima i danonoćnim borbama, sa velikom skupinom ustaša, koje su se utvrdile u Odžaku i u trouglu ušća Bosne u Savu. Ovdje se koncentrisala brojna grupacija ustaša iz raznih krajeva, koji u povlačenju sa okupatorom nisu stigli zbog prodora naših snaga kroz Slavoniju da se pridruže ostalim ustaškim snagama koje su se povlačile ka zapadu. Sakupili su se zlikovci koji su nosili na duši mnogo novih ljudi, žena i djece, koljači koji su morah odgovarati za svoja nedjela. Neprijatelj je izgradio čitav sistem odbrane na širem prostoru. Pored linija rovova i saobraćajnica, izgradio je veći broj tvrdo zidanih bunkera, a koristio je i druge objekte od tvrdog materijala. To je bila dobro organizovana neprijateljska odbrana, sa spremljenim velikim rezervama municije i solidnim pješadijskim naoružanjem.

Borbe na ovom sektoru su počele ranije nego što je 19. brigada ovdje došla. Ona je samo zamijenila jedinice koje su tu već duže vremena vodile borbe, izmorile se, a imale i ozbiljne gubitke. Od prvog dana brigada je stupila u žestoke okršaje sa neprijateljem. Neprijatelj je napadan i po danu i po noći. U prvo vrijeme neprijateljski kontranapadi su bili samo po danu. Kasnije je i on vršio noćne protivnapade. Neprijatelj se žilavo branio. Nije ga pokolebala ni kapitulacija njemačkih jedinica i svih njenih saveznika na tlu naše zemlje. Uslijedilo je i dejstvo naše mlade avijacije, koja je počela mitraljirati neprijateljske položaje. Učešće avijacije je imalo snažno vojničko i psihičko dejstvo. Napokon je pala odluka svih štabova. U čast 25. maja, prvog Titovog rođendana u slobodi, i Odžak mora biti slobodan. 24. maja u 22 sata počeo je opšti napad svih jedinica na Odžak i ostale utvrđene položaje neprijatelja. U napadu je učestvovala cijela 19. brigada. Napad je bio silovit i nezadrživ. Za nepun sat borbi neprijateljska odbrana je bila probijena, a on je izbačen iz utvrđenih položaja. Nastalo je opšte gonjenje i uništenje neprijatelja. 25. maj 1944. Odžak i šire područje oko njega dočekali su u slobodi koju su mu donijele istočnobosanske i srednjebosanske jedinice. Žestinu borbi koje je brigada vodila na ovom području, kada je već zemlja bila potpuno oslobođena, najbolje ilustruju ovi podaci: samo naša brigada u ovim skoro jednomjesečnim borbama je imala 72 poginula borca i rukovodioca i 159 ranjenih. Ona je likvidirala 420 neprijateljskih vojnika i 334 ranila. U ovim borbama izgubila je nekoliko hrabrih boraca i sposobnih starješina. Tu su poginuli Miloš Trišić, komandant bataljona iz Milića, komesar čete Smajo Memišević, rodom iz Čajniča, Miloš Delić iz sela Zeline — Spreča, komandir čete. Sve su to već bili prekaljeni, stari borci i rukovodioci, koji su do posljednjih okršaja brigade služili primjerom zbog svoje hrabrosti.

Poslije ovih borbi brigada se smjestila u Doboju i na prostoru Ozrena i Trebave nastavila da uništava ostatke ustaško-četničkih bandi koje su tu još postojale.

Ona je svim svojim snagama nastojala da doprinese stvaranju neophodnih uslova na mirni razvoj zemlje i njeno brzo oporavljanje od strahovitih ratnih razaranja, koje nam je okupator uz pomoć domaćih izdajnika ostavio. Čistila je ostatke neprijatelja, a u isto vrijeme uključivala se u sve radne i političke akcije na terenu. Nastavila je svoje svijetle tradicije najtješnje veze sa narodom i njegovim novim naporima i stremljenjima.

Brigada je rat završila sa brojnim stanjem od oko 2.000 boraca i starješina.

Prema podacima koje je štab brigade sređivao tokom juna 1945, na osnovu pisanih dokumenata i saznanja starješina, u toku svog ratnog dejstvovanja iz brigade je poginulo 345 boraca i starješina,

54 su umrla od zadobijenih rana i bolesti, a 661 njen pripadnik je lakše i teže ranjen. Brigada je uništila oko tri hiljade neprijateljskih vojnika i starješina.

Ovi podaci sami za sebe ubjedljivo govore da je 19. NOU birčanska brigada časno izvršila sve zadatke koje su joj Vrhovni komandant drug Tito i viši štabovi u toku borbi postavili.

Ona je časno i sa punim uspjehom nastavila tradicije slavnog Birčanskog partizanskog odreda. Do posljednjeg dana rata Birčaci su, zajedno sa ostalim sinovima naših naroda, neustrašivo i sa velikom hrabrošću izvršavali sve postavljene zadatke i preuzete obaveze.

Niokla ANDRIC

PROBA

U nekom prostranom šljiviku, gdje se partizanska grupa odmarala, prijavi se Nikoli Popoviću jedan stasit borac i izjavi žarku želju da postane glumac. Radi probe glasa Nikola mu reče da uzvikne koliko god može jače: gladan sam.

Njegov glas je tako snažno zaječao dubravom da su kuriri poskakali iz šljivika, dojurili i ubjeđivali ga svom svojom vještinom da ne treba zbog toga da diže toliku dreku i da se nekako strpi do večere.

HVATAJTE FRICEVE ŽIVE!

Napad na Ratkoviće

»... i da na taj način, iznenadnim napadom, udari neprijatelju s leđa. Napad mora biti brz, energičan...«

Komandant Prvog bataljona lagano savija zapovest štaba brigade, nabira čelo, a pogled mu zamišljeno bludi za plavičastim dimom cigarete. Onda pogleda u časovnik. Još koji trenutak...

Napolju studena noć bele mesečine i sablasnih senki drveća, kuća, živica. Povremeno naiđu teški, tmasti oblaci, sakriju mesec, i zavlada pomrčina.

U koloni jedva čujni šapat i komešanje pred pokret. »Najzad ponoć ...«

»Kreći!«

Opet je mesec isplovio iza oblaka i osuo padinu srebrom. A dole, pod bregom, huči reka, brza i hladna.

»Gazi! Nemamo vremena za oklevanje!« — pada opet komanda.

Selo u kome su fašisti već nije daleko. Borci za trenutak zastaju u zaklonu živica i ograda. Ubrzano disanje posle oštrog marša i, naokolo, muk ledene zimske noći.

U zbijenom čoporu belih kuća, nalik na stado, iždikljalo vitko minare. Levo od druma, kaljavog dozlaboga, groblje obraslo u korov, sparušen hladnoćom. Desno mršava, pokisla polja — tamo napred — selo.

»U strelce!« — šišti piskav šapat komande.

Stroj se zalelujao, krenuo. I, odjednom, odjeknuo je uznemiren glas s druma: »Halt!«

Fašistički stražar. On je negde iza živice, bulji u noć, s puškom nagotovs. Ali šljapkanje bezbrojnih koraka i dalje se čuje, sve bliže.

»Halt!« — dreknuo je opet Fric.

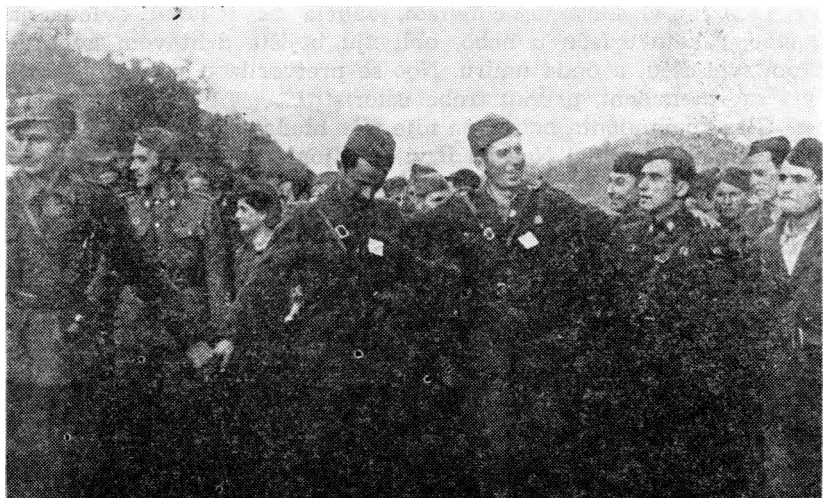

Cvijetin Mijatović, Pero Kosorić, Vlado Popović, Ratko Perić, Stevo Popović, Svetolik Gospić i drugi u Siminom Hanu prilikom proslave godišnjice formiranja 17. majevičke brigade, oktobra 1944.

Glas mu je za čitavu notu viši. Zebnja ga steže hladnim kleštima. Koraci se i dalje čuju.

Prasak puščanog hica prolama muk noći. Uzbuna! Fric je opalio metak, naglo se okreće, beži. Ali dockan. Iz mraka iskrsavaju senke, zastaju za trenutak, a onda se zaori komanda:

»Juriš, drugovi! Zalomi udesno!«

»Dajte tog trbonju živog!« — čuje se hladan, pribran glas komandanta bataljona. On je tu, u prvoj liniji, upire prstom u debelog stražara koji beži, sopće, gubeći dah i tetura se.

Dok se oko Frica stvara gužva, u kojoj on potpuno nestaje, ostali borci uleću u selo. Među fašistima neopisiva panika. Otkud odjednom ti crveni đavoli u selu? Zar se njihovi položaji ne nalaze na suprotnoj strani sela? Zar tamo, na cesti od Brčkog, ne bdije šest tenkova?

Jedan prozor se s treskom otvara. Raspasan Fric, sav bunovan, pada upravo pred nekolicinu boraca čete koja nastupa ulicom, duž trošnih zidova kuća i surih, naherenih kapidžika. On je ipak poneo pušku u svom vratolomnom skoku. Pokušava da se brani. Jedan snažan udarac kundaka pogađa ga u potiljak.

Ali sa drugog kraja sela već štekće puškomitraljez u noć. Prozorska okna prskaju. Fricevi isturaju mitraljeze na prozore. I besomučno, ne gledajući ništa pred sobom, rasipaju čitave rafale po ulicama, preko krovova, sa kojih pršte polupani crepovi.

Ciče rojevi smrtonosne tanadi, zaurla tu i tamo detonacija bombe, rakete uzleću u nebo, oblivaju bojište drhtavom avetinjskom svetlošću, a onda umiru. Noć se pretvorila u pakao, ali Fricevi su iznenađeni, priliku treba iskoristiti.

Glas komandanta bataljona nije više hladan, zvoni uzbuđenjem:

»Napred, drugovi Napred Prvi bataljon! Žive ih hvatajte!«

I bujica streljačkog stroja razliva se u neodoljivom naletu kroz selo. Borci razvaljuju kapije, uleću u dvorište.

»Mališan«

»Zvao me je uvek Mališanom, kaže dečak plavih, veselih očiju. »Svi su me tako zvali, ali on, drug Ferdo, čisto mi je tepao: Mališane ...«

Glas u dečaka zadrhtao je, a pogled, koji je dotle gledao negde neodređeno, zamaglio mu se.

Dečak priča. To je njegov veliki doživljaj. Tu skoro došao je iz Srema, tek mu je šesnaest godina, ali je čvrsto odlučio da se tuče s fašistima. Te noći, u junačkoj borbi s Fricevima, koji su iznenađeni na spavanju u selu Ratkoviću, na putu za Brčko, on se borio rame uz rame uz svoga komesara čete, hrabrog druga Ferda, najboljeg komesara, uverava nas on.

»A borili smo se — ne znaš kako!« — nastavlja Mališan, a oko mu se sjakti čudnom unutrašnjom radošću. Priseća se, i priča .. .

Meci su fijukali na sve strane, groktao je teški mitraljez s nekog ćuvika, tresak bombi slivao se s tom muzikom u jezivu simfoniju. U mraku, u neodoljivom jurišu koji je poneo i opio sve borce. Mališan i komesar Ferdo našli su se zajedno.

— Za mnom, drugovi, za mnom, Mališane!« -— doviknuo je Dalmatinac vedro i pojurio za jedan ugao kuće, da uhvati položaj prema »mejtefu«, školi u kojoj su bili smešteni fašisti. Fricevi su izneli sve automatsko oružje na prozore i ogorčeno branili prilaz zgradi.

Komesar je za trenutak izvirio i — jedan rafal, šišteći zlokobno, umalo ga nije dohvatio.

»Ovde je čvrsto Mališane, preselićemo se« — kaže on. Njih dvojica prave velik zaobilazni krug, hvatajući zaklon. Mališan jedva pristiže dugonogog Dalmatinca. A borba u selu i dalje besni nesmanjenom žestinom. Tu i tamo mesec isplovi iza oblaka.

Odjednom zastaju. Ferdo odlučno hvata dečaka za ruku. Sasvim jasno se čuje kotrljanje bombe koja je pala na nekoliko koraka od njih.

— »Lezi!«

Strahovit prasak. I opet tišina. A njih dvojica provlače se dalje. Ali onda besno zaštekće puškomitraljez s jednog prozora, pa iza

Ismet Mujezinović: Sesta ofanziva u jednom selu ispod Konjuha

ugla jedne kuće, s druge strane. Oni izmiču i dalje. No, Fricevi su ih primetili. Jedan izviruje, ali Ferdo ga uze na nišan, i Fric kao klada. Vatra je sve bešnja.

U tom paklu se razdvajaju. Mališan udara preko nekog voćnjaka, hvata živicu, i odjednom zastaju iznenađeno. Ispred njega leži čovek. Fric! Okrenut leđima, leži uz mitraljez i bulji u noć. Dođavola, pa on je stigao na suprotni kraj sela, kod drugih neprijateljskih položaja, kraj ceste.

Fric se trza:

— »Halt! Ver da?«

Blajb rung, kamerad! — Mališan zna nekoliko nemačkih reči, no ipak se oprezno odmiče. Na dvadesetak koraka dalje susreće nekoliko nemih senki što puze. Drugovi!

— »Ja sam Mališan. A tamo su fašisti, bunkeri, mitraljezi«, — govori zadihano.

Pristigla petorka otvara vatru. Zaprepašćeni fašisti, dobivši vatru u leđa, napuštaju položaj, beže u noć. Noge se spotiču o lešine...

Poslednji podvig Ferdov

Komesar Ferdo zastaje iza jednog ugla, da predahne. Dlanom otire oznojeno čelo. Dođavola, ova iznenadna tišina naokolo nije prijatna. Šta to treba da znači? Drugovi još nisu stigli ovamo, on je sam, odvojen od ostalih.

Odjednom, u tami primećuje senku. Hitro, kao mačka, komesar Ferdo prikrade se iza leđa Fricu. Nečujan skok, čelični prsti stežu Frica oko vrata. Ali Ferdu je ispala puška. A Fric je jak kao vo, otima se mahnito. Gušanje i krkljanje nastavlja se nekoliko beskrajnih trenutaka. Fric se oteo, beži u jednu kapiju. No, Ferdo mu je za petama, ulazeći u dvorište, stiže vojnika i opet mu skače na leđa.

Odjednom iz kuće izleću dva fašista, priskaču u pomoć onome pod Ferdom. Pritešnjen na zemlju, Ferdo gubi dah. S poslednjim naporom snage on se pridiže... jedini izlaz... »Nek se zna kako je poginuo politički komesar Ferdo Stanojević!«

Kao da se nebo uz gromovit tresak sručilo na njega, u ogromnoj beloj svetlosti...

Tri Frica su ostala zajedno s njim u pustom dvorištu, u ledenoj mesečini — mrtvi..,

Poslednji pozdrav

Tišina je pala na selo. U Ratkovićima više nema fašista. Po kućama borce susreću još pomalo prestrašeni pogledi stanovnika. Deca su se pritajila, usne sedobradih staraca još dršću. Gledaju

zbunjeno pobednike, a onda se otkravljuju, na licima im se polako rascvetava osmeh.

Napolju praskozorje. I huk reke. Nekoliko drugova s položaja osmatra okolinu. Odjednom, neko šuškanje i jedna nemačka kapa.

— »Ko je?« — vikne plećati Ličanin, nekadašnji obalac. Usplahiren bat čizme po kamenju što se roni. Nekoliko kuršuma zafijukne u tom pravcu.

»To mu je za srećna puta. Nek se seća kad se tukao s Petom vojvođanskom!« — dovikuje obalac.

Jedan jauk. »Pozdrav« je stigao zalutaloga Frica, koji nije znao da u Ratkovićima više ne gazduju fašisti.

Predrag POPOVIČ

(»Naša Borba« — br. 23 od 15. marta 1944)

TA IZVOLITE

Za vrijeme pripreme napada na Lukavac, u ljeto 1944, partizani su se neopaženo dovukli do jednog ustaškog bunkera, pred kojim se baš smjenjivala straža.

— Nemoj slučajno da pušiš — reče razvodnik straže novopostavljenom stražaru — jer mogu da naiđu partizani, i ti si onda prvi gotov.

— Kakvi partizani? Ko zna gdje su oni sada, nego daj mi vatre da zapalim.

Razvodnik mu ne dade, a on se naljuti i povika:

— Dajder mi vatre!

— Ta izvolite! — ču se iza mraka glas Ivana Karage, komesara jedne vojvođanske čete. I desetina automatskih oružja usluži ustašu vatrom.

OZRENSKI ODRED U DRUGOM NAPADU NA TUZLU

Poslije višednevnih borbi i napornih marševa po Ozrenu i planini Konjuh u toku šeste neprijateljske ofanzive Ozrenski partizanski odred je radi odmora zastao u zaseoku Kneževići u Birču. Trebalo je borce malo odmoriti, nahraniti i time ojačati, oružje i municiju za nove borbe pripremiti. Toplo i ugodno su borce odreda dočekali stanovnici Birča. Djevojke su im oprale i okrpile rublje, rane previle, narod je iznosio sve što je imao za jelo. Boravak odreda u ovom kraju trajao je do 14. januara 1944. godine.

Petnaestog januara odred je prešao u selo Bašigovac i tu sačekao nove zadatke, dok su u široj okolini bile razmještene ostale naše jedinice, koje su se pripremale za napad za Tuzlu. Drugog dana je održano savjetovanje svih komandanata i komesara ovih jedinica. Vrativši se sa savjetovanja, komandant odreda Ignjat Radojčić i komesar Simo Lukić saopštili su štabovima bataljona zadatke koji su u vezi sa oslobođenjem Tuzle bili postavljeni pred naš Ozrenski odred. Pravac našeg borbenog kretanja trebalo je da ide: Zivinice — selo Pasci — Kreka. Desno od nas se nalazila 6. istočnobosanska, 16. muslimanska i 19. birčanska brigada, a lijevo u Kreki je bio Tuzlanski partizanski odred. Napad na neprijateljske položaje oko grada trebalo je da počne tačno u 20 sati.

Zivinice su bile napuštene od neprijatelja. Nije bilo nigdje žive duše na ulici, mada smo prolazili u prvi sumrak. Tako je bilo i u selu Par, Dubravama i Pascima. Oko sela Gornje Dubrave i Vukovije, na pravcu kretanja 16. muslimanske brigade, čula se jača pucnjava. Nakon kraćeg zadržavanja u Pascima odred se preko Ravne trešnje neopaženo spustio u naselje Kužići. Prije ulaska u stambenu koloniju rudnika Kreka trebalo je likvidirati bunker na brdu iznad Kužića. Taj zadatak je brzo i vješto obavio vodnik Mujaga Mašić sa desetak boraca. Zarobio je sanduk municije i nešto oružja. Ovim je bio otvoren naš put za dalje napredovanje. Zauzet

je i sav prostor do rijeke Jale, a sa borcima 6. brigade i električna centrala u Kreki. Ali veza sa Tuzlanskim partizanskim odredom nije bila uspostavljena. Na prostoru oko Soline, gdje je trebalo da on bude, nalazio se neprijatelj. Dalje se nije moglo, tako da smo tu i sami sačekali.

Očekujući protivnapad neprijatelja, mi smo se 17. januara ujutro povukli na brdo iznad rudničke kolonije. To je učinila i 6. brigada, postavivši se desno od nas na Crvene njive. Cijelu noć nije se čula nigdje neposredno oko grada pucnjava, izuzev na pravcu napada 6. brigade i našeg odreda. Pucalo je doduše negdje oko sela Vukovija i iznad naselja Moluhe, kuda je trebalo da nastupa Tuzlanski partizanski odred, ali veza sa tim jedinicama nije uspostavljena. U toku dana neprijatelj je nekoliko puta vršio protivnapade na naše položaje, dolazio sa dva tenka do pod samo brdo, ali je svaki put bio odbijen. Pošto je osjetio da od ovakvih njegovih napada nema koristi, počeo je bornim kolima odlaziti do Bukinja i odatle nas gađati iz topova. Pa ipak, najviše gubitaka su nam nanijeli topovi sa Gradine. Među prvima su ranjeni: Mitar Maksimović i Mujaga Mašić.

U prvi sumrak 17. januara prelazili smo preko mosta na rijeci Jali u Kreki i uz njenu desnu obalu dolazili do Zapadnog vojnog logora. Zbog toga je most preko cijele noći sa uzvišica iznad grada sa kratkim prekidima tukao mitraljez, tako da smo most morali jedan po jedan pretrčavati, kako bismo izbjegli nepotrebne gubitke. Lijevo od naše kolone, na raskršću za Paša bunar, bio je ukopan i obložen napunjenim vrećama neprijateljski tenk. Na samom brdu u rovovima se nalazila neprijateljska pješadija. Pjevali su: »Nebojmo se, majko, partizana dok je nama naših Dervenčana«. Desno, kod željezničke stanice Kreka, takođe se nalazio ukopan tenk. Bio je oštar mraz, a borci su morali ležati na zemlji, dalje se nije moglo, jer veza sa ostalim našim jedinicama nije bila uspostavljena.

Pošto ni drugu noć nismo uspjeli da prodremo u grad, ujutro smo se povlačili na brdo iznad rudničke stambene kolonije. Međutim, ni tu nam neprijatelj nije dao mira, tako da smo čitav dan morali da odbijamo njegove napade. Doduše, sada se opkoljeni garnizon morao braniti i od ostalih naših jedinica, tako da nas je drugog dana, a i kasnije, tukla samo neprijateljska artiljerija.

Neprijatelj je treći i četvrti dan izuzetno dobro organizovao svoju odbranu, tako da se naprijed nije moglo. To se vidi i iz sljedećih podataka: Kada bi ma koja njegova utvrđena tačka pod našim pritiskom došla u pitanje, on bi na pravac iskrsle opasnosti izbacio crvenu raketu. Tog momenta sva njegova teška oružja usmjerila bi vatru na taj prostor, zbog čega smo imali velike gubitke. Međutim, taktika neprijatelja je brzo uočena, pa su naše jedinice išle naprijed, ili su se jednostavno nakon završene akcije povlačile sa tog prostora.

Dvadesetog januara, poslije dnevnih čarki i neprijateljske topovske paljbe, došlo je naređenje da se neopaženo povučemo u pravcu sela Dubrave. Tek u štabu odreda smo saznali zašto je došlo do povlačenja. Rečeno nam je da se jače neprijateljske snage kreću iz pravca Zvomika prema Tuzli i Živinicama, te da postoji mogućnost da nam zađu iza leđa. Tražili smo da se prebacimo na lijevu obalu rijeke Spreče, ali nam je odgovoreno da moramo ostati u Dubravama, da štab 2. bataljona smjestimo na sjevernom dijelu sela i da se obezbijedimo sa te strane. Komesar toga bataljona Diko Jakšić ležao je nedaleko od mene, ali nije spavao, ćutao je i razmišljao. Onda je počeo pričati. Rekao je da u ruksaku ima malo brašna, da će u Šekovićima napraviti pogaču, naći sira, i da će se bar dobro najesti. Stekao sam utisak da je htio skrenuti naše misli na drugu stranu.

Dvadeset prvog januara ujutro sve naše jedinice krenule su prema selu Jeginovom Lugu. Nakon sat-dva pošli smo i mi seoskim putem prema selu Vukovije. Idući u koloni palo nam je u oči da se velik broj starijih muškaraca, žena i djece kreće u suprotnom pravcu. Pitali smo ih kuda i zašto idu. Čutali su, niko nije htio ništa da kaže, iako se dobro vidjelo da od nekoga bježe. Išli smo bez uobičajenog obezbeđenja ispred kolone, znali smo da se ispred nas nalaze naše brigade. Šalili smo se između sebe nastojeći unijeti što više raspoloženja među borce. Naročito je bio veseo komesar odreda Simo Lukić, šalio se sa svakim od reda. Uz pratnju nekolicine boraca neko je u koloni tiho zapjevao omiljenu pjesmu Ozrenaca:

»Od *Ozrena do Rusije,*
sve busija do busije,
Pošo Hitler na Rusiju,
nagazio na busiju ...«

Pjesmu je prihvatio sve veći broj boraca. Odjednom je na ulazu u selo Vukovije zapucao neprijateljski mitraljez na našu kolonu. Ranjen je jedan borac. Nastojali smo utvrditi o kakvom se neprijatelju radi i gdje se nalazi.

Malo dalje od nas, oko sela Jeginov Lug, čula se žestoka mitraljeska i puščana paljba. Istovremeno počela su našu kolonu tući dva bacača i više mitraljeza, što nas je prisililo da se razvijemo u strijelce i oprezno krenemo dalje. Cijeli odred je bio u sprečkoj ravnici. Preglednost terena su zaklanjale živice između njiva, nije se moglo vidjeti ništa, a meci su nemilosrdno tukli. Desno je bila rijeka Spreca, lijevo na brdima 6. brigada, naprijed se vodila žestoka bitka, pozadi su napadali zelenokadrovci kao hijene. Odred se polako i vrlo oprezno kretao naprijed, neprijateljska paljba nije prestajala, bila je sve jača i ubitačnija. 6. brigada se vrlo vješto u obliku strijele probijala vrhovima brda iznad sela Čaklovići. Istu-

rila je desnu pobočnicu, i na taj način štitila glavninu svoje kolone i naše lijevo krilo.

S brda je neko viknuo: »Ozrenci jurišajte, neprijatelj bježi«. Poslušali smo te povike, ali smo se uskoro našli tako reći oči u oči sa Nijemcima. Nastao je pravi krkljanac. Pucalo se iz svih oružja, bacane su bombe, vrilo je kao u kotlu. Tog momenta o ma kakvom manevru i izvlačenju nije moglo biti govora, trebalo je po svaku cijenu izdržati prve udare.

Ležao sam malo dalje od političkog komesara Dike. On je pazio na lijevu, a ja na desnu stranu streljačkog stroja, gađali smo i pucali. Odjednom se Diko podigao na koljena a zatim stropoštao po meni. Bio je pogođen u srce. Lijevo i desno bilo je još mrtvih i ranjenih. Obaviješteni smo da je neprijatelj zaobišao naš desni bok i da se to nikako ne smije dogoditi na lijevom boku prema 6. brigadi. Do mene je dopuzao vodnik Spasoje Janjić, nosio je tako reći crijeva u rukama i pitao kuda će. Poslao sam ga na lijevo krilo iako sam vidio da od njega nema ništa. Kratko vrijeme iza toga došao je komesar odreda Simo Lukić, ranjen u dlan. Naredio mi je da se odmah izvlačimo iz ovog uzavrelog kotla, te da se probijamo prema 6. brigadi i da o tome obavijestimo naš 1. bataljon. Simo je zatim puzeći krenuo na lijevo krilo mog bataljona u namjeri da sprovede ovu odluku. Nakon pređenih 40—50 metara bio je pogođen u vrat i na mjestu ostao mrtav.

Naše povlačenje smo u granicama mogućnosti prikrivali. Na prvom brežuljku bili smo dočekani brzom paljbom neprijateljskih mitraljeza. Po vrhu brda nalazila se živica. Ko je bio vješt da je preskoči mogao se spasti. Na živici je ostalo da visi više pokošenih boraca. Pa ipak, povlačenje je uz prilične žrtve izvršeno i uspostavljen kontakt sa 6. brigadom. Na poprištu borbe ostali su svi poginuli drugovi. Prilikom prelaska ceste iznad sela Požamica došlo je do manjih čarki sa četnicima, nakon čega je odred sa 6. brigadom stigao u selo Potraš na Majevici. Iduća noć između 21. i 22. januara iskorištena je za previjanje ranjenika, sređivanje četa; privremeno su postavljeni, umjesto poginulih i ranjenih, novi desetari, vodnici i komandiri četa, jer samo u poslednjoj borbi poginulo je i ranjeno oko 40 — boraca i rukovodilaca. Već sutradan odred je sa 6 brigadom krenuo za selo Trnovu na svoj posljednji put kao samostalna jedinica. Tamo je trebalo da ostavi ranjene i bolesne, dok su se njegovi preostali borci do kraja NOB-a borili u sastavu: ti. istočnobosanske, 15. i 17. majevičke i 18. hrvatske brigade, kao i u Kladanjskom i Tuzlanskom partizanskom odredu.

TRIDESET OSMA NOU DIVIZIJA

Trideset osma divizija formirana je prema odluci Vrhovnog štaba 6. marta 1944. u selu Brđani kod Trnove (Bijeljina). U njen sastav ušle su: 17. majevička i 18. hrvatska brigada, kao i partizanski odredi — Majevički, Posavsko-trebavski i Tuzlanski. Od aprila do potkraj avgusta u sastavu divizije bio je i Mačvanski odred. Prilikom konačnog oslobođenja Tuzle formirana je 21. truzlanska brigada (19. 9. 1944), koja je takođe ušla u sastav 38. divizije, a potkraj rata (10. 3. 1945) formirana je i Artiljerijska brigada.

Brojno stanje divizije bilo je u početku oko 3.000 boraca, docnije se stalno povećavalo, da bi potkraj rata iznosilo preko 10 hiljada ljudi. Naoružanje se takođe neprekidno povećavalo, naročito u ljeto 1944, kada su nas saveznici počeli obilato pomagati.

Prvobitni sastav štaba 38. divizije: komandant potpukovnik Miloš Zekić, politički komesar potpukovnik Vlado Rolović, zamjenik komandanta major Ratko Perić, načelnik štaba major Husein Krupić, obavještajni oficir major Akif Bešlić, intendant kapetan Šerif Buljubašić i referent saniteta kapetan doktor Đorđe Dragić. Krajem septembra za komandanta je postavljen Franjo Herljević, dotadašnji komandant 18. hrvatske brigade. Do kraja rata bilo je još i drugih kadrovskih promjena u diviziji.

Raspored divizije nakon formiranja bio je: 17. majevička brigada sa Majevičkim odredom od Trnove do Srebrenika; 18. hrvatska brigada sa Posavsko-trebavskim odredom na širem prostoru Posavine (okolina Gradačca, Šamca i Modriča); Tuzlanski odred kod Srebrenika.

U toku marta brigade sa odredima su se sređivale, vršile popunu i čistile teritoriju od četničkih i ustaških bandi.

Krajem marta Nijemci su iz rejona Vinkovaca prebacili u sjeveroistočnu Bosnu svoju 13. SS »Handžar«-diviziju. Borbe sa njom

otpočele su odmah po njenom prelasku Save u rejonu Rače i Bije-
ljine. 13. SS divizija je postepeno proširivala svoja dejstva sve du-
blje u istočnu Bosnu, obrazujući pri tom jaka uporišta u Brčkom,
Bijeljini, Tuzli i drugim mjestima. Oslanjala se na brojne ustaške
i četničke snage, a povremeno je bila potpomagana i od dijelova 7.
SS »Princ Eugen«-divizije.

Premda naše jedinice u istočnoj Bosni nisu bile slabe — 3. bo-
sanski korpus sa tri divizije (17, 27. i 38.)[1]) i dvije vojvođanske di-
vizije (16. i 36.), ipak je neprijatelj bio višestruko nadmoćniji. Samo
13. SS divizija brojala je preko 20 hiljada vojnika, uključujući i nje-
ne dopunske centre.

Otpočinje period dugotrajne iscrpljujuće borbe s ovom krvo-
ločnom njemačkom divizijom, čiji je borački sastav bio pretežno
sastavljen od domaćih izdajnika, obučenih i školovanih u njema-
čkim kasarnama. U tim borbama, koje su trajale skoro čitavo pro-
ljeće i ljeto 1944, a koje su nazvane sedmom neprijateljskom ofan-
zivom u istočnoj Bosni, 38. divizija će u sastavu 3. korpusa imati
značajnog udjela i zapaženih uspjeha.

Tok operacija protiv 13. SS divizije odvijao se ovako:

Prve značajnije borbe vođene su sredinom aprila 1944, kada
su naše jedinice nastojale da zadrže prostor Majevice, ali su pod
pritiskom nadmoćnijeg neprijatelja bile prisiljene da se povuku
u Birač. Tom prilikom je 17. majevička brigada uspjela da prihvati
i spasi oko 250 ranjenika Tmovske bolnice. Za ovaj izvanredan pod-
vig Vrhovni komandant je pohvalio štab 38. divizije i štab 17. maje-
vičke brigade. Ali u tim borbama 18. hrvatska brigada sa Posavsko-
-trebavskim odredom bila je prisiljena da se odvoji od svoje 38. di-
vizije, pa se prebacila u centralnu Bosnu i skoro čitavo ljeto (do
avgusta) bila u sastavu 11. krajiške divizije.

Krajem aprila i u prvoj polovini maja borbe su vođene na pro-
storu Birča (Šekovići — Cikote — Vlasenica) i neprijatelju su na-
nijeti značajni gubici, naročito na brdu Bačkovac — Stolica i u do-
lini rijeke Drinjače.

Sredinom maja 38. divizija, sa 17. brigadom i 16 vojvođanskom
divizijom, ponovo se prebacuje na Majevicu radi pružanja pomoći
36. vojvođanskoj diviziji, ali su sve tri divizije, nakon žestokih bo-
jeva, bile prisiljene da se povuku nazad prema Birču i planini
Konj uh.

U junu je izvršen snažan protivnapad naših snaga, koje su se
prebacile iz Birča na Majevicu. U ovoj ofanzivi učestvovale su tri
naše divizije (16, 36. i 38.), koje su se kretale u tri kolone. 38. di-
vizija je napadala pravcem Jelica — Priboj i u saradnji sa 16. voj-
vođanskom divizijom, koja je razvijala svoja dejstva ka Loparama,

*) Jedanaesta krajiška divizija takođe se nalazila u sastavu 3. kor-
pusa, ali je bila odvojena — u centralnoj Bosni.

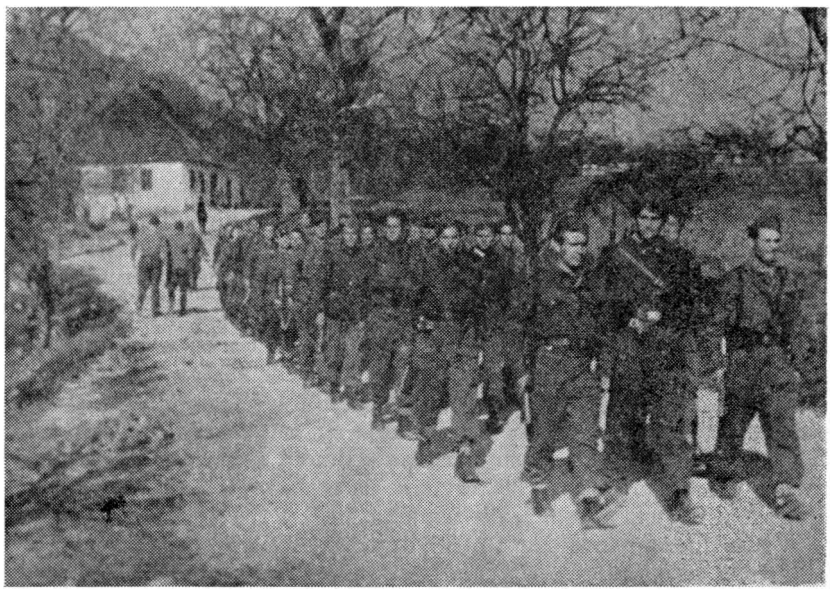

Jedna četa 17. majevičke brigade u Vlasenici, 1944. god.

do nogu potukla jedan puk 13. SS divizije, kojom prilikom su zaplijenjene znatne količine oružja i drugog ratnog materijala, pored ostalog i četiri haubice koje su pri povlačenju uništene.

Nakon ovih uspješnih ofanzivnih dejstava divizije su se ponovo povratile u Birač. 38. divizija se rasporedila kod Milića, gdje se jedno vrijeme sređivala, a potom u sadejstvu sa 27. divizijom vodila borbe kod Bratunca i Srebrenice protiv jake ustaške grupe i dijelova 13. SS divizije. To je bilo u julu, a u prvoj polovini avgusta borbe su vođene oko Kladnja, Vlasenice i na Milan planini. U to vrijeme formiran je 12. vojvođanski korpus, u čiji sastav su išle 16. i 36. divizija, koji je ubrzo krenuo preko Romanije i dalje ka Drini radi prebacivanja u Srbiju.

U istočnoj Bosni ostale su jedinice 3. korpusa bez 17. divizije, koja se još ranije, prebacila na teritoriju 2. crnogorskog korpusa radi odlaska u Srbiju. Oslabljene snage 3. korpusa (27. i 38. divizija) vodile su u prvoj polovini avgusta teške borbe, ponajviše oko Šekovića, gdje je neprijatelj izvršio upad jakim snagama i počinio teške zločine: oko dvije hiljade stanovnika, većinom žena, djece i staraca, poubijao je na najzvjerskiji način, a skoro sva sela popalio.

Ubrzo je iz centralne Bosne pristigla 11. krajiška divizija, čiji je krajnji cilj bio prebacivanje u Srbiju. Sa ovom divizijom došla je i 18. hrvatska brigada, koja se priključila svojoj matičnoj 38. diviziji. Sada je 3. korpus bio ojačan i odmah je poduzeo ofanzivne

akcije protiv krvoločne 13. SS divizije. Najprije je protjerao njene dijelove iz Šekovića, zatim je prenio težište dejstava na prostor Srebrenik — Srnice — Gradačac. Razvile su se višednevne borbe, u kojima je neprijatelj trpio iz dana u dan sve teže gubitke. Jedno-vremeno je organizovan napad na Tuzlu i 17. septembra jedinice 27. divizije definitivno su oslobodile ovaj grad.

Trinaesta SS divizija pod snažnim udarcima naših snaga sve se više povlači ka Brčkom i Bijeljini. U oktobru doživljava rasulo kada njene jedinice počinju masovno da se predaju, a demoralisani ostaci se prebacuju preko Save ka Vinkovcima, odakle su se u martu pokrenuli na svoj zločinački pohod po istočnoj Bosni.

Pred zimu 1944. situacija u istočnoj Bosni je izvanredno povoljna. Naše jedinice su svuda u ofanzivi.

Trideset osma divizija vodi uspješne borbe u dolini Drine protiv njemačkih kolona koje pokušavaju da se probiju preko Bijeljine ka sremskom frontu. Krajem decembra, zajedno sa jedinicama 27. divizije, razbija pred Tuzlom jaku četničku grupaciju Draže Mihailovića i nanosi joj teške gubitke.

U januaru i februaru 1945. divizija učestvuje, u sklopu operacija naše 2. armije, u borbama protiv njemačkih kolona koje uporno prodiru dolinom Drine ka sremskom frontu. Posebno se ističe kod Snagova i Zvornika, gdje nanosi teške gubitke dijelovima 22. njemačke divizije.

U martu vodi borbe na Romaniji i kod Sokoca. To su bile prethodne borbe za oslobođenje Sarajeva, a 5. aprila uveče njene brigade među prvima prodiru u Sarajevo i učestvuju u oslobođenju ovog grada.

Nakon oslobođenja Sarajeva i protjerivanja okupatorskih snaga prema sjeveru, snage 3. korpusa su težište svoje akcije orijentisale protiv zaostalih četničkih i ustaških grupa u istočnoj Bosni. 38. divizija dobila je zadatak da, zajedno sa jedinicama KNOJ-a i još nekim našim snagama, uništi zaostalu grupaciju četnika Draže Mihailovića, kojih je bilo oko 10 hiljada.

U cilju izvršenja tog zadatka divizija sredinom aprila otpočinje akciju protiv ove četničke grupe. Najprije vodi borbe kod Fojnice i Travnika, a zatim na liniji Ivan-sedlo — Tarčin. Sredinom maja sa potpunim uspjehom završava akciju na prostoru Kalinovik, Miljevina, Vrbnica, Zelengora. Četnička grupacija Draže Mihailovića do nogu je potučena, a najveći dio zarobljen.

Time je 38. divizija završila svoj borbeni put.

Miloš *ZEKlC*

I

Mi smo djeca Majevice,
ravne, plodne Semberije,
naše ravne Posavine,
mile majke Jugoslavije.
Napred, napred, drugovi,
dole naši dušmani,
smrvili smo sve četnike Mihajlovića,
Nedićeve razbojnike i ustaše Pavelića.
Stupa naša diviznija 38-ma,
i slobodu nosi rodu čela ponosna.

II

Mi sinovi lijepe Bosne,
udarnici 38-me,
Kroz napore, krv i rane,
donosimo sretne dane.
Napred, napred, drugovi,
dole naši dušmani,
Kad udare sve brigade i Majevička,
tutnji zemlja, drug do druga,
puca puška osvetnička,
Stupa naša divizija 38-ma
i slobodu nosi rodu čela ptmosna.

III

Neka Drina priča rodu,
Kak' partizan borbu vodi,
Kako naša divizija
hrabro ide ka slobodi.
Napred, napred, drugovi,
dole naši dušmani,
Smrvili smo sve četnike Mihajlovića,
Nedićeve razbojnike i ustaše Pavelića.
Stupa naša diviznija 38-ma,
i slobodu nosi rodu čela ponosna.

Talat MASOVIČ

NAŠE POBJEDE U BORBI ZA ISTOČNU BOSNU

1. Oslobodilački pokret u istočnoj Bosni uzeo je silan zamah i poprimio oblik opšteg narodnog ustanka, u kojem danas sve jače uzimaju učešće muslimanske i hrvatske mase. Oslobodilačka borba izvojevala je odlučujuće pobjede u ostvarenju bratstva među narodima, čija se odanost i spremnost za borbu sve vidnije ispoljava u svim oblicima pomoći narodnooslobodilačkom pokretu i u neposrednom učešću u oružanoj borbi protiv okupatora i narodnih izdajnika. Najsvjetlije žrtve naše borbe uzidane su u temelje ove velike tekovine, koja ima ogroman značaj za pravilan razvoj i jačanje demokratskih snaga ne samo u istočnoj Bosni već i u cijeloj Bosni i Hercegovini.

Od samog početka oslobodilačke borbe istočna Bosna je bila poprište oštrih bojeva protiv okupatora i ustaša, koji su svim silama nastojali da do krajnosti zaoštre i razviju šovinističke strasti i bijes i da bratoubilačkim ratom sputaju i vežu narodnooslobodilački pokret. Velikosrpski šovinisti, u težnji da održe u ropstvu Bosnu i Hercegovinu, činili su sve da osiguraju i ojačaju svoj položaj u istočnoj Bosni, nemilosrdno uništavajući one narodne snage koje su predstavljale opasnost za njihovu vladavinu. Od prvih masovnih pokolja od zvjerstava Francetićevih legionarsko-ustaških formacija ispoljila se sva okrutnost velikosrpskog fašističkog bjesnila.

Narodni ustanak, u prvim danima širok i jak po zamahu i razmjerama, snažno se suprotstavio njemačko-ustaškim planovima. Slavne borbe i pobjede na Romaniji, Ozrenu, Majevici ući će u istoriju naše oslobodilačke borbe kao najvidniji primjeri snage i heroizma narodnih masa koje su se digle na oružje.

Težak udarac daljem razvoju i jačanju oslobodilačkih i demokratskih snaga u istočnoj Bosni zadala je izdaja velikosrpske klike, koja je iz svoje ranije političke prakse dobro znala šta u njenim hegemonističkim planovima predstavlja istočna Bosna. Oslanjajući se na pronosioce i oslonce njene politike iz vremena bivše Jugoslavije, ona je privremeno iskoristila političku i kulturnu zaostalost srpskog naroda u pojedinim krajevima, ubijajući kod njega vjeru u mo-

gućnost i uspješnost borbe protiv okupatora stvaranjem iluzije o tome da će politika primirja i sporazuma sa okupatorom spasiti narod. Oštricu borbe i ljutu mržnju prema Nijemcima i ustašama četničke vojvode i oficiri zatupljivali su i ublažavali parolama o prisajedinjenju istočne Bosne Srbiji, koja je sa svojom kvislinškom upravom poslužila Nijemcima i četnicima kao sredstvo da u srpskim masama stvore uvjerenje da su ustaše jedini krivci stradanja i da će te opasnosti nestati prisajedinjenjem istočne Bosne Srbiji. Tržište vojne i političke djelatnosti četničkih vođa bila je uporna borba protiv oslobodilačkog pokreta, čije su snage i pozicije upravo na ovom terenu predstavljale najveću smetnju za vaskrs i uspostavu monarhističke vladavine. Pravilno ocjenjujući da snaga i zamah oslobodilačkog pokreta leže u ostvarivanju bratstva i jedinstva svih naroda u borbi, vođe i oficiri Draže Mihailovića razbuktali su ranije iskre šovinizma koje su tinjale kao nasljeđe politike svih režima u požar koji je zbrisao sa lica zemlje mnoga muslimanska i hrvatska sela. Najstrašnije i najpotresnije stranice istorije ovoga rata biće ispunjene zvjerstvima četničkih bandi koji su vodili i inspirisali predstavnici izbjegličke vlade i dvora. Te mračne sile stare Jugoslavije, vaskrsle i pomognute u toku ustanka od strane njemačko-italijanskih osvajača, iskaljivale su svoj bijes protiv žarišta otpora i borbe srpskog naroda i opozicioni duh protiv nasilničke vladavine ranije odnjegovan i ojačan. Najbolji sinovi ovih krajeva pali su kao žrtve izdajničke četničke ruke. Nad njihovim grobovima u Vukosavcima, Braincima, Brezicima prekaljivala se i jačala mržnja naroda i boraca protiv izdajnika. Posebnu ulogu u ovoj izdaji odigrali su velikosrpski reakcionari iz istočne Bosne, koji su pod okriljem Nijemaca i Nedića ulagali sve svoje napore da vojničkom i političkom pomoći iz Srbije osiguraju pobjedu četničke politike.

Težnja okupatora da u istočnoj Bosni, koja je za njega imala ogroman strateško-politički značaj, razbije ustanak, išla je uporedo sa težnjama i nastojanjima velikosrpske reakcije koja je sa privremeno zadobijenim pozicijama u Hercegovini i Crnoj Gori vjerovala da će uspješno podriti i uništiti naš oslobodilački pokret u istočnoj Bosni. Saradnja i međusobna pomoć četnika i njemačko-talijanskih osvajača, a kasnije i ustaša, nigdje se nije tako izrazito ispoljila kao na ovom terenu. Četnički odredi na Ozrenu, Trebavi, Majevici sklopili su sporazume sa Nijemcima i oni uvršteni u oružane njemačko-ustaške formacije i u svim operacijama protiv NOV djelovali su u njihovom sastavu. U plodnijim krajevima istočne Bosne četničke komande, pljačkajući narod, postale su instrumentom snabdjevanja okupatora velikim količinama pšenice, šljiva, stoke itd.

Svi učesnici u ovom reakcionarnom i fašističkom čvoru na terenu istočne Bosne imali su svoje posebne težnje i planove, ali ipak sve je bilo podređeno želji okupatora da izbaci iz sklopa oslobodilačkog fronta naše zemlje istočnu Bosnu, koja je za njega pred-

stavljala ogromnu opasnost s obzirom na njen položaj prema ostalim krajevima zemlje i na susjedstvo sa Srbijom.

Razbijajući ovaj fašistički čvor, istočna Bosna je izvojevala pobjede koje su od velikog značaja i za ostale dijelove Bosne i Hercegovine.

2. Pobjeda antihitlerovske koalicije u borbi protiv Njemačke, veliki uspjesi naše oslobodilačke borbe u zemlji, istorijske pobjede na Neretvi i kod Kalinovika, gdje je zadan smrtni udarac glavnim snagama Draže Mihailovića, uspjesi i pobjede NOV u savlađivanju četvrte i pete neprijateljske ofanzive i, na kraju, kapitulacija fašističke Italije dali su snažan podstrek jačanju i razvoju ustanka u istočnoj Bosni. Uporedo sa širenjem oslobođene teritorije i zauzimanjem mnogih gradova, zadat je težak udarac okupatoru i ustašama, a i četničkim jedinicama u istočnoj Bosni. Ranija pobjeda na Maleševcima prodrmala je do temelja četničku organizaciju na cijeloj teritoriji. Uspjesi naših jedinica na Ozrenu, Romaniji i kod Višegrada u borbi protiv izdajnika probudili su snage naroda koji je zlopatio pod teretom pljačke i krajnje imovinske i lične nesigurnosti od četničkih bandi. U najširim masama Srba, Muslimana i Hrvata, koji su na svom sopstvenom iskustvu osjetili sav bijes i zločine okupatorskog i ustaško-četničkog pustošenja i uništavanja ljudskih života i neocjenjivih narodnih dobara, jačala je i sazrijevala svijest jedinstvenog otpora, raslo je povjerenje u narodnooslobodilački pokret, Narodnooslobodilačku vojsku, u NOO kao nosioce nove narodne vlasti, koji su u praksi sprovodili politiku bratstva i ravnopravnosti i predočavali sliku nove države, koja se u boju rađa.

Oslobođenjem Tuzle i proširivanjem oslobođene teritorije od Drine do Bosne, od Save do Sarajeva, snage oslobodilačkog pokreta i naše vojske silno su porasle i ojačale. Spajanjem te teritorije sa oslobođenom teritorijom Srema stvoreni su izvanredno povoljni vojno-politički i ekonomski uslovi koji su omogućavali dalje jačanje našeg oslobodilačkog pokreta u istočnoj Bosni i Sremu.

Istočna Bosna je postala žarištem oslobodilačke borbe, i ona opasnost koju su neprijatelji naše slobode htjeli da izbjegnu pojavila se ponovo, samo ovoga puta njen nosilac je bila moderno organizovana i dobro naoružana NOV. Ustanak u istočnoj Bosni dobio je snažan zaokret u pravcu jačeg i šireg učešća Muslimana i Hrvata u narodnooslobodilačkom pokretu. Stvorene su 1. Muslimanska i 1. Hrvatska brigada. Ti događaji nisu se samo povoljno odrazili u istočnoj Bosni, već su znatno uticali na držanje Muslimana i Hrvata u cijeloj Bosni i Hercegovini. To je bio snažan udarac po muslimanskoj i hrvatskoj reakciji, koja je svim silama nastojala da spriječi bratimljenje i prilaženje Muslimana i Hrvata oslobodilačkom pokretu, u kom su s pravom gledali ne samo zaštitnike od današnje opasnosti već su u njemu vidjeli garanciju svoje sopstvene budućnosti.

Šesta neprijateljska ofanziva, kojoj je bio osnovni zadatak da razbije ili bar umanji veličinu naših vojničkih i političkih uspjeha, da lokalizuje oružanu borbu u istočnoj Bosni, u času kada se sve više snažio oslobodilački pokret u Srbiji, razbija se o snagu naše vojske i jedinstvo naroda. Ovom ofanzivom okupator je imao namjeru da ojača položaj svoga saveznika — četničke bande. S druge strane, velikosrpska reakcija vezala je sve svoje nade za uspjeh te ofanzive i spremala prebacivanje Nedićevih trupa u istočnu Bosnu, da bi na taj način povratila svoje ranije pozicije. To je dalo jači podstrek otporu i borbi.

Istorijske odluke II zasjedanja AVNOJ-a, stvaranje ZAVNOBiH-a osnaživaće elan oslobodilačkog pokreta u istočnoj Bosni. Naši narodi danas su svjesni da je borba protiv okupatora i narodnih izdajnika dobila oblik borbe za takvo državno uređenje u kojem će Bosna i Hercegovina postati slobodne i ravnopravne. To osjećaju naši neprijatelji, koji se danas sjedinjuju u borbi protiv našeg pokreta. Ali snaga naše vojske dovešće do kraja borbu sa ustaško-četničkim bandama, a pokrenuće se i one snage naroda koje još nisu obuhvaćene našom borbom. Muslimanska reakcija, koja danas uporno nastoji da pomoću milicionera i zelenokadrovaca spriječi dalje prilaženje Muslimana našoj borbi, osjetiće snagu našeg oružja i vidjeće da su prošla ona vremena kada se mogla uspješno voditi sitna politika čaršijskog pogađanja na štetu osnovnih interesa Muslimana.

Narodnooslobodilački pokret u istočnoj Bosni danas postavlja važan zadatak, koji treba riješiti u cilju njegovog daljeg jačanja. Mi moramo razviti, ojačati i učvrstiti naše NOO. Izbor Oblasnog narodnooslobodilačkog odbora za istočnu Bosnu predstavlja neodložan zahtjev našeg pokreta ne samo u istočnoj Bosni već i cijelog pokreta u Bosni i Hercegovini. On će ostvariti puno jedinstvo našeg pokreta, vezujući NOO i ostvarujući što širu saradnju među njima. Izborom Oblasnog NOO za istočnu Bosnu naći će svoj izraz postignuto jedinstvo i bratstvo, u njemu će se ispoljiti pobjede našeg pokreta.

Rješavanjem pitanja ishrane naše vojske i pravilnom raspodjelom tereta oko ishrane, rješavanjem pitanja ishrane stanovništva u opustošenim i pasivnim krajevima putem prebacivanja hrane iz privredno jačih u pasivne krajeve naša vlast u očima naroda postaće u pravom smislu njegova vlast. Odgađanje rješavanja ovog hitnog zadatka našeg pokreta značilo bi potcjenjivanje njegovog pravog značenja.

Naše pobjede u istočnoj Bosni, učvršćenje tih pobjeda, vezani su za pravilan razvoj i učvršćenje naše narodne vlasti.

(Članak u »Oslobođenju« broj 7, april 1944.)

Hasan BRKIĆ

ANEGDOTE IZ PARTIZANSKOG ŽIVOTA

1.

Vraćajući se iz jedne akcije na Romaniji, jedan borac je sa divljenjem pričao kako se komandir mitraljeske čete Stipek hrabro borio, obrazlažući to riječima:

— Ala Stipek šiša, alai mu vjera.

— Gdje je taj drug, i ja bih htio da se ošišam, samo ne bih do glave — zapitao je jedan novajlija, ne shvatajući o čemu je riječ.

— A, ne može, druže, ovaj šiša samo po glavi, i to isključivo Švabe i ustaše — odgovori prvi, smješkajući se.

2.

U ljeto 1943. 3. bataljon 1. majevičke brigade progonio je četnike na Trebavi. Drug Jovan, tek prispio u brigadu, išao je u koloni i nosio pod pazuhom dvije proje, koje su ostale od večere. Najedanput iz neposredne blizine sa jedne kose četnici osuše vatru. Jovan se odmah sa onim pro jama baci u kanal. I dok su ostali jurnuli i za nekoliko minuta rastjerali četnike, Jovan je ležao u kanalu. Kada je vidio da oko njega ne puca, Jovan se polako izvuče iz kanala, vadeći iz prstiju trnje i ostrugu.

— Znači bez žrtava — reče komandir pošto su četnici protjerani.

— Nije — javi se jedan glas.

— Ko je ranjen? — upita komandir uozbiljena lica, pogledajući u borce.

— Jovan se izgrebao u trnju — odgovori isti glas i pršte u smijeh.

— Šta se to desilo, Jovane? — obrati mu se komandir.

— Druže komandire, morao sam da bi sačuvao proje. Jer, da sam ih izgubio, ja bih odgovarao -— odgovori Jovan tužnim glasom.

3.

U zimu 1943. 2. četa 3. bataljona 15. majevičke brigade nalazila se u selu Kalauzovići. Tek je bilo prošlo podne kad je četa u školskim prostorijama održavala konferenciju, dok su se ispred škole isparavali kazani sa gotovim toplim jelom. Borci su bili nestrpljivi. Jedva su čekali da se konferencija završi pa da jedu.

Još konferencija nije bila završena kad su ispred škole počele padati topovske granate. Svi su brzo istrčali iz škole i zauzeli položaj.

— Uh, uh, samo da ne potrefi — govorio je zabrinuto jedan.

— Šta ti je, što se sekiraš kad znaš da su svi drugovi napustili školu, pa ako i potrefi u prazno će — tešio ga je drugi.

— Ma znam da je škola prazna, ali kazani su puni, i to na otvorenom prostoru — odgovori prvi, čežnjivo gledajući paru koja se dizala iz kazana, dok su okolo i dalje padale granate.

6.

U ljeto 1943. 3. bataljon 1. majevičke brigade, čisteći teren od četnika, stigao je u Skugrić kod Gradačca. Bilo je pred zoru kada su, uz zaglušnu viku, partizani opkoljavali četnički štab. Po ulasku u zgradu štaba komandant Radivoje Kovačević i zamjenik komesara Selim Numić odmah su baterijskim lampama počeli da pretražuju četničku arhivu. Malo poslije toga u zgradu je ušao razvodnik četničke straže, koji je do tada negdje tvrdo spavao. Stao je mirno i raportirao:

— Gospodine komandante, stanje straže redovno.

Numić uperi lampicu u njega, a onda u komandanta Kovačevića. Kad ugleda petokraku, četnik se sav sledi od straha.

— Jadna ti majka i tvojoj straži. Teško onom koga ti i tvoja straža čuvate — reče podrugljivo komandant, dok je četnik stajao mirno i nije mogao da se snađe.

8.

Prilikom noćnih pokreta borac 15. majevičke brigade Mihajlo je vrlo često spavao idući u koloni. Razumije se da ga je to uvijek koštalo, jer bi prilikom zastoja kolone udario čelom o pušku druga koji je išao ispred njega. Zbog toga je često nosio čvoruge po čelu, a drugovi su se slatko smijali na račun toga.

— Opet si spavao — zadirkivali su ga drugovi.

— Ja mogu slobodno da spavam dok je Mihajlo ispred mene — govorio je Pero, koji je obično išao za njim, pošto su bili u istoj desetini.

Jedne noći Pero je, kao i mnogi drugi, zaspao. Međutim, ovoga puta Mihajlo ga nije probudio. Trgao se iz sna, osjetivši udarac po čelu. Stao je i pogledao. Dok su se drugovi uzdržavali od smijeha, on je gledao Mihajla kako laganim korakom i obješene glave, kao da nešto traži, nastavlja pokret krajem puta, pošto je bio skrenuo iz kolone.

8a.

Krajem ljeta 1943. jedan dio 3. bataljona 15. majevičke brigade čistio je dio terena na Trebavi. Sa četnicima je bježao i jedan vlasnik dućana. On je nosio i ručnu kasu sa srebrnim novcem bivše Jugoslavije. Bježeći on je kašicu bacio i novac se rasuo. Partizani su prolazili i niko nije obraćao pažnju na to, znajući da taj novac u ovom kraju više nema vrijednosti. Jedino se borac Pero sagnuo i uzeo jednu srebrnu đvobanku, igrajući s njom.

— Šta će ti to četničko? — pitao ga je jedan drug pomalo prekorno.

— Šta znaš, možda će vrijedeti — odgovori Pera u šali i stavi novčić u džep.

U proljeće 1944. ista jedinica nalazila se u mjestu Drinjači, na samoj Drini. U to vrijeme iz Srbije su prelazili pojedinci po raznim poslovima. Jednog dana naišao je jedan koji je prodavao cigarete i interesovao se da li ko ima srebrnog novca. Pero se sjetio dvobanke, na koju je bio i zaboravio, i dobio je za nju kutiju cigareta.

— Uh bolan, otkud ti cigare, daj de jednu — tražio je baš onaj isti što je prekorevao Peru za dvobanku.

— Dao bih ti, ali ti nećeš četničku — odgovori Pero i pruži mu cigaretu.

9.

Do jula 1943. u bosanskoj Posavini u srpskim selima četnici su bili jedina vlast. Među njima se isticao Luka Mihajlović u maltretiranju partizanskih porodica. Stalno se vrzmao oko partizanskih kuća i prijetio kako će on zaklati koga god uhvati od partizana. A kad su partizani iznenadno upali u selo, Luka je pobjegao u šumu i nije se vraćao dokle god nije tačno ustanovio da su partizani napustili selo i otišli dalje.

— Šta je. Luka, gdje ti bi kad partizani dođoše? — pitao ga je jedan šaljivčina.

— Uh, ne pitaj. Nikad neću prežaliti. Bio sam im napravio zasjedu na jednom mjestu i, da naiđoše, pokokao bih ih kao zečeve.

— Izgleda da je ta tvoja zasjeda bila na takvom mjestu gdje se ni đavo ne bi sjetio da naiđe — odgovori ovaj uz smijeh.

10.

Januara 1944. god. 3. bataljon 15. majevičke brigade zanoćio je u blizini Tuzle. Nekoliko seljačkih kuća bilo je pretrpano partizanima. Spavalo se sjedeći, a neki su i stajali, jer nije bilo mjesta za ležanje.

U neko doba noći stražar iznad kuće ispali dva metka. Svi jurnuše na vrata i sa oružjem nago to vs uputiše se ka brijegu. Međutim, Jovo, dječak od sedamnaest godina, onako sanjiv i bunovan, umjesto da dohvati pušku, koja je bila oborena pored zida, dohvatio je metlu, prislonjenu u cošku, i požurio za ostalima. Kao dobar borac, on ni ovoga puta nije dozvolio da izostane. Kad je stigao na brdo, ovi su se već objašnjavali sa stražarom, jer se ispostavilo da u blizini nije bilo nikoga sem dva konja, koji su mirno pasli.

Najednom se zaorio smijeh. Drugovi su se okretali prema Jovi, ali nijedan od smijeha nije mogao ništa da kaže. Još zbunjen i sanjiv, Jovo nije mogao da se snađe.

— Uh, brate, i da beše neprijatelj, ti... ti... bi njega metlom po glavi — jedva izgovori jedan drug, tresući se od smijeha.

Tek tada Jovo vidje svoje novo oružje.

11.

Početkom maja 1945. u Sloveniji komandir izviđačke čete 15. majevičke brigade Arso Pejkić spustio se na cestu sa kurirom i zagledao napuštene njemačke kamione sa hranom i drugim materijalom. i '-'NH

Najednom se ispred jednog kamenog mosta pojavila kolona od nekoliko stotina ustaša. Na čelu kolone išao je viši oficir. Bio je jako razvijen, natmuren, oštrih crta i nije obraćao nikakvu pažnju na Arsu i njegovog kurira. Kada ih je ugledao, Arso se našao u nedoumici što da radi. Da beži, sramota je, a inače nije siguran da će pobjeći, jer je rastojanje bilo svega sto pedeset do dvjesta metara. Da otvori vatru uzaludno je jer su njih dvojica sami i dok se njegova jedinica spusti ustaše ih mogu pobiti i povući se. Kurir je stajao pored njega ne govoreći ništa. Ustaše su bile sve bliže.

— Stanite, ljudi, gdje ćete? Rat je završen. Odložite oružje i idite svojim kućama — progovorio je najzad Arso.

Ustaše su se uskomešale. Vidjelo se da su izgubljeni i da nisu raspoloženi za borbu. Jedino se malo bunio vođa kolone. No, ipak počeli su sa odlaganjem oružja. Kako je koji bacao oružje, tako je išao naprijed u šumu gdje su bile partizanske jedinice. Ovi su ih sačekivali i preuzimali.

— Ali ti to s njima drugarski, druže komandire — reče posle kurir.

— Evo, vidiš, doživjesmo i da sa ustašama razgovaramo drugarski — odgovori s olakšanjem Arso.

12.

Pred samo oslobođenje četnici bosanske Posavine mobilisali su sve muškarce da idu sa njima, mada se radilo o starijim ljudima i dečacima od 15 i 16 godina. Mnogi mobilisani nisu imali ni oružja, a još manje su bili raspoloženi za borbu protiv partizana, pa su često sami sebe ismijavali sa onom starom izrekom: »Hajd Alija, nek je više vojske«.

I kad su partizani najviše pritiskali i četnici se nalazili u paničnom bjekstvu, njihovi komandanti pro tur ali su vijesti o nekakvim njihovim tobožnjim pobjedama, samo da ne bi nastalo rasulo u njihovim redovima. Jednog dana pronijela se vijest da su četnici zarobili 3.000 (!) partizana. Stari Pero Fejkić, koji je inače bio izostao pozadi kolone, obratio se svom susjedu:

— Hajde da ostanemo, partizani samo što nisu tu. I oni ostadoše. Nisu se vratili ni za dva kilometra kad naiđoše na partizanske snage, koje su gonile četnike.

— Rekoh ti ja — obrati se Pero ponovo susjedu.

— Stvarno, a kako si znao? — upita ovaj.

— To je bar lako. Dok četnici pričaju o pobjedama, znači da im je gusto i da su partizani blizu — odgovori Pero.

Pero SAPARDIC

OSNIVANJE I BORBE POSAVSKOG PARTIZANSKOG ODREDA 1943.

Početkom septembra 1943. Sedamnaesta divizija NOV oslobodila je Gradačac, Modriču, Bos. Samac, Orašje i gotovo sva sela u bosanskoj Posavini. Kao komandant 2. bataljona 15. majevičke brigade u ovoj diviziji, s bataljonom sam se tada nalazio u trebavskom selu Vranjak, desetak kilometara južno od Modriče. Drugi dan po dolasku u ovo selo iz štaba divizije primio sam naređenje da dužnost komandanta bataljona do daljega predam svome zamjeniku i da se odmah javim komesaru divizije u Gradačcu. Saopštena mi je odluka
0 osnivanju Posavskog NOP odreda i mom imenovanju za komandanta odreda sa Borom Popovićem kao političkim komesarom. Za pomoćnika komesara odreda došao je Petar Kaurinović.

Prvi sastanak štaba novoformiranog odreda održan je u Obudovcu, gdje se tada nalazio štab 6. istočnobosanske brigade. Kao jezgro za formiranje odreda poslužila je grupa naoružanih aktivista, uglavnom Bukvičana, koja se tada nalazila na tom terenu. Na traženje štaba odreda iz 15. majevičke brigade upućeni su Pero Bosić i Savo Živković, a iz 6. istočnobosanske Marko Milošević. Čim se pronijela vijest o formiranju odreda, novi borci su odmah počeli da pristižu. Poslije nekoliko dana u odredu je već bilo preko 150 boraca. Priliv bi bio i mnogo veći da se raspolagalo dovoljnim brojem pušaka. Najviše boraca je pristiglo iz Miloševca. Većem odzivu
1 pristupanju novih boraca u odred pridonio je i zbor naroda koji je tih dana održan u Obudovcu, a na kome su govorili drugovi Todor Vujasinović i komesar odreda Boro Popović.

Pošto je pristigao dovoljan broj boraca, pristupilo se organizovanju odreda. Radi bržeg obučavanja u rukovanju, i to što većeg broja ljudi, štab odreda je odlučio da se odmah formiraju dva bataljona sa po tri čete. U štab 1. bataljona postavljeni su: Marko Mi-

lošević za komandanta, Pavo Bašić za njegovog zamjenika, a Savo Zivković za političkog komesara; u štab 2. bataljona: Pero Bosić za komandanta, Trivo Kaurinović za njegovog zamjenika, a Ivan Bumbulović za komesara. Formiranje bataljona izvršeno je u Gornjem Zabaru, a zatim je cio odred, po naređenju štaba 17. divizije prebačen na sektor Gradačac — Srnice. Naime, ova divizija je pošla u napad za oslobođenje Tuzle i Gračanice, pa je odred dobio zadatak da sa toga pravca štiti prilaze ovim mjestima. Ujedno je dobio zadatak da obezbjeđuje oslobođeni Gradačac od napada trebavskih četnika koji su ponovo oživjeli odlaskom jedinica 17. divizije sa tog terena. Po odlasku u Gradačac dolazi do novog priliva boraca u odred. Formiran je i 3. bataljon, sastavljen od muslimanskog življa iz Gradačca i okoline. U štab bataljona postavljeni su: Smajo Osmanlič za komandanta, Hamid Bahić za njegovog zamjenika, a Mehmedalija Tufekčić za komesara. U to vrijeme dolazi i do prve borbe novoformiranog odreda. Uvjereni da je odred još u fazi organizacionog sređivanja i sa slabim naoružanjem, trebavski četnici su organizovali napad na Gradačac. Međutim, još ošamućeni od bježanja pred jedinicama 17. divizije, nisu se usudili bliže da priđu samom gradu, pa su borci odreda izvršili protunapad i ponovo ih natjerali u bjekstvo.

Uskoro dolazi do napada 16. vojvođanske divizije na neprijateljski garnizon i uporište u Brčkom, te je štab odreda donio odluku da se priključi jedinicama ove divizije u napadu. Sa 1. i 2. bataljonom krenuli smo prema Bukviku, a u Gradačcu je ostao 3. bataljon sa Ibrom Dogladovićem, koji je u međuvremenu postavljen za zamjenika komandanta odreda. U toku napada na Brčko, oktobra 1943, odred je sa jednim bataljonom 1. vojvođanske brigade napadao na sektoru između putova Brčko — Brka i Brčko — Orašje do desne obale Save zapadno od Brčkog. Svi prilazi ovom jako utvrđenom ustaško-domobranskom uporištu bili su ubrzo likvidirani. Dijelovi odreda sa Vojvođanskim bataljonom, koji su napadali na pomenutom sektoru, dolazili su i do prvih gradskih kuća, ali su pred dobro organizovanom odbranom iz jakih betonskih bunkera morali da odstupe. Svemu ovome doprinijelo je još i to što ni Vojvođani ni borci i rukovodioci nisu bili vični borbama i napadima na dobro utvrđena mjesta. Poslije danonoćnih napada u toku nekoliko dana naše jedinice su bile prinuđene da se povuku i odustanu od daljeg napada. U toku tih borbi iz odreda je poginuo samo jedan borac — Joco Popović iz Obudovca.

Do početka VI neprijateljske ofanzive, polovinom decembra 1943, odred se nalazio na sektoru Gornji Rahić — Brka — Bukvik sa 1. i 2. bataljonom i 3. bataljonom na sektoru Gradačac — Srnice. U tom periodu odbijena su tri ispada koje su iz Brčkog vršile manje grupe Nijemaca prema odredu. Prvi njihov ispad imao je karakter izviđanja, pa su se poslije prvog dodira s našim jedinicama odmah

povukli. Drugom prilikom su nastupili nešto organizovanije, ali su od naših boraca natjerani u bjekstvo. Za sobom su ostavili devet mrtvih. Naš borac Cvijan Đukić je tom prilikom teže ranjen — kroz pluća. U toj borbi zarobljen je jedan puškomitraljez »šarac«, nekoliko pušaka i postolje teškog minobacača sa dva sanduka mina (minobacač su, izgleda, prilikom bjekstva bacili u neki seoski bunar te nije pronađen). Treći njihov ispad bio je još bolje pripremljen. Pratile su ih i tankete. Pošto smo bili obaviješteni o tome, prekopali smo put u selu Ulović između Brke i Bukvika i sačekali ih u zasjedi nešto dalje od prokopa. Kada su naišli na prepreku, tankete su se zadržale radi popravke puta a pješadija se približila našoj zasjedi. Koristeći duboke cik-cak kanale pored ceste, Nijemci su se brzo povukli do tankete, a borci odreda su prešli u protunapad. Dočekani žestokom vatrom iz tanketa, morali smo se povući. Osim toga iz okolnih kuća ustaški nastrojenih seljaka iznenada je otvorena vatra po našem streljačkom stroju, kojom prilikom je poginuo pomoćnik komesara čete i jedan borac. U isto vrijeme se pojavio i jedan avion — bregejac, koji je počeo po našim položajima da baca povezane ručne bombe. Sve je to malo ošamutilo naše mlade borce, još nenaviknute na borbe ovakvog karaktera.

U jednom zaseoku Bukvika iza naših položaja nalazile su se jedinice 16. vojvođanske divizije. Jedan njihov puškomitraljezac je uspio da pogodi ovaj neprijateljski avion i on se zatim spustio na teritoriju sela Obudovac, koju su kontrolisali četnici. (Četnički komandant Pavle Gajić prihvatio je njemačke avijatičare i sproveo ih u Brčko). Pošto su se borci odreda povukli, Nijemci su izvršili protunapad, išli jedan kilometar i zapalili jednu seosku kuću, za koju su. mislili da je bila sjedište štaba odreda. Predveče su se povukli u Brčko.

U istom periodu (do početka VI neprijateljske ofanzive) bataljoni odreda su vršili ispad prema posavskim četnicima u Gornji Zabar, Porebrice i dr.

Za vrijeme VI neprijateljske ofanzive, pred nastupanjem jačih neprijateljskih snaga iz Brčkog odreda se povukao sa svojih dotadašnjih položaja. Izvršena je i podjela u manje grupe. Jedna grupa je ostala na sektoru Bukvika, druga je upućena prema Brvniku, treća prema Gornjoj Slatini, a četvrta prema Miloševcu. Treći bataljon se zadržao na sektoru Srnice — Špionica. Polovinom januara 1944.odred se ponovno prikupio u Gradačcu. Prema naređenju štaba 3. korpusa odred je odmah krenuo prema Vražićima radi učešća u napadu na Tuzlu, koji su jedinice ovog korpusa pripremale. Za vrijeme ovog napada odred je, u saradnji s Majevičkim odredom, štitio prilaze od Brčkog prema Tuzli. Treći bataljon je i tom prilikom ostao na sektoru Gradačac — Srnice.

Po završetku ove operacije odred je ponovo otišao na sektor Gradačca. Krajem januara 1944. izvršeno je spajanje sa Trebavskim

odredom u Posavsko-trebavski odred. Štab novog odreda sačinjavali su: Nikola Simić, komandant, Panto Nikolić, komesar, Mato Belić, zamjenik komandanta, Petar Kaurinović, zamjenik komesara, i Ibro Dogladović, kao rukovodilac obavještajne službe. Od pripojenih dijelova Trebavskog odreda formiran je 4. bataljon sa Mustafom Mujibegovićem kao komandantom i Vidom Devićem kao komesarom bataljona. Izvršene su izmjene i u štabu 1. bataljona, u kome je za komandanta postavljen Pavo Bašić.

U periodu između VI i VII neprijateljske ofanzive odred je djelovao u zajednici sa 18. hrvatskom istočnobosanskom brigadom na sektoru koji zatvara linija Bukvik — Srnice — Gradačac — Modriča — Bosanski Samac — Orašje — Čović Polje — Donji Zabar. Tada je u odredu bilo oko 400 boraca, a njegovo djelovanje ogledalo se više u omogućavanju nesmetanog rada političkim organima na organizovanju narodne vlasti i mobilizaciji naroda u borbu protiv okupatora i njegovih slugu. Takođe su vršeni napadi na četničke grupe na Trebavi, u Lončarima i drugdje. Potpomognuti od svojih jataka, četnici iz Lončara su u tom periodu izvršili iznenadni napad na naš 1. bataljon, koji se tada nalazio u Obudovcu. Tom prilikom su se četnici, predvođeni jatacima mještanima, privukli kućama u kojima su zanoćili naši borci. Razvila se borba prsa u prsa. Iznenađeni, naši borci su se povukli i u povlačenju ih je nekoliko poginulo (Janko Purić i drugi).

Polovinom aprila 1944, pred početak VII neprijateljske ofanzive, na sektor Srebrenika je pristigla 38. divizija NOV. Štab ove divizije je donio odluku da se od našeg odreda formira nova brigada. Već je bila izdata i zapovijest štaba divizije o prikupljanju odreda u Čehajama kod Srebrenika radi reorganizacije u brigadu. Uoči dana određenog za to jake neprijateljske snage su počele svoje nadiranje iz Brčkog, te štab divizije mijenja svoju odluku. Sa svojom 17. majevičkom brigadom divizija odlazi na izvršenje zadatka
— spasavanje bolnice u Trnovi. Osamnaesta hrvatska brigada i naš odred dobili su zadatak da ostanu na svom dotadašnjem sektoru, a u slučaju potrebe da se izvrši prebacivanje preko rijeke Bosne u centralnu Bosnu.

Počela je VII neprijateljska ofanziva. Poslije nekoliko dana štab 18. brigade i štab odreda, u saglasnosti s političkim rukovodstvom na terenu (Okružnim komitetom KPJ za Posavinu i Trebavu), donose odluku o prelasku u centralnu Bosnu. Sa cjelokupnim političkim aktivom u Modriči je izvršen prelaz preko Bosne i prebacivanje na sektor Ostružnja — Stanari — Ljeb — Kulaši. U centralnoj Bosni je ubrzo najveći broj boraca odreda uključen u 18. brigadu. Zadržan je manji broj kao jezgro za novi odred po povratku na teren Posavine i Trebave.

Nikola SIMIC

POSJETA DRUGU U PARTIZANSKOJ BOLNICI

Išli smo sa Majevice za Birač. To je bilo poslije drugog napada naših jedinica na Tuzlu. Nakon dugog i teškog pješačenja po majevičkom blatu spustili smo se u dolinu Spreče, prešli rijeku i pred noć stigli u Sajtoviće i Osmake. Odlučili smo da tu brigada zanoći, a da komandant i ja skupa sa kuririma krenemo do štaba korpusa radi podnošenja izvještaja i primanja novog zadatka. Put nas je vodio uz strmo i vlažno Raševo, na čijem se platou zadržao snijeg koji se polagano topio, a zatim pokraj sela Mihajlovića. Kako je u ovom selu bila smještena bolnica, htjeli smo da posjetimo ranjenike, a naročito one iz posljednje borbe za Tuzlu. Među njima ima, pored ranjenika iz naše 6. brigade, i ranjenika iz Muslimanske i Birčanske brigade, kao i iz sremskih jedinica. Oni će nas rado dočekati.

Inače posjete drugova iz brigada ispunjavaju naše ranjene drugove radošću i željom da se što prije ozdravi i dođe u stroj. Cuti o tome što ima novo u brigadi, da li je ko novi došao ili otišao iz njihovih četa, kako se ko držao u borbi, — to je ono što ih je najviše interesovalo. Oni ranjeni, nepokretni, osakaćeni, iako udaljeni od čete, žive sa njom, njenim uspjesima, i žele jedno: da se što prije vrate da bi u njenim redovima, savlađujući napore, kroz bitke i drugarstvo upoznali život koji se rađa u našoj borbi. Znajući to, iz bolnica smo izvlačili još neprezdravljene da bismo ih liječili u našim ambulantama, što se povoljno odražavalo i na njih i na čete.

Čuo sam da u bolnici leži ranjen i moj stari drug Jusuf Džonlić, partijski rukovodilac 1. bataljona 16. muslimanske brigade. Želio sam da iskoristim ovu priliku da ga posjetim, jer može proći sada, kada su formirane divizije, i nekoliko mjeseci da se ne vidimo.

Bilo je već prošlo 9 sati kada smo stigli iznad Mihajlovića. Spuštali smo se polagano strmim seoskim putem sa koga se ispod naših nogu odronjavalo i kotrljalo kamenje, uzbuđujući seoske pse

koji su nam lajući trčali u susret. Uskoro se ču škripa vrata i zvižduk. Neko ih je umirivao da bi poslije u tišini i sam mogao da utvrdi sa koje strane se odronjava kamenje i dolaze nepoznati.

Približili smo se lagano prvim kućama. Pazili smo da što manje gazimo po blatu, zastajkivali smo uz seoske plotove. Kada se u noći želi izbjeći blato, često se zaglibi do članaka. Tako je bilo i sada: obojica smo se pošteno zaglibili. Žalili smo se jedan drugom, a zatim smo se glasno nasmijali. Naš govor i smijeh podstakao je nekog iz obližnje kuće da otvori vrata, kroz koja nam je slabo svjetlo vatre sa ognjišta osvjetljavalo ostatak puta. U mraku pred kućom primijetismo nekoliko bolničarki koje obično, na lavež pasa u noći, izađu da osluškuju. Kako je vrijeme već bilo odmaklo i veći dio ranjenika spavao, mi smo htjeli da nas one odvedu tamo gdje su budni, do drugova koji su ranjeni kod drugog napada na Tuzlu. Krenuli smo prema sredini sela. Zaustavili smo se pred jednom kućom i bolničarka pokuca na vrata. Otvori nam bolničar, upozoravajući nas na visoki kućni prag, preko koga se može lako pasti ako se ne pazi. Kuća je bila ispunjena dimom, a na ognjištu, između vlažnih drva, probijao se s vremena na vrijeme plamen. Između greda u kući bili su razapeti konopci. Na njima se sušilo rublje. Pro vukli smo se nespretno ispod njih do sobnih vrata. Sobu je osvjetljavao plamičak koji je virio iz šoljice smještene u prozorskom oknu. U sobi je bilo vruće i osjećao se zadah gnoja. U desnom ćošku bilo je nekoliko tronožaca, invalidske štake, a na zidovima su visili šinjeli i opasači. Na razastrtom sijenu pokrivenom dekama i čaršafima ležali su ranjenici.

Naša ih je posjeta u ovo doba iznenadila i unijela među njih živost. Ocijenili su da ovuda prolazi brigada, čuli su pred vratima komandantovo ime i svaki od njih je želio da se pripremi za razgovor. Oni bez nogu podigli su se laktovima do sjedećeg stava, tražeći da im bolničarke podmetnu jastuke pod leđa Drugi sa prebijenim rukama ustali su dočekujući nas na nogama. Rukujući se išli smo od jednog do drugog. Najzad smo u lijevom ćošku došli do zadnjeg, kome je bolničarka pomagala da sjedne. U njemu prepoznali Jusufa Džonlića.

Pozdravili smo se i sa njim. Sa velikim naporom pružio nam je mršavu ruku.

Od bolničarke, još prije ulaska u kuću, doznao sam da je njegovo stanje teško. Ljekar smatra da će sigurno podleći, a da samo vanredno otporna konstitucija njegovog organizma odlaže dan smrti. Znajući to, sada mi je bilo teško da izaberem predmet o kome bismo razgovarali. Gledali smo se nekoliko trenutaka, a zatim sam oborio pogled na njegovu košulju, mokru od gnoja koji je probijao kroz nju i kroz zavoj. Pitao sam ga kako je ranjen. Ispričao mi je kratko da je ranjen od ustaša kod sela Vukovija, kada je brigada prolazila pored tog sela ka Tuzli.

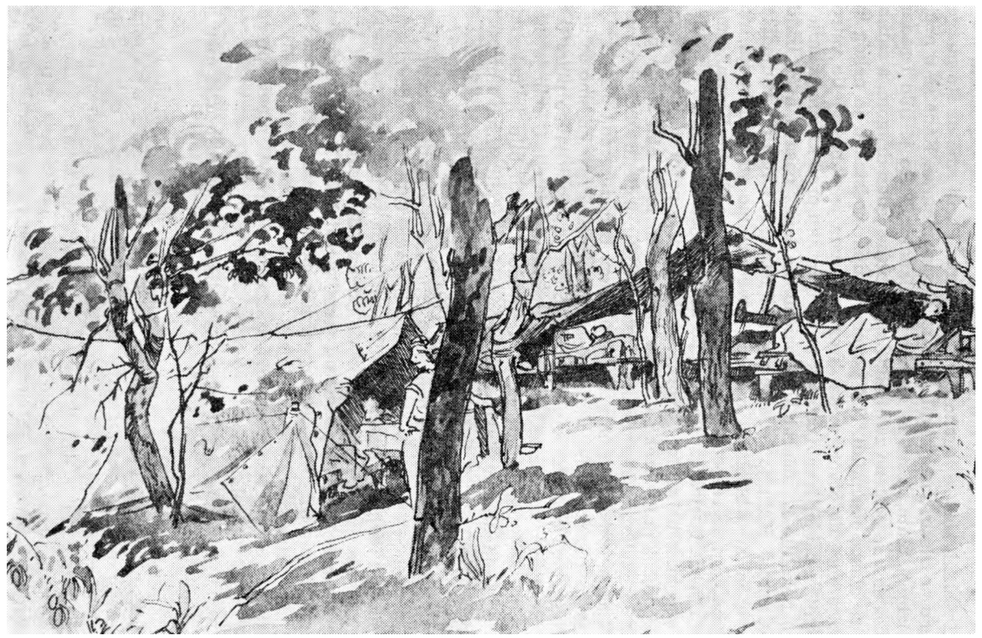

Ismet Mujezinović: Korpusna bolnica u Mihajlovićima

— Ozdravićeš, Jusuf e!

— Izgleda da ovaj put neću — reče glasom sigurnim, onakvim kakvim je govorio na partijskim sastancima kada je u nešto bio ubijeđen. Nastupila je neugodna tišina. On bi se uvrijedio da sam mu još ma šta o tom govorio, jer bi mislio da hoću da ga tješim.

Miloš Zekić je razgovarao sa drugovima koji su na Ilinčici, položaju kraj Tuzle, nagazili na mine. Jusuf se okrenuo prema njima, vjerovatno da čuje ono što je slušao više puta. Oni su pričali o bljesku prilikom eksplozije mina, o operaciji kao nečem običnom i svakodnevnom, zadirkujući se i smijući se jedan drugom.

Jusufu je bilo teško da sjedi, jer je imao izvađeno rebro i razmrskan bubreg. Na to nas je upozorila bolničarka, polažući ga, mimo njegove volje, na ležaj.

Sjedio sam kraj njega na tronošcu. Poznavao sam ga nekoliko godina još od prije rata. On je Sarajlija sa Vratnika. Radnik je Željezničke radionice, pripadao je naprednom radničkom pokretu. Kao đak željezničke zanatske škole dolazio je na praktični rad nama u montažu lokomotiva. U to doba naša Partija je mnogo radila na širenju svog uticaja. Interesovanje radnika za političke događaje u svijetu bilo je naročito razvijeno. Vodile su se žive diskusije i za vrijeme rada i doručka. Uticaj Partije se sprovodio preko mladih radnika koji su završavali zanatsku školu. U toj školi je bilo njezino glavno uporište. Vaso Miskin, koji je bio sekretar partijske ćelije u radionici, imao je najveći ugled među naprednim radnicima. Njemu smo se obraćali za objašnjenja i uputstva za sve ono što nismo znali da objasnimo. No, njemu su se obraćali i svi oni koji su željeli da dobiju odgovor na razna politička pitanja, jer su ga smatrali komunistom i znali su da je njegov stav i stav naše Partije. Jednog dana prišao mu je i Jusuf Džonlić i tražio da mu objasni ko su to komunisti. Vaso je ovim bio iznenađen, jer mu takvo pitanje do tada nije niko postavio. Gledao ga je nekoliko trenutaka, naslonjen na tešku turpiju kojom je obrađivao ležište za osovinu lokomotive, zatim se radosno nasmijao i počeo da govori. Bilo mu je jasno da ga je Džonlić to upitao zato što je čuo za njega da je komunista. Razgovarao je duže sa njim i poslije toga nam rekao da sa njim pojačano radimo. Džonlić je do tada gajio veliku ljubav prema radu i prema planinarstvu. Od tada on je zavolio i stvar za koju se bori Partija i želio je da stupi u njene redove.

Prošle su od tada tri godine. Po odluci partijske ćelije zakazao sam mu sastanak da bih mu saopštio prijem u Partiju. Išli smo od Gradske vijećnice prema Benbaši, razgovarajući o prilikama u radionici. Pored nas su prolazili kamioni puni njemačkih vojnika pod ratnom spremom, hladnih i ukočenih, s puškama među koljenima. Iza njih su se dizali oblaci prašine. Sačekali smo da prođu, a zatim smo se uputili preko drvenog mosta ispod Benbaše na Babića Baštu.

Iz razgovora koji smo vodili on je naslutio da se radi o važnoj stvari. Konačno sam mu rekao: »Partija je odlučila da te primi u svoje redove; da li si spreman da izvršiš svaki zadatak koji ti postavi?«

Pogledao me je mirno i odgovorio skromno: »Spreman sam«.

»Zapamti, od danas si član Partije.«

Razgovarali smo još nekoliko minuta, a zatim smo se rastali. Od tada do danas on je živio životom koji je od njega tražila Partija, životom ispunjenim borbom i naporom.

Bio je kurir Pokrajinskog komiteta Partije, bombaš, desetar, partijski rukovodilac čete i bataljona. Kao kurir po noći je odlazio i vraćao se iz Sarajeva do Crepoljskog, kao izviđač u jedinici preplivavao je u oktobru nabujalu Savu, išao 50 kilometara ispred jedinica u izviđanje poslije pete ofanzive. Znalo se među borcima naše brigade da nam predstoji težak zadatak kad on ide u izviđanje. I borci i štab brigade bili su sigurni da će izvještaj koji on donese biti tačan i da se na njega može sigurno osloniti. Kao partijski rukovodilac pravilno je ocjenjivao ljude i ispoljavao do kraja principijelnost.

Vjera u pobjedu naše Partije davala mu je moralnu snagu i veliku prisebnost duha. Jednom je kao kurir partijske organizacije nosio više izrađenih štambilja iz Sarajeva za partizanske odrede. Povezao ih je kanapom oko nogu i, kao obično, krenuo oko 6 sati poslije podne prema periferiji u Šikare kod Sedrenika da bi, kad padne noć, krenuo do Crepoljskog. Sa sobom je imao pištolj. Idući cestom, iza jedne okuke iznenada se nađe pred naoružanim policajcima. Nije im se mogao skloniti, morao im je u susret. Trebalo je brzo odlučiti šta da učini. Držeći ruku u desnom džepu, u kome mu je bio pištolj, gurnuo je pištolj u rukav, i u tom momentu policajci su uprli na njega puške podviknuvši »ruke uvis«.

Podigao je mirno ruke uvis, a pištolj se skotrljao dublje u rukav. Jedan policajac mu je pregledao džepove i opipao oko pojasa. Pošto ništa nije našao, policajci se zgledaše među sobom, a jedan od njih ga upita:

»Zašto ideš ovuda?«

On je, umjesto odgovora, mirno upitao:

»Pa je li zabranjeno ići?«

»Pa nije«, — odgovorio je jedan od policajaca.

»Zašto onda upirete na mene oružje?«

— »Idi, bolje ti je«.

— »Pa dobro, idem«, — odgovorio je ponovo.

Pitali smo ga poslije zašto je tako postupio. Da su mu našli pištolj, sigurno bi ga strijeljali. On se nasmijao i dodao: »Bio sam siguran da se oni mene plaše i računao sam da će biti zbunjeni. Znaju da rade nečastan posao pa, kad dođu blizu šume, onda se muče sa svojom savješću«.

Pred prvi napad na Tuzlu bili smo zajedno u Muslimanskoj brigadi, koja je bila tek formirana. Pričali smo o partijskoj organizaciji, a zatim se razgovor poveo i o Sarajevu.

»Jednog dana krenućemo ovako u kolonama prema njemu« — rekao sam.

»Da, to će biti, to je sigurno.«

»Ti ćeš biti sigurno u koloni prema Vratniku.«

»E, kad će to doći! Koliko sam puta kao kurir, čekajući da se dobro smrkne, iz šumarka gledao kako se pale svjetla u Sarajevu. Prepoznavao sam kvartove Marindvor, Logor, Stanicu. To mi često padne na pamet, naročito kad je dug pokret, i želio bih da to ponovo vidim. Zaista bih želio da budem u toj koloni«.

Vrijeme je prolazilo. Miloš se bio spremio da ide. Ustao sam i rukovao sam se sa Jusufom. Stezao sam mu omršavjele prste koji su gorjeli od vatre. Gledali smo se u oči.

— »Zdravo, Jusufe!«

— »Zdravo, pozdravi drugove« — reče s uzdahom.

Izašli smo iz kuće. Nad dolinom Drinjače spustila se noć. Oko nas je bio mrak, a iznad nas zvjezdano nebo izgledalo je kao razapeto nad crnim vrhovima planinskih masiva. Lik Jusufa Džonlića mi nije izlazio iz svijesti. Zamišljao sam kako dolazi na Vratnik, sa koga se vidi kotlina u kojoj leži grad, a tamo, prema zapadu, obično u magli i dimu, u ranu zoru nazire se dimnjak naše radionice. Tada treba da zasvira njena sirena, da oglasi naš dolazak i oslobođenje grada.

Miloš me je nekoliko puta nešto zapitkivao, ali ga ja nisam ni slušao.

Kroz nekoliko dana saznao sam da je Jusuf umro. Do smrti nije ni jauknuo niti se na šta žalio.

Dane OLBINA

POGINULI SU KAO BORCI 6. ISTOČNOBOSANSKE BRIGADE

Već nekoliko dana vrše se pripreme za pokret sa Fruške gore preko sremske ravnice do Save radi povratka 6. istočnobosanske brigade u Bosnu. Popunjavaju se i reorganizuju bataljoni, radi se užurbano, jer je poslova dosta, a svi se moraju završiti na vrijeme.

Toga dana, 1. novembra 1942, sa svih strana kroz ogoljelu šumu pristizale su manje i veće kolone boraca. Bili su to mladići iz Srema i Bačke, koje je Podunavski bataljon uputio u istočnobosansku brigadu. Svi su oni bili vedri i raspoloženi, a još više ponosni što će postati borci već proslavljene 6. brigade. Iz omanje kolone, koja je došla sa istočne strane, padao je u oči jedan crnomanjast, visok borac, koji je za svoje godine izgledao suviše ozbiljan. Taj mladić, skoro još dječak, bio je već prekaljeni sremski partizan Vladimir Grbić iz fruškogorskog sela Čortanovci. Kao i mnogi drugi, i on je među prvima krenuo u borbu protiv okupatora. Sada je raspoređen u 11. četu 3. bataljona. Prilikom upoznavanja doznali smo da su mu Sremci zbog njegove hrabrosti — dali konspirativno ime »Junak«.

— Jesi li ti stvarno junak, ili ti se samo sviđa to ime? — upitao ga je jedan stari borac 6. brigade.

— Nisam ga sam birao, već su mi ga drugovi nadenuli, — ravnodušno je odgovorio Vladimir.

I nije pogriješio. Jer, već u prvim akcijama u sastavu nove jedinice Vladimir je uvjerio »nevjerne Tome« da opravdano nosi nadimak junak, tako da se — zbog svoje hrabrosti — brzo pročuo i izvan svoje čete. Već na Majevici »Junak« je primljen za člana Partije, a uskoro je postao prvi desetar, a odmah zatim i zamjenik komandira čete, što je u to vrijeme u jednoj brigadi kao što je bila 6. bio znak velikog priznanja.

Borbe i pokreti bili su česti, skoro svakodnevni, a od početka 1943. godine i neprekidni. Vladimir je mirno podnosio glad, marševe, borbe, sve ostale teškoće, kojih je u partizanima bilo u izobilju. U stalnim borbama od Majevice, poslije pobjede nad četnicima na Maleševcima, do Romanije, Metaljke, Zlatnog bora, Pive, Sut ješke i Košura, Junak je uvijek među prvima.

Glad je bila nepodnošljiva. Izgladnjeli borci uzimali su meso sa uginulih konja, ponekad ga pekli, a još češće jeli prijesno. Junak ni. za to nije imao vremena. Izgledalo je da ne osjeća glad ni umor. Ali snage je svakim danom bivalo sve manje. Bješnjela je bitka za Košur. 6. istočnobosanska brigada je dobila zadatak da sa dominirajuće kote stjera neprijatelja i tako obezbijedi prelazak ostalih partizanskih jedinica. U napadu je učestvovao i Junak. Bio je to njegov posljednji juriš.

Tu, na domaku legendarne Sutjeske, u podnožju Zelengore, na padinama Košura, herojski je — sa desetinama drugih — poginuo i sremski partizan Vladimir Grbić, koji je u borbi opravdao ime koje su mu dali njegovi drugovi iz Fruške gore.

*

Ne pišem ova svoja sjećanja po redu. Pišem ih onako kako mi naviru u glavu. Zbog toga, neka mi čitalac i ne zamjeri, što se ponovo vraćam na Sutjesku, na mjesto gdje je 6. istočnobosanska brigada imala i najveće gubitke. Ne mogu o svima ni pisati, jer veliki broj je onih koji su poginuli, a ja pišem samo o nekima.

Maj 1943. Već nekoliko dana smo na Celebiću i Ječmištu. Nalazimo se u obezbjeđenju bolnice. Ranjenici, a naročito tifusari, uvijek su nešto nervozni, a mi kao jedinica nismo u mogućnosti da im pomognemo. Stalno nas progoni avijacija, ali nas neprijatelj sve više pritišće i pješadijom. Vršimo napad na liniji Čelebić — Zavajit — Trovrh. Toga dana, 24. maja, zauzeli smo Zavajit. Neprijatelj je odstupao prema Tro vrhu. Nailazimo na poginule partizane. Među njima prepoznajem Miloša Popovića Đurana. Došao je u partizane među prvima. Borio se u Mačvi, na Ozrenu, po Romaniji. Postao je besmrtan po stihovima svoje pjesme »Konjuh planinom...«.

Gore na Trovrhu pravi lom. Bataljoni se u borbi zamjenjuju svakih pola sata. Mi smo uporni, ali neprijatelj ne popušta. Osjetio je naše namjere i sada uporno nastoji da nam spriječi proboj prema Foči i dalje prema Romaniji. Susrećemo komandira čete Miklavčića, uvijek raspoloženog za šalu. Tada je, međutim, bio zamišljen. Pokušavam da se sa njim našalim, ali za to nemamo vremena. Iza jedne debele bukve tuče naš puškomitraljezac Nikola Bjegović. Ima dosta municije i izdržava sve napade Nijemaca. Poginuo nam je komesar 3. čete Bane, rođeni Sarajlija, a nešto dalje od njega i Brane

Sandić iz Sajtovića; bilo je još mrtvih i ranjenih u ovoj borbi, ali sve to nije pokolebalo njihove drugove, koji su još čvršće stegli svoje oružje i krenuli dalje u napad.

Bližio se trideseti dan od početka V neprijateljske ofanzive. Prešli smo Sutješku i već nekoliko dana vodimo žestoke borbe na Košuru. Stazom ispod Košura prolaze ostale naše jedinice. Ovuda je prošao i Vrhovni štab sa drugom Titom. Svakodnevno bijemo boj sa neprijateljem, ali ga sa Košura nikako ne možemo da istisnemo. Košur je pun zelenila. Njegove bukve se lome pod udarcima avionskih bombi. Zbog toga se najbolje držati pri vrhu prema neprijateljskim položajima. Tu smo bar zaštićeni od neprijateljske avijacije, koja stalno zasipa bombama stazu kojom se baš ovog momenta kreće 7 banijska divizija.

Sazivam partijski sastanak. Možda bi me svako proglasio budalom, ali eto i to ja činim. Na tom sastanku, koji se drži na svega nekoliko koraka od neprijateljskog položaja, primili smo u Partiju Žarka Devrnju iz okoline Zemuna. Bio je hrabar i dobar borac. Odatle sa Košura Žarko je preko Zelengore, Romanije, Bišine, Majevice, Trebave, Tuzle, kroz VI ofanzivu časno opravdao povjerenje koje mu je dato u jeku V neprijateljske ofanzive. Stigao je do Ilinčice iznad Tuzle, gdje je bio teško ranjen od nagaznih mina, koje je neprijatelj tu bio postavio. Samo nekoliko dana kasnije Žarko je umro od zadobijenih rana.

U borbama na Sutjesci ranjen je i tu za uvijek ostao Bogdan Garahantin Majstor. Bio je đak novosadske gimnazije i ujedno radnik kod svog oca, siromašnog kovača. Među prvima je krenuo u borbu protiv okupatora. Prvo kao ilegalac, a zatim kao borac. U partizanima je stekao nove drugove, razvio aktivnost, služio za primjer svima, kako u borbi protiv neprijatelja, tako i u razvijanju bratstva i jedinstva. U četi je bio vrlo aktivan. Onda kada je bilo najteže Majstor je našao načina da razveseli sve.

Onoga dana kada će biti teško ranjen nalazio se na čelu svoje desetine. Nijemci su desetinu dočekali rafalima. Majstor se zateturao i pao. Ostao je sa centralnom bolnicom, u kojoj je — skupa sa još nekoliko stotina ranjenika — našao smrt, on taj neustrašivi borac 6. istočnobosanske brigade.

U 6. brigadi su se od samog njenog formiranja nalazili borci iz svih krajeva naše zemlje. Među njima se nalazio i Milivoje Perić iz Petrovca na Mlavi. Kako je dospio u brigadu ne znam, ali se — iako već u godinama — uvijek nalazio u prvim borbenim redovima. Prošao je mnoge borbe, pa i Sutjesku i Miljevinu. Ali na Romaniju nije stigao. Poginuo je na Prači prilikom probijanja posljednjeg neprijateljskog obruča.

c

Borci i rukovodioci 19. birčanske brigade u jednom selu kod Tuzle, jesen 1944.

Njih trojica su imali dosta zajedničkih osobina. Svi su bili iz Bosanske krajine. Tražeći posla, obreli su se u fruškogorskom kamenolomu u Rakovici, gdje ih je zatekla okupacija. Bili su mladi i jednako su mrzili okupatora, tako da su se među prvima našli u Podunavskom bataljonu Sremskog NO partizanskog odreda. Kada je 6. istočnobosanska brigada stigla u Srem, sva trojica su odmah ušla u njene bataljone.

Najmlađi među njima bio je Jovica Moljuš. Najveća njegova vrlina je bila hrabrost, ali je po naravi bio ljut i, ako bi neko htio sa njim da se našali, lako ga je mogao da izbaci iz takta. Nije on doduše bio svađalica, ali nije volio nikakvo zadirkivanje. Jednom riječju, najbolje se osjećao ako su ga drugovi pustili da leškari, ili ako ga komanda pošalje tamo gdje se treba tući sa neprijateljem. Tako je išao iz borbe u borbu, prošao je Majevicu, Romaniju, Sutjesku, ponovo se vratio na Majevicu, ratovao po Posavini, napadao na Tuzlu...

U predahu između borbi Jovici je smetalo što već oslobođenu Tuzlu nadlijeće neprijateljski avion. Sa još nekoliko nemirnih brigadira, kao što je bio i sam, počeo je iz mitraljeza da gađa avion. Otkrivši, međutim, svoj položaj, Jovica sa svojim drugom Obrenom Stevićem iz Bosanske Posavine nije uspio da se blagovremeno skloni tako da su obojica pali smrtno pogođeni iz avionskog mitraljeza.

Jovan Marinković Jovaš bio je u početku povučen sam u sebe. Nije volio mnogo da priča, a izbjegavao je i razna zapitkivanja. Bio

je nepismen, pa ga je to najviše odvajalo od ostalih boraca. Međutim, sredina u kojoj je živio nije se mirila s tim. Napor drugova da mu pomognu urodio je plodom. Kroz rad na opismenjavanju u Jovašu je otkrivena plemenita duša, postepeno je počeo da odbacuje stidljivost, sve se više zbližavao sa pojedinim borcima, ali najviše sa onim koji su se u borbama isticali. Postao je hrabar i neustrašiv, tako da se do početka V neprijateljske ofanzive istakao u svim borbama koje je 6. brigada vodila. Njegov blag, samo njemu svojstven osmijeh, nije mu silazio sa usana ni u najtežim situacijama.

Takav je ostao i onog momenta kada je kod Zlatnog bora, jurišajući, pokušao da izvuče poginulog pol. komesara Avdu Hedriča Heđru, gdje je i sam pao pogođen iz njemačkog šarca.

Božo Brkljač, treći član ove nerazdvojene trojke, bio je sušta suprotnost prve dvojice. Raspoložen i uvijek spreman za šalu i pjesmu, kojom je u najtežim momentima razveseljavao cijelu četu, Božo je brzo postao vrlo cijenjen i omiljen, zbog čega je njegovo ranjavanje bolno odjeknulo u čitavoj brigadi.

Božo je liječen u našoj partizanskoj bolnici u selu Trnova. Kada je prezdravio, postavljen je za komesara, gdje ga je zatekla i VII neprijateljska ofanziva. Iako je bio potpuno prezdravio, Božo nije htio da napusti svoje ranjene drugove. Kada su SS-ovci i četnici otkrili baze sa ranjenicima, u njima su našli smrt mnogi partizani, a među njima i njihov hrabri komesar Božo Brkljač.

*

Sedma neprijateljska ofanziva. Neprijatelj po svaku cijenu pokušava da spriječi prebacivanje partizana u Srbiju. Vode se svakodnevne borbe. Partizani se nalaze u stalnom okruženju. Drugi bataljon 6. istočnobosanske brigade marširao je cijelu noć od Srebrenice prema Kraljevoj gori. Osvanuo je 28. april 1944. godine. Ispred šume u kojoj su se nalazili Nijemci su prije našeg dolaska iskopali rovove. Bataljon cijelog dana vodi borbu sa ovom grupom Nijemaca, nastojeći da njihovim odbacivanjem prokrči put ostalim jedinicama 17. divizije.

Milan Karličić, partizanski mitraljezac iz Podbetnja u Birču, tuče po njemačkim položajima. Bitka se sve više rasplamsava. Gine i zamjenik komesara bataljona. Ostao je da leži na ledini ispred njemačkih rovova. Jurnuo je i Milan a za njim i ostali, tako da je ubrzo otpor okupatora bio savladan. Put do Kraljeve gore bio je otvoren.

Samo nekoliko dana kasnije, u žestokim borbama pod Žepom, na domaku Drine, poginuo je i Milan Karličić, neustrašivi mitraljezac 2. bataljona, koji se — zbog svog mitraljeza nije htio da prihvati položaja desetara.

Palo je u borbi još dosta drugova iz 6. brigade, a među njima i Đuro Golubović, koji je na Sutjesci bio teško ranjen, ali mu je pošlo za rukom da se izvuče iz obruča i da dođe do Semberije, gdje su ga za vrijeme VII neprijateljske ofanzive uhvatili četnici i strijeljali. Na Ilinčici je poginuo i Srbijanac Đoko Luković Gedžo. Na Majevici gine komandir čete Obrad Babić Likata iz sela Kusaca kod Vlasenice. Živote su izgubili i mnogi drugi pripadnici ove proslavljene brigade, koja se — pored istočne Bosne — tukla po Srbiji, Crnoj Gori, Hrvatskoj i Sloveniji, prenoseći na taj način slavu svog oružja širom naše zemlje.

Lazo RADIVOJEVIČ

DOPALO MU SE »BUM«

Po povratku iz pete ofanzive na Majevicu Petnaesta majevička brigada davala je u jednom selu priredbu. Pored ostalih partizanskih pjesama hor je otpjevao i pjesmu: »Hej, drugovi, složno, smjelo«, u kojoj je uz svaku strofu stajala riječ: »bum!«.

Poslije završene priredbe priđe jedan mlađi seljak borcima i reče kako ga je priredba oduševila.

— Naročito mi se sviđa ono vaše: »bum!«

— Pa ako ti se to baš toliko sviđa, a ti lijepo stupi u partizane, pa ćeš imati prilike da svakog dana slušaš: »bum« — odgovori jedan od boraca.

RAD PARTIZANSKE ŠTAMPARIJE U TUZLI I BIROU

Prvog dana po oslobođenju Tuzle (2. oktobra 1943) počela je rad i prva partizanska štamparija u ovom gradu. Tuzlanski grafičari pridružili su se partizanskim jedinicama. Zadatak je bio da se još te večeri sakupe svi slagači, mašinisti i knjigovesci i svi drugi radnici potrebni za rad obje štamparije. Jedni su već bili u Šestoj brigadi, drugi u Tuzlanskom odredu i Drugoj krajiškoj. Trebalo je dovesti i one koji se još nisu odlučili da stupe u NOP iz porodičnih ili drugih razloga. A još prije pola noći sve je bilo na poslu. Rukopisi su stigli, slagači su već za regalima, strojari spremaju mašine, a vlasnici štamparije, iako teška srca, izdaju potrebne materijale. Ne smiju reći da nemaju toga materijala, jer su partizansku uniformu obukli i oni s kojima su do juče zajedno sklanjali taj materijal.

Prvi dan partizanske štamparije protekao je u bacanju slogova okupatorskih proglasa, vađenja iz mašine napola odštampanih vizit-karti njemačkih oficira i čestitki. Štampa se prvi partizanski proglas građanima oslobođene Tuzle, koji još prije svanuća treba da bude izlijepljen na ulicama grada.

Tako je još prvog dana u oslobođenoj Tuzli u dvjema štamparijama, u jednom veoma napornom radu, koji je trajao i čitavu noć da bi takav ostao za sve vrijeme do kraja rata, stvorena prva partizanska štamparija i istovremeno bez stroja i prozivanja formirana partizanska jedinica tuzlanskih grafičara. Da je to bila partizanska jedinica moglo se lako uočiti, jer su u štampariji svi njeni radnici bili stalno na okupu. Tu se radilo i spavalo i jelo kada se stizalo. Da bi to i simbolički pokazali, oblačili smo bar neki dio odjeće koji bi pokazao da ovdje ne rade obični grafički radnici.

Partizanska jedinica grafičara u oslobođenoj Tuzli odštampala je za kratko vrijeme hiljade letaka i vijesti, mnoge marksističke brošure, jedan broj »Oslobođenja« i mnogo drugih stvari potrebnih

oslobodilačkom pokretu i jedinicama Narodnooslobodilačke vojske koje su se zadržavale u gradu ili su svoje zahtjeve slale sa drugih položaja.

Prve vijesti sa fronta u zemlji i u svijetu dolazile su ovdje da bi se štampale. Mnogi drugovi iz tadašnjeg oblasnog partijskog i skojevskog rukovodstva i rukovodioci partizanskih jedinica bili su česti gosti ovoga kolektiva. Navraćali su i mnogi drugi da pročitaju nove vijesti još u rukopisu. Štamparije su bile neka vrsta informativnog centra. Ovdje se dogovaralo šta i kako odštampati, ispravljali se i pisali članci, izrađivali crteži i klišei i neposredno pred štampanje vadila iz sloga vijest da bi se stavila druga — značajnija. Tako su grafički radnici imali prilike da prvi saznaju vijesti o najznačajnijim ratnim događajima i da se već prvih dana u oslobođenoj Tuzli upoznaju s istaknutim partizanskim rukovodiocima i organizatorima ustanka ovoga kraja.

*

U tim danima rođen je i novi partizanski list istočne Bosne »Front slobode«. Iako je odluku o pokretanju lista donio Oblasni komitet KPJ, može se reći da su ideje o listu, njegovom izdavanju i formiranju stvorene u čestim diskusijama u ovim štamparijama u raspravi s grafičkim radnicima. Diskusije o listu i drugim izdanjima koja su ovdje štampana vođene su obično noću, kada se grad i život u njemu smirivao, a drugovi iz tadašnjih rukovodstava navraćali u uvijek budnu štampariju. I prvi broj »Fronta slobode« složen je i pripremljen za štampu pod drugim imenom. Međutim, kada je sve bilo spremno za štampanje, saopšteno je da će list nositi naziv »Front slobode«.

Težak i naporan rad, od 12 pa i više sati dnevno, nije zamorio tuzlanske grafičare. Oktobra 1943. čitava Tuzla je tako živjela i radila. Niko nije mislio na umor. Kao što je bio aktivan partizanski kolektiv štamparije, tako su bili aktivni i drugi, da bi se što više uradilo za pokret. Znalo se i pretpostavljalo da se Tuzla neće moći dugo zadržati oslobođena. Zato se mnogo i žurilo.

Rad u tuzlanskim štamparijama omogućio je pokretu da štampa i rastura veoma značajan list, omladinskim rukovodiocima da izdaju svoj list, da brigade i jedinice štampaju svoje listove, da se izdaju značajne publikacije marksističke literature i mnogo drugog. Trebalo je misliti o tome kako to što sada imamo u Tuzli obezbijediti na drugom mjestu. Ako ne u tome obimu, onda u mogućnostima i uslovima kakvi se ukažu. Tako je i donesena odluka da se iz postojećih štamparija na drugu oslobođenu teritoriju izvuku mašine i materijal potreban za organizovanje nove štamparije. Prije nego što su se naše jedinice povukle iz Tuzle izvučen je potreban materijal u dva pravca — prema Birču i Semberiji. Ostali su u sjećanju

ogromni napori koje su uložili radnici i borci da se teško olovo i strojevi prevezu kroz neprohodne seoske puteve, koje je kasna jesen već nakvasila.

U novembru 1943. jake neprijateljske jedinice došle su već na prilaze Tuzli. Vršilo se povlačenje iz grada. Spremala se za povlačenje i partizanska jedinica grafičara. Jedan dio je već otišao za mašinama i drugim grafičkim materijalom prema Semberiji i Birču. Poneko otrči do kuće da se pozdravi sa svojima i ponese još nešto tople odjeće. Mladi koji ostavljaju zabrinute roditelje već su stavili preko kaputa opasače, neko ima i oružje. Posljednja noć boravka naših jedinica u Tuzli 10. novembra počela je da se spušta. Zbor grafičara partizana je pred štamparijom Sekulića. Niko nije morao doći, ali su uglavnom svi na okupu. Došli su i oni koji ne mogu da krenu, da se oproste. Pored nas prolazi kolona u kojoj su članovi i pratnja Oblasnog komiteta. Tu je i redakcija lista »Front slobode« i drugi drugovi s kojima su tuzlanski grafičari radili i štampali prve partizanske proglase, listove i brošure. Na začelje ove kolone uključuje se i partizanska jedinica tuzlanskih grafičara.

Pred zaključanom štamparijom ostao je te večeri njen vlasnik. Nije ništa govorio niti se pozdravljao. Samo je nijemo gledao i slijegao ramenima, smatrajući da ćemo ga na taj način najbolje shvatiti što mora ostati i čuvati svoju imovinu.

Drugog dana po napuštanju Tuzle Oblasni komitet KPJ smjestio se u Birču, u jednoj crepari sela Petrovića. Oko 2 km niže, u selu Vlačićima, stacionirana je grupa partizana — grafičara. Ima nas nešto više, jer nekolicina koja je izučila ovaj zanat nije dovoljna za rad štamparije. Sada nema struje, nema mnogo drugih stvari, pa će rad biti mnogo teži. »Formacijski« pripadamo kao vojnici pratećoj četi, a kao grafičari Agitpropu Oblasnog komiteta. Još nismo saznali gdje su smještene štamparske stvari, dovučene iz Tuzle. Preko dana često se spominje Tuzla i brine briga o svojima, a uveče bude ipak veselije. Ponekad se ode u Petroviće, ali i ostali drugovi navraćaju, naročito oni iz Agitpropa. Kada se povede diskusija o početku rada štamparije, ima i brige da li se to može u ovim uslovima organizovati i pored opreme i materijala koji je izvučen iz grada.

Na raskršću između Petrovića, Vlačića i Kneževića, na usamljenom mjestu, nalazi se samo jedna seoska kuća. Niska prizemnica, riglovana i djelimično ozidana ćerpičem a djelimično šeperom, sa svega dva odjeljenja — predsoblje i soba. Na izgled napuštena kuća, bila je vlasništvo Petra Vlačića, prvoborca iz ovog kraja. Na Krstima — kako se zvalo ovo raskršće — ovu usamljenu i napuštenu kuću od svega 30 m^2 površine trebalo je pretvoriti u štampariju. Ovdje treba smjestiti regale sa slovima, tigl za štampanje i nekoliko manjih mašina na ručni pogon, papir i boje i sve drugo što jednoj bez obzira kakvoj i kolikoj štampariji, treba. Štampariju je trebalo držati u tajnosti, kako bi se onemogućilo neprijatelju da je otkrije i uništi.

*

Regali sa slovima postavljeni su uza zid na niske sanduke, sto za pripremu na sredini prostorije, tigl za štampanje spušten je ispod nivoa zgrade u iskopanu bazu, kako ne bi padao u oči i kako bi se po potrebi tu mogle spustiti i druge stvari. Kratko vrijeme po otpočinjanju rada štamparije, kada se grupa grafičara već navikla na nove uslove i kuriri počeli odnositi prvi štampani materijal, počela je šesta neprijateljska ofanziva. Pošto je bilo sigurno da će neprijatelj preći preko ove teritorije, odlučeno je da se prekine rad i štamparija smjesti u iskopanu bazu.

Prvi put je to išlo s dosta teškoća. Trebalo je skloniti ogromnu količinu materijala u jamu koja nije bila veća od najobičnije male seoske prostorije. Najviše teškoća bilo je sa regalima za slova, pošto je postojala bojazan da se pomiješaju. Kada je sve spušteno, trebalo je tako maskirati da se ne može primijetiti da je baza. U kući i oko nje trebalo je sve tako urediti da izgleda kao zgrada koja je već odavno napuštena i u kojoj dugo niko ne živi. Sve je tako urađeno da neprijatelj, iako je prošao ovom teritorijom, nije ništa otkrio. Tada su grafički radnici kao borci priključeni pratećoj četi Oblasnog komiteta i štaba korpusa. Mjesto regala i slova sada su dolazili dugi pokreti, straže i patrole i sve drugo što je svaku partizansku jedinicu očekivalo u vrijeme neprijateljske ofanzive. Šesta ofanziva još nije bila ni prošla a grafički radnici već su bili na Krstima. Neprijatelj nije otkrio štampariju i već drugi dan sve je bilo kao i ranije. Partizanska štamparija nastavila je rad. Poslije šeste došla je sedma neprijateljska ofanziva.

Iskustvo stečeno prvim baziranjem štamparije sada je bilo dragocjeno. Neprijatelj je sve češće iznenada napadao. Vremena za baziranje štamparije bilo je sve manje. Za prvo baziranje bio je potreban čitav dan. Sada je grupa grafičara sretna kada ima dva sata vremena, a jednom je taj posao morao biti obavljen i za pola sata, dok je neprijatelj bio tako reći na domaku zgrade. Samo magla i sumrak omogućili su grupi grafičara da se neprimijećeni izvuku iz štamparije. Za grupu grafičara prilike su postale teže. Oblasni komitet i njegova pratnja otišli su iz Birča a ovdje nije bilo ni drugih jedinica. Moralo se raditi i stražariti. Vrlo često upadaju četnici u obližnja sela, iznenada banu i njemačke jedinice. U jednoj takvoj prilici grupa grafičara nije se mogla orijentisati na koju stranu treba da krenu da bi se priključili nekoj našoj jedinici. Ali ipak sve se sretno završilo. Poslije jednog povratka uočili smo da su u zgradu štamparije ulazili njemački vojnici, uvodili i vezivali konje na samoj bazi štamparije, ali je ipak nisu otkrili.

Prije posljednjeg upada neprijatelja, u VII ofanzivi na ovu teritoriju, čule su se vijesti da četnici znaju za štampariju i mjesto gdje je ona smještena. Donesena je odluka da se iskopa nova baza

Grupa radnika štamparije Oblasnog komiteta KPJ za istočnu Bosnu u Tuzli, septembra 1944.

uza samu postojeću zgradu i bazu. Za novu bazu štamparije osim grupe grafičara i nekoliko drugova iz Oblasnog komiteta nije smio niko drugi da zna. Kopanje je vršeno noću uz slabu svjetlost lojanice. Iskopana zemlja morala se šatorskim krilima nositi nekoliko stotina metara dalje, kako po tome ne bi neprijatelj mogao otkriti bazu.

Po danu se slagalo i štampalo, a noću kopala nova baza. Rad je bio veoma naporan, ali grafičarima nije bilo teško. Željeli su da sačuvaju svoju štampariju od neprijatelja. Plan je bio da bi se neprijatelj zavarao ako otkrije staru bazu, da se ostavi jedan stari stroj i nešto štamparskog materijala.

Upad neprijatelja prvih dana avgusta 1944. ponovo je prisilio grafičare da napuste svoju štampariju. To je bio šesti ili sedmi put da se štamparija napušta. Nakon izvjesnog vremena, daleko od Krsta, čuli smo vijest da je neprijatelj otkrio štampariju i zapalio je. Nismo u to odmah povjerovali, ali, kada smo se ponovo približavali birčanskim selima, nailazili smo na neke štampane stvari koje su bile bazirane, na slova i štegove koje su radoznala birčanska djeca nosila u rukama. Po pričanjima neprijatelj nije odmah otkrio pravu štampariju. Pronašavši staru bazu ispod zgrade, on je zapalio zgradu, a tom prilikom je izgorjela i zgrada koja je držala i povezivala novu bazu, u kojoj je bila štamparija. Tako je otkrivena prava štamparija i uništen najveći dio njenih strojeva i materijala.

*

Rukovodilac i organizator partizanskih štamparija u Tuzli i Birču za čitavo vrijeme njihovog djelovanja bio je Muharem Fizović Fisko. Fisko je bio godinama poznat kao istaknuti borac za prava grafičkih radnika, posebno iz vremena čestih štrajkova i zahtjeva za bolje uslove rada i veće zarade. Zbog svoje revolucionarne aktivnosti najčešće je ostajao bez posla i sukobljavao se sa postojećim režimom. U jesen 1943. on je stao na čelo partizanske jedinice tuzlanskih grafičara, već kao iskusni borac i dugogodišnji grafički radnik. Za čitavo vrijeme rada partizanske štamparije, posebno u Birču, on je bio glavni organizator posla i sigurno imao najveće zasluge za njen uspješan rad. U najtežim uslovima u ovom ratnom periodu svi su očekivali rješenja od Fiska i mnoge teške probleme i situacije u kojima se često nalazio kolektiv grafičkih radnika on je uspješno rješavao i otklanjao.

I kada je u ljeto 1944. u štampariji na Krstinama formirana prva partijska ćelija tuzlanskih grafičara, Muharem Fizović jednoglasno je izabran za njenog sekretara. Kratko vrijeme poslije toga, pred ponovno oslobođenje Tuzle, on se oprostio od svojih grafičara primivši mnogo teži i odgovorniji zadatak.

❖

Postojanje grupe partizana u usamljenoj kući na Krstima, u koju svakodnevno dolaze i odlaze kuriri, nešto donose i odnose, u kojoj se nešto radi, njima do tada nepoznato, nije moglo biti nezapaženo od mještana susjednih sela, posebno Petrovića, Vlačića i Kneževića, gdje je duže vrijeme radila i redakcija lista »Front slobode«. Međutim, bilo je direktiva da se postojanje štamparije na ovom mjestu drži u tajnosti. U prvo vrijeme, neko bi uvijek iz grupe grafičara dočekao nezvanog gosta pred kućom i vratio ga na put koji u blizini prolazi. Kasnije od toga nije bilo koristi, jer su svi u okolini znali šta se ovdje radi, ali su i bili znatiželjni kako se to štampaju novine, jer to do sada nisu imali prilike da vide. Malo po malo počeli su da dolaze pred kuću, da čuju nove vijesti, jer eto oni već znaju da vijesti sa radija prvo ovdje stignu. Tražili su »Front slobode«, makar i ne bio najnoviji, neke knjige ili tako nešto. Birčanska djeca bila su željna papira i olovke. I borci brigada koje su ovuda prolazile interesovali su se za nove vijesti, tražili listove i druge publikacije što smo ih imali. Kasnije su ulazili u zgradu, gledali kako se slažu slova i štampaju stranice. Znali su mještani Birča da se ovdje radi važan posao, da to služi pokretu kome su i oni sami sve svoje dali. Dvije trećine birčanskih sela neprijatelj je popalio u vrijeme kada je bila sakrivena štamparija na Krstima, mnoge zarobio, tukao i ubijao, ali niko od njih nije rekao nijednu riječ o postojanju štamparije.

Uništenje partizanske štamparije u Birču nije moglo mnogo naškoditi pokretu. Nije prošlo ni puna dva mjeseca od dana njenog uništenja, a kolona grafičara partizana spustila se niz Ilinčicu ponovo u oslobođenu Tuzlu. Bilo je to 17. septembra 1944. Iako su svi tuzlanski grafičari imali svoje porodice u gradu koje su ih nestrpljivo očekivale, trebalo je prije svega otići u štampariju i dogovoriti se o novom poslu koji nas je očekivao. Po uništenju štamparije, većina grafičara zahtijevala je i očekivala da bude upućena u jedinice. 1 posljednji put ti zahtjevi su bili odbijeni. Sada, kada ulazimo u tuzlanske štamparije, vidimo da smo otišli u jedinice, ovdje ne bi imao ko da organizuje posao, da slaže i štampa sve ono što je u ovim uslovima bilo potrebno, a zahtjevi i potrebe bili su mnogo veći nego prije godinu dana. Svi grafički radnici koji su se prije godinu dana povukli iz Tuzle vratili su se živi i zdravi. Provedeno vrijeme u partizanima i štampariji na Krstima, dvije ofanzive koje su preživjeli, samo su ojačali njihove snage i spremnost da još više doprinesu. Vlasnici štamparije dočekali su nas isto onako kako su nas prije nepunu godinu ispratili. Pomažu nam da što prije organizujemo posao, teško se rastaju s raznim materijalima i brinu brigu kako će se sve ovo kasnije završiti. Došli su i oni koji s nama iz bilo kojih razloga nisu otišli u partizane. Čuli su da negdje radi partizanska štamparija, a po novom broju lista vide da smo više brojeva štampali na Krstima. U obje štamparije nastaje onaj tempo iz oktobra 1943. U poslu nam pomažu i neki omladinci iz Tuzle. Nisu grafički radnici, ali brzo ulaze u posao i dobro rade. Još se ne zna da li je to konačna sloboda ili će biti još povlačenja. Neprijatelj još nije digao ruke od Tuzle. I u najvećem poslu ponovo dobivamo zadatak da izvučemo novu štampariju. Drži se partijski sastanak i određuje grupa koja će se povući sa štamparijom. Jedne noći dobili smo deset volovskih zaprega da izvučemo potrebne strojeve, slova i ostali materijal. Zadatak je bio da se izvuče štamparija preko Husina u 2ivinice. Težak materijal i strojevi još do Kreke su polomili gotovo sve volovske zaprege. Komanda mjesta u Kreki pomaže i štamparske stvari se prebacuju kamionima. Za nekoliko dana opasnost je prošla. Već je skoro sigurno da se iz Tuzle nećemo povlačiti. Štampanje »Fronta slobode«, omladinskih listova, biltena i drugih materijala bilo je u ovo vrijeme veoma značajno. Po mnogo čemu vidi se da se život u Tuzli potpuno normalizuje. To se uočava i u štampariji. U gradu se formiraju sindikalne podružnice. Tuzlanskim grafičarima pripala je čast da se od njih formira prva sindikalna podružnica u oslobođenoj Tuzli. I to je obavljeno u štampariji, uz kratko prekidanje posla.

Salih ATIČ

SAVJETOVANJE KOMUNISTA ISTOČNE BOSNE U VLASENICI I BIJELJINI

U drugoj polovini 1943. godine odigrali su se krupni događaji, koji su nagovještavali pobjedonosni završetak naše narodnooslobodilačke borbe i revolucije. Već tada je bila oslobođena velika teritorija Jugoslavije, održano je Drugo zasjedanje AVNOJ-a i Prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a, a saveznici su priznali NOP kao jedinog i stvarnog nosioca borbe naroda Jugoslavije protiv okupatora. To je istovremeno bilo doba značajnih vojnih pobjeda saveznika, a posebno Crvene armije. U tom periodu došlo je i do kapitulacije fašističke Italije. Bilo je to, dakle, veliko i sudbonosno vrijeme, u kome su narodi Jugoslavije, pod rukovodstvom Komunističke partije, izvojevali značajne vojno-političke pobjede, stvorili NOV, udarili temelje nove demokratske, federativne državne zajednice, u kojoj su, stvaranjem ZAVNOBiH-a, ujedno udareni i temelji državnosti Bosne i Hercegovine kao ravnopravne republike zbratimljenih Srba, Muslimana i Hrvata.

Već koncem 1942. godine, kada su udruženim snagama 6. istočnobosanske brigade i vojvođanskih partizana, razbijeni četnici na Majevici, došlo je do ponovnog uspona NOP-a u istočnoj Bosni. Nekoliko mjeseci poslije toga obnovljeni su Majevički i Romanijski partizanski odredi i formirana je 1. majevička brigada. Dalji snažan uspon NOP-a u ovoj oblasti uslijedio je poslije proboja iz obruča na Sutjesci glavnine NOV na teritoriju istočne Bosne. Akcije ovih snaga, koje su izvedene za vrijeme njihovog relativno kratkog boravka u istočnoj Bosni, snažno su doprinijele opštem poletu NOP-a. Tada su stvoreni ili obnovljeni i drugi partizanski odredi (Posavski, Trebavski, Srebrenički, Ozrenski, Jahorinski, a kasnije i Kladanjski), a prišlo se i formiranju novih brigada (16. muslimanska brigada). Istovremeno dolazi i do formiranja 17. istočnobosanske divi-

zije, u koju su ušle 6. istočnobosanska, 1. majevička i 16. muslimanska brigada. Oslobođenje Tuzle i tuzlanskog bazena (oktobra 1943) bio je prelomni politički i vojnički događaj za dalje narastanje snaga NOP-a. Uslijedilo je formiranje 17. majevičke, 18. hrvatske i 19. birčanske brigade, koje su bile u sastavu 27. i 38. divizije.

U tom periodu bio je slobodan i veliki broj sreskih centara i gradova (Tuzla, Vlasenica, Srebrenica, Bijeljina, Modriča, Gradačac, Bos. Šamac, Vareš, Sokolac, Rogatica). Koncem 1943. godine skoro cijelo područje istočne Bosne bilo je oslobođeno. Na oslobođenoj teritoriji formirani su i razvijali svoju djelatnost narodnooslobodilački opštinski, sreski i okružni odbori, kao i Oblasni NO za istočnu Bosnu, zatim vojno-pozadinski organi, komande mjesta i područja. Najzad, postojala je i djelovala široka mreža antifašističkih organizacija (USAOJ, AFZ, SKOJ), kojima je rukovodila i čiju je djelatnost usmjeravala KP.

Za taj period je karakterističan i brz razvoj partijske organizacije u ovom kraju. Poslije pobjede nad majevičkim četnicima novembra 1942. dolazi do punog oživljavanja partijskog rada u cijeloj istočnoj Bosni, a posebno na Majevici i u Semberiji. Za dalji razvoj partijske organizacije bilo je od izuzetnog značaja formiranje Oblasnog komiteta KPJ za istočnu Bosnu, koncem 1942. godine, koji je objedinjavao i usmjeravao rad svih partijskih organizacija. Poslije V neprijateljske ofanzive, a posebno po oslobođenju Tuzle, stekle su se nove velike mogućnosti za aktivnost postojećih partijskih organizacija i za formiranje novih. Pored okružnih komiteta koji su tada djelovali (Birčanski i Majevički), formirana su još 3 okružna komiteta KP (Romanijski, Tuzlanski i Zenički, a reorganizovan je i Posavsko-trebavski).

U to vrijeme partijske organizacije na terenu (bez jedinica NOV-a) imale su 1.135 članova (od toga 139 žena) i 320 kandidata (od toga 49 žena). Na terenu istočne Bosne djelovalo je u to vrijeme 145 partijskih ćelija, 18 opštinskih, 5 sreskih i 5 okružnih komiteta. Naročito je bila brojno razvijena partijska organizacija na Majevici i u Semberiji, koja je imala 611 članova Partije.

*

Povoljna vojno-politička situacija u zemlji i svijetu, a posebno u istočnoj Bosni, perspektiva bliske pobjede, zahtijevala je još širu mobilizaciju snaga. Bilo je potrebno učiniti daleko veće napore za još širu mobilizaciju naroda, a naročito omladine u redove NOV, za veće sjedinjavanje pozadine s frontom, za jačanje, učvršćivanje i proširivanje narodne vlasti, kako bi se doprinijelo u svakom pogledu još većem rasplamsavanju narodnooslobodilačke borbe. Posebno je bilo značajno sagledati zadatke na daljem razvijanju i učvršćenju Partije kao rukovodeće snage, kao i sve one zadatke

koji će ubrzati konačni vojni i politički slom neprijatelja. Perspektiva bliske i konačne pobjede tražila je da se sumiraju uspjesi, jasnije uoče slabosti i propusti u političkoj i idejnoj akciji i da se sagledaju novi zadaci kako bi se, na osnovu svega toga, preduzele odlučne mjere za što skorije okončanje oružane borbe. Sve ovo je zahtijevalo da se o tome dogovore komunisti istočne Bosne, pa je Oblasni komitet Partije sazvao partijsko savjetovanje u Vlasenici.

U Vlasenici je tada bilo sjedište štaba 3. korpusa, sjedište Oblasnog komiteta i dr. oblasnih organizacija i organa. Osim toga, Vlasenica je imala centralni položaj na oslobođenoj teritoriji, pa je bilo najpogodnije da se tu okupe delegati iz svih krajeva istočne Bosne.

Savjetovanje je održano između 22. i 23. februara 1944. u zgradi osnovne škole, koja je bila posebno uređena za tu priliku. Na savjetovanju su, međutim, učestvovali samo delegati partijskih organizacija birčanskog i romanijskog okruga, jer se delegati majevičkog i Posavsko-trebavskog okruga nisu mogli probiti do Vlasenice. Za delegate su birani članovi partijskih rukovodstava i komunisti iz partijskih ćelija. Među njima je bio veći broj žena i omladinaca predstavnika partijskih organizacija iz jedinica NOV. Referat o vojno-političkoj situaciji podnio je Cvijetin Mijatović, sekretar Oblasnog komiteta KPJ za istočnu Bosnu. Nakon diskusije u kojoj je učestvovalo više delegata i gostiju, a među njima i Vlado Popo vić, politički komesar 3. korpusa i član CK SKJ, odlučeno je da savjetovanje nastavi sa radom u Bijeljini. Nekoliko dana poslije toga, 29. februara 1944, nastavljen je rad u Bijeljini u sali Fiskulturnog doma (bivši Sokolski dom) uz učešće delegata svih partijskih delegacija istočne Bosne.

Prije podne održan je svečani dio savjetovanja, kome je prisustvovalo 400 delegata i gostiju. Savjetovanje je otvorio i o njegovom značaju govorio Cvijetin Mijatović. Pozdravljajući goste i delegate on je, pored ostalog, istakao da su dogovori i sastanci jugoslovenskih komunista uvijek bili krupni politički događaji u istoriji Jugoslavije, pa je izrazio uvjerenje da će i ovo partijsko savjetovanje nesumnjivo odigrati značajnu ulogu u daljem razvoju NOB u čitavoj istočnoj Bosni. Savjetovanje su pozdravili i uzeli učešća u njegovom radu Pašaga Mandžić Murat ispred Pokrajinskog komiteta KP BiH, Aćim Grulović — »Slobodan Sremčić«, komandant Glavnog štaba Vojvodine, Simo Eraković, član Inicijativnog oblasnog NOO-a i član AVNOJ-a, Marko Peričin Kamenjar, komandant 36. vojvođanske divizije, Hasna Džafić ispred AFZ, Nijaz Dizdarević ispred PK SKOJ-a za BiH, Brano Savić ispred AVNOJ-a i Abdulah Pjanić, predstavnik građana Bijeljine.

Radni dio savjetovanja otpočeo je istog dana u 14 časova, a završen je 2. marta 1944. Referate su podnijeli C. Mijatović »O vojno--političkoj situaciji« i Stevo Popović »O organizacionom stanju Partije«. Pored toga podneseni su i koreferati o radu sa omladinom, o

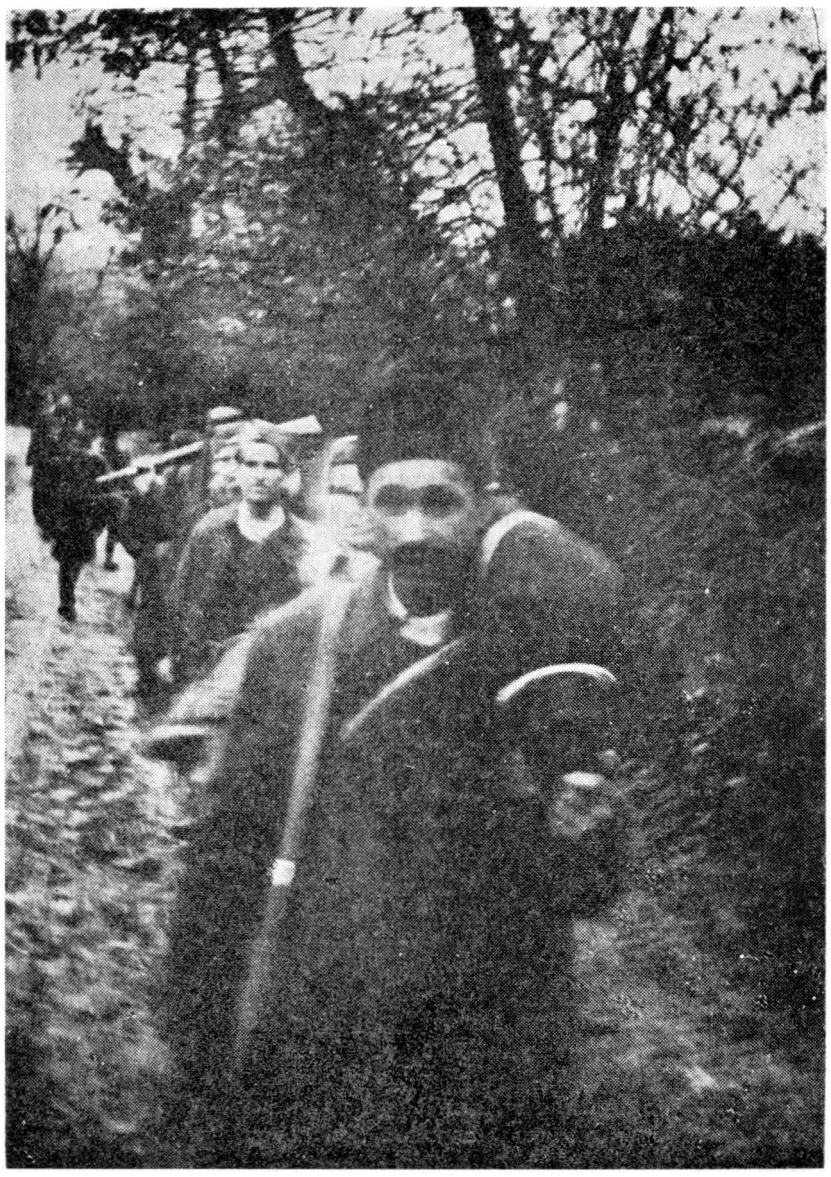

Izbjeglice iz Trnove kod Bijeljine vraćaju se svojim kućama poslije neprijateljske ofanzive

radu sa ženama, o zadacima Partije u jedinicama NOV, i o zadacima Partije u razvoju i učvršćenju NOO. U diskusiji je učestvovao

veći broj delegata i gostiju, kao i predstavnika partijskih organizacija jedinica NOV sa teritorije istočne Bosne.

U referatima, kao i u diskusiji u Vlasenici i u Bijeljini, data je ocjena vojno-političke situacije u zemlji i svijetu, a posebno u pojedinim dijelovima istočne Bosne. U vezi sa perspektivom skore pobjede saveznika i NOP-a nad fašističkim zavojevačima i domaćom reakcijom istaknuto je da komunisti moraju uraditi još više da bi se ujedinile sve narodne snage istočne Bosne u jedinstven front radi što bržeg okončanja rata. U tom sklopu posebno je govoreno o značaju Drugog zasjedanja AVNOJ-a i njegovih odluka, međunarodnog priznanja AVNOJ-a, kao i konstituisanja ZAVNOBiH-a, za dalji razvoj NOB-a u zemlji, a posebno u Bosni i Hercegovini.

Pozitivno je ocijenjen razvoj vojno-političke situacije u istočnoj Bosni. Četnici i ustaše, kao sluge okupatora, poraženi su, a neprijateljska vlast je temeljito uzdrmana. U redove NOP-a počinju da dolaze najširi slojevi narodnih masa Srba, Muslimana i Hrvata, od kojih su neki donedavno bili pod uticajem neprijatelja. Sve je to bio rezultat uticaja i ugleda Partije u najširim slojevima, koji je ona stekla dosljednom borbom protiv okupatora i domaćih izdajnika. Za dalje jačanje borbenog bratstva Srba, Muslimana i Hrvata, od posebnog je značaja bilo formiranje 16. muslimanske i 18. hrvatske brigade. Iako su se u trogodišnjoj borbi u partizanskim brigadama i odredima zajednički borili Srbi, Muslimani i Hrvati, formiranje ovih brigada bilo je od posebnog značaja, jer su one bile borbeni reprezentant Muslimana i Hrvata istočne Bosne. One su odigrale krupnu političku ulogu u daljoj mobilizaciji Hrvata i Muslimana u redove NOP. Bila je to dalekosežna politika Komunističke partije na stvaranju bratstva i jedinstva naroda Bosne i Hercegovine i garancija ravnopravnosti njenih naroda u federalnoj BiH, osnovanoj na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a.

Na savjetovanju je ukazano i na vojno-politički značaj istočne Bosne, kao centralnog dijela naše zemlje, zbog čega je ona postala izuzetno važno strategijsko, političko i ekonomsko područje. Istočna Bosna povezuje Srbiju, centralnu Bosnu, Srem, Sandžak, Crnu Goru i Hercegovinu, i kao takva bila je od posebnog interesa i za okupatora i za NOP za vrijeme čitavog rata, a posebno zbog događaja koji su nastupali, jer se već nazirala pobjeda nad fašizmom.

Na savjetovanju su odlučno kritikovane slabosti i propusti u političkoj akciji nekih partijskih organizacija u istočnoj Bosni. Ukazano je da te slabosti utiču da se u punijoj mjeri ne koriste krupne pobjede NOP-a za najširu mobilizaciju masa. Političke pripreme za mobilizaciju boraca u NOV, u novim uslovima velike oslobođene teritorije, bile su nedovoljne, što je imalo za posljedicu kolebanje i osipanje jednog broja boraca u VI neprijateljskoj ofanzivi.

U referatima i diskusiji kritikovana je nedovoljna budnost partijskih organizacija protiv pokušaja domaćih izdajnika da izoluju

vojvođanske borce od naroda Bosne, kao i nedovoljna borbenost partijske organizacije, posebno na Majevici i oportunistički odnos prema četnicima na Trebavi. Takođe kritički je ukazano na opasnost zanemarivanja izgradnje NOO kao začetaka nove narodne vlasti.

Na osnovu ocjene političke situacije i analize rada partijskih organizacija u pređenom periodu, na savjetovanju su utvrđeni i konkretni politički zadaci komunista istočne Bosne i to kako na planu okupljanja najširih slojeva naroda u borbi protiv okupatora i domaće reakcije za konačno oslobođenje zemlje, tako i u radu na daljem razvoju i učvršćenju partijske organizacije.

U tom cilju istaknuta je potreba da se pojačaju napori na političkom razobličavanju četništva. Istovremeno je rečeno da treba raditi na izolaciji i razbijanju zelenog kadra kao formacije, preko koje muslimanska reakcija pokušava da okuplja muslimanske mase pod svoju zastavu. Od posebnog je značaja potreba da se razvija aktivnost partijskih organizacija protiv pokušaja neprijatelja da izoluje borce vojvođanskih jedinica od naroda istočne Bosne.

Učvršćenje borbenog bratstva i jedinstva naroda istočne Bosne i brojno i kvalitetno jačanje NOV-a je jedan od prioritetnih zadataka, od kojih će umnogome zavisiti brže okončanje rata i konačna pobjeda NOP-a. Na savjetovanju je takođe ukazano da komunisti nisu dovoljno shvatili sav duboki smisao odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a i stvaranje ZAVNOBiH-a, pa je neophodno daleko šire narodu objašnjavati sadržinu ovih odluka, a ove organe popularisati kao nosioce narodne vlasti i suvereniteta. Takođe je istaknut značaj rada na daljem širenju i jačanju NOO koji treba sve više da izrastaju u istinske organe narodne vlasti.

U proteklom periodu partijska organizacija u istočnoj Bosni je brojno ojačala. Proširila se mreža partijskih ćelija, a porastao je politički i idejni nivo članstva i kadrova. Tome je doprinijelo i izdavanje biblioteke marksizma-lenjinizma poslije oslobođenja Tuzle, kao i održavanje partijskih kurseva za kadrove pri okružnim komitetima. Međutim, i pored napretka partijska organizacija nije se dovoljno učvrstila. Neke organizacije pate od nedovoljne borbenosti a u mnogima ne vlada ratni tempo u radu. Još je prisutno neshvatanje rukovodeće uloge Partije, a isto i pojava birokratizma u rukovođenju. U kontaktima između rukovodstva i članstva preo vlada va ju pismene direktive i cirkularna pisma, a nedovoljno je neposredne pomoći u izvršavanju političkih zadataka.

Da bi se partijske organizacije idejno ojačale i organizaciono učvrstile, treba mnogo više voditi računa o kvalitetu ljudi prilikom prijema u Partiju. Iskustvo stečeno u dosadašnjoj borbi ukazuje na to da je lični primjer komunista moćna snaga uticaja i autoriteta Partije. U rukovođenju masama i vanpartijskim organizacijama Partija mora djelovati autoritetom i snagom ubjeđenja, a ne komando-

vanjem. Nužno je razviti još širi i organizovaniji idejni i vaspitni rad u partijskoj organizaciji i odlučnije se boriti protiv svih skretanja u sprovođenju linije Partije, protiv birokratizma u rukovođenju, kao i protiv sektaštva, a napose protiv oportunističkog odnosa prema neprijatelju.

*

Neposredno nakon završenog savjetovanja, polovinom marta 1944, otpočela je VII neprijateljska ofanziva na oslobođenu teritoriju. To je znatno otežalo, naročito u nekim krajevima istočne Bosne, partijsko-politički rad. Veći dio partijskih kadrova sa terena uključio se u jedinice NOV, a manji broj kadrova koji su ostali na terenu radio je pod izuzetno teškim uslovima. Ovom ofanzivom neprijatelj je ponovo zaposjeo veći dio oslobođene teritorije. To je otežalo i rad na ostvarivanju zaključaka sa savjetovanja u Vlasenici i Bijeljini. Međutim, i pored toga savjetovanje je značilo snažan podstrek borbi i akciji komunista za dalje rasplamsavanje NOB-a i političku izolaciju neprijatelja.

Desa KOŠTAN
Milan PANTIC

OSAMNAESTA HRVATSKA BRIGADA — OSLOBODILAC TEŽNJA

Na prostranoj i živopisnoj oslobođenoj teritoriji između rijeka Save i Usore, Vrbasa i Bosne, na kojoj je dotle dugo boravila, 11. krajiška NOU divizija se krajem juna 1944. užurbano pripremala za odlazak u Srbiju i učešće u odsudnim bitkama za oslobođenje zemlje.

Pred polazak na ovaj daleki put preko istočne Bosne i Drine, divizija se, po nalogu Vrhovnog štaba NOV i POJ, primakla bliže rijeci Usori i njoj paralelnoj komunikaciji, koja od Banjaluke vodi za Doboj. Mjesta Kotor-Varoš i Teslić i raskršće puteva na spomenutoj komunikaciji, Jelah, bili su u to vrijeme još uvijek posjednuti od jakih neprijateljskih garnizona.

Dvije dobro naoružane i snabdjevene brigade 11. NOU divizije: 5. kozaračka i 12. krajiška, donedavno u stalnim uspješnim ofanzivnim akcijama na neprijateljska uporišta, naročito na okolne značajne pruge i puteve, dobile su sada naređenje od štaba divizije (komandant Miloš Šiljegović, politički komesar Blažo Đuričić) da usput likvidiraju uporište Jelah i oslobode grad Teslić.

Snage 11. NOU divizije su 6. jula 1944. u jednom naletu zauzele Jelah i pri tom potrgale cijelu prugu i porušile sve mostove od Jelaha do Teslića na jednoj i do samog Doboja na drugoj strani. One su odbacile i neprijateljsku kolonu koja je otud nadirala i zatim se okrenule prema Tesliću.

Da bi se omogućilo, odnosno olakšalo zauzimanje samog Teslića i osiguralo lijevo krilo dviju brigada koje su ga napadale, valjalo je prethodno blokirati ili likvidirati blisku varošicu Tešanj. Taj zadatak pripao je 18. hrvatskoj istočnobosanskoj udarnoj brigadi.

Pomenute krajiške jedinice su u toku noći 8/9. juna vodile oštre borbe oko Teslića, dok je 18. hrvatska NOU brigada potpuno zatvorila sve prilaze od Tešnja i onemogućila bilo kakvu intervenciju s te strane.

U mjesečnom operacijskom izvještaju štaba 5. korpusa zapisano je da su Teslić »... branile dvije satnije 1. i dvije satnije 2. bojne 6. lovačke pukovnije. Treća bojna 6. posadnog zdruga, izvjestan broj žandarma, milicije i domaćih četnika. Nakon borbe koja je trajala čitavu noć neprijatelj je likvidiran i uporište je zauzeto. Ubijeno je sto, a zarobljeno četiri stotine neprijateljskih vojnika, među kojima deset oficira. Naši gubici: devet poginulih, 30 ranjenih. Plijen: 300 pušaka, 26 puškomitraljeza, 15 teških mitraljeza, 15 strojnica, 2 topa, 6 teških bacača, 3 laka bacača, 400 hiljada metaka, velika količina mina za bacače, 2 radio-stanice, 100 konja i mnogo ostale ratne opreme. Uništena je električna centrala i porušen most na rijeci Usori«.

Tako je oslobođen grad Teslić, a oko evakuacije zadobijenog ogromnog plijena jedinice su se morale zadržati više dana.

Za to je vrijeme 18. hrvatska NOU brigada uporno nastojala da i sama likvidira neprijateljski garnizon u varošici Tešanj.

*

Osamnaesta hrvatska istočnobosanska NOU brigada privremeno je boravila u centralnoj Bosni od sredine aprila 1944. godine. Formirana je početkom oktobra 1943, poslije prvog oslobođenja Tuzle. Borački i komandni sastav brigade, raspoređen u tri bataljona, činilo je, pri osnivanju, ljudstvo iz Tuzle i Kreke i njihove bliže okoline. Dobrim dijelom to je bio proletarijat tuzlanskog rudarskog bazena, pretežno Hrvati i Muslimani, radnici i seljaci okolnih sela. Bilo ih je dosta iz obližnjeg čuvenog Husina, u kome je brigada i osnovana, poznatog iz vremena velikog rudarskog štrajka 1920. godine, a ne manje i po partizanskoj četi husinskih rudara, učesnika u ustanku 1941. godine, kojoj je posvećena popularna pjesma: »Konj uh planinom«.

Formiranje ove brigade, kako je štab 3. korpusa izvještavao Vrhovni štab NOV i POJ »... predstavljalo je najvidniji rezultat naše političke pobjede među hrvatskim stanovništvom« u istočnoj Bosni. U prvi mah nazvana Hrvatskom brigadom, ona je radiogramom Vrhovnog štaba NOV i POJ od 17. oktobra 1943. dobila svoje pravo ime — Osamnaesta hrvatska NOU brigada i bila je formalno u sastavu 27. NOU divizije do 3. XII 1943, kada je pripala 17. istočnobosanskoj NOU diviziji.

U brigadi se našlo nekoliko boraca iz husinske porodice Kerošević, među kojima stari robijaš Jure, zatim Božo Kerošević, kao i poznati junak Mijo Kerošević Guja, kasnije komandant njenog Trećeg bataljona.[1]) Braća Ilija i Jakov Vilušić također iz Husina postali

*) Narodni heroj Mijo Kerošević Guja poginuo pri likvidaciji posljednjih ostataka četničkih bandi na Majevici 1946. god.

su komandiri četa.[2]) Komandant brigade Franjo Herljević, grafički radnik iz Tuzle, i prvi politički komesar brigade bijeljinski pravnik Mirko Filipović, rodom iz sela Dubrave kod Brčkog, oba Hrvati i stari komunisti, učestvovali su u mnogim okršajima već u prvim ustaničkim danima na Majevici.

S novim i još neiskusnim boračkim sastavom, u većini bez odgovarajućeg komandnog i političkog kadra u batalj onima i četama, brigada je u kasnu jesen 1943. ušla u oštre borbe sa formacijama okupatora i njegovih slugu i, krajem 1943. u toku šeste neprijateljske ofanzive, zapala u velika iskušenja i poteškoće. U toj ofanzivi ona je pretrpjela osjetne gubitke i znatno osipanje i iz nje »izašla prilično osakaćena«. Ostala je i bez političkog komesara, koji je bio teško ranjen.[8])

*

Poslije učešća u drugom napadu na Tuzlu, u januaru 1944, sa dva nepotpuna bataljona i dijelom popunjenim štabom, 18. hrvatska brigada je izvršila više manjih akcija na terenu Posavine i ušla u Modriču, Šamac i Orašje. Zatim je dio brigade u aprilu 1944. dobio zadatak od štaba 3. korpusa da preko Bosne prebaci omladince delegate istočne Bosne za Drugi kongres USAOJ-a u Drvaru. S ovim dijelom brigade je išao i član Vrhovnog štaba general Savo Orović. Poslije prelaska rijeke Bosne, ceste i pruge Sarajevo — Brod, došlo je na Krnj inu do žestoke iznenadne borbe s jakim kolonama Nijemaca koje su bile pošle na 11. krajišku NOU diviziju. Nijemce su pratili i pomagali četnici Rade Radića. I jedni i drugi bili su veoma zbunjeni pojavom partizanskih snaga sa strane od koje ih nisu očekivali, što im je u znatnoj mjeri poremetilo planove, ali je 11. krajiškoj diviziji stvorilo potrebno vrijeme da se bolje spremi da odbije napadače.

Tako je 18. hrvatska NOU brigada u rejonu Stanara i Kulaša u centralnoj Bosni došla u dodir sa 11. krajiškom divizijom. Pa kako je u isto vrijeme 13. SS divizija u punom sastavu prešla iz Srema preko Save u istočnu Bosnu i otpočela sedmu neprijateljsku of anzi vu protiv snaga NOV, štab 3. korpusa je naredio i ostalim dijelovima 18. hrvatske brigade, kao i Posavsko-trebavskom odredu da sa Okružnim komitetom takođe pređu u centralnu Bosnu. Tu je ona popunjena dijelovima Posavsko-trebavskog NOP odreda, tako da je sada imala četiri bataljona sa po 180—200 boraca, a po svom sastavu, od štaba brigade do pojedinih četa postala prava jedinica bratstva i jedinstva.

Stalno učestvujući u planski pripremanim manjim i većim akcijama i borbama, jedinice brigade ubrzo su se znatno prekalile i do-

*) Ilija Vilušić poginuo u junu 1944. kod Johovca u blizini Dervente.
[8]) Narodni heroj Mirko Filipović strijeljan od Nijemaca avgusta 1944.

bro naoružale. Vremenom je u njoj izrasla čvrsta partijska organizacija, a SKOJ se omasovio primjernim borcima i uzornim omladincima. Živa borbena aktivnost i naročito intenzivan politički rad, kao i pomoć štaba 11. krajiške NOU divizije i Okružnog komiteta, pridonijeli su da se brigada u času kada je primila naređenje da se s kolonom 11. krajiške divizije vrati u istočnu Bosnu, sada u sastav svoje 38. divizije, mogla svrstati u red jačih jedinica, sposobnih za izvršenje težih i složenijih zadataka.

*

Oslobođenje Tešnja moglo se smatrati jednim od složenijih poduhvata i štab 18. hrvatske NOU brigade donio je odluku, iako mu to nije bilo izričito naređeno, da priđe njegovom izvođenju. To je, zapravo, trebalo da bude prvo oslobođenje ovog utvrđenog grada. Naime, iako je dotle više puta od partizanskih snaga bio napadan, Tešanj nije mogao biti nijednom potpuno oslobođen zbog jake tvrđave — kule, koja se nalazila u samom mjestu i iz koje se neprijatelj uvijek lako i uspješno branio.

Sredinom januara 1943, kad je Tešanj napadala Prva proleterska brigada, dva su se njezina bataljona kratko vrijeme zadržala u dijelu varoši, dok se neprijateljska posada bila povukla u veliku nelikvidiranu tvrđavu. U maju iste godine Druga krajiška brigada žestoko je ugrozila opstanak ustaša i žandarma u Tešnju. Krajišnici su bili došli već do pod same zidine tvrđave. Iz varoši je morao bježati i Pavelićev doglavnik, domaći izdajnik Ademaga Mešić. Međutim, i ovaj put su ustaše imale da zahvale tvrđavi što Tešanj nije bio cio oslobođen. U jesen iste godine Tešanj je napadala i Peta kozaračka brigada. To je bio napad manjeg obima i bez punog rezultata. Pa i 13. proleterska (Slavonska) brigada, koja je u sastavu Prve proleterske divizije u januaru 1944. krenula na Tešanj, zauzela je najveći dio varoši, ali je tvrđava opet ostala neosvojena.

Sve je to bilo poznato štabu 18. hrvatske NOU brigade, čiji su bataljoni u drugoj polovini jula 1944. bili Tešanj zatvorili sa svih strana. Oni su uokrug posjeli sve važnije pozicije — blisku planinu Crni vrh, položaje oko kote Ravne i Vehabovku — šljivike oko varoši. Sa kule Paklenice manje udarne grupe pripucavale su i na samu tvrđavu.

Za potpuno oslobođenje Tešnja valjalo je, pored glavne njegove tvrđave, prethodno likvidirati takozvano Tepe — bunkere na Griču. opasane bodljikavom žicom, zatim Guvna, polazni položaj za napad na samu tvrđavu, te Gornju i Donju čaršiju, mahalu Trčicu i Tabake, tj. mjesta na kojima je protivnik držao položaje i mogao ih lako braniti. Najvažnije je ipak bilo riješiti pitanje same tvrđave, jer su i ranije sva pomenuta uporišta padala, ali je tvrđava, uprkos svim napadima, ostajala posljednji i siguran zaklon neprijatelju.

Zbog toga je i štab brigade usmjerio glavnu pažnju na tešanjsku kulu tvrđavu. Rodila se misao da se preduzme akcija za likvidiranje same kule, a da se po strani ostave ostali položaji. U tom su pravcu bili orij entisani napori štaba brigade.

Pa i pogledi samih boraca koji su opsjedali varoš i uporno, iz noći u noć, učestvovali u napadima, bili su usmjereni u pravcu goleme tešanjske kule kao glavne prepreke koju su oni željeli i morali najzad da savladaju.

*

Tešanjska kula je djelovala kao gigantsko zdanje, o kome su mještani govorili da su ga do pola gradili Rimljani, što nije sigurno, a drugi dio — Turci, što je dokazano. Grad je nesumnjivo postojao još u srednjem vijeku i odolijevao je mnogim navalama. Navodno je na njega bez uspjeha udarao i princ Eugen Savojski po svom povratku s pohoda na Sarajevo (1682—1699). Turci su u njemu držali jaku posadu s nekoliko desetina topova.

Sagrađen na istaknutom položaju, grad je opasan jakim i do petnaest metara visokim zidinama, koje se sa isturenog brijega spuštaju u samu varoš gdje se, na najnižoj tački, nalazi glavni ulaz. Tvrđava ima više međusobno povezanih dijelova, mnoge prostorije i spremišta, brojne tunele, kazamate i utvrđenja za topove (tabije), kao i nekoliko dominantnih višespratnih kula. Može da primi preko hiljadu vojnika.

Najviša, mnogougaona glavna kula poznata je u narodu otkako je u nju 1924. godine udario grom i oštetio je, kao »Krnja kula«. Kroz glavnu kapiju, velikih dimenzija, od teškog drveta optočenog gvožđem, sada zatrpanu kamenjem, ostavljen je prolaz, na kome stoji straža s puškomitraljezom. Na jednoj od kula Nijemci su izveli betonske radove i podesili je za još efikasniju odbranu. U njoj se sada nalazilo oko 200 domobrana i nešto ustaša.

Nijemci su, poslije nekoliko napada izvršenih od strane bataljona 18. hrvatske brigade, za svaku sigurnost, smjestili na najvišoj kuli u tvrđavi, pod komandom jednog svog oficira, 16 esesovaca koljača, koji su palili i ubijali po Kupresu, oko Livna i Travnika.

Na ostalim položajima u Tešnju nalazila se feldžandarmerija — blizu 150 Nijemaca starijih godišta. Starješina im je bio neki kapetan Hofman, porijeklom od Luksemburga. Svoj je štab smjestio u školi, a sam je, inače, za vrijeme borbi boravio na Griču. Poznat kao pijanica, lakom na mito, često je izjahivao u grad na gizdavom konju lijepe, žute dlake. Ustašama koji su se nalazili u Tešnju komandovao je ustaški tabornik Hamdo Galijašević. Bilo je tu i oko 200 pripadnika domaće milicije, koja, u najvećem broju nije bila sklona sukobima s partizanima.

Komandant 27. divizije Miloš Zekić u pratnji načelnika štaba potpukovnika Vodušeka Jakoba vrši smotru jedne jedinice, u jesen 1944.

Ali je u Tešnju, od početka u osnovi krajnje rezervisanom prema ustaškoj vlasti i pored sveg suprotnog nastojanja ustaškog istomišljenika, poznatog domaćeg zelenaša i gulikože, veleposjednika Ademage Mešića i njegovog tabornika Galijaševića, bilo mnogo pripadnika i pravih simpatizera narođnooslobodilačkog pokreta, čiji je broj stalno rastao. U njemu je postojala organizacija KPJ, utemeljena 1941. god. od strane istaknutog komuniste narodnog heroja Mahmuta Bušatlije, i organizacija SKOJ-a, i njihov je uticaj iz dana u dan bivao sve vidniji. I među domobranima i njihovim starješinama bilo je pristalica NOP-a, gotovih da to i na djelu dokažu.

Imajući takve podatke u rukama, i uz pomoć članova Okružnog komiteta KPJ za centralnu Bosnu, štab 18. hrvatske brigade je, uporedo sa izvođenjem svakodnevnih borbenih akcija, stupio s predstavnicima NOP-a i simpatizerima među domobranima u živu neposrednu vezu. Domaći ljudi Brakovići (mlinar Smajo i drugi) i lugar Uzeir Radaslić održavali su kontakt između štaba brigade i pripadnika NOP-a u gradu Smajilom Sehagićem, Hamzom Širbegovićem i drugim, kao i sa domobranskim oficirima Muharemom Đedovićem (učiteljem u Tešnju) i poručnikom Slavkom Kovačevićem. Od domobrana je štab brigade 8. jula 1944. i pismeno zatražio da izvrše predaju grada. Putem partijske organizacije iz mjesta dobijem su planovi svih položaja i bunkera koje je štabu donijela mlada tehničarka i skojevka Mujesira Hadžismajlović. Na insistiranje štaba najzad je riješeno da se jedan bataljon 18. hrvatske brigade

noću uvede prvo u varoš, a zatim u samu tvrđavu, da u njoj razoruža posadu, likvidira esesovce, skrši otpor garnizona i tako definitivno oslobodi cio Tešanj.

*

Ljetna noć u drugoj polovini jula, u kojoj su bataljoni 18. hrvatske brigade dobili naređenje za ovu akciju, bila je izuzetno tiha i vedra. Nakon neprekidnog i snažnog dnevnog pripucavanja, koje je prisiljavalo neprijatelja da bude stalno u pripravnom stanju, opšte mirovanje nastalo u noći moralo je da izgleda prirodno uslijed pretpostavke o premorenosti i u redovima brigade. Ono je moglo da dovede i do popuštanja budnosti kod neprijatelja.

Međutim, strojevi 18. hrvatske brigade u prvoj liniji bili su u stanju stroge pripravnosti. Rukovodstvu jedinica je objašnjeno da treba, dok se ne začuje pucanj i lozinka s najviše kule, svi da miruju, budni i spremni za napad.

Kad je noć bila već dobro poodmakla, u akciju je krenuo ojačani Drugi bataljon pod komandom Mate Belića. U istom bataljonu nalazio se i njegov mlađi brat komandir čete Marko.[4]) Zbog značaja poduhvata s ovim bataljonom je pošao i dio štaba — komandant Franjo Herljević i partijski rukovodilac brigade.[5]) Tačno u ponoć i na dogovorenom mjestu kolonu je sačekao sa nekolicinom svojih pratilaca domobranski zapovjednik — zapažen u gradu po svom dobrom držanju i otporu prema Nijemcima — poručnik Slavko Kovačević, koga je komandant brigade poznavao iz Tuzle.

Od toga časa, pošto je utvrđeno da sve teče po planu, više nije bilo nikakve sumnje da je u toku jedna uzbudljiva i privlačna, a u isto vrijeme i riskantna akcija. Znalački vođena od domaćih ljudi, putem koji su oni sami predložili, kolona je krenula niz Ravne. Išla je bujnim zelenilom i kroz šumu krošnjastog drveća niza stranu, preko Numere — direktno u pravcu tvrđave.

Na dvadesetak metara ispred glavne kolone isturen je jedan manji vod s automatskim oružjem, a u uniformama sličnim domobranskim. Dio boraca ovog voda bio je izuven, do u tančine pripremljen za cio poduhvat. Drugi bataljon se spuštao niza strmen brzo i odlučno, ne dajući glasa od sebe. Poslije vještog zaobilaženja i provlačenja bataljon se u toku od nepuno pola sata našao neprimijećen — usred same varoši a i nadomak podnožja tvrđave.

Za sve to vrijeme njemački je stražar uz teški mitraljez nepomičan posmatrao kroz otvor s najviše kule — Paklenice, dok su ostali koljači esesovci, sigurni da se nalaze u punoj bezbjednosti, spavali.

[4]) Marko Belić iz sela Garevaca, junački poginuo u žestokoj borbi na Sokolu iznad Gračanice, naočigled svog brata, u jesen 1944.

[5]) Partijski rukovodilac u to vrijeme, a u prva dva i posljednja četiri mjeseca 1944. politički komesar brigade bio je autor ovog članka.

*

Kolona je zastala u jednom potoku gdje je odvojen prvi njen đio i upućen prema kapiji kule. Odmah poslije toga i u skladu s tokom događaja biće ubačen u tvrđavu čitav bataljon.

Kad je mala kolona prišla sasvim blizu velikoj kapiji, kroz muklu tišinu noći odjeknuo je glas:

»Stoj! Ko ide?!«

Bio je to glas stražara, ustaškog vodnika, koji se tu nalazio sa svojim pomoćnikom uz puškomitraljez. Bilo je poznato da je on ranije, u dva maha, ustašama tako reći spasao grad, te je kao jedan od najpouzdanijih njihovih ljudi danima ostajao na dužnosti gotovo bez smjene.

Dok još nije bio stigao ni da provjeri tačnost dobijenog odgovora da »ide poručnik!« — na njega i njegovog pomoćnika skočila su iz unutrašnjosti kule dvojica od učesnika u organizaciji ove akcije. Brzo su razoružani i, dok su oni vapili i kukali, bili su uklonjeni sa kapije.

Partizani su počeli upadati u tvrđavu, u koju je odmah poslata i glavnina bataljona. Za tili čas je duga kolona prošla kroz otvor i nestala iza zidina u utrobi grada. Napolju je ostala samo četa kurira sa dijelom štaba brigade, jer dok se s najviše, »Krnje kule« ne javi dogovoreni znak, valjalo je biti potpuno oprezan i spreman za svaku eventualnost. Pogodan sistem izgradnje i vanredan raspored omogućavao je, naime, da unutar grada pojedini njegovi dijelovi za dugo samostalno pružaju uspješan otpor. Na »Krnjoj kuli« se nalazilo dovoljno ljudi i naoružanja, pa bi takva borba unutar same tvrđave mogla da stvori veoma opasnu situaciju.

*

Bataljon je, predvođen svojim štabom i aktivistima iz Tešnja hitro prodirao u unutrašnjost velike tvrđave. Kod svakog kazamata i svake pojedine kule straža je, ukoliko je zatečena budna, bivala razoružana, a umjesto nje postavljena grupa boraca 18. brigade. Dio tih boraca je uz pomoć aktivista u kuli, koji su bili ranije obaviješteni i znali šta se sprema, učestvovali u razoružavanju razbuđene i iznenađene posade. Kako je postojao veliki broj kula i skloništa, razoružavanje je potrajalo dugo, ali je teklo bez zastoja.

Kritično je moglo da bude izlaženje na najistaknutiju »Krnju kulu« i, naročito, razoružavanje esesovaca. Srećom, izuzev stražara koji je i dalje osmatrao suprotnu stranu i bio budan, svi su ostali čvrsto spavali. Četiri borca 18. brigade, zajedno sa Šehagićem i Širbegovićem, uspjeli su se neprimijećeni na »Krnju kulu«, skočili na stražara, razoružali ga i potom vezali. Onda su pokupili oružje od

sve šesnaestorice — tri mitraljeza, dva mala bacača, dvije parabele i puške — i, pošto su ga na gomilu složili, uperili su cijevi svojih automata i svjetla svojih baterija na esesovce:

»Predajte se, ovdje partizani!«

Osim jednog podoficira, koji je dohvatio ručnu bombu s namjerom da se bori, pa je odmah svučen niz bedem, ostali su, zabezeknuti, digli ruke. Jedan po jedan spremljeni su dolje. Zatim su sa manje kule — Tabije razmontirani teški mitraljezi i okrenuti prema neprijateljskim bunkerima u gradu.

Tada je s najviše kule u tvrđavi kroz noć nad Tešnjom gromko odjeknuo poklik:

»O, Hauptmane, predaj se, ovdje partizani!

— Živio drug Tito!

— Živio komandant Franjo!«

Poklici i lozinka prethodili su prodornim rafalima iz teških mitraljeza prvi put usmjerenih sa »Krnje kule« na Tepe i ostale položaje gdje su se nalazili Nijemci.

To je bio signal svim jedinicama 18. hrvatske brigade za opšti napad. Po komandi i jednovremeno planula je uraganska vatra oružja na svim bregovima u polukrugu oko varoši, a iz pojedinih uporišta zaprepašteni Nijemci i ustaše počeli su — praćeni opštom vriskom napuštati položaje i bježati glavom bez obzira, ostavljajući sve iza sebe. Za kratko vrijeme pucnjava se stišala, bataljoni brigade uspostavili su čvrstu međusobnu vezu i zauzeli sve pozicije. Sat iza ponoći 22/23. jula 1944. Tešanj je bio potpuno oslobođen.

Već ujutro je sav ratni plijen razvrstan i sređen i u njemu između ostalog: 3 bacača mina, 14 teških i lakih mitraljeza, 250 pušaka, velika količina raznovrsne municije i ratne opreme. Domobranima i miliciji postrojenim usred čaršije održan je u prisustvu mase naroda govor, te je jedan dio njih sa ostalim građanima simpatizerima ušao u brigadu, drugi u partizanski odred, dok su neki pušteni kućama.

Ustaški logornik, obraćajući se drugovima iz štaba brigade sa fašističkim pozdravom, dokazivao je kako su on i njegovi jednomišljenici postali ustaški funkcioneri u interesu naroda i u cilju njegove zaštite. Njih, međutim, kao i zarobljene esesovce i Nijemce, nije mogla mimoići zaslužena kazna.

Tako je 18. hrvatska NOU brigada izvojevala svoju najznačajniju pobjedu za vrijeme boravka u centralnoj Bosni. Ona će ostati zabilježena, među mnogim u njenoj ratnoj istoriji, uz one najljepše što su postignute pri konačnom oslobođenju rodnog grada Tuzle, oktobra 1944, i u borbama za oslobođenje glavnog grada Bosne i Hercegovine — Sarajeva, u proljeće 1945.

Moni FINCI

RASIM I RAGIB D2IND0

Teška i krvava borba našeg naroda za slobodu, stvaranje naše slavne Narodnooslobodilačke vojske, naši dosadašnji uspjesi zahtijevali su žrtve i one su date. Veliki i slavni su primjeri herojstva braće Rasima i Ragiba Džinde, koji su živjeli i umrli kao pravi sinovi svoga naroda. Na poziv druga Ciče i Ilije Goranina došao sam sa Rasimom prvih dana ustanka na Romaniju. Za taj nezaboravni dan Rasim mi reče da je najsretniji u njegovom životu. On bijaše prvi Musliman, omladinac, koji krenu u Sjemeč sa Danilom Đokićem, svjestan da za narod i njegovu slobodu mora sve žrtvovati pa i život.

Prva naša borba — razoružanje kasarne u Sjemeču, druga — uništenje ustaške bande u Borici. Seljaci su nas zavoljeli i pomagali i pored neprijateljskog stava četnika prema nama. Četnici su se sa položaja na Borici povukli da bi opljačkali i popalili mirna muslimanska sela, baš u momentu kada smo opkolili čuvenog krvoloka Zulfu Dumanjića. To mu je omogućilo da utekne. Tada Dumanjić sa ustašama napadne naša sela Šatoroviće i Okruglo da bi se osvetio našim porodicama. Ali Rasim zajedno sa ocem organizuje otpor i uspije da spasi i selo i porodice. To je naša prva slobodna teritorija, osnutak prve muslimanske čete. Međutim, drugovi su uvidjeli naš težak položaj radi neprestanih četničkih napada, te nam odrediše druge položaje, Čavčevo polje i Lučevik na Romaniji. Rasim bijaše duša čete, oko njega se svi okupljahu, nijedno izviđanje, nijedna borba nije bila bez njega. Na kasnijim položajima oko Stambolčića on vrši dužnost liječnika (bijaše student medicine) i sa ogromnim požrtvovanjem iznosi ranjenike iz borbe, organizuje prenos i liječi ih.

Kod Vareša naša četa je takođe imala velike uspjehe. Uspjeli smo da otjeramo ustaše i Nijemce iz svih okolnih sela i sabijemo u Vareš. U međuvremenu muslimanska omladina pridolazi sa svih

strana u našu četu, te uskoro formiramo bataljon koji broji 370 drugova. Rasimov brat Ragib, neustrašiv borac i drug izvrsnih kvaliteta, postaje u to doba politički komesar 2. čete.

Rasim kao iskusan organizator dobij a novu dužnost — organi - zovanje Muslimana zeničkog kraja. Koliko je bio omiljen vidi se po tome što nijedan od nas nije mogao da se uzdrži, a da ne zaplače na rastanku. Čuli smo uskoro za uspjehe kojima je on doprinio. Organizovao je Zenički odred, razrušena je i spaljena stanica Begov Han, istrgana pruga i porušeni mostovi, pobijeno mnogo Nijemaca. Rad Zeničkog odreda, kao i mnogih drugih naših jedinica, omeli su četnici svojom razornom i protunarodnom akcijom, tako da Rasim sa 10 drugova bijaše prisiljen otići u srednju Bosnu, gdje je poginuo slavno 1942. god. u borbi sa Nijemcima i četnicima.

Njegov mlađi brat, Ragib, prošao je kroz sve borbe i ofanzive koje je imala 6. brigada. Svoje junaštvo dokazivao je bezbroj puta u Crnoj Gori, u pratnji bolnice na Hranjenu kod Goražda, gdje je vodio četu kroz herojske borbe spasavajući bolnicu. Poginuo je kod Spreče, u borbi protiv izdajnika našega naroda — zelenoga kadra.

Otac im je poginuo u Čelebiću 1943. god. u borbi s Nijemcima. Dvije sestre ubiše četnici, a majku odvedoše ustaše. Braća poginuše slavno u borbi za slobodu.

Mi, vaši drugovi, živimo i nećemo plakati, već ćemo se svetiti dok teče i jednog fašiste i izdajnika. Mi ćemo nastaviti našu zajedničku borbu i rad.

(»Front slobode« br. 8, 10. juna 1944) ***Mujo HODZlC***

NA RADU U SANITETU 19. BIRCANSKE BRIGADE I 38. DIVIZIJE

Kada sam polovinom oktobra 1943, nakon prvog oslobođenja Tuzle, došao u Šekoviće, Birčanski odred se skupa sa 2. krajiškom i 17. majevičkom brigadom, te Romanijskim odredom nalazio u sastavu upravo formirane 27. divizije, koja je pripadala 3. korpusu NOVJ. Iz Šekovića ja sam nakon 2 — 3 dana krenuo u Vlasenicu, gdje sam dobio raspored, tako da sam dodijeljen Birčanskom odredu, od koga je nekoliko dana kasnije formirana 19. birčanska brigada.

Brigada je brojala oko 500 — 600 boraca, koji su uglavnom bili rodom iz Birča i okoline. Bili su to dobri borci, naročito na svom terenu, a svojom hrabrošću posebno se isticao komandant Drugog bataljona Žarko Vuković Pucar sa Rakinog Brda, koji je poginuo kratko vrijeme iza drugog oslobođenja Tuzle. Referenti saniteta bataljona bili su: u 1. bataljonu »Maki«[1]), gimnazijalac iz Beograda, u 2. bataljonu Jela Majstorović iz Vlasenice, i u 3. bataljonu »Žaki«[2]), također gimnazijalac. Četnih bolničara nije bilo. Sanitetskog materijala bilo je prilično, a do njega smo došli prilikom oslobođenja Tuzle, ali smo ga kasnije dobij ali i od saveznika.

U toku šeste ofanzive brigada se kretala na terenu od Rakinog Brda (u blizini puta Tuzla — Zvornik) do ogranaka Romanije, a najviše oko Šekovića i Vlasenice, te Milan planinom. Ona je bila ostala na terenu, dok je glavnina korpusa bila krenula prema planini Ozren. Za vrijeme same ofanzive u brigadi su bila održana dva sanitetska kursa za niži sanitetski kadar (bolničarke), jedan na Rakinom Brdu i drugi u blizini sela Tikvarići. Na kursevima je bilo 12 drugarica, a trajali su oko dvije nedjelje. Uspjeh je bio dobar, jer

[1]) Maksim Stem
[2]) Jakov Finci

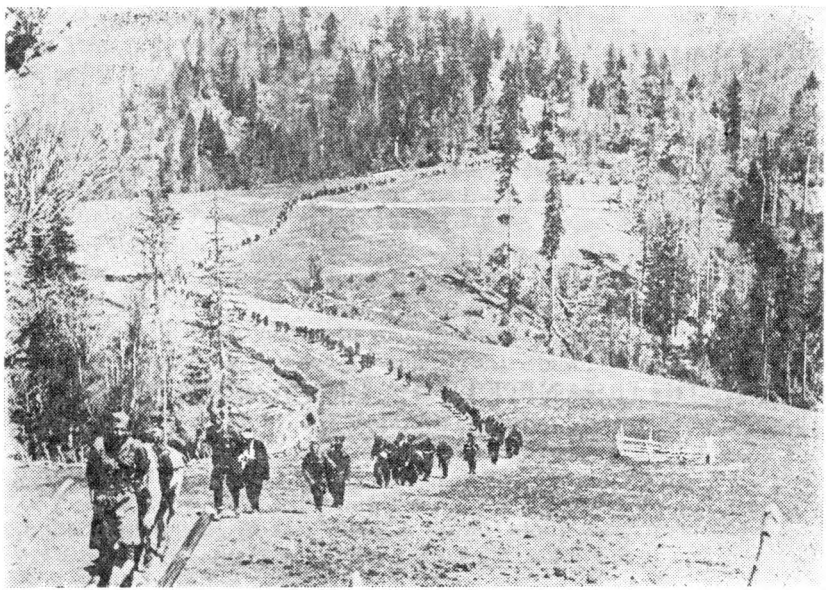

18. hrvatska brigada u pokretu

su drugarice bile vrlo pažljive, pa iako ih je većina bila sa sela (izuzev 2 — 3), brzo su savladale prvu pomoć, zaustavljanje krvarenja, imobilizaciju, itd. Kursevi su bili pri brigadnoj ambulanti, tako da se sve odmah i praktično pokazivalo.

Prve ranjenike smo imali u borbi sa četnicima kod sela Požarmca. Tom prilikom smo imali više težih ranjenika, koje smo odmah uputili za Šekoviće, dok smo lakše vodili sa sobom. Za vrijeme ofanzive na Šekoviće ranjenici i bolesnici su sklanjani u podzemna skloništa, zajedno sa najpotrebnijim sanitetskim materijalom, lijekovima, hranom, a sa njima se nalazila poneka drugarica koja je vodila računa o njima. Mjesta gdje su kopane baze čuvana su u najvećoj tajnosti i za njih je znao vrlo mali broj drugova.

U toku šeste neprijateljske ofanzive naša brigada je prihvatila i dijelove Južnomoravske brigade, koja je došla u Birač pod vrlo teškim okolnostima, sa velikim brojem drugova kojima su noge potpuno bile promrzle (jedan ili dvojica su docnije umrli od tetanusa). Borci su bili vrlo slabo obuveni i odjeveni, jako vašljivi. Sanitetskog materijala i lijekova nisu ni imali. Obradili smo ranjenike i bolesnike te teže uputili u bolnicu u Šekoviće, dali im nešto sanitetskog materijala, koliko smo god mogli, burad za parenje, itd.

Najveće gubitke smo imali kod drugog napada na Tuzlu, januara 1944, gdje nam je više boraca stradalo od nagaznih mina, koje su bile postavljene na Ilinčici. U napadu je učestvovala i 19. bir-

čanska brigada. Bripadno previjalište bilo je formirano u selu Parselo ispod same mncice, na kojoj su se vodile najžešće borbe, i odakle su ranjenici donošeni na nosilima, dok je brigadna ambulanta sa težim bolesnicima i ranjenicima bila ostavljena 3 — 4 km dalje u selu Dubravama. Ranjenici su bili u brigadnom previjalištu previjani, ukoliko zavoji nisu bili dobro postavljeni, zaustavljeno je krvarenje (bilo ih je dvojica ili trojica koji su i iskrvavili, jer im nije bila na položaju postavljena Esmarhova poveska), a vršene su i amputacije stopala, odnosno otklanjanje razmrskanih dijelova usljed nagaznih mina. Davan je i serum protiv tetanusa. Svi kojima je bila potrebna hirurška pomoć bili su upućivani hirurškoj ekipi 17. divizije, koja je bila nedaleko odatle postavljena. Jedan od najboljih pomoćnika u čitavom tom poslu, pored Rave Janković (koja se sama pobrinula za kola iz obližnjih sela kojima su i ranjenici evakuisani za hiruršku ekipu i zatim dalje za bolnicu u Šekovićima) bio je Muhamed Tinjić, bolničar, koji je ranije radio u ambulanti socijalnog osiguranja u Tuzli, (docnije je poginuo prilikom pokreta brigade prema Sandžaku i Crnoj Gori). Kako napad nije uspio usljed pristiglih pojačanja neprijatelju, poslije tri dana borbe povukli smo se prema Šekovićima i Vlasenici, gdje smo dobili naređenje za pokret prema Romaniji i Sokolovićima. Put je bio vrlo naporan, jer je snijeg mjestimično bio (na Ploči kod Han-Pijeska) zbog nameta viši od čovjeka, pa nam se smrzlo nekoliko boraca.

Krajem februara 1944, kada se brigada upravo pripremala za pokret prema Prači, depešom sam bio pozvan u štab divizije, gdje mi je saopšteno da sam postavljen za referenta saniteta novoformirane 38. divizije.

Iz Kalimanića sam krenuo sa 17. majevičkom brigadom, koja je iz 27. divizije ušla u novoformiranu 38. diviziju. U Vlasenici sam našao političkog komesara 38. divizije Vladu Rolovića, obavještajnog oficira divizije majora Akifa Bešlića, dok je komandant divizije potpukovnik Miloš Zekić ležao ranjen kod svoje kuće u zaseoku Zekići u Šekovićima. U sastav divizije ušla je i 18. hrvatska brigada, kao i svi partizanski odredi sa teritorije Majevice i Trebave. Referent saniteta 17. majevičke brigade bio je Davorin Kolšek, a 18. hrvatske dr Milan Goldner. Mjesta bataljonskih referenata bila su popunjena uglavnom drugaricama, a i po četama su bile bolničarke.

Štab divizije je krenuo sa 17. majevičkom brigadom iz Vlasenice preko Šekovića i pl. Jelice za Majevicu, vodeći sa sobom veći broj ranjenika i bolesnika iz korpusne bolnice br. 1 u Šekovićima za korpusnu bolnicu br. 2, koja se nalazila u selu Donja Trnova. Nakon što smo predali bolesnike i ranjenike pomenutoj bolnici, zadržali smo se još neko vrijeme u Trnovi, ali ne dugo, jer je već u toku marta počela sedma ofanziva, tako da su naše snage morale da napuste Bijeljinu. Neposredno iza toga, štab divizije je sa 17. majevičkom brigadom krenuo prema selu Jasenica, pošto je prethodno

primio izvjestan broj lakših bolesnika i ranjenika, koji su bili sposobni za pokret.

Da bi se spasli preostali ranjenici i bolesnici, divizija je (upravo još uvijek samo 17. brigada sa štabom divizije) pod vrlo teškim okolnostima (ostavili smo prethodno sve što nam je moglo smetati za vrijeme pokreta) izvršila pokret od sela Maoče (karavlaške) prema selu Ražljevu kod Brčkog, probila se između mnogobrojnih neprijateljskih uporišta, došla u Trnovu iz pravca Bijeljine, odakle joj se niko nije nadao (u samom selu Ražljevu izdržali smo i odbili jak, koncentrisan napad, izvršen iz nekoliko okolnih neprijateljskih uporišta) i preuzela preostale pokretne ranjenike i bolesnike, a zatim se preko planine Jelice uputila prema Birču, zbog čega je bila pohvaljena od Vrhovnog komandanta druga Tita.

Prilikom pokreta od sela Maoče prema Ražljevu, koji je, kako je naprijed već rečeno, bio veoma naporan, u toku noći izgubili smo dvojicu ljekara, za koje nikad nismo mogli saznati kako su nestali (da li su izgubili vezu ili su zaostali iscrpljeni na putu ili slično). Bili su to dr Najman sa drugaricom, koja je upravo bila rekonvalescent od pjegavca i neki dr Ferid. Za dr Najmana sam docnije čuo da je strijeljan u Brčkom od strane ustaša i Nijemaca, dok se za dr Ferida nije ništa saznalo. Teži nepokretni bolesnici i ranjenici u Trnovu i okolnim selima bili su bazirani u podzemnim skloništima. Sa njima je ostao i upravnik bolnice dr Ivo Lev, sa još nekoliko ljekara. U toku sedme neprijateljske ofanzive veći broj baza ove bolnice bio je otkriven, a najveći broj bolesnika i ranjenika ubijen. Tom prilikom ubijeni su i upravnik bolnice dr Lev sa drugaricom, dr Dajč i još nekoliko ljekara.

U toku sedme neprijateljske ofanzive 38. divizija je još dva puta prelazila put Šekovići — Jelica pl. — Majevica u jednom ili drugom pravcu. Ranjenici su nekad danima nošeni na improviziranim nosilima, oni koji su mogli da jašu išli su na konjima, ali ih je ipak najveći broj išao pješke. Među najžešće borbe u ovom periodu spada probijanje 17. majevičke brigade preko ceste Tuzla — Brčko, kod rudnika lignita na Majevici. Sa štabom divizije i brigade bio je tada i komandant 3. korpusa Košta Nađ. Dok nas je cijelim putem tukla neprijateljska artiljerija, napadali su nas sa nekoliko strana Nijemci, legija i četnici. Imali smo priličan broj ranjenika, a i poginulih. Neke od njih ostavili smo u selima, ali su oni kasnije bili otkriveni i poubijani.

U julu i avgustu poslali smo u dva — tri maha, sa improvizovanog aerodroma kod sela Osmaci (u blizini puta Tuzla — Zvornik) veći broj nepokretnih ranjenika u Italiju. Avioni su dolazili po noći i tom prilikom donosili sanitetski materijal, lijekove, oružje i municiju.

Približno u isto vrijeme bačen je padobranom u Šekoviće Kanađanin dr Colin Dafoe, koji je sa prilično sanitetskog materijala,

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

Жена кроз борбу

ОРГАН АНТИФАШИСТИЧКОГ ФРОНТА ЖЕНА ЗА ИСТОЧНУ БОСНУ

ГОДИНА I. | 15. ФЕБРУАРА 1944 | БРОЈ 1

Наш лист

У току скоро трогодишње борбе наших народа, наше жене горко су осјетиле шта је фашизам донио нашем народу, а напосе нама женама. Зато су наше жене храбро ступиле у борбу да активно помажу народно-ослободилачку војску ујединицу нашег народа. У Народно-ослободилачкој борби поједина игра важну улогу. Жене се активно боре у јединицама исто као и оне, које се, раме уз раме са мушкарцима, боре на фронту. Досадашње постигнуће наше мањше него-икада веће. Жене су постале равноправан чинилац у народно-ослободилачкој борби.

Антифашистички фронт жена окупља све жене Југославије у борбу против фашизма. Поред основне задаће АФЖ за активно помагање народно ослободилачке борбе, уложило се много и на политичком и културно-просветном васпитању жена за њихову улогу у борби. Као прве борбе, се жене оспособљавају да активно учествују у друштвеном животу нашег народа, у изградњи нове државе у коме ће жене бити равноправне и слободне.

Земаљски одбор Антифашистичког фронта жена Југославије издаје лист „Наше жене", који ће нам бити водиља и оганељ. Одбор АФЖ за Хрватску издаје „Жена у борби", Покрај тога излазе још неколико листова разних дистрикта АФЖ.

Код нас у Источној Босни већ се одавно осјећа потреба таквог листа и ми га поздрављамо. Наш лист „Жена кроз борбу" орган Антифашистичког фронта жена за Источну Босну треба стварно да постане лист свих жена Источне Босне у борби против фашизма.

Овај наш лист треба да се окупе све жене Источне Босне: Српкиње, Муслиманке и Хрватице. У њему треба да нађу и наше треба да проговоре нашим читаоцима области које борбене жене на фронту и позадини тако да се постане одраз слободољубивости жена Источне Босне. Осим тога треба да се наше читаоцима упознају са свим оним што се у свијету догађа, што је од интереса за жене. Тако ће се наше жене информисати. Само активним учешћем у свакодневној борби жена ће стећи слободу и равноправност.

Кроз борбу и побједе

Ми жене знамо и осјећамо да велике побједе Црвене Армије, успјеси наше Народно-ослободилачке војске, систематско бомбардовање њемачких градова од стране савезника — приближавају дан коначног обрачуна са фашизмом, дан коначног ослобођења наших народа.

Трогодишња борба нашега народа, која је везана за огромне жртве и напоре донијела је и велике побједе.

Московска и Техеранска конференција, на којима су наши савезници Совјетски Савез, Енглеска и Америка донијели важне одлуке, међу којима и одлуку о брзом окончању рата и ефикаснијој помоћи нашој војсци. Она помажу нашу Народно-ослободилачку војску на челу са Маршалом ТИТОМ, која се бори против фашизма и у тој борби обилно помаже дјело савезника за коначно уништење фашизма. Савезници не само да признају њега и помажу нашу војску у одјелу обућом и другим ратним потребама. Они ослобађају заробљенике Југославене из фашистичких логора и шаљу их у састав наше Народно-ослободилачке војске. Многи наши рањеници налазе се у савезничким болницама на лијечењу.

Влада Совјетског Савеза одбила је да потпише пакт о пријатељству са издајничком избјегличком четничком владом из Каира, која је преко свога министра Драже Михајловића систематски помагала и помаже окупаторе у нашој земљи и води борбу против наше Народно-ослободилачке војске.

Најзначајнији успјех нашег народа, а напосе нас жена, јесте стварање Националног Комитета Ослобођења Југославије — наше прве народне владе. Национални Комитет на челу са првоборцем нашег народа Маршалом ТИТОМ, јесте највећа гаранција да ће тековине наше тешке трогодишње борбе бити очуване. То је гаранција да ће права жена изборена у тешкој борби бити заштићена и да ће жена уживати потпуну равноправност.

Историска одлука Антифашистичког Вијећа Народног Ослобођења Југославије о федеративном уређењу наше нове државе, одстранује силом национално угњетавање и свечала повратак старих реакционарних режима, које желе поново успоставити издајничка избјегличка влада краља Петра и њен министар злогласни четник Дража Михајловић.

Разбијањем шесте велике непријатељске офанзиве на нашу ослобођену територију наша Народно-ослободилачка војска постигла је још једну велику побједу. У тој офанзиви слуге окупатора четничке банде и зеленаши кајар отворено су сарађивали са Њемцима и тиме још једном показали народу своје право лице.

Све ове побједе, плод наше тешке скоро трогодишње борбе, јесу и побједе нас жена. Оне су залога срећне будућности наших народа и нас жена равноправних у новој федеративној, демократској и слободној Југославији.

Окупљајући све жене Источне Босне у нашу организацију Антифашистички фронт жена, кроз борбу на фронту и у позадини, ми ћемо сигурно ићи путем ка скорој коначној побједи.

instrumentarija i dva pomoćnika formirao u Šekovićima zasebno hirurško odjeljenje, gdje je liječio naše ranjenike. Naročito se bavio ratnim povredama, frakturama, gipsom, itd. dok se drugih stvari nerado prihvatao. Radio je gotovo sve sa pentotalom pa i manje

zahvate. Pokazao se kao vrlo savjestan i dobar ljekar, a bio je i hrabar. Mogao sam da pratim izbliza njegov rad, jer je od strane štaba 3. korpusa (referent saniteta korpusa bio je tada dr Moni Levi) bio na našu molbu dodijeljen našoj diviziji, pošto mi nismo imali uopšte hirurga. Pomogao nam je mnogo, a bio nas je i zavolio. (Njegovo držanje nije se svidjelo engleskoj misiji, koja je bila pri štabu korpusa, jer je kratko vrijeme nakon oslobođenja Tuzle u septembru 1944, upućen u Bari, odakle se više nije vratio, iako je to nekoliko puta tražio.)

Divizijska bolnica bila je u potpunosti oformljena tek nakon dolaska 18. hrvatske brigade u sastav divizije. Upravnik bolnice bio je internista dr Vlatko Ajzenšteter, dok smo hirurga dobili tek nakon oslobođenja Tuzle. Bio je to dr Zvonimir Štraus. Dužnost apotekara vršio je jedno vrijeme Bruno Finkelštajn. Kraće vrijeme bio je u njoj i dr Fuad Idrizbegović. Bolnica je imala unutrašnje, hirurško i zarazno odjeljenje, te sanitetsku četu. Uvijek je imala po nekoliko konja za teže ranjenike i bolesnike, a ponekad i poneka kola, obično volovska. Nakon oslobođenja Tuzle obišao nas je i sovjetski instruktor major dr Emeljanov, koji nas je upoznao sa organizacijom medikosanitarnog bataljona. Međutim, još za duže vrijeme bolnica je ostala u ranijem sastavu. Ipak smo za vrijeme bavljenja u selu Zivinicama kraj Tuzle na njegov zahtjev formirali zasebno previjalište, koje prije toga nije postojalo, nego se previjanje, kao i sve drugo, vršilo na samom hirurškom odjeljenju. Od zaraznih oboljenja imali smo često poneki slučaj pjegavca, koji se vrlo često sretao i kod stanovništva. Drugih zaraznih oboljenja nije bilo, trbušni tifus se javljao samo izuzetno. Veneričnih oboljenja nije uopšte bilo. Imali smo dva-tri slučaja da su nam, od opšte slabosti) iscrpljenosti, nenadano umirali bolesnici, nakon što bi se pojavili otoci stopala i potkoljenica. Prvi slučaj ratne neuroze (koji je ostao usamljen u diviziji dok sam ja bio u njoj) vidio sam kod jednog potporučnika, jula ili avgusta 1944. Nismo je tada ni dijagnosticirali kao takvu nego kao Hy.

Krajem novembra, dok smo se nalazili u Tuzli, premješten sam za referenta saniteta Korpusa Narodne odbrane Jugoslavije u Beograd.

*

Razmatrajući danas organizaciju i rad sanitetske službe pomenutih jedinica smatram da su one u datim okolnostima odgovorile svom osnovnom zadatku. Ovo zbog toga jer se pokazalo da je bilo moguće i u uslovima krajnje oskudice sanitetskih kadrova, lijekova i opreme, organizovati preduzimanje osnovnih higijensko-profilaktičnih i protivepidemijskih mjera, ukazivanje medicinske pomoći sa zbrinjavanjem ranjenika i bolesnika do njihovog izlječenja, te mjera

za medicinsko snabdijevanje. U pogledu bezbjednosti ranjenika i bolesnika, moglo bi se reći da su najbolje bili zbrinuti oni koji su se nalazili u sastavu svojih jedinica — u brigadnim ambulantama i divizijskoj bolnici, među kojima praktično nije bilo gubitaka. Otkrivanje baza sa ranjenicima i bolesnicima u bolnicama u Trnovi i Srebreniku pokazuje da je ovaj način zbrinjavanja pogodan samo za kraće vrijeme uz veoma savjesno izvedene mjere predostrožnosti, odnosno tajnosti skloništa.

Ljubav i briga za ranjenog borca ili bolesnika (a za njih je davano sve najbolje čime se u datom momentu raspolagalo) nadoknađivali su u velikoj mjeri nedostatak pojedinih lijekova, rđav smještaj ili neodgovarajuću ishranu. Ovome je doprinosio i samopregoran rad i požrtvovanje sanitetskih radnika (pa i po cijenu života!), što je bila jedna od velikih vrlina sanitetskih kadrova u toku NOR-a. Njihova snalažljivost i samoinicijativa predstavljaju jedno od naših najdragocjenijih iskustava koje treba ostaviti mlađim naraštajima.

Dr Đorđe DRAGIĆ

»DOKTOR« TOMIČ I NJEGOV IZVJEŠTAJ

U 20. romanijskoj brigadi, u jednom bataljonu, referent saniteta bio je Milan Tomić. On je u bivšoj jugoslovenskoj vojsci služio u nekoj ambulanti pa je tako nešto i naučio oko saniteta. Zbog toga su ga u šali zvali doktor. Jednog dana iz štaba brigade došao zahtjev da se hitno pošalje izvještaj o zdravstvenom stanju u bataljonu. Na to je Tomić uputio sljedeće pismo:

»Dragi drugovi, velika vam hvala što se interesujete za naše zdravlje, mi smo svi hvala bogu dobro i zdravo, što i vama od sveg srca želimo. Sve je dobro samo su nam se drugarice (četni referent saniteta) nešto ušeprtljale — hoće da ašikuju«.

BIJELJINSKE »VIJESTI«

Bilo je to prvih dana oktobra 1943, svega nekoliko mjeseci nakon završetka pete neprijateljske ofanzive.

Inicijativu za pokretanje ovih bijeljinskih novina dao je Oblasni komitet KPJ za istočnu Bosnu. Organizatori i urednici su bili prof, dr Dušan Nedeljković i akad. slikar Vojo Dimitrijević, koji su se u to vrijeme našli u oslobođenoj Bijeljini, dok je štampanje obavljeno u štampariji Vlaste Miloša vi jevića.

Prvi broj »Vijesti« izašao je iz štampe, vjerovatno, 4. oktobra 1943, ali pošto tim brojem lista ne raspolažem — a ne znam da li je uopšte negdje i sačuvan — to, i pored najbolje volje, ne mogu ništa više o njemu da kažem.

Međutim, »Vijesti« broj 2, na naslovnoj strani, ispod kliširane glave sa krupnim, crnim, pisanim slovima i malom crvenom petokrakom zvijezdom iznad prvog slova u naslovu, nose datum 6. oktobar 1943, a štampane su na četiri stranice običnog novinskog papira formata 30 X 23 cm.

Svakako u skladu sa svojim osnovnim zadatkom, nastojeći da makar donekle zadovolji radoznalost svojih čitalaca i saopšti im ono što ih ponajviše interesu je, list je pretežan dio svoga prostora posvećivao vijestima sa naših i savezničkih frontova. Tako »Vijesti« broj 2, već na prvoj strani, pod krupnim naslovom, donose saopštenje Vrhovnog štaba NOV i POJ o oslobođenju gradova Tuzle, Kolašina, Bijelog polja, Prijepolja i ostrva Lošinj, zatim članak »Četnici — srpske ustaše«, i karikatura u kojoj se prikazuje kako četnik sa gomile muslimanskih leševa poziva muslimane na »bratsku saradnju«. A odmah zatim, na drugoj strani, list objavljuje članak Alekseja Tolstoja »Tražim osvetu« i nekoliko kratkih vijesti o važnijim međunarodnim događajima i oslobodilačkoj borbi drugih naroda, dok je gotovo cijela treća strana posvećena informaciji o velikom narodnom zboru koji je tih dana održan u Bijeljini — zapravo nastavku te informacije iz prvog broja »Vijesti« — i kratkim izvodima

iz govora komandanta Šesnaeste vojvođanske divizije pukovnika Danila Lekića, doktora Vojislava Kecmanovića, Avda Huma, Ivanke Lukić, seljanke iz Velina Sela, i Drage Stefanovića Šice. Na kraju, na svojoj četvrtoj strani, list ponovo daje izvještaje o akcijama NOVJ i prenosi neke vijesti Radio-Londona, među kojima i ono da su jedinice Crvene armije probile neprijateljski front kod Vitebska.

Savladavši izvjesne početne teškoće, list je potom nastavio da izlazi redovno svakog drugog dana i da obavještava čitaoce o najaktuelnijim zbivanjima kod nas i u svijetu. Tako su se već 8. oktobra pojavile i »Vijesti« broj 3. Na prvoj i posljednjoj strani list je opet donio redovni ratni izvještaj Vrhovnog štaba NOV i POJ, u kome se, pored ostalog, kaže da su jedinice Prve divizije, pod komandom generala Koče Popovića, 8. oktobra zauzele Livno i Kupres. Zatim tu su izvještaji nekih savezničkih radio-stanica o novim ofanzivnim poduhvatima Crvene armije na istočnom bojištu i borbama anglo-američkih jedinica u Italiji, dok ostali dio prostora list posvećuje napisima: »Mi i saveznici«, »Kapitulacija Italije« i drugim.

I sljedeća dva broja »Vijesti« — 4. i 5. — izašli su u određene dane i, kao i ranije, donijeli obavještenja sa frontova i poneki prigodan članak. »Vijesti« broj 6 su, takođe, prenijele redovni ratni izvještaj Vrhovnog štaba NOV i POJ, u kome se, pored ostalog, kaže da se vode ulične borbe u Zenici; potom se daje nekoliko vijesti o borbama na istočnom frontu i prilikama u Italiji, a onda članci: »Hitlerova je borba uzaludna«, »Finska bez maske«, »U rejonu Nemela« — crtica Radio-Moskve, i »Tuzla se bori« — slikovit prikaz uzaludnih pokušaja Nijemaca da ponovo preotmu grad. Na kraju je objavljen i veoma interesantan članak »Poslanički izbori u Sloveniji«, u kome se govori o prvim slobodnim izborima narodnih poslanika u Sloveniji.

»Vijesti« broj 7, od 16. oktobra, pored uobičajenog prenošenja redovnog ratnog izvještaja Vrhovnog štaba NOV i POJ, objavile su i nekoliko interesantnih članaka, kao i dvije bilješke o lokalnim prilikama — o sprovođenju izbora za Mjesni odbor AFZ i otvaranju Omladinskog doma u Bijeljini, i na kraju, pod naslovom: »Srce moga naroda«, dat je odlomak iz knjige Rodoljuba Colakovića: »Zapisi jednog partizana«.

Razmatranju nekih važnijih događaja u Bijeljini i »Vijesti« broj 8, od 19. oktobra, posvetile su malo više prostora. Pored redovnih informacija i »Nedjeljnog pregleda« stanja na frontovima, te prenošenja »Izjave dr Ribara, predsjednika AVNOJ-a i Vrhovnog komandanta NOV druga Tita«, od 10. oktobra, povodom odluke američke vlade da pokloni četiri ratna aviona jugoslovenskoj emigrantskoj vladi, list donosi članak »Izmirenje naroda Bosne«, a zatim, na trećoj strani, karakterističan i prilično opširan napis »Društveni i kulturni život Bijeljine«, u kome se kaže i ovo:

»Dolaskom NOV opaža se živ društveni i kulturni život u gradu Bijeljini. Sve što je rodoljubivo dalo se na posao, da se zbrišu posljednji ostaci fašističkog režima i duha. Održane su različite konferencije, sjajni zborovi na kojima su ponosni i rodoljubivi Semberci iskazali svoje oduševljenje i odanost NOV i njenim prvoborcima. Pozvani su svi da rade i da pomognu narodnooslobodilačku borbu. Najbolji sinovi našeg grada pođoše da puškom u ruci pomognu oslobođenju ostale braće koja još osjećaju jaram okupatora. Jedni su otišli, a drugi se već spremaju da pođu, jer je sramota sjediti kod kuće kad se sve diže u borbu protiv neprijatelja naroda — fašizma i njegovih sluga.

Sve je živo, sve je u pokretu...«

Na istoj strani, u napisu »Konferencija i izbor žena za mjesni odbor AF2 u Bijeljini«, prikazuje se tok pomenute konferencije i veoma sažeto prepričavaju govori Nade Manojlović, Milana Pantića, Refke Filipović i Zore Pajkanović.

Svega dva dana kasnije, 21. oktobra, izašle su i »Vijesti« broj 9. I ovoga puta list je donio izvještaj o stanju na frontovima, nekoliko članaka o aktuelnim pitanjima i nastavak iz »Zapisa« Rodoljuba Colakovića.

A onda je nastala pauza...

Tih dana, prema obavještenjima kojima je raspolagao Štab Šesnaeste vojvođanske divizije, jake neprijateljske snage okupljale su se na lijevoj obali Save, a iznenada i veoma upadno je ojačan i garnizon u Brčkom. Fašisti su se, očigledno, spremali za napad...

Zbilja, ubrzo nakon toga su se pored Save i oko Brčkog, tako reći nadomak Bijeljine, rasplamsale veoma žestoke borbe.

»... Poslije izvršenih priprema«, —kaže se o tim borbama u izvještaju štaba Šesnaeste vojvođanske divizije Glavnom štabu NOV i PO Vojvodine od 1. XII 1944. — neprijatelj je koncem oktobra pokušao da pređe Savu kod Jamene i Rače. Mada je neprijatelj u pokušaju prelaza izvršio jaku artiljerijsku i minobacačku vatru uz stalno sadejstvo avijacije, ipak su naše jedinice uspjele da spriječe prelaz preko Save. Tom prilikom su potopljeni: jedna lađa, jedna skela i dva veća čamca sa vojskom. ..

Istovremeno sa pokušajem prelaza preko Save, neprijatelj je pokušao, sa jačim snagama pješadije i tenkova, da izvrši prodor iz Brčkog prema Bijeljini. Naše jedinice su primile borbu na sektoru Stolin — Trnjaci. Borba je bila vrlo žilava. Juriši su se nizali sa jedne i druge strane. Poslije višečasovne borbe naše jedinice su uspjele da razbiju neprijatelja i da ga satjeraju u Brčko. U toj borbi neprijatelj je ostavio 37 ubijenih vojnika i dva uništena tenka...«

Ali, Nijemci su bili veoma uporni. Gubitak čitave Semberije i Majevice, a naročito tuzlanskog industrijskog bazena i samog grada Tuzle, nikako nisu mogli da pregore. Stoga su oni, svega nekoliko dana kasnije, pošto su dovukli u Brčko i neke dijelove svoje 187. rezervne pješadijske divizije, a s ciljem da pomognu svojim jedinicama koje su nadirale od Doboja prema Tuzli, — krenuli 7. novembra ponovo u napad. Ponovo su se južno od Brčkog, duž komunikacija koje vode u pravcu Tuzle, rasplamsale žilave i uporne borbe.

I ovaj zakašnjeli broj »Vijesti« izašao je po izgledu isti i na istom broju stranica kao i svi raniji. Odmah na uvodnom mjestu, pod naslovom skoro preko cijele stranice, list je ovog puta donio vijest o Drugom zasjedanju AVNOJ-a u Jajcu, a zatim i redovni ratni izvještaj Vrhovnog štaba, u kome se javlja o akcijama NOVJ u Sloveniji, Dalmaciji i Crnoj Gori, te o odbijanju nekih jedinica bugarske okupacione vojske u Srbiji da se bore na strani Nijemaca. Na drugoj strani lista dat je članak pod naslovom »Kako se bore

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

Вијести

Наша је ријека, другови који, данас је мирна и сунчане ужасе, и сви градови и села. Наша корица, другови који, часте, читаво сва ријека од непријатеља. Наша војска је кренула са Пресеком Дрвара и крећемо према Будимпешти и Берлину!

Број 2 — Бијеломе, 6 октобар 1943 — Год I.

ЧЕТНИЦИ — СРПСКЕ УСТАШЕ

Усташе су агенти крвавог њемачког фашизма [illegible] рачуна разних Круно[illegible], Пеција, Геринга и других њемачких фашистичких џелата, осјећа свијет, то је свакоме јасно. Усташе су ти на Хитлеровом плаћу.

А шта су четници?

Свима је јасно да су четници Недића и Косте Пећанца исто што и усташе, кољачи и џелати њемачког по обљубљеног фашизма, пси на Хитлеровом плаћу, злочиначке слуге њемачких душмана.

Четници Драже Михајловића исто су што и четници Недића, Пећанца, исто што и усташе. Једни и исти. Једни и исти злочини на Босни, Кордуну и Банији на свијету и родољубивом српском народу. Чест и образ је видјети те бестиднике где се боре са Њемцима и усташама, пјани и насмијани, са њемачком технологијом у руци. Наређења Народно-ослободилачке војске је имао прије да на Коњицу и Мркоњићу, да на Дрини и у Санџаку или Црној Гори грабља својим кундацима брадате четничке чељусти поред њемачких и усташких њушки, баш исто једне чељусти и њушке. И зар четничка звијер, која је свакодневно толике невине муслиманске људе, жене и дјецу, не пољева дуго са браћом муслиманских љешева Муслиманске ли, чесму сарајску, баш исто тако као што усташка звијер са брда стотине хиљада поштених Срба и Хрвата Срба на тријеску сарадњу? Нема бестидности, нема безочности, нема недоличности у тренутку када се ти противнародни вампири налазе у смртној опасности пред све већом снагом побједничке ријеке Народно-ослободилачке војске. Четници су крвници који су клали и кољу свој народ, као што су чинили и чиме усташе, за рачун империјалистичког поробљивача. Они сарађују с њима и стоје на њиховој страни, а вели да су непријатељи оних избјеглица у Лондону [illegible]

Али њих, који се не интересују на чијој су страни ова господа, Народ предводе у једној њиховој усташком и четничком шарени[illegible] четничке истих оних противнародних и противнемачких режима који су у Југославији двадесет година харали, и које оне окупаторске слуге воде данас и по годину

ОСЛОБОЂЕНИ СУ ГРАДОВИ ТУЗЛА, КОЛАШИН, БИЈЕЛО ПОЉЕ, ПРИЈЕПОЉЕ И ОСТРВО ЛОШИЊ

Врховна Штаб НОВ и ПОЈ објавио је слиједеће ратне извјештаје:

3 X-43. Народно ослободилачка војска заузела је град ТУЗЛУ најважније и најутврђеније мјесто у источној Босни. Борба је трајала 23 часа и заплијењена је велика ратна материјал, који се пребројава. — Трупе генерала Пеке Дапчевића ушле су у БИЈЕЛО ПОЉЕ.

4 X-43 Црногорске партизанске јединице ушле су у град КОЛАШИН. У борбама за Колашин непријатељ је изгубио 30 мртвих и преко 30 рањених војника и официра, једна батаљон тзв. дивизије који се налази у Колашину предао је нашим једницама оружје. — Јединице Хрватског корпуса заузеле су жељезничку станицу ГЕНЕРАЛСКИ СТО која се налази на пруги Дувно-Гламоч. У [illegible] јединице НОВ ослобођене

— Наставак на 4-тој страни. —

САБРДА МУСЛИМАНСКИХ ЉЕШЕВА

ЧЕТНИК: Хајте, браћо Муслимани, по "госпу сарајску"!!

narodi Evrope protiv Hitlera« objavljena je »Izjava direktora evropske službe londonskog radija« o narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji i vijest Radio-Moskve o sastanku Staljina, Ruzvelta i Čerčila u Teheranu. Treća strana je posvećena podužem napisu o Sergiju Ivano viču Kirovu, nekim kraćim bilješkama i jednoj aktuelnoj karikaturi, dok je na posljednjoj, četvrtoj strani, objavljena vijest o bombardovanju Sarajeva od strane savezničke avijacije, zatim vijest o uspjesima Crvene armije na istočnom frontu i borbama savezničke armije u Italiji, te da su velike formacije britanskih bombardera u jednom noćnom napadu bacile na Berlin oko 1.500 tona bombi i izazvale teška razaranja u glavnom gradu Raj ha.

Tako su »Vijesti« opet nastavile da izlaze ... Ali, na pomolu su bili i novi neprijateljski pothvati, mnogo jači i obimniji: počinjala je poznata šesta njemačka ofanziva. Strahujući od toga da jedinice NOVJ ne prodru iz istočne Bosne u Srbiju, Nijemci su imali namjeru da u ovoj ofanzivi, početkom decembra, sa nekoliko svojih divizija (dijelovima 369, legionarske, dijelovima 187. rezervne pješadijske, 1. brdske, 7 SS »Princ Eugen« i 24. bugarske, te 92. motorizovanim, 901. motorizovanim nastavnim i 1. lovačkim rezervnim pukom) prvo preduzmu nastupanje iz raznih pravaca: od Zvornika, Tuzle, Sarajeva, Gacka i Užica, brzo potisnu jedinice 2. i 3. korpusa NOVJ na određenu teritoriju, sabiju ih u »kotao« negdje sjeveroistočno od Sarajeva, i tu da ih unište. Zbog toga je čitava istočna Bosna, u toku decembra 1943. postala poprište veoma žestokih i teških bojeva, od čega ni Majevica i Semberija, pa ni grad Bijeljina, nisu mogli ostati po strani.

Na udaru tih neprijateljskih izviđačkih odjeljenja nalazila se i Bijeljina. Ponekad su iznenada upadale u grad i jače njemačke motorizovane jedinice, kratko se zadržavale i opet odlazile, pa se događalo da Nijemci na jednoj strani izlaze iz grada, a da s druge već ulaze borci i rukovodioci komande mjesta i Gradskog NOO.

Napokon je, kao i sve prethodne, protutnjala i šesta neprijateljska ofanziva. Nijemci su se žurili; žurili su se da spasavaju svoje veoma ugrožene pozicije na drugim stranama (31. decembra 1943. jedinice 5. korpusa NOVJ otpočele su napad na Banju Luku) pa vjerovatno zbog toga i nisu mogli da ostave u Bijeljini neku svoju posadu i zadrže grad u svojim rukama. Tako je Bijeljina sve do 14. marta 1944, do početka sedme neprijateljske ofanzive, ostala slobodna i van nekih težih potresa i neprilika. Situacija se toliko bila sredila da je u Bijeljini od 29. februara do 3. marta održano i Oblasno partijsko savjetovanje, na kome su se okupili aktivisti KPJ gotovo iz cijele istočne Bosne. A da li je u tome razdoblju — od decembra 1943. pa do polovine marta 1944 — izašao još koji broj »Vijesti«, i ako je izašao da li je negdje sačuvan — o tome za sada nema nikakvih podataka.

Stevo POPOVlC

RATNI PUT 20. ROMANIJSKE BRIGADE

Dvadeseta romanijska brigada formirana je 20. maja 1944. u Cikotama od boraca Romanijskog partizanskog odreda (oko 600 ljudi) i 1. bataljona 15. majevičke brigade. Naredbom Štaba 3. korpusa NOVJ od 19. maja 1944. u štab 20. romanijske brigade postavljeni su: za komandanta brigade kapetan Mitar Minić, dotadašnji komandant Romanijskog partizanskog odreda; za političkog komesara brigade Grujo Novaković, dotadašnji politički komesar Romanijskog partizanskog odreda; za zamjenika komandanta brigade kapetan Mihajlo Bjelaković*), dotadašnji zamjenik komandanta Romanijskog partizanskog odreda; za zamjenika političkog komesara brigade Radomir Šćepanović, dotadašnji zamjenik političkog komesara 1. bataljona 15. majevičke brigade; za vršioca dužnosti intendanta Lazo Novaković, dotadašnji zamjenik intendanta 19. birčanske brigade itd.

Borci novoformirane 20. romanijske brigade imali su veliko ratno iskustvo, jer su mnogi od njih odranije pripadali raznim jedinicama (Prvom romanijskom — Čičinom — odredu, 6. proleterskoj istočnobosanskoj brigadi, 15. majevičkoj brigadi, Glasinačkom bataljonu, koji se u toku V neprijateljske ofanzive borio na Sutjesci itd.). Romanijski odred, od koga je formirana 20. romanijska brigada, prešao je u sastavu 27. divizije dug i težak borbeni put. Da spomenemo samo borbe protiv četničke grupacije kapetana Račića na Romaniji, teške borbe koje su vođene u toku VI neprijateljske ofanzive kod Vareša i na Romanovcu, u napadu na Tuzlu, Rogaticu, Sokolac i Olovo, kod s. Djedovaca i mnoge druge.

Već 23. maja 20. romanijska brigada (bez 3. bataljona) vrši pokret iz rejona Cikota na prostoriju Srebrenice i Bratunca. Brigada je dobila zadatak da ovu prostoriju čisti od ustaško-legionarskih

*) Narodni heroj, poginuo 4. VI 1944. kod Srebrenice, kao zamjenik komandanta 20. romanijske brigade.

grupa, da radi na učvršćivanju narodne vlasti u tim krajevima, da uspostavi vezu sa srebreničkim partizanskim odredom i da ga organizacijski sredi i učvrsti. Osim toga, iz ovog kraja je trebalo organizovati transportovanje hrane za jedinice 27. udarne divizije i korpusnu bolnicu koji su se nalazili na osiromašenom području. Treći bataljon brigade ostao je u Vlasenici radi obezbjeđenja grada, ali se i on ubrzo priključio brigadi. Do 28. maja brigada je ovladala određenom prostorijom uz manje borbe sa domaćom legijom i ustašama. Zauzet je i Bratunac, koji je držao 3. bataljon. Istoga dana ovaj bataljon je napalo oko 100 ustaša i domaćih legionara, ali su razbijeni i odbačeni pri čemu su imali gubitke od 2 mrtva i 5 ranjenih, dok je bataljon imao jednog poginulog borca.

Do kraja maja brigada je (bez 3. bat.) prebačena na prostoriju s Osmače — s. Mačević — s. Dvorišta — s. Dučići sa ciljem razbijanja legije Omera Mustafića i prikupljanja hrane. Uspostavljena je veza i sa Srebreničkim partizanskim odredom. Jedan bataljon brigade i Srebrenički odred vodili su borbe (30. maja) sa ustašama iz Skelana. Neprijatelj je imao veći broj izbačenih iz stroja, dok je brigada imala 2 mrtva. U međuvremenu (29. maja) ustaše su ponovo napale Bratunac, ali su i ovoga puta razbijeni od 3. bataljona, i pretrpjeli gubitke od 2 mrtva i 6 ranjenih.*)

Brigada je na istim položajima ostala sve do 4. juna. Ovoga dana otišli su zamjenik komandanta brigade i zamjenik komesara brigade sa 1. bataljonom da vrše izviđanje u pravcu Srebrenice i da prikupe detaljnije podatke o jačini snaga u ovom garnizonu. Bataljon se (iako je bio dan) privukao samome gradu. U tom trenutku bataljon je iznenada sa leđa napala jedna satnija ustaša, koja se vraćala iz Skelana, a zatim i neprijateljska jedinica koja se nalazila na položajima za odbranu Srebrenice na tome pravcu. Razvila se žestoka borba prsa u prsa i poslije jednočasovnih obostranih juriša ustašama je pošlo za rukom da razbiju bataljon i da ga odbace u pravcu Milića. Ustaše su pretrpjele osjetne gubitke, ali je i naš 1. bataljon vrlo skupo platio svoju neopreznost i ne vojničko ponašanje u toku izviđanja i obezbjeđenja ove borbene radnje. Poginulo je 10 drugova, a veći broj je ranjen. Među poginulim nalazio se i zamjenik komandanta brigade Mihajlo Bjelaković. On se i ovoga puta, kao i uvijek, herojski držao, čak i kad je bio teško ranjen. Govorio je drugaricama koje su ga izvlačile da ga ostave, a da se one spasavaju. Ali, drugarica Ankica Zvicer nije ga htjela ostaviti sve dok nije izdahnuo. Tek tada ga je zatrpala u lišće, uzela njegove stvari i napustila poprište borbe.

Istoga dana neprijatelj je napao i Bratunac i zauzeo ga. Tako se brigada bez 1. bataljona, koji je odbačen prema Milićima pod

*) U to vrijeme u Srebrenici se nalazila 5. satnija 8. posadnog zdruga, ali je 2. juna u ovo mjesto stigla 22. ustaška bojna 1. stajaćeg zdruga.

pritiskom neprijatelja idućeg dana našla na prostoriji Podravno — Štedra. Tek 6. juna u sastav brigade na planini Pomor došao je i 1-bataljon.

Odbacivanjem brigade iz neposredne blizine Srebrenice i iz Bratunca ustaše su pokušale da iskoriste za aktiviranje domaće legije za borbu protiv naše brigade kako bi nas potpuno izbacili sa ovoga terena. Zbog toga je brigada od 7. do 10. juna izvršila nekoliko akcija na prostoriji Podgoj — Vučinović — Vidovo brdo — Zedanjska sućeska. U tim akcijama ubijeno je 15 ustaša crnokošuljaša, a 18 je ranjeno. Mi smo imali 1 poginulog i 6 ranjenih.

I pored svakodnevnih teških borbi sa ustašama i legijom koja je bila brojna, dobro organizovana i vješto iskorištena od okupatora za gerilske borbe protiv naših snaga, 20. romanijska brigada se uspjela održati na prostoriji između Srebrenice, Bratunca i Milića, ne prepuštajući inicijativu neprijatelju, iako je on bio vrlo drzak. Do 14. juna ustaše i legija ponovo su bili potisnuti u Srebrenicu i Bratunac. Njihovi gubici za dvadeset dana borbi bili su znatno veći nego naši, ali smo i mi izgubili veliki broj boraca i starješina.

Nakon izvjesnog vremena brigada se opet našla na prilazima Srebrenice. Sa brigadom se nalazio i komandant 27. udarne divizije Pero Kosorić. Izgledalo je da ustaše usljed iscrpljenosti i velikih gubitaka nisu bile u stanju da pruže jači otpor. Zbog toga je odlučeno da brigada izvrši napad na ustaše i legiju u Srebrenici. Napad je otpočeo 15. juna silovitim jurišem naših jedinica. Ali, i pored oštrih borbi bataljoni nisu uspjeli prodrijeti u grad, pa je napad ujutro obustavljen.

Sutradan je jedna četa brigade, koja je iz Vlasenice sprovodila oružje, municiju i raznu drugu opremu, primljenu od saveznika, upala u zasjedu ustaša na drumu Vlasenica — Srebrenica. Ali, četa se brzo snašla i sredila, a pošto je kod sebe imala dosta municije, uspjela je razbiti neprijatelja i nanijeti mu gubitke od 16 mrtvih i više ranjenih. Transport je spasen, a četa nije imala gubitaka.

Prilikom napada na Srebrenicu konstatovano je, da je neprijatelj u njoj jak i da jedna brigada nije dovoljna za njegovu likvidaciju. Jer, tada su Srebrenicu branile četiri satnije ustaša i veći broj domaćih legionara koji su se, bježeći ispred naših jedinica, sklonili u ovaj garnizon. Zato je narednih dana prema Srebrenici upućena 17. majevička brigada.

Ponovni napad na Srebrenicu uslijedio je 19. juna. Dvadeseta romanijska brigada napadala je sa jugozapadne, a 17. majevička brigada sa istočne strane. Napad brigade nije jednovremeno otpočeo, jer je 17. majevička brigada usljed nepredviđenih okolnosti zakasnila. Zbog toga je napad produžen i sutradan, ali bez vidnih rezultata. Napadi su nastavljeni sve do 22. juna, ali bez ikakvih izgleda na uspjeh, jer je neprijatelj krajnje uporno i žilavo branio

Srebrenicu, očekujući pomoć iz Zvornika. Pored toga naši gubici stalno su se povećavali, a uslovi za mobilizaciju novih boraca na ovom terenu bili su minimalni. Zato je 23. juna prije podne odlučeno da se odustane od daljih napada.

Naređeno je povlačenje 17. majevičke brigade na istok, a 20. romanijske na zapad u rejon Rasulje — Gradno — Rehovići. Povlačenje je izvršeno organizovano i bezbjedno, pa je brigada poslije nekoliko časova marša stigla na određenu prostoriju.

Krajnje fizički iscrpljeni i premoreni od stalnih marševa i svakodnevnih borbi, borci su utonuli u duboki san. Štab brigade, sa kojim se nalazio i komandant divizije, razmjestio se u jednom voćnjaku u centru prostora na kome su bili bataljoni. Budni su bili samo kuvari, koji su za umorne brigadire spremali hranu.

Kada je jelo bilo gotovo, podijeljeno je još pospanim borcima. Ali tek što se pojelo po nekoliko zalogaja, zapucalo je sa svih strana. Razvila se ogorčena borba. Poslije jednočasovne borbe brigada se morala povući jedan kilometar zapadno od ove prostorije. Gubici u našim jedinicama bili su opet osjetni, mada ni ustaše nisu prošle bez gubitaka, koji se nisu mogli utvrditi.

U toku noći 23/24. juna brigada po naređenju štaba 27. udarne divizije vrši pokret prema Romaniji. Prije nego je krenula na novi zadatak brigada se dva dana odmarala u Vlasenici, a zatim je produžila za Sokoloviće, gde je stigla 26. juna. Dobila je zadatak da na području Romani je razbija četničke grupe, te da vrši mobilizaciju novih boraca kako bi nadoknadila gubitke koje je imala u posljednjim borbama.

Po dolasku na Romaniju brigada se do kraja mjeseca odmarala u s. Sokolovići. Za to vrijeme, osim dva manja sukoba sa četnicima Radomira Neškovića (Rogatička četnička leteća brigada) na planini Devetaku — brigada nije imala većih borbi.

*

Od 1. do 15. jula 1944. brigada se nalazila na prostoriji: Sokolovići — Džimrije. Vršena je mobilizacija novih boraca za brigadu, u čemu se u priličnoj mjeri uspjelo. Pored toga vođeno je šest borbi sa četnicima (1, 6, 8, 9, 11. i 14. jula), i dvije sa Nijemcima (6. i 15. jula), u kojima je brigada, razbivši neprijatelja, postigla značajne uspjehe. U ovom periodu ubijeno je 6, ranjeno 13, a zarobljeno 6 neprijateljskih vojnika. Naši gubici su bili neznatni.

Sedamnaestog jula brigada je cijelog dana vodila teške borbe sa Nijemcima i četnicima Radomira Neškovića, koji su uz osjetne gubitke odbačeni u Sokoloviće.

Sutradan jedinice brigade prebačene su u s. Podžeplje, a odavde u Malo polje — Partizansko polje radi zatvaranja komunikacije i ostalih pravaca od Han-Pijeska prema Vlasenici. Dvadesetog jula

došlo je do napada oko 700 Nijemaca i četnika na ovom pravcu. Borbe su vođene cijelog dana, a neprijatelj je odbačen u Han-Pijesak. Borbe su vođene i sljedeća četiri dana, a i jedna i druga strana su imale osjetne gubitke. U ovim borbama poginuo je i četnički komandant Ljubo Bjelogrlić.

U toku ovih borbi neprijatelj je postepeno pojačavao svoje snage u Han-Piješku i duž komunikacije Sokolac — Han-Pijesak, i to prije svega sa njemačkim i ustaškim jedinicama, raspoređujući ih u već postojeća i nova uporišta. Očigledno, prijetila je opasnost, da će on neprekidnim pojačavanjem uporišta u Han-Pijesku, a zatim na Debeloj međi i Kremu relativno brzo prikupiti dovoljno snage za proboj prema Vlasenici. Da bi osujetio neprijatelja, štab 27. udarne divizije je naredio da 20. romanijska i 19. birčanska brigada (bez jednog bataljona) 23/24. jula izvrše napad na neprijateljsko uporište u Han-Pijesku i da ga likvidiraju.

U toku dana izvršeno je izviđanje neprijateljske odbrane i izdati zadaci. U prvim večernjim časovima jedinice su podišle na polazne položaje za napad. 20. romanijska brigada napadala je od Malog polja na Japagu i sa sjeverozapadne strane, a 19. birčanska od pravca Crne rijeke i Kusača, odnosno sa jugoistočne strane. Bataljoni 20. romanijske brigade otpočeli su napad silovitim jurišom iako je na tom dijelu fronta manje-više bio brisan prostor. Poslije ogorčenih borbi nekim dijelovima pošlo je za rukom da prodru u prvu liniju odbrane neprijatelja, ali su unakrsnom mitraljeskom vatrom i protivnapadom rezervi bili odbačeni. Napad je u toku noći ponovljen nekoliko puta, naročito na sektoru napada 2. bataljona, ali je neprijatelj uvijek uspijevao da izbaci naše jedinice iz zauzetih odbrambenih objekata i ponovo uspostavi narušenu liniju odbrane.

Pred zoru 24. jula jedinice su se morale povući na položaje sa kojih su krenule u napad. Prema tome, napad te noći nije uspio i to prije svega zbog toga što je neprijatelj bio vrlo jak i branio se sa krajnjom upornošću.

Neprijatelj je u ovoj borbi imao osjetne gubitke, koji se nisu mogli utvrditi, ali i gubici 20. romanijske brigade bili su veliki, a posebno u starješinskom kadru. Poginulo je 15 drugova, a 13 teže i lakše ranjeno. Među poginulima nalazili su se: 1 komesar bataljona, 1 obavještajni oficir bataljona i 2 komandira četa. Evo šta je rečeno u izvještaju štaba 27. udarne divizije štabu 3. udarnog korpusa o ovoj borbi 20. romanijske brigade.

»U ovim borbama 20. romanijska brigada vrlo dobro se držala iako je ljudstvo izmoreno svakodnevnim borbama, a ishrana vrlo slaba. Hljeba uopšte nema, a oskudjeva se i u mesu i drugom.«

Idućeg dana Nijemci, ustaše i četnici vrše napad prema Han-Vjetreniku, ali su se u opštem rasulu po grupicama vratili u Han-Pijesak. Imao se utisak da su partizani jedva dočekali da neprijatelj izađe iz fortifikacijskih objekata, pa da se obračunaju s njim.

*

Poslije borbi oko Han-Pijeska 20. romani]ska brigada prebačena je sa prostorije Malog polja na područje Knežine, jer se situacija naglo izmijenila. Naime, neprijatelj je skoncentrisao jake snage njemačkih i ustaških jedinica da bi od pravca Sokoca i Zvornika izbio na rijeku Drinu u cilju sprečavanja prelaska naših snaga preko Drine u Srbiju. Prije izbijanja na Drinu neprijatelj je želio da našim snagama nanese što veće gubitke i to prije svega onim jedinicama koje su dobile taj zadatak, i da na taj način osujeti planove Vrhovnog štaba. Pošto mu je ovaj drugi zadatak bio preduslov za izvršenje krajnjeg cilja, neophodno je bilo u borbenim dejstvima zahvatiti šire područje Romanije i Birča, što je neprijatelj i učinio. Pored svojih i ustaških snaga Nijemci su za ovaj poduhvat mobilisali i sve četničke jedinice na tom dijelu istočne Bosne.

Do 1. avgusta 20. romanijska brigada prebačena je na širu prostoriju Knežine — Donje Babine, jer je neprijatelj vršio obuhvat jedinica 27. udarne divizije na sjeverne strane. Kroz ove planinske predjele napadale su jedinice »Princ Eugen« divizije, sa crnom legijom — ustašama, te četnici iz Knežine, Olova i drugih mjesta. U ovim borbama neprocjenjivu uslugu Nijemcima činili su četnici izdajnika Borka Radovića (rodom iz Kruševaca u Knežini), jer su oni na očigled mještana provodili Nijemce kroz teškoprohodno planinsko zemljište i zajedno sa Nijemcima napadali naše jedinice.

Međutim, i pored teških borbi koje su trajale sve do 15. avgusta i osjetnih gubitaka koje je imala, brigada nije gubila ofanzivni duh. Tako je oko 10. avgusta, u jeku ovih borbi, sa jednim bataljonom napala i ponovo oslobodila Vlasenicu.

Poslije borbi u trouglu Knežina — Kladanj — pl. Milan, 20. romanijska brigada ponovo je upućena na područje Srebrenice, u rejon Šušnjari — Bukovik, gdje se već 10. avgusta sukobljava sa jedinicama 13. SS »Handžar« divizije. Sa ovim njemačkim jedinicama vođene su borbe do 26. avgusta, kada je neprijatelj uspio zauzeti Miliće i Kasabu.

Pošto su u to vrijeme jače njemačke snage nadirale od Sokoca prema Vlasenici, 20. romanijska brigada je preko pl. Bature prebačena u Podžeplje, gdje je stigla već 27. avgusta. Ovdje se već nalazio štab 27. udarne divizije, divizijska bolnica i 19. birčanska brigada.

Kada je brigada došla u ovaj kraj, Nijemci su već bili ovladali komunikacijom Sokolac — Vlasenica i rasporedili znatne snage daleko od nje u Džimrije, Crnu Rijeku, Kusače i u zaselak Jelovce ispred samog Podžeplja. Tu je predveče iznenađena 19. birčanska brigada, pa je došlo do žestokog ali kratkog okršaja u kome je 20. romanijska brigada odbacila neprijatelja i zauzela Jelovce.

Bilo je očigledno da se što prije treba izvući sa ove uske prostorije koja je već bila opkoljena njemačkim snagama. Zbog toga je štab 27. udarne divizije donio odluku da se u toku noći sve jedinice i divizijska bolnica prebace preko ceste Sokolac — Han-Pijesak a rejonu Delebe međe i da do zore izbiju na prostoriju Malog polja. Putevima se nije smjelo ići, jer su u nekoliko razbacanih sela oko nas zanoćile njemačke jedinice. Moralo se ići najkraćim pravcem kroz šume, kako bi se što prije i neopaženo došlo do druma koji je trebalo preći.

Pošto su borci 20. romanijske brigade dobro poznavali ovaj teren, ona je bila određena da se kreće u prethodnici. Ali, i pored toga kolona se teško i sporo kretala, pa je često zastajkivala, da bi se orijentisala ili pomogla bolnici, jer u gustoj šumi vidljivost je bila slaba, a osim toga svaki čas kolona je nailazila na klade, balvane ili izvaljena ispreturana stabla, koja je morala obilaziti. Ali, pored mnogih teškoća sve jedinice i bolnica bezbjedno su se prebacile na prostoriju Malog polja, a da neprijatelj za pokret uopšte nije doznao.

*

Ovdje smo napokon dobili malo vremena da kompletni je sagledamo situaciju u brigadi i sumiramo uspjehe i gubitke za posljednjih mjesec dana. Primljeni su i detaljni izvještaji štabova bataljona. Iz podnesenih izvještaja mogla se sagledati situacija u vezi sa gubicima u brigadi. Brigada je, naime, poslije borbi oko Srebrenice, odnosno mjesec dana ranije imala oko 415 ljudi, a sada je njeno brojno stanje iznosilo svega 332 borca. To je značilo da je preko 80 boraca i starješina bilo izbačeno iz stroja za svega mjesec dana. Zbog toga su brigadi od 1. do 10. septembra dodjeljivani lakši zadaci na prostoriji Vlasenice — Cikota, bez obzira što su ostale jedinice u ovom dijelu istočne Bosne već bile prešle u ofanzivu. Za ovih deset dana brigada se odmarala, sredila i mobilisala oko 40 novih boraca, što je tada mnogo značilo.

Poslije toga, odnosno 11. septembra brigada je (bez 3. bataljona) stigla u Novu Kasabu, gdje je dobila zadatak da napadne Zvornik i da ga zauzme. Treći bataljon je i dalje ostao na obezbjeđenju divizijske bolnice. U ovo vrijeme jedinice 3. korpusa upravo su stezale obruč oko Tuzle.

Zvornik je branilo 150 bjelogardejaca, oko 250 ustaša i legionara i nešto žandarma. Imajući ovo u vidu, štab brigade je donio odluku da u toku noći 12/13. septembra izvrši napad na Zvornik, i to glavnim snagama cestom od sela Diviča, a pomoćnim snagama preko Snagova na tvrđavu. Ovakva odluka je donijeta prije svega zbog toga što se pretpostavljalo da uski ulaz drumom u grad zatvaraju i brane male snage (15—20 vojnika). Pošto cestom od sela Diviča nikad niko nije vršio napad na Zvornik, jer je u normalnim

uslovima besmislen i ne pruža nikakve, pa ni minimalne uslove za uspjeh, opravdano se pretpostavljalo da ga niko i ne očekuje na ovom pravcu.

Na osnovu ovakve odluke, bataljoni su 12. septembra u 23 časa izvršili pokret prema Zvorniku. Prvi bataljon sa političkim komesarom brigade i zamjenikom komandanta brigade nastupao je iz pravca Snagova, a Drugi bataljon i štab brigade cestom prema Zvorniku. Tačno u 24 časa jurišna grupa 2. bataljona, izuvši obuću, privukla se samom uporištu i na kapiji ubila stražara. Ostalih 17 neprijateljskih vojnika koji su bili u jednom skloništu pohvatani su. Tako je ovo uporište likvidirano bez i jednog metka. Time je prolaz kroz kapiju bio u našim rukama, pa se 2. bataljon ubrzo našao u samom centru grada, zauzevši istovremeno most na Drini. U tom momentu otpočeo je napad i 1. bataljon sa pravca Snagova. Kod neprijateljskih vojnika je došlo do opšte pometnje. Spašavao se kako je ko mogao. Ustaše su bježale na sve strane. Tako je Zvornik zauzet bez ijedne žrtve na našoj strani, dok je neprijatelj imao 25 mrtvih, dosta ranjenih i preko 20 zarobljenih. Našim jedinicama pao je u ruke bogat plijen. Bilo je tu dosta municije, nešto oružja, hrane, cigareta, odjeće, obuće i raznog drugog materijala. Most na Drini je bio srušen. Mobilisano je 25 novih boraca, tako da je brigada povećala svoje brojno stanje na oko 400 ljudi.

Oslobođenjem Zvornika brigada je (bez 3. bataljona) ostala na položajima oko grada sve do 16. septembra. Vršena je evakuacija materijala, formirana je komanda mjesta i NOO. Za sve to vrijeme bjelogardejci su sa desne obale Drine stalno otvarali artiljerijsku i minobacačku vatru po položajima brigade, od koje je ranjeno 9 boraca.

Saznavši za oslobođenje Zvornika, četnici sa Majevice počeli su koncentraciju svojih jedinica u cilju napada na naše jedinice. Zbog toga su preduzete mjere izviđanja i razbijanja četničkih grupa. Tako je izviđačka četa brigade, 13. septembra u 20 časova otkrila jednu jaču grupu četnika u s. Sapna, koja je bila pošla prema Zvorniku. Četa je napala četnike sa bliskog odstojanja, razbila ih i protjerala prema Rastošnici i Pilići. Međutim, 15. septembra oko 500 četnika napalo je naše položaje na Zmajevcu i Snagovu. Napad je podržan artiljerijom sa desne obale Drine, tako da su četnici preko Zmajevca bili doprli do prvih kuća grada. Protivjurišem izviđačke čete i čete Dušana Čvore, kao i jedne grupe preko Snagova, četnici su razbijeni i odbijeni prema Majevici. Neprijatelj je u ovoj borbi imao 4 mrtva (koji su nađeni) i oko 20 ranjenih. Naši gubici: 6 mrtvih i 5 ranjenih.

Idućeg dana u ranim jutarnjim časovima brigada je dobila naređenje da izvrši pokret prema Tuzli u rejon Čaklovići — Simin Han. U Zvorniku je ostao Majevički partizanski odred. Po izvršenoj

smjeni brigada je 16. septembra u 13 časova izvršila pokret i idućeg dana bez borbe stigla na određenu prostoriju. Toga jutra oslobođena je Tuzla.

Dvadeset prvog septembra 1. i 2. bataljon i izviđačka četa brigade izvršili su napad na četničku grupaciju u Požarnici. Iako su bili iznenađeni, četnici su pružili vrlo jak otpor. Borba je vođena sve do 14 časova, kada u borbu stupa još jedna grupa četnika sa Majevice. Obadvije ove grupacije izvršile su snažan juriš na naše bataljone. Kada je borba dostigla kulminaciju, na lijevi bok naših jedinica izvršen je napad od strane legije iz Gornje Tuzle (koja nije bila oslobođena). U takvoj situaciji brigada je bila prisiljena da se povuče na drugu stranu druma, gdje je zaustavila neprijatelja u nadiranju.

Četnici su u ovoj borbi imali 60 mrtvih i 40 ranjenih, a legija 4 ubijena, dok smo mi imali 7 mrtvih i 15 ranjenih drugova.

U ovoj borbi poginuo je i romanijski junak — komandir čete u 2. bataljonu Veljko Popović, rodom iz sela Sijerci.

Sutradan je kompletna brigada izvršila ponovo napad na Požarnicu, razbila četnike i protjerala ih prema Majevici. Neprijatelj je imao 8 mrtvih i veći broj ranjenih, dok smo mi imali 4 mrtva i 1 ranjenog. Toga dana razoružano je i 12 legionara.

Do kraja septembra brigada je ostala na istim položajima, osim 3. bataljona, koji je upućen u Bukinje, a odatle u Puračić, gdje se bila pojavila grupa ustaša. Bataljon je ubio 5 ustaša, a jednog zarobio. Dok se nalazila na ovom položaju u brigadu se prijavilo 150 novih boraca.

*

Prvih dana oktobra brigada je razoružala nekoliko četničkih grupa na Požarnici, a zatim je prebačena na prostoriju Zivinice — Bukinje — Bistarac — Kreka, gdje ostaje do 6. oktobra, kada je od štaba 27. udarne divizije naređen pokret prema Vlasenici.

U ranim jutarnjim časovima 7. oktobra brigada je izvršila pokret u dvije kolone pravcem: Simin Han — Memići i Simin Han — Čaklovići — Međaši — Gornji Osmaci. U toku pokreta četnici sa Požarnice izvršili su napad na glavnu kolonu, ali su brzo razbijeni i protjerani.

Idućeg dana brigada se našla na prostoriji s. Memića i s. Osmaka. U s. Osmacima 1. bataljon primio je divizijsku bolnicu od 16. muslimanske brigade, koja se nalazila na ovoj prostoriji. Narednog dana cijela brigada sa divizijskom bolnicom produžila je pokret u dvije kolone, preko Šekovića za Vlasenicu, gdje je stigla kasno u noć. Brigada i divizijska bolnica razmještene su u gradu radi kraćeg odmora, odakle je trebalo da uslijedi pokret za Romaniju. Međutim, poslije odmora od jednog dana brigadi je od štaba 27. udarne

divizije naređeno da najhitnije uputi dva bataljona nazad na prostoriju Papraće radi sadejstva sa 16. muslimanskom brigadom u borbi protiv četnika. Na ovaj zadatak su upućeni 2. i 3. bataljon, koji su 12. oktobra vodili borbu sa četnicima na Borogovu i Kamenjarima. Četnici su razbijeni uz gubitke od 4 mrtva i 6 ranjenih.

Čim je brigada stigla u Vlasenicu, upućena je izviđačka četa sa obavještajnim oficirom na Romaniju radi prikupljanja podataka i prihvatanja boraca koji su mobilisani za brigadu na ovom terenu. Četa je iznenadila jednu grupu četnika u Sokolovićima, kojom prilikom je ubijeno 6, a zarobljena 3 četnika.

Poslije akcija u Papraći i na Romaniji brigada se 14. oktobra ponovo prikuplja u Vlasenici. Izviđačka četa dovela je grupu mobilisanih boraca, koji su raspoređeni u jedinice. Sada je 20. romanijska brigada brojala 711 ljudi i daleko je bolje naoružana nego ranije, naročito automatskim oružjem. Borbeno raspoloženje boraca bilo je na visokom stepenu. Radost i posebno raspoloženje dostigli su vrhunac kada se izviđačka četa vratila u Vlasenicu i saopštila da narod željno očekuje Romanijsku brigadu, jer su četničke grupe opet počele vršljati po selima i maltretirati stanovništvo. Od Gruje Novakovića (koji je sa dužnosti komesara 20. romanijske brigade ranije bio upućen na rad na Romaniju) saznali smo da su uslovi za mobilizaciju novih boraca na ovoj teritoriji vrlo povoljni, zobg čega brigada što prije treba da dođe.

Brigada je iz Vlasenice izvršila pokret 15. oktobra i krajem dana stigla na prostoriju: Crna Rijeka — Mrkalji, gdje je zakonačila. Slijedećeg dana se pomjerila u s. Sokoloviće, ispod širokih obronaka pl. Devetaka. Divizijska bolnica predata je Kladanjskom partizanskom odredu u Vlasenici.

Na prostoriji Glasinca brigada je ostala sve do 23. oktobra, pomjerajući se postepeno prema Rogatici, tako da je jedan bataljon stigao do s. Gučeva iznad same Rogatice.

Za sedam dana boravka na Glasincu priliv boraca u brigadu se povećavao, pa su njeni bataljoni postali preveliki i glomazni. Zato je 22. oktobra u s. Kalimanići formiran novi, 4. bataljon brigade. Sada je to bila jaka jedinica kako po broju ljudi tako i po svojoj udarnoj snazi.

Kada je brigada izbila na Romaniju, i ostale jedinice 27. udarne divizije počele su narednih dana postepeno da se pomjeraju prema ovoj teritoriji, tako da je 20. oktobra cijela 27. udarna divizija bila na teritoriji Romanije.

Dvadeset drugog oktobra naređeno je 16. muslimanskoj i 20. romanijskoj brigadi da sutradan u ranim jutarnim časovima izvrše napad na Rogaticu, da je oslobode i da željezničku prugu i drum prema Palama i drum Rogatica — Sokolac poruše. Međutim, zbog zakašnjenja 20. romanijske brigade napad nije uspio, jer je neprijatelj sve svoje snage orijentisao prema 16. muslimanskoj brigadi.

Pošto zadatak nije bio izvršen, štab brigade je donio odluku da Rogaticu napadne samostalno. Tako je 24. oktobra u ranim jutarnjim časovima došlo do ponovnog napada na Rogaticu. Na grad su napadali 1. i 3. bataljon, 2. bataljon je napadao rudnik Kukavice, dok je 4. bataljon dobio zadatak da poruši drum Sokolac — Rogatica i obezbijedi brigadu od napada neprijatelja sa pravca Sokoca.

Pošto su ustaše u Rogatici bile izmorene od borbe sa 16. muslimanskom brigadom, oni nisu očekivali ponovni napad naročito ne danju. Naše jedinice postigle su potpuno iznenađenje i na juriš zauzele uporišta Lunj i Zahrid, a zatim se sručile u Rogaticu. Neprijatelj je protjeran u Rogatičko polje, a zatim prema Zepi. U isto vrijeme 2. bataljon je zauzeo rudnik Kukavice.

Prema izvještaju koji je ustaška komanda dostavila svom višem štabu, neprijatelj je imao 42 poginula, među njima i dva oficira, dok je 19 neprijateljskih vojnika zarobljeno. Za sudbinu ostalih 46 oružnika se nije znalo. U izvještaju se dalje kaže da se dio odbrane Rogatice po malim grupicama prebacio u Žepu, te da su ove jedinice potpuno razbijene iznenadnim i silovitim napadom partizana. Mi smo imali 3 ranjena borca.

Prilikom napada na Rogaticu zarobljeni su: 2 mala italijanska minobacača, 2 teška mitraljeza »švarcloze« i 1 teški mitraljez »breda«, 1 puškomitraljez, 10 pušaka, 1000 puščanih metaka, 1 radio-stanica, 1 poljski telefon, 20 brdskih kazana, 6 rađio-aparata, 13 sanduka mina, 260 komada polovnih raznih bluza, 47 šinjela, 5 sanduka šećera, 18 sanduka suvih šljiva, 6 sanduka sanitetskog materijala, 700 kg soli, 1500 kg suvog mesa, 25 kanti ulja i raznog drugog materijala za ishranu.

Sutradan su jedinice 16. muslimanske brigade smijenile bataIjone 20. romanijske brigade koji su krenuli na rušenje pruge i druma u rejonima Banj-stijene i Sudića, dok su dva bataljona upućena prema Prači i Renovici, koje su zauzeli 25. oktobra u ranim jutarnim časovima.

U ovoj akciji neprijatelj je imao 15 mrtvih, 3 ranjena i 5 zarobljenih vojnika. Prilikom pokreta brigade prema Prači i Renovici, zarobljeno je 17 četnika, a zaplijenjen jedan »šarac«, jedna »zbrojevka« i 15 pušaka.

Narednih pet dana brigada se nalazila u Prači, Renovici i u Sočicama, sa zadatkom rušenja željezničke pruge Mesići — Prača — Podgrab i zatvaranja pravca od Pala. Za to vrijeme brigada je uz pomoć seljaka uspjela porušiti prugu i drum u dužini od oko 20 km i sve mostove koji su se nalazili na tom dijelu. Neprijatelj je u dolini r. Prače praktično bio razbijen i obezglavljen.

U tom vremenu brigadi je pristupilo 147 novih boraca, među kojima i Mićo Stanišić sa svojih 58 naoružanih boraca i jednim minobacačem.

Pošto je bio razbijen i istjeran iz Rogatice i drugih mjesta, neprijatelj krajem oktobra počinje da vrši pritisak kako bi spriječio dalju ofanzivu naših jedinica i ovladao komunikacijama Romanija — Sokolac — Rogatica, i Podgrab — Prača — Mesići — Rogatica.

Za to vrijeme mi smo pripremali napad na Sokolac. Međutim, pošto je neprijatelj napadom od Mokrog potisnuo 19. birčarsku brigadu sa Crvenih stijena, a kasnije iznenadio neke njene jedinice i nanio im osjetne gubitke, odustalo se od napada na Sokolac. U isto vrijeme neprijatelj je vršio napade i prema Podgrabu, ali je uz gubitke od 5 mrtvih i 8 ranjenih odbijen.

Pošto je neprijatelj, pojačavajući svoje snage u dolini rijeke Prače i na pravcu Sokolac — Rogatica, produžio sa ofanzivnim dejstvom ka Rogatici, naša brigada se narednih dana postavila na ova dva pravca da bi spriječila nadiranje neprijatelja. Teške borbe vođene su 31. oktobra i 1. novembra. U tim borbama 1. i 2. bataljon, koji su zatvarali pravac Sokolac — Rogatica na položajima: Pavičići — Vitanj — Rabar, uspjeli su da odbiju neprijatelja prema Sokocu i da mu nanesu gubitke od 18 mrtvih i 25 ranjenih. Naši gubici iznosili su 2 poginula i 2 ranjena. Međutim, u dolini r. Prače neprijatelj je brže prodirao, potiskujući naš 3. bataljon.

Sutradan (2. novembra) neprijatelj je nastavio sa napadima na oba pravca, s tim što je na pravcu Sokolac — Rogatica pored pješadije uveo u borbu i jednu motorizovanu kolonu sa oko 50 kamiona. Vodile su se žestoke borbe cijelog dana, tako da je neprijatelju pošlo za rukom da uveče probije našu odbranu na pravcu Sokolac — Rogatica i produži za Rogaticu, dok su se u dolini r. Prače i dalje vodile borbe. Narednog dana i na ovom pravcu neprijatelj je prodro do Rogatice. Tako se 20. romanijska brigada 3. novembra našla u Sočicama, između drumova Sokolac — Rogatica i Prača — Rogatica. Toga dana štab 27. udarne divizije naredio je da se brigada pripremi za napad na Rogaticu, koji je trebalo da uslijedi 5. novembra.

Narednog dana brigada je vršila pripreme za napad, prikupljala pošiljku koju su savezнички avioni bacali u Sočice i sprečavala ispade neprijateljevih jedinica na ovu prostoriju. Izvršen je i napad na Kramer-Selo (gdje je neprijatelj ostavio posadu), ali su se ustaše ranije povukle u Rogaticu, pošto su procjenile da ćemo izvršiti napad.

Napad na Rogaticu otpočeo je sa dva bataljona 5. novembra u 4 časa i to: 2. bataljon napadao je na Zahrid i Matino brdo, a 3. bataljon na brdo Lunj, koji je vrlo pogodan za odbranu i u stvari je ključni položaj u odbrani Rogatice. Razvile su se ogorčene borbe. Dobijao se utisak da i jedna i druga strana ratuje samo bombama. Nijemci i ustaše su se krajnje žilavo branili. Pa ipak su naše jedinice uspjele da zauzmu Matino brdo i Zahrid i najistaknutije bunkere na Lunju. Međutim, pošto se Lunj i dalje držao, a dominira

nad svim ostalim položajima, napad je u 9,30 časova zbog velikih gubitaka bio obustavljen i jedinice povučene na polazne položaje.

U toku napada na Rogaticu 4. bataljon nalazio se u rejonu s. Kramer zatvarajući drum Sokolac — Rogatica. 1. bataljon je dijelom snaga obezbjeđivao pravac prema Banj-stijeni, dok se glavnina nalazila u rezervi štaba brigade.

Od 5. do 11. novembra brigada se sa glavnim snagama nalazila i dalje u Sočicama (zapadno od Rogatice), dok je 2. bataljon bio prebačen preko ceste u Gučevo i Zakomo, gdje mu je prišlo 8 novih boraca iz s. Gučeva.

Tih dana nije bilo značajnijih borbi osim što je 1. bataljon imao tročasovni okršaj sa Nijemcima i ustašama koji su sa 80 kamiona i 2 tenka išli od Rogatice za Sokolac. Poslije tročasovne borbe neprijatelju je pošlo za rukom da nastavi put za Sokolac. Mi smo u ovoj borbi imali 4 ranjena, dok je neprijatelj imao 15 mrtvih i preko 20 ranjenih. Poslije ove borbe opet je porušen i miniran drum Sokolac — Rogatica u Kramer-Selu.

Novi napad 20. romanijske brigade na Rogaticu izvršen je 11. novembra u 24 časa sa tri bataljona (1, 2. i 3) i trajao je sve do 6 časova slijedećeg dana, ali nije uspio. Neprijatelj je imao dosta jake snage za odbranu Rogatice i krajnje se uporno branio. Naši gubici u ovom napadu bili su: 2 mrtva i 5 ranjenih.

*

Tih dana štab 27. udarne divizije upoznao je štabove brigada da njemačke snage koje se odranije povlače iz Grčke — sada, zbog ofanzive naših snaga u Srbiji, su prisiljene na probijanje preko Sandžaka i istočne Bosne. Zbog toga je našim jedinicama — bez obzira na žrtve — naređeno da spreče njihovo dalje probijanje prema sjeveru i zapadu. Neprijatelj je zbog toga nastojao da zadrži pod svojom kontrolom drum Višegrad — Rogatica — Sokolac — Sarajevo te željezničku prugu i drum Višegrad — Sarajevo i da ih onesposobi za saobraćaj. Iz toga je proizašao zaključak da će narednih dana doći do daleko žešćih borbi na ovom području, pa je te događaje trebalo dočekati što spremnije. Održani su sastanci sa štabovima bataljona i svi borci upoznati su sa tim.

Već 17. novembra dolazi do prvih težih borbi sa prethodnicama i bočnim kolonama njemačkih jedinica koje su se pojavile od Višegrada i prodirale preko Rogatice za Sokolac i dalje prema Sarajevu, a nešto kasnije i prema Vlasenici. Od izbijanja prvih dijelova njemačkih jedinica prema Rogatici borbe su vođene svakog dana. Nijemci su nastojali da po svaku cijenu obezbijede drum Rogatica — Sokolac za povlačenje svojih jedinica tim pravcem, dok su jedinice 27. udarne divizije ulagale krajnje napore da neprijatelju nanesu što više gubitaka i da ga spriječe u njegovim namjerama.

U takvoj situaciji 20. romanijska brigada se sve do 22. novembra nalazila sa dva bataljona sa desne, a sa druge dva bataljona sa lijeve strane ceste Rogatica — Sokolac i svakodnevno vodila teške borbe, napadajući na bokove neprijateljskih kolona. Kasnije je cijela brigada prebačena istočno od ovog druma, napadajući neprijatelja u desni bok duž cijele komunikacije od s. Gučeva do s. Šenkovića i s. Smrtića. U to vrijeme brigada je vodila borbe naročito sa njemačkim bočnim obezbjeđenjima. Često su potiskivane snage koje su obezbjeđivale bokove, a zatim je vršen napad na glavnu kolonu na drumu. Tada je naročito dolazilo do teških borbi. U takvom rasporedu 20. romanijska brigada ostala je sve do 28. novembra.

Dvadeset osmog novembra prije podne dva bataljona brigade (1. i 3 .bat.) izvučeni su sa fronta u s. Osovo i s. Obadi da bi zajedno sa tri bataljona 16. muslimanske brigade izvršili napad na njemačke kolone duboko u pozadini fronta na drumu Višegrad — Rogatica, u rejonu Sjemeća. Iz rejona s. Obadi i s. Osova bataljoni su toga dana oko 20 časova izvršili pokret u pravcu Sjemeća. Sa jedinicama predviđenim za ovaj napad nalazio se i komandant 27. udarne divizije Miloš Zekić.

U ranim jutarnjim časovima (oko 2 časa) 29. novembra četiri bataljona (dva bataljona 20. romanijske i dva bataljona 16. muslimanske brigade) zauzeli su položaje oko ceste u rejonu Han-brda, dok je jedan bataljon 16. muslimanske brigade obezbjeđivao ovu akciju od s. Vranja. Nakon što smo se približili drumu, naišla je jedna njemačka motorizovana kolona. Od buke motora ništa se nije čulo. Čekali smo da kolona stigne na određeni prostor, a zatim smo otvorili žestoku vatru. Nijemci su se brzo snašli i otvorili vatru iz puškomitraljeza i flakova pružajući očajnički otpor. Međutim, unakrsna vatra naših jedinica brzo ih je pror jedi vala, pa je pred zoru svaki otpor slomljen. Mjesto bitke ličilo je na veliko razbojište. Prevrnuti motocikli, izmiješani sa leševima, luksuzna kola i kamioni prevrnuti na drumu i po šančevima pružali su stravičnu sliku.

Tako je ova iznenadna akcija u dubokoj pozadini fronta potpuno uspjela, a neprijatelju su naneseni veliki gubici. Samo za nekoliko sati naša četiri bataljona uništila su 176 raznih motornih vozila, 2 flaka i zaplijenila 87 pušaka, 3 puškomitraljeza, 5 automata,
5 000 puščanih metaka, dosta cigareta, duvana, šećera itd. Neprijatelj je imao oko 500 izbačenih iz stroja, a od toga preko 300 mrtvih, među kojima i 10 viših oficira. Zarobljeno je 15 neprijateljskih vojnika (Nijemaca, Italijana, Bugara), a među njima i 2 oficira i 1 podoficir.

Naši gubici u sva četiri bataljona bili su: 10 poginulih i 21 ranjen.

*

Poslije ove akcije 1. i 3. bataljon vratili su se u toku dana u sastav brigade, koja se kompletna postavlja na južni dio komunikacije Sokolac — Vlasenica na prostoriji: s. Sijerci — s. Margetići — s. Košutica, u stvari na sjeverne padine pl. Kopito, nastavljajući napade na njemačke jedinice grupe »Graf« koje su nastojalle da se probiju prema Vlasenici i u dolinu rijeke Drine.

Sa ovom njemačkom grupacijom brigada je vodila teške borbe sve do 5. decembra, kada je neprijatelju pošlo za rukom da se probije prema Vlasenici, koju je 2. decembra zauzeo. Već idućeg dana primljeni su podaci da se iznad Prače u s. Ponor pojavilo oko 700 četnika, koji su prešli iz Srbije. U cilju likvidacije ove grupacije iz Mrkalja su 7. decembra, u prvim večernjim časovima, upućeni 2. bataljon i izviđačka četa brigade. Usiljenim maršem jedinice su u zoru 8. decembra izbile na ovu prostoriju i iz pokreta izvršile juriš na četnike. Dio četničkih snaga koje su se nalazile na položajima oko Ponora je razbijen, dok je oko s. Vinča došlo do izuzetno teških borbi. Naročito su žestoke borbe vođene na brdu Ili jak, koje je stalno prelazilo iz ruku u ruke, pa se često nije znalo ni šta koja strana drži, iako je bio dan.

U toku borbe ispostavilo se da primljeni podaci u s. Mrkalji nisu bili tačni. Umjesto 700, ova grupacija je brojila oko 2.000 četnika. Ali, i pored toga naše jedinice su nastavile žestoke borbe u toku cijelog dana i poslije odbijanja mnogih juriša uspjele su neprijatelju nanijeti teške gubitke i odbaciti ga prema Kramer-Selu i Rogatici. Naši gubici bili su: 5 poginulih i 5 ranjenih drugova. Među poginulima nalazio se i komandir izviđačke čete Gavro Šalić, stari partizan sa Romanije.

U toku iduće noći naše jedinice prebacile su se preko ceste Sokolac — Crvene stijene u rejonu Dikalja i idućeg dana došle u sastav brigade. Toga dana zapaženo je da su na Glasinac počele da pristižu nove četničke jedinice. To je upućivalo na zaključak da se četnici zajedno sa Nijemcima povlače pred našim snagama iz Srbije.

Već 9. decembra dva bataljona brigade napadaju na četnike koji su izbili na Jasik, ali bez uspjeha. Bataljoni su imali 2 mrtva i 7 ranjenih, a neprijatelj oko 40 izbačenih iz stroja. Od ovoga dana vode se teške danonoćne borbe sa vrlo jakim jedinicama Draže Mihailovića i Milana Nedića koje su nadirale iz Srbije preplavivši Romaniju, nastojeći da se što brže probiju na teritoriju Majevice, Posavine i Ozrena.

Borbe započete kod Rogatice nastavljene su kod s. Kolimanića, s. Šenkovića, s. Sokolovića, s. Sijeraka, Devetaka i pl. Kopito, s. Džimrija, s. Mrkalja, s. Crne Rijeke, Malog polja i pl. Milan, sve do 21. decembra, kada se glavna četnička grupacija uspjela probiti preko Romanije za Vlasenicu, pretrpjevši u tom svom nastupu vrlo teške gubitke.

Jedna od najtežih borbi koju je vodila 20. romanijska brigada sa četnicima na Romaniji bila je borba na pl. Milan (Igrišta), koja je neprekidno trajala 36 časova. Naše jedinice su u ovoj borbi uspjele da održe svoje položaje, pa čak i da odbace neprijatelja uz vrlo teške gubitke.

Pored zarobljavanja četnika u borbama, počelo je među njima i dezerterstvo. Istina, ono nije bilo još masovno, ali nekoliko grupa dezertera došlo je i predalo se našim jedinicama.

Poslije borbi na pl. Milan (Javor) brigada se noću 20. decembra sa prostorije Han-Vjetrenik i Igrišta prebacuje pravcem s. Nerići — Pjenovac — s. Nevačka — s. Kusače u s. Podžeplje. Pokret je izvršen pod vrlo teškim vremenskim uslovima, jer je cijelu noć padao snijeg i duvala jaka mećava. Tako se brigada našla potpuno u pozadini četničkih snaga, koje su se probijale prema Vlasenici.

U s. Podžeplje brigada se jedan dan odmorila i već 22. decembra pomjerila u s. Crna Rijeka, gdje su izvršene pripreme za napad na Vlasenicu. U ranim jutarnjim časovima 23. decembra bataljoni su podišli Vlasenici, ali je utvrđeno da je ona prazna, odnosno da je neprijatelj napustio grad, pa je brigada u Vlasenicu ušla bez borbe.

Brigada se toga dana razmjestila u Vlasenici, a isturenim dijelovima hvatala i razoružavala četničke grupice rasute po okolnim selima oko Vlasenice, koje su zaostale iza svojih jedinica.

Za štab brigade bilo je neobjašnjivo kako se moglo desiti da jo Vlasenica prazna, jer se znalo da još četničkih snaga ima na Romaniji. Međutim, već u toku dana razjašnjen je ovaj slučaj. Kroz Vlasenicu je prolazio samo tzv. Kalabićev korpus, koji je trebalo da sačeka jedinice Timočkog korpusa, ali usljed velikih gubitaka i stalnih napada naših jedinica, a osjetivši da se naše snage nalaze blizu Vlasenice, Kalabić je odmah napustio grad, ne čekajući narednu četničku kolonu. Tako je 20. romanijska brigada ušla u »prazan prostor« između dvije kolone.

Već u toku prijepodneva 23. decembra iz G. Zalukovika i od Ploča naišla je kolona četničkih jedinica Timočkog korpusa, koju je svakako daleko više iznenadila pojava partizana u Vlasenici nego nas zašto je Vlasenica bila prazna kada je trebalo da je napadnemo.

Tako se na prilazima Vlasenice zametnula borba između brigade i četnika, koja je trajala do popodne. Neprijatelj je pretrpio osjetne gubitke i odbačen je preko pl. Sikire i s. Zaklopače na istok. Samo u ovoj borbi neprijatelj je imao 52 mrtva, među kojima i jedan ljekar poručnik, 65 ranjenih i 25 zarobljenih. Mnogi ranjenici ostali su na poprištu, jer ih neprijatelj nije mogao izvući, pošto su se njegove jedinice teško probijale i kretale, iscrpljene svakodnevnim borbama preko Romanije.

U to vrijeme glavne snage 3. korpusa vodile su ogorčene borbe sa glavnom četničkom grupacijom na široj prostoriji Tuzlanskog bazena.

Brigada se jedan dan odmarala u Vlasenici, a idućeg dana po naređenju štaba 27. udarne divizije izvršila je pokret prema Cikotama radi ponovnog napada na četnike koji su se kretali prema svojoj glavnini. Već u Cikotama naišli smo na četničke jedinice, koje smo napali. Pošto neprijatelj već u ovim borbama nije obraćao pažnju na svoje mrtve i ranjene, koji su najčešće ostajali na bojnom polju, bilo je potpuno jasno da je samo u pitanju dan kada će ova četnička grupacija biti razbijena i uništena u istočnoj Bosni.

Napadajući četnike, brigada se stalno pomjerala za njima prema Tuzli i 27. decembra stiže na liniju s. D. Lukavica — Đurđevik, potpuno sa leđa glavnoj grupaciji koja je vodila borbe sa našim jedinicama oko Tuzle. Primjećivali su se znaci četničkog rasula. Jer, gdje smo god izvršili napad, oni su uglavnom uz manji otpor bježali, ostavljajući iza sebe oružje i ostalu opremu. Ujutro 27. decembra brigada je izbila u s. D. Lukovica, u dolini rijeke Spreče, i odmah prešla iz pokreta u napad. Poslije oštrih borbi četničke snage su razbijene, tako da više ni sami nisu znali kuda će krenuti. Zarobljeno je 48, a ubijeno 25 četnika. Zaplijenjeno: 1. puškomitraljez, 1 »šarac«, 40 pušaka i 4 automata. Naši gubici ovoga dana bili su: 2 mrtva i 5 ranjenih.

Sutradan je jedan bataljon upućen da napadne neprijatelja u s. Kovači, ali su četnici pobjegli i ostavili 1 puškomitraljez »zbrojovku«, 1 puškomitraljez holandskog porijekla i 1 »bredu«, pa je bataljonu preostalo samo da ih goni. Slično se desilo i 2. bataljonu, koji je trebalo da napadne Gradinu i Palež. Jedan bataljon upućen je u dolinu r. Spreče da hvata četnike koji su bježali prema pl. Ozren, dok je jedan bataljon (četvrti) u rejonu Đurđevka, kod s. Zivinica i Odžaka razbio jednu grupu i ubio 15, a zarobio 2 četnika.

*

Nakon kraćeg odmora brigada je 2. januara 1945. izvršila pokret pravcem Bijelo Polje — Šekovići — Cikote, gdje je stigla oko 24 časa. Kada je brigada stigla na ovu prostoriju, utvrđeno je da se u Vlasenici nalaze znatno jače njemačke snage nego što se pretpostavljalo kada je brigada upućena iz rejona Đurđevika sa zadatkom da oslobodi ovaj grad. O tome je odmah obaviješten štab 27. udarne divizije, koji je naredio obustavu napada i 20. romanijsku brigadu zadržao u rejonu Cikota. Uskoro je štab 3. udarnog korpusa uputio cijelu 27. udarnu diviziju prema Vlasenici, sa zadatkom da likvidira neprijatelja u gradu i odbaci ga prema jugu.

U toku priprema za napad na neprijatelja brigadi je stigla popuna od 327 boraca iz Srbije. Istovremeno dobijeno je oko 200 pari cipela i odijela iz korpusne intendanture, a 7. januara brigada je dobila veliku količinu odjeće i obuće. Popunjena, dobro naoružana i odjevena, brigada se potpuno kompletirala i dobro odmorila. Odr-

žani su sastanci sa starješinama i jedinicama, na kojima su jedinice i komandni sastav detaljno upoznati sa vojno-političkom situacijom 1 predstojećim zadacima 20. romanijske brigade.

Osmog januara u 24 časa izvršen je napad na Vlasenicu. U napadu su učestvovale 19, 20. i jedan ojačani bataljon 16. brigade. Međutim, iako su bila likvidirana pojedina spoljna utvrđenja, sve naše jedinice su se morale povući. U ovom napadu 20. romanijska brigada imala je 7 mrtvih i 15 ranjenih.

Pošto je neprijatelj u Vlasenici bio vrlo brojan, zbog čega se nije isplatilo izlagati gubicima, 10. januara je izvršen pokret 19. i 20. brigade preko pi. Milan na prostoriju Malog polja. Tu su se brigade razmjestile duž druma Sokolac — Han-Pijesak — Vlasenica.

Već idućeg dana (11. januara) 1. bataljon 20. brigade u 3 časa izvršio je napad na Han-Pijesak, iznenadio neprijatelja i ovladao ovim uporištem. Ubijeno je 25 Nijemaca, zaplijenjen 1 minobacač, 2 dvogleda, nešto pušaka i razne vojne opreme, dok je bataljon imao samo jednog poginulog. Istog dana 3. bataljon brigade vodio je borbu sa Nijemcima kod Krama. Ubijena su 2 njemačka vojnika, dok je 1 zarobljen. Zaplijenjen je jedan »šarac« i pištolj »parabelum«, a uništen jedan motocikl sa prikolicom.

Kod zarobljenog njemačkog kurira pronađena je zapovijest komandanta 22. njemačke divizije za proboj prema Vlasenici i dalje prema Savi. Iz ove zapovijesti saznalo se da se u Vlasenici nalazi 963. tvrđavska pješadijska brigada, koja je organizovala kružnu odbranu grada. Osim toga, ona je držala i tri uporišta na komunikaciji Sokolac — Vlasenica i to: Kraljevo polje, Han-Pijesak, Kram.

Dvanaestog januara cijela brigada se prebacila preko druma Sokolac — Vlasenica i rasporedila na prostoriju Džimrije — Mrkalji sa zadatkom da na relaciji Kram — Han-Pijesak napada neprijatelja prilikom njegovog proboja prema Vlasenici.

U Malom polju ostala je 19. birčanska i dijelovi lb. muslimanske brigade. Tako je komunikacija Sokolac — Vlasenica bila posjednuta sa obadvije strane.

Zima je bila vrlo jaka, a snijeg veliki. Kretanje i savlađivanje dubokog snijega bilo je teško i naporno i za one ljude koji su odrasli na planinama, a kamoli za njemačke jedinice. Posebno su se teško kretala motorna vozila iako je snijeg na drumu bio utaban.

Već 13. januara neprijatelj je sa 15 kamiona pokušao da se probije od Krama prema Han-Pijesku, ali je bio vraćen u Kram. U ovoj borbi ubijeno je 5, a ranjeno više Nijemaca i uništen jedan kamion. Putem zasjeda koje su bile postavljene između Krama i Han-Pijeska i stalnih napada na kolone koje su se sporo kretale brigada je sve do 24. januara vodila danonoćne borbe sa Nijemcima. Tako je neprijatelj samo u ovom razdoblju imao 106 mrtvih, 130 ranjenih i 4 zarobljena. Uništeno je 16 kamiona i ubijeno 6 konja.

Zarobljeno je: 4 »šarca«, 5 automata, 40 pušaka, 1 radio-stanica, 1 minobacač, 2 dvogleda, 2 poljska telefona, dosta odjeće i obuće i 10 kalema telefonskog kabla.

Naši gubici bili su 9 mrtvih i 34 ranjena.

Međutim, i pored velikih gubitaka Nijemci su uspjeli da svoje jedinice dovuku do Vlasenice, zbog čega štab 27. udarne divizije pomjera 20. romanijsku brigadu preko ceste u Malo polje, a zatim u Berkovinu, da bi je mogao angažovati na drugom mjestu.

Jedinice brigade stigle su 23. januara na širu prostoriju Berkovine, a već 24. januara uveče krenule preko pi. Milan na prostoriju: s. Grabovice — s. Jasen — s. Trnovo, gdje su stigle poslije pola noći i razmjestile se. Na ovoj prostoriji brigada ostaje do 28. januara, kada sa tri bataljona napada Kladanj, u kome su se nalazili četnici.

U ranim jutarnjim časovima 28. januara Kladanj je oslobođen. Zarobljeno je 7 četnika i 1 Talijan, a 3 četnika su ubijena.

Poslije oslobođenja Kladnja 20. romanijska brigada je stigla na širu prostoriju Šekovića, gdje se razmjestila. Na ovoj prostoriji brigada je ostala dva dana. Tu je primljeno 180 novih boraca, vršena obuka i sređivanje jedinica. Zatim je došlo do postepenog pomjeranja prema komunikaciji Zvornik — Vlasenica, gdje su jedinice 2. armije i 3. udarnog korpusa vodile teške borbe sa njemačkim jedinicama. Prilikom pomjeranja brigade prema komunikaciji, ubijeno je 10 četnika.

Poslije čišćenja terena od četnika brigada je 8 februara izbila u neposrednu blizinu komunikacije Zvornik — Nova Kasaba, postavivši se na liniji: s. Ilići — Duge njive — s. Srpska Kamenica, sa zadatkom da napadne na Nijemce koji su se u Dugim njivama i Srninama bili ulogorili i očajnički branili.

Dolaskom na ove položaje bili smo obaviješteni od štaba 16. muslimanske brigade da se neprijatelj krajnje žilavo brani, i da su oni imali vrlo velike gubitke. Zbog toga je štab 20. romanijske brigade odlučio da sa tri bataljona napada frontalno, a da se jedan bataljon u toku noći, odnosno prije napada, pro vuče kroz odbranu neprijatelja (potocima i uvalama) i da istovremeno sa bataljonima koji frontalno napadaju, izvrši napad na Strnino (jedno oblo brdo), koje se nalazilo u dubini odbrane neprijatelja.

Tako je pred zoru 9. februara otpočeo napad na neprijatelja. Prvi bataljon je napadao na Gađevski brijeg, Drugi na uporište Đevanje, Treći na Duge njive, a četvrti (pošto se provukao u dubinu odbrane neprijatelja) na Strnine.

Napad svih jedinica otpočeo je tačno u zakazano vrijeme snažnim jurišem. Bataljoni koji su napadali frontalno naišli su na snažan otpor neprijatelja tako da nisu mogli dalje. 4. bataljon je

iznenadio neprijatelja i u jednom naletu zauzeo Strnine. Ali ubrzo je uslijedio protivnapad jedne njemačke ćete, tako da je 4. bataljon poslije ogorčenih borbi bio zbačen u potok. Međutim, bataljon, i kad bi htio, nije imao gdje, jer ostali bataljoni nisu postigli gotovo nikakav uspjeh. Nije se imalo kuda nego da bataljon ponovo krene na juriš, do koga je ubrzo i došlo. Neprijatelj je opet zbačen na cestu. I tako su juriši i protivjuriši nastavljeni cijelog dana, a obje strane imale su velike gubitke.

Pošto je dan u ovo doba godine kratak, ubrzo je pao mrak. Nastavljeno je sa jurišima. Imali smo dosta poginulih i ranjenih, a municije je bilo sve manje. Pred samo svanuće izvršili smo posljednji juriš na njemačko uporište.

Neprijatelj nas je dočekao uraganskom vatrom i bombama, ali su borci njemačke bombe hvatali i vraćali prema rovovima, tako da je daleko više bombi eksplodiralo na njemačkoj nego na našoj strani. Naš juriš je bio toliko snažan da je ubrzo došlo do borbe prsa u prsa. Poslije izvjesnog vremena otpor je bio slomljen, a njemački položaji zauzeti. Iako je u ovoj borbi neprijatelj imao osjetne gubitke, ubrzo je došlo do njegovog protivjuriša. Međutim, pošto je naš bataljon u posljednjem jurišu zarobio 3 sanduka municije, 1 sanduk ručnih bombi, te 2 »šarca« i 3 automata, Nijemci su dočekani žestokom vatrom i bombama, tako da su uz velike gubitke bili odbačeni na cestu Vlasenica — Zvornik.

Neprijatelj je na Strninama imao oko 110 izbačenih iz stroja, a 4. bataljon 30 mrtvih i ranjenih. Zarobljen je jedan njemački vojnik. Ostali bataljoni brigade imali su svi skupa u napadu za ova dva dana upola manje gubitaka.

Odmah poslije pada Strnina 3. bataljon je uz sadejstvo jedne čete 4, bataljona zauzeo Velike njive. Sa ovih položaja bataljoni su napadali još nekoliko dana u pravcu Zvornika, a zatim je brigada izvučena prema Kozluku radi napada na položaje koji su se nalazili na drumu Zvornik — Kozluk — Bijeljina. Na ovim položajima brigada je ostala deset dana, vodeći teške borbe sa Nijemcima u povlačenju. Brigada je stalno napadala i najčešće, uz osjetne gubitke, zauzimala položaje na kojima se nalazio neprijatelj. Međutim, i Nijemci su često vršili protivnapade i vraćali već zauzete položaje.

Najveći uspjeh na ovom dijelu fronta postignut je kada je jedne noći jedan bataljon brigade upućen da se kroz odbranu neprijatelja provuče duboko prema cesti sa zadatkom da uništi pozadinske dijelove, koji su se nalazili u jednom selu, a zatim da iz pozadine napadne Nijemce na položajima prema desnom krilu brigade. Ova akcija je potpuno uspjela. Bataljon je iznenadnim upadom ubio oko 50 Nijemaca, a zatim je iznenada napao položaje neprijatelja koji su se nalazili prema desnom krilu brigade i tu ubio i ranio oko 30 Nijemaca.

Gubici brigade u ovim borbama bili su veliki, zbog čega je brigadi bio potreban odmor i popuna. Zato je ona poslije dvadesetodnevnih borbi (20. februara 1945) izvučena sa fronta i upućena na područje Capardi, gdje je — pored popune i sređivanja, čistila teren od četničkih grupa koje su se pojavile između Caparda i Papraće.

Brigada je na prostoriji između Zvornika — Kasabe i Šekovića ostala sve do 6. marta. Za ovo vrijeme održani su sastanci po bataljonima, izvršene su analize borbenih dejstava u proteklom periodu, primljeno je 195 novih boraca, vršena je obuka, a u akcijama je ubijeno 30 i zarobljeno 7 četnika.

*

Poslije odmora i popune brigada je 6. marta izvršila pokret prema Bratuncu radi razbijanja ustaških bandi na sektoru Bratunac — Srebrenica. Međutim, brigada se na ovoj prostoriji zadržala svega tri dana. Već 10. marta izvršen je pokret preko pl. Bature i Vlasenice na Romaniju u cilju likvidacije njemačko-ustaškog uporišta u Sokocu, Podromaniji i Crvenim stijenama. Nakon dva dana brigada je stigla u Sokoloviće i razmjestila se na prostoriji s. Točionik — s. Vranića — s. Klečkovac — s. Džimrije.

Sa ove prostorije brigada već sutradan — 12. marta — vrši pokret na prostoriju s. Miošići — s. Nepravdići, a idućeg dana na prostoriju Bogovići — Nepravdići. Sa ove prostorije brigada je idućeg dana izvršila napad sa tri bataljona na Karaulu i Cavčevo polje. Cilj ovoga napada bio je da se presiječe veza između neprijateljskog garnizona u Sokocu i Sarajevu i time spriječi redovno snabdijevanje, odnosno da se pripremi lakše zauzimanje samog Sokoca.

Karaula je zauzeta, ali ne i Čavčevo polje, jer je neprijatelj bio jak i uporno se branio. Neprijatelj je u ovim borbama imao 33 mrtva i ranjena vojnika. Mi smo imali 11 poginulih i 22 ranjena. Poslije ovih borbi bragada je svakog dana sve do 3. aprila imala teške borbe sa Nijemcima i ustašama na Čavčevom polju, Crnom vrhu, Pohovcu, Velikoj gradini, Dikaljima i na ostalim položajima. Toga dana jedinice 27. udarne divizije skupa sa ostalim jedinicama JNA nanijele su odlučujuće udarce neprijatelju i očistile Glasinac i Romaniju od neprijateljskih vojnika.

U svim ovim borbama neprijatelj je imao 260 izbačenih iz stroja i 4 zarobljena, a 20. romanijska brigada 45 mrtvih i 114 ranjenih. Među poginulim nalazio se i poručnik Branko Obradović, komandant 1. bataljona.

Ovim borbama na Romaniji 27. udarna divizija je u stvari završila borbe na daljim prilazima Sarajeva i otvorila put za oslobođenje glavnog grada Bosne i Hercegovine. 4. aprila izvršen je pokret prema Sarajevu. Toga dana 20. romanijska brigada zano-

ćila je na prostoriji Triješanj — Kadino Selo — Zelene vode. Narednog dana očišćena su uporišta Mali i Veliki glog na Hreši, zatim Faletići i strelište, tako da su se bataljoni brigade istoga dana predveče počeli da spuštaju u Sarajevo i to: 1. bataljon je preko Vratnika izbio na Kovače i tu zarobio 150 domobrana, 2. bataljon je preko Vratnika izbio kod Gradske vijećnice, koju je u sadejstvu sa jedinicama 16. muslimanske brigade zauzeo i nastavio da progoni neprijatelja prema centru grada, dok se 4. bataljon preko Kovača spustio do Baščaršije. Treći bataljon zadržan je na prilazima Sarajevu radi spoljnjeg obezbjeđenja od eventualnih napada. U toku noći sve jedinice koje su napadale Sarajevo likvidirale su otpor na svojim pravcima napada, tako da je grad 6. aprila bio slobodan.

U napadu na Sarajevo 20. romanijska brigada je ubila 25 neprijateljskih vojnika, 50 ranila a 248 zarobila. Zaplijenila je 256 pušaka, 50.000 puščanih metaka, 8 pištolja itd. Naši gubici bili su minimalni.

Već 7. aprila 1945. jedinice 27. udarne divizije su izvršile pokret prema Zepču i Maglaju u svrhu presijecanja odstupnice neprijatelju u dolini r. Bosne. Istoga dana uveče 20. romanijska brigada je stigla na širu prostoriju Kobilje glave, gdje je zanoćila. Sutradan je nastavljen pokret do Semizovca, gdje je izvršena smotra cijele divizije.

Poslije smotre marš je nastavljen prema Zavidovićima (pravcem Breza — Vareš — Vozuća) gdje je brigada stigla 10. aprila. U Vozućoj je izdato naređenje za napad na Zavidoviće.

Dvanaestog aprila u 2 časa jedinice 20. romanijske brigade (bez 3 bat.) otpočele su opšti napad na Zavidoviće. Razvila se žestoka borba. Neprijatelj je uporno branio svaki svoj položaj, pa su borci brigade ulagali veliki napor da bi savladali otpor Nijemaca i ustaša. Na pravcima sva tri bataljona mnogi položaji su po nekoliko puta zauzimani i gubljeni. Međutim, i pored svih teškoća, Prvi i Treći bataljon su do zore uspjeli zauzeti sva spoljna uporišta i izbiti na periferiju grada. Kod neprijatelja je zavladala panika, ali se brzo sredio i nastavio da pruža očajnički otpor, tako da je dalje napredovanje naših bataljona bilo zaustavljeno.

Zbog položaja svojih snaga koje je iz Zepča trebalo da se povuku ovim pravcem, neprijatelj je preduzeo snažne napade na jedinice brigade, ali je uvijek bio odbijen uz vrlo velike gubitke. Tako su na kraju dana svi bataljoni zadržali položaje koje su u toku napada zauzeli. Koliko su teške bile ove borbe najbolje pokazuju gubici na obje strane. Neprijatelj je, naime, imao 83 mrtva i ranjena. Zarobljeno je 19 Nijemaca i 10 domobrana, a zaplijenjeno 25 pušaka, 5 »šaraca«, 2 puškomitraljeza »zbrojevka«, 1 »šoša«, 3 automata, 4 pištolja i 2 dvogleda.

Mi smo imali 7 mrtvih i 41 ranjenog.

Narednog dana i noći nastavljene su ogorčene borbe, ali osim likvidiranja posade koja je iz rovova i kuća branila most na r. Bosni nisu postignuti značajniji uspjesi, tako da su se bataljoni zadržali na ranije osvojenim položajima. Idućeg dana neprijatelj je postao još agresivniji (iako je trpio velike gubitke), jer su mu iz Žepča pritekle u pomoć nove snage.

U ovim borbama neprijatelj je imao: oko 70 poginulih i ranjenih, dok su naši gubici iznosili: 12 poginulih i 36 ranjenih.

Trinaestog aprila u 24 časa izvršen je ponovni napad na Zavidoviće svim snagama brigade, ali se neprijatelj uspio održati na svojim položajima. Poslije podne istoga dana počelo je probijanje njemačkih snaga iz Zepča pa se razvila velika borba. Najjača njemačka grupacija probijala se preko položaja 1. bataljona. Nijemci su bezobzirno nasrtali, pa se u jednom momentu 3. četa ovog bataljona izmiješala sa neprijateljem. Došlo je do borbe prsa u prsa. Komandir ove čete Anđelko Kosorić uhvatio se u koštac sa tri Nijemca. Kada je vidio da će ga savladati, bacio je pod sebe bombu, od koje su poginuli i Nijemci i on.

Istoga dana i 2. bataljon brigade vodio je vrlo teške borbe, u kojima je hrabro poginuo komandir čete Branko Karišik, rodom iz poznatog partizanskog sela Gučeva.

U ovim borbama neprijatelj je imao oko 54 izbačena iz stroja, a naše jedinice 9 mrtvih i 22 ranjena. Zaplijenjeno je: 1 »šarac«, 4 automata i 7 pušaka.

Borbe su nastavljene i cijelu sljedeću noć. Te noći neprijatelj se povukao iz Zavidovića pa su naše jedinice 15. aprila u 6 časova ušle u grad.

U borbama koje su vođene ove noći neprijatelj je imao 43 mrtva i ranjena, a naše jedinice 3 mrtva i 23 ranjena. Zaplijenjeno je:
1 automat, 1 pištolj. 2 puške, 50.000 metaka i razne druge opreme.

Poslije oslobođenja Zavidovića 20. romanijska brigada je nastavila gonjenje neprijatelja prema Maglaju. Tako su jedinice brigade već 16. aprila ušle u Maglaj, koji neprijatelj nije branio.

Noću 16/17. aprila brigada produžava pokret prema Doboju. Neprijatelj se, međutim, ni ovdje nije zadržao, tako da smo 17. aprila bez borbe ušli u Doboj.

Naredna dva dana brigada se zadržala u Doboju i okolnim selima radi odmora i sređivanja jedinica. Brigada poslije toga dobiva nove zadatke i zauzima sljedeći raspored: 1. bataljon u s. Orašje, 2 bataljon se vratio u Maglaj, 3. bataljon u s. Bršletić, dok su 4. bataljon, štab brigade i svi drugi dijelovi ostali u Doboju. U ovome rasporedu 20. romanijska brigada se odmarala do 21. aprila 1945.

Osnovni zadatak brigade bio je obezbjeđenje komunikacija i gradova u dolini r. Bosne i uništenje ustaško-četničkih grupa u

okolnim selima. Bataljoni su odmah uputili po jednu četu u neka okolna sela radi hvatanja bande.

Dvadeset trećeg aprila 1. bataljon je iz s. Orašje bio upućen u Puračić radi čišćenja ovog terena i ogranaka pl. Ozren od četnika i ustaša, 4. bataljon je izvršio pokret iz Doboja pravcem: s. Boljanić — s. Karanovac — Bosansko Petrovo Selo. Bataljon je iznenadio jednu grupu ustaša i legionara, te ubio 1, a zarobio 3 ustaše i 25 legionara. Zarobljeno je 25 pušaka. Poslije ovoga pokreta 1. i 4. bataljon čiste teren Ozrena. Ovoga dana je i 2. bataljon uputio jednu četu iz Maglaja u Zavidoviće, koja je uhvatila 4 Nijemca, 3 gestapovca i 1 ustašu, koji su bili zaostali i sakrili se.

Brigada je na ovoj prostoriji ostala do maja, tj. do konačnog oslobođenja naše zemlje od fašističkog okupatora.

Mitar MINIC

MUTNA VODA

U ljeto 1943. 3. bataljon 15. majevičke brigade u selu Zabaru je opkolio četničku kasarnu i pohvatao četnike bez otpora.

Poslije toga mnogi borci iz tog sela pošli su da obiđu svoje. Jedna grupa tek što je pošla cestom, primijeti gdje ispod mostića na kanalu vire cokule.

— Izlazi! — dreknuli su sa uperenim puškama.

Jedan četnik jedva se izvuče, sav kaljav po licu.

— A to si ti, Ljubo! Šta radiš tu? — viknuli su borci pošto su ga prepoznali.

— Jeste, ja sam htio samo da se napijem malo vode, pa mutna...

PAVLE GORANIN ILIJA

Jedan od najboljih prvoboraca u istočnoj Bosni, hrabar borac, neumoran radnik — organizator, udarnik, uvijek vedar, nasmijan, uvijek — i u najtežim momentima — spreman na pjesmu, jedan od onih koji vode sigurno, koji bodre, ulijevaju vjeru, jedan od onih koji se moraju voljeti, eto, takav je bio naš drug Pavle Goranin Ilija, politički komesar 27. divizije.

Snažan, i fizički i duhovno, kao od kamena isklesan, postojan, prkosno ustanički — revolucionarno uspravljen kao Crvena stijena na koju je muški stao s puškom u ruci julskih dana 1941. uz rame nezaboravnim drugovima Čiči i Selji, Pavle Goranin Ilija, sin Sarajeva, intelektualac, utkao je svoju sudbinu u mučeničko seljačko-ustaničko zbivanje na surovoj Romaniji, u istočnoj Bosni. Rat, kapitulacija, zatiče Pa via Goranina u Sarajevu. Svršeni pravnik, već ranije kao student avangardist u borbi za narodna prava, član KPJ, nosi u svom srcu plamenu ljubav prema radnom narodu. Ta ljubav ga je dovela pod slavnu zastavu Komunističke partije Jugoslavije, sa tom ljubavlju izašao je među prvima na Romaniju da se bori protiv mrskog okupatora, da podiže na oružje, skuplja, organizuje, da obnavlja slavu buntovne Novakove Romani je.

Junačka slava pokrila je prkosno romanijsko stijenje. Slavom su se ovjenčali slobodoljubivi borci Romanije — partizani. U oreolu bliješte legendarni likovi romanijskih prvoustanika, palih nezaboravnih drugova Slaviše Vajnera Čiče i Slobodana Principa Selje. I, evo, sada i treći romanijski partizan — prvoustanik, voljeni i popularni drug Ilija slavno je pao na bojnom polju u borbi za slobodu. Pao je u praskozorje slobode, na pragu Sarajeva...

Dvadeset sedma divizija, na čelu sa komandantom majorom Perom Kosorićem i političkim komesarom Pavlom Goraninom Ilijom, junački je prošla kroz šestu fašističku ofanzivu. U upornim odbrambenim bojevima ona je nanijela velike gubitke okupatoru. I baš kad je ofanziva završena, bilans uspjeha junačke divizije poreme-

ćen je teškim udarcem. Neprijateljski avion iznenada se pojavio nad selom Žunovi, u kome se nalazio štab divizije. Istresao je svoj ubojiti tovar. Podli neprijatelj je uspio. Iščupao je iz naše sredine dragog druga Iliju. Pored njega poginuo je i omiljeni drug potpukovnik Ante Vidaković, čestiti i rodoljubivi domobranski oficir, koji je sa toliko oduševljenja stupio u redove naše Narodnooslobodilačke vojske prilikom oslobođenja Tuzle.

Uz drugove Čiču i Sei ju organizator ustanka na Romaniji, Pa vie Goranin Ilija postao je politički komesar Romanijskog partizanskog odreda, najbrojnijeg i najslavnijeg odreda u istočnoj Bosni. Kada su zbog četničke izdaje nastali teški dani za partizane u istočnoj Bosni, kada se jedan dio do tada ustaničkih pušaka, stupivši pod vodstvom Dražinih oficira u službu okupatora, okrenuo protiv partizana, drug Ilija ulazi u Udarni bosanski bataljon. On je jedan od rukovodilaca koji politički i vojnički učvršćuje to udarno partizansko uporište u istočnoj Bosni, iz koga je nastala slavna Šesta bosanska brigada. Pavlu Goraninu Iliji, pored ostalih rukovodećih drugova, pripada čast da je od najupornijih i najodanijih partizana u istočnoj Bosni u tim teškim danima iskovao takvo ubojito oružje, kojim su zadani smrtni udarci brojno jačim četničkim bandama, koje je pronijelo slavu partizana istočne Bosne širom naše domovine, — pripada mu čast da je bio jedan od organizatora junačke Šeste bosanske brigade.

Kasnije drug Ilija postaje zamjenik političkog komesara Grupe udarnih majevičkih bataljona, iz koje je postala 15. majevička brigada. Sa dužnosti zamjenika političkog komesara 15. majevičke brigade, na kojoj je takođe ispoljio svoje sposobnosti iskusnog rukovodioca i svoje divne drugarske vrline, drug Ilija postavljen je za komesara 27. divizije.

»Biće praznik na našoj ulici.« Kao Sarajlija drug Ilija je često govorio sa svojim drugovima i prijateljima iz Sarajeva o danima u koje smo uvijek tako čvrsto vjerovali, kada ćemo se vratiti u naše Sarajevo, o danima naše pobjede, o prazniku na našoj ulici.

Smrt je zaustavila druga Iliju na putu do pobjede, na putu do Sarajeva, koje već sigurno očekuje praznik. Zadržala ga je u hladnom zagrljaju romanijskih šuma, u kojima je tako časno držao zastavu svoje Partije, u kojima je četovao, iz kojih je, na čelu romanijskih partizana zajedno sa Čičom i Seljom, ulijevao strah u kosti izdajnicima u rodnom gradu

U svojim srcima mi ćemo unijeti lik druga Ilije u rodni grad. nastavljajući dalje junačku borbu, produžujući slavnim putem koji su prokrčili ovakvi heroji.

Mi nećemo nikad zaboraviti našeg prvoborca i uzornog druga Pavla Goranina Iliju.

(»Front slobode« br. 5, 1. aprila 1944) ***Duško BLAGOJEVIČ***

ŠAPAT POD ZEMLJOM

U toku narodnooslobodilačkog rata formirane su u nekoliko mjesta istočne Bosne bolnice za liječenje ranjenika i bolesnih partizana. Jedna od najvećih bolnica nalazila se u semberijskom selu Donja Trnova. Njena uloga se naročito povećala po završetku V neprijateljske ofanzive. Tada je u ovo mjesto stigao veliki broj ranjenika iz Centralne bolnice, koji su uspjeli da se probiju iz obruča na Sutješci.

Pošto je neprijatelj mogao svakog časa da upadne na oslobođenu teritoriju i da otkrije i pohvata ranjenike i bolesnike, to su za sve teže ranjenike bile obezbijedene baze, u koje su ih pozadinski radnici — u slučaju nailaska opasnosti — sklanjali.

Tako je bilo i aprila 1944, kada su se partizani, pod pritiskom 13. SS divizije, morali povući sa Majevice. Svi ranjenici bili su sklonjeni u baze, nadajući se da će i ova ofanziva, kao i sve ostale, ograničeno trajati i da će se naše jedinice ubrzo vratiti.

Ali ovoga puta nije bilo tako.

Između sela Jan jara i Turske Trnove, u jednom šumarku, zabazirana su šestorica partizana. Umjesto drvenog poklopca na ulaz su stavili šušnjasti trn. U najtežem položaju nalazio se Rade Abazović. Između potrganih crijeva taložila mu se hrana i stvarala izbočinu nalik na dinju. Njegovo stanje se svakim danom sve više pogoršavalo. Junački je podnosio nesnosne bolove. Do Abazovića je sjedio Vukašin Kovačić, partizan iz Crne Gore, kome je još 1943. god. amputirana noga, a nešto dalje čiča Blagoje Vuletić, partizan iz Sandžaka, Rade Petrović i Stevo Zeljković iz Srema, i na kraju Pero Vladić iz Trnove.

I oni su, kao i ostali njihovi drugovi, smatrali da se Nijemci neće zadržati duže od dva-tri dana, pa su uzeli nešto suvih šljiva, malo dvopeka i pola litre rakije. Hranu su podijelili na jednake dijelove

i

i iščekivali dalji razvoj događaja. Međutim, prošao je i osmi dan, a neprijatelj je bio još tu, tako da o izlasku iz baza nije moglo biti ni govora.

Ne mogavši više da podnesu neizvjesnost, a još više glad, zabarirana grupa je odlučila da uputi Stevu Zeljkovića i Radeta Petrovića u selo i da tamo na licu mjesta ispitaju situaciju i donesu nešto hrane.

Međutim, kada se oni ni nakon deset dana nisu vratili, među četvoricom iznemoglih i ranjenih partizana nastala je još veća zabrinutost. Razmišljali su o dvojici svojih drugova koji se nisu vraćali. Ćutali su.

Tako je glad i neizvjesnost nevidljivim rukama sve više stezala obruč oko ove male napuštene grupice partizana. Potrošene su i posljednje rezerve suvih šljiva. Rade je sjedio i desnom rukom držao ranjeni stomak. Ciča Blagoje je žvakao duvan. Nestrpljenje i nervoza su se stalno povećavali.

Situacija se još više pogoršala nakon što je 17. majevička brigada otišla, pošto je pokupila oko 200 lakših ranjenika, sa kojima se, boreći se sa četnicima i SS-ovcima, uputila prema slobodnoj partizanskoj teritoriji u Birču.

Ozlojeđeni drskim upadom partizanske brigade, vojnici iz 13. SS divizije su krenuli prema Trnovi, vodeći sa sobom čopor pasa tragača. Pored oružja nosili su dugačke šipke i krampove. S druge strane, od Ugljevika, nastupala je kolona četnika koji su poznavali selo i okolinu. Počeo je pretres. Prvo je otkrivena baza u kojoj su se nalazili Lazar Mićić i Branka Daniti, pozadinski politički radnici. SS-ovci su ih sproveli do komande i zatvorili u zidani podrum, gdje se već nalazila zarobljena bolničarka. Počelo je ispitivanje, ali Branka i Lazar nisu ništa htjeli da kažu. Međutim, uhvaćena bolničarka nije izdržala. Priznala je za zemunicu teških ranjenika koja je bila u obližnjem gaju, u kojoj se nalazio i teško ranjeni Veljko Turk, komandant bataljona. Onoga momenta kada su SS-ovci i četnici krenuli prema bazi, Veljko je ležao potrbuške i kroz mali otvor zemunice motrio prostor ispred sebe. Pri ruci mu se nalazio automat. Paraliza mu je poštedjela samo ruke, dok je sve ostalo bilo nepokretno. Čuo je kratke pucnje razbješnjelih SS-ovaca.

Ispred grupe SS-ovaca dvojica vojnika vodili su izmrcvarenu bolničarku, koja ih je vodila prema skrovištu Veljka Turka.

Čim je opazio Nijemce, Turk je otvorio vatru. Nekoliko SS-ovaca povaljalo se po zemlji. Neki od vojnika, zahvaćeni panikom, potrčali su nazad, tražeći zaklone. Čim su se sredili, otvorili su vatru na zemunicu, jurnuvši nakon kratke pucnjave na sklonište. Jedan plećati vojnik prvi je dotrčao do zemunice, uhvatio Turka za kosu i izbacio napolje. Ostale ranjenike zasuli su ručnim bombama. Nad zemunicom se podigao oblak dima i prašine.

Nedaleko od zemunice u kojoj se nalazio Veljko Turk posebno su bili zabazirani samo njih dvoje: plavokosi Rus Griška i partizanka Jagoda. On je bio bez noge, a ona smrznutih stopala. Iznenadni udarci pijuka nagovijestili su i njima da je i na njihova vrata zakucala smrt. Vojnici su ih izbacili napolje. Dva para drvenih štaka izlomili su na komade. Dovukli su ih do prve kuće i smjestili na tavan smatrajući da se bez štaka ne mogu nikud udaljiti, dok ne pretresu ostali teren.

Griška se nije mirio sa smrću. Misli su mu radile munjevito. Pretražio je tavan i pronašao jedan konopac. Oprezno se spustio sa tavana, a zatim prihvatio i Jagodu. Jedan kraj konopca vezao je sebi za odsječeni dio noge, a drugi Jagodi ispod grudi. Htio je da iskoristi odsustvo Nijemaca i da spase oba života. Sa natčovječanskim naporom puzao je vukući Jagodu za sobom u pravcu sela Kacevca. Trebalo je savladati tri teška i okrvavljena kilometra do prve kuće sela u kome se trenutno nisu nalazili Nijemci. Međutim, sudbina im nije bila naklonjena. Jedna grupa vojnika nepogrešivo je slijedila iskusnog psa koji ih je vodio do dvoje iscrpljenih partizana sakrivenih u jednom košu. Bijesno lajanje psa stavilo im je do znanja da je njihovoj golgoti došao kraj. Istrčala je i starica koja ih je prikrila. Svoju milost i ljubav prema nemoćnim i osakaćem borcima platila je životom.

U dobro maskiranoj zemunici, iskopanoj u sitnoj bjelogorici, smješteno je petnaest ranjenika i bolesnika. Zbijeni jedni do drugih, napregnutih nerava, pokriveni memljivom zemljom, bez mogućnosti kretanja i odbrane, ranjeni partizani su slušali povremene rafale, što je ukazivalo na to da su SS-ovci još tu i da ne pomišljaju na skori odlazak.

Tišinu stravičnog iščekivanja iznenada je prekinuo suv, rezak kašalj malog Miše, koji je bolovao od tuberkuloze. Uzalud se mučio da ga priguši.

»Ne mogu više ... ! Gušim se ... !« — kriknu Miša.

»Ćuti! Ne otkrivaj nas!« — zavapi nekoliko glasova.

Istog momenta iznad zemunice se začuo topot potkovanih čizama.

— Otvorite! To su naši! — ponovo je kriknuo Miša i izvio se prema otvoru zemunice. Ali kratak rafal strojnice ugasio je njegov mladi život.

»Gotovo je sa nama« — rekla je bolničarka Jelena Popović. »Ja im neću živa u ruke. Više volim smrt!« Odjeknuo je potmuli hitac. Jedan SS-ovac je uskočio u zemunicu, i počeo da izgoni ranjene borce iz još jedne otkrivene baze.

Uvidjevši da će i oni biti ubrzo otkriveni, rukovodioci bolnice odlučili su da izađu napolje iz skloništa i da neprijatelju pruže kakav-takav otpor. Napustili su baze i zauzeli zaklone iza drveća.

SS-ovci su ih ugledali i sa svih strana pohrlili prema njima nadajući se da će ih žive pohvatati. Sa obje strane zapraštali su automati. Ručne bombe zaglušile su bolne krike ranjenih ljudi.

Doktor Lev se okrenuo prema svojoj supruzi Mariji i zadržao svoj pogled na njenim krupnim crnim očima. Nije progovorio nijednu riječ, ali su se ipak razumjeli. Znali su šta ih čeka kao ljude obilježene i sramno ponižene od strane njemačkog fašizma. A to dvoje ljudi, kao i mnogi drugi ljekari iste pripadnosti, dobrovoljno su se stavili na stranu naroda, svjesni žrtve koju je trebalo podnijeti. Marija se naglo odlučila — ne dozvoliti neprijatelju da ih muči. Naglim pokretom ruke ispalila je hitac. Doktor Lev se srušio. Odjeknuo je i drugi hitac, koji ih je i u smrti sjedinio. Malo niže od njih ležali su mrtvi: politički komesar bolnice Milorad Popović, njegov zamjenik Tadija Rašić i vodni delegat Đuro Ložajić.

Oko ranjenih i bolesnih partizana stajao je kordon vojnika. Jedan oficir se odvojio i počeo da fotografiše zarobljenike.

»Neka se izdvoje oni koji mogu sami ići« — preneo je tumač. »Za one koji se ne mogu kretati biće obezbijeđeni kamioni«!

Među pohvatanim ranjenicima i bolesnicima nastalo je komešanje, naročito među onima koji su dovedeni posredstvom četnika i ustaša. Marica Cebo priključila se grupi nepokretnih partizana. »Crnobradi« ustaški oficir okrenuo se prema njoj i upitao:

»Zašto se ne priključiš svojim drugaricama? Vidim da možeš ići«.

Marica nije odgovorila, već se pažljivo zagledala u njegove sitne, crne oči. Prebirala je po sjećanju. Prisjetila se da je tog zvijer-čovjeka vidjela još prije rata u Imotskom. Ona je tada bila djevojčica, a on intendantski oficir kraljevine Jugoslavije, samo što tada nije imao potkresanu bradu.

»Hajde, šta čekaš? — opomenuo ju je »Crnobradi«. »Pomoći ćemo ti. Malo kundacima, a malo i tvoje drugarice i ići će nekako ...«

Marica se izdvojila i prišla grupi određenoj za pokret. Stala je uz Milku Jovičević, sekretara partijske ćelije u bolnici.

Veljka Turka su izdvojili iz grupe nepokretnih i postavili ga u sredinu kruga. Zatim je partizanskom komandantu prišao »Crnobradi«, ustaški oficir.

»Nisam se nadao, gospodine Turk, da ćemo se sresti u ovom selu i to u različitim ulogama«, — rekao je ustaša.

Turk mu nije odmah odgovorio.

— Ti si pogazio zakletvu koju si dao Poglavniku i stavio si svoje oficirske sposobnosti na raspolaganje komunistima — nastavi »Crnobradi«. Ali to nije ni čudo. Znamo se ja i ti još iz škole. Još tada si mirisao na crvene. Koliko si zatrovan komunističkom ideologijom vidi se i po tome što si pružio otpor našim vojnicima. Ali za-

pamti: tvoji kažnjavaju izdaju. A i mi kažnjavamo izdaju! Komanda je na moj prijedlog donijela odluku da te kaznimo uzornom kaznom.

»Imate li još nešto da kažete, gospodine ustaški oficiru?« — upitao je Turk.

»Smatram da ti je i previše rečeno« odgovorio mu je oficir.

»A sada, čujte i vi mene. Ti i tvoji dželati činite najsramnije djelo kakvo se ne pamti u novijoj historiji civilizovane Evrope. Samo ste vi, fašisti, u stanju da izvršite ovakve zločine nad osakaćenim i prepolovljenim ljudima. Ne znam da li bi tvoji gospodari mogli odgovoriti, da li su oni narod Getea ... Hajnea ...?«

»Imaš li još neku želju?«

»Imam!«

»Kakvu?«

»Da vam svima zajedno pljunem u lice!«

»Crnobradi« je dao znak dvojici vojnika koji su prišli nepokretnom partizanskom komandantu bataljona. Zderali su mu okrvavljenu nogavicu. Smrtonosna igla probila je kožu mršave butine. Tijelo mu se počelo grčiti i izvijati. Svijest mu je tonula u mračnu dubinu, a srce se uzaludno otimalo od smrti...

»Zločinci! Što ne ubijate vojnički'« — povikao je Murat.

»I mrtvi ćemo vas progoniti« — dodao je ranjeni politički komesar iz grupe nepokretnih.

»Pali!« — naredio je oficir.

*

Četvorica partizana zaključila su po pucnjavi i brujanju motora da su Nijemci u selu. Rade Petrović raspolagao je sa dvije konjičke bombe i revolverom sa tri ovlažena metka. Ostala trojica bili su naoružani puškama. Svakog trenutka sa strepnjom su iščekivali trenutak da se i nad njihovim skloništem pojave SS-ovci, koji su krstarili cijelim krajem u potrazi za sakrivenim ranjenicima. Osmatranje su vršili na smjenu. Dežurni osmatrač bio je Vukašin Kovačić.

»P s t !« — upozorio ih je Vukašin.

»Šta je?« — upitao ga je Rade.

»Vidim SS-ovce!«

»Hej vi tamo, izađite, uzalud se krijete. Vidim vas.«

Nakon ovih riječi vojnik se digao i pošao prema bazi, u kojoj je odranije vladala puna neizvjesnost. Ali se SS-ovac iznenada zaustavio. Od zemunice ga je dijelilo desetak metara. Pogledao je u pravcu sela i promijenio pravac kretanja prema potoku.

Nastupio je i sedamnaesti dan boravka pod zemljom. Četvorici preostalih ranjenika hrane je sasvim nestalo. Ostatak suvih šljiva podijelili su na četiri jednaka dijela. Svakom odnjihpripalo je po sedam šljiva.

»Ovo je sve, drugovi, što nam je ostalo« — rekao je čiča Blagoje.

Teški olovni oblaci iznenada su se navukli nad zemunicom i munje su sijevnule, a zatim se odjednom sručio jak pljusak, praćen grmljavinom. Voda se počela slivati u zemunicu, tako da je postojala opasnost da se svi podave. Moralo se napolje, pa šta bude.

Jedva su se izvukli iz zemunice. Sa otežalih šinjela cijedila se blatnjava voda. Povukli su se u dubinu šume gdje su dočekali jutro.

Pošto se ništa nije čulo, krenuli su prema selu.

Čiča Blagoje i Pera pridržavali su Radeta, koji se teško kretao. Ispred njih na štakama je išao Vukašin. Prošli su pored jedne zemunice, oko koje su bili razbacani leševi pobijenih ranjenika.

»Prije nego što krenemo mojoj kući da pogledamo jednu bazu sa odjećom«, predložio je Pera. »Ako je nisu otkrili, dobro će nam doći da se presvučemo«.

Poslije izvjesnog vremena Pera ih je izvijestio da je baza sa odjećom neotkrivena. Sva četvorica su se presvukla i ponovo krenula. Uputili su se Perinoj kući. Ušli su u dvorište. Pera je stao kao ukopan. Ugledali su dva leša u raspadanju.

»To su moji roditelji« — jedva je izustio mladić. Oči mu se napuniše suzama. Ušli su u kuću i ugledali lom. Sve je bilo porazbijano i razbacano.

Ne smijemo se zadržavati u selu, mogu naići četnici«-— rekao je Rade. »Kada se ljudi vrate kućama, posahranjivaće mrtve.«

Donijeli su odluku da krenu u selo Kacevac, gdje su se — kada su stigli — javili Jelisavki Kovačević, koja im je ispričala da su Nijemci zarobljene ranjenike odveli u Brčko i zatvorili u logor, te da je u Bjeloševcu ostala veća grupa ranjenika koje SS-ovci i četnici nisu pohvatali.

Sutradan je i ova grupa ranjenika krenula za Bjeloševac.

Milan ČUBRIC

SEDAM NOSILA 17. DIVIZIJE

Ovu pjesmu posvećujem drugu Uči, ***zam. polit, komesara bataljona u Šestoj brigadi — koji je izgubio nogu u krvavim borbama na Karauli 29. IV 1944.***

Tamna noć zemlju je zagrlila,
Puna je krvi, klika i juriša,
Pred nama daljine bez granica,
iza nas rafal zbrojevke, kanonada,
klik naših bombaša —
kroz noć ovu tamnu
nosi ranjene drugove
Šesta brigada!

Sedam nosila, sedam ranjenih drugova,
preko nabujalih potoka,
preko besputnih krajeva,
krvavim stazama Ravne gore,
po snijegu Devetaka,
kroz vatru juriša —
nosi brigada naša.
Steže pesnice krvave,
koraca umornih koraka.

Ramena peku,
krvave noge kamen oštri reže,
noć kanonade sijeku
i vjetar nosila trošna povija.
Mržnja bukti iz svakog srca, iz svakog oka.
A negdje — iza kamenih busija
smiju se pakosna lica
švapskih krvoloka! —
Grmi zbrojevka, oganj mina. —
Uz poklik, uz pjesmu radosnu
preko švapskih lešina
juriša naša brigada!

Vrela je cijev mitraljeza,
košulja znojna, pesnica žilava ... !
Pred nama — po krilu livade mlijeko rakete,
rafal šarca i staza krvava. —
U očima bombaša vatre osvete,
gore u jurišu srca mlada.

A poslije juriša... !
Bojište prekrila krv i magla tmurna!
—- Zdravo!... dovikuje, bez tuge,
toplo se smiješi, ruku mi vrelu steže
sa nosila Učo, bez noge —
bombaš sa Livna, proleter stari
što rane nosi sa Zelengore i Košura!

Zora je već rumena Romaniju zagrlila.
Sa grane, na Učin obraz,
pala je kaplja rose —
od krpa i zavoja škripe nosila trošna
i kaplje krv po rosi proplanka,

i vjetar nosi miris krvi i baruta.
I pljušte riječi osvete,
prkos obrazi blijedi,
pred nama gore vidici vedri.

Ne čuješ ni jauk, ne drhti mišica naša.
Škripe od bolova zubi ranjenog bombaša,
pale oči ranjenog mitraljesca.
Prijetnja iz svakog oka,
mržnja iz svakog srca. —
Kroz vatru juriša i kanonada,
preko nabujalih potoka,
krvavih proplanaka —
sedam nosila, sedam ranjenih drugova
nosi Šesta brigada!

Risto TOSOVIC

(»Front slobode« br. 7, 20. maja 1944)

PARTIZANSKA OBAVJEŠTAJNA SLUŽBA

Nijemci su u svojim osvajačkim planovima Jugoslaviji posvećivali naročitu pažnju i to i sa političkog i sa privrednog i strategijskog gledišta. Zbog toga su Abver (vojna obavještajna služba) i RSHA (Glavna uprava bezbjednosti Reicha) još prije početka drugog svjetskog rata stvorile čitav sistem svojih centara, i agentura, kako duž granice Jugoslavije tako i u gradovima, lukama raskršćima i većim mjestima, koja su bila od strategijskog značaja. Njemački agenti su bili ubacivani u razne oblasti društvenog, političkog i kulturnog života, radeći skoro neometano, jer su im u tome pomagale profašističke grupacije srpske i hrvatske buržoazije, koje su tražile oslonac na Sile osovine radi zaštite svojih klasnih interesa. Vlada je sa Njemačkom zaključila mnogo ugovora i aranžmana, kojima su činjeni ustupci njemačkim obavještajnim službama.

Odmah nakon 27. marta 1941. Hitler je privremeno obustavio pokrete njemačkih trupa prema granicama Sovjetskog Saveza i donio odluku da brzim udarcem okupira Jugoslaviju. Paralelno sa ovom mjerom šefovi njemačkih obavještajnih službi dobili su nalog da hitno aktiviraju u ratne ciljeve sve svoje punktove u Jugoslaviji. Na granicu Jugoslavije: u Mađarskoj, Rumuniji, Austriji i Bugarskoj upućeni su obavještajni oficiri koji su sa obavještajnim službama tih zemalja formirali ratne obavještajne centre. Šef Vrhovne komande Vermahta Kajtl izdao je nalog vojnoj obavještajnoj službi da aktivira pripremljenu obavještajno-diverzantsku organizaciju »Jupiter«. Vođa njemačke manjine u Jugoslaviji Janko Sep objavio je da je njemačka manjina, u vojničkom pogledu, stavljena pod organizaciju »Jupiter«. Tako je »peta kolona« odigrala značajnu ulogu u periodu napada njemačkih trupa na Jugoslaviju.

Pri njemačkim armijama, koje su nadirale kroz Jugoslaviju, formirane su specijalne grupe, sastavljene od obavještajnih oficira koji su poznavali jugoslovenske prilike i ljude i pripremali se od

ranije za rad u Jugoslaviji. Njima je stavljena na raspolaganje cela prije stvorena agentura u Jugoslaviji, kao i sve organizacije »pete kolone«.

Prilikom uspostavljanja okupacionog sistema i stvaranja raznih kvislinških organa vlasti, fašističke obavještajne službe igrale su značajnu ulogu. Na sve ključne položaje postavili su svoje ljude, koji su bili provjereni u dugogodišnjem špijunskom radu. Na okupiranim područjima Jugoslavije uspostavljena je totalna špijunaža i kontrola.

Šef Ajnzacgrupe Sipo i SD (operativna grupa bezbednosne policije i obavještajne službe) za Jugoslaviju SS pukovnik Fuks, formirao je pokretnu grupu policije i uputio je sa jedinicama koje su nadirale od Beograda preko Sarajeva do Nikšića u pravcu povlačenja kralja i Simovićeve vlade. Na čelu te grupe bio je SS major Hinz. Ova grupa imala je nalog za hapšenje lica, prema spisku »vanrednih poternica«, koja su bila okvalifikovana kao protivnici Rajha ili saradnici savezničkih obavještajnih službi. U toj grupi bilo je i nekoliko specijalista za tajnu dokumentaciju koji su imali zadatak da zaplijene i prikupe svu povjerljivu arhivu i da je pošalju u Berlin svojoj centrali.

Došavši u Sarajevo major Hinz je naredio da se izvrše brojna hapšenja. Hapšenja su vršili gestapovski oficiri sa naoružanim sarajevskim folksdojčerima, a vodiči su im bili sarajevski policajci. Većina uhapšenika, koji su bili u spiskovima »vanrednih poternica« poslati su u Beograd gdje su saslušavani od islednika koji su došli iz Berlina.

Nakon što je major Hinz napustio Sarajevo, u gradu je ostala Ajnzackomanda Sipo i SD, čiji je šef bio SS major Alfred Hajnrih, veoma sposoban i iskusan obavještajac, koji je ranije živio u Sarajevu, gdje je završio srednju školu, dobro govorio srpskohrvatski i poznavao prilike i ljude.

U prvim danima okupacije Nijemci nisu preduzimali oštrije mjere protiv članova KPJ i to uglavnom zbog predstojećeg napada na Sovjetski Savez, jer bi se time otkrile pripreme. Njemačke obavještajne i policijske službe su pripremale udar na Komunističku partiju Jugoslavije na dan napada na Sovjetski Savez. Računali su da će se brzo obračunati sa komunistima Jugoslavije, kao što su to učinili sa njemačkim komunistima, pa je Gestapo u Sarajevu i na terenu intenzivno prikupljao podatke o organizaciji i kadrovima Komunističke partije i SKOJ-a.

Ustaše su bile, u prvo vrijeme, preokupirane samo sobom. Opio ih je dolazak na vlast, pa su pripremale manifestacije i slavile pobjedu. Nastojale su da se što brže organizuju. U Sarajevu, prije rata, ustaše nisu imale svoje masovnije organizacije, pa ni veći uticaj u masama, ali je katolička crkva, sa ekstremnim dijelom svećenstva na čelu sa nadbiskupom Šarićem, podržala ustaše i pozvala svoje

vjernike da im se priključe. Iz Zagreba je 17. aprila 1941. došla veća grupa ustaša, da bi uspostavila svoju vlast u Bosni i Hercegovini. U Sarajevu su postavljeni poglavnikovi povjerenici Hakija Hadžić i Božidar Bralo. Povjerenik za bezbjednost bio je Petar Petković, koji je preuzeo sarajevsku policiju. U isto vrijeme u Sarajevo je došao i Jure Francetić, ustaški povjerenik za Bosnu i Hercegovinu, sa grupom ustaša emigranata.

Hakija Hadžić i Božidar Bralo su zauzeli prostorije Drinske banovine i odmah počeli da imenuju svoje povjerenike i da postavljaju ustašku vlast u Bosni i Hercegovini. Francetić se uselio u vilu Mojsija Saloma, pa je odmah počeo sa imenovanjem ustaških »dužnosnika« i postavljanjem ustaških organizacija. Formirao je ustašku miliciju u koju je okupio razne probisvete i najgori ološ u Sarajevu. Francetić je imao u Sarajevu i Bosni i Hercegovini neograničenu vlast. To je bilo vreme bezakonja, nasilja i ustaškog divljanja. Počeli su odmah da masovno hapse nedužne građane. Noću su dovodili vezane ljude, mučili ih u ustaškom logoru, gdje su primenjivali najcrnje srednjovjekovne metode. U tome se naročito istakla grupa ustaša na čelu sa Rafaelom Bobanom. Srbi i Jevreji su stavljeni van zakona. U mnogim mjestima istočne Bosne počeo je masakr i pokolj. U Sarajevu su hapsili poznate intelektualce, javne i kulturne radnike, mnoge su poslali na gubilište, a neke u zatvoreničke logore.

Francetić je poveo hajku i na poznate sarajevske komuniste. Ulicama su jurili Ratu Dugonjića, Pavla Goranina, Milenka Cvitkovića i druge. Nekoliko komunista su zatekli u sarajevskom zatvoru, koje je bila uhapsila još prije rata stara sarajevska policija, pa su ih prebacili u svoje zatvore. Uhapsili su Zivka Jošila i još nekoliko poznatih komunista — omladinaca.

*

Neposredno nakon majskog savjetovanja KPJ 1941. godine u Zagrebu, na kome su, pored ostalog, date direktive za zaštitu partijskih organizacija i kadrova, u Sarajevu su neki članovi Mjesnog komiteta bili zaduženi da organizuju prikupljanje podataka o namjerama neprijatelja. Pored ubacivanja ljudi bliskih Partiji u razne kvislinške organizacije i ustanove, uspostavljen je kontakt i sa nekim policijskim funkcionerima, koji su za pare ili dobrovoljno nabavljali propusnice i objave sa lažnim imenima, pa čak i oslobađali članove Partije i SKOJ-a iz zatvora. Osim toga, u svim partijskim i skojevskim organizacijama zaoštrena je budnost prema neprijatelju. Primijenjen je princip stroge konspiracije u radu, tako da su članovi Partije ili SKOJ-a mogli da znaju o radu organizacije i rukovodstva samo toliko koliko je bilo neophodno. Rukovodeći kadrovi su imali falsifikovane isprave. Vršeno je fizičko obezbjeđivanje kadrova i ilegalnih stanova.

Šef Gestapoa Hajnrih Miler, 18. juna 1941. godine je svojim naređenjem upozorio podređene organe da će narednih dana »ozbiljan spoljno-politički razlog zahtijevati pojačane mjere prema komunistima«. Dalje se nalaže da se odmah »izvrši pritvaranje i stavljanje u zaštitni zatvor svih funkcionera KP«, te da »akciju hapšenja komunista treba pripremiti tako da se ona može sprovesti odmah čim se primi naređenje pod šifrom »Internacionala«.

Hapšenja komunista u Sarajevu trebalo je da se izvrše 22. juna 1941. godine. Međutim, Mjesni komitet Partije bio je blagovremeno obaviješten o namjerama ustaške policije i Nijemaca, zahvaljujući jednoj vezi u policijskoj administraciji.

U Vojno tehničkom zavodu postojala je partijska ćelija, čiji je sekretar bio Franjo Šetl, radnik u tom zavodu. U junu 1941. godine zakazan je sastanak ćelije kome je prisustvovao i Nisim Albahari kao instruktor Mjesnog komiteta Partije. Sastanak je održan u stanu Eie Momčilović, Šetlove svastike, koja je radila kao daktilograf u ustaškoj policiji. Kada je Nisim saznao ko je vlasnik stana odmah je prekinuo sastanak, naredivši komunistima da se što prije udalje od tog mjesta. Šetlu je rekao da pronađe drugi stan i zakaže ponovo sastanak.

Šetlu je teško pao ovaj događaj. Pokušao je da ubijedi Nisima da Eia ne zna o kakvom se sastanku radi i da ne postoji nikakva opasnost od provale, ali Nisim nije htio da popusti. Pa, ipak, poslije sastanka Nisim je, pošto je dobro poznavao Franju Šetla odlučio da razgovara sa Elom, kako bi ocijenio da li se ona može angažovati da radi za NOP.

Poslije nekoliko dana našao je Šetla i pitao ga šta on misli o tome da li bi Eia pristala da dà neke podatke iz policije. Iako nije bio oduševljen ovim predlogom (Ela je bila plašljiva i politički nezainteresovana) Franjo je ipak pristao da zakaže sastanak.

Nisim i Eia su se našli kod Velikog parka. Bilo je veče. Šetajući Nisim je počeo politički da ubjeđuje Elu u potrebu saradnje. Rekao joj je da je dobar poznanik i prijatelj sa njenim zetom Franjom, da on i njen zet pripadaju antifašističkom pokretu, da su u tom pokretu pošteni ljudi koji se bore protiv fašista, da je čuo od Franje da je ona dobra i poštena devojka i da joj se zato obraća ispred toga antifašističkog pokreta. Tražio je od nje da ih pomogne, pošto u policiji radi na takvom mjestu gdje može mnogo da sazna. Ela je saslušala Nisimovo izlaganje. Bila je zbunjena i preplašena. Rekla je da je siromašna djevojka, da nije imala gdje da se zaposli, pa se preko nekih prijatelja zaposlila u policiji. Kada je Nisim već bio pomislio da je uspio da je pridobije za rad, Ela je izjavila:

»Nemojte vi, gospodine, od mene to da tražite, jer ja ne želim da se miješam u politiku. Ja radim svoj posao za koji sam plaćena i ne želim nikakve veze sa politikom ...«

Nisim je nastavio da je ubjeđuje. Rekao joj je da će se to znati cijeniti pa i nagraditi. Međutim, Ela, je ipak odbila da prihvati saradnju, obećavši da o razgovoru neće nikome ništa reći. Na rastanku Nisim joj je rekao da ga — ukoliko ipak nešto interesantno sazna — može obavijestiti preko Franje.

Kada je sarajevska policija napravila spisak za hapšenje svih komunista u Sarajevu, šef antikomunističkog referata u sarajevskoj policiji Cividini dao je taj spisak Eli Momčilović da ga prekuca u nekoliko primjeraka. Ela je stavila kopiju više, i kada je otkucala, jedan primjerak je stavila sebi u njedra. Kada je došla kući, odmah je preko Franje tražila sastanak sa Nisimom. Nisim je došao. Eia mu je predala spisak, na kome je bilo preko 90 komunista, koji su imali biti pohapšeni na dan napada Njemaca na Sovjetski Savez.

Nisim je odmah pronašao Lepu Perović, sekretara Mjesnog komiteta i predao joj spisak. Hitno je održan sastanak komiteta, na kome je odlučeno da se o pripremama hapšenja upoznaju svi komunisti koji su se nalazili na spisku. Sutradan, kada je ustaška policija blokirala sve ulice i zgrade, bilo je uhapšeno svega nekoliko komunista koji nisu htjeli da se sklone.

Poslije desetak dana Ela je ponovo tražila sastanak sa Nisimom i donijela drugi spisak komunista koji je policija pripremila za hapšenje. Na tom spisku je bilo oko 20 drugova. I ovoga puta Mjesni komitet je obavijestio sve članove Partije, koji su uspjeli da se sklone.

Nisim je imao još jedan susret sa Elom, ali u ustaškom zatvoru kada je bio uhapšen. Saslušavao ga je Cividini, šef antikomunističkog odjela u sarajevskoj policiji, a Ela je kucala zapisnik. Bila je preplašena, ali joj je Nisim dao znak da se ne plaši.

Vezu Eie Momčilo vić sa Partijom ustaška policija nikada nije uspjela otkriti. Kasnije sa njom niko nije kontaktirao jer je veza bila prekinuta.

Partijska organizacija u Sarajevu imala je kasnije još nekoliko direktnih ili indirektnih veza sa nekim službenicima u sarajevskoj policiji. Interesantan je slučaj šefa agenata u sarajevskoj policiji Arifa Balte. Naime, Balta je dolazio u berbersku radnju braće Dizdarević koji su bili članovi Partije, pa je na Baš-čaršiji njihova radnja služila kao partijski punkt. Tu su dolazili kuriri sa Romani je, donosili poštu i preuzimali materijal. Dizdarevići su se poznavali sa Baltom još iz Mostara. To je bilo staro poznanstvo, pa je Balta često dolazio kod njih u radnju, zbog čega je odlučeno da se od njega zatraži da im nabavlja propusnice za ilegalce. Balta je na to pristao i donio nekoliko propusnica. Kasnije je počeo da nabavlja i falsifikovane legitimacije. Balta je u policiji inače radio na izdavanju propusnica i legitimacija, pa je mogao bez nekih teškoća da čini usluge NOP-u. Ove legitimacije i propusnice su poslužile mnogim partijskim funkcionerima i kuririma koji su prolazili kroz Sa-

rajevo za pojedine krajeve Jugoslavije. Balta je otkriven i uhapšen u provali Save Bogdanovića u aprilu 1942. godine. Ustaše su ga poslale u logor Jasenovac.

*

U prvim mjesecima okupacije, pa čak ni kada je počeo ustanak, nije postojala organizovana partizanska obavještajna služba. Na prikupljanju podataka o neprijatelju i zaštiti od ubacivanja neprijateljskih špijuna i uhoda, radili su sami štabovi partizanskih jedinica, kao i sve organizacije NOP-a na oslobođenoj i neoslobođenoj teritoriji. Svaki borac i starješina, pored izvršenih borbenih i političkih zadataka, prikupljao je informacije i budno motrio svaki pokušaj neprijatelja da se infiltrira u naše jedinice.

U tim prvim danima ustanka ustanici su samoinicijativno organizovali obavještajnu i izviđačku službu. Ukoliko bi se neprijatelj pojavio, javljano je na razne načine od kuće do kuće, od sela do sela. Tada je svako bio kurir, izviđač i obavještajac. Poštu i poruke su nosila djeca, djevojke i starci. Kada je nešto hitno trebalo javiti, davani su signali vatrom ili dimom, dozivanjem i pjesmom. Svaki stranac koji bi se pojavio u partizanskim selima bio je podvrgnut detaljnom ispitivanju i praćenju. O njemu je odmah bio obaviješten partizanski štab ili patrola, koja ga je preuzimala u dalju nadležnost.

Skoro u svim neoslobođenim gradovima istočne Bosne partizani su imali svoje obavještajne punktove, koji su prikupljali i slali podatke o neprijatelju. To su obično bile partijske ili skojevske organizacije, odnosno aktivi NOP-a, antifašisti i rodoljubi.

Tako je, na primjer, u Rogatici još od prije rata postojao aktiv SKOJ-a. U njemu su bili đaci i studenti: Ragib Nalbantić, Rusmir Gorušanin, Ahmed Hafizović, Miladin Šahinpašić, Adem Akšamija, Muris Branković i Ahmed Jamaković. Kada je formiran štab Romani jskog partizanskog odreda, aktiv u Rogatici je dobio konkretne obavještajne zadatke. Uputstvo od štaba odreda prenio im je Mujo Hodžić, koji je tih dana išao u Rogaticu.

Da bi što bolje izvršio obavještajni zadatak, aktiv je donio odluku da svoga člana Ahmeda Jamakovića, čiji je brat bio postavljen za ustaškog logornika u Rogatici, pošalje u ustaški logor. Ahmed se iako ne s voljom, prihvatio ovog zadatka i obukao uniformu. Odmah je počeo da radi. Pošto je bio zaposlen u kancelariji logora, pratio je razgovore i dogovore ustaških starješina u Rogatici. Tako je dobij ao tačne podatke o naoružanju ne samo ustaša već i domobranskih jedinica i žandarmerije. Jamaković je sve podatke dostavljao sekretaru skojevskog aktiva, a ovaj štabu Romani jskog partizanskog odreda. Osim toga skojevci su uspjeli da preko Jamakovića utiču na ustaški logor i da spriječe, bar u prvim danima, pokolj srpskog stanovništva.

U Višegradu u fabrici »Vistad« takođe je postojala organizacija NOP-a. Odmah nakon okupacije, Nijemci su pokušali da obnove fabriku, ali je grupa radnika antifašista izvela sabotažu na alatu, pa su Nijemci cijelu fabriku prebacili u Valjevo. U toj grupi bili su: Vojo Branković, Alojz Lujin, Edo Idanović i drugi. Romanijski partizanski odred je preko seljaka iz sela Lijeske uspostavio vezu sa ovom grupom. Dao im je zadatak da prate kretanje neprijatelja i da o svemu obaviještavaju štab. Zahvaljujući ovoj grupi odustalo se od napada na Višegrad, jer je štab blagovremeno bio obaviješten o dolasku jačih italijanskih snaga. Neposredno nakon toga četnički oficir major Todorović stupio je u kontakt sa Italijanima sa kojima je sklopio sporazum o saradnji četnika i Italijana. Partizanski obavještajni punkt u Višegradu pratio je te pregovore i o svemu obavještavao partizanski štab na Romaniji.

U Vlasenici partizanski obavještajac je bio Vukola Dundić. Štab Birčanskog odreda u Šekovićima je zadužio Miloša Zekića da organizuje obavještajni rad. Miloš je poručio Vukoli da ostane u gradu, da prati kretanja ustaša i domobranskih jedinica i da o svemu obavještava štab odreda. Iako mu je prijetila opasnost od hapšenja Vukola je ostao u gradu. Imao je krojačku radionicu, pa su ustaše kod njega dolazile, šile uniforme, hvalile se i pričale o svojim akcijama, Vukola je sve to slušao i o svemu preko partizanskih kurira, koji su dolazili u njegovu radionicu, obavještavao štab Birčanskog odreda.

Stečeno iskustvo u prvim borbama sa okupatorom i ustašama pokazalo je da i partizani moraju pojačati budnost i razviti svoju obavještajnu službu. Ovo zbog toga jer se bez tačnih podataka o neprijatelju nisu mogli uspješno izvršiti postavljeni zadaci. O tome je drug Tito pisao:

»Obavještajna služba je važna ne samo radi upoznavanja kretanja neprijatelja, njegove snage, o tome gdje se nalaze kakvi objekti i materijali koje treba uništiti, već naročito i zbog toga da se partizani na vrijeme osiguraju od iznenađenja, od opkoljavanja i zasjeda sa strane neprijateljskih potjera ...«

Zbog toga je na vojnom savjetovanju u Stolicama, 26. septembra 1941. godine, riješeno da se posebna pažnja posveti organizaciji obavještajne službe i da se još više učvrsti disciplina i budnost u partizanskim redovima. U tom pogledu značajno je pismo Glavnog štaba NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu od 19. oktobra 1941. godine, potčinjenim štabovima. U pismu stoji:

»Bez pravilno organizovane obavještajne službe nema uspješnog vođenja rata. Treba pronaći pouzdane ljude koji će štabove i komande mjesta stalno obavještavati o svemu što se radi, kako u pozadini neprijatelja, tako i u našoj vlastitoj sredini. Taj posao u štabu treba da vrši jedno lice koje odgovara štabu ...«

Prema ovim uputstvima štabovi odreda su pristupili organizovanju obavještajne službe, kako ofanzivne prema neprijatelju, tako i na oslobođenoj teritoriji.

Pored široko razvijene mreže na terenu prema neprijatelju (sve pristalice NOP na određen način izvještavale su o neprijateljskim pokretima, brojnom stanju i ostalom), štabovi su prikupljali podatke i preko zarobljenika, od kojih su neki puštani i po zadatku vraćani u domobranske jedinice. Jedan od takvih obavještajnih poduhvata štaba Romanijskog odreda bilo je uspostavljanje veze sa domobranskim oficirima na Palama. Na ovome je ispred štaba radio partizanski obavještajac Mićo Ostrolučanin.

Bilo je to u ljeto 1941. godine kada je na Pale prebačena 10. domobranska pukovnija. U toj jedinici bilo je nekoliko Dalmatinaca Mićinih poznanika, sa kojima je prije rata radio u Zagrebu u URS-ovim sindikatima. Mićo se odmah sa njima povezao i o tome obavijestio partijsku vezu u Sarajevu. Od domobrana je formirao grupu u kojoj su bili: Stevo Bukovac, podoficir (rukovodilac grupe), Mijo Sušić desetar u pratećoj četi kod štaba pukovnije, Vicko Kekez, domobran, Brnčić Ivan, poručnik i komandir štapske čete, Ivan Sentija natporučnik, komandir jedne čete, Danijel Utrobičić, domobran i još neki. Uskoro je na Pale kod Miće došao jedan funkcioner iz štaba Romanijskog partizanskog odreda, koji je uspostavio vezu sa grupom, i dao joj određene obavještajne zadatke. Rečeno im je da treba da angažuju ljude u svim domobranskim jedinicama na Palama i položajima prema Romaniji, preko kojih će prikupljati oružje, municiju, podatke o naoružanju, brojnom stanju ustaških, domobranskih i njemačkih jedinica, o fortifikacionom sistemu koji se tih dana izgrađivao oko Pala i Sarajeva, o rasporedu teškoga oružja, o zalihama municije, kao i o raspoloženju u domobranskim jedinicama. Naročito je traženo da se odmah i na vrijeme javlja o svakom pokretu domobranskih i ustaških jedinica prema Romaniji, te da pribavljaju sve zapovijesti koje izdaje štab pukovnije kao i znake raspoznavanja.

Dogovoren je i način održavanja veze sa štabom odreda. Pošto je Mićo imao svoje kurire, on je sva obavještenja slao do prvih partizanskih jedinica, a ove su poštu do štaba odreda prenosile patrolama. Mićo je i sam nekoliko puta dolazio u selo Bogoviće do štaba Pračanskoga bataljona. Dolazio je i na Romaniju gdje je Slaviši Vajneru Čiči podnosio detaljne izvještaje. U više navrata na sastanke je dolazio i Bukovac kao i još neki domobranski oficiri iz grupe.

Mićo Ostrolučanin je u radu bio vrlo konspirativan. Za njega je znao jedino Bukovac, dok su drugi iz grupe znali samo to da postoji student Jova, partizanski obavještajac, preko koga održavaju vezu sa partizanima.

U pripremama za napad na Pale u decembru 1941. godine, ova obavještajna grupa dobila je od štaba Romanijskog odreda zadatak da napadne i razoruža štab 10. pukovnije, da komandanta pukovnije prisili da sa položaja povuče i preda domobranske jedinice. Jedan od najvažnijih zadataka ove grupe bio je da razoruža trinaest domobranskih oficira koji su bili ustaški raspoloženi.

Ovo je trebalo da uslijedi u isto vrijeme kada partizanske jedinice napadnu na Pale. U toku priprema, međutim, iskrsle su nepredviđene teškoće. Naime, u to vrijeme, zbog teških uslova života samoinicijativno se pobunila jedna domobranska satnija i otkazala poslušnost. Osim toga, njemačka obavještajna služba je među domobranima imala svog agenta preko koga je pratila rad ove grupe, nastojeći da rasvijetli cijelu organizaciju kao i partizanske namjere. Međutim, pobuna domobranske satnije natjerala ih je da odmah intervenišu, jer su ocijenili da je do pobune došlo po direktivi partizanskog štaba. Pošto su raspolagali podacima da partizani pripremaju napad na Pale, Nijemci su zaključili da je to početak akcije. Zbog toga su odmah intervenisali sa jakim snagama koje su doveli iz Sarajeva. U toku noći pohapsili su cijelu grupu i razoružali satniju koja se bila pobunila. Prilikom hapšenja, pruživši otpor, poginuo je Stevo Bukovac, dok su ostali sprovedeni u Sarajevo i suđeni.

Partizani su drugo veče napali na Pale, ali je već bilo kasno. Poslije tri dana borbi moralo se odustati od napada, tako da Pale ovoga puta nisu zauzete.

*

Ozrenski partizanski odred imao je nekoliko svojih obavještajnih punktova. U Maglaju je kao partizanski obavještajac u prvo vrijeme radio Fikret Dedić, koja je redovno slao izvještaje štabu odreda o pokretima neprijateljskih jedinica. Naročito su bili dragocjeni njegovi izvještaji o pripremama ustaških i domobranskih jedinica za ofanzivu na Ozren u decembru 1941. godine.

Na prikupljanju podataka o neprijatelju u Doboju radio je Ismet Kapetanović, koji je takođe imao nekoliko svojih punktova. U tom radu naročito su se isticale sestre Veselić. One su držale vezu sa grupom domobranskih oficira, partizanskih simpatizera, koji su izvještavali o njemačkim, ustaškim i domobranskim jedinicama u dobojskom garnizonu, kao i pokretima neprijateljskih trupa kroz Doboj.

Ozrenski odred je imao dobro opremljenu diverzantsku grupu, koja je sa velikim uspjehom vršila diverzije na pruzi Sarajevo — Brod i Tuzla — Doboj. U tome se naročito isticao komandir boljanićke čete Luka Panić. Njemu je pošlo za rukom da se prikači na željezničku telefonsku liniju i da prisluškuje razgovore između že-

ljezničkih stanica. Tako je uvijek na vrijeme bio obaviješten kada koji voz polazi, pa je mogao na vrijeme da minira prugu i dočekuje vojne kompozicije.

Kasnije su svi partizanski odredi u istočnoj Bosni organizovali svoju obavještajnu službu, koja je svoju djelatnost usmjeravala prema neprijateljskim jedinicama i garnizonima, ali i prema oslobođenoj teritoriji. Partizanski obavještajci su bili hrabri i odvažni borci. Oni su smjelo ulazili u razne obavještajne i diverzantske poduhvate, pa su mnogi na zadacima i ginuli.

Sarajevski omladinac Voja Bogićević je poginuo izvršavajući obavještajne zadatke. Vojo je često odlazio u Sarajevo kao kurir Romanijskog partizanskog odreda, odakle je donosio poštu i obavještenja. Imao je domobransku uniformu, tako da je odlazio i među domobrane u njihove bunkere i rovove. Jednom prilikom sa omladincem Vojkom Čvorom doveo je u štab bataljona cio vod razoružanih domobrana. Otkrio je nekoliko špijuna koje je slala ustaška obavještajna služba na partizansku teritoriju. Na jednom od takvih njegovih poduhvata bio je otkriven od ustaša. Kada je vidio da se ne može izvući, bacio je pod sebe bombu i poginuo. Ustaše nisu znale ko je poginuli partizan, pa su dovele građane sa Pašine kule da ga prepoznaju. Među njima je bila i Vojina majka, koja ga je prepoznala, ali je ustašama rekla: »Ja ovoga junaka ne poznajem«.

*

Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu posvetio je posebnu pažnju obavještajnom radu i uspostavljanju veza sa domobranskim jedinicama u Sarajevu. U prvo vrijeme na ovim poslovima u Sarajevu je radio Uglješa Danilović, a kada je on otišao za Hercegovinu ovaj posao je preuzeo Avdo Humo.

Dok se nalazio u Sarajevu, Avdo Humo je za rad među domobranima formirao vojni komitet, koji je bio podređen lično njemu. U vojnom komitetu su bili: profesor Branko Galeb, sudija Ismet Milavić i inž. Julije Stipetić. Njih trojica su preuzeli sve veze u vojnim jedinicama NDH. Od aktivista NOP-a u domobranima formirane su grupe i podgrupe.

Tako je u protivavionskoj artiljeriji postojala grupa sa kojom je rukovodio natporučnik Branko Vegara, sposoban i odvažan partizanski obavještajac. U toj grupi su još bili poručnik Dragutin Šapčić i narednik Feleksini.

U stanu kod natporučnika Envera Rezakovića sastajala se grupa avijatičara. To su bili pretežno piloti i mehaničari sa aerodroma na Rajlovcu. Pored Rezakovića, koji je rukovodio grupom, bili su: poručnik Mustafa Rado vić, Vlado Janković, Stanko Grabrić i drugi. Na ove sastanke nekoliko puta je dolazio i Avdo Humo, jer su postojali izgledi da nekoliko domobranskih aviona iz Rajlovca pređe

partizanima na Romaniju. Čak je bio pripremljen i partizanski aerodrom kod Sokoca na Luburić polju. Međutim, do realizacije ovog plana nije došlo uslijed njemačke ofanzive u januaru 1942. Jedino su uspjeli da organizuju sabotaže prilikom bombardovanja partizanskih položaja.

Pored ove grupe pilota postojala je i druga grupa avijatičara na aerodromu Raj lovac, kojom je rukovodio Stanko Grabrić.

U drugim domobranskim jedinicama postojale su pojedinačne veze koje su držali članovi komiteta. Vojni komitet je preko ovih grupa i pojedinačnih veza prikupljao podatke o neprijateljskim formacijama, naoružanju, o pokretima trupa, akcijama i ofanzivama na partizane, sastavu jedinica i situaciji među domobranima.

Krajem 1941. godine partizanski štab na Romaniji vršio je pripreme za napad na Sarajevo, pa je zatražio detaljne podatke o rasporedu neprijateljskih jedinica. Vojni komitet je prikupio podatke i poslao tačan raspored njemačkih i ustaških jedinica, kao i plan odbrane grada.

Vojni komitet je poslao nekoliko značajnih informacija i VŠ NOV i DV, kada je boravio na Romaniji koncem 1941. godine i početkom 1942. Poznata su dva pisma druga Kardelja iz Sarajeva drugu Titu, u kojim je obavijestio VŠ o pravcima neprijateljske ofanzive (druga ofanziva u januaru 1942. godine) na partizane prema Romaniji i istočnoj Bosni. Na osnovu tih informacija Vrhovni štab je sa nekoliko bataljona Prve proleterske brigade uspio da se na vrijeme prebaci na desnu stranu rijeke Prače i tako izbjegne ofanzivu.

Ovaj partizanski obavještajni centar uspješno je radio sve do aprila 1942. Tada dolazi do velike provale u kojoj je Savo Bogdanović, član Mjesnog komiteta Partije odao ustaškim isljednicima rad Vojnog komiteta. Takođe je otkriven cio komitet i sve grupe oficira i podoficira u domobranskim jedinicama, koje su ustaše pohapsile i osudile.

*

Uviđajući da ne može izaći na kraj sa ustanicima isključivo putem vojnih operacija, okupator je odlučio da u Bosni i Hercegovini pojača svoj obavještajni i policijski aparat i da u tom radu još više angažuje domaće izdajnike. Na ovom problemu se angažovala glavna centrala Gestapoa u Berlinu. U direktivi koja je data u vezi sa suzbijanjem ustanka u Jugoslaviji, šef Gestapoa Hajnrih Miler je 22. oktobra 1941. pisao: »Dosadašnje iskustvo pokazalo je da se komunistički pokret u Jugoslaviji ne može likvidirati samo velikim akcijama. Zato treba otpočeti sa planskom djelatnošću Gestapoa«. Prema toj direktivi obavještajne službe Njemačke i NDH, krajem 1941. godine i početkom 1942. otpočinju sa pojačanom obavještajno-subverzivnom djelatnošću, služeći se pri - tome u borbi

protiv partizanskih jedinica i narodnooslobodilačkog pokreta svim sredstvima i metodama. Oni sistematski pripremaju svoje agenture koje ubacuju u ustaničke redove i na oslobođenu teritoriju. Glavni pravci napada neprijateljskih obavještajnih službi prema NOP-u u istočnoj Bosni dolazili su iz Beograda preko zapadne Srbije, i iz Zagreba preko Sarajeva i Tuzle.

Na osnovu analiza ustanka okupatorske obavještajne službe su došle do zaključka da se ustanak u Jugoslaviji može razbiti uz veću podrivačku djelatnost iznutra. U vezi s tim dr Mati Josef iz beogradske centrale Abvera je otpočeo pregovore sa četničkim vođama. Prvo je u novembru 1941. imao više sastanaka sa Dražom Mihailovićem, a kasnije, početkom 1942. godine, nastavio je pregovore sa četničkim komandantom istočne Bosne majorom Jezđimirom Dangićem. U ovim pregovorima kasnije je učestvovao i Milan Nedić, kao i neki članovi njegove vlade. Naime, srpska buržoazija okupljena oko Milana Nedića je očekivala da će poslije završetka rata stvoriti veliku Srbiju u okviru koje će biti i Bosna i Hercegovina. Stoga je Nedić i bio zainteresovan za pregovore Nijemaca so Dangićem i istočnobosanskim četnicima.

Ali za Bosnu i Hercegovinu je bila zainteresovana i hrvatska buržoazija. Na tim suprotnostima Abverova centrala u Beogradu je izgradila svoje obavještajne kombinacije. Naime, dr Jozef Mati i grupa oficira Abvera u Beogradu počeli su da se »predstavljaju« kao zaštitnici srpskog naroda u istočnoj Bosni i da »napadaju« ustaše zbog zločina. Cak su ustaše optuživali da su glavni krivci što se narod digao na ustanak.

Dr Mati je više puta dolazio kod Dangića u istočnu Bosnu. Osim toga aranžirao je jedan sastanak između Dangića i generala Bađera, komandanta njemačkih okupacionih snaga za Srbiju. Dangić je na tom sastanku postavio zahtjev da se 17 srezova istočne Bosne izdvoje iz sastava NDH i da se sa posebnim okupacionim statusom priključe Nedićevoj Srbiji. Za protivuslugu Nijemci su zahtijevali od četnika da likvidiraju partizane u istočnoj Bosni i da prekinu borbu protiv Nijemaca. Dangić je prihvatio njemački zahtjev, ali je od Nijemaca tražio oružje i municiju za četničke jedinice.

Prilikom boravka **u** Beogradu Dangić je Nijemcima dao detaljne podatke o partizanima u istočnoj Bosni, upoznavši ih sa brojnim stanjem i rasporedom jedinica, o partizanskim štabovima i vođama, o pozadinskim organizacijama, o dolasku i rasporedu proleterskih jedinica na Romaniji, itd.

Početkom 1942. godine Milan Nedić i njegova vlada su, sa znanjem njemačke obavještajne službe, počeli da pomažu Dangića i njegove četnike. Iz pograničnih jedinica počeli su u istočnu Bosnu, pod parolom borbe protiv ustaša i za oslobođenje srpskih krajeva, da stižu brojni oficiri i podoficiri, pa čak i cijele čete žandarma. Među prvima je stigao Sergije Mihajlović, koji je formirao četnički

odred sastavljen od raznih kriminalaca i probisvjeta. Nešto kasnije u istočnu Bosnu je stigao kapetan Šoškić sa četom žandarma, a zatim vojvoda Đekić sa Zlatiborskim četničkim odredom, kapetan Dakić sa Krajiškim odredom, kapetan Račić sa Račanskim četničkim odredom, general Novaković sa svojom pratnjom, itd. Većinu ovih četničkih jedinica naoružala je i opremila Nedićeva žandarmerija. Paralelno sa ovim u Beogradu je bio formiran odbor Bosanaca, koji je počeo da prikuplja novčanu i materijalnu pomoć za bosanske četnike i da vrbuje dobrovoljce za četničke odrede. Ovaj odbor je bio pod pokroviteljstvom Nedićeve vlade i njemačke obavještajne službe.

Beogradski centar Abvera nije se oslonio samo na veze sa četnicima majora Dangića, već je sam počeo da šalje svoje agente u istočnu Bosnu, ubacujući ih u ustaničke jedinice i na oslobođenu teritoriju. Jedan od agenata dr Jozefa Matla bio je i dr Milan Dukić, koji je došao kod Dangića kao četnički poručnik. Dangić ga je postavio za svoga obavještajca. Dukić je lutao po oslobođenoj teritoriji, dolazio u ustaničke jedinice, prikupljao podatke o partizanima, članovima Partije i vođama ustanka. Dolazio je i na Romaniju, interesujući se naročito za aerodrom kod Sokoca. Čak je pokušao da uspostavi četničku komandu u selu Vidrićima u neposrednoj blizini aerodroma. Međutim, Grujo Novaković koji je u to vrijeme bio predsjednik NOO i komandant mjesta u Sokocu, rastjerao je četničku grupu ali mu nije pošlo za rukom da uhvati Dukića, koji je uspio da pobjegne.

Koncem 1941. godine major Dangić je počeo da hapsi i progoni partizanske simpatizere. Za isljednika je postavio Dukića, koji je organizovao hapšenje komunista i aktivista NOP-a. Uhapsio je nekoliko omladinaca iz Srebrenice, Bratunca i Vlasenice, mučio ih, a neke strijeljao. Nedaleko od Bratunca strijeljao je 12 zarobljenih partizana iz Prve proleterske brigade.

Kasnije je dr Dukić bio premješten u četnički štab za istočnu Bosnu i Hercegovinu i postavljen za zamjenika obavještajnog oficira kapetana Kovačevića. U Hercegovini je nastavio da hapsi i ubija zarobljene partizane, simpatizere NOP-a i članove SKOJ-a. U isto vrijeme povezao se i sa Dragom Jilekom, šefom ustaške nadzorne službe u Sarajevu.

*

Iako je Vrhovni štab NOV i POJ od prvih dana ustanka ukazivao na budnost prema neprijatelju i potrebu organizovanog suprotstavljanja neprijateljskim obavještajnim službama, partizanska kontraobavještajna služba nije bila organizovana tako da bi se uspješno mogla suprotstaviti dobro organizovanim njemačkim, italijanskim i kvinslinškim obavještajnim službama. To se u početku ustan-

ka, u periodu kada je postojalo jedinstvo ustaničkih snaga i naroda, moglo i tolerisati. Međutim kasnije, kada se ustanak počeo da širi, bez dobro organizovane kontraobavještajne službe nije se mogla zamisliti zaštita partizanskih jedinica i oslobođene teritorije od prodora okupatorskih i kvislinških špijuna.

U jeku priprema druge neprijateljske ofanzive na istočnu Bosnu, njemačka, italijanska i ustaška obavještajna služba su dobile zadatak da prikupe detaljne podatke o partizanima. U to vrijeme Nijemci su izdavali obavještajni bilten, u kome su detaljno obrađivali podatke o partizanskim snagama, komandama, situaciji na terenu, komunikacijama, itd. Iz tih biltena se može vidjeti da je okupator imao prilično tačne podatke o proleterskim bataljonima koji su bili na Romaniji i Vrhovnom štabu. Čak su raspolagali i podacima da su partizanske snage na Romaniji u to vrijeme bile usmjerene prema bosanskom rudarskom bazenu, te da partizani namjeravaju napasti Sarajevo i neprijateljska uporišta u dolini rijeke Bosne.

Partizani nisu na vrijeme, iako je neprijatelj dosta dugo vršio pripreme za ofanzivu, bili obaviješteni o namjerama okupatora. Tako je štab na Romaniji podatke o ofanzivi dobio tek kada je počela koncentracija trupa u Zvorniku, Višegradu, Sarajevu i na Palama. Pa ni tada se nisu znali obimnost i pravci ofanzive. Jedino je sarajevski vojni komitet dao tačne podatke, ali i on kasno. Kardelj je, naime, 15. januara 1942. iz Sarajeva poslao pismo drugu Titu u kome ga je obavještavao o pravcima ofanzive, a tada je ofanziva već bila počela. Zbog toga Vrhovni štab nije stigao da blagovremeno upozori štabove odreda o pravcima neprijateljskih napada.

Iako okupator u drugoj neprijateljskoj ofanzivi nije uspio da uništi partizanske snage u istočnoj Bosni, ipak je njemačkoj i italijanskoj obavještajnoj službi pošlo za rukom da preko četnika nanese priličan udarac ustanku. Naime, Nijemci i Italijani su uspjeli da kod naroda poljuljaju povjerenje u ustanak, pa čak na pojedinim regionima da razbiju do tada veoma jaku koheziju ustaničkih snaga.

*

Ubrzo nakon završetka druge neprijateljske ofanzive ponovo je stvorena velika slobodna teritorija, čije je sjedište bilo u Foči. Nastavljeno je sa formiranjem novih proleterskih brigada i udarnih bataljona. Takođe je izvršena reorganizacija partizanskih odreda. Formirane su udarne čete i bataljoni, a od jedinica koje su željele da se bore protiv ustaša samo na svom terenu formirane su dobrovoljačke jedinice. U svim jedinicama formirana je obavještajna služba. Paralelno sa reorganizacijom jedinica, formirani su i pozadinski organi vlasti. Vrhovni štab je donio propise kojima je regulisao rad i zaduženja pozadinskih organa. Bili su to poznati Fočanski propisi.

U Fočanskim propisima formulisane su i razgraničene bezbjednosno-obavještajne funkcije NOO i vojnih vlasti u pozadini. Tako u članu 4 propisa stoji: »Gonjenje špijuna, izdajica, plaćenika i agenata neprijatelja, borba protiv sabotaža i paničara pripada u prvom redu vojnim vlastima ... Obaveštajna služba takođe spada u nadležnost vojnih vlasti«.

Komande mjesta su bile zadužene za bezbjednost u pozadini, za održavanje javnog reda i mira, za borbu protiv neprijateljskih špijuna i petokolonaša, za zaštitu objekata od značaja za NOP, za obezbjeđenje komunikacija, za mobilizaciju i snabdjevanje partizanskih jedinica. U svakoj komandi komandant ili njegov zamjenik se bavio bezbjednosnim poslovima.

Prema uputstvima Vrhovnog štaba, komande mjesta u Foči, Goraždu, Cajniču i drugim mjestima izdale su naredbe o ograničenom kretanju svih građana. Komanda mjesta ili NOO su izdavali propusnice, a sumnjiva lica su privođena i saslušavana.

Za izvršavanje ovih zadataka komande mjesta su imale svoju stražu. Na oslobođenoj teritoriji takođe su formirane seoske straže, koje su bile podređene NOO. U martu 1942. Vrhovni štab je izdao uputstvo u kome su formulisani zadaci seoskih straža. One su imale zadatak da kontrolišu sva sumnjiva lica, da izdaju objave, da štite stanovništvo od pljačke, nasilja, paljevine. Partizanske straže, kao i komande mjesta, bile su po ovom naređenju dužne da organizuju obavještajnu službu na svom terenu.

Tako je, na primjer, komanda mjesta u Foči u martu 1942. otkrila ilegalnu ustašku organizaciju koja je imala vezu sa ustaškom obavještajnom službom u Sarajevu. Ustaški ilegalci su prikupljali podatke o partizanskim komandama i štabovima, širili proustaške parole i paniku među građanima. Proturali su vijesti da će se partizani ubrzo povući iz Foče, da će doći Nijemci i ustaše i da će svi koji su sar adi vali sa partizanima biti poubijani. Prijetili su porodicama omladinaca koji su stupili u omladinsku partizansku četu. Ubjeđivali su muslimanske porodice da ne puštaju svoju djecu u Muslimansku partizansku četu, koju je bio formirao Mujo Hodžić. Vođa ove špijunske grupe i još nekoliko članova osuđeni su od partizanskog vojnog suda na smrt strijeljanjem.

U blizini Foče, oko Čelebića i Dragočeve skrivala se veća grupa četnika, sa nekoliko poznatih koljača, koju je predvodio Spasoje Dakić. Četnici su upadali u sela, pljačkali i ubijali partizanske simpatizere i odbornike. Vrhovni štab je u zajednici sa komandom mjesta iz Foče formirao grupu, kojom je rukovodio Slobodan Penezić Krcun, koja je čistila teren od četnika. Neke od tih grupa su pohvatane i likvidirane, ali je Dakić ostao živ sve do poslije rata.

Bezbjednosna grupa kojom je rukovodio Penezić ispitivala je i slučaj bjekstva engleske vojne misije iz Foče. Naime, u januaru

1942. iskrcala se južno od Budve iz engleske podmornice grupa Engleza i jedan jugoslovenski oficir. Šef grupe je bio Aterton Terens, major engleske obavještajne službe. On je još prije rata kao novinar boravio u Beogradu. Sa njim su došli: radio-telegrafista Donovan i avijatičarski poručnik bivše jugoslovenske vojske Nedeljković. Na Crnogorskom primorju misiju su prihvatili partizani i dopratili u Glavni štab za Crnu Goru i Boku, a zatim u Vrhovni štab, koji se nalazio u Foči. Sa sobom su donijeli dvije radio-stanice. Nakon dolaska u Foču misija se povezala sa Ljubom Novakovićem, generalom bivše jugoslovenske vojske, koji se u to vrijeme nalazio u ovom mjestu. Ubrzo su dvojica Engleza zajedno sa generalom Novakovićem i Radovanom Blagojevićem, kod koga su stanovali, pobjegli u nepoznatom pravcu. Poručnik Nedeljković je izrazio želju da ostaje u partizanima, pa je priključen Pratećem bataljonu Vrhovnog štaba. Nakon izvjesnog vremena Aterton i Novaković su stigli do grupe Spasoja Dakića, koji je trebalo da ih prebaci do Draže Mihailovića. Međutim, kada su četnici primijetili da Englezi sa sobom nose veliku količinu zlata i drugih vrijednosti, oni su ih poubijali i opljačkali.

Još jedan slučaj istraživala je u to vrijeme služba bezbjednosti. Naime, u februaru 1942. jedna grupa ustaša sačekala je kod sela Ilovače Milana Simovića i Milana Jakšića, komandanta i komesara Pračanskog bataljona i njihovu pratnju, koji su išli u Foču u Vrhovni štab, i na svirep način ih pobili. Kada je bio obaviješten o ovom zločinu, Vrhovni štab je u Ilovaču uputio jedan proleterski bataljon i grupu drugova koji su vodili istragu. Tom prilikom uhvaćeno je nekoliko ustaša koji su predati vojnom sudu i osuđeni na smrt.

*

Poslije treće neprijateljske ofanzive, u istočnoj Bosni ostala je 6. istočnobosanska proleterska brigada. Osim toga, u pojedinim krajevima (Majevica, Semberija, Romanija) postojale su manje oružane grupe, dok je u Birču ostao netaknut Birčanski partizanski odred. Sprovodeći u život uputstvo Vrhovnog štaba NOV i POJ o uspostavljanju institucije obavještajnog oficira pri brigadama i odredima, Tošo Vujasinović je dobio zadatak od Glavnog štaba BiH i PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu da organizuje obavještajnu službu u istočnoj Bosni. Obnovljenim okružnim komitetom KPJ u Birču, na Romaniji i Majevici data je direktiva da preko partijskih organizacija organizuju obavještajni rad i prikupljanje podataka o neprijatelju.

U avgustu 1942. upućen je u Sarajevo Avdo Humo sa grupom komunista da obnovi i organizuje partijski rad i da uspostavi kanale preko Sarajeva sa Vrhovnim štabom, koji se tada nalazio u Krajini.

17. majevička brigada u pokretu

Pored ostalih sa Avdom je otišao i Šahin Šahinpašić, koji je dobio zadatak da u Sarajevu organizuje obavještajnu službu.

Odmah iza ovog Tošo Vujasinović je formirao Glavni obavještajni centar za istočnu Bosnu. U prvo vrijeme posebna pažnja je posvećena organizaciji obavještajne službe u 6. istočnobosanskoj proleterskoj brigadi. Za ove poslove u štabu bataljona obično je odgovarao zamjenik komandanta bataljona koji je bio zadužen da organizuje obavještajnu i kontraobavještajnu službu u bataljonu i na terenu na kome boravi. U četama su postavljeni povjerenici, koji su imali zadatak da paze da se neko problematično lice ne uvuče u četu, te da prikupljaju podatke o neprijatelju.

Na terenu, naročito u blizini neprijateljskih garnizona, formirana su partizanska obavještajna uporišta koja su se uglavnom oslanjala na partijske organizacije. Tako je, na primjer, Okružni komitet KPJ za Romaniju organizovao svoju obavještajnu službu u Sokocu, Rogatici, Goraždu, Prači i Palama. Na ovim poslovima radili sii pojedini članovi Partije i SKOJ-a, koji su, pored partijskih zaduženja, radili i na prikupljanju podataka o neprijatelju. Osim toga, Okružni komitet je organizovao stalnu kurirsku vezu sa sarajevskom partijskom organizacijom od koje je takođe dobijao podatke.

Za obavještajni rad u Sokocu bili su zaduženi Savo Bilić i Milisav Marić, kojima je Tošo Vujasinović direktno davao zadatke.

Savo je imao svoje saradnike u opštini i žandarmerijskoj stanici u Sokocu koji su ga redovno izvještavali o ustaškom garnizonu i svim promjenama do kojih je dolazilo.

Tošo Vujasinović je preko Duška Jovanovića i Milana Radovića uspostavio vezu i sa partizanskim simpatizerima u četničkom štabu na Romaniji, poručnikom Mirićem, Nedom Neškovićem i drugim, od kojih je takođe dobijao detaljne izvještaje o situaciji na terenu, raspoloženju četnika, njihovim namjerama, itd. Tih dana bio je iz Šekovića poslat na Majevicu partizanski obavještajac Milorad Miklavčić. Dobio je zadatak da se ubaci u četnički štab Radivoja Kerovića i da prikupi podatke o broju četnika. Miklavčić je nakon dolaska na Majevicu rekao da je došao iz Srbije i da želi da ostane sa majevičkim četnicima. U toj svojoj priči bio je toliko ubjedljiv da su mu četnici povjerovali i primili ga. Kada je Miklavčić prikupio podatke i izvidio raspored i smještaj četničkih jedinica, pobjegao je i povratio se istim putem u Šekoviće.

»Glavni obavještajni centar« je slao svoje obavještajce u svim pravcima. Jedna grupa je bila upućena na Ozren sa zadatkom da prebaci kurire 6. brigade preko rijeke Bosne, koji su imali da odnesu poštu za Vrhovni štab. Na Trebavu je bio poslat Markica Milošević sa zadatkom da se ubaci među četnike i da preko uspostavljenih veza šalje izvještaje. U Birču su za organizaciju obavještajnog rada bili zaduženi: Rade Jakšić i Milenko Savić, koji su formirali obavještajne punktove u Kladnju, Vlasenici, Milićima, Srebrenici, na čitavom području pored Drine, kao i u dolini Spreče. U Kladnju je bila uspostavljena veza sa grupom omladinaca koji su se nalazili u ustaškoj mladeži, organizovana je obavještajna grupa koja je redovno obavještavala o ustaškoj organizaciji i pokretima neprijateljskih trupa. Kada je ova grupa otkrivena, neki omladinci su uspjeli pobjeći i doći u 6. brigadu.

Partizanski obavještajni centar postojao je i u Tuzli. Njega je organizovao Mjesni komitet KPJ koji je redovno slao iscrpne izvještaje u Šekoviće. Koncem 1942. godine u Tuzlu je na partijsku dužnost bio upućen Vladimir Perić Valter. Valter je imao posebne sklonosti za obavještajni rad, pa je, između ostalog, stvorio i nekoliko obavještajnih uporišta u neprijateljskim jedinicama preko kojih je dobijao dragocjene podatke. Pored slanja izvještaja o pokretu neprijateljskih jedinica, Valteru je pošlo za rukom da dođe do podataka o radu njemačkih i ustaških obavještajnih centara koji su djelovali prema partizanskim bazama i jedinicama.

»Glavni obavještajni centar« za istočnu Bosnu djelovao je sve do aprila 1943. godine, kada su 6. proleterska i 15. majevička brigada došle u sastav glavnine Vrhovnog štaba. Tada je odlukom Vrhovnog štaba centar rasformiran. Istom naredbom za obavještajnog oficira u 6. istočnobosanskoj brigadi postavljen je Duško Blagojević, a u 15. majevičkoj brigadi Savo Pređa.

*

U aprilu 1943. godine Vrhovni štab je formirao komisiju za suzbijanje pete kolone i terorizma. Ovom odlukom učinjen je novi korak u pravcu jačanja partizanske kontraobavještajne službe. Osim toga preciznije su određeni zadaci i organizacija obavještajne i kontraobavještajne službe.

Međutim, partizanska kontraobavještajna služba je dobila svoje organizaciono ustrojstvo i precizne zadatke tek koncem 1943. godine, kada je Vrhovni štab, koji se tada nalazio u Jajcu, formirao odsjek zaštite naroda. Za povjerenika ovog odsjeka za Bosnu i Hercegovinu bio je postavljen Tošo Vujasinović. U istočnoj Bosni formirano je povjereništvo za cijelo područje 3. korpusa. Za šefa povjereništva postavljen je Slobodan Kezunović, koji je tih dana boravio u Jajcu, gdje je dobio detaljno uputstvo za organizaciju i rad službe bezbjednosti. Nakon povratka iz Jajca Slobodan je organizovao povjereništva zaštite naroda za okrug sarajevski, birčanski, majevički i trebavski.

Trinaestoga maja 1944. Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije donio je odluku o osnivanju odjeljenja zaštite naroda — OZN-a. U istočnu Bosnu je u avgustu 1944. poslat kao inspektor OZN-e za Jugoslaviju Safet Filipović sa zadatkom da formira odsjek OZN-e pri štabu 3. korpusa. Povodom toga održan je sastanak Oblasnog komiteta KPJ za istočnu Bosnu, na kome je donesena odluka da se OZN-i stavi na raspolaganje što bolji partijski kadar.

Za šefa OZN-e pri štabu 3. korpusa postavljen je Nisim Albahari, a za njegovog zamjenika Drago Mažar. U odsjeku su još radili: Milutin Đurašković, Hasan Grabčanović, Mirko Brenjo i Savo Preda. Osim toga, pri vojnim područjima su formirana povjereništva OZN-e, a u jedinicama NOV-a, pri štabovima divizija, brigada i odreda takođe su postavljeni oficiri OZN-e.

Odsjek OZN-e pri štabu 3. korpusa imao je složene zadatke. U septembru 1944. je oslobođena Tuzla, gdje su okupatorske i kvislinške obavještajne službe imale svoja brojna uporišta. Trebalo je otkriti i uništiti brojne neprijateljske agente. OZN-a se odmah dala na posao. U stanu Velikoga župana Usore i Soli pronađena je povjerljiva arhiva UNS-a i ostalih ustaških organizacija. Naime, ustaše prilikom povlačenja nisu uspjele da je ponesu sa sobom, pa su je sklonile u tajno županovo skloništе. U toj arhivi su pronađeni podaci skoro za sve agente UNS-a u Tuzli i cijeloj istočnoj Bosni, što je korisno poslužilo za razotkrivanje i hvatanje ustaških špijuna.

OZN-a je u Tuzli pohvatala i nekoliko njemačkih funkcionera koji nisu uspjeli pobjeći ispred partizana. Tada je uhvaćen šef policije Bauer, komandant grada Heeler i mnogi drugi.

Na otkrivanju neprijateljskih špijuna i ratnih zločinaca mnogo su pomogli članovi Partije, SKOJ-a i građani Tuzle, koji su dolazili

u OZN-u i prijavljivali gdje se skrivaju neprijatelji ili ih sami hvatali i privodili partizanskim patrolama. Osim toga, odmah se pristupilo uništavanju ustaških i četničkih grupa, koje su djelovale u pozadini fronta i na već oslobođenoj teritoriji.

Odsjek OZN-e pri štabu 3. korpusa imao je svoju organizaciju i u neoslobođenim gradovima. OZN-om u Sarajevu je rukovodio Vladimir Perić Valter. Valter je inače bio jedan od rijetko sposobnih partizanskih obavještajaca, koji je po svojim podvizima postao legenda. On je svoje obavještajce uspjeo da ubaci u neprijateljske jedinice, pa čak i u njemačke, ustaške, domobranske i četničke štabove. Valter je majstorski izvodio obavještajne kombinacije. Pored prikupljanja podataka o neprijatelju njemu je pošlo za rukom da dođe do detaljnih planova o odbrani Sarajeva. Kod sebe je imao radio-stanicu, pomoću koje je održavao vezu sa Vrhovnim štabom NOV i POJ. Valter se po Sarajevu kretao preobučen u njemačku, ustašku i domobransku uniformu. Veoma lako je izlazio iz okupiranog grada i odlazio u Drvar da bi podnio izvještaj Vrhovnom štabu i drugu Titu.

OZN-a je u neoslobođenom Sarajevu prikupila detaljne podatke o špijunima, ratnim zločincima i saradnicima okupatora i ustrojila evidenciju i kartoteku, koja je prilikom oslobođenja korisno poslužila za hvatanje i kažnjavanje saradnika okupatora.

Kada su jedinice Jugoslovenske armije povele borbu za oslobođenje Sarajeva, Valter je dobio zadatak od Vrhovnog štaba da sačuva od miniranja sve važnije objekte u gradu. Valter je organizovao i naoružao više udarnih grupa za odbranu grada. Kada su jedinice JA otpočele borbu za sam grad, udarne grupe su branile električnu centralu, poštu, fabriku duvana, pirotehniku, mostove i druge objekte koje su Nijemci namjeravali da miniraju. U posljednjoj borbi kod električne centrale poginuo je i Valter.

Pred kraj rata okupatorska obavještajna služba je skupa sa svojim saveznicima ustašama i četnicima ubacila u pozadinu fronta veći broj školovanih diverzantskih grupa. Ove grupe su nosile naziv »Jagdferband« i »»Jagdkomande«. Rukovodioci grupa su bili Nijemci, obično folksodojčeri, dok je ljudstvo bilo sastavljeno od bivših ustaša, četnika, ljotićevaca i agenata njemačkih i ustaških obavještajnih službi. U Sarajevu ovu grupu je organizovao profesor Troj, a rukovodio je njom SS podoficir Hajnrih Štroh. Grupa je imala naziv »Komando Schleie« (linjak). U šumama oko Sarajeva su izgradili nekoliko baza za smještaj diverzantskog materijala. Imali su i nekoliko radio-stanica. Operativno područje Sarajevske grupe prostiralo se između Foče, Zvornika i Travnika. Grupe su imale zadatak da se pridruže odmetničkoj ustaškoj grupi pukovnika Sudara. Kada je Sarajevo oslobođeno diverzantska grupa »Komando Schleie« ostala je u Igmanu, više vrela Bosne. Ali je OZN-a

ubrzo otkrila bazu gdje se skrivao vođa grupe Stroh. Predao se bez otpora. Na istrazi je otkrio sva skladišta i baze, pa su brzo pohvatani i ostali diverzanti.

Nakon što su njemačke i ustaške jedinice protjerane iz naše zemlje, u istočnoj Bosni se zadržalo dosta četnika i ustaša. Sa njima su jedinice KNOJ-a, JNA i milicije vodile žestoke borbe. U ovim borbama učestvovali su i oficiri OZN-e, koji su radili na otkrivanju jataka i hvatanju odmetničkih grupa. U jednoj od brojnih akcija koja je izvedena na području istočne Bosne uhvaćen je i Draža Mihailović.

Savo PREĐA

DRUG

U borbi za Brčko aprila 1945. zauzećem grada jedinice 17. udarne divizije zarobiše mnogo pripadnika zelenog kadra.

Sutradan ujutro, po oslobođenju grada, drug Aca naiđe na jednog zelenokadrovca u kompletnoj njemačkoj uniformi. Iznenađen što vidi pred sobom neprijateljskog vojnika, a ne znajući ko je, on ga zaustavi:

— Ko si ti? — upita ga.
— Drug — odgovori nepoznati.
— Kakav drug? ponovo upita Aca.
— Drug iz zelenog kadra — reče ovaj.
— Pa kad i vi postadoste drugovi?
— Sinoć u 20 časova! — odgovori ozbiljno zelenokadrovac.

HRVATI BOSNE I HERCEGOVINE U BRATSTVU SA SRBIMA I MUSLIMANIMA

Bosna i Hercegovina, te krasne i bogate zemlje, poznate svojim prirodnim, a neiskorišćenim bogatstvom širom cijelog svijeta, nastanjene Srbima, Hrvatima i Muslimanima, proživljavale su mračnu i tešku prošlost kako u političkom tako i kulturnom, ekonomskom i socijalnom pogledu. Naročito za vrijeme 23 godine postojanja bivše Jugoslavije, stanovništvo Bosne i Hercegovine, izloženo sebičnim težnjama čas beogradskih, čas zagrebačkih šićardžija i vlastitih parazita, osjetilo je da je bespravno, da je samo predmet izrabljivanja, i da su mu uskraćena osnovna prava i kao ljudima i kao građanima.

Da bi uspjeli cijediti slatke sokove iz naše bogate zemlje, politikanti su se služili svim mogućim sredstvima, a kao glavno oruđe služilo im je raspirivanje nacionalne i vjerske mržnje između Srba, Hrvata i Muslimana. Vjekovne težnje srpskih, hrvatskih i muslimanskih masa da prestanu biti objekt iskorišćavanja, da se zbliže u jedinstvenu zajednicu, u kojoj će biti udovoljeno njihovim težnjama, da stvore bratstvo Srba, Hrvata i Muslimana, uspjeli su protunarodni režimi u samome početku često i krvavo ugušiti.

Hrvati Bosne i Hercegovine u svom očaju obraćali su svoje poglede prema Zagrebu, metropoli Hrvatske, nadajući se da će tu naći svoj spas. Usko povezane preko organizacija Hrvatske seljačke stranke sa Zagrebom, hrvatske mase očekivale su da će se u okviru rješenja hrvatskog nacionalnog pitanja riješiti i njihova kulturna, ekonomska i socijalna pitanja. Ali već u samom početku krivo postavljeno hrvatsko nacionalno pitanje nije moglo donijeti nikakve pozitivne rezultate hrvatskim seljačkim i radnim masama. Nije se išlo za tim da se u okviru hrvatskog nacionalnog pitanja riješe i ostala goruća pitanja širokih narodnih masa, već se išlo samo za tim da se podijeli vlast između beogradskih i zagrebačkih vlastodržaca.

Oni u Zagrebu nisu pokazivali mnogo interesa za Hrvate Bosne i Hercegovine osim u periodu predizborne kampanje, kad su obećavali zlatna brda, a sve se svršilo pustim obećanjem. U Zagrebu isto kao i u Beogradu sjedili su protunarodni režimi, u Zagrebu kao i u Beogradu smatrali su da je Bosna i Hercegovina njihov pašaluk, a narod te zemlje moneta za potkusurivanje. Hrvati Bosne i Hercegovine osjećali su se često potpuno usamljenim, jer je tadanjim jugoslovenskim političarima uspjelo stvoriti međusobno nepovjerenje između srpskih, hrvatskih i muslimanskih masa, a s druge strane u Zagrebu se vodilo računa samo o vodećim ličnostima bosanskih Hrvata, dok se o hrvatskim masama niko nije brinuo.

U takvom je stanju Hrvate Bosne i Hercegovine zatekao ovaj veliki rat, čiji je plamen obuhvatio cijeli svijet. Bosna i Hercegovina kao zemlja i Hrvati te zemlje, koje su ustaše pokušale da pretvore u oruđe njemačke fašističke politike, trebalo je da odigraju svoju ulogu. Hitler, obaviješten preko svojih špijuna, koji su uživali gostoprimstvo u bivšoj Jugoslaviji, da je narod nezadovoljan i željan da se što prije otrese protunarodnih političara, a uočivši baš nezadovoljstvo hrvatskih seljačkih masa, nametnuo se hrvatskom narodu kao njegov tobožnji spasilac i kao čovjek preko koga će hrvatski narod doći do svojih vjekovnih težnji, hitajući to iskoristiti u svoje zločinačke ciljeve. Nametnuvši hrvatskom narodu fašizam na sve je moguće načine dokazivao da je glavna prepreka napretku i blagostanju Hrvata — srpski narod. Dovukavši na vlast u Hravtsku šaku kriminalnih tipova, koji su oko sebe prikupili ostali ološ hrvatskog naroda i muslimanskih izroda, nastalo je klanje nevinog srpskog stanovništva. Naročito u Bosni i Hercegovini, gdje su izmiješani Srbi, Muslimani i Hrvati, počela se na sve moguće načine raspirivati nacionalna i vjerska mržnja između Hrvata i Srba s jedne i Muslimana i Srba s druge strane.

Lozinka je bila: »Zavadi pa vladaj«, a uz to iskorijeni što više slovenskog svijeta.

Čestite i poštene hrvatske i muslimanske mase odmah su prozrele đavolsku igru okupatora i njegovih plaćenika i ogradile se od svih zločina, koje su počeli činiti okupatori i njihovi ustaški plaćenici.

Vodstvo Hrvatske seljačke stranke odmah je u početku rata izdalo narod, pokazalo svoje reakcionarno lice i pomagalo okupatora, a narodne hrvatske mase, koje su slijedile program braće Radića, prišle su narodnooslobodilačkom pokretu. Kvisling Pavelić sa svojim ustaškim razbojnicima pokušavao je na sve moguće načine da prikaže ustaški pokret kao opštenarodni hrvatski pokret, ali mu to u očima svjetske javnosti nije nikada uspjelo. Čestiti Hrvati Bosne i Hercegovine jasno su pokazali da oni nemaju ništa zajedničko sa ustaškim pokretom, da im je on tuđ i energično su odbijali sve pokušaje ustaških zlikovaca da ih uvuku u svoje zločine. Iako je

Grupa boraca i rukovodilaca sa Romanije u oslobođenoj Vlasenici, 1944. god.

takozvana ustaška promidžba darovima, obećanjima, pa čak i prijetnjama, u istoriji do sada neviđenim, javno pozivala Hrvate na zločine, ipak su ruke čestitog hrvatskog seljaka, radnika i intelektualca ostale neokaljane. Pojedinci su nasjeli obećanjima okupatora i svojim osobnim težnjama, te su okaljali svoje ruke bratskom krvlju, ali oni nisu imali ni moralne ni političke legitimacije da predstavljaju hrvatski narod i hrvatski narod je na njih odmah ukazao kao na svoje izrode.

Naši narodi lutali su na sve strane, tražeći svoj spas, tražeći put kojim će stići boljoj budućnosti. Njihovo poštenje, njihova politička zrelost i želje za ostvarenjem njihovih vjekovnih težnji, ukazali su im put u narodnooslobodilački pokret — put težak i krvav, ali jedini za naše narode spasavajući. Istina, u Bosni i Hercegovini nije bilo tako masovnog prilaženja u narodnooslobodilački pokret kao u Hrvatskoj, ali svaki objektivni posmatrač mora doći do konstatacije da su tome najviše doprinijeli dosadašnji hrvatski političari u Bosni i Hercegovini, kao i odnos ustaške države prema hrvatskim masama. U istočnoj Bosni, gdje je postignuto još za vrijeme bivše Jugoslavije političko jedinstvo među Hrvatima, još u jesen 1943. rasplamsao se narodnooslobodilački pokret, a kao rezultat toga poleta stvorila se 18. hrvatska udarna brigada. U zajednički prolivenoj krvi, u zajedničkim patnjama i stradanjima sa Srbima i Musli-

manima, Hrvati Bosne i Hercegovine jasno su dali svima do znanja da žele živjeti u ravnopravnosti, slobodi, miru i blagostanju, zajedno sa Srbima i Muslimanima. Srušene su sve umjetno napravljene prepreke, koje su među Srbima, Hrvatima i Muslimanima stvorili protunarodni režimi i udareni su novi temelji bratstvu i jedinstvu naših naroda. Kao što su izrode naših naroda zbližavali njihovi zajednički zločini, upravljeni vještom rukom okupatora, tako su naše narode Bosne i Hercegovine zbližavale zajedničke patnje, suze i stradanja.

Danas, nakon tri godine teške i krvave borbe, nema nijednog poštenog Srbina, Hrvata i Muslimana, koji nije uvidio da su nas naročito ove tri godine potpuno osvijestile, da je jedini spas napretku i blagostanju naših naroda baš u onim osnovnim tekovinama naše narodnooslobodilačke borbe, u bratstvu i jedinstvu svih Srba, Hrvata i Muslimana.

Danas je hrvatski narod Bosne i Hercegovine našao svoj pravi put. Masovno prilaženje, seljaka i radnika NOR-u širom cijele domovine, a naročito u Bosni i Hercegovini, jasno pokazuje da je hrvatski narod Bosne i Hercegovine raskinuo sa svim reakcionarnim elementima i da neukrotivo kroči naprijed ka boljoj i sretnijoj budućnosti. Danas treba i svi oni koji su do sada bilo iz kojih razloga stajali po strani da uvide da je jedini spas nas Hrvata u narodnooslobodilačkom pokretu, u novoj federalnoj Bosni i Hercegovini, gdje ćemo se moći slobodno razvijati na prosvjetnom, kulturnom i socijalnom polju, u čisto nacionalnom hrvatskom duhu, ali ne šovinističkom, već iskazujući potpuno poštovanje razvitku i napretku Srba i Muslimana. Mi nećemo smetati razvitku jedni drugima, već ćemo se u cijelosti bratski potpomagati. Zajedničkim silama pristu-

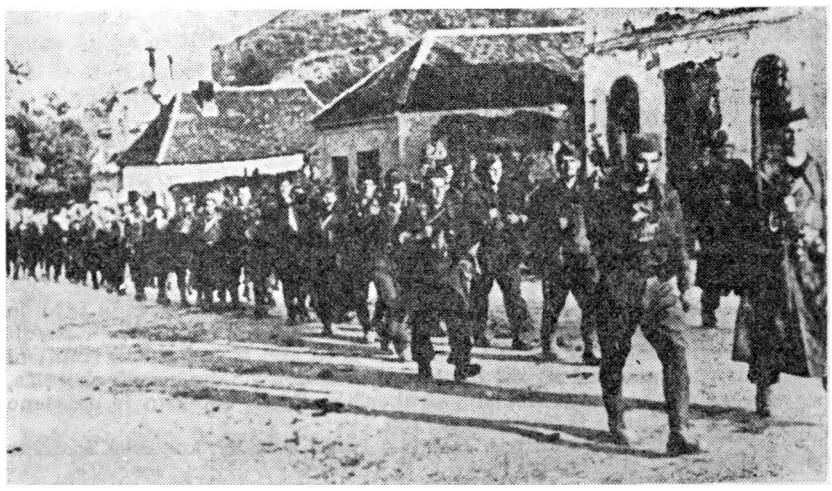

Borci 4. vojvođanske brigade u oslobođenom Kladnju, ljeta 1944.

pimo svi izgradnji naše mlade, federalne Bosne i Hercegovine i dokažimo cijelom svijetu da smo u stanju upravljati svojom sudbinom. Okupimo se svi bez obzira da dosadašnju političku pripadnost u *narodnooslobodilački front,* u kome ćemo moći provoditi u djelo tekovine naše trogodišnje borbe.

Samo masovno prilaženje srpskih, hrvatskih i muslimanskih masa, presudno je za novu budućnost našeg naroda.

Tim putem, samo putem aktivnog učešća srpskih, hrvatskih u muslimanskih masa, mi ćemo za najkraće vrijeme ostvariti na djelu ono što smo sebi postavili u teškim danima borbe, a to je ravnopravnost Srba, Hrvata i Muslimana Bosne i Hercegovine, sloboda, mir i blagostanje svim našim narodima.

Dr Ivo SUNARIC
predsjednik Tuzlanskog okružnog NOO-a

(»Front slobode« br. 10, 2. oktobra 1944)

JANJA SVA U PARTIZANIMA

Septembra 1943. jedinice Druge vojvođanske brigade ušle su u Janju. Ušavši u varošicu, partizani su pretresali kuće i tražili preostale neprijateljske vojnike. U koju god bi kuću ušli, zbunjeni ukućani govorili su da imaju u partizanima Osmana Gruhonjića, a u drugoj — sina Osmana Grubonjića. Svaki domaćin je uplašeno govorio da mu je Osman neki rod.

Kad su se sutradan sastali u štabu brigade, komesar Zdravko će reći:

Nisam znao da je Janja sva otišla u partizane. Gdje god sam stupio, svi su mi rekli da u partizanima imaju Osmana Gruhonjića.

DVADESET DANA POD ZEMLJOM

Dvadeset šesti april 1944.

U malom zaseoku Mihajlovići (Birač) bilo je vrlo živo. Tu je bila smještena partizanska bolnica, a nedaleko u šumi nalazile su baze gdje su se ranjenici sklanjali za vrijeme neprijateljskih ofanziva. Ljekari i pomoćno osoblje imali su pune ruke posla. U nekoliko kućica smješteno je na više desetina teških i nepokretnih ranjenika.

Sedma neprijateljska ofanziva bila je u punom jeku. Po Majevici, Semberiji i Posavini harala je 13. SS divizija. Izložene stalnom pritisku daleko nadmoćnijeg neprijatelja, partizanske snage su se postepeno povlačile dajući žilav otpor.

Pred sam mrak stigoše nam vijesti da su SS-ovci stigli u Birač i da se neke njihove jedinice već nalaze ispod samog sela. Odmah su počele pripreme za evakuaciju ranjenika

Spremili su nas, stavili na nosila i ponijeli. Kroz potoke i jaruge nosili su nas seljaci i sanitetsko osoblje, posrćući i ulažući sve napore da nas donesu do baze. Bili su to seljaci koji su od prvog dana učestvovali u borbi protiv okupatora, kojima se moglo povjeriti gdje se nalaze baze. Istina, u ovom kraju svi su bili takvi.

Već se spuštao mrak kada su nas kroz uske otvore baza uvlačili unutra i smještali jedno pored drugog. Baze su bile male i tijesne. U jednoj od njih nalazilo se nas šestero. Pored četvorice ranjenika nalazile su se i dvije bolničarke. Jedna od njih bila je iz Srema i zvala se Zlatica. Pošto je i sama bila bolesna i iscrpljena, to je veći dio poslova i brige oko nas pao na drugaricu Miku Rodić, koja je danonoćno bdjela nad nama, ulažući sav trud i ne ispoljivši nijednog momenta teškoće koje je osjećala.

Teško je zamisliti kako je bilo u Mikinoj duši. U mračnoj i zagušljivoj prostoriji, pod zemljom, bez vazduha, ispunjenoj vlagom i zadahom naših rana. Najviše briga i teškoća zadavali smo joj Mrda

i ja. Prilikom ranjavanja ja sam imao veliki odliv krvi, tako da u toku skoro mjesec dana nisam mogao ništa jesti. Kašiku ili dvije vode dnevno, to je bilo sve. Da bi situacija bila još teža, rana mi se neprestano gnoj ila i Mika je morala svaka dva-tri sata da mi mijenja zavoj. Tjerala me je da jedem. No, pošto nije ni to pomoglo, počela je sa ucjenjivanjem.

»Ako pojedeš ovo parče, dobićeš kašiku vode« — govorila je ona.

Ah, vode. Sve bih učinio što se može da dođem do vode. Uzimao sam parče hleba, preturao ga po ustima, žvakao po nekoliko minuta, ali badava. U grlu kao da se nešto ispriječilo i ni jedna jedina mrva nije mogla proći. S početka ja sam to parče davao drugu, koji je ležao do mene. Sažaljevajući me, on bi ga pojeo. Ali nakon nekoliko dana i on se uzjogunio.

»Pojedi to, vidiš da ćeš umrijeti« — govorio je.

Bio sam na izmaku snaga. Svejedno mi je bilo da li ću umreti, čak sam ponekad to zaželio. Samo da mi je bilo vode. Saka sa vodom bila je na domaku ruke, ali je to za mene bilo i suviše daleko. Kada bi svi pospali, ja bih čežnjivo gledao u pravcu gdje se ona nalazi. Ali uzalud, nisam se mogao pomaknuti sa nosila. Onda sam se dovijao na drugi način. Jedva sam čekao da dođe vrijeme za jelo. Primao sam hranu iako sa ustezanjem — da se ne sjete, pa bih sve to stavljao pod nosila, a onda s punim pravom tražio vode.

Druga Mikina briga bio je Mrda, čije je ranjeno koljeno oteklo, zatim pocrnjelo. I pored teških bolova on se držao čvrsto i nikada nije ispoljio svoje patnje, koje su očigledno bile velike. Poslije izlaska iz baze nogu su mu amputirali.

Preko cijelog dana baza je bila zatvorena. Kad padne noć i kad se otvori, trebalo je čekati po desetak minuta da bi se fenjer upalio, jer se šibica, bez prisustva kiseonika gasila. Prosto je nevjerovatno kako smo mogli živjeti u prostoriji u kojoj tako reći, nije bilo kiseonika.

Tako je drugarica Mika u toj mračnoj i zagušljivoj prostoriji bila neka vrsta domaćina, ljekara i sestre. Ona je neumorno radila i bdjela nad nama sa puno pažnje i ljubavi, bez ikakva znaka mrzovolje. Zajedno sa nama provela je od 26. aprila do 14. maja, a to znači punih dvadeset dana. Ona je to izdržala junački, bez roptanja. Zlatica joj je pomagala koliko je mogla.

Za tih dvadeset dana i dvadeset noći, kao nevidljivi duh, kružio je oko naših baza jedan neumorni čovjek, kružio je poput ptice koja nadlijeće svoje gnijezdo, hrani i poji svoje ptiće i opet odlijeće. Preko dana se povlačio kroz potoke i jaruge, skrivao se od oka neprijatelja, koji je bio tu. Neprijatelj je noću mirovao, odmarao se, a on je to vrijeme koristio za svoj teški i plemeniti rad. Prvo je otvarao baze da bismo dobili vazduha. Zatim je donosio

Vojo Dimitrijević: Zbjeg u pećini

vodu, a onda toplu supu i drugo jelo koje je on ko zna kako i gdje spremao. Bio je to neumorni Milan Bursać, stari i prekaljeni borac, kome je bila povjerena ova tako delikatna i odgovorna dužnost, koju je on do kraja savjesno obavio.

Preko cijelog dana na okolnim brdima vođene su borbe. Vojvođanske i istočnobosanske jedinice su neprestano jurišale na neprijatelja, nastojeći da po svaku cijenu odbrane slobodnu teritoriju, jer su SS-ovci nemilosrdno palili i ubijali tamo dokle bi dospjeli. Samo u jednoj kući tih dana oni su spalili dvadesetero ljudi, žena i djece.

Od jutra do mraka zujale su iznad naših baza topovske granate. Neke su se rasprskavale u neposrednoj blizini naših baza.

U nekoliko baza nalazili su se tifusari. Sa njima je bilo još teže, jer su pod velikom temperaturom buncali, vikali, tražili vode i time svakog časa mogli skrenuti pažnju neprijatelja, koji se ovuda vrzmao cijelog dana. Jednog dana njih dvoje — drug i drugarica, napustili su bazu i u potrazi za vodom stigli na izvor, koji se nalazio nedaleko od baze. Pošto je bio dan, neprijatelj ih je spazio i uhvatio žive. Niko nije vidio šta se sa njima desilo. Drugovi su ih našli obješene, a njihova izmučena tijela govorila su da je okrutni neprijatelj i ovdje primijenio svoje zvjerske metode da bi saznao gdje su ostali ranjenici. Ali to dvoje mladih, koji tek što su stupili u život, hrabro su umrli ne odavši baze u kojima su se nalazili njihovi drugovi.

Tako je prošlo dvadeset neizvjesnih dana pod zemljom. Jednog dana dotrčao je neko i zastao na našoj bazi. Bilo je tek deset sati. Kapak na bazi poče da se diže. Svi smo bili uznemireni, jer smo znali da se baze otvaraju isključivo noću. Najednom, na otvoru baze ugledasmo Bursaća.

»Drugovi, naši su tu. Neprijatelj je otjeran« — govorio je uzbuđeno.

Ipak, radi sigurnosti mi smo u bazama ostali još jedan dan dok se neprijatelj konačno nije povukao sa Birča.

Četrnaestog maja izneseni smo iz baze. Mršavi, blijedi, izmučeni, žmirkali smo nenaviknuti na dnevnu svjetlost. Neki su čak gubili svijest. Teško je opisati osjećanja kada smo nakon tolikih dana i noći, provedenih u mraku, ugledali svjetlost dana. Umjesto sumornog, kišovitog vremena i mračne šume, koji su nas otpratili u baze, sada nas je dočekalo svjetlo proljetnog dana, u šumi punoj zelenila, kroz čije su se lisnate grane probijali sunčevi zraci i stvarali utisak nadzemaljske ljepote, o kojoj smo samo slušali u pričama.

Pero SAPARDIĆ

ŠKOLA BIRČANSKIH PIONIRA

Bliski, dobro poznati Birač, za koga se prije u Jugoslaviji jedva moglo čuti, podigao je među prvima glavu protiv Švaba i buntovno progovorio. Preko njega je protutnjao bijes mnogih švapskih ofanziva, mnogo najamničkih, prljavih nogu pogazilo je živote, travu i usjeve Birča.

Crna i pusta zgarišta ostala su da pričaju o jezovitim zločinima koje su vršili ljudski izrodi. Porušene, nagorjele i opljačkane škole upotpunile su opštu pustoš. Tri su im škole u Birču bole oči, tim mračnjacima, i sve tri su zatrli. Kad bi kolone partizana prolazile selo, uvijek bi ugledale jednu te istu sliku: mali Birčak nestrpljivo trčkarajući pored kolone, sa očima u kojima gori želja za knjigom, pita neumorno: »Imaš li plajvaz«? Kao iz nepresušnog vrela, iz Birčaka je izbijala velika želja za školom i odbijala se o krvavu stvarnost. Veliki poslovi, surova najezda neprijatelja na oslobođena sela onemogućavali su mlade organe narodne vlasti da odmah u početku ustanka organizuju škole.

Zato su birčanski pioniri tako radosno primili glas da će u Birču otpočeti škola. Eto, razmišljali su pioniri, rat traje i puca se na sve strane, a naši rukovodioci misle na to kako će nam otvoriti škole. To je partizanski.

Za njih nema nerešivih stvari. Kada je na sastanku jedan pionir istakao da se neće moći otpočeti sa školom, jer u Birču nema velikih kuća, onda su mu se svi pioniri nasmijali: »Nije bilo ni velikih topova kada su naši počeli ustanak«.

I zaista, u Birču je i prije bila rijetkost velika kuća, a u popaljenom Birču još i više. 1 kada bi se tražile i čekale te velike kuće, onda škole ne bi ni počele. A pioniri hoće da uče. Njihova volja za školom je velika. I škole su morale početi. I počele su. Male, obične kuće, sjenke velikih oraha, tamni šljivici napunili su se grajom djece i postali škole birčanskih pionira, tih malih ljudi Birča koji su u prvoj školi rata naučili da se i za znanje mora boriti. Duge

klupe, neotesane daske, panj ići, zemlja i pod, stisnuli su jedno pored drugog djecu željnu znanja. I tabla je tu. Onaj komad kante koja je doletjela savezničkim avionom iz ko zna kojeg kraja svijeta da bi na njoj ruke birčanskih pionira pisale. Kreda je stigla iz tada okupiranih gradova Tuzle i Zvornika. Pokrale su je ispred neprijateljskih pogleda ruke koje žele da se oslobode i koje znaju da je znanje jedno od oružja kojim tučemo naše neprijatelje.

Život u novoj školi brzo se i složno organizovao na nov način. Školska zajednica drugog školskog centra već je izabrala odbor svoje škole. I evo, vidimo odgovornog iz tog odbora gdje na tabli piše da se saziva hitan sastanak. Nešto je poremetilo običan red života zajednice: pionir Nikola je psovao. Zajednica je protiv psovke i neće trpjeti da iko psuje. Našli su veliku dasku i jedan papir, pa su ispisali krupnim dječijim slovima: Pionir ne psuje. Pionir Nikola više nije psovao. U trećem centru raspravlja se o Stanku. Stanko je jedinac i maza svojih roditelja. On je donio dosta pogrešnih navika od kuće i ne može da se pomiri s tim da je on kao i svi ostali, kao i Branko i Mara i Novak, i ljuti se, pravi nered, smeta zajednici. Djeca su zaključila da se on mora popraviti. Na skupštini blijedi, maleni predsjednik zatražio je da svi kažu svoje mišljenje. Svi su govorili. I ovako i onako. Zaključeno je da ga zajednica bojkotuje sve dotle dok se ne popravi. Rad i red u zajednici biće jači od njega. I zajednica je pobijedila. Stanko se više nije opirao. On se izjednačio u pravima i dužnostima sa svojim drugovima, podvrgnuo se redu i radu i postao ponos svoje grupe.

U školi ima samo nekoliko tablica. Nad jednom se zguri po nekoliko njih. To je školu podijelilo na grupe. Među grupama nastaje takmičenje koja je bolja. Grupe se međusobno pomažu. Oni koji više znaju, pokazuju ostalima, a stidljivi se hrabre. Nema mnogo papira i olovaka u školi. Ali se piše. »Zemlje ima dosta«, kaže sa smijehom dvanaestogodišnji Petar. I piše se na zemlji.

Kada se jede, onda svi iznesu što imaju i neće da počnu dok se ne podijeli.

Od škole se teško rastaju. Mala plava Radinka sa neobičnom žestinom mjeri svoju ljubav prema školi, s onim što se najviše cijeni u golom Birču: »Volim u školu ići, neg cijeli dan hljeba jesti!« Zato se ne žure kući. A kada pođu, sami se svrstaju u red i onda to objašnjavaju: »I mi smo vojnici«.

Oni su zaista vojnici, jer žive i dišu borbom. Škola njihova je samo jedan dio borbe. Ona ih uči borbi i priprema ih za budućnost. Nova je to škola, novi su to đaci. Iz nje će izaći ljudi, koji će znati naći svoje mjesto u društvu i koji će znati poslužiti društvenoj zajednici onako kako ih je školska zajednica nove birčanske škole naučila.

Milka ČALDAREVIČ

(»Front slobode« br. 10, 2. oktobra 1944)

13. SS »HANDŽAR« DIVIZIJA I NJEN SLOM U ISTOČNOJ BOSNI

Hroničari koji proučavaju istoriju NOR sigurno su se na tom svom putu susreli sa dosta dokumenata iz 1944. godine u kojima se govori o operacijama jedinica NOV u istočnoj Bosni, kao i o nastojanjima okupatora da pod svojom kontrolom zadrži što je moguće duže tu — za njega — vema važnu teritoriju. Nisu, međutim, ta nastojanja bila diktirana samo momentalnom situacijom, u kojoj su se — nakon velikih uspjeha partizanskih jedinica — našle jedinice njemačkog Vermahta i saveznici okupatora — četnici i ustaše.

Trebao je naime okupator istočnu Bosnu iz više razloga. Prvi razlog je bio da spriječi prodor partizanskih jedinica iz istočne Bosne i jedinica koji su iz drugih krajeva preko istočne Bosne prelazile u Srbiju. Krajem 1944. i 1945. teritorija istočne Bosne bila je potrebna okupatoru zbog osiguranja pravaca koji vode od Jadranskog mora dolinom Neretve i Bosne prema Sremu i Slavoniji, te dolinom Lima i Drine prema Bijeljini i Brčkom, kuda su se morale da povuku sve jedinice koje su se nalazile u sastavu armijske grupe »E«.

Da bi postigao željeni cilj, okupator je u istočnoj Bosni početkom 1S44. godine, u zajednici sa ustašama i četnicima, preduzeo protiv jedinica NOV novu ofanzivu, koja je — između ostalih — imala zadatak da odbaci i razbije partizanske jedinice sa sektora južno od r. Save, vršenje prisilne mobilizacije za popunu okupatorskih jedinica, ekonomsko iscrpljivanje stanovništva, uništenje partizanskih političkih i ekonomskih baza, bolnica sa ranjenicima, istrebljenje pristalica NOP, aktiviranje i jačanje ustaških i četničkih bandi i raspirivanje nacionalne mržnje.

Pošto je ocijenio da njegove raspoložive snage koje su se nalazile u istočnoj Bosni neće biti u stanju da izvrše predviđene zadatke, njemačka komanda je po kratkom postupku okončala sa obukom ranije formirane i za borbu protiv NOV posebno obučene »Dobrovoljačke bosansko-hercegovačke planinske SS divizije« (13. SS »Handžar« divizije), kojoj je u nastupajućoj ofanzivi bio namijenjen specijalni zadatak, prebacivši je iz Njemačke prvo u okolinu Vinkovaca, a zatim u istočnu Bosnu.

Prije nego je 13. SS divizija prešla u istočnu Bosnu, okupator je već jednom pokušao da razbije i uništi jedinice NOV koje su se u to vrijeme nalazile u ovom dijelu naše zemlje (VI neprijateljska ofanziva). Cilj ovih njemačkih operacija bio je usmjeren u pravcu otklanjanja opasnosti od prenošenja operacija u Srbiju i obezbjeđenje komunikacija koje iz unutrašnjosti vode prema jadranskoj obali, kako bi do proljeća u slučaju eventualnog iskrcavanja saveznika učvrstili obalu i njeno zaleđe.

Pošto je i u ovoj ofanzivi doživio neuspjeh, znalo se da će okupator preduzeti nove operacije, kako bi u ovom dijelu Jugoslavije koliko-toliko učvrstio svoje pozicije. Zbog toga su u svim partizanskim brigadama — s obzirom na teške borbe koje su vođene u teku VI neprijateljske ofanzive — preduzete mjere kako bi se jedinice čim prije sredile i popunile, odnosno kako bi se njihova borbena sposobnost što prije vratila na nivo na kome se nalazila pred početak ofanzive.

U tom periodu (marta 1944) na teritoriji istočne Bosne operisalo je 12 udarnih brigada i 10 partizanskih odreda, koji su bili svrstani u pet divizija (16, 17, 27, 36. i 38). Južno od pruge Sarajevo — Višegrad nalazila se 5. divizija NOV i Južnomoravska brigada. Sve partizanske brigade su u to vrijeme brojale u prosjeku po 700 boraca, dok su odredi bili znatno manji. U Šekovićima, Trnovi, Jablanici i Srebreniku nalazilo se na liječenju nekoliko stotina ranjenika i bolesnika.

Jače neprijateljske snage nalazile su se u Tuzli, Doboju, Brčkom, Zvorniku, Sarajevu, Sokocu i Višegradu. One su se — kao i ranije — oslanjale na četnike koji su se nalazili po selima, kao i na »zeleni kadar« duž komunikacije. Međutim, već početkom marta 1944. (dakle nešto ranije od zvaničnog početka VII neprijateljske ofanzive) zapažena je koncentracija jačih njemačkih snaga u Šapcu, Koviljači, Vinkovcima i Sarajevu, tako da ubrzo dolazi sa njima do teških borbi.

*

Ideju o formiranju SS divizije, koja bi bila sastavljena od bosansko-hercegovačkih Muslimana[1]) (ova njemačka jedinica je zbog svoje političke pozadine u odnosima između Trećeg Rajha i Paveli-

***) Pored regruta koji su — željeli to ili ne — bili upućivani u SS diviziju, u njenim redovima se okupio i onaj dio muslimanskog življa koji je već tada bio zatrovan šovinističkim strastima i propagandom njemačkog sluge i špijuna El Huseinija. Pored ovih, u diviziju je stupio i najgori ološ koji se do tada nalazio u ustašama, gdje su već bili ogrezli u zločinima. Mnogi od njih su bili zavarani obećanjima da će se njihovim porodicama davati stalna pomoć u toku i poslije rata. Kada se ovome doda i vjerski fanatizam, onda nije čudo što je Nijemcima pošlo za rukom da za nekoliko mjeseci zavrbuju ili silom mobilišu više hiljada Muslimana.**

ćeve NDH u okviru tzv. »muslimanskog problema« igrala značajnu ulogu), dao je SS general Gottlob Berger, šef glavne uprave SS. Kada je nešto kasnije Himler izdejstvovao kod Hitlera saglasnost da se pristupi regrutovanju Muslimana u SS formacije, aparatu generala Bergera, koji se bavio regrutovanjem u SS formacije i organizovanjem SS-a, izdato je naređenje da taj zadatak sprovede.

Inače, može se reći da je Treći Rajh u svojoj politici prema Pavelićevoj NDH posebnu pažnju poklanjao tzv. »muslimanskom problemu« i to uglavnom zbog toga što je vodeći građanski sloj bosansko-hercegovačkih Muslimana bio konzervativan i reakcionaran, tako da su za njemačku politiku predstavljali objekat od naročitog značaja. Osim toga, oni su raspolagali snažnim vezama sa muslimanskim svijetom Srednjeg i Bliskog istoka, tako da je građanski element bosansko-hercegovačkih Muslimana — po zamisli političkih planera Trećeg Rajha — trebalo na sebe da primi ulogu spone preko koje bi se njemački uticaj mogao da širi i u zemljama Bliskog istoka.

Iz ovih (a i iz drugih) razloga već od početka 1943. godine primjećuje se u sve većoj mjeri angažovanje grupa iz rukovodstva Trećeg Rajha u pravcu korištenja mogućnosti koje su takvoj njemačkoj politici pružali reakcionarni muslimanski vrhovi sa svojim političkim težnjama. (Poznato je, naime, da je još od prvog dana okupacije, a i ranije, u krugovima muslimanske buržoazije postojala snažna struja, koja je težila formiranju odvojene muslimanske državno-pravne jedinice, po mogućnosti nezavisne od Zagreba, ali pod njemačkim protektoratom.)

Jedan od glavnih organizatora 13. SS divizije bio je SS kapetan Krempler, kome su u njegovom radu pomagali oblasni policijski rukovodilac u Sarajevu SS pukovnik Werner From, predstavnik policijskog atašea profesor Rudolf Troj, kao i obavještajni oficir 5. SS planinskog korpusa SS major Keller. (Pod ovaj korpus kasnije će potpasti 13. SS divizija.)

Posebnu ulogu u aktiviranju bosansko-hercegovačkih Muslimana u korist Trećeg Rajha odigrao je jerusalemski veliki muftija El Huseini, čovjek koji je u to vrijeme u muslimanskom svijetu uživao naročiti ugled. Da bi kao njemački agent izvršio postavljene zadatke, El Huseini je neko vrijeme boravio i u Bosni, gdje je skupa sa naprijed spomenutim njemačkim funkcionerima radio na mobilizaciji ljudstva za buduću 13. SS diviziju.

Po zamisli Himlera, ova jedinica trebalo je njemačkom Rajhu — u slučaju pobjede u ratu — da posluži kao baza za formiranje jedne muslimanske cjeline, koja bi obuhvatila Bosnu, Sandžak i Albaniju. Osim toga, Himler se nadao da će »muslimanski živalj u NDH, postati rezervoar iz koga će se moći popunjavati redovi njemačkih vojnih snaga«, tako da je već tada bilo predviđeno da se formira još jedna jedinica (14. SS divizija), đo čega, međutim, iz već poznatih razloga nije došlo.

*

Trinaesta SS divizija imala je u svom sastavu 27. i 28. planinski i 13. artiljerijski puk. Pukovi su bili sastavljeni od po tri bataljona, a svaki bataljon imao je po šest četa. 13. artiljerijski puk je imao tri diviziona. U sastavu 13. SS divizije bile su još ove jedinice: pionirski, konjički, protutenkovski, biciklistički i izviđački bataljon i auto-četa. 13. SS divizija prilikom prelaska u istočnu Bosnu imala je preko 19.000 vojnika.

Prije nego što je došla u Jugoslaviju, ljudstvo 13. SS divizije nalazilo se deset mjeseci na specijalnoj obuci u Francuskoj i Njemačkoj, gdje se posebno pripremala za gerilsko ratovanje protiv partizana. Posebnu ulogu kao politički radnici imali su mladi školovani imami, koji su i sami dobili prethodno znanje u specijalnoj školi u Berlinu, koju je u ovu svrhu osnovao jerusalemski veliki muftija El Huseini. Ostali instruktori bili su regrutovani iz sredine njemačkih SS jedinica (više od 90Vo komandnog kadra sačinjavali su Nijemci i folksdojčeri), čime se mogu i objasniti teški zločini, koje je ova divizija nakon dolaska u istočnu Bosnu počinila.

Divizija je bila odlično naoružana, i to uglavnom lakim automatskim oružjem, iako nije oskudijevala ni u teškom naoružanju. Osim toga, uz uobičajeni vojnički bajonet, svaki vojnik je bio snabdjeven posebnim nožem, tzv. handžarom, po čemu je ova jedinica i dobila naziv »Hanđžar« divizija.

Po dolasku u istočnu Bosnu, 13. SS divizija je stavljena pod komandu 5. njemačkog korpusa, u čijem se sastavu takođe nalazila po zlu poznata 7. SS »Princ Eugen« divizija.

Trinaesta SS divizija se sredinom marta 1944. pokrenula iz Vinkovaca (tu je bila smještena od sredine februara) u dva pravca, i to: njen 28. puk se kretao pravcem Vinkovci — Gunja — Brčko, gdje je stigao 12. marta, dok je 27. puk u istočnu Bosnu prešao kod Bosanske Rače i Brezovog polja, izvršivši prethodno teške zločine u sremskim selima Jamena, Sreska Rača i Bosut.

Nakon dolaska u Brčko i zauzimanja Bijeljine 13. SS divizija je odmah stupila u najtješnju saradnju sa majevičkim četnicima (iako je veliki broj Muslimana stupio u SS diviziju pošto su im četnici poubijali roditelje i susjede), zelenokadrovcima koji su im služili kao vodiči, a još više kao denuncijanti i dobri poznavaoci prilika u pojedinim selima. Tako su se u Brčkom oslonili na poznate ustaške zlikovce Nešada Topčića i Ivana Tolja, a u Bijeljini na Aliju Muratbegovića zv. Topuka. Među saradnicima SS-ovaca takođe su se nalazili samozvani majevički vojvoda Radivoje Kerović, kapetan bivše jug. vojske Stevo Damjanović Leko, »komandant« Semberije Rajo Banjčić i drugi.

Svi su se oni po dolasku 13. SS divizije počeli da natječu sa okupatorom u vršenju zločina nad pristalicama NOP-a, nastojeći na taj način još više da se dodvore svojim fašističkim gospodarima.

*

Za vrijeme svog boravka u Sremu i istočnoj Bosni 13. SS divizija je počinila nezapamćene zločine. Ona je na najokrutniji način istrebljivala čitava naselja, pretvarajući ih u pusta zgarišta. Tako su prije nego su prešli na Majevicu samo u Sremskoj Rači ubili više od 360 lica, u Bosutu 233, Jameni 55 lica itd. tako da niko od onih koji su se zatekli u ovim selima nije ostao živ.

Teško je opisati ono što se zateklo u sremskom selu Rača. Na sve strane ležali su nezakopani, sa razlupanim lobanjama i izrezanim dijelovima tijela, poubijana i iznakažena djeca, žene i starci. U jednoj šumi nedaleko od sela pronađeno je 13 zaklanih djevojaka, koje su SS-ovci prethodno silovali, a zatim mučili sjekući im pojedine dijelove tijela, tako da su pomrle u najtežim mukama.

Samo nekoliko dana nakon ovog teškog zločina 13. SS divizija je izvršila još jedan pokolj. Sudbinu sremskih sela doživjela su i neka majevička sela. Na putu od Brezovog polja prema Bijeljini 27. puk je naišao kroz selo Vršane. Seljaci koji su čuli šta se desilo u nekim sremskim selima dobrim dijelom su se posakrivali, tako da prva grupa SS-ovaca u selu nije našla nijednog odraslog muškarca. Kada su vidjeli da su se ljudi sklonili, SS-ovci su išli od kuće do kuće, uvjeravajući uplašene žene da se nikome ništa neće desiti. Nešto pod uticajem ovih obećanja, a još više zahvaljujući četničkoj propagandi, seljaci su povjerovali i vratili se kućama.

A onda je došlo ono najgore. Naišao je drugi val SS-ovaca, koji su odmah počeli da kupe djecu, žene i sve muškarce, goneći ih pred crkvu, gdje se uskoro skupilo preko 40 ljudi. Na zapovijest jednog SS-ovca vojnici 13. SS divizije su počeli sa mučenjem i strijeljanjem. Teško je ocijeniti kome je bilo teže. Da li djeci i muževima koji su morali da gledaju kako im SS-ovci siluju majke i žene, kako im sijeku pojedine dijelove tijela, ili roditeljima koji su bili prisiljeni da posmatraju ubijanje i klanje svoje djece. Ovaj masakr trajao je nekoliko sati, da bi na kraju bili postrijeljani i svi oni koji su i pored svih mučenja još bili živi.

Kada su pripadnici 13. SS divizije — okrvavljenih ruku — završili sa ubijanjem svojih žrtava, natjerali su Vladu Tomića iz sela Vršana da iskopa jamu u koju su namjeravali da zakopaju poubijane. A kada je i ovo bilo završeno, onda su i samog Tomića ubili.

Nešto kasnije, na isto tako zvjerski način, poubijana je u istom selu još jedna grupa od 47 ljudi, žena i djece, među kojima se nalazio i mjesni paroh Ljubomir Svitlić i čitava njegova porodica.

Nastavljajući put za Bijeljinu, 13. SS divizija je u selu Dragaljevac ubila 60 lica, među kojima je bilo 9 djece i 25 žena. Osim toga, prilikom svog prvog izlaska iz Brčkog 28. puk je u selu Bukovica ubio oko 40 lica, dok je 27. puk u svakom selu Semberije ubio po nekoliko žitelja.

*

Dvadeset sedmi puk 13. SS divizije 14 dana nakon prelaska u istočnu Bosnu nije preduzimao neke veće akcije. Jedino je upadao u sela oko Bijeljine, koja je pljačkao, a ponegdje su nekoga i ubili. Međutim, 28. puk ove divizije nastavio je odmah po dolasku u Brčko sa pokretom prema Celiću i Tuzli, odnosno preko Žabara u pravcu Srnica, Srebrenika i Gradačca.

Tako je već 18. marta 1944. na liniji Celić — Koraj došlo do žestokih borbi između 16. i 38. vojvođanske divizije i 28. puka 13. SS divizije. Borbe su trajale pet dana i noći, a bile su tako žestoke, da su položaji po nekoliko puta prelazili iz ruku u ruke, a samo mjesto Koraj nekoliko puta je mijenjalo gospodara.

Samo u ovim borbama 13. SS divizija je imala preko 2.000 mrtvih i ranjenih vojnika, a ni gubici vojvođanskih divizija nisu bili mali,[2]) što se vidi i iz zapovijesti štaba 3. korpusa, u kojoj se između ostalog kaže i sljedeće:

»Bez obzira na brojčanu nadmoćnost u ljudstvu, naoružanju i motorizaciji neprijatelja, 16. vojvođanska divizija vještim manevrima zadržala je ovog brojno nadmoćnijeg neprijatelja, nanoseći mu velike gubitke. U toku pomjeranja 16. divizije, fašistički razbojnici počinili su mnoga nedjela nad mirnim i nevinim stanovništvom. Klali su nejaku djecu i žene, vršili mnogobrojna silovanja i tako reći ostavljali pustoš za sobom. Osjećaj za osvetom kod 16. vojvođanske divizije došao je do kulminacije, te otuda i onakva požrtvovanost kakvom su se borci tukli protiv neprijatelja«.

Nekako u isto vrijeme, kada su vojvođanske divizije — usljed jakog pritiska neprijatelja i oskudice u municiji — bile prisiljene da se pomjere južno od linije Celić — Koraj — Zabrđe, pokrenuo se iz Bijeljine prema Zvorniku, Trbovi i Ugljeviku i 27. puk 13. SS divizije. Kod sela Suho Polje jedan bataljon ovog puka odvojio se i krenuo prema Zabrđu, kako bi se kod ovog sela spojio sa dijelovima 28. puka, koji su nastupali od Koraja. Također su bile pokrenute i ostale jedinice 28. puka koje su se nalazile u Posavini, s ciljem zauzimanja Gradačca, Srebrenika i Modriče, gdje su se nalazile jedinice 38. divizije NOV-a.

Novim pritiskom 13. SS divizije partizanske snage na Majevici i Posavini (16, 36. i 38. divizija), i pored žestokog otpora, bile su dovedene u težak položaj, između ostalog i zbog toga, jer je neprijatelj, uz velike gubitke, uspeo da ovlada cestama Brčko — Tuzla i Bijeljina — Zvornik, tako da je svakog momenta moglo da dođe do zatvaranja obruča i onemogućavanja proboja prema Birču i Romaniji, gdje su također vođene žestoke borbe. Osim toga, poseban

[2]) Prema podacima koji su objavljeni u Hronologiji oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije, samo su iz 1. vojvođanske brigade u borbama kod Koraja poginula 84 borca.

problem za jedinice NOV predstavljali su ranjenici i tifusari, kojih je, prema depeši koja je bila upućena Vrhovnom štabu, bilo dvije hiljade šezdeset i jedan; od toga pokretnih 1032, nepokretnih 895 i tifusara 534.

Žestoke borbe na liniji Čelić — Koraj — Zabrđe — Trnova — Pilića trajale su više od petnaest dana. U njima je 13. SS divizija imala velike gubitke. Samo u borbama u dolini r. Janje i na Gavrića brdu neprijatelj je imao preko 250 mrtvih i ranjenih, kod Ugljevika je izgubio oko 150 vojnika i oficira, dok je na kosi iznad r Brke kod sela Palanke imao oko 100 mrtvih i ranjenih. Zbog toga je njemačka komanda ubacila u borbu nove jedinice. Tako je u ove borbe uveden Treći lovački zdrug i snage iz garnizona Tuzle, Brčkog, Zvornika i Vinkovaca. Procjenjuje se da je u ovoj drugoj fazi ofanzive samo na Majevici učestvovalo preko 30.000 neprijateljskih vojnika, prema nešto manje od 4.000 partizana. (U ovaj broj neprijateljskih vojnika nisu uračunati majevički i posavski četnici, zeleni kadar u dolini Spreče, koji su i sami postali znatno aktivniji i agresivniji nego u prvoj fazi ofanzive.)

Nastavljajući borbu protiv nastupajućih snaga 13. SS divizije i drugih neprijateljskih jedinica, partizanske brigade su dobile zadatak da se na posjednutim položajima zadrže koliko je god moguće duže, manevrišući, zabacujući se neprijatelju za leđa, težeći njegovom razbijanju ili bar onemogućavanju daljeg širenja istočno od ceste Tuzla — Brčko.

Sa kakvom upornošću je branjena Majevica, najbolje se vidi iz podataka o gubicima, koje je 13. SS divizija imala u tim borbama. Naime, samo u sukobu sa 3. i 5. vojvođanskom brigadom, za svega četiri dana borbe, poginulo je ili ranjeno preko 500 SS-ovaca.

Pa i pored žestokog otpora koji su partizanske snage pružale neprijatelju koji je nastupao, Majevica se nije mogla zadržati, tako da je 27. puk uskoro ušao — uz gubitke od preko 50 mrtvih i ranjenih — i u selo Trnovu, u kojoj se nalazila jedna od najvećih partizanskih bolnica u istočnoj Bosni. Doduše, svi ranjenici su bili sklonjeni u baze, koje do tada nijedna ofanziva nije mogla da otkrije. Pošto se pretpostavljalo da će i ova ofanziva ograničeno trajati donesena je odluka da se ranjenici ostave u Trnovi, u nadi da oni ni ovoga puta neće biti otkriveni i pronađeni.

*

Nastupajući od Suhog polja prema Koraju, 27. puk je stigao i u majevičko selo Zabrđe. Došavši u selo, SS-ovci su od mještana zahtijevali da im spreme dobar ručak. Kada su se najeli i napili, vojnici 13. SS divizije su otpočeli sa svojim krvavim pirom. Bez ikakvog povoda počeli su sa ubijanjem djece, žena i ljudi, tako da

su samo toga dana u ovom selu ubili 273 lica, među kojima je bilo 56 djece. Tom prilikom 11 lica je živo spaljeno.

Danima su po dvorištima, šljivicima i šumarcima, po pragovima spaljenih i opljačkanih kuća ležali iznakaženi i poubijani mještani sela Zabrđe. Rođaci, kumovi i prijatelji nisu smjeli ni pomisliti na to da dođu u selo i da zakopaju iskasapljene stanovnike ovog pitomog i mirnog majevičkog sela.

Listajući spisak poubijanih, naići će se na 32 prezimena Vasković, i među njima na malog Ratka, koji je imao svega jednu godinu, Vaju od 4 i Slavka od 5 godina, njihovog oca Andriju, majku, strica i rođake.

Bio je to novi zločin, koji je izvršila 13. SS divizija na Majevici. Čuvši za pokolj u Zabrđu, partizani su čvrsto riješili da kroz borbu osvete sve one nevino poubijane, od kojih mnogi riječ partizan nisu znali ni da izgovore. Tu riješenost partizanskih boraca 13. SS divizija je osjetila već u dolini rijeke Janje, koja je prva postala glasnik velike partizanske pobjede i brze osvete, koju je neprijatelj platio sa preko 250 mrtvih i ranjenih. Među poginulima i ranjenima nalazio se i veliki broj onih SS-ovaca, koji su samo nekoliko dana ranije učestvovali u klanju, spaljivanju i ubijanju mirnih majevičkih seljaka.

Međutim, nisu ovo bili jedini zločini 13. SS divizije. Naime, broj sela na Majevici u kojima je ova fašistička jedinica izvršila teške zločine tako je veliki, da ih nije moguće sve ni nabrojati. Tako su npr. SS-ovci u Trnovi ubili 71 lice, zapaljeno je 117 kuća, u kojima je izgorelo nekoliko stanovnika koje zlikovci nisu htjeli da puste iz zapaljenih zgrada. Ista sudbina zadesila je i majevičko selo Bogutovo Selo, u kome su SS-ovci samo u jednoj kući zatvorili 13 čeljadi iz dvije porodice, među kojima je bilo 7 djece, a zatim su u nju bacili bombe i na taj način sve ih poubijali. (U ovom selu ukupno je ubijeno 55 lica.)

U selu Bjeloševcu ubijena su ili zaklana 74 stanovnika (samo sa prezimenom Vidaković ubijeno je 19 lica, a među njima i Slobodanka, koja je imala svega 3 mjeseca), tako da su neke porodice potpuno istrijebljene. Staru Pelku Vidaković SS-ovci su prikovali ekserima za zid, a zatim je natjerali da gleda kako joj kćerci režu dojke i proturaju ruke kroz načinjene razreze.

U selu Čađavica ubijeno je 27 žitelja, Dragaljevcu 55, Zagonima 40, Bukovici 40, Tutnjevcu 30, Maoči 23, Ražljevu i Popovu Polju 37 itd. Sva ova lica prethodno su bila podvrgnuta najtežim mukama.

Nezapamćen zločin izvršen je i u Loparama, u koje su SS-ovci narod dotjerali skoro iz svih okolnih sela. Naime, neposredno nakon dolaska u ovo mjesto jedinice 13. SS divizije pod komandom folksdojčera Tota iz Zagreba pohapsile su u Jablanici, Mačkovcu, Tobutu i Loparama oko 327 lica, a zatim ih sve dotjerali u Lopare.

Trećeg dana pravoslavnog Uskrsa otpočeo je krvavi obračun sa golorukim i bespomoćnim ljudima. Pripadnici 13. SS divizije su svoje žrtve vješali o jednu lipu pred kafanom, i dok su je dvojica držali, drugi su ih tukli po prsima gvozdenim šipkama. Ako je neko i poslije ovoga pokazivao znake života, onda je na scenu stupio jedan SS-ovac, koji je sam sebe nazvao »krvavi«, i žrtvu ubijao handžarom. Poslije toga ubijenima su stavljane u usta zapaljene cigarete, dok su zlikovci — ostavljajući nož u grlu ubijenog — i sami pušili.

Trećeg dana poslije ovoga pokolja u Lopare su stigli četnici, na čelu kojih se nalazio lično vojvoda Radivoje Kerović. U njegovom prisustvu, uz veliko veselje i ispijanje majevičke rakije, koju su četnici donijeli sa sobom, zapovjednik Tot je izveo sva preostala pohapšena lica, i tu — naočigled okupljenih četnika — naredio da se izvrši novi zločin, u kome je ubijeno ili zaklano oko 136 lica. Da bi pokrili krv koja je tekla, SS-ovci su dovlačili pijesak i posipali po mjestima gdje je izvršen masakr.

Ni ovo, međutim, nije bilo dovoljno zlikovcu Totu i njegovim vojnicima, koji su u selu Piperi ubili 33, Tobutu 22, Koraju 14, Čeliću 27, Puškovcu 21, Lukavici 29 lica itd. Teški zločini, kakvi se u ovim krajevima ne pamte, izvršeni su i u selima Vražići, gdje je ubijeno 28 Muslimana. Došavši u selo Vakuf, SS-ovci su u kući Jelke Petrović zatvorili 18 žena i djece i zajedno ih sa kućom zapalili. Milana i Sto ju Blagojević zlikovci su strašno mučili, prvo su im odsjekli ruke, nos i uši, a zatim handžarom odvojili plećke od leđa. Tako iznakažene i još žive SS-ovci su ih ostavili, te su oboje umrli u najstrašnijim mukama.

I dok su partizani upornim borbama uništavali ovog neprijatelja, sveteći na taj način nevino poubijanu djecu, žene i starce, dotle su se četnici Radivoja Kerovića, Jeremije Lazića, Raje Banjčića, Steve Damjanovića i drugih bratimili sa istim onim vojnicima 13. SS divizije koji su počinili u majevičkim selima tako gnusne zločine.

*

Poslije povlačenja 16. i 36. vojvođanske divizije sa Majevice, na ovom sektoru je ostala 17. majevička brigada, Tuzlanski i Majevički odred. Sa njima se nalazio i štab 38. divizije, dok se 18. hrvatska brigada skupa sa Posavsko-trebavskim odredom prebacila na Vučjak, a zatim u centralnu Bosnu. Još ranije je, naime, bilo izdato naređenje da se »17. majevička brigada u slučaju jakog neprijateljskog pritiska povuče prema Jesenici i prikupi na sjeverozapadnom dijelu masiva Majevice, odakle će izvršiti zabacivanje neprijatelja iza leđa i prebacivanje najpovoljnijim pravcem na prostoriju Ravni
— Majevica, težeći da se nađe u blizini Trnove, radi zaštite bolnice«. Sličan zadatak je imao i Majevički odred, koji je trebalo da se pre-

baci na Međednik, kako bi se u povoljnom momentu našao kod Jablanice radi prihvatanja bolnice, koja je bila tu smještena.

Pošto je neprijatelj, međutim, ubrzo jakim snagama zauzeo Srnice, Srebrenik, Gradačac i druga mjesta u Posavini, 17. majevička brigada se pod vrlo teškim okolnostima i stalnim borbama (nekoliko puta je bila opkoljena) pored Brčkog uputila prema Trnovi. Stigavši nakon nekoliko dana i neprospavanih noći u rejon Trnove, brigada je sakupila oko 200 pokretnih ranjenika, a zatim se preko Pilića, Rastošnice i Jelice, vodeći stalne borbe sa četnicima i SS-ovcima, uputila prema Šekovićima.

Poslije povlačenja 17. majevičke brigade na Majevici je još izvjesno vrijeme ostao samo Majevički partizanski odred, koji se ni sam — zbog stalnih potjera i borbi — nije dugo mogao da održi na ovom području, nego se morao prebaciti u Srem. Tako je Semberija i Majevica zapala u pomrčinu bespravlja i SS-ovačko-četničke tiranije, u kojoj će od četničke kame ili SS-ovačkog handžara izgubiti život veliki broj partijskih kadrova i aktivista NOP-a.

Ali, borbe protiv 13. SS divizije, ustaša i četnika nisu prestale nakon povlačenja partizana sa Majevice. One su nastavljene nesmanjenom žestinom na sektoru Birča, gdje su se nalazile glavne partizanske snage, ali i veći broj starih i novih ranjenika, izvjestan broj aktivista NOP, koji su se sa jedinicama NOV povukli iz Semberije i sa Majevice.

Pokret neprijateljskih jedinica prema Birču i Romaniji započeo je 25. aprila 1944. Na tom svom putu 13. SS divizija se na liniji Osmaci — Podborogovo — Matkovac — Zidanje sukobila sa oslabljenom 36. vojvođanskom divizijom (jedna brigada ove divizije nalazila se u Sremu), sa kojom su se nalazili ranjenici svih vojvođanskih jedinica, kao i pozadinski radnici i narod sa Majevice. Dva dana su na ovoj liniji vođene borbe, a zatim je — zbog prodora neprijatelja u Šekoviće — došlo do povlačenja prema Vlasenici, koja se u to vrijeme nalazila u partizanskim rukama.

Nakon prodora neprijatelja u Šekoviće partizanske jedinice su postavljene na nove položaje, sa zadatkom zatvaranja pravca od Šekovića preko Bačkovca i Cikota ka Vlasenici. Odmah iza toga dolazi do jakog pritiska na 5. vojvođansku brigadu, a u isto vrijeme napadnuti su i položaji 3. vojvođanske brigade kod Gradine i Begovića. Ogorčene borbe su vođene cijelog dana, ali su svi neprijateljski napadi odbijeni. Kako su borbe na ovom sektoru bile žestoke najbolje se vidi iz podatka da je u bici na Milića kosi izginula skoro cijela jedna četa 3. vojvođanske brigade.

Pošto su pristigle jedinice 16. vojvođanske divizije (koja je nešto ranije trebalo da krene za Srbiju), kao i 17. majevička brigada, partizanske snage izvršile su protivnapad. Naročito žestoke borbe su vođene na Stolicama, Milića kosi, mostu na Drinjači kod Kalabače i Gradine. Uspješnom koncentracijom snaga, partizani su raz-

bili neprijatelja na Milića kosi i natjerali ga u r. Drinjaču. Istoga dana jedinice 13. SS divizije su zbačene i sa Stolica. Iako je bio ojačan većim brojem topova i podržan od 18 »štuka«, neprijatelj je ipak za dva dana borbi samo na sektoru 36. divizije imao preko 300 ubijenih i ranjenih vojnika, mada gubici ni na ostalim sektorima nisu bili manji.

Poslije teških i upornih borbi, u kojima je neprijatelj svim silama nastojao da ovlada Rudištem, vojvođanska brigada je uspjela da zadrži neprijatelja i da ga potisne na položaje iznad ceste. Odmah poslije toga preduzet je protivnapad, koji je bio tako silovit, da je neprijatelj, uz gubitke od preko 180 ubijenih i ranjenih, bio razbijen i sjuren na cestu Vlasenica — Šekovići.

U toku pregrupisavanja partizanskih snaga došlo je do novih borbi, u kojima je 13. SS divizija samo na položaju Betanj imala preko 60 mrtvih i ranjenih. Okupator nije uspio u svojim planovima da na ovom sektoru opkoli i uništi partizanske snage. Naprotiv, one će — iako iscrpljene stalnim borbama — uskoro preći u kontraofanzivu, u kojoj će 13. SS divizija doživjeti nove poraze.

*

Neposredno po dolasku 13. SS divizije u istočnu Bosnu, u Brčkom i Bijeljini je počeo sa radom centar njemačke vojne obavještajne službe, sa kojim su između ostalih tijesno sarađivali kotarski predstojnik u Vinkovcima Ivan Tolj, ustaški komandant Nešad Topčić, te ustaša Alija Muratbegović, kao i četnički komandant Rađivoje Kerović, Rajo Banjčić, Stevo Damjanović, Jeremija Lazić i mnogi drugi ustaški i četnički funkcioneri. Sa centrom je sarađivalo i nekoliko tajnih agenata, koji su radili na otkrivanju i potkazivanju partizanskih pristalica.

Osnovni zadatak ovog obavještajnog centra sastojao se u prikupljanju podataka o saradnicima NOP, pokretu jedinica NOV, kao i u saslušavanju zarobljenih partizana i otkrivenih aktivista NOP. Zbog ovako obimnih zadataka svi njemački saradnici i agenti bili su obavezni da o svojim zapažanjima i saznanjima centru podnose pismene izvještaje. Osim toga, svi zarobljeni partizani ili ranjenici, bez obzira gdje su i od koga bili uhvaćeni u istočnoj Bosni, morali su biti sprovedeni u zatvor u Brčko, gdje su saslušavani i na najokrutniji način mučeni. Zbog toga se računa da je kroz ovaj logor prošlo preko 5.000 rodoljuba i zarobljenih partizana i ranjenika, od kojih je nekoliko stotina ubijeno ili otpremljeno u logore smrti.

Kroz ovo njemačko mučilište prošao je i prvoborac Semberije i Majevice Mirko Filipović, student iz Bijeljine, koga su — zahvaljujući izdaji jednog seljaka iz sela Peljava — uhvatili i Nijemcima predali četnici vojvode Radivoja Kerovića. Nijemci su Mirka, dok se nalazio u zatvoru, strahovito mučili (lomljene su mu ruke, rezani

pojedini dijelovi tijela, počupana mu je sva kosa i poizbijani svi zubi). Pa i pored ovakvog zvjerskog mučenja Mirko Filipović je ostao dostojan sebe. Prkoseći isljednicima do posljednjeg momenta, pa čak i onda kada su ga četvorica na smrt osuđenih partizana ponijeli prema Podgajevačkoj šumi na strijeljanje, Mirko se junački držao, prkoseći okupatoru i domaćim izdajnicima.

U zatvor u Brčko dotjerano je i oko 100 ranjenih partizana, koji su pronađeni u bazama u Trnovi, od kojih skoro niko nije ostao u životu. Tako je samo u jednom navratu povodom nekog fašističkog praznika, po ćelijama zaklano oko 40 uhvaćenih ranjenika. U ovaj zatvor je dovedena i ubijena 64-godišnja Nata Vojaković, Roza Violoni, Tamara Begović, 62-godišnji Mujo Hujdurović, komandir partizanske čete Nikola Martić, zarobljeni partizan Đorđe Simić sa još 39 svojih drugova. U Podgajevačkoj šumi, na lijevoj obali r. Save, ubijeno je preko 500 zarobljenih partizana i pohapšenih saradnika NOP-a. Ostala pohapšena lica slata su u Vinkovce, gdje ih je dočekivao Ivan Tolj sa svojim ustašama (tu su mučenja i ubijanja nastavljena), koji ih je zatim otpremao u logore smrti Jasenovac, Zemun, Osijek, Banjicu, iz kojih se malo ko vratio živ.

*

Prilikom svog prvog i drugog boravka u Birču 13. SS divizija, ustaše i četnici počinili su u ovom kraju mnoštvo najstrašnijih zločina, ubijajući na najzvjerskiji način svako ono lice koje bi zatekli u selu ili pronašli sakriveno po pećinama. Tako su od fašističkih plaćenika naročito stradali zaseoci Doli, Sajtovići, Osmaci, Tepen, Ćanići, Đurići, Mićanovići, Vrelo, Udbina i dr.

U selu Doli su samo sa prezimenom Kovačević ubijena 32 lica, od čega 16 djece, u selu Tepenu — 54 (27 djece i 22 žene), u Čanićima — 37 lica, u Osmacima — 112, u Vrelu — 40 lica itd. Ista sudbina zadesila je i sela Sučane, Pobedarje, Mićanoviće i Udbinu, u kojima je ubijeno, živo spaljeno ili zaklano 113 žitelja.

U svim ovim selima ljudi, žene i djeca su ubijeni motkama i kundacima, mnogi su živi bačeni u zapaljene kuće, dok je veliki broj njih nađen sa odsječenim nogama, rukama, do pola izgorjeli i rasporeni, tako da je sve to odavalo stravičnu sliku. Osim toga, u svim ovim selima 13. SS divizija i četnici su prilikom drugog svog boravka u ovom kraju napravili pravu pustoš. Sva sela su do temelja spaljena, a svi oni koji se — poučeni iskustvom odranije — nisu blagovremeno uspjeli skloniti, bili su poubijani ili zaklani.

Kada su SS-ovci i četnici Radivoja Kerovića vidjeli da se narod posakrivao, počeli su sa pretresom šuma i pećina. Tom prilikom su samo u jednoj pećini pronašli oko 60 lica, većinom žena i djece, i sve ih na licu mjesta strijeljali ili zaklali. Tom prilikom uhvaćeno je i 6 djece ispod jedne godine starosti, koje su SS-ovci — naoči-

gled majki — poubijali na taj način, što su ih uhvatili za noge i lupali glavicama o zemlju sve dotle dok su djeca pokazivala znake života. Dok su djeca bila još živa, SS-ovci su ih bacali uvis i dočekivali na handžare ili bajonete.

*

Nakon žestokih borbi, koje su vođene u dolini r. Drinjače i po okolnim brdima Birča, izvršena je pregrupacija partizanskih jedinica u svrhu prelaska u ofanzivu i prebacivanja operacija na Majevicu. Još u toku zauzimanja novih položaja napadnut je Kladanj, u kome su SS-ovci imali preko 50 mrtvih i ranjenih, dok je na cesti Vlasenica — Šekovići ubijeno ili ranjeno oko 60 neprijateljskih vojnika. Potiskujući 13. SS diviziju iz Birča prema putu Tuzla — Zvornik, izbačeno je iz stroja još 230 SS-ovaca.

Tako su stvoreni uslovi za prebacivanje 36. i 38. divizije (svega tri brigade, od kojih nijedna nije imala više od 700 boraca) na Majevicu. Iako je, međutim, neprijatelj snažnim naletom bio suzbijen, ipak je pokret prema Savi (u tom pravcu trebalo je da se probije Glavni štab za Vojvodinu i preko 880 ranjenika) bio usporen, tako da se partizanska kolona već kod sela Teočaka morala da zaustavi, a nakon nekoliko dana teških borbi da se probije prema Srebreniku i Ozrenu, gdje se nalazila 16. vojvođanska divizija, odnosno prema Šekovićima, u kom pravcu se probila 36. divizija.

Pošto je 13. SS divizija poslije ogorčenih borbi na Majevici i u Birču povukla svoje desetkovane pukove u uporišta (Bijeljina, Brčko, Lopare, Ćelić, Koraj, Gradačac i Srebrenik), 6. juna 1944. ponovo je pod parolom »Za oslobođenje Majevice — prodiri naprijed« izvršeno prebacivanje partizanskih snaga na Majevicu. Zapadnu kolonu sačinjavala je 16. divizija (3. brigade od po u prosjeku 600 boraca), koja je u prvom naletu trebalo da zauzme Lopare, u srednjoj koloni se nalazila 17. majevička brigada, sa zadatkom da zauzme Tobut i Kameniti Brijeg, dok je 36. divizija (dvije brigade) sačinjavala istočnu kolonu, čiji se zadatak sastojao u likvidaciji uporišta u Sapni, Teočaku i Barama.

Odmah po prelasku na Majevicu sve tri partizanske kolone su došle u sukob sa neprijateljem, tako da je samo u borbama na prostoru Bare — Pilića ubijeno 140, a ranjeno 150 SS-ovaca i četnika. Isto tako teške gubitke (od oko 170 vojnika) imao je neprijatelj u borbama sa srednjom i zapadnom kolonom. Razvijajući ofanzivne operacije prema predviđenom planu, 16. vojvođanska divizija i 17. majevička brigada su nakon 7-časovne borbe zauzele Lopare, u kome je ubijeno preko 400 SS-ovaca, uglavnom podoficira, koji su se tu nalazili na obuci, dok je broj ranjenih bio daleko veći.

Koliki su uspjeh u ovoj borbi postigle partizanske jedinice najbolje se vidi iz sljedećeg podatka: samo na Zajednicama (brdo iz-

i

nad Lopara) i u samim Loparama zaplijenjeno je: 8 dalekometnih topova, 30 lakih mitraljeza, 15 teških i lakih bacača, oko 3 vagona municije, 14 radio-stanica, 50 kamiona, 3 magacina hrane i odjeće, 10 sanitetskih automobila, kao i velika količina pušaka, pištolja i šmajsera.

Nakon ove velike partizanske pobjede borbe su nastavljene, tako da je samo na Petrovića brdu ubijeno 100, a ranjeno 150 SS-ovaca i četnika, koji su se i tu, kao i na svim ostalim sektorima, zajednički borili. I dok su srednja i istočna kolona, savlađujući otpor neprijatelja, nastavile kretanje u određenom pravcu, dotle je 13. SS divizija nastojala da po svaku cijenu potisne zapadnu kolonu i da ponovo ovlada komunikacijom Brčko — Lopare — Tuzla. Borbe koje su 9. i 10. juna vođene na ovom sektoru bile su tako teške, da je neprijatelj i u njima imao oko 150 ubijenih i preko 200 ranjenih vojnika i oficira. I u ovim borbama plijen je bio veoma veliki.

U jednoj od ovih bitaka pala je u ruke partizana zapovijest komandanta 13. SS divizije, iz koje je proizilazilo »da 13. SS divizija, trupe tuzlanskog garnizona i četnici imaju zadatak đa zatvore pravac Tuzla — Zvornik, kako bi se partizanske snage nabacile na rijeku Drinu i tu uništile«.

Zbog novonastale situacije sve tri partizanske kolone dobile su — prije nego se obruč zatvorio — zadatak da se odlijepe od neprijatelja, te da se blagovremeno preko planine Jelice prebace na lijevu obalu r. Spreče, s tim da se sav ratni plijen, koji se ne može ponijeti, prethodno uništi.

Pohod na Majevicu dao je u vojničkom pogledu vidne rezultate, jer je neprijatelj — i pored brojčane nadmoćnosti — pretrpio teške gubitke, od kojih se nikada više nije mogao da oporavi. Osim toga, uspjeh partizanskih jedinica imao je i veliki politički odjek kod naroda, koji je propagandom i lažima uvjeravan da su sve naše snage uništene i da ih više nigdje nema.

*

Na području istočne Bosne formirani su u toku narodnooslobodilačkog rata, a naročito nakon V i VI neprijateljske ofanzive, u nekoliko mjesta jači centri za liječenje ranjenih i bolesnih partizana. U ove bolnice, koje su radile pod veoma nepovoljnim uslovima, jer nisu imale ni najosnovnijih sredstava za liječenje, dopremani su ranjenici iz skoro svih jedinica koje su operisale na području istočne Bosne, a tu su smještani i svi ranjenici koji su uspjeli da se izvuku iz obruča na Sutješci. S obzirom na ove okolnosti, može se reći da su u ovim bolnicama boravili ranjenici skoro iz svih krajeva naše zemlje. Tako se i tu — u bolnicama — u kratkom predahu između borbe i oporavka — kovalo bratstvo i jedinstvo naroda Jugoslavije,

tu su, nakon dolaska 13. SS divizije, zagrljeni ginuli Srbi, Muslimani, Hrvati, Jevreji, Crnogorci, Rusi i Italijani, svjesni da njihove žrtve neće biti uzaludne.

Koliko je ranjenika i bolesnika bilo smješteno u pojedinim bolnicama (Šekovići, Jablanica kod Lopara, Srebrenik i Trnova) teško bi se sada moglo ustanoviti, jer je jedan dio ranjenika otišao sa jedinicama (samo sa 17. majevičkom brigadom otišlo je 200 ranjenika), dok su se neki — kada su vidjeli da su baze otkrivene — prebacili u sigurnija i neotkrivena skloništa. Pa ipak, neki podaci govore da je u Jablanici bilo 75, u Šekovićima 60, a u Srebreniku 50 ranjenih i bolesnih partizana. Najviše ranjenika nalazilo se u selu Trnovi kod Bijeljine, u kojoj je bila bolnica broj 2 Trećeg korpusa NOV.

Do otkrivanja baza sa ranjenicima došlo je zahvaljujući četnicima Pere Stanića, Radivoja Kerovića, Raje Banjčića, kao i zbog slabog i izdajničkog držanja jednog člana Partije iz Jablanice, koji je SS-ovce i četnike odveo do mjesta gdje su se nalazila skloništa sa ranjenicima, tako da je svih 75 partizana pohvatano i na licu mjesta poubijano. Sličnu sudbinu doživjeli su i ranjenici koji su bili sklonjeni u Srebreniku, gdje takođe niko nije preživio ovaj težak fašistički zločin.

Kada su otkrivene baze u Trnovi, SS-ovci su tu na licu mjesta počeli da kolju, ubijaju, pa čak i žive da spaljuju (naročito tifusare) sve one koji su bili toliko slabi da se nisu mogli ni da kreću. (Koliko je ranjenika ubijeno, nije moglo biti ustanovljeno, iako se zna da broj nije manji od 200). Ostale ranjenike i bolesnike (njih oko 100) SS-ovci su transportovali u Bijeljinu, gdje su — na insistiranje četnika Raje Banjčića — ubili sudiju Ratka Ristića, dva ljekara, jednog konobara i tri Jevreja. Nešto kasnije zarobljeni partizani su prebačeni u Brčko; tu je ubijena grupa od 40 ranjenika, dok su ostali upućeni u razne logore smrti, iz kojih se skoro niko nije vratio.

Iako ranjenici u Šekovićima nisu bili skoncentrisani na jednom mjestu, ipak je 13. SS diviziji pošlo za rukom da pronađe i na zvjerski način poubija oko 600 ranjenih i bolesnih partizana.

Nisu, međutim, pripadnici 13. SS divizije bili jedini koji su u toku VII neprijateljske ofanzive izvršili u ovom dijelu naše zemlje tako teške zločine. Njima su se, naime, već od prvog dana priključili četnici Radivoja Kerovića, Raje Banjčića, Steve Damjanovića, Jeremije Lazića, Pere Stanića i drugih, koji su — kao da su se natjecali sa svojim fašističkim gospodarima — pobili, zaklali ili mučili veliki broj aktivista NOP i zarobljenih partizana. Može se čak reći da su četnici u nekim svojim postupcima prevazišli svoje SS gospodare, što se naročito ispoljavalo kod izvođenja zajedničkih akcija.

Tako su četnici, uhvativši Zoru Mršić iz Čengića, strahovito mučili, odsijecali joj pojedine dijelove tijela, natjeravši je da tako

iskasapljena i izmrcvarena sama sebi kopa raku, u kojoj su je nešto kasnije poluživu zakopali. Sličnu sudbinu su doživjeli i neki aktivisti NOP-a iz semberskih sela Brodac, Balatun, Trnjaci, Međaši i Popovi, u kojima je na najzvjerskiji način poubijano i zakopano nekoliko desetina saradnika NOP i zarobljenih partizana.

U tom periodu četnicima je pošlo za rukom da otkriju i ubiju teško ranjenog komandanta 17. majevičke brigade, legendarnog majevičkog junaka Veljka Lukića Kurjaka, sekretara Sreskog komiteta Partije Dragu Tojića Gangu, prvoborca Semberije Žarka Kalabića, ženu dr Vojislava Kecmanovića Đede, člana Sreskog komiteta SKOJ-a Žarka Lazića i mnoge druge partijske radnike i saradnike NOP, koji su ostali u Semberiji i na Majevici nakon povlačenja partizanskih jedinica iz ovoga kraja.

*

Nisu se, međutim, nedjela fašističkih plaćenika iz redova 13. SS divizije, ustaša i četnika ispoljila samo u strahovitim zvjerstvima i masovnom uništenju stanovnika. Oni su paralelno sa sistematskim istrebljenjem naroda opljačkali i uništili neprocjenjivu imovinu naroda Semberije, Majevice i Birča, prirodno bogatstvo i kulturne tekovine i dragocjenosti ovog kraja.

Tako su samo za nekoliko dana boravka u Birču do temelja spaljene sve kuće i ostale gospodarstvene zgrade u selima Petrovići, Vlačići, Mrkajići, Savići, Zekići, Tepan, Doli, Jasen itd. Koliko je u ovim paljevinama izgorjelo kuća i ostalih zgrada teško je sada reći, iako se zna da nakon prolaska 13. SS divizije na ovom području nije ostala čitava nijedna zgrada u koju bi se čovjek mogao skloniti od nevremena.

Osim toga, u selu Šekovići SS-ovci su zapalili manastir Lomnicu, koji je bio jedan od najstarijih zdanja ove vrste u našoj zemlji, te je kao takav predstavljao veliku istorijsku i kulturnu vrijednost.

Sudbinu birčanskih sela (pored već spomenutih sela u Sremu) doživjela su i neka majevička sela. Tako je samo u Trnovi zapaljeno 117 kuća, a 261 domaćinstvo je opljačkano, dok je u selima Vršani, Ugljevik, Jablanica, Mačkovac, Bukvik, Bjeloševac i drugim zapaljeno više desetina kuća, u kojima su često zapaljene i porodice koje su prethodno poubijane, ili su čak žive bačene u plamene buktinje.

*

Dugo se 13. SS divizija nije mogla da oporavi od teškog poraza, koji su joj u šestodnevnim borbama na Majevici zadale partizanske jedinice. Više od mjesec dana trebalo je štabu ove njemačke for-

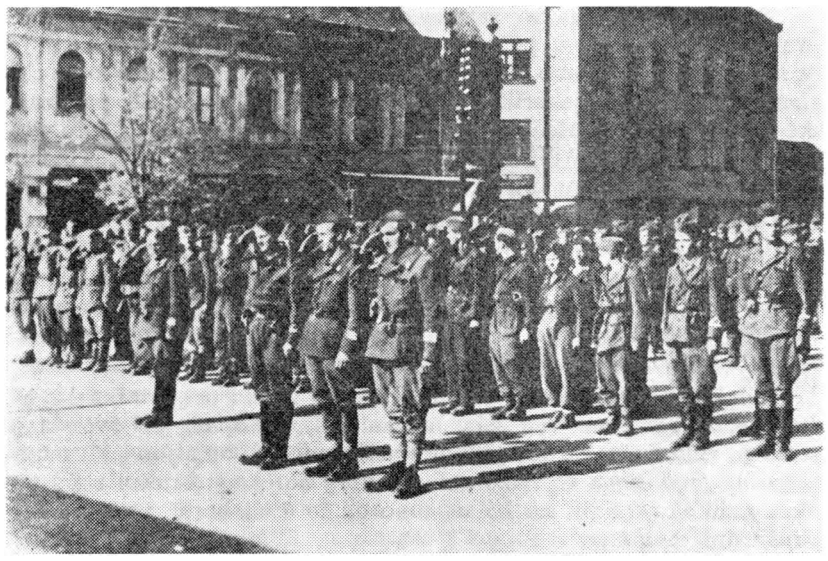

Sa proslave godišnjice 16. muslimanske brigade u oslobođenoj Tuzli, septembra 1944.

macije da bi koliko-toliko konsolidovali svoje bataljone, kod kojih je sve više slabila disciplina i borbenost, tako da je udarna snaga ove divizije — između ostalog i zbog pojave dezerterstva — bila daleko ispod onog nivoa na kome se ona nalazila po dolasku u istočnu Bosnu.

Zbog toga do ponovnog pokreta 13. SS divizije, ustaša i četnika prema slobodnoj partizanskoj teritoriji u Birču, dolazi tek nakon mjesec dana. Međutim, pošto to više nije bila ona stara divizija, koja je tako osiono nastupala prilikom svog prvog dolaska u ovaj kraj, njeni pokreti su bili spori, a udari tako oslabljeni, da su joj partizanske jedinice i ovoga puta samo u nekoliko borbi (Papraća, Bačkovac, Stolice, Klještani, Treštenica (nanijele teške gubitke, ubivši ili ranivši više od 1.170 vojnika i oficira.[3])

Dolaskom 11. divizije i 18. hrvatske brigade, koje su se sredinom avgusta 1944. iz centralne prebacili u istočnu Bosnu, stvoreni su uslovi za prelazak partizanskih jedinica u istočnoj Bosni u ofanzivu. Prije nego što su to učinile (1. septembra 1944), oslabljena i dezertiranjem potresena, 13. SS divizija se poslije poraza u Birču i okolini Vlasenice povukla i postavila svojim prednjim dijelovima na liniji: Bijeljina — Čelić — Srebrenik — Srnice — Gradačac, dok se ostatak ove divizije nalazio u okolini Brčkog, braneći na taj način prilaz Savi, i to i sa lijeve i desne njene obale.

[3]) Partizanski gubici u ovim borbama iznosili su 51 mrtav i 101 ranjeni borac.

S obzirom na ovakav raspored 13. SS »Handžar«-divizije, partizanske jedinice su u početku svoje ofanzive napale Srebrenik i Srnice, gdje je ubijeno ili ranjeno preko 250 pripadnika ove zloglasne divizije, dok je prilikom pokreta nekih dijelova 38. partizanske divizije prema Modriči ubijeno oko 140 SS-ovaca. U isto vrijeme 27. partizanska divizija je napala i zauzela Zvornik, Kladanj i Živinice, tako da su bili stvoreni svi uslovi za oslobođenje Tuzle koja je napadnuta i zauzeta 17. septembra 1944.

U toku septembra i oktobra 13. SS divizija je u nekoliko navrata pokušala da iz pravca Brčkog i Srebrenika ugrozi oslobođenu Tuzlu, tako da je samo u tim borbama ubijeno ili ranjeno preko 330 SS-ovaca, dok ih je 90 zarobljeno. Ovi porazi su, međutim, još više ubrzali proces raspadanja ove fašističke formacije.

Tih dana zabilježen je još jedan težak zločin pripadnika 13. SS divizije. U borbama kod sela Jablanice kod Lopara SS-ovcima je pošlo za rukom da zarobe jednog partizana iz 4. bataljona 17. majevičke brigade, koga su nakon strahovitog mučenja, bijesni zbog velikih gubitaka, nabili na kolac, tako da je ovaj borac umro u najstrašnijim mukama.

Bio je to ujedno i posljednji zločin koji su pripadnici 13. SS divizije počinili u ovom kraju. Jer, zbog stalnog pritiska partizanskih jedinica, kao i sve većeg broja dezertera, Nijemci su bili prisiljeni da ostatke 13. SS divizije povuku iz istočne Bosne, i to prvo u Dugo Selo kod Zagreba, gdje je ušla u sastav 9. njemačkog planinskog korpusa, sa kojim je upućena u Mađarsku, odakle se pred Crvenom armijom povukla u Austriju, gdje ju je zatekla kapitulacija fašističke Njemačke.

Jeremija Ješo PER1Č

POSVETA RAVI JANKOVIĆ-MINlC

Kao da si živa, kao da i sada koračaš sa Prvim bataljonom Šeste bosanske brigade, sa Birčanskom i Romanijskom brigadom po rodnoj grudi, u krvi ogrezloj. Kao da i sada koračaš smjelo prema tvom Sarajevskom polju, ograđenom bunkerima i bodljikavom žicom već pune tri i po godine, sve od onda kada si ga napustila jedne ilindenske noći, opasana fišeklijama sa puškom u ruci, sa kapom na kojoj je, kao crvena ruža, bila izvezena petokraka zvijezda.

Ravo, kao da si i sada sa nama, puna mladenačkog žara, junaštva, upornosti, samoprijegora, ali i nježnosti, sestrinske ljubavi, majčine-brige za one koji su padali na bojnom polju, na bodljikavim žicama, na bunkerima, za rodnu grudu i njenu slobodu.

Kao da i sada ležiš uz druga u zaklonu, spremna da odbij eš neprijateljski juriš na Nikolića brdu. Kao da i sada, podilazeći Crvenim stijenama, nosiš mitraljez da bi olakšala drugu mitraljescu da bude odmorniji kad pođe na juriš.

Tvoja ruka, kad je pod kišom kuršuma previjala rane, bila je melem na rani. Osmijeh na tvom licu — bio je ublažen bol na rani. Tvoje njegovanje — zamlađena rana.

Valjda nam se zbog toga čini da je Rava stalno sa nama, u koloni, u borbenom redu, u previjalištu kod ranjenika — iako je ona na Romaniji, ispod Crvenih stijena, mitraljeskim rafalom prije tri mjeseca pokošena.

Ustanik žena, nasmijana, gorda u krvavom boju sa švapsko--ustaškim bandama, pala je pokraj staza, ispod položaja Crvenih stijena.

Romanijom kao i uvijek poslije boja, i tada, kad su joj otrgli iz njedara Ravu, vitlali su mutni oblaci i hukteći promicali se tamo, prema Sarajevu, a ona je ostala tu, u srce pogođena, mlada, plavokosa drugarica, primjer žene borca za slobodu, žena poručnik, oficir Titove armije, ordenonosac.

Još dok je topla mladalačka krv iz Ravinih prorešetanih grudi i srca šikljala u mlazevima, njene oči, one uvijek vesele Ravine oči, dugo su se i dugo sklapale, jer su se borile, jer su htjele i dalje da gledaju i žare, prkoseći smrti. Usta njena nisu se dala zatvoriti, ostala su otvorena i, kad je izdisala, htjela su da kažu Ravin pozdrav rodnoj grudi i drugovima: »Idi, druže, kaži rodu da sam pala za slobodu!«

Pero KOSORIC

(»Front slobode« br. 14, 25. februar 1945)

Đorđe Andrejević Kun: Partizanka

STVARANJE I VOJNO-POLITICKO DJELOVANJE KLADANJSKOG NOP ODREDA U NOB

Fašističkoj propagandi u Kladnju i okolini, koja je za vrijeme stare Jugoslavije bila ne samo tolerisana nego i podržavana, nije se organizovano suprotstavljalo. Ali i pored toga može se reći da joj stanovništvo u cjelini ipak nije podlijegalo, jer je sve događaje u početku okupacije posmatralo pasivno. Jedino je dio čaršije priželjkivao fašističku njemačku okupaciju, računajući da će u okviru »Velikog Raj ha« steći veće političke i materijalne privilegije. U tome su se naročito isticali trgovci, bivši austrougarski »feldvebeli« Avdan Hasić i Hasan Gondžić, koji su kasnije, nakon izbijanja ustanka, organizovali tzv. kladanjsku muslimansku legiju, kojoj su dali ime »Bojna branitelja Klađnja«.

U tragičnim aprilskim danima došlo je, na iznenađenje čaršije, do formiranja NDH na čelu sa Pavelićem, čije ime, kao i naziv ustaškog pokreta nije bilo poznato ogromnoj većini stanovništva. Kladanjska čaršija je računala da će doći do autonomije BiH u okviru njemačkog Rajha, u kojoj bi ona zauzela dominirajuće položaje i vlast. Poslije Pavelićevog stupanja na vlast mačekovski orijentisana grupa trgovaca iz Kladnja, na čelu sa tadašnjim predsjednikom opštine, otišla je u Zagreb da bi izrazila svoju privrženost novoj vlasti. Oni otuda donose dekret o smjenjivanju »nepoćudnih« srpskih elemenata iz državnog aparata, nakon čega je uslijedilo i postavljanje prvog kotarskog predstojnika i formiranje ustaškog logora.

Uskoro po povratku te delegacije iz Zagreba, dolazi do masovnog proganjanja srpskog i jevrejskog stanovništva, kao i svih naprednih ljudi, bez obzira na nacionalnost. U susjednoj Vlasenici ustaše zloglasnog logornika Mutevelića pohvatale su na prevaru i svirepo poubijale oko 100 Srba, uglednih domaćina iz vlaseničkog sreza. U isto vrijeme u Olovo je stigla iz Travnika kaznena ustaška ekspedicija tzv. »Matija Gubec« na čelu sa Jozom Miletićem Vaj-

som, koja je za nekoliko dana izvršila niz zločina. U selu Brda ubila je 9 Srba, zatečenih na zajedničkoj kosidbi, dok je znatno veći broj Srba i Jevreja uhapšen i opljačkan. U toj zločinačkoj akciji ustašama iz Travnika se pridružilo i 5—6 zlikovaca iz Olova. To je bila prva ustaška »akcija« na kladanjskom srezu kojom počinju da se sprovode zločinački planovi ubijanja nevinog stanovništva.

U samom Kladnju — iako postoji ustaški tabor i jaka žandarmerijska stanica, koja je, pored redovnih žandarma, mobilisala još izvjestan broj lica — nema ubijanja. I ovdje se vrše hapšenja viđenijih ljudi kao talaca, ali se poslije izvjesnog vremena puštaju iz zatvora. Tako je otprilike bilo sve do prvog napada ustaničkih snaga na Kladanj u septembru 1941.

U septembru 1941. dolazi do napada na Kladanj od strane ustaničkih snaga. Pored Birčanskog NOP odreda u ovom napadu učestvuju i neke četničke grupacije. Nailazak ustanika kroz neka muslimanska sela prema Kladnju (Starić, Gojsalići, Gojakovići) u početku ne izaziva nikakvu bojazan kod ovih seljaka. Oni su mirno kod svojih kuća ili na njivama, na poljskim radovima, sačekivali ustanike. Međutim, prvi napad na Kladanj nije uspio, jer nije bio dobro organizovan. U to vrijeme u Kladnju je bilo pod oružjem oko 50 lica, i to uglavnom žandarma i naoružanih mještana. U toku borbe, u Kladnju su naročito bili aktivni neki trgovci koji su pozivali stanovništvo pod oružje. No, ogromna većina stanovništva u tom momentu te pozive nije prihvatala, govoreći: »Mi nemamo šta da branimo, vi koji imate dućane uzmite pušku i branite ih, a mi nećemo za vas da ginemo«.

Međutim, četničke grupacije koje su takođe uzele učešća u napadu na Kladanj — prolazeći kroz neka muslimanska sela — hvatali su mirno nenaoružano stanovništvo, neke terorisali, a nekoliko ljudi su i ubili. To je izazvalo strah kod stanovnika u ovim selima pa su počeli masovno da napuštaju domove i bježe u Kladanj. To su takođe činili nad stanovnicima nekih muslimanskih sela iz okoline Han-Pijeska, gdje su četničke grupe takođe otpočele sa terorom i ubijanjem nevinog stanovništva i paljenjem kuća. Ovi zločini stvorili su povoljne uslove za djelatnost nekih fašistički nastrojenih elemenata u Kladnju, na čijem čelu su se nalazili Avdan Hasić i Hasan Gondžić, trgovci iz Kladnja. Pod parolom: »Muslimani na okup, na odbranu života od ustanika« oni su pristupili stvaranju tzv. »Bojne branitelja Kladnja«, prišivajući etiketu zločinaca i neprijatelja muslimanskog življa svim ustanicima, pa i partizanskim jedinicama koje su učestvovale u napadu na Kladanj i koje nisu dirale u mirno stanovništvo.

Iskoristivši napad ustanika na Kladanj, nekoliko fašističkih pristalica na čelu sa Avdanom Hasićem otišlo je kao delegacija u Zagreb na poklonjenje Anti Paveliću. Oni su Pavelića obavijestili o odbijanju prvog napada ustanika na Kladanj i zatražili naoru-

žanje i municiju za stvaranje »Bojne branitelja Klađnja«. Naišavši na podršku, kladanjci su vrlo brzo uspjeli da stvore jaku vojnu formaciju i da je dobro naoružaju. Koliko su smišljeno radili vidi se i po samom izboru imena za tu formaciju. U stvari, imenom su htjeli da prikriju svoje pravo lice i služenje ustašama i okupatoru a u isto vrijeme da se prikažu kao zaštitnici muslimanskog življa u Kladnju i okolini. No i pored toga veliki broj onih koji su stupili u tu vojnu formaciju nisu bili za odmazdu prema srpskim seljacima. Zbog toga su organizatori ove vojne formacije nastojali da što više zakrve muslimanski i srpski živalj u tim krajevima. Počeli su sa upadima u okolna srpska sela, paleći kuće i ubijajući sve stanovnike koji ne bi uspjeli pobjeći. Plijenili su stoku i imovinu stanovnika čija su sela popalili, proglašavajući to ratnim plijenom zarobljenim od neprijatelja, i međusobno ga dijelili. Da bi te postupke opravdali, jer se veliki broj uglednih Muslimana tome suprotstavljao, pozivali su se na »Kuran«, tumačeći ga na način koji je njima odgovarao i proglašavajući se borcima za »islam«. U tome ih je svesrdno pomagao i tadašnji muderiz Mašić.

Najveći dio srpskog stanovništva bježi ispred ustaša i pokolja u Šekoviće, gdje pojedinci stupaju u partizanske jedinice, dok jedan dio bježi dalje preko oslobođene teritorije u Srbiju. Neki pak pristupaju i četničkim grupama koje su se u blizini njihovih sela formirale.

Kada je koncem 1941. i početkom 1942. godine došlo do krize ustanka u ovom dijelu istočne Bosne, rukovodstvo ove neprijateljske formacije nastoji da učvrsti svoje redove, paleći, pljačkajući, ubijajući nevino stanovništvo, nastojeći da očisti okolinu Klađnja od »neprijatelja«, kako su nazivali srpsko stanovništvo okolnih sela i sve ustanike. U tome su u početku uspjeli, stvorivši tzv. »Bojnu branitelja Klađnja« od oko 800 dobro naoružanih ljudi. Jedan dio njih su uspjeli da uvuku u zločine i pljačku, pa su takvi postali glavni oslonac, koji je onda vršio pritisak na one koji su se kolebali. U tom cilju sve je veća aktivnost ove bojne, koja u 1942. godini svoje akcije proširuje i na teritoriju van kladanjske opštine. Bojna napada na oslobođenu teritoriju u Birču, uzima učešća u napadima na partizane i sa njemačkim jedinicama, itd.

Svi događaji, kako u našoj zemlji tako i u svijetu, sve do ishoda staljingradske bitke, malo su uticali na izmjenu političkog stanja u ovom kraju. Međutim, ovaj događaj predstavljao je veliko iznenađenje i izazvao kolebanje i prve znake sumnje u nepobjedivost »Velikog Rajha«. Ta istorijska pobjeda Crvene armije izazvala je previranje i u redovima »Bojne branitelja Klađnja«, i sve te, dotle zanesene i fanatizovane ljude tako reći natjerala da počnu razmišljati o mogućnosti pobjede one druge strane, protiv koje su se dotle bez odstupnice borili. U tom periodu dolazi do veće aktivnosti već ranije formiranog jezgra aktivista NOP-a u Kladnju. Njihova aktiv-

nost sastoji se u organizovanju slušanja savezničkih radio-stanica, čvršćim kontaktima sa partijskim rukovodstvom u Tuzli, slanjem obavještenja, uspostavljanjem prvih kontakata sa oslobođenom teritorijom u Šekovićima. Priprema se i prvi izlazak u partizane nekih drugova iz samog Kladnja.

O tome su obaviješteni i Nijemci, koji preduzimaju mjere zastrašivanja stanovništva. Naime, marta 1943. tri »štuke« su bombardovale Kladanj. Pošto je toga dana bio pijačni dan, to je od bombardovanja poginulo i ranjeno oko 115 lica, dok je razrušeno više zgrada. Sutradan su Nijemci pokušali da opravdaju taj svoj postupak, tvrdeći da su umjesto Šekovića pogrešno bombardovali Kladanj. Međutim, sama činjenica da je u Kladnju u to vrijeme bilo oko 400 kuća i 7 džamija nasuprot Šekovićima, koji su imali svega desetak kuća, jasno ukazuje na prave namjere Nijemaca.

Ovaj događaj još više je demoralisao stanovništvo i »Bojnu branitelja Kladnja«, a već početkom maja dolazi i do izlaska prvih drugova iz Kladnja na oslobođenu teritoriju.

Poslije proboja na Sutjesci jedinice NOV-a (4. crnogorska brigada) 30. juna 1943. zauzimaju Kladanj. Poslije kraćeg otpora »Bojna branitelja Kladnja« se izvukla prema Tuzli, pošto na taj pravac nisu blagovremeno stigle naše jedinice. Bilo je to prvo oslobođenje
Kladnja. Nešto kasnije u ovaj kraj je stigao i Vrhovni štab NOV na čelu sa drugom Titom, koji je kraće vrijeme boravio u selu Plahovićima u neposrednoj blizini Kladnja. Prolazak i kraći boravak jedinica NOV-a u Kladnju demoralizirajuće djeluju i na »Bojnu branitelja Kladnja«.

*

Koristeći novonastalu situaciju, štab Birčanskog NOP odreda koncem juna 1943. formira u svom sastavu jednu grupu od 5 boraca *iz* Kladnja. Grupu su u početku sačinjavali: Milenko Savić, Enver Mešković, Jozo Čaja, Muharem Pašalić i Eđhem Ćurkanović. Grupa se u roku od mjesec dana povećala na 25 boraca. Zadatak grupe je bio da politički djeluje na neoslobođenoj teritoriji i u muslimanskim i u srpskim selima, da objašnjava ciljeve NOB-a, da radi na jačanju bratstva i jedinstva Srba i Muslimana u tom kraju, te da u svoje redove okuplja sve one koji hoće, s oružjem u ruci, da se bore za slobodu svoje zemlje i da na taj način priprema teren za formiranje partizanskog odreda.

Iako su uslovi bili vrlo teški i tragovi zločinstava vrlo svježi, grupa je relativno brzo uspjela da se poveže sa nizom ljudi i da u mnogim selima stvori punktove preko kojih smo rasturali propagandni materijal. U septembru 1943. grupi je priključeno 10 Muslimana članova SKOJ-a iz Vlasenice. Osjećajući opasnost od aktivnosti ove grupe, Gestapo je još u početku pokušao da u nju ubaci

dvojicu pripadnika »Bojne branitelja Kladnja«, koji bi, uz dobru nagradu, stupili u partizane i likvidirali neke drugove iz ove grupe. No, oni su u štabu Birčanskog odreda odmah otkriveni i priznali sa kakvim su zadatkom i od koga bili upućeni.

Drugog oktobra 1943. oslobođena je Tuzla, a 3. oktobra i Kladanj. Avdan Hasić sa ostatkom svoje bojne povukao se prema Olovu.

Oslobođenjem Tuzle razbuktao se NOB u istočnoj Bosni do velikih razmjera. Formirano je više novih jedinica. I na području kladanjskog sreza stvorili su se uslovi da se formira borbena jedinica od boraca ovog kraja. Zato štab 3. korpusa donosi odmah po oslobođenju Kladnja odluku da se formira i Kladanjski NOP odred. Jezgro ovog odreda sačinjavala je grupa koja se sada izdvaja iz Birčanskog NOP odreda. Prvi komandant odreda bio je Ahmet Hasić, a politički komesar Milenko Savić.

Mada je Kladanjski odred u početku po broju ljudstva bio daleko ispod neprijateljskih snaga — legije i četnika koji su djelovali na ovom području -— on ih je, koristeći demoralizaciju i pometnju koja je nastala u njihovim redovima poslije oslobođenja Tuzle i kapitulacije Italije, postepeno razbijao i slabio kroz mnogobrojne akcije.

U početku odredu su pristupili mnogi pripadnici legije, odnosno Kladanjske bojne, tako da je brojno stanje odreda u decembru 1943. prije VI neprijateljske ofanzive bilo oko 120 ljudi.

Šesta neprijateljska ofanziva zatekla je odred u Kladnju. Bilo je to u prvoj polovini decembra 1943. Kroz Kladanj je naišla 5. krajiška divizija NOV. Kladanjski odred dobio je zadatak da sačeka Zeravičku četničku četu, čiji se komandir Rei ja Vasković dan ranije sastao sa štabom 5. krajiške divizije i obećao da će doći u Kladanj i stupiti u NOV. Po tome odred je trebalo da se povuče na položaje koje je na sjevernoj strani od Kladnja zauzela 10. krajiška brigada, jer su za njom nastupale jake njemačke snage. Međutim, umjesto te čete naišli su Nijemci. Odred je primio borbu i podržan vatrom 5. krajiške divizije sa oko 30 boraca povukao se na njene položaje. Veliki broj novoprimljenih boraca ostao je u Kladnju, ali su neki od njih odmah poslije ofanzive ponovo došli u odred.

Februara 1944. odlukom štaba 3. korpusa grupi Kladanjskog NOP odreda, pripojena je i grupa Ozrenskog NOP odreda, koja je brojala oko 15 boraca. Oni su se pod pritiskom neprijatelja morali povući sa područja Ozrena, na kome su do tada djelovali. Tako spojena jedinica nazvana je Kladanjsko-ozrenski NOP odred. Za komandanta postavljen je Ignjat Radojčić, za političkog komesara Milenko Savić, a za zamjenika političkog komesara Adii Muminagić. Koncem marta iste godine u odred je iz 2. krajiške brigade došao i Enver Mešković, koji je postavljen za zamjenika komandanta odreda. U ovom sastavu štab je rukovodio odredom sve do

jula 1944, kada se izdvojila grupa Ozrenaca i vratila na područje Ozrena. Ta grupa je otišla sa dotadašnjim komandantom Ignjatom Radojčićem, a za komandanta Kladanjskog NOP odreda postavljen je Enver Mešković.

Decembra 1944. otišao je na dužnost u Okružni NOO za Birač dotadašnji politički komesar odreda Milenko Savić, a za političkog komesara postavljen je Adii Muminagić, dotadašnji zamjenik komesara.

Februara 1945, odlukom štaba 3. korpusa NOV, spojeni su Kladanjski i Birčanski NOP odredi u Birčansko-kladanjski NOP odred. Komandant odreda bio je Drago Melezović, politički komesar Enver Mešković, a zamjenik političkog komesara Adii Muminagić. U odredu su tada formirana 2 bataljona. Rukovodioci u 1. bataljonu su bili: komandant Anđelko Gavrilo vić, a politički komesar Jozo Čaja, a u 2. bataljonu komandant Cvjetko Plazačić, a politički komesar Boško Mićanović. Sa ovim komandnim sastavom odred je ostao sve do oslobođenja, odnosno priključenja diviziji KNOJ-a.

*

Od svog formiranja do oslobođenja vojna i politička aktivnost ovog odreda odvijala se uglavnom na području današnjih opština: Kladanj, Olovo i Han-Pijesak, a povremeno i na područjima opština Vlasenica, Šekovići i Zivinice.

U periodu formiranja odreda neprijateljske snage na području današnjih opština Kladanj, Olovo i Han-Pijesak svrstane u Kladanjsku bojnu Avdana Hasića, jedinice legije, ustaške milicije ili zelenog kadra, kako su se u pojedinim fazama rata nazivale, brojale su oko 1.000 ljudi pod oružjem, dok su četničke grupe koje su se nalazile pod rukovodstvom kapetana Zugića i Mile Perića na Olovskom, Jake Milića i Cvijana Tomića u stuparskom kraju, te grupe u Žeravicama i Klještanima brojale oko 400 naoružanih lica. Ovome treba dodati da su na ovom području povremeno dejstvovale i druge znatno jače neprijateljske jedinice, kao 13. SS »Handžar«-divizija i druge formacije njemačke vojske.

U takvoj situaciji odred je morao da vrlo pažljivo i smišljeno preduzima sve akcije. Zahvaljujući dobrim vezama sa terenskim obavještajcima u selima Gojakovići, Brdijelji, Plahovići, Gojsalići, Starić, pa i u samom Kladnju i priključku na telefonskoj liniji Tuzla — Kladanj, odred je do VII neprijateljske ofanzive izveo više akcija na liniji Olovo — Kladanj — Zivinice, napadajući lokalna uporišta tzv. »bojne branitelja Kladnja« (Stupari, Prijanovići, Rujići, Brloške, Ravne) i na četničke grupe: Majdan, Matijevići, Lupoglav, Olovci, Klještani, Žeravice i Slivne.

Cilj ovih akcija bio je uglavnom orijentisan na mobilizaciju omladine koja se nalazila kod kuće, kao i onih zavedenih ljudi koji

Defile jedinica 27. divizije kroz oslobođenu Tuzlu, septembra 1944.

su bili stupili u razne neprijateljske jedinice. Objašnjavajući ciljeve i značaj narodnooslobodilačke borbe, a raskrinkavajući ustaško-četničku djelatnost i njihove veze i služenje okupatoru, odred je sve

i

više brojno jačao, a NOP i među srpskim i muslimanskim stanovništvom dobivao sve više pristalica. Pored toga u takvim akcijama odred se snabdijevao oružjem i municijom. Tako je već polovinom 1944. godine odred brojao preko 100 boraca i već predstavljao snagu koja je uspješno uništavala još veoma brojne ostatke, kako legije i ustaša, tako i četnika na čitavom kladanj skom srezu.

Značajnije borbene zadatke odred je izvršio u toku VII neprijateljske ofanzive. Kao izdvojena jedinica na teritoriji Šekovića i Klađnja, koju je bila zaposjela 13. SS divizija, pratio je i obavještavao o kretanju neprijateljskih kolona i motorizovanih jedinica, te napadao na neprijateljske jedinice koje bi se kretale od Hrastića preko Pelemiša u pravcu Šekovića. Tako je u tom periodu na »Bogazu« više Pelemiša dočekana jaka formacija 13. SS »Handžar«-divizije. Iako je nadmoćnost neprijatelja bila neuporediva i u ljudstvu i u naoružanju, odred je, i to samo jedan njegov dio (drugi dio se nalazio prema Vlasenici), uspio da onemogući iznenadni prodor neprijatelja u Šekoviće i Vlasenicu. Time je bila omogućena priprema naših brigada za protivnapad i blagovremeno i organizovano povlačenje bolnice i pozadine.

Pored ovih akcija, koje je odred samostalno izvodio, bilo je dosta zajedničkih borbi sa drugim jedinicama NOV-a. Tako je sa Vojvođanima, 16. muslimanskom i 17. majevičkom brigadom napadan i zauziman Kladanj 3 puta i to: 4. maja, 29. jula i 1. septembra 1944. godine. U svim tim borbama, pored domaće legije u Kladnju, učestvovale su s neprijateljske strane i jake SS jedinice. 24. oktobra iste godine, odred je sam izvršio napad na Kladanj, razbivši jaku koncentraciju snaga legije iz Klađnja i ustaške milicije iz Vareša, koje su na tri dana prije toga, iskoristivši odsustvo glavnine odreda, bile zauzele Kladanj.

U periodu od avgusta 1944. do konačnog oslobođenja 1945. godine odred je vodio neprestane borbe, napadajući pojedina ustaško-četnička uporišta na području Klađnja, Olova, Stupara i Živinica. Ovim akcijama i političkim radom na terenu odred je brojno i vojnički jačao, primajući u svoje redove omladinu i zavedene pripadnike domobrana, legije i četničkih grupa sa pomenutog područja. Oslobađajući glavna uporišta, kao što su bili Kladanj i Olovo, pojedina sela i zaseoke, Odred je formirao mjesne i seoske narodnooslobodilačke odbore, kao lokalne organe vlasti. U Kladnju je formirana i komanda mjesta.

Teške borbe Kladanjski odred je vodio protiv četničkih korpusa Draže Mihailovića koncem 1944. godine, prilikom njihovog prodiranja na sjever prema oslobođenoj Tuzli. Borbe su se vodile na sektoru Kladanj — Trnovo — Javornik — Majdan Nočajevići i Đurđevik, a trajale su 12 dana. U ovim borbama odred je imao i znatne gubitke. Drugu tešku borbu odred je vodio od 23. do 27. februara 1945. u odbrani Klađnja. Oko 300 boraca odreda borilo se protiv

3.500 dobro naoružanih četnika Baje Stanišića, koji su se takođe probijali na sjever. Poslije višečasovnog otpora odred se morao povući iz Kladnja, da bi drugu noć uz pomoć jednog bataljona Tuzlanskog odreda na prepad oslobodio Kladanj, primoravajući neprijatelja da ostavi dio komore sa municijom, bacačem i nešto drugog naoružanja.

U međuvremenu Olovo je ponovo bilo zauzeto od strane ustaške satnije kojom je komandovao satnik Parlov. Sa njim je usko sarađivao komandir četničke grupe sa Brda Mile Perić i vođa ustaške milicije iz Vijake Ante Matičević. U iznenadnoj noćnoj akciji odred je uspio da razbije neprijatelja i izbaci ga iz Olova. Dobivši podatke o brojnom stanju odreda, jer je oko 60 boraca ostalo u posadi Kladnja, pomenute kvislinške grupacije ponovo su izvršile protivnapad na Olovo. Obavještajna služba odreda saznala je na vrijeme za ovu akciju, pa se odred povukao bez gubitaka u ljudstvu prema Kladnju, i to uz kotu Memagića stijena, koju su bili zaposjeli crne ustaše. U iznenadnom jurišu ubijeno je 7 ustaša, zaplijenjen je jedan mitraljez, dva šmajsera i četiri karabina sa municijom. Međutim, pod dejstvom minobacačke vatre odreda, ustaše i četnici nisu se smjeli spustiti u Olovo, predviđajući naš protivnapad, koji je i uslijedio isto veče. Pojačan posadom iz Kladnja, odred je u toku noći izvršio manevar na taj način što se preko sela Dolovi i Kurjača prebacio na suprotnu južnu stranu, zašao za leđa neprijatelja i u ranu zoru izvršio snažan juriš. Iznenađene ovom akcijom, ustaše nisu pružile nikakav ozbiljniji otpor, nego su se prosto razbježale u pravcu Vareša, odakle se nisu više vratile u Olovo. To je bila posljednja regularna okupatorska formacija na terenu Olovo — Kladanj.

Odmah zatim uslijedila je akcija čišćenja terena od lokalnih kvislinških grupa ustaške milicije i četnika. U toj akciji uhvaćen je i kasnije strijeljan vođa četničke grupe sa Brda Mile Perić. Jedan dio njegove grupe, većinom zavedeni seljaci, prišao je odredu, a ustatak okorjelih zlikovaca skrivao se po šumama sve do marta 1948, kad su likvidirani. Odred je također aktivno učestvovao u likvidaciji pojedinih lokalnih uporišta Kladanjske legije (opština Kladanj), ustaške milicije (opština Careva Ćuprija) i preostalih četničkih grupa, radeći ujedno na formiranju NOO, organizovanju komande mjesta u Kladnju i Olovu, te sreskog NOO u Kladnju.

Milenko SAVIC

RASIM

Kišovita, mračna jesenja noć dolazila je iz hrastove šume, obavijala naglo raskaljene gudure, strnjišta i crne voćnjake pogorelog sela. Iz daljine je dopirala huka neprijateljskih tenkova, dok je bacač s vremena na vrijeme divlje razdirao daleke bregove utonule u maglu.

Naša kolona je krenula. Oprezno, čvrstim korakom zarila se u noć.

Duboko blato seoskog puta smjenjuje staza što se penje uz klizavu strminu visokog brijega, ulazi u gustu šumu, povlači se kroz mokro granje, posrće preko žila i panjeva, izlazi na zaravan, ide sve dalje i dalje, preko gudura i potoka, gazi tešku lepljivu zemlju nevidljive oranice, šlepka širokim barama, vere se nad mračnim dubinama provalije, prolazi pored zaspalih, pustih, pogorelih sela. Spotiče se o kamenje, pada se u blato, u rupčage, u vodu... Nejasni obrisi drveća i brda tonu u tijesto guste pomrčine, ostaje samo blijeda jedva vidljiva mrlja leđa druga ispred tebe. Oči, široko otvorene, prikivaju se uz tu mrlju, ne otkidaju se od nje... Kolona korača, sve dalje, sve brže, tiha, nečujna, povezana snagom jedne volje, jedne misli i jednog osjećanja.

Ko neka čudna, vatrena ptica uzlijeće prema mračnom nebu, uzdiže se visoko, treperi krilima svjetlosti — raketa. Kolona stoji, osluškuje... Mitraljezac čeka, napeta mišica dršće, u bombi struji krv stisnute pesnice... Tišina. Kreće se dalje. Sve dalje i dalje. Buši se pomrčina, osvajaju visine, zaravni i provalije. Udaraju srca, u grlu guši, dah iz osušenih usta prži. Sve dalje i dalje. A noć ne odmiče. U glavi se muti, snaga izdaje, tijelo se povodi, san, neodoljiv san hvata, obuhvata svojim snažnim, mekim i toplim rukama. Umor, težak kao olovo naliva tijelo, svaku žilicu, svaki mišić. Čini ti se ne možeš dalje. Ali kroz pomrčinu, kroz kišu što hladi znojne,

vrele obraze, iznad blata tih krvavih, dalekih, nepoznatih puteva što ih gazimo najednom domahne, nasmije se život, život slobode, život radosti rada, mladosti i smijeha... I bol se ledi, čvrsne u grudima, steže se u srcu u žilavo klupko mržnje, u čeličan čvor volje: izdržaćemo, pobijedićemo, osvojićemo te! Iz neočekivanih izvora žilavog tijela do bujica pritiče snaga...

*

U mutnom svitanju penjemo se uza stranu nadojenu nabujalom jesenjom vodom. Drug ispred mene pruži mi ruku da mi pomogne.

Blijedo lice posivilo od napora neprospavane noći, čvrst i oštar pogled jasno plavih očiju učini mi se poznat. Gdje li sam ga vidjela? Znam negdje davno ...

»Rasime, jesi li to ti?«

Nije me prepoznao, nije me se sjetio. Svejedno, sjetila sam se ja njega. Sjetila sam se Rasima kiridžije, njegovog neizbrijanog, umornog lica, njegovog teškog koraka, izderanih čakšira i masnog fesa.

Sjetila sam se dugačke kolone od petnaest do dvadeset umornih, istrošenih konja, oborenih glava i tupih pogleda, i isto toliko i isto takvih ljudi. Prolazili su redovno iz Foče u Sarajevo, iz Sarajeva u Foču. Utorkom, na putu za Sarajevo, žurili su se natovareni punim sepetima voća. Četvrtkom vukli su se iz Sarajeva. Konji su klecali, padali pod teškim tovarima sanduka šećera i gasa, željeznih poluga iznad kojih su se klatili sulunari i vijenci rešeta, dozivao pokoji zeleno ofarban svadbeni sanduk i žut jorgan.

Nikada nisu izostajali. Kroz vedre, tihe proljetne sutone, kroz vihor zimskih mećava, po dugim jesenjim kišama i prašnim, vrelim ljetnim putevima, po lapavicama proljetne južine dok vjetar trga grive i zanosi ljude, zvono sa predvodnika objavljivalo je iskidano i osamljeno u rane zore i kasne večeri da oni prolaze.

Dugačak red ljudi s konjima osvajao je iz dana u dan daleki put svojim podbijenim, zadebljalim, blatavim tabanima u raspranganoj obući. Potamnjela, nevoljom izborana i vjetrom i vremenom išibana lica, sa očima gladnog, izudaranog psa, izražavala su duboko pomirenost sa sudbinom .. .

Kad ih u našem selu uhvati noć, prilaze malom hanu, rastovaruju konje, bacaju pred njih šaku ogrizaka, sami sažvaću komadić usahlog hljeba sa suvim sirom i poliježu po upljuvanom zablaćenom podu da zorom krenu na put.

— Šta je, Rasime, šta si se to zamislio, jesi li umoran? — prišla sam mladiću što je sjedio u polumraku na tovarima i grubim odrvenjenim prstima polako savijao cigaru.

— E ja sam vala, nikad ti se i ne odmaram. Evo će mi i drugi konj crći, a ja duram ...

— Što bolan ne tražiš kakvog drugog posla?

— A đe ćeš, šta ćeš? Nigdje ti sirotinji nije bolje... Ko velim da sam kod kuće... A jadna mi kuća, kad sam sve po putu. Ostane mi samo dan i po da odmorim konja i da šta sredim i namirim...

Neizbrijano lice, izduženo od umora, prelila je sjenka mržnje prema svemu i svakome ...

*

Prešli smo cestu. Vedar jesenji dan sjetno je milovao blijedozelena polja i blage brežuljke Spreče. Iza nas je ostajao nemoćan lavež pušaka zelenog kadra.

Rasim je koračao pored mene sa rukama zakačenim na šarac. Koračao je tako, čvrstim odmjerenim korakom. Njegova snažna figura širokih pleća kao da je srasla sa šarcem.

— Ostao sam sam. Sve mi je otišlo niz Drinu.

— Sjećaš li se, Rasime, svoga kiridžiluka? Je li ti ga žao?

— Ja, kad čovjek pomisli kako je devero i kako se mučio, a da si barem znao zašto i otkud te bije nevolja... nego nako ... ništa ti nisam bio bolji ni drukčiji od onog moga konja... Prsti su se nesvjesno, grčevito spleli oko cijevi hladnog šarca. — Mnogo nam je trebalo da dođemo pameti i da se nađemo na ovom putu...

Sve što je bilo ostalo je daleko iza nas. U ruševinama, u zgarištima, u lokvama krvi i pustoši smrti. I kolona u kojoj je Rasim godinama koračao, bez odmora, polugladan, bos i izderan, pored svoga iznemoglog kljuseta iz Foče u Sarajevo, iz Sarajeva u Foču, vječno u istom krugu, sivom i tijesnom krugu bijede i nevolje, rasula se u krvavom metežu rata i pokolja.

Sada Rasim korača u drugoj koloni. Lice mu je iznureno kao nekad, ali pogled svijetao i odlučan. To je kolona kojom se korača kroz tegobe, nevolje i patnje teže i veće od onih prijašnjih, ali ne u krugu, nego naprijed, kroz vatru bojeva i radosti pobjeda, pravom životu.

Radmila BEGOVIČ

(»Front slobode« br. 10, 2. oktobra 1944)

U BOLNICI U SREBRENIKU

Poveće selo Srebrenik, prikovano uz masiv Majevice, daleko od glavnih komunikacija, postalo je tokom NOR-a važno partizansko uporište, centar u kojem su se sticali svi partizani koji su išli iz Posavine i Trebave prema Majevici, Semberiji, tuzlanskom bazenu i Birču i obratno. Bilo je to selo koje je široko otvorilo vrata svojih domova i velikom broju ranjenih boraca, koji su tu — naročito poslije borbe na Tuzli — čekali na ozdravljenje, ili transport u semberijske bolnice.

Takva situacija potrajala je sve do početka VII neprijateljske ofanzive, kada je, početkom aprila 1944, otpočeo napad 13. SS divizije, ustaša, domobrana i četnika na slobodnu partizansku teritoriju, koju su branili dijelovi 36. vojvođanske divizije, 18. hrvatska brigada i Posavsko-trebavski odred. Već u prvim borbama sa neprijateljem bio sam ranjen u obje noge, tako da sam se istoga dana našao u bolnici u selu Gornji Srebrenik.

Koliko sam ranjenika tu zatekao ne znam, ali mislim da nas nije bilo više od 50. Svi smo bili smješteni po seoskim kućama, a brigu o nama vodila je partijska organizacija sela i komanda mjesta.

Zbog nadmoćnijeg neprijatelja i velikih gubitaka koje su partizani imali, došlo je do povlačenja 18. hrvatske brigade i Posavsko--trebavskog odreda, kao i Okružnog komiteta preko Gradačca, Modriče i Vučjaka za centralnu Bosnu. Partijska organizacija i komanda mjesta, misleći da će i VII, kao što je bila VI ofanziva, biti prolaznog karaktera, odlučile su da ranjene partizane baziraju u neposrednoj blizini sela. Tako je i učinjeno. Naime, kada su neprijateljske snage krenule prema Srebreniku, hitno smo se sklonili u pripremljene podzemne baze. Među nama je bilo dosta ranjenih boraca koji nisu bili sposobni da idu, pa su nas drugovi iz Srebrenika nosili na leđima ili smo jahali na konjima. Jedna od baza se nalazila iznad sela, a bolnica se premjestila u jednu štalu. Tu je

sklonjeno dosta ranjenika. I meni je bilo rečeno da se smjestim sa tim mojim ranijim drugovima. Međutim, ja sam to odbio i tražio od Ibrahima Fejzića, sekretara partijske ćelije, da nas nekoliko smjesti negdje u šumi. Na moje insistiranje on je to i učinio. Tako smo nas desetak krenuli dalje u šumu i smjestili se u jednoj sušnici, a ostali su razmješteni po bazama.

Nakon dva dana pripadnici 13. SS divizije su ušli u Srebrenik. SS-ovci su pronašli baze i pohvatali gotovo sve ranjene drugove. Kada smo čuli za ovo, mi smo donijeli odluku da se iz sušnice prebacimo na drugo mjesto i sakrijemo po potocima. Mene je nosio Ibrahim Fejzić, dok su Radu Radića, rodom iz sela Botajice kod Modriče, nosile dvije drugarice bolničarke, Beba i Zlata. One su Radu smjestile u jednu pećinu, a mene je Ibrahim postavio između dva kamena na jednoj strmoj kosi. Tu smo predanili i prenoćili, jer je pretres otpočeo sutradan. U pravcu gdje sam se ja nalazio kretao se streljački stroj. Vidjeli su se neprijateljski vojnici sa psima specijalno za to obučenim. Stalno su pucali iz automata i drugog oružja. Došli su do mene na jedno 30 metara, ali na sreću neprijateljski streljački stroj me je zaobišao. Međutim, obje bolničarke su uhvaćene i kasnije strijeljane.

Kada je pao prvi sumrak, ja sam pošao da tražim ranjene drugove, jer sam znao gdje su bili smješteni, ali sam, na žalost, našao samo Radu Radića, koji je bio ranjen u noge. Kada sam se uvukao u pećinu čvrsto je spavao. Već sam mislio da je ubijen. Pošto sam ga dobro prodrmao, on se probudio i ispričao kako je vidio da Nijemci gone niz potok pohvatane naše drugove. Mislio je da sam i ja zarobljen. Tog momenta još nismo znali kakva je sudbina naših zarobljenih drugova. U toj pećini ostali smo punih 18 dana. Rade je bio nepomičan, a ja sam mogao da skačem na jednoj nozi. Kod sebe smo imali samo pola pogače i jedan grumen soli. Kada je toga nestalo, hranili smo se uglavnom divljim lukom i lukovim listom, a pored toga dobro nam je došla i so. Solili smo vodu i pili, i tako održavali goli život.

Bili smo na izmaku snage i ja odlučih da izađem i potražim nekoga da nam pomogne i da nas spase. Malo kasnije naišao je jedan stari Musliman, pred koga sam izašao i zamolio ga da nam nabavi nešto hrane. Rekao sam mu da sam ranjeni partizan, te da je dužnost svakog poštenog čovjeka da pomaže narodne borce. Kada sam mu to rekao, on je, iako je prije toga govorio da se predam, da nam SS-ovci neće ništa, pristao da nam donese nešto hrane. I stvarno, nakon 2—3 sata iščekivanja i neizvjesnosti donio je malu kukuruzu, luka i pečenog krompira, a pored toga nešto duvana i šibicu, iako mi to nismo tražili. Sumnjao sam da će starac umjesto hrane dovesti neprijatelja da nas pohvata, ali on to nije učinio.

Poslije primljene hrane počeli smo se polako oporavljati, pa čak smo bili sposobni i za lakše pokrete. Tako smo i odlučili da kre-

nemo u pravcu mog rodnog sela Srnica, a zatim, kada uhvatimo vezu, dalje u pravcu centralne Bosne. Pošto je Rade veoma teško išao, ja sam mu napravio dvije štake, dok sam se ja pomagao motkom koju sam odlomio od jedne pritke. Dobro sam poznavao kraj, tako da smo se kretali gdje smo mislili da nema neprijatelja. Nakon 3—4 sata mukotrpnog hoda spustili smo se u jedan potok i, ne sluteći da ćemo naići na zasjedu. Međutim, u trenutku kada smo tiho i nečujno krenuli dalje, izađe pred nas grupa naoružanih ljudi. Pitali su nas ko smo, jer se u mraku ništa nije vidjelo. Onako u brzini, zbunjen, odgovorio sam da smo partizani. U istom trenu bili smo okruženi naoružanim ljudima, ali nismo vidjeli kakve oznake imaju. Pitali su nas koliko nas ima, te šta imamo od oružja. Odgovorili smo da imamo samo jedan pištolj. Rade ih je upitao — ko su oni. Na ovo smo dobili odgovor: — »Šta se to vas tiče, idite vi svojim putem, a mi ćemo svojim.«

Ti ljudi su nas obavijestili da su u Srebreniku pobijeni svi ranjeni partizani koji nisu bili sposobni za kretanje, a da je ostatak onih koji su se mogli kretati upućen u zatvor u Brčko. To su ujedno bila i prva saznanja o našim ranjenim drugovima, pošto do tada o njima ništa nismo znali. Na rastanku rekli su nam da ne idemo kroz selo u kome se nalazi neprijatelj, dali su nam du vana i krenuli smo u suprotnom pravcu.

Od toga potoka nastavili smo put i srećno došli do sela Srpska Špionica, gdje nas je Perkan Milovanović, naš simpatizer, prihvatio i dao nam hrane. Pošto smo se odmorili, nastavili smo da idemo u pravcu mog sela, gdje smo stigli nakon 48 sati putovanja — iako smo prešli svega 15 km. Kada su nas vidjeli kakvi smo, niko nije vjerovao da smo to mi, jer smo za 20 dana gladovanja bili spali na svega 40 kg. Tu smo ostali 4—5 dana, tako da smo se dobro popravili. Ja sam već mogao dobro da se krećem, ali je Rade još uvijek išao na štakama. Nakon nekoliko dana prebacili smo se kod Bajre Jukana, kod koga smo ostali 7 dana, a zatim smo se preko veze prebacili za Vučjak, odnosno u centralnu Bosnu, gdje smo nakon dva mjeseca došli u sastav našeg Posavsko-trebavskog odreda.

Mitar MITROVIČ

DVADESET PRVA ISTOCNOBOSANSKA (TUZLANSKA) BRIGADA

Dva dana nakon drugog, konačnog oslobođenja Tuzle (17. septembra 1944) formirana je, 19. septembra u Tuzli, 21. istočnobosanska brigada. U njen sastav su ušli 2. bataljon 17. majevičke, 1. bataljon 18. hrvatske brigade i 3. bataljon tuzlanskog NOP odreda. Na dan formiranja 21. brigada je imala oko 400 boraca, ali se uskoro, prilivom novih boraca iz Tuzle i okoline, njeno brojno stanje znatno uvećalo. Za prvog komandanta brigade postavljen je Stojan Milinović, a za političkog komesara Vojo Ivković. Odmah po formiranju 21. brigada je uključena u 38. diviziju NOVJ.

Svoje prvo vatreno krštenje 21. brigada je imala 23. septembra prilikom napada na Gračanicu. U ovom napadu je učestvovala i 18. hrvatska brigada. U snažnom naletu ovih dviju brigada Gračanica je oslobođena. U toku borbe poginuo je jedan borac 21. brigade. To je bila prva na dugom spisku žrtava koje je dala ova brigada u borbi za slobodu.

Sutradan su jedinice 21. brigade napale uporište Sokol, gdje su se u Kuli utvrdile ustaše. Zbog nedostatka teškog naoružanja i usljed snažnog otpora ustaša ovo uporište nije moglo biti zauzeto. U međuvremenu neprijatelj je koncentrisao jake snage u Srnicama i poslije žestokih borbi prodro u Gračanicu.

Trećeg oktobra jedna ojačana ustaška bojna krenula je iz Gračanice sa namjerom da se probije do Tuzle, ali je na položajima Faletić — Moranjci dočekana i poslije dvočasovne borbe prisiljena na povlačenje. U ovoj borbi su se istakli 2. i 3. bataljon 21. brigade. Poslije ovog uspjeha štab 38. divizije naredio je da se ponovno napadne Gračanica. Napad je izvršen 5. oktobra, ali Gračanica nije zauzeta.

Poslije ove borbe 17. i 21. brigada kreću prema Majevici, čisteći usput teren od četničkih i zelenokadrovskih bandi. Stigavši na Ma-

jevicu, a da bi spriječile prodor neprijatelja iz Brčkog prema Tuzli, ove dvije brigade su zaposjele liniju: Priboj — Vukosavci — Jablanica — Visori — Duga Njiva. Nekoliko narednih dana 21. brigada je vodila oštre borbe na prilazima Čelića sa dijelovima 13. SS divizije. Naročito oštre borbe sa SS-ovcima imala je 21. brigada 17. i 18. oktobra kod Oštrog brda, u kojima je neprijatelj pretrpio teške gubitke.

Tih dana je formiran i 4. bataljon od jednog bataljona Majevičkog NOP odreda, koji je čitavo ljeto proveo u Sremu i Slavoniji, odakle se početkom oktobra prebacio u Srbiju, a zatim kod Zvornika u istočnu Bosnu. Ovaj bataljon je popunjen novim borcima iz Tuzle i okoline.

U to vrijeme (sredinom oktobra) 21. brigada je bila angažovana na rušenju komunikacija Tuzla — Zvornik i Tuzla — Brčko i na sprečavanju ispada četničkih i SS grupa prema Tuzli, vodeći s njima skoro svakodnevne borbe.

Vojno-politička situacija u svijetu, oslobođenje Beograda i uspjesi Narodnooslobodilačke vojske na svim frontovima u Jugoslaviji umnogome su doprinijeli ubrzavanju raspada 13. SS divizije i zelenokadrovskih formacija, dok su se četničke jedinice, koje su izbjegavale veće sukobe sa NOV, držale stabilno. Četnici su se rjeđe predavali, za razliku od demoralisanih dijelova 13. SS divizije koji su masovno napuštali svoje jedinice. Tako se, npr. 29. oktobra na sektoru Maoča — Rahić 18. hrvatskoj brigadi predalo 700 vojnika ove divizije sa cjelokupnim naoružanjem. Između ostalog donijeli su 40 mitraljeza i 4 flaka. Svi ti vojnici raspoređeni su u brigade 38. NOU divizije.

Početkom novembra pojavila se kolona njemačkih jedinica koje su se povlačile iz Grčke preko Makedonije, Sandžaka i duž komunikacije koja od Drine vodi preko Romani je, Vlasenice, Zvornika do Bijeljine i Brčkog, gdje je neprijatelj nastojao da stabilizuje front Bijeljina — Celić — Brčko kao produžetak svog sremskog fronta.

U vezi sa ovom situacijom 18. hrvatska brigada je postavljena prema komunikaciji Čelić — Brčko, a 17. majevička na liniji Snagovo — Tuzla i napadala na komunikaciju Zvornik — Janja i Drinjača — Zvornik. Za to vrijeme je 21. brigada bila u rejonu Tuzle i čistila teren od zelenokadrovaca i četnika.

Noću 17/18. novembra 21. brigada, ojačana jednim bataljonom Tuzlanskog NOP odreda i četom OZN, napala je zelenokadrovsko uporište Puračić. U toku noći Puračić je oslobođen, ali je sutradan oko 1000 zelenokadrovaca, zajedno sa ozrenskim četnicima, izvršilo napad na položaje jedinica 21. brigade oko Puračića i nakon žestoke borbe potisnula ih prema Lukavcu. Štab 21. brigade je pred Lukavcem organizovao protivnapad, razbio neprijatelja i, nanijevši mu teške gubitke, prisilio ga na povlačenje.

Prenos ranjenika na Romaniji, 1944. god.

Pored manjih borbi koje je 21. brigada vodila narednih dana sa četnicima i zelenokadrovcima treba spomenuti i napad koji je 23. novembra izvršila na položaje dijelova 1. alpske njemačke divizije kod Kozluka. Iako je brigada žestoko napadala, Kozluk nije zauzet.

Poslije tog napada 21. brigada minira komunikaciju Zvornik — Bijeljina i prebacuje se prema Zvorniku da bi spriječila eventualni pokušaj neprijatelja da se od Zvornika probije prema Tuzli. Sa novih položaja brigada je, prvih dana decembra^ izvršila nekoliko demonstrativnih napada na Zmajevac, Vratolomac, Zvornik i staru tvrđavu iznad Zvornika. U tom periodu odigrala se i jedna značajna borba sa jednom njemačkom kolonom, koja je vršila nasilno izviđanje duž komunikacije Zvornik — Tuzla. Poslije oštre borbe neprijatelj se povukao u Zvornik. Petog decembra 21. brigada je napala njemačku motorizovanu kolonu na komunikaciji Drinjača — Zvornik. U ovoj borbi jedinice 21. brigade postigle su značajan uspjeh, neprijatelju su naneseni teški gubici u mrtvim i ranjenim, a uništeno je i nekoliko kamiona. Ohrabren ovim uspjehom, štab brigade je sve do 10. decembra organizovao svake noći napade na pomenutoj komunikaciji, kojom su se povlačile njemačke kolone.

Šesnaestog decembra, u okviru šire operacije jedinica NOVJ za sprečavanje povlačenja njemačkih snaga komunikacijom Vlasenica — Drinjača — Zvornik — Bijeljina, 21. brigada je otpočela snažne napade na njemačke položaje: Vratolomac, Zmajevac, Zvornik, Kula

grad i Mlađevac. U toku noći 16/17. decembra neprijatelj je izbačen iz prvih borbenih položaja. Sutradan je neprijatelj preduzeo više protivnapada i u posljednjem je uspio da se na više mjesta uklini u raspored brigade. Ali je vještim manevrom i udarima u bokove i ovaj napad neprijatelja zaustavljen, a njegove jedinice prisiljene na povlačenje. Tom prilikom na bojištu je ostalo 7 njemačkih vojnika, a zaplijenjena su 2 »šarca«, 1 automat, 1 pištolj, nekoliko puškaka, nekoliko hiljada metaka i druge vojničke opreme.

Ponesen ovim uspjehom, štab brigade je sljedeće noći (17/18. decembra) organizovao novi napad na Zvornik i okolna uporišta. Prije početka napada jedan bataljon brigade ubačen je neopaženo u sam grad. U toku napada zauzeti su svi neprijateljski položaji osim Zmajevca, Vratolomca i Kule grada, a u samom gradu dijelovi koji su se ubacili u sam Zvornik potisnuli su neprijatelja u sjeverni dio grada. Prilikom povlačenja Nijemci su zapalili jedan svoj magacin municije. Pošto je neprijatelj dobio pojačanje iz Malog Zvornika i Drinjače, jedinice brigade su se morale povući. Uništen je jedan top i kamion sa radio-stanicom. Neprijatelju su nanijeti teški gubici, ali je i 21. brigada imala 10 mrtvih i 27 ranjenih boraca.

Devetnaestog decembra naveče ponovo je napadnut Zvornik. U toku noći uz sadejstvo jedinica NOVJ iz Srbije jedinice 21. brigade su prodrle u grad, uništile 5 topova, 4 kamiona i 20 konja. Međutim, u toku borbe štab brigade je primio zapovijest da se cijela 21. brigada preko Papraće i Borogova hitno uputi prema Šekovićima, dokle je bila prodrla, u svom povlačenju iz Srbije, grupacija od nekoliko hiljada četnika. Brigada je usiljenim maršom po magli u zoru izbila na Borogovo i iznenada se sukobila sa jakim četničkim snagama. Zbog guste magle veza među bataljonima nije se mogla uspostaviti i pod snažnim pritiskom četnika bataljoni su, nemajući vezu među sobom, a ni sa štabom brigade, odstupili na liniju: Kakanj — Osmaci. Četnici su nadmoćnim snagama i uz dobro izvedene prethodne pripreme napali 21. brigadu na novim položajima i poslije žestoke borbe i uz velike gubitke prisilili je da odstupi preko Spreče na liniju Bulatovci —- Memići.

U takvoj situaciji štab 38. divizije naredio je 21. brigadi da se prebaci u neposrednu blizinu Tuzle na sektor Požarnica — Simin Han da se kao rezerva divizije pripremi za odbranu Tuzle. Od 22. do 24. decembra brigada je imala nekoliko manjih borbi sa četnicima. Dvadeset petog decembra brigada se sukobljava sa jakim četničkim snagama koje su nadirale prema Tuzli. Na položajima Ružino brdo —- Požarnica — Pelemiš razvile su se teške borbe, koje su trajale do 27. decembra. Neprijatelj je odlučno napadao, nastojeći da se dokopa Tuzle, ali su borci 21. brigade, među kojima je bilo mnogo Tuzlaka, grčevito branili svoje položaje, vršeći česte protivnapade. U međuvremenu 27. divizija je izvršila snažan napad u pozadinu ove četničke grupacije i, razbivši njene zaštitnice, ugro-

žila pozadinu četničkih snaga, koje su nastojale da se dokopaju Tuzle. Istovremeno odlučan otpor brigada 38. divizije konačno je slomio nadu četnika u povoljan ishod ove bitke. Dvadeset sedmog decembra pod snažnim napadima naših jedinica četnička istočna kolona bila je razbijena. Ostaci potučenog neprijatelja pobjegli su prema Jelici, dok se njegov drugi dio zaglavio u dolini Spreče. Ukupni gubici četnika u ovim borbama bili su veoma teški: 1.248 četnika izbačeno je iz stroja, a 128 je zarobljeno. Zaplijenjeno je 112 pušaka, 21 puškomitraljez, 16 automata, 23 pištolja, 3 teška i 2 laka bacača, 3 teška mitraljeza, 26.000 metaka; 100 konja, 1 radio-stanica itd. Gubici 21. brigade iznosili su oko 100 mrtvih i ranjenih. Uspjehu ove borbe doprinijele su i jedinice 14. srpskog korpusa, koje su se u toku borbe prebacile u Zvornik preko Drine.

Stanovnici Tuzle i okoline pružili su značajnu moralnu i materijalnu pomoć jedinicama 38. divizije u toku borbe za odbranu njihovog grada, što je znatno podizalo moral naših boraca.

Poslije kraćeg odmora i popune novim borcima iz Srbije, 21. brigada kreće prema Ozrenu, gdje je sa 18. hrvatskom brigadom i 23. srpskom divizijom vodila borbe protiv četnika, koji su Ozren i Trebavu pretvorili u svoje snažno uporište, i zatvarale pravac Doboj — Tuzla.

U toku akcije čišćenja Ozrena od četnika, koja se zbog dubokog snijega i velike hladnoće sporo odvijala, 38. divizija je dobila naređenje da se — zbog prodora jedne njemačke grupe na čelu sa 22. divizijom preko Romanije do Vlasenice — usiljenim maršem prebaci na komunikaciju Vlasenica — Zvornik i da spriječi prodor neprijatelja tim pravcem do Bijeljine.

Stigavši na određeni teren, 21. brigada je 27. januara 1945. sa dva bataljona napala položaj Liješanj, na kojem se neprijatelj bio utvrdio. Neprijateljske snage na ovom položaju bile su mnogo jače nego što se pretpostavljalo, pa i pored odlučnog napada i velikih gubitaka koje su pretrpjeli naši bataljoni nisu uspjeli da ga zauzmu. Dvadeset devetog januara borba je nastavljena snažnim napadom neprijatelja na položaje 21. brigade kod sela Miljanovići. Ne izdržavši silovit napad nadmoćnih snaga neprijatelja, brigada se povukla na liniju Dugi Deo — Kamenica, odakle je, pošto je sredila svoje jedinice, preduzela protivnapad i protjerala neprijatelja na polazne položaje na Jaseniću. U ovim borbama neprijatelj je pretrpio teške gubitke, ali je i 21. brigada imala oko 100 mrtvih i ranjenih boraca. Bile su to najteže borbe koje je 21. brigada vodila te zime.

Od tog dana pa do 23. februara 21. brigada, zajedno sa ostalim brigadama 38. divizije, vodila je svakodnevne teške borbe sa jedinicama 22. njemačke divizije duž komunikacije Vlasenica — Zvornik — Bijeljina. Ova divizija se probijala u sastav njemačkih jedinica koje su se nalazile oko Bijeljine i Brčkog. Borbe su vođene po velikoj hladnoći i dubokom snijegu uz teške gubitke na obje strane. O

Miting u oslobođenoj Tuzli, 1945. god.

žestini borbi govori i činjenica da je poginulo mnogo rukovodilaca iz 21. brigade, među kojima i komandant brigade Tomo Trninić i komandant bataljona Ahmet Ibrahimagić.

Po završetku borbi sa 22. njemačkom divizijom 21. brigada je, sa ostalim jedinicama 38. divizije, prebačena na područje: Kikaći — Gornje Petrovice — Dubrave radi odmora, sređivanja stanja, analiziranja iskustava i političke obuke jedinica.

Pošto su se borci odmorili i jedinice sredile, 21. brigada pristupa čišćenju Papraće od četnika. Potom u sastavu svoje divizije odlazi prema Sarajevu da učestvuje u oslobođenju glavnog grada Bosne i Hercegovine. Nijemci i ustaše, računajući da će jedinice NOV napasti Sarajevo, snažno su utvrdili okolna uporišta na prilaznim putevima, često udaljena nekoliko desetina kilometara od grada. Jedno od tih uporišta bio je i Sokolac, koje je trebalo da likvidira 38. divizija.

Dvadeset prva brigada dobila je zadatak da zajedno sa 17. majevičkom brigadom zauzme neprijateljske položaje Baletić, Pohovac i Dikalje i da produže prema Crvenim stijenama.

Jedanaestog marta napadnut je Pohovac. Mada se napadalo energično i jurišalo četiri puta u toku noći, našim jedinicama nije pošlo za rukom da protjeraju neprijatelja. Naredna tri dana vršeni su demonstrativni napadi na uporišta oko Sokolca, a 14. marta po-

novo je preduzet energičan napad na Pohovac. U napadu su opet zajedno učestvovale 17. i 21. brigada, a podržavao ih je jedan divizion artiljerije. Mada su obje brigade veoma energično napadale cijelu noć, nisu uspjele da razbiju neprijatelja, koji je žilavo branio ovo za njega veoma značajno uporište. U ovim borbama obadvije brigade pretrpjele su teške gubitke, a naročito 17. majevička, pošto su prilazi utvrđenjima na Pohovcu bili potpuno otkriveni.

Poslije borbi oko Sokoca 38. divizija prelazi na teren: Crni vrh — Glog — Ozren — Kalauzovići. U međuvremenu neprijatelj dovlači svoja dva bataljona iz dvizije »Princ Eugen«, koji su se nalazili na prostoriji Olovo — Medojevići, u pravcu Sokolac — Crvene stijene. Nastojeći da osujete izvlačenje ovih neprijateljskih snaga prema Sarajevu, jedinice 38. divizije, računajući tu i 21. tuzlansku brigadu, napadale su u drugoj polovini marta na sektor Pusto Polje — Mokro, nastojeći da izoluju neprijatelja na Crvenim stijenama. Borbe su vođene na položajima: Stari grad — Gradac — Triješanj — Crni vrh. Međutim, i pored izvanredne upornosti i hrabrosti boraca i starješina i pored toga što je u nekoliko mahova presječena komunikacija Mokro — Crvene stijene, plan o okruženju i uništenju neprijatelja na Crvenim stijenama nije mogao biti ostvaren.

Povlačenje pomenutih snaga neprijatelja sa Romanije prema Sarajevu, kao i podaci koji su dobijeni iz grada, govorili su da neprijatelj priprema potpuno izvlačenje svojih snaga sa područja Sarajeva.

Poslije oštre borbe na Mrkodolu 21. tuzlanska brigada sređuje svoje jedinice i kreće prema Sarajevu pravcem: Kostreši — Vrhovine — Kalauzovići — Matina Ravan — Barjak — Sljeme — Crepoljsko. Za vrijeme ovog marša vođene su česte borbe sa četnicima i zaštitnicama njemačkih snaga koje su se povlačile prema Sarajevu. U toku marša 21. brigada prima naređenje štaba 38. divizije da se pripremi za napad na Sarajevo. Štab brigade je formirao dvije kolone. Jednu je uputio pravcem: Orlovača — Radava — Gradska bolnica, a drugu pravcem: Orlova glava — Močioci — Pašino brdo i dalje u centar grada. Slomivši otpor neprijatelja na Pašinom brdu i okolnim uporištima, 21. brigada je zajedno sa drugim jedinicama 38. divizije, u sumrak 5. aprila, prodrla u sam grad. U tom času jedna neprijateljska kolona povlačila se od Vijećnice, obalom Miljacke prema željezničkoj stanici. U višečasovnoj borbi oko glavne pošte i duž Miljacke neprijatelj je odstupajući pretrpio velike gubitke. Pored velikog broja mrtvih neprijateljskih vojnika i uništenih motornih vozila, onesposobljen je i jedan njemački tenk. Značajnu pomoć našim jedinicama za vrijeme borbi u gradu i odbrani pojedinih preduzeća koje je neprijatelj namjeravao da uništi pružile su grupe naoružanih građana koje je formiralo rukovodstvo NOP-a u gradu. U ovim borbama pored drugih pripadnika NOP-a

poginuo je i sekretar Mjesnog komiteta KPJ za Sarajevo Vladimir Perić Valter.

Po oslobođenju Sarajeva 21. tuzlanska brigada je ostala u gradu do 9. aprila. Štab brigade i štabovi bataljona iskoristili su ovo vrijeme da srede i odmore jedinice od napornih marševa i borbi koje su prethodile oslobođenju Sarajeva. Istovremeno je brigada popunjena novim dobrovoljcima iz grada. Ukupno je u brigadu uključeno 349 dobrovoljaca, među kojima je bilo i 11 djevojaka. Boravak u gradu je iskorišten za pojačan politički i kulturni rad u jedinicama brigade i među gradskim stanovništvom.

Poslije toga 21. brigada poduzima čišćenje terena sjeverno od Sarajeva sve do Olova od četničkih i ustaških grupa koje su vršljale na ovom području. Zatim se vraća u Sarajevo da bi 20. aprila otišla ponovo na čišćenje terena oko Breze, Olova, Sokoca i bliže okoline Sarajeva, gdje se, uništavajući četnike, zadržala do kraja aprila.

U međuvremenu, sredinom aprila, četnička grupacija od oko 12.000 ljudi sa četničkom Vrhovnom komandom i Dražom Mihailovićem na čelu prebacila se iz centralne Bosne na sektor Šiprage — Travnik sa namjerom da se odatle preko istočne Bosne probije u Srbiju. Odavde su četnici pokušali da se prebace preko komunikacije Žepče — Tešanj i da forsiraju rijeku Bosnu između Žepča i Maglaja. Međutim, tu ih je dočekala 27. divizija i u sadejstvu sa jedinicama 53. divizije iz centralne Bosne u žestokoj borbi, nanijevši četnicima teške gubitke, osujetila njihovu namjeru. Pretpostavljajući da bi četnici mogli forsirati Bosnu između Žepča i Zenice, štab 38. divizije prebacuje glavninu 21. tuzlanske brigade iz rejona Vareša na prostor Begov Han — Vranduk, dok je njen 1. bataljon stavljen pod komandu 18. hrvatske brigade i upućen na položaje kod Viteza.

Osjetivši da je desna obala rijeke Bosne blokirana i na odsjeku Žepče — Zenica četnička komanda odustaje od namjere da forsira Bosnu i preduzima pokret pravcem Vučja gora — Brajkovići da bi se probili prema planini Vranići i Fojnici. U toku pokreta četnici se sukobljavaju sa 18. hrvatskom brigadom, koju u žestokoj borbi potiskuju u pravcu Busovača — Zenica i odsijecaju 1. bataljon 21. tuzlanske brigade, koji je tom prilikom pretrpio teške gubitke.

U vezi sa novonastalom situacijom štab 38. divizije naređuje 21. brigadi da se hitno prebaci na područje Fojnica — Smiljevac. Zbog nedostatka prevoznih sredstava 21. brigada se nije u cjelini mogla prebaciti na novi teren, kako je to situacija nalagala. U trenutku kada su četnici prodrli u rejon Fojnice, u gradu se nalazio sam jedan bataljon 21. brigade, koji je dočekao glavninu neprijateljske grupacije. U žestokoj borbi četnici su nadmoćnijim snagama potisnuli bataljon 21. brigade, zauzeli varoš, koju su opljačkali i većim dijelom popalili, a zatim produžili nastupanje prema planini Bitovnji. U isto vrijeme neprijateljsku zaštitnicu snažno su napadale

jedinice 53. divizije i 18. hrvatska brigada, nanoseći joj teške gubitke. Progonjeni od naših jedinica, četnici se usiljenim maršom prebacuju preko Bitovnje na Bjelašnicu i zauzimaju prostor: Bjelašnica — Lukavac — Rakitnica — Ozime — Lovnica planina. U vezi s tom situacijom štab 3. korpusa naređuje štabu 38. diviziie da svoje jedinice hitno prebaci na sektor Trnovo — Ilovice — Umćani. Osjetivši da ih naše snage opkoljavaju, četnici usmjeravaju glavninu svojih snaga prema Trnovu i sukobljavaju se sa jedinicama 38. divizije na liniji Dujmovići — Ledici — Šabanci. Brigade 38. divizije preduzimaju odlučan napad na neprijatelja i potiskuju ga preko Hojte ka Bjelašnici, odakle se on usmjerava prema komunikaciji Nevesinje — Kalinovik.

Dvadeset prva tuzlanska brigada u sklopu ove operacije vodila je vrlo oštru borbu 9. i 10. maja na položaju Lugov vrat sa četnicima koji su nastojali da obezbijede komunikaciju prema Kalinoviku i Foči. Pretrpjevši poraz na ovom položaju, četnici se povlače preko Neretve, napustivši svoju komoru i teško naoružanje. Dok su se povlačili jednom vrlo strmom stazom, na drugoj obali Neretve mitraljesci 21. brigade su ih nemilosrdno kosili. U trenutku kada je čelo prorijeđene četničke kolone izbilo na vrh klisure pojavili su se naši avioni koji su zasuli neprijatelja bombama i mitraljeskim rafalima. Ova kolona četnika je time potpuno razbijena. Mnogi četnici su izginuli, a ostali su se, demoralisani, predali sa cjelokupnim naoružanjem. Za tri dana neprekidnih borbi poginulo je i zarobljeno oko 800 četnika, a zaplijenjeno 7 teških minobacača, nekoliko desetina mitraljeza, više stotina pušaka, nekoliko radio-stanica i cjelokupna komora. Poslije ove pobjede 21. tuzlanska brigada se prikupila kod Kalinovika, sredila i zatim produžila da progoni preostale četničke grupe iz njihove glavnine, koja se povlačila u pravcu Foče. Lr toku gonjenja 21. brigada je imala još jednu oštriju borbu sa četnicima na putu za Miljevinu, kojom prilikom je nanijela težak poraz neprijatelju. Pored ostalog zarobljeno je 80 pripadnika Resavskog četničkog odreda i velika komora.

U toku ovih borbi — u kojima su učestvovale, pored jedinica 38. divizije, i jedinice 53. divizije, jedna brigada Korpusa narodne odbrane i dijelovi 37. divizije — ostaci ove velike četničke grupacije su se prebacili na Zelengoru. U tom trenutku tu je bilo oko 8.000 izgladnjelih i demoralisanih ljudi. Time su stvoreni povoljni uslovi za uništenje ove četničke grupacije, što je štab 3. korpusa, koji je rukovodio ovom operacijom, u potpunosti iskoristio. Prema svojoj zamisli za ovaj posljednji uništavajući udar štab korpusa je uputio jednu brigadu narodne odbrane pravcem Obalj — Zelengora, snage Hercegovačke brigade narodne odbrane upućene su od Gacka kanjonom Sutjeske ka Tjentištu, jedinice 37. divizije zaposjele su obalu Drine od Trbošća do ušća Sutjeske u Drinu, 10. hercegovačka brigada zaposjela je Volujak i Maglić, 17. i 18. brigada 38. divizije

izbile su na liniju Zakmur — Ruda planina — Ljubina, dok je 21. tuzlanska brigada ostala na komunikaciji Kalinovik — Foča. U tom času glavnina četničkih snaga nalazila se na području Vrbnica — Čukurovina — Zamršten — Luča. Sedamnaestoj i 18. brigadi 38. divizije naređeno je da napadnu četnike i da ih potisnu prema ušću Sutjeske u Drinu. U žestokim borbama kod Vrbniče, Završtenja, Luče, Grandića i na Maluši planini četnici su razbijeni i dijelom nabačeni na jedinice 37. divizije, koje su ih uništile. U toku toga dana 17. i 18. brigada zarobile su preko 2.000 četnika sa naoružanjem. Time je čitava ova grupacija potpuno razbijena, a samo se oko 700 četnika, među njima i Draža Mihailović, uspjelo u grupicama izvući iz obruča.

U vezi s tim 21. tuzlanska brigada dobila je naređenje da se prebaci na Romaniju, u rejon Sokoca, gdje je trebalo da se jedinice brigade odmore i u isto vrijeme da čiste ovaj teren od preostalih četničkih grupica. Dolaskom u pomenuti rejon, ratna dejstva 21. tuzlanske brigade su završena, 10 dana nakon što je kapitulirala fašistička Njemačka.

Abdulah SARAJLIC

ŽRTVA

Kao vreo talas vjetra što ide pred kugom, tako i teške mučne glasine išle su ispred fašista. Šaptale su se riječi užagrenih uplašenih očiju, s grčem na licu, grozničavo izgovarane a slušali ih natmureni, napušteni, zabrinuti ljudi.

I sklanjali se, bježali kao od pošasti, kao od poplava, kao od divljih zvjerova. Uzimalo se najnužnije pod pazuho, na leđa, na mršavo konjče što sapliće nogama, na kravu Medulju, hraniteljku i braniteljku. Bježalo se u šume, u potočine, u prodoline, kud je čovječja noga rijetko stupala, samo da se spase goli život, da se pobjegne od SS-ovskog pikavca, od četničke kame, od ustaškog mitraljeza. Jer glasine su se valjale s brda na brdo, od kuće do kuće: na Majevici pobijeno šest do sedam stotina staraca, žena i djece, u Birču pet stotina i pedeset...

Sklonilo se i sve živo iz Bečana. Našli dobar zaklon: baš pod selom ponire rijeka, i u utrobi zemlje, kao u kanalu koji je voda prokopala i izdubila, smjestio se zbijeg — najviše žene i djeca. Čak su u taj prokop uveli i mal. U početku nije bilo loše, jer je rijeka bila malena, pa bilo dosta i mjesta. Ali rijeka nadošla, pa podlijevala, te se sjedilo na sandučićima, na kamenju koje je virilo iz zemlje, na donesenim zavežljajima. Moralo se izdržati, jer su se čuli pucnjevi i halabučenje: to su fašisti došli u selo Bečane i palili ga, uništavali, sa zemljom sravnjivali.

Zbjeg zamro, niko i ne diše kao obično, već pritajeno kratko, nitko se ne miče: fašisti su u neposrednoj blizini ponornice.

Ali — eto belaja: jedno djetence kriknulo. Svi se prestravljeno okrenuli, užasnutim očima proboli njega i majku, srca zalupala kao batovi, u grlo zagušila. A majka ga pritisla na sisu, drugo dvoje naslonilo joj se na stegna. Djetence opet vrisnulo i ispunilo špilju užasom. Lica posivila, oči se raširile, noge obamrle i klonule. U ka-

nal kao da je već na vir ala propast, smrt. Nečija crna ruka u bijelom rukavu grčevito mahala, i zgrčeni, crni prsti kao da su u horu vikali: Zaboga, neka ušuti, taj krik je smrt za sve nas.

Ali dijete nije vidjelo grč crnih prstiju koji su preklinjali i pritili. Nije znalo ni za fašiste krvavih ruku i zvjerskog srca; odvojilo je bucmastu glavicu od materine sise i zacvililo kao malo štene, pa zavriskalo. Prestravljena mati obuhvatila mu glavicu tvrdim prstima i pritisnula na svoja prsa razlij epivši mu nosić i mokra ustašca na prorez svoje košulje. Od bola zbog tvrde materine ruke na mekom potiljku, dijete je još jače zavriskalo.

Sad su sve ruke u bijelim širokim rukavima zamahale, pa se ukočile u zraku, nemoćne da se spuste. Zanjihala se i mokra stijena u polumraku, i voda zaklokotala jače, ili je možda šumilo u ušima. Zamračio se otvor na ulazu u kanal gdje je rijeka ponirala. Sad će fašisti ovamo, čuće vrisku ovog šteneta i niko više neće ugledati bijela dana. Biće kao u Dukićima, kao u Jablanici, Mitrovićima, Tepenu...

»Ne, ne smije to biti!« — majka je kriknula bez glasa. Lijeva ruka je poklopila razjapljena djetinja usta koja su dozivala smrt, a desna je obuhvatila meki mali vrat.

Samo da ućuti, samo da prestane cviliti! Ruke su se stezale, sve jače i jače. Prsti, tvrdi, propadali su sve više u meko meso. Djetešce, prigušeno i priklješteno, stenjalo je, potmulo cvililo, i ručicama se hvatalo za rubove majčine košulje.

Ne, ne, ne smije dozvati smrt na ovolike ljude! Još je stezala, još je pritiskivala, da su joj ruke trnule.

Vijek je trajalo. Ali napokon — sitnog, prodornog glasića više nije bilo. Ručice se više nisu hvatale za rub prljave materine košulje, nožice nisu tukle po materinom krilu — objesile su se mrtvo. I glavica je klonula.

Odahnula je majka. Spustila mrtvo dijete na krilo, zagledala mu tanušan čuperak plave kosice na mekom tjemenu i mrtvo pogledala u polumraku špilje, po ljudima koje je njeno dijete bilo osudilo na smrt. Nemoćno im se nasmiješila u polutami. Eto, živi ste.

Pa zaklopila oči i kao da je zamrla; naslonila se leđima na oštru neravnu stijenu, glavu zabacila da je udarila o brid jednog kamena, ali je nije zaboljelo. I zaplakala, tiho, bez glasa, smrtno umorna zbog svoje užasne, ogromne žrtve.

Mesa SELIMOVIC

(»Front slobode« br. 10, 2. oktobra 1944)

SMRT NAJMLAĐEG PARTIZANA ROMANIJE

U malom romanijskom zaseoku Visočnik, nedaleko od Krama, živjela su dva brata Mihajlo i Jovan, članovi velike i ugledne porodice Bjelakovića sa Vidrića. Cijela porodica Bjelakovića bila je od prvih ustaničkih dana na strani narodnooslobodilačkog pokreta. Iz ove porodice aktivno su učestvovali u NOR: Mihajlo, Ranko, Dušan, Momir, Danilo, Milja, Mirko i Gojko. Između njih isticao se lik Mihajla, poznatog širom Romanije neustrašivog borca.[1]) Bio je otac troje sitne djece. U partizane je otišao 1941. godine. Brigu oko djece primila je na sebe majka. Kao i mnoge druge žene na Romaniji i ona je morala često sa nejakom djecom da se sklanja u zabačene predjele romanijskih šuma da bi ih spasi a od ustaško-četničkih i SS-ovskih bandi, koje su — u nemoći da zadaju ozbiljnije udarce partizanima — ubijale, klale i palile sve što im je dolazilo pod ruku. Ona je bezbroj puta na ovaj način za koji korak umakla zlikovačkoj kami i spasla živote svoje djece. Ali kobnog 13. jula 1943. SS-ovci, predvođeni ustašama — mještanima — iznenada su pred zoru opkolili Visočnik. U zaseoku pored Bjelakovića familije sklonio se veliki broj izbjeglica iz drugih sela Romanije.

Kada je svanulo, počeo je zvjerski napad na goloruko i nezaštićeno stanovništvo. Pobjeći se nije imalo kuda. Vriska žena i male djece prolamala se Romanijom, ali spasa nije bilo. Odmah nakon upada u selo SS-ovci su jedan dio svojih žrtava pobili. Ostale su izveli na jedan proplanak i počeli strijeljati. Među njima je bila i Mihajlova žena sa dva sinčića i kćerkicom. Odjeknuli su plotuni. Žrtve su padale kao snoplje. Za nekoliko minuta proplankom Visočnika potekli su potočići krvi nedužnih žena, djece i staraca. Među šezdeset žrtava jedanaest ih je bilo iz porodice Bjelaković.

*) Mihajlo Bjelaković poginuo je 1944. godine kod Srebrenice kao zamjenik komandanta 20. romanijske brigade. Proglašen je za narodnog heroja 1951. godine.

Najstariji Mihajlov sin, Bogdan, koji je tada imao nešto više od devet godina, pao je na prvi plotun iako ga metak nije pogodio. U gomili leševa, poprskan krvlju, između majke, koja je držala na rukama njegovog trogodišnjeg brata i šestogodišnje sestre, on se pritajio i preležao skoro cijeli dan. U prvi sumrak neki mještani iz okolnih sela došli su da vide šta se desilo u Visočniku. Kad su počeli prevrtati i raspoznavati unakažene žrtve, našli su među njima živa, prestravljena malog Bogdana. Neko od njih odveo je mališana svojoj kući i okrijepio ga. Mihajlo je odmah bio obaviješten o tragediji u Visočniku. Sa još nekoliko drugova iz jedinice otišao je iste noći u selo i zajedno sa mještanima sahranio žrtve. Po povratku u jedinicu sa sobom je doveo i malog Bogdana. Dječak nam je kroz plač pričao o strahotama koje je preživio. Zadržali smo ga u štabu. Od tog momenta on nije bio više samo Mihajlov, već sviju nas.

Za vrlo kratko vrijeme dječak se potpuno zbližio i srodio sa nama i postao mjezimac štaba. Mada su se na njemu prilično dugo primjećivali znaci potištenosti, ipak je najčešće bio veseo i nasmijan, a naročito ako bi mu se pružila prilika da se sa nekim od članova štaba našali i poigra nekom igrom koja bi odgovarala njegovom uzrastu.

Ali što je vrijeme više odmicalo, Bogdan je postajao sve ozbiljniji. Nakon izvjesnog vremena sasvim je bilo uočljivo da mu više odgovara društvo starijih drugova. Dok bi se ranije igrao sa djecom ukućana gdje je bio smješten naš štab, kasnije ga takvo društvo uopšte nije interesovalo. Najviše je volio da se druži sa štapskim kuririma, koji su bili znatno stariji od njega.

Svima nam je izgledalo da se Bogdan već potpuno oslobodio bolnih utisaka koje je preživio julskog dana u Visočniku. Bili smo zadovoljni što se dječak u našoj sredini, iako su teški ratni uslovi, osjećao zadovoljan. Međutim, nije prošlo mnogo vremena a Bogdan je zajedno sa svima nama doživio još jedan težak udarac.

Početkom 1944. godine Mihajlo Bjelaković je postavljen za zamjenika komandanta 20. romanijske brigade. Iste godine u junu on je u jednoj akciji kod Srebrenice bio teško ranjen, pa je već tu, na mjestu borbe, umro od zadobijenih rana. Naša brigada izgubila je prekaljenog borca i primjernog starješinu, a Bogdan oca, koji je zajedno sa njim poslije tragedije u Visočniku — jedini ostao od cijele porodice.

Kako saopštiti očevu smrt djetetu, mislili smo u štabu. Zar mu nije previše i ono što je do sada preživio, pomislio sam. No, izlaza nije bilo, moralo mu se to reći.

Teška srca primio sam ovu obavezu na sebe. Pozvao sam Bogdana. Prilazeći mi, nevjesto se trudio da nekako što bolje vojnički stane. Sjeli smo na jednu livadu, nedaleko od Srebrenice. Drhtavim glasom počeo sam razgovarati sa njim pripremajući i sebe i njega da mu saopštim tužnu vijest. Kroz razgovor primjetio sam da to

Najmlađi partizan Romanije

bistro dijete naslućuje da se radi o nekom nemilom glasu. Njegove oči su ovoga puta bile svjetlije nego obično. Bio je jako uzbuđen. Napokon sam mu saopštio šta se desilo. Dječak je počeo da plače. Svi smo nastojali da ga nekako smirimo, ali jecanje mališana uz dozivanje oca nije prestajalo. Gušio se u suzama. Imao sam dojam da će nejaki mališan teško preživjeti ovaj udarac. I posle dugog i upornog nastojanja da ga nekako smirimo djelimično smo uspjeli u tome. Obećao sam mu da ću ga uzeti pod svoje i brinuti se o njemu isto onako kao što je to činio njegov otac.

Dan je bio na izmaku i došlo je prvo veče poslije Mihajlove pogibije. Kasno u noći pripremili smo se na počinak. Bogdan je rašio svoje šatorsko krilo i zbunjeno me pogledao. Očigledno da nije znao gdje da ga prostre. Do sada je spavao uz oca, koga više nema. Primjetivši, brzo sam ga pozvao da legne kod mene, što je on i učinio, spustivši svoje iznureno tijelo na ležaj koji je bio njemu namijenjen.

I pored toga što smo se svi prema malom siročetu odnosili zbilja roditeljski, on je dugo tugovao za ocem. No, stalne borbe i žrtve nekako su valjda i njemu stavljale do znanja da se surovi narodnooslobodilački rat ne može voditi bez žrtava, među kojima je pao i njegov otac. Što je vrijeme više odmicalo, Bogdan se postepeno oslobađao tuge koja ga je jedno vrijeme bila prosto skrhala. Ubrzo je postao mjezimče cijele 20. romanijske brigade. Svi su ga voljeli i prizivali sebi. Skoro poslije svake akcije borci i starješine slali bi Bogdanu po neki poklon, što bi mu pričinjavalo posebnu radost.

Najteže nam je bilo riješiti pitanje odjeće i obuće za Bogdana, jer se kroz plijen nije moglo doći do malih brojeva, koji bi odgovarali njemu. Zato smo jednoga dana zamolili intendanta Trećeg korpusa da našem najmlađem i najmanjem vojniku u korpusnoj radionici po mjeri izrade odjeću i obuću. Dobili smo zadovoljavajući odgovor i odmah uputili Bogdana u Vlasenicu. Kroz nekoliko dana on se sa kurirom vratio u štab brigade potpuno uniformisan. Na njemu je bila uniforma, žute čizme i opasač sa uprtačem. Sve mu je stajalo kao saliveno. Bio je sav srećan. Mnogo nam je pričao kako mu je lijepo bilo u štabu korpusa. Drugovi iz štaba htjeli su po svaku cijenu da ga zadrže u korpusu, ali on nije htio ni da čuje za to. »Jedva sam čekao da se vratim u brigadu i sve sam se bojao da kuda dalje ne odete, a da ja ne ostanem iza vas« — rekao nam je Bogdan u razgovoru.

Kuriri u štabu brigade bili su Mirko Kosorić i Mirko Bjelaković. Posljednji je bio Bogdanov rođak. Nijedan od njih nije imao više od 16 godina. Zadatke su izvršavali sa puno ozbiljnosti i zalaganja. Posmatrajući njih dvojicu kako svakodnevno izvršavaju razne kurirske zadatke, mali Bogdan se osjetio zapostavljen. Činilo mu se da sve te poslove koje vrše njih dvojica može i on sasvim

uspješno obavljati. Međutim, on nije bio još ni naoružan, iz čega je zaključio da štab brigade nije siguran ni da mu oružje dà, a kamoli da mu povjeri kurirske dužnosti. Znači, treba nekako prvo da se naoruža, pa onda tek misliti na zadatke koje bi mogao izvršavati.

Jednoga dana on mi se stidljivo obrati moleći da mu se da nešto oružja. Svoj zahtjev je obrazložio činjenicom da je nezgodno biti bez oružja u ratu i da su svi u brigadi osim njega naoružani. Razmišljao sam šta da mu odgovorim. Ako mu kažem da ne zna rukovati oružjem i da nije dorastao da ga nosi, uvrijediće se, a ako ga naoružamo, može doći do nesrećnog slučaja, jer on ne zna rukovati oružjem. Zato sam mu odgovorio da štab ima to u vidu, ali da momentano nemamo zgodnog malog pištolja koji bi za njega odgovarao, pa, čim se ukaže takva mogućnost, biće naoružan.

Oborivši svoj umiljati pogled, bistro romanijsko dijete stavljalo mi je do znanja da nije zadovoljno odgovorom, jer iza takvog obrazloženja stoje sasvim drugi razlozi, a ne oni koje sam ja iznio. Bio je potpuno načisto da u štabu brigade vlada mišljenje da on još nije stasao za oružje i da je to pravi razlog zašto je nenaoružan. To svoje mišljenje kasnije je iznio jednom kuriru, rekavši mu da bi i on mogao izvršavati kurirske zadatke da je naoružan.

U nastojanju da nekako razbijemo takvo mišljenje kod Bogdana počeli smo ga pomalo koristiti da ponekad pozove nekoga od starješina prištapskih jedinica kada su one bile u neposrednoj blizini štaba brigade. U takvim trenucima bio je sav srećan. Trudio se iz petnih žila da to učini što brže. Uvijek bi se vraćao zadihan i drhtavim glasom izvještavao da je izvršio zadatak.

Sada je on postao još uporniji u svojim nastojanjima da bude naoružan. Jednoga dana Bogdan je donio u štab brigade pištolj jednog kurira, koji ga je obučio kako se rukuje ovim oružjem. Počeo nam je objašnjavati kako se puni i prazni pištolj i kako se nišani. »Eto vidite da znam upotrijebiti pištolj« — navaljivao je mališan. Sada se više nije imalo kuda. Pri tjerani uza zid, morali smo mališanu obećati da će u najskorijem roku biti naoružan. Kroz nekoliko dana isti takav pištolj našli smo u jednom bataljonu i njime naoružali Bogdana. Radosti nije bilo kraja. Od nekoga je dobio i malu »kragujevku« bombu, koju je stavio na lijevu stranu opasača, a pištolj na desnu.

Kada su se kuriri vratili iz jedinica, Bogdan im se odmah radosno pohvalio svojim oružjem. Počeli su ga radoznalo zapitkivati od koga je dobio pištolj. Dječak se u jednom momentu uozbiljio i odgovorio im: »Pa znate vi bolje nego ja gdje se nabavljaju pištolji«, čime je valjda htio da kaže da ga je negdje zarobio, i na taj način se malo pošalio sa njima.

Njegova prva želja je ostvarena. Ali on se nije zaustavio na tome. Poslije izvjesnog vremena tražio je da mu se odredi i dužnost. Osjećao se sada ravnopravnim sa ostalim kuririma, iako je po godi-

nama i fizičkoj konstrukciji znatno izostajao iza njih. Dobro je rekao jednom prilikom jedan član našeg štaba kada smo razgovarali o Bogdanu: »Čudo od djeteta, stalno nešto traži i hoće da se uvrsti među odrasle«. Stvarno, mališana nije bilo lako shvatiti niti je bilo moguće uvijek udovoljiti njegovim željama, ali s obzirom na to da smo ga svi jako voljeli, trudili smo se da mu najčešće nekako udovoljimo i da ga ne ražalostimo.

Morali smo sada ponovo vršiti raspored kurira na jedinice, jer je i Bogdan došao u kombinaciju. Zvanično je određen za kurira prištapskih jedinica brigade, a u isto vrijeme je naoružan engleskim automatom. Osjećao se više nego srećan. Nestrpljivo je očekivao kada će mu se ukazati prilika da ode u prištapske jedinice kao novi kurir štaba brigade.

Mali kurir se brzo uhodao na novoj dužnosti i obavljao je vrlo marljivo i savjesno. Kada bi ga ponekad htjeli poštedjeti i zamijeniti nekim slobodnim kurirom, da umjesto njega ode u jedinicu, to bi ga uvrijedilo. Prilikom takvog jednog pokušaja on je uzeo pismo iz ruke kurira i ljutito mu rekao da se ne utrpava u njegovu dužnost i otišao u naznačenu jedinicu.

Došla je i zima 1944. i na Romaniji je kao i obično napadao veliki snijeg. Naša brigada nalazila se jugoistočno od Han-Pijeska na prostoriji Crna Rijeka — Džimrije i dejstvovala na komunikaciju Sokolac — Han-Pijesak. U zoru jednog decembarskog jutra stigla je u štab brigade jedna skojevka iz sela Sokolovići i obavijestila nas da je u njihovo selo došla veća grupacija četnika iz Srbije i da pripremaju napad na brigadu. Hitno smo izvršili potrebne pripreme i jedinice su zaposjele položaje za odbranu. Sutradan pred zoru četnici su jakim snagama izvršili napad na brigadu. Najveća grupa napadala je od Han-Pijeska preko Karaule, na položaje koje je branio Treći bataljon.

Poslije ogorčenih borbi od nekoliko časova četnici su počeli pritiskivati Treći bataljon. Krenuo sam prema ovim položajima i pozvao jednog kurira sa sobom. Pošto je situacija bila kritična, žurio sam se uzanom vijugavom prtinom. Idući čuo sam škripu snijega iza sebe, ali se u žurbi nisam obazirao da vidim ko sve za mnom ide. Ubrzo je bataljon krenuo na juriš da povrati izgubljene visove. Kroz gustu šumu po cijelcu teško smo se kretali. Ljudi zapadaju do koljena u snijeg. U jednom momentu, kada smo bili ispod jednog visa, sa koga su četnici davali očajnički otpor, bacio sam pogled na streljački stroj lijevo od mene i zapazio Bogdana kako se čupa iz snijega zastavši nekoliko koraka iz streljačkog stroja. Odmah mi je sinulo kroz glavu da će stradati jer je nevješt, a pored toga i snijeg mu se ispriječio kao prepreka koji je i najvještijem borcu otežavao manevrisanje između bukovih stabala. Ljutio sam se, ali nisam imao vremena da mu bilo šta kažem. Jedva sam čekao da zauzmemo vis kada će mi se pružiti mogućnost da ga izgrdim do mile volje zato

što je pošao za mnom iako mu to niko nije naredio. Ne samo da sam bio ljut na Bogdana već i sam na sebe što se nisam okrenuo kada sam išao ka bataljonu. Da sam to učinio, primijetio bih ga i time mu možda spasao život.

Ubrzo smo zauzeli i vis i još neke okolne kote, na kojima je ostalo dosta mrtvih i ranjenih četnika. Bataljon je nastavio dalje juriš progoneći neprijatelja koji je panično odstupao.

Pozvao sam odmah Bogdana. Idući prema meni zaljuljkivao se prtinom, jer mu se snijeg izmicao ispod nejakih nogu. Čekao sam da mi priđe. U neposrednoj blizini ispred mene je podigao glavu i veselog lica pun radosti, poče: »Vala smo im pokazali kako jurišaju partizani. Neće im nikad više pasti na um da dođu ovamo!«. Pošto je bio u pitanju naš ljubimac, za mene su dovoljne bile ove dvije njegove rečenice pa da budem potpuno razoružan. Brzo sam se pribrao, srce mi se raznježilo, i, kako su pucnji odjekivali na sve strane, odustao sam od pređašnjih namjera, koje su proizašle u prvom redu iz očinske ljubavi i brige prema Bogdanu. Pomilovao sam ga i upitao: — »Odakle ti ovdje kada je trebalo da ostaneš u štabu brigade? Znaš da je tamo ostao samo jedan kurir?« On se brzo snašao i odgovorio mi:

»Pa ti si zvao kurira kada si pošao, pa sam mislio da se odnosilo na mene«.

»Ma nisam mislio na tebe već na Mirka koji je inače kurir ovog bataljona«.

Do popodne četnici su razbijeni i primorani na povlačenje prema Drini.

U brigadi su borci i rukovodioci komentarisali o ovim borbama i držanju našeg najmlađeg borca u jurišu oko Karaule. Bogdan nikada nije mogao maknuti, a da mu neko od boraca nije čestitao na uspjehu u ovoj borbi. Očigledno se primjećivalo da je dječak bio srećan i ponosan na uspjeh Trećeg bataljona, u kome je i on učestvovao kao borac.

Poslije nekoliko dana brigada je po ciči i snijegu maršovala preko Devetaka prema selu Sokolovići, koje se nalazi u podnožju Devetaka i Kopita. Prteći cijelac preko namrštenog Devetaka kolona se teško kretala. Negdje u sredini kolone kretao se štab brigade, sa kojim je išao i Bogdan. I kada se čelo kolone preko sela Mandre spustilo prema Sokolovićima, kretao sam se pored kolone da bih izbio na čelo. Kada sam došao skoro do čela, odjeknuo je plotun iz nekoliko pušaka negdje oko sredine kolone. Pretpostavljao sam da je grupa boraca pucala na nekog četnika koji je iskočio iz neke kuće i dao se u bjekstvo. Vratio sam se nazad prtinom da bih utvrdio šta se desilo. Izdaleka sam primijetio da se grupa boraca okupila u krug na prtini i da među njima neko leži na snijegu. Prilazeći toj grupi ugledao sam Bogdana kako se od bolova previja po snijegu. Sa njega je jedna bolničarka ozeblim rukama skidala opa-

sač i raskopčavala bluzu. Ranjen je u stomak od grupice četnika koja se prebacivala prema Devetaku i, pošto je bio veliki snijeg, sačekali su iz zasjede, opalili nekoliko metaka, a zatim pobjegli. Jedina žrtva tih razbojnika bio je naš mjezimac.

Iako teško ranjen, mališan nije jaukao. Svakoga ko ga je vidio zadivio je svojim držanjem. Ubrzo je previjen na snijegu i stavljen na nosila. U Sokolovićima je smješten u brigadnu bolnicu. Sjedio sam kod njega sa jednom grupom drugova do jedan sat poslije pola noći. Kad sam ga god upitao kako se osjeća, uslijedio je odgovor: »Pa čini mi se nešto je bolje nego kada sam tek ranjen«. Referent saniteta brigade rekao mi je da ga je metak pogodio u stomak s desne strane i izašao na suprotnu stranu. Malo sam vjerovao u mogućnost da se Bogdan spase bez hirurške intervencije, koju mi nismo mogli ukazati. Ali, njegovo držanje ipak mi je ulijevalo izvjesnu dozu optimizma.

Oko jedan čas po ponoći otišao sam na počinak u štab brigade, koji je bio u neposrednoj blizini. Dežurnu bolničarku zamolio sam da me odmah obavijeste ukoliko bi Bogdanu u toku noći pozlilo. Potpuno opremljen, legao sam. Ležaj Bogdana u štabu bio je te večeri nepopunjen. I tek što sam utvrdio san, probudio me je kurir iz bolnice i saopštio da je ranjeniku pozlilo. Odmah sam pošao do bolnice. I pored toga što sam se žurio što sam mogao više, ipak sam zakasnio. Nisam ga uspio zateći živa, da još neku riječ sa našim najmlađim borcem i mjezimcom progovorim. Možda je imao još nešto da mi kaže što bi meni i drugovima ostalo u vječnom sjećanju. Ulaskom u sobu zanijemio sam kao i svi drugi koji su stajali oko mrtvog mališana.

Pred zoru smo se vratili u štab. Organizovana je sahrana u osam časova. Štab brigade zadužio je mene da se oprostim sa Bogdanom. Teška srca primio sam se ovog zaduženja. Nisam bio siguran da ću ga potpuno uspješno obaviti. Čini mi se da u ovakvim slučajevima nikada do tada nisam imao manje snage i moći da progovorim nekoliko rečenica.

Približavalo se vrijeme sahrane. Cijela 20. romanijska brigada obavijena je tugom. Koga bih god sreo u njegovim očima blistale su suze. I Devetak i Kopita toga zimskog jutra bili su mi nekako neobični. Ove planine obavijene zimskim ruhom i namrgođene tužnijeg su mi lica izgledale nego ikada. Imao sam utisak kao da će i one proplakati.

Došlo je i 8 časova. Pogrebna povorka pripadnika brigade i mještana krenula je prema mjestu sahrane noseći kovčeg našega ljubimca na ramenima. Prvi koji su ga nosili bili su njegovi najbliži drugovi kuriri. Nad rakom kroz suze oprostio sam se s kurirom, najmlađim borcem i mjezimcem naše brigade i posljednjim članom porodice narodnog heroja Mihajla Bjelakovića, koja je svih pet svojih članova uzidala u temelje naše današnje socijalističke domovine.

Mitar MINIC

ČETNIČKA KAMA U SEMBERIJI

U aprilu su četnički lešinari pomoću 13. SS divizije upali u Semberiju. Slobodarski narod ravne Semberije, koji je toliko puta pokazao svoju nepokolebljivu odanost narodnooslobodilačkom pokretu, našao se oči u oči sa izrodima srpskog naroda. Taj pošteni radni svijet, poznat po svojoj naprednosti i mnogim junačkim sinovima — partizanima, bio je sve do dolaska četničkih zločinaca pošteđen od paljenja i istrebljivanja. Gorka čaša 1941. godine uglavnom je mimoišla Semberiju, da bi je danas goru i gorči ju kroz 6 mjeseci četničkog divljanja srpski narod Semberije ispijao iz ruku ljudi koji se nazivaju Srbima.

Satanski hladni i promišljeni zločinac kapetan Stevo Damjanović Leko sa svojim pomagačima: bijesnim i suludim Rajom Bančićem, krvavim »sudijom« Petrom Kojićem, kukavnim »profesorom« Srđanom Bakajlićem i sa dosta drugih koljača od zanata, odmah po dolasku počeo je sa zločinima. Prva žrtva bili su naše najmiliji drugovi, naši mučenički ranjenici bolnice broj 2. A potom su počele da padaju glave najsvjesnijih i najuglednijih ljudi po selima. Ali bilo je mnogo ljudi u slobodarskoj Semberiji koji su bili »krivi« četničkim izrodima. Da bi njih kaznili, osnovali su koncentracioni logor, kroz koji je prošlo na stotine ljudi i žena, a najviše omladine. Tu su pod najtežim uslovima radili sve poslove četničkim porodicama i najvjernijim saradnicima, bili tučeni i ubijani. Jednog dana 7 seljaka iz sela Batkovića su izvađeni iz logora i strijeljani. U Glogovcu su za jedan dan premlatili 59 ljudi, žena i djevojaka, u Dvorovima 25, itd.

Istovremeno počinje ofanziva lažima, pisanim i usmenim, o uništenju Narodnooslobodilačke vojske, o pogibiji maršala Tita, o propasti majevičkih brigada. Osnivaju se po selima četnički odbori, pokušavaju organizovati »ravnogorsku omladinu«, traže dobrovoljce u

četnike. Sve je to trebalo, po računu zločinaca iz štaba Majevičkog četničkog korpusa, da odvoji narod od narodnooslobodilačkog pokreta i da ga učini osloncem velikosrpske politike, koja se već odavno poistovjetila sa švapskom politikom.

Ali to ne bi mogle učiniti ni pametnije glave od njihovih, jer je to — nemoguće. Ljubav za slobodu, koja se u tom narodu rodila i koju je on zapečatio krvlju svojih sinova i kćeri, nije se mogla utrnuti. Nije narod mogao zaboraviti sretni život u svojim slobodnim selima pod istinskom narodnom vlašću. U takvom narodu malo se našlo izroda koji su se odazvali pozivu na saradnju sa četnicima na zločinačkom poslu.

Lešinari iz četničkih štabova dobro su osjećali da ne uspijevaju. Vidjeli su kako ih gleda narod koji je morao ćutati. Znali su da se po selima kriju male grupe partizana, koje oni ni pored najrevnosnijih progona, pretresa i hajki nisu mogli uništiti baš zato što ih narod krije i voli. Pored toga, oni su dobro osjetili pogoršavanje svoga opšteg položaja, naročito poslije obrazovanja vlade dr Šubašića i prodora naših snaga u Srbiju. To ih je dovodilo do bjesnila. Osjećajući da sami propadaju, odlučili su u luđačkom bijesu da sa sobom u propast povuku što više ljudi. To je jednom krvavi komandant Rajo Bančić i sam otvoreno kazao.

I počinje krvavo kolo. Ubija se noću i danju. I mlado i staro. I muško i žensko. I djeca ! ! ! Zatiru se čitave porodice. Zlokobno odjekuju po noći puške. Po danu se često čuje mitraljez. To strijeljaju na groblju. A kad rade noževima, onda se ništa ne čuje — do njihova pjesma. Na te krvave pirove dovode SS oficire da im pokažu kako oni ne štedeći ubijaju zajedničke protivnike. Broj strijeljanih naglo se penje. Bjeloševac — sa 19 na 27. Čengić — sa 14 na 22. Nema sela u kome nisu na desetine pobili. U Čardačinama na cesti za jedan dan strijeljano je 15, a kroz nekoliko dana još 7. Kod Rače za jedan dan 21. I zvrče predveče kola niz cestu, odjekuje pjesma i puške dželata, pijanih od krvi i rakije. To se četnički lešinari vraćaju sa strijeljanja kod Rače.

»Šta, zar se ovaj narod još ne boji? Strijeljaćemo pred narodom, da se opameti«.

I tako i rade. To se zove narodni sud. Na jednom takvom »narodnom sudu« seljak Dušan Forcan iz Pučila usudio se kazati nad lešom dobrog čika Luke Zelenovića iz Giogovca:

»Eh, šteta, dobar je bio ...«

I bijesni dželati su ga prorešetali.

Zločini se redaju sve brojniji i teži. Dobroga i svima partizanima koji su kroz Brodac prolazili poznatoga Đoju Laketića sa čika-Pećom Nestorovićem preklali su jedne noći i nedoklane ostavili na livadi da čitav dan umiru prevrćući se. Drugu Milanu Đokiću iz Čardačina, koji se nije htio predati već se bombom ubio, i drugu

Miljanu Lukiću iz Čengića, dželati, koje danas narod Semberije potajno zove šinterima i lešinarima, odsjekli su sjekirama glave i nabili na kolac da stoje kraj ceste sa cigarom u ustima.

I moglo bi se nabrajati more zločina, sve crnje od crnjeg. O tome kako su strijeljali Lelu Simić iz Batkovića na nedjelju dana pred porođaj, kako su u Čengiću pred »narodnim sudom« strijeljali i petog člana jedne porodice, mladu majku, a dijete joj od 8 dana zgazili cokulama, kako su u Kojčinovcu izvukli iz kreveta tifusnog starca od preko 60 godina, trgovca Jovu Trišića, i pred »narodnim sudom« tako isprebijali da je nesretnik sutradan umro, kako su po ulicama Bijeljine pred očima svojih saveznika SS-ovaca ubijali građane, sudi ju Vasilija Perkovića, gostioničara Petra Miloševića, itd. itd. Duga bi to bila priča, i tužna. Srpski narod Semberije doživijuje svoju strašnu ustašku 1941. godinu, i to od onih koji ne dopuštaju da iko drugi bude veći Srbin od njih, i koji se bore »za spas srpskog naroda«, i ne ratuju protiv okupatora »da Srba ostane više«, jer je »svaka kap srpske krvi skupa«. I pod vlašću tih izroda ljudi liježu uveče, ne znajući da li će ujutro ustati. Niko se u mučeničkoj Semberiji ne osjeća siguran za svoju glavu ni za svoja leđa koja za čas mogu da puknu pod strahovitim batinjanjem do krvi koje se masovno sprovodi i to po specijalnom četničkom sistemu »merdevina«.

Ni hiljade pretučenih, ni preko 500 strijeljanih nisu učinili da Semberija poklekne. Ona je duboko slobodoljubiva i mrzi ranije nepoznatom mržnjom svoje srpske dželate. Ona želi da se bori, oko stotinu Semberaca i Semberki probilo se kroz četnički front na Savi i pod najtežim okolnostima došlo našim jedinicama u Sr em. Preko stotinu ih se okupilo oko grupe partizana koja je čitavo ovo vrijeme pod vrlo teškim uslovima operisala na toj od četnika zaposjednutoj teritoriji. Tu grupu nisu mogli uništiti toliki četnički bataljoni i brigade samo zato, jer je narod i pod ovako teškim terorom čuvao i pomagao svoje borce. Na tom teškom i opasnom poslu naročito su se istakle žene. Zato su one bile na zubu četničkim lešinarima, kojima je dovoljno da se samo sjete, da žene kroz narodnooslobodilačku borbu dobiju svoju ravnopravnost, pa da od toga pobjesne, tuku, šišaju i strijeljaju naše junačke Semberke. Oko polovina strijeljanih su žene, naročito djevojke. Ni omladinci nisu zaostali za svojim drugaricama. I oni čine otprilike jednu četvrtinu žrtava ovoga nečuvenog klanja.

Sada je narod Semberije u punoj mjeri shvatio šta je velikosrpstvo i njegova dželatska sekcija — četništvo. Zato će sada prigrliti pušku i boriti se još jače i žešće nego dosad, do istrebljenja okupatora i izdajnika, do istrebljenja i posljednjeg četničkog zlikovca.

D. M.

(»Front slobode«, broj 11, 7. novembra 1944)

TUZLA NE SMIJE PASTI

Rat se bližio kraju. Jedinice NOV i POJ širom naše zemlje zadavale su teške udarce okupatoru i njegovim slugama ustašama i četnicima, koji su se povlačili na svim frontovima. Pred kraj 1944. godine Nijemci su nastojali da po svaku cijenu ovladaju komunikacijama Višegrad — Rogatica — Sokolac -— Sarajevo i Bratunac — Zvornik — Bijeljina — Brčko, kako bi se tim putevima izvukle njihove jedinice koje su se povlačile iz Srbije i Sandžaka. Da bi postigla željeni cilj, njemačka komanda je angažovala brojne svoje snage iz sastava armijske grupe »E«, koje su bile prisiljene da se pod borbom probijaju prema sjeveru, trpeći na tom svom putu teške gubitke.

Štab 3. korpusa NOV-a Jugoslavije, koji je svoje sjedište nakon oslobođenja Tuzle prebacio u ovaj istočnobosanski grad, orijentisao je svoju 27. diviziju na komunikaciju Višegrad — Rogatica — Sokolac, dok se 38. divizija nalazila na Majevici i u Posavini. Obadvije divizije su u borbi protiv Nijemaca postigle značajne uspjehe, ali ipak nisu bile u stanju da spriječe jake njemačke snage da se probijaju komunikacijama Višegrad — Sarajevo i Bratunac — Zvornik — Bijeljina. Pa i pored toga što su uz brojne gubitke uspjeli da jedan dio svojih jedinica izvuku ovim pravcima, situacija se za Nijemce nije na ovom sektoru mnogo poboljšala.

Pored stalnih njemačkih i ustaških posada koje su se u novembru i decembru 1944. nalazile duž komunikacija Višegrad — Sokolac i Sokolac — Vlasenica — Zvornik — Bijeljina — Brčko, ovim pravcima su se povlačile brojne njemačke jedinice iz sastava 5. SS brdskog korpusa, policijskog puka »Nagel«, 117. lovačke i 1. planinske divizije, 21. SS »Skenderberg« — puka i zloglasne 7. SS »Princ Eugen« divizije. Njima su partizanske brigade na svim sektorima povlačenja pružale — iako brojno slabije — žestok otpor.

Izvršavajući naređenja Vrhovnog komandanta NOV i PO Jugoslavije druga Tita, po kome se »neprijatelju ne smije dopustiti da se nekažnjeno izvuče iz naše zemlje« sve brigade koje su se u to vrijeme nalazile u istočnoj Bosni dobile su zadatak »da se stalno ugrožavaju mogući odstupni pravci neprijatelja i pri tome uništava njegova živa sila i ratna tehnika«. U tom cilju cijela 27. divizija[1]) nalazila se na sektoru Romanije, dok je 38. divizija držala sektor Zvornik — Brčko — Tuzla.

Pa i pored ovakvog žestokog otpora, koji je pružen njemačkim jedinicama u povlačenju, situacija u istočnoj Bosni se pogoršala, što je bilo uslovljeno prebacivanjem iz pravca Sandžaka jakih i dobro naoružanih četničkih snaga, koje su se u jednoj koloni uputile preko Romanije ka slobodnoj partizanskoj teritoriji, nastojeći da ovladaju dolinom Spreče i da se povežu sa majevičkim, ozrenskim i trebavskim četnicima, sa kojima su zajedno namjeravali napasti Tuzlu.

Pokretu četničkih jedinica prethodio je novembra 1944. sastanak između njemačkih predstavnika i Draže Mihailovića, koji je održan u Srednjem kod Sarajeva.[2])

Na tom sastanku Nijemci su od Draže Mihailovića zahtijevali da u borbi protiv partizana angažuje i četničke snage, koje su bile skoncentrisane u Sandžaku, tako da već 7. decembra 1944. dolazi do pokreta oko 12.000 četnika prema Romaniji.

Prve četničke jedinice koje su usljed dejstva partizanskih jedinica u Srbiji morale da traže spasa u njemačkim garnizonima u Sandžaku i dolini rijeke Prače pojavile su se na Romaniji 8. decembra. Četničke jedinice bile su dobro naoružane i snabdjevene municijom i opremom iz njemačkih magacina, tako da su veoma brzo ovladale prostorom između Goražđa i Rogatice. U sastavu ove čet-

*) »... Karakter borbi ove divizije bio je uglavnom sprečavanje neprijatelja da se nesmetano izvlači ovim komunikacijama i uništenje njegove žive sile i tehnike. Uslovi pod kojima su vođene borbe bili su vrlo teški. Cio ovaj kraj je skoro sav spaljen, ekonomski potpuno iscrpljen, a i atmosferske prilike bile su vrlo teške. Pao je početkom novembra snijeg i naše jedinice, slabo obuvene i odjevene i sa slabom hranom, teško su podnosile napore, koji su traženi od njih. I pored toga, one su postigle lijepe rezultate, što govore ove cifre: neprijateljski gubici iznosili su 1089 mrtvih, 1193 ranjenih, 25 zarobljenih — ukupno izbačeno iz stroja 2307 neprijateljskih vojnika. Zapaljeno je i uništeno 249 motornih vozila, 2 flaka, 2 traktora, 1 brdski top, 11 radio stanica i oštećeno oko 10 tenkova i oklopnih automobila. Uništeno je i preko 1 milion puščanih metaka. Gubici divizije iznosili su: 60 mrtvih i 145 ranjenih...«

[2]) O tome je na suđenju članovima političkog i vojnog rukovodstva Draže Mihailovića, Aćim Slijepčević, četnički major i načelnik ađutantskog odjeljenja Vrhovne komande Draže Mihailovića, izjavio sljedeće:

»... U Srednjem krajem novembra (1944. godine primedba tužioca), Draža je bio na sastanku sa nekim Nijemcima, ja mislim da je i ovoga puta bio Sterker iz kancelarije njemačkog opunomoćenika za jugoistok Nojbahera. Osim Nijemaca, tu su bili i ministar Aćimović i major Ivan Pavlović, bivši komandant grada Beograda Draže Mihailovića. Oni su došli iz Beča od Nedića i Nojbahera...«

ničke grupacije nalazile su se između ostalih i »Srpski udarni korpus jugoslovenske vojske u otadžbini« (sastavljen od Nedićeve srpske državne straže, Ljotićevog srpskog dobrovoljačkog korpusa i četnika), Rasinsko-toplička »grupa korpusa, Grupa »korpusa« kraljeve garde, Sumadijska »grupa korpusa«, Avalski »korpus« itd.

Po prelasku komunikacije Rogatica — Sokolac četnici (njih oko 1.500) napali su 16. muslimansku brigadu na liniji Crni vrh — Kozare — Zmijnica. Poslije žestokih borbi 16. muslimanska brigada se morala povući, tako da su četnici ovladali linijom Stupin do — Presjeka — Veliki kom. Pošto su izdržali žestok protivnapad 16. brigade, koji je trajao čitavu noć, četnici su sutradan, uz podršku njemačke artiljerije iz rejona Rogatice i Sokoca, produžili nastupanje. Razvile su se ogorčene danonoćne borbe. Pa ipak, i pored krajnjih naprezanja, 27. divizija nije uspjela da zaustavi četnike, kojima su stalno pristizale nove snage.

Četnici su zatim ovladali Glasincem i planinom Devetak, tako da se situacija u istočnoj Bosni znatno pogoršala. Zbog toga je štab 3. korpusa NOV donio odluku da svojim jedinicama ovlada dolinom Drine i na taj način omogući snagama NOV-a koje su dolazile iz Srbije prelazak u istočnu Bosnu. Prema četnicima su ostavljene samo manje partizanske snage, s ciljem da usporavaju njihovo nastupanje prema Vlasenici, dok je glavnina prebačena na sektor Drinjače i Zvornika radi zauzimanja ovih mjesta. Kada su četničke snage osjetile izvlačenje glavnine 27. divizije, one su izvršile pritisak na 20. romanijsku brigadu, koja je zatvarala pravac prema Vlasenici. Vodeći neprekidne borbe sa nadmoćnijim neprijateljem, partizani su odolijevali pritisku sve do 18. decembra. Toga dana četnici su preko Milan planine prodrli u Grabovicu, a preko Ploče u Vlasenicu.

Dok su jedinice 38. i 27. divizije NOV-a vodile borbu sa Nijemcima u Zvorniku i Drinjači, četnička kolona je sa Romani je uspjela da prodre u Vlasenicu, a njeni prednji dijelovi su izbili preko Šekovića na Borogovo i na taj način ugrozili tuzlanski basen i samu Tuzlu. U takvoj situaciji 38. divizija sa glavninom svojih snaga napušta tek oslobođeni Zvornik (u kome ostaju jedinice 14. srpskog korpusa) i usiljenim maršem kreće na sektor Papraća — Borogovo, dok je 27. divizija iz Drinjače upućena prema Šekovićima, dobivši zadatak da presiječe četničku grupaciju, čije su se jedinice sa svim komorama i raznim drugim dijelovima do tada kretale u jednoj koloni.

*

Iako je prema sebi imala veoma male partizanske snage (samo 20. romanijsku brigadu), četnička kolona se prilično sporo kretala prema željenom cilju — Tuzli i Majevici. Čak i onda kada su Nijemci — osjetivši pojačan pritisak jedinica NOV-a na svoje kolone

u dolini Drine, a naročito poslije zauzimanja Zvornika i Drinjače, insistirali na tòme da se pokret prema slobodnoj teritoriji ubrza, četnici nisu mogli ništa preduzeti kako bi izvršili ovo naređenje, jer je u međuvremenu u njihovim redovima došlo do dezerterstva, počela je da hara glad, zima je postajala sve žešća, tako da je i ritam pokreta bio poremećen.

Tako je četnička kolona — trpeći zimu i glad — tek nakon 12 dana marša svojim prednjim dijelovima izbila na liniju Papraća — Borogovo — Osmaci, nadajući se da će tu u dolini Spreče i u Tuzli moći odmoriti i nahraniti svoju iznurenu i demoralisanu vojsku. Od Vlasenice prema Tuzli, četnici su nastupali u dvije kolone. Desna, pod komandom Dragutina Keserovića i Nikole Kalabića, kretala se pravcem Vlasenica — Šekovići — Papraća prema cesti Tuzla — Zvornik i Majevici, sa ciljem da napadne Tuzlu sa sjevera, dok se lijeva kolona, pod komandom četničkog komandanta Srbije generala Miroslava Trifunovića, prema Tuzli uputila pravcem Grabovica — Trnovo — Bijelo polje — Zukići — Živinice.

*

U vezi sa naređenjem štaba 3. korpusa 38. divizija je 20. decembra usiljenim maršem krenula iz rejona Zvornika u pravcu Borogova i Papraće, dok se 27. divizija, nakon kraćeg odmora, uputila prema Šekovićima sa zadatkom da presiječe četničku kolonu koja je nadirala ovim pravcem.

Kada su partizanske snage izbile u rejon Milića (selo kod Šekovića), cijela dolina rijeke Drinjače oko Šekovića bila je osvijetljena od mnogobrojnih vatri. Selo je još ranije bilo popaljeno, tako da je četnička vojska, nemajući gdje da se smjesti, zanoćila napolju, pored vatri, koje su u izvjesnom smislu pokazivale njezin raspored. Na okolnim visovima nije bilo vatri, pa se cijenilo da tamo i nema jačih četničkih snaga.

»... Kada su dijelovi 4. bataljona (16. muslimanska brigada pr. p.) prišli mostu, neprijatelj ih je otkrio i otvorio vatru. U isto vrijeme jedan bataljon 19. brigade i Drugi bataljon 16. brigade, koji su krenuli na zadatak i već bili podišli neprijatelju, otvorili su snažnu vatru i prešli u napad. Tako je 4. bataljon umjesto preko mosta produžio gazom preko rijeke i upao u selo. Zbunjena i potpuno iznenađena četnička ‚Oplenačka brigada', koja je pripadala Kalabićevom ‚korpusu', pokušala je da pruži otpor, ali je nakon desetak minuta borbe bila potpuno razbijena. Glavnina neprijatelja uspjela je da se spase od uništenja bijegom ostavivši 40 — 50 mrtvih i ranjenih, oko 60 zarobljenih i svu komoru od oko 30 kola sa velikom količinom municije i druge opreme .. ,«[3])

[3]) **Ahmed Džonlagić: »Napad na Drinjaču i Šekoviće« — Vojni glasnik br. 3, 1957. godine.**

Defile jedinica kroz oslobođenu Tuzlu, septembra 1944.

Sutradan su četnici prema jedinicama 27. divizije skoncentrisali svoje jake snage, da bi ih odbacili iz Šekovića. Polazak na juriš oglasili su trubom. Prvo su se sa raznih strana čuli trubači, a zatim je prema partizanima krenuo četnički streljački stroj. Puštajući četnike da priđu na blisko odstojanje, partizanima je pošlo za rukom da odbiju nekoliko četničkih juriša i da im nanesu znatne gubitke. Međutim, četnici su nakon sređivanja, stalno podstrekivani trubama, od kojih je odjekivala dolina Dr in jače, ponovo prelazili u napad. Ovoga puta četnici su dočekani bombama, a zatim su partizani prešli u protivnapad.

Borbe oko Šekovića nastavljene su i idućeg dana. Vidjevši da se ne mogu lako probiti dolinom Drinjače prema Šekovićima, četnici su iz pravca sela Tupanari uputili jednu jaču kolonu ka Bačkovcu i Stolicama, nastojeći da ovladaju ovim dominantnim položajima iznad desne obale r. Drinjače.

»... Oko podne situacija je postala gotovo kritična, jer je neprijatelj uspio da ovlada Bačkovcem, a 3. bataljon 16. brigade se krajnjim naporom održavao na položajima Milići (K. 828), Stolica i K. 826. Po naređenju štaba divizije, komandant brigade je hitno uputio na desnu obalu r. Drinjače Drugi bataljon, koji je zajedno sa Trećim bataljonom uspio da zaustavi dalje četničko nadiranje. Predveče 22. 12. oba bataljona su prešli u protivnapad i odbacili

neprijatelja sa Bačkovca. U isto vrijeme 19. brigada je onemogućila intervenciju neprijatelja od Borogova (t.t. 854) prema selu Šekovićima.. ,«[4])

Tako je na kraju dana, uspješnim borbama 16. i 19. brigade, četnička kolona ostala podijeljena na dva dijela. Četničke snage koje su se nalazile u dolini Drinjače, uzvodno od sela Sekovića, bile su odbačene prema Vlasenici.

Iako su četnici u dolini Drinjače doživjeli težak poraz, kolona pod komandom Dragutina Keserovića i Nikole Kalabića nastavila je s napredovanjem prema Tuzli i Majevici, mada su i na ovom sektoru jedinice 38. divizije četnicima pružale žestok otpor. U isto vrijeme druga četnička kolona je koncentrisala svoje snage na liniji Bijelo polje — Stupari — Višća, odakle je namjeravala da napadne Živinice i Tuzlu i tako potpomogne desnoj koloni da što prije prodre u sam grad.

Došavši u dolinu Spreče, četnici su nastavili sa pokretom prema Tuzli — lijevom i desnom obalom ove rijeke, oslanjajući se svojim desnim krilom na obronke Majevice. Na čitavom ovom sektoru jedinice 38. divizije su punih pet dana četnicima pružale jak otpor. Međutim, i pored toga, četnička kolona se sve više približavala Tuzli, tako da su se i u samom gradu već čuli mitraljeski rafali.

*

Pod komandom generala Miroslava Trifunovića nalazio se i »Srpski udarni korpus«, koji je oktobra 1944. formiran od jedinica Nedićeve srpske državne straže. Jedan od komandanata ove četničke grupacije (četnički podaci govore o diviziji) Borivoje Jonić, za vrijeme borbe oko Tuzle obratio se depešom četničkoj Vrhovnoj komandi, odnosno lično Draži Mihailoviću, tražeći da povuče naređenje
0 napadu na Tuzlu i da naredi da se četnici vrate u Srbiju.[5])

Međutim, Draža Mihailović — i pored ovakve situacije i teških gubitaka — nije povukao naređenje o zauzimanju Tuzle, nego je naprotiv i dalje insistirao na izvršenju postavljenih zadataka. Uporno, očajnički, četnici pokušavaju da uđu u oslobođenu Tuzlu
1 da uguše puni, slobodni život ovog slobodarskog grada.

Prema četnicima stoj ale su partizanske brigade, čvrsto riješene da im ni po koju cijenu ne dozvole da uđu u Tuzlu. I dok su brigade 38. divizije vodile teške odbrambene borbe protiv desne čet-

[4]) »Napad na Drinjaču i na Šekoviće« — Vojni glasnik br. 3, 1957. godine.

[5]) »... Vaša nekada ponosna straža je bez hrane« — piše u depeši. -»Ona formalno gladuje i vi ćete je izgubiti. Već je jedan bataljon iz I divizije pobjegao. Kraj u kome nema ništa, pa čak ni ljudi, u mjesecu decembru gdje nas sneg može otseći od sveta, može biti mesto groblja. Molim naredite da se vratimo u Srbiju, bolje da izginemo pojedinačno negoli od gladi u bosanskim planinama...«

ničke kolone, 27. divizija je na prostoru Bijelo polje — Stupari napala lijevu četničku kolonu, razbila je i odbacila prema Konj uhu i Ozrenu, tako da ona više nije ni pokušala da prodire prema Tuzli.

Dvadeset šestog decembra u 6 sati 18. hrvatska brigada je napala neprijatelja na položajima Vukovije — Tojšići, pa su četnici bili potisnuti prema Kikaćima, ali su oni izvršili protivnapad, tako da je brigada bila odbačena na polazne položaje prema Čaklovićima. U isto vrijeme bataljoni 17. majevičke brigade prebacili su se iz sela Gračanice u Tojšiće, odakle su već u prvom naletu odbacili neprijatelja na položaje Čive — Kovačevići, istočno od druma Tuzla — Zvornik. Četnici su u toku dana izvršili nekoliko napada, ali ih je 17. majevička brigada sve odbila.

Toga dana 21. tuzlanska brigada vodila je sa četnicima teške borbe na liniji Pelemiš — Požarnica — Lučino brdo. Neprijatelj je na ove ključne položaje u odbrani Tuzle uporno napadao — bez obzira na teške gubitke — dok su se bataljoni 21. brigade grčevito branili, često prelazeći u protivnapade, tako da su pojedini dijelovi položaja prelazili u toku borbe nekoliko puta iz ruke u ruku.

Istoga dana odbrana Tuzle je na položajima 38. divizije pojačana 16. muslimanskom brigadom 27. divizije, koja je vozom iz Đurđevika preko Tuzle prebačena u Simin Han, dok su se iz pravca Zvornika u pozadinu lijevog boka neprijateljskog borbenog rasporeda pojavile 14. brigada i dva bataljona 7. brigade 23. srpske divizije, tako da su partizanske snage mogle da pređu u protivnapad u cilju razbijanja i desne četničke kolone.

*

U odbrani Tuzle, a naročito 26. decembra, još jednom je došlo do izražaja sjedinjenost naroda i brigada koje su branile grad. Niko od boraca nije osjetio umor, niko nije pomišljao na hranu, svako je mislio samo na to kako da se odbrani slobodna teritorija. Jer, bitka se sve više rasplamsavala. Položaji su po nekoliko puta prelazili iz ruke u ruku. Juriš za jurišom se smenjivao. Četnici — satjerani na cestu — pokušali su da zauzmu što bolje položaje, pošto su znali da u dolini ne bi smjeli sačekati noć. Partizanima je ponestalo municije, morali su da se povlače. Ali je tog momenta izmorenim partizanskim jedinicama stigla pomoć iz oslobođene Tuzle. Grupa omladinaca uspjela je da na vrijeme na prve položaje donese municiju, što je omogućilo da se na četnike izvrši uspješan protivnapad na najugroženijim tačkama.

Nisu ovo, međutim, bile jedine akcije tuzlanskih rodoljuba. Slično se dogodilo i prilikom prolaska 16. muslimanske brigade kroz Tuzlu. Mnogo je vremena trebalo da se od vagona u kojima su se nalazili prozebli borci odstrane žene koje su iz svojih kuća iznijele posljednje zalihe hrane, da bi nahranile borce branioce njihova

Borci 3. korpusa u Tuzli poslije borbi sa četnicima, decembra 19^4.

grada. Jedna zabradena Muslimanka, koja nikako nije mogla da preda svoj smotuljak sa hranom, počela je na sav glas da plače kada je vidjela da voz polako kreće prema Siminom Hanu. Situaciju je spasao jedan muškarac, koji je uzeo paket iz njene ruke i predao ga prvom borcu koji je naišao.

Štab 3. korpusa bio je za vrijeme četničkog napada svakodnevno opsjednut građanima Tuzle, koji su se po nekoliko puta na dan raspitivali za novosti sa fronta, tako da su članovi štaba morali da objašnjavaju na kom sektoru se vode borbe, gdje su partizani, a gdje četnici i si.

Iako je situacija, naročito tokom 24. i 25. decembra, bila veoma kritična, niko od Tuzlaka nije ni pomišljao na evakuaciju, koju je pripremala komanda mjesta u Tuzli.

»Tek kada vidimo da će Tuzlu napustiti štab korpusa i njegovi prištapski dijelovi, onda ćemo i mi sa njima da idemo iz grada« — govorili su građani, čvrsto ubijeđeni da do povlačenja ipak neće doći.

*

Poslije žestokih borbi koje su vođene u toku 25. i 26. decembra neprijateljska desna kolona, desetkovana i dezorganizovana, bila je stjerana na cestu Tuzla — Zvornik i to samo u dijelu između Požar-

nice i Tojšića. Nakon kratkog predaha jedinice 38. divizije, pojačane 16. muslimanskom brigadom, koja je iz Simina Hana upućena direktno na front, prešle su 27. decembra u 2 sata u opšti napad na četnike. Glavni pravac napada išao je desnim krilom (17. majevička brigada), prema Tojšićima, kojim pravcem su se četnici u toku noći počeli da povlače.

Ogoljeli visovi, pokriveni tankim slojem utabanog snijega, koji su se dizali od ceste Tuzla — Zvornik prema jugu, crnjeli su se od četnika, koji su — ne uspjevši da uđu u Tuzlu — počeli da se povlače prema selu Međaš i rijeci Spreči, u nadi da će se odatle lakše probiti prema Konj uhu i Ozrenu. Na kosi na kojoj su se nalazili partizani čuli su se četnički razgovori, koji su postajali sve razgovjetniji sa njihovim približavanjem. Tog momenta četnici su stigli na domet partizanskih mitraljeza, tako da su im se mogle čak da vide kokarde. Misleći da su se partizani povukli, četnička kolona je prišla slobodnije zaklonima u kojima su se nalazili borci 17. majevičke brigade, da su ih ovi mogli gađati i kamenjem. Najedanput, tišinu su prolomili mitraljeski rafali i eksplozija bombi. To je potrajalo svega nekoliko minuta, a zatim su se partizani sjurili na cestu, gdje su — pored ubijenih četnika — zatekli sve one koji nisu mogli da umaknu. U ovom snažnom jurišu zarobljena je sva četnička komora, pa čak i jahaći konj Dragutina Keserovića, koji se i sam jedva spasao bjekstvom prema Spreči.[8])

Zaneseni pobjedom, vedri i raspoloženi, partizani su se vraćali na svoje položaje. Na mnogim mjestima vidjeli su se tragovi krvi, razbacane puške ili izgubljene četničke šubare. Na uzvišici, pored samog puta, tamo gdje se do malo prije nalazio četnički teški mitraljez, ležalo je više mrtvih četnika, koje je raznijela partizanska bomba. Tamo-amo po putu, i u šumici iznad njega, crnjeli su se četnički leševi, među kojima se nalazilo i nekoliko oficira, koji nisu uspjeli — poput svojih komandanata Keserovića i Kalabića — da izbjegnu partizanski kuršum.

*

Tako se, porazom četnika, završila bitka za Tuzlu, u kojoj je neprijatelj, samo na sektoru 27. divizije u borbama između 21. i 27. decembra 1944. imao oko 1870 mrtvih i 687 zarobljenih. O gubicima četnika govori se i u izvještaju štaba 3. korpusa Vrhovnom štabu NOV i PO Jugoslavije, u kome se između ostalog kaže i sljedeće:

»... U ovim borbama četničke grupe pretrpile su ozbiljan poraz. Od 8.000 ljudi, koliko su one imale prilikom dolaska u istočnu

6) »... Kad smo stigli do Tuzle, na deset kilometara« — izjavio je Dragutin Keserović na suđenju — »stiže 21. ili 23. partizanska divizija iz Srbije i ugrožava mi pozadinu. Tada mi je Draža naredio da izvršim povlačenje ka 2ivinicama. U toku borbe zarobljena mi je komora, dvesta do trista konja i dvesto težih ranjenika palo je u ruke partizanima...«

Bosnu, izgubile su najmanje öO^/o ljudstva (u poginulim, zarobljenim i dezertiralim). Umjesto da nađu odmora i hrane, kako su im govorile njihove vođe, oni su našli krvave borbe, smrt i prezir stanovništva u selima kroz koja su se kretali. Stanovništvo Tuzle i okoline, a isto tako i stanovništvo Birča i Romanije u ovim borbama pomagalo je svim silama našu vojsku, donoseći joj hranu i municiju i izlazeći joj u susret u svakom pogledu. Čak su se i domaći četnici sklanjali od ove četničke grupe, videći kod njih očitu propast. Usamljene četničke grupe sa Romanije i Majevice nisu se odazvale njihovom pozivu, izbjegavajući ih gdje god su to mogli ...«*) j

Poslije završene bitke 17. majevička brigada 38. divizije nastavila je sa gonjenjem i uništavanjem četničkih grupa, dok su ostale brigade koje su učestvovale u odbrani Tuzle pohitale u nove borbe, nemajući vremena da sa narodom ovog slobodarskog grada proslave veliku i značajnu pobjedu Narodnooslobodilačke vojske.

Jeremija *Ješo* ***PER1C***

*) Arhiv VII, br. reg. 8—2, k. 409.

U RODNOM GRADU

Umrlo je ranjeno
aprilsko sunce na zapadu,
u šljivicima tihim — rodnom gradu
gdje su sokaci bijeli od behara
i gdje Drina pljuska zgarišta stara.

Sjedoh znojan na kamen
pored česme stare.
Svaki moj pogled tuga prati,
ne čujem poznatih koraka,
uništeno sve je... !
Bolno me gleda streha svaka
i htio bih, htio zvati
drugove mladosti
al' kog ima živog — bog će to znati!

Ne poznah sokake razrovane,
ograde porušene,
ni strehe gdje su mi cvali
snovi prvi...
samo proljeće sije nad zgarištima
miris latica lakih,
a ja ti, grade moj nastradali,
nosim pozdrav pun radosti i krvi
iz krajeva dalekih.

Ja prođoh planine mnoge, drumove bijele,
i postah vojnik domovine.
Spreman sam za nju i život dati,
jer mi na šajkači
ko ruža proljetna
petokraka crvena cvati.

Nekad sam ti, grade moj,
uz pjesmu zvijeda i oblaka
sve tajne srca pričao,
sve ljubavi djetinje,

a sad ću s tobom,
ostati noć ovu cijelu
i kao na nekom sijelu
ispričati sve bitke svoje.
Ne poznajem te takvog nikad,
ni naše izgorjele lipe kraj puta.
A i ja nisam kao nekad
u srcu mi gori ljubav sveta
i u oku ko munja ljuta
plamti osveta!

I dobro znaj — nisam ti došao
da suzama zalijevam tvoje zidine tamne,
niti da žalim sokake razrušene
gdje sam nekad o ljubavi sanjao
u dane davne.
Došao sam da na tvojim zgarištima
od radosti kliknem
nek čuje tvoj kutak svaki
i na mjestu suza
čućeš rafale naše plamene,
po tebi će pljusnuti naše pjesme radosne.

Došao sam da ti kažem
kako smo se radovali
kad smo lani Drinu preplivali
i kad smo ko dlanove bijele
mostove na njoj razapeli.
I sve si nas onda vidio žive:
Acu sa mitraljezom,
Milenu sa bombom i sanitetskom torbicom,
Božo je četu vodio ...
i kao sad, na zgarištu,
u proljeće je ...
Behar bijeli padao!
A sad sam ja sam — i pjesme moje.
Svi padoše slavno na bunkerima Tjentišta
u sumorne dane pete ofanzive.

Ne tuguj — grade uplakan!
Nisam navikao da te gledam nevesela,
Zaboravi dane crne,
pokolje i vješala
nek od radosti oko tvoje sine,
sutra će zemlja naša biti vesela,
sutra će zgarišta tvoja
biti ko behar bijela.

(»Front slobode«, 8. januar 1945)

Risto TOŠOVIĆ

17. ISTOCNOBOSANSKA NOU DIVIZIJA U BORBAMA ZA OSLOBOĐENJE SRBIJE

Neposredno nakon proboja Operativne grupe Vrhovnog štaba iz obruča i prodora u istočnu Bosnu, odlukom Vrhovnog štaba od *2.* jula 1943. formirana je 17. istočnobosanska NOU divizija. U sastav divizije ušle su i 6. istočnobosanska i 15. majevička NOU brigada, a pod neposrednom komandom divizije nalazio se i Majevički partizanski odred. Kasnije, pred polazak divizije za Srbiju, u njen sastav ušla je i 2. krajiška NOU brigada, koja se do tada nalazila u sastavu 27. NOU divizije.

Odmah nakon formiranja štab divizije se 7. jula 1943. zajedno sa 15. majevičkom brigadom prebacio iz Šekovića na Majevicu radi sređivanja i popune ove brigade, koja je — kao i 6. — u petoj neprijateljskoj ofanzivi izgubila oko dvije trećine svoga sastava. Odmah po dolasku u Semberiju 15. majevička brigada je primila oko 700 boraca iz Majevičkog odreda. Za to vrijeme 6. istočnobosanska brigada je ostala u rejonu Birča radi obezbjeđenja naših bolnica u kojima je u to vrijeme bio veliki broj ranjenika i bolesnika.

Poslije izvjesnog vremena, nakon razbijanja preostalih četničkih grupa, pošto je u sastav divizije stigla i 6. istočnobosanska brigada, izvršen je napad na četnike u Posavini i Trebavi. Četnici su bili potpuno razbijeni, tako da su se povukli u Doboj i ostale susjedne njemačko-ustaške garnizone. Krajem avgusta 17. divizija se prebacuje na Ozren, gdje je smijenila 2. proletersku diviziju i od nje prihvatila teške ranjenike, što je umnogome olakšalo dalji pokret i akcije 2. divizije preko istočne Bosne u pravcu Hercegovine i •Crne Gore. Početkom septembra napadnuti su i oslobođeni gradovi Modrica, Bosanski Šamac i Gradačac.[5])

[J]) U borbi protiv Nijemaca kod Srnica poginuo je komandant 1. bataljona 15. majevičke brigade Vojko Milovanović. Proglašen je kasnije za Narodnog heroja.

Ove brze i uspješne akcije divizije, kao i drugih partizanskih jedinica, u toku ljeta 1943. imale su veliki politički i vojnički značaj za dalji razvoj NOB u istočnoj Bosni i neposredno su doprinijele masovnijem opredjeljenju naroda ovog kraja za NOP. Tako je u toku ljeta i jeseni znatan broj novih boraca stupio u redove NOP, od kojih je formirana 16. muslimanska brigada i popunjene postojeće brigade.

U saradnji sa ostalim našim jedinicama, 17. divizija je krajem septembra i početkom oktobra kao glavna snaga učestvovala u oslobođenju i odbrani Tuzle, u to vrijeme velikog neprijateljskog garnizona i značajnog industrijskog, saobraćajnog i vojno-političkog centra, koji su branile jake snage Nijemaca, ustaša i domobrana.

Poslije toga 17. divizija je prokrstarila Ozrenom i razbila preostale četničke snage u ovom kraju izbila pred Maglaj, odnosno željezničku prugu Sarajevo — Brod, a zatim vještim manevrom i brzim pokretom iznenadno napala ustaški garnizon u Varešu i oslobodila taj grad.[2]) Odmah iza toga divizija je izbila na Romaniju i zaposjela položaje na Crvenim stijenama i time zatvorila pravce koji od Sarajeva vode ka Romaniji, i blokirala jak ustaški garnizon u Sokocu. Izbivši time na domak Sarajeva, divizija je vodeći preko 40 dana neprestane borbe sa nadmoćnijim neprijateljskim snagama, onemogućila sve pokušaje Nijemaca i ustaša da povrate Crvene stijene i deblokiraju Sokolac.

U toku novembra i decembra (period VI neprijateljske ofanzive) divizija je vodila žestoke borbe u dolini Drinjače i na Betnju (nedaleko od Šekovića), gdje je 7. decembra njena 6. brigada u sadejstvu sa 15. majevičkom brigadom razbila neprijateljsku kolonu jačine od oko 1.500 Nijemaca sa tenkovima i artiljerijom, nanijevši joj gubitke od oko 300 izbačenih iz stroja. U tim borbama divizija je izgubila 40 boraca. U vremenu od 18. do 31. decembra, izbjegavajući neposredni udar 1. njemačke brdske divizije (koja je za ovu ofanzivu dovedena iz Grčke), 17. divizija je bila prisiljena da se probija u dva pravca, i to 15. majevička i 16. muslimanska brigada sa štabom 3. korpusa — preko Krivaje, nedaleko od Vozuće, ka Varešu i dalje prema Šekovićima, vodeći pri tome teške borbe sa jakim njemačkim snagama po najvećoj zimi, prema Šekovićima; dok se 6. istočnobosanska, 18. hrvatska i 1. južnomoravska brigada[3]) pod

[2]) Vareš su branile 6. brdski domobranski puk i 800 milicionara. Ovom prilikom zarobljena su 484 domobrana i oko 100 izginulo. Uništene su visoke peći u rudniku i razrušena želj. pruga prema Brezi.

[3]) Ova brigada je potisnuta iz Sandžaka (zajedno sa 5. krajiškom divizijom) i privremeno uključena u sastav 17. divizije. Inače ona je usljed neprekidnih pokreta i stalnih borbi bila veoma iscrpljena. Komandant brigade bio je Predrag Alimpije Marković, prvi načelnik štaba 6. brigade iz vremena njenog formiranja u ljeto 1942. Do kraja savjesno, izvršavajući dobiveni zadatak, on je poginuo junačkom smrću u borbama vođenim ovih dana protiv daleko nadmoćnijih njemačkih snaga na padinama planine Ozren.

komandom komandanta divizije odmah u početku ofanzive brzim pokretom sa padina Ozrena ispod Konjuha prebacila takođe za Šekoviće. Time je izbjegnuto okruženje divizije, te je plan jakih njemačkih snaga, da diviziju razbiju u rejonu Ozrena, pretrpio neuspjeh.[4])

*

Zbog daljeg razvoja i konačnog ishoda oslobodilačkog rata i revolucije, za Vrhovni štab i političko rukovodstvo NOP bilo je od presudne važnosti, da se u toku 1944. godine u Srbiji zadobiju povoljnije vojno-političke pozicije, ugroze okupatorske vojne formacije i razbiju formacije domaćih izdajnika i okupatorsko-kvislinška vlast. Radi toga je Vrhovni štab NOV i POJ početkom 1944. godine odlučio da, pomjerajući težište dejstva u istočni dio zemlje, izvrši prodor svojim odabranim divizijama u Srbiju iz Crne Gore, Sandžaka i istočne Bosne i da zajedno sa jedinicama NOV i POJ iz Srbije ostvari konačno oslobođenje ovih krajeva.

Za ostvarenje ovog važnog zadatka Vrhovni štab već od početka 1944. godine preduzima više mjera. Prije svega trebalo je da se na teritoriji Crne Gore i Sandžaka (2. korpus) i istočne Bosne (3. korpus) u toku zime održi i proširi operacijska osnovica radi predstojećeg prodora u Srbiju u toku nastupajućeg proljeća, a najkasnije kada bude uspostavljen drugi front u zapadnoj Evropi.

Za izvršenje tog zadatka, za prvo vrijeme, Vrhovni štab je odredio 2. proletersku i 5. krajišku diviziju koje su se u toku marta i aprila prikupile u Sandžaku i 16. vojvođansku i 17. istočnobosansku diviziju koje su se u to vrijeme nalazile u istočnoj Bosni, na Majevici, odnosno na sektoru Bratunac — Srebrenica.

Vrhovni štab je 21. aprila radiogramom naredio štabu 3. korpusa da 16. i 17. divizija forsiraju srednji tok Drine, pređu u Srbiju i sadejstvuju 2. proleterskoj i 5. krajiškoj diviziji, koje su u to vrijeme sa pl. Javor i Zlatibor već bile prodrle u zapadnu Srbiju i, zaobišavši Užice, stigle prema Maljenu i Povijenu, tj. na prostor između Valjeva i Užica.

Na osnovu ovog naređenja štab 3. korpusa je na sastanku u Vlasenici 25. aprila 1944. poslije temeljite procjene, odlučio da 17. divizija forsira Drinu između Bajine Bašte i Bratunca i dejstvujući ka Kosjeriću presiječe komunikaciju između Užica i Valjeva i što prije se poveže sa 5. odnosno 2. divizijom, a da 16. divizija forsira

[4]) U borbama prilikom probijanja preko rijeke Krivaje, vođenim protiv jednog puka 7. SS divizije u najtežim vremenskim uslovima — koji se mogu porediti sa uslovima Igmanskog marša — naročito se istakao Zaštitni bataljon 3. korpusa i 3. bataljon 15. majevičke brigade na čelu sa svojim komandantom Radivojem Kovačevićem, koji je tada teško ranjen.

Drinu između Bratunca i Drinjače i dejstvuje ka Peckoj i time obezbjeđuje naše snage sa sjevera. Forsiranje Drine trebalo je izvršiti u noći između 28/29. aprila.

Prema ovako postavljenim zadacima jedinice divizije su već nekoliko dana ranije bile grupisane i vršile vrlo intenzivne tehničke pripreme za prelaz preko brze i nabujale planinske rijeke.

Ali kada su sve pripreme prema datim mogućnostima već bile završene, kada se takoreći samo očekivalo na signal za prelazak rijeke, došlo je do potpunog zaokreta u situaciji. Naime, umjesto forsiranja Drine i nastupanja u istočnom pravcu — u Srbiju, došlo je naređenje za odstupanje na zapad.

Šta se zapravo desilo? Dogodilo se naime to da je neprijatelj otkrio našu namjeru[5]) pa je brzim pokretima sa sjevera (od Zvornika i Tuzle) i sa juga (od Rogatice i Sokoca) preduzeo snažnu ofanzivu i već 27. odnosno 28. aprila prodro u Šekoviće i Vlasenicu. Time je on ne samo onemogućio 17. i 16. diviziji da izvrše postavljeni zadatak, već je djelimično uspio da ih okruži na prostoriji Drinjača — Vlasenica — pl. Javor, sa namjerom da ih nabaci na Drinu i tu, u velikoj okuci Drine, razbije i uništi. I tako je, iznenadno, situacija tih naših jedinica najedanput postala vrlo ozbiljna, gotovo kritična.

Zbog svega toga štab 3. korpusa je 27. aprila izdao naređenje za povlačenje prema kome 17. divizija dobija zadatak da se što hitnije povuče iz okoline Drine i prodorom preko pl. Javor, između Vlasenice i Drine, izbije što prije na romanijsku visoravan, tj. u pozadinu njemačkih snaga koje su nadirale s juga, a 16. divizija da se preko Birča probije prema Javorniku i Kladnju.

Na osnovu toga u toku 28. aprila 17. divizija je usiljenim maršem izbila na obronke Javora (Kraljeve gore), preko kojih u pravcu juga vode svega dvije-tri staze. Ona je u toku nepuna dva dana i noći vodila žestoke borbe da dijelovima 7. SS divizije »Princ Eugen« na položajima između Sikire i Karaule, nedaleko od Vlasenice. Naši borci su već bili zauzeli dominantne položaje oko Karaule, ali su Nijemci, dovlačeći nova pojačanja u pješadiji i artiljeriji, uspjeli da zadrže sam položaj Karaula i da ih potisnu. I pored više uzastopnih juriša i borbe prsa u prsa, borci 6. i Majevičke brigade nisu uspjeli da zauzmu Karaulu nego su se morali povući, pretrpjevši velike gubitke. Povlačenje u istočnom pravcu izvršeno je u toku noći 29/30. aprila pod najtežim terenskim uslovima i sa velikim brojem ranjenika. U zoru 30. aprila štab divizije osvanuo je u popaljenom selu Nurići. Tu je bila i 6. brigada, a nešto dalje i 15. brigada. U samo svitanje naši osmatrači primijetili su nekoliko nje-

[B]) Njemačkoj komandi, kako je to kasnije ustanovljeno, bilo je uspjelo da dešifruje pojedine radiograme, putem kojih su se prenosila naređenja našim divizijama od strane štaba korpusa i Vrhovnog štaba. Sem toga, bavljenje naših relativno jakih snaga u dolini Drine, na domaku Srbije takođe je njemačkoj komandi ukazivalo na naše namjere.

mačkih kolona koje su se spuštale okolnim kosama iz nekoliko pravaca desno i lijevo od nas. Situacija je bila vrlo teška, prijetila je opasnost da čitava divizija na tom malom prostoru, u planinskoj udolini, bude razbijena od daleko nadmoćnijih neprijateljskih snaga. Sa nama je bio i Oblasni komitet KPJ za istočnu Bosnu i druga politička rukovodstva sa terena i, što je najteže, oko 100 ranjenika, među kojima 20 teških, na nosilima. Poslije kraće procjene u štabu divizije i razmišljania u kom pravcu se probijati, odlučeno je da se proboj izvrši u pravcu juga, odakle su upravo i pristizale njemačke kolone.

I odmah zatim, ne gubeći ni časa, 6. brigada je krenula najuriš da razbije kolonu koja nas je s južne strane, sa padina Ravne gore, direktno ugrožavala. Iako je bilo proljeće (posljednji dan aprila), ovdje, na Ravnoj gori, uveliko je bio snijeg. Jedna neprijateljska grupa, zapravo krilno obezbjeđenje njemačkih kolona, jačine 70 ljudi, naoružana automatskim oružjem i lakim minobacačima, utvrdila se na ivici šume i zatvorila jedini prolaz planinskom stazom kojom smo mi namjeravali da probijemo. Razvila se žestoka borba, ali oslabljena i nekompletna 6. brigada i pored osjetnih gubitaka nije mogla protjerati neprijatelja. Uskoro zatim pristiglo je i čelo 15. majevičke brigade, te je jedan njen bataljon krenuo najuriš zajedno sa nekim članovima štaba brigade i štaba divizije. To je bio snažan juriš, kojim je probijen ovaj neprijateljski obruč, gdje nije bilo zarobljenih, i gdje su gotovo svi Nijemci izginuli. I naši gubici bili su osjetni: 7 drugova poginulih i 12 ranjenih.[6]) Zadobijen je dragocjen plijen u oružju, municiji i hrani, što nam je u ovoj situaciji bilo od velike koristi.

Odmah iza toga dalji pokret i put naših jedinica bio je slobodan i otvoren, te je produžen marš prema selima Podžeplje i Džimrije, u koja smo izbili popodne- ovoga dana.

Trodnevne borbe, koje su 6. i 15. brigada vodile od 28—30. aprila na Karauli i Ravnoj gori spadaju u najoštrije i najkrvavije od njihovog formiranja. Radi toga to zaslužuje posebnu obradu.

Petog maja štab 3. korpusa primio je ponovo naređenje Vrhovnog štaba da se 16. i 17. divizija i pored svih teškoća prebaci u Srbiju i neposredno sadejstvuju sa 2. i 5. divizijom, koje su tih dana vodile teške borbe sa daleko nadmoćnijim nemačkim i bugarskim snagama, četnicima, ljotićevcima i nedićevcima na Medvedniku i Maljenu, između Bajine Bašte, Kosjerića i Valjeva.

Na osnovu toga 17. i 16. divizija odmah su pristupile izvršenju tog zadatka i krenule sa prostorija oko Olova i Kladnja ka Drini tako da je i 15. majevička brigada, pored zamorenosti i usputnih

[e]) Između ostalih poginuli su: Tomo Sperac Lala komandir čete i Simo Marković politički komesar čete a ranjeni su Brano Saračević komandant bataljona, drugarica Tošković Anđa Anja i drugi. Za ovaj podvig na Ravnoj Gori 15. majevička je pohvaljena od Vrhovnog štaba.

Prvi bataljon 6. istočnobosanske brigade poslije zauzimanja Kragujevca, oktobra 1944.

borbi sa neprijateljem, koga je snažno podržavala avijacija, izbila na Drinu kod sela Slapa. Međutim, 6. brigada je bila napadnuta iz pravca Rogatice, Sokoca i od Vlasenice, te se divizija ponovo našla u situaciji da bude nabačena u kanjon Drine i uništena i s jedne i s druge strane. Slična situacija se odigravala i kod 16. divizije.

Zbog svega toga štab 3. korpusa je 11. maja definitivno odustao od namjeravanog prelaza i ponovo izdao naređenje za povlačenje obje divizije na prostorije odakle su prethodnih dana i stigle, tj. prema Kladnju i Olovu. Do odustajanja od prelaza preko Drine došlo je u momentu kada su pomoć i sadejstvo 16. i 17. divizije 2. i 5. diviziji, koje su već bile duboko prodrle u zapadnu Srbiju, bili najdragoceniji. Naime, predviđeni prelaz preko Drine naših dveju divizija predstavljao je u to vrijeme u operativnom smislu cjelinu sadejstva 2. i 5. divizije. Zbog toga je naše odustajanje od tog prelaska imalo za direktnu posljedicu i povlačenje tih divizija sa Povijena i Medvednika preko Tare i Zlatibora na jug u Sandžak i Crnu Goru. Jer, i pored izvanrednog požrtvovanja ovih divizija, bez sadejstva naših divizija, one se nisu mogle održati protiv nekoliko puta nadmoćnijih udruženih neprijateljskih snaga.

*

Pošto pokušaj prelaza divizije za Srbiju nije uspio, Vrhovni štab je 15. maja naredio da 17. divizija krene ka Crnoj Gori i Sandžaku i privremeno uđe u sastav 2. korpusa. Na ovaj put divizija je istoga dana krenula sa prostorije Medojevići — Vladojevići, nedaleko od Knežine, na dug naporan put. Pored 6. i 15. brigade 5. maja u sastav divizije ušla je i 2. krajiška brigada, tako da će te tri brigade ostati u njenom sastavu sve do kraja rata.

Ovaj pokret u dužini od sto kilometara izvršen je preko Romanije, Jahorine, Zelengore, Suhe, Izgora do Pivske župe. Gotovo za čitavo vrijeme pokreta divizija je svakodnevno vodila borbe sa Nijemcima, mjesnom milicijom ili četnicima, tako da smo pod veoma teškim okolnostima 23. maja stigli u Pivsku župu, u Crnu Goru. Poslije gotovo jednomjesečnih i danonoćnih borbi i pokreta divizija je — izbivši na slobodnu teritoriju Crne Gore — mogla, bar za kraće vrijeme, da sredi i odmori svoje brigade. Narod ovog kraja i vojna i politička rukovodstva primili su nas srdačno, bratski.

Poslije kraćeg odmora i sređivanja u Pivskoj župi divizija je 27. maja prešla preko Pive (kod Krsca) i preko vrleti Durmitora sutradan izbila kod Zabljaka. Tu je štab divizije 28. maja primio zadatak od štaba 2. korpusa da se divizija pokrene i rasporedi na prostoriji Čelebić — Meljak prema Čajniču i Pljevljima.

Dvadeset i devetog maja divizija je prešla Taru kod Đurđevića Tare i produžila pokret prema Sandžaku, gdje je stigla sutradan. Druga krajiška brigada se razmjestila u Maljku, Šesta oko Kakmuži, a 15. majevička oko Čelebića. Prvih nekoliko dana proteklo je bez jačih borbi, jer su se sandžački četnici povukli dalje od tih mjesta.

Ali je već petog juna jedna jača kolona 181. njemačke divizije iznenadno iz Pljevalja prodrla prema Tari, prešla preko rijeke i stigla do aerodroma Njegobuđa, nedaleko od Zabljaka.[7]) Naišavši na slabiji otpor mjesnih partizanskih jedinica Nijemci su se poslije izvršenih represalija, paljenja sela i pljačke stanovništva, vratili istim putem prema Pljevljima. U međuvremenu naša i 5. divizija dobile su zadatak da napadnu ovu neprijateljsku kolonu, što je u toku 6/7. i 7/8. juna djelimično i ostvareno. U ovim borbama naročito se istakla 2. krajiška brigada, koja je kod sela Vlahovići presjekla cestu i u jurišu odbacila Nijemce s druge strane ceste i tom prilikom nanijela im osjetne gubitke, zapalila nekoliko kamiona i otela im oko 200 grla sitne stoke, koje su oni dan dva prije opljačkali.

Vrativši se nakon toga na prostoriju prema Foči i Čajniču divizija je pristupila razoružavanju i razbijanju sandžačkih četničkih jedinica i grupa, koje su se, pružajući kraći otpor, ograničavale na zasjede i prepade protiv naših manjih jedinica i kurira. Glavnina sandžačkih četnika bila se povukla u gradove Pljevlja, Foča, Čajniče i Goražde, a u Foču su pristigli i romanijski četnici. Stoga su

[7]) Ova kolona (oko 1.000 vojnika sa 15 tenkova, jakom artiljerijom i motorizacijom) dejstvovala je u sklopu neprijateljske ofanzive prema snagama 2. korpusa u Crnoj Gori i Sandžaku, sa ciljem da se spriječi ili uspori pokret naših jedinica ka Srbiji. S druge strane, njihovu pažnju posebno je u ovoj prilici privlačio aerodrom kod Negobuđa (kao i ostali aerodromi na našoj oslobođenoj teritoriji) zbog bojazni od mogućnosti savezničkog vazdušnodesantnog iskrcavanja u našoj zemlji u to vrijeme.

2 i 6. brigada 13. juna napale Foču i razbile romanijski četnički korpus[8]), koji se preko Miljevine povukao prema Jahorini, a 16. muslimanska brigada (koja je privremeno ušla u sastav naše divizije na ovom terenu) upala je u Cajniče i poslije kraće borbe sa četnicima odbacila ih prema Goraždu. Majevička brigada je pomjerena prema Pljevljima radi zatvaranja pravca Pljevlja — Goražde. Na položajima prema Pljevljima, koje je u stvari držala u blokadi, brigada je vodila često oštre borbe sa njemačkim jedinicama i četnicima, koji su pokušavali da je odbace, ali bez uspjeha. U borbama na Bušanskom brdu, nedaleko od Pljevalja, 25. juna poginuo je Tešo Nakić, a 27. juna zamjenik komandira Tešo Perić.

Početkom jula na svom pokretu prema Srbiji stigla je iz zapadne Bosne u blizinu Kalino vika 1. proleterska divizija, a sa njom i štab 1. proleterskog korpusa. U vezi s tim štab 2. korpusa postavio je 3. jula zadatak našoj diviziji da sa dvije brigade prihvati 1. proletersku diviziju u rejonu Foče, kako bi ona brže i lakše prešla preko Drine.

Preduzete mjere pokazale su se potpuno opravdane. Jer, već sutradan neprijatelj (Nijemci, ustaše i muslimanska milicija), u jačini od oko 1.000 ljudi, pokušao je da desnom i lijevom obalom Drine od Goražda prodre u Foču i spriječi ili oteža prelaz 1. proleterske divizije. Ali, energičnim protivnapadom 2. krajiške i 16. muslimanske brigade na desnoj obali i 3. krajiške brigade (1. divizije) sa lijeve obale, neprijatelj je razbijen i protjeran prema Goraždu, pretrpjevši potpuni neuspjeh.

Sljedećeg dana naša divizija pomjerila se prema Pljevljima sa zadatkom da ponovo obezbijedi pravac Pljevlja — Tara. Ovo je bilo od važnosti radi neposredni je zaštite aerodroma Njegobuđa, odakle su se u to vrijeme avionima transportovali naši ranjenici za Italiju. U toku pokreta dijelovi 6. i 2. krajiške brigade iznenada su napali Pljevaljsku četničku brigadu kod sela Bučje (za vrijeme bavljenja naših jedinica kod Foče ova brigada je bila izašla iz Pljevalja) i u kratkoj borbi razbili je. Preostali četnici sa svojim štabom pobjegli su ponovo u Pljevlja Nijemcima.

*

Četrnaestog jula štab divizije je primio naređenje od štaba 2. korpusa da divizija izvrši pokret prema dolini Lima na prostoriju između Prijepolja i Rudog, što je i učinjeno u toku naredna dva

[8]) Ovaj takozvani korpus, jačine od nekoliko stotina četnika, pod komandom kapetana Momčilovića, sarađivao je sa njemačkom komandom u Sarajevu (od koje je dobivao izdašnu pomoć u municiji, hrani, i dr.). Od nje je i primio obavezu da držanjem Foče onemogući prebacivanje naših jedinica s jedne na drugu stranu Drine. Ali od svega toga nije ostalo ništa, jer je četnički štab ubrzo pobjegao na čelu svojih boraca za »slobodu« neobavljena posla.

dana. To je bila prva etapa našeg pokreta ka Beranama (danas Ivangrad). U toku sljedeća četiri dana divizija je izvršila dug i naporan marš preko Šahovića i dalje na Berane i 20. jula stigla u Polimlje (Vasojevići), razmjestivši se s jedne i druge strane Lima, u selima Budimlje, Dragosava i Zaostro, nedaleko od Berana.

Na prostoriji Berana i Andrijevice već su bile skoncentrisane 2. proleterska i 5. divizija, sa kojima je naša divizija trebalo uskoro da izvrši pokret ka Srbiji. Prema naređenju Vrhovnog štaba ove tri divizije, kao operativna grupa divizija, pod komandom Peka Dapčevića (dotadanjim komandantom 2. korpusa) dobile su zadatak da preko Ibra i Kopaonika što prije prodru u jugoistočni dio Srbije, prema Toplici i Jablanici. U tom području neprijatelj je već bio otpočeo jaku ofanzivu protiv srpskih partizanskih divizija kojima je tada komandovao Glavni štab Srbije na čelu sa komandantom Kočom Popovićem. Njemačka komanda u Srbiji uz angažovanje svojih jedinica i bugarskog okupacionog korpusa, kao i četnika Draže Mihailovića i ostalih kvislinga, pokušavala je da nabaci te najjače partizanske snage u Srbiji na pl. Radan i Majdan i da ih tu razbije i uništi, prije nego što bi one uspjele da se po vežu sa našim ostalim snagama — van Srbije.

Po pristizanju u rejonu Berana naša divizija umjesto da se bar koliko-toliko odmori i pripremi za predstojeći zadatak uletjela je u novu neprijateljsku ofanzivu[9]) koju je njemačka komanda sa svojim i kvislinškim jedinicama preduzela 18. jula. Cilj neprijatelja bio je da od Peći i Rožaja prodre na slobodnu teritoriju Crne Gore, da ovlada aerodromom u okolini Berana, da razbije jedinice 2. korpusa u tom rejonu i onemogući prodor navedenih naših triju divizija ka Srbiji.

Za svoju ofanzivu u Polimlju Nijemci su angažovali 21. SS diviziju »Skenderbeg«, deo 7. SS divizije »Princ Eugen«, zatim četnike, legiju i druge snage.

U takvoj situaciji komanda 2. korpusa odlučila je da svim raspoloživim snagama izvrši protivofanzivu na neprijatelja i razbije ga, a zatim se sa tri divizije uputi na izvršenje osnovnog zadatka u pravcu Srbije, da bi olakšala tešku situaciju u kojoj su se nalazile srpske divizije u Jablanici i Toplici. Tako je i bilo. U vremenu od 23. do 25. jula glavne neprijateljske snage su razbijene i okružene u rejonu Murina. Na žalost, nije se imalo vremena i za njihovo potpunije uništenje, jer se moralo dalje.

U ovim borbama 17. divizija imala je zadatak da napadom u pravcu Mokre planine, Kacubera i Tur jaka, obezbijedi lijevi bok ostalih snaga, kao i da zajedno sa 5. divizijom presiječe odstupnicu neprijatelja prema Peći na poznatom prevoju Čakoru. Divizija je

[9]) Ovoj ofanzivi Nijemci su dali naziv »Draufgenger«, a u našoj vojnoj literaturi usvojen je naziv »Andrijevička operacija«.

(dobijeni zadatak uspješno izvršila, pri čemu se naročito istakla 6. brigada, koja je u naletu uspjela da ovlada utvrđenim položajem Kapa, a u toku sljedećeg dana izbije na Mokru planinu i Planicu, poslije čega je stigla i na sami prevoj Čakora, povezujući se udesno sa dijelovima 5. divizije. Borbe koje je vodila 6. brigada u toku tih nekoliko dana protiv šiptarske milicije i dijelova 21. divizije »Skenderbeg« bile su vrlo oštre i teške. Neprijatelj je uporno branio položaje koji su bili utvrđeni još iz ranijih vremena, •— to su u stvari bila granična utvrđenja, kule i karaule iz vremena nekadašnje crnogorsko-turske granice, ali dopunjena i novim utvrđenjima, — tako ds je u ovim borbama došlo do punog izražaja požrtvovanje, junaštvo i snalažljivost boraca i rukovodilaca 6. brigade.

Ove trodnevne borbe, vođene su na domaku albanske granice. To je najjužniji kraj naše zemlje na kome je naša divizija dejstvovala. Tom prilikom neprijatelju su naneseni gubici od 77 mrtvih, 120 ranjenih i 15 zarobljenih; zaplijenjena je velika količina municije i druge ratne opreme. Naši gubici bili su: 15 mrtvih i 40 ranjenih drugova.

Po izvršenom prikupljanju u rejonu Berana, 28. jula uveče, otpočeo je pokret 2. proleterske, 5. i 17. divizije kroz Sandžak ka Ibru i Kopaoniku. Ova operativna grupa divizija pod komandom Peka Dapčevića, neposredno je bila potčinjena Vrhovnom štabu. Svaka divizija maršovala je svojim pravcem (u dvije-tri kolone) a opšti pravac pokreta vodio je preko Suvog Dola, Žunjevića, Rogozne planine ka Ibru, između Kosovske Mitrovice i Raške. Na desnom krilu marševala je 5, u centru 2, a na lijevom krilu, naša, 17. divizija.

Prodor Grupe divizija kroz Sandžak u dužini od oko 80 km izvršen je u toku pet dana. Pojedine kolone usput su vodile borbe :manjeg značaja protiv legije i mjesne milicije, ali to bitnije nije uticalo na tempo našeg pokreta.

Drugog avgusta Operativna grupa je stigla pred Ibar — desetak kilometara od rijeke — na istočnim padinama pl. Rogozne i razmjestila se u selima Rudine, Vučja Lokva i drugim u njihovoj blizini.

Da bi spriječio naš dalji prodor prema Kopaoniku, neprijatelj je posljednjih dana užurbano prikupljao svoje jače snage u dolini Ibra između Kosovske Mitrovice i Raške[10]) sa očiglednom namjerom

[10]) U zoni prelaza Ibar su branile sljedeće neprijateljske snage: 'čelni dijelovi 1. brdske divizije, koji su po ešelonima stizali u rejon Kosovske Mitrovice, dva bataljona 5. SS policijskog puka, 5. puk Ruskog .zaštitnog korpusa, dva bataljona Srpskog dobrovoljačkog korpusa, jedan ojačani bataljon bugarske 24. divizije, jedan oklopni voz, muslimanska milicija, a pristizao je i 14. puk 7. SS »Princ Eugen« divizije.

I

da nam spriječi forsiranje ove rijeke, a zatim da koncentričnim napadima iz tih garnizona i Novog Pazara razbije i odbaci naše snage na zapad.

Da bi se osujetile namjere neprijatelja, naše tri divizije su dobile zadatak da noću 3/4. avgusta forsiraju Ibar na frontu širine od oko 40 km. Poslije oštrih borbi u toku noći bez ikakvih tehničkih sredstava za prelaz rijeke 2. i 5. divizija uspjele su da se pod borbom prebace na desnu obalu još u toku iste noći (naspram sela Pridvornice, Ravna, Leposavići i Drena), dok 17. divizija, naišavši na vrlo jak otpor nadmoćnijih neprijateljskih snaga kod sela Lešak i Rudnice, nije uspjela da se u toku ove noći čitava prebaci na suprotnu obalu rijeke, već samo glavnina njena 2. brigada, dok su ostale dvije brigade prešle rijeku iduće noći.

Po prebacivanju na desnu obalu jedinice Operativne grupe odmah su produžile pokret ka grebenu Kopaonika i 5 avgusta rasporedile se u selima Miokovići, Belo Brdo, Blaževa, Graničani i Jelakci.

*

Inače, pokret kroz Sandžak ostaće u sjećanju naših boraca iz više razloga. Naime, mi smo prvih dana ovog pokreta nailazili na uzastopni otpor mjesne milicije, ali to nije moglo spriječiti naš brzi prodor, jer su kolone naših jedinica u više pravaca brzo savladale ili zaobišle tačke otpora i bez većeg zadržavanja produžile svoj pokret ka istoku.

Tako je 1. avgusta, kada je 17. divizija nastavila pokret određenim pravcem zaobilazeći Novi Pazar na svega desetak kilometara, 2. krajiška brigada koristeći maglu iznenadila i napala neprijateljsku grupu od oko 80 vojnika, uglavnom pripadnika mjesne milicije i nešto Nijemaća i sve ih do jednog u kratkom okršaju likvidirala ili zarobila. Nekoliko mlađih milicionera stupilo je u naše redove.

Drugog avgusta, rano ujutro, produžen je pokret. Trebalo je preći preko ceste Novi Pazar — Kosovska Mitrovica. Očekivali smo da ćemo pri prelazu ceste naići na otpor neprijatelja i tako se i desilo. Na najvišoj tački ovoga puta, kod mjesta Šanac (prevoj preko planine Rogozne) neprijatelj je isturio grupu od oko 250 vojnika (Nijemci i Bugari), koji su hitali iz Novog Pazara da posjednu Šanac, inače pogodan za odbranu. U isto vrijeme pristizala je i naša čelna, 6. brigada. Razvila se kratka, ali žestoka borba, u kojoj je neprijateljska kolona potpuno razbijena, nakon čega se povukla ka Novom Pazaru. Ovo je bio naš prvi okršaj sa Bugarima. Neprijatelj je na licu mjesta ostavio 25 ubijenih, 2 zarobljena, a odvukao je 15 ranjenih, zaplijenjena su jedna borna kola i odmah zapaljena, jedan brdski top sa granatama i druga oprema. Iz 6, brigade poginuo je komandir čete Branko Rubež i zamjenik komandira Slavko Majstorović. Ranjeno je 6 drugova.

Trećeg avgusta jedinice divizije vršile su ubrzane pripreme i grupisanje za prelaz preko Ibra. Ali ni neprijatelj nije mirovao. On ne samo što je pojačavao svoju odbranu na željezničkoj pruzi i na putu — na desnoj obali rijeke — već je istovremeno pokušao da odbaci naše jedinice sa padina planine Rogozne i da osujeti našu namjeru, koju je on svakako već bio uočio.

Tako se prije podne neprijateljska izviđačka grupa od oko 50 bjelogardejaca sukobila sa obezbjeđenjem 15. brigade, nedaleko od s. Trebića, ali je ubrzo protjerana. Tom prilikom tri bjelogardejca su ubijena, a nekoliko ih je ranjeno i zarobljeno. Po podne jedna njemačka kolona od oko 250 vojnika sa artiljerijom napala je položaj iste brigade kod šume Lipovica. Razvila se teška borba, koja je trajala do kasno u noć, pa se nastavila i sutradan. To je bio razlog što Majevička brigada te noći nije mogla krenuti na forsiranje Ibra. jer bi u tom slučaju bio ugrožen bok ne samo naše divizije već i ostale dvije susjedne divizije koje su forsirale rijeku desno od nas.

Druga krajiška brigada u prvom naletu uspjela je da pređe preko rijeke, ceste i pruge i da likvidira neprijateljsko uporište kod želj. stanice Rudnica, koju su branili bjelogardejci i Nijemci. Ali u svanuće Nijemcima su pristigla pojačanja u tenkovima i pješadiji, te je brigada sa dva bataljona produžila ka padinama Kopaonika i zauzela važne položaje Borovak i Gradinu (nedaleko od Rudnice), vodeći sa Nijemcima borbu čitav dan, dok je jedan bataljon ostao na lijevoj obali, na položaju Čukara, odakle je efikasno tukao vatrom njemačke kolone na suprotnoj obali.

Ni Šesta brigada na svom sektoru prelaza (Lešak — Kamen) nije uspjela da forsira rijeku, jer je na tom dijelu neprijatelj pružao vrlo jak otpor, radi čega se brigada u svanuće povukla na polazne položaje.[11])

Pa ipak u toku naredne noći preko Ibra je prešla glavnina divizije, i to:

— Majevička i 6. brigada sa prištapskim dijelovima u prvi sumrak krenuli su južnije, pokraj sela Krnjin. prema mjestu gdje je prošle noći prešla 2. divizija i bez borbe se prebacili preko Ibra, željezničke pruge i puta naspram sela Krajkovo (za to vrijeme zaštitnica ove kolone vršila je demonstrativni vatreni napad na neprijatelja kod želj. st. Lešak, čime je uspjela da ga obmane);

— u isto vrijeme, u toku noći, prešli su i jedan bataljon 2. brigade, dio štaba brigade i štaba divizije kod s. Kaznovići (sjevernije od Rudnice za nekoliko kilometara).[12])

[u]) Naknadno je ustanovljeno da je ovaj rejon bio najjače branjen, jednim ojačanim bataljonom 7. SS divizije sa tenkovima, artiljerijom i oklopnim vozom. Pored toga tu se nalazilo nešto bugarske vojske i nedićevaca, ukupno oko 1000 vojnika i više betonskih bunkera.

[12]) Ova kolona prešla je Ibar, put i prugu pod vrlo neobičnim i dramatičnim okolnostima. Nemci su stalno patrolirali cestom sa tenkovima. Ali posada tenkova, zbog noći, nije primetila našu kolonu koja je gazila

i

U toku 5. avgusta divizija se prikupila na prostoriji Belo Brdo, Miokovići, Planica, ispod samog grebena Kopaonika, gdje se razmjestila radi sređivanja i kraćeg odmora. Nekoliko kilometara dalje od nas razmjestile su se 2. i 5. divizija.

Njemačka komanda za Srbiju nije mogla angažovati svoje snage *iz* doline Ibra protiv nas u pravcu Kopaonika iako smo to jednim dijelom očekivali. Ovo iz razloga jer je mogla pretpostaviti da se iza nas kreću još neke naše divizije. Ali, glavni razlog, kako se to kasnije ispostavilo, bio je u tome što je ona bila prisiljena da svoje najjače snage iz doline Ibra (1. brdska divizija, 14. puk 7. SS divizije) hitno uputi u dolinu Lima i Drine radi sprječavanja prodora u Srbiju ostalih naših snaga (1. proleterskog i 12. korpusa).

Ali je zato njemačka komanda naredila da se našoj grupi divizija na Kopaoniku hitno suprotstavi 4. grupa četničkih jurišnih korpusa, koja je tada već bila koncentrisana u Župi.[13]) Nijemci su se nadali da će ova najbolja četnička grupacija moći postići ono što oni nisu uspjeli u dolini Ibra: da nam spriječe prodor preko Kopaonika i dalje povezivanje sa srpskim partizanskim jedinicama u Toplici i Jablanici, ili da bar uspore naše kretanje, dok Nijemci ne privuku svoje nove snage.

preko rijeke. Kad je kolona stigla do suprotne obale, nije imala drugog izlaza, nego je produžila pravo ispod mosta — potokom, koji se sliva sa padina Kopaonika. A u isto vrijeme iznad tog mosta ili čas ranije prokrstario je njemački tenk. Nije se imalo kud, nego produžiti, u najvećoj tišini i neizvjesnosti, sa kolonom ispod mosta, uz potok. I tako je veći dio kolone stigao već nekoliko stotina metara dalje od mosta. Ali sada je kolona najedanput naišla na parkiralište njemačkih tenkova i motorizacije. Našli smo se lice u lice sa njemačkim stražarom koji je sa zapadne strane obezbjeđivao parkiralište, pedesetak metara udaljeno od nas. Nije bilo druge nego momentano otvoriti vatru po Nijemcima, prije nego stražar alarmira posadu tenkova. Među njima je nastao metež i oni su se razbježali. Ali desilo se i ono što nismo predvidjeli. Naime, začelje naše kolone, koje je čulo neočekivanu pucnjavu, misleći da su nas Nijemci napali, ne čekajući mnogo okrenulo je u panici natrag suprotnim pravcem i ponovo prešlo rijeku...! Srećom, do zore i ovaj dio naše kolone uspio je da se konačno prebaci preko Ibra nešto dalje od toga mjesta, ali je pri tom, pored ostale opreme, stradala i radio-stanica divizije.

[13]) 2upa je brežuljkast i gusto naseljen kraj u dolini Rasine, između Kopaonika i Jastrepca, jugozapadno od Kruševca. Četvrta grupa jurišnih korpusa formirana je po naređenju Draže Mihailovića polovinom 1944. godine, izdvajanjem pojedinih brigada iz već postojećih četničkih korpusa u Šumadiji i zapadnoj Srbiji. To su bili u stvari 1, 2. 3. i 5. četnički korpus, ukupno jačine oko 8.000 četnika, dobro naoružanih i obilno snabdjevenih municijom. Draža Mihailović i njegova vrhovna komanda polagali su velike nade u ove svoje jurišne pokretne i elitne četničke jedinice, pa je u njihov sastav odredila svoje najbolje i najpouzdanije oficire i najbolje brigade (kao što su Ravnogorska, Gorske garde, Šumadijska i dr.). Sve je bilo sračunato na to da te jedinice budu što efikasnije u borbi protiv partizana.

Ne gubeći ni časa, komandant 4. grupe četničkih korpusa[14]), znajući kakav izuzetan značaj u ovom momentu ima Kopaonik, požurio se da što prije ovlada grebenom ove velike planine. Zato su četnici već sutradan, 6. avgusta, izbili na istočne padine Kopaonika i zaposjeli dominantne visove Oglavlje, Gradac i Gobelija sa namjerom da nas napadnu, potisnu sa Kopaonika i ne dozvole dalji pokret naših triju divizija ka Župi i Toplici.

Uviđajući njihovu namjeru, komandant Operativne grupe divizija izdao je naređenje da se četnici odmah napadnu.

Sticajem okolnosti, s obzirom na plan komandanta Operativne grupe, 17. divizija je u toku prva dva dana primila glavni teret bitke i sukobila se sa gotovo tri puta brojno jačim snagama četničke grupe jurišnih korpusa. Do ovoga je došlo zbog toga, jer je 2. proleterska divizija dobila zadatak da što prije krene ka Toplici i poveže se sa jedinicama Glavnog štaba Srbije (radi čega je u ovoj bici učestvovala samo jednim dijelom svojih snaga), dok je 5. divizija orijentisana u istom cilju prema Jablanici, s tim što je za prvo vrijeme zadržana kao rezerva.

U duhu dobijenog zadatka 17. divizija je 6. avgusta ujutro preduzela nastupanje pravcem Marušiće — VeL livada, sa ciljem da što prije izbije na prostoriju Livade — Kneževo — Brzeće i zaposjedne važne položaje na glavnim pravcima koji vode iz Župe ka Kopaoniku. U momentu donošenja ovakve odluke u štabu divizije se nije znalo da su četnici već prethodnog dana izbili na te položaje i ujutro produžili nastupanje upravo ka nama. Tako je ovog jutra došlo do susretne borbe, koja će se, uglavnom oko ovih položaja, odvijati u toku predstojeća dva dana i noći.

Šesta brigada, koja je u pravcu Brzeća i Mramora nastupala u dvije kolone, sukobila se rano ujutro sa četničkim cerskim korpusom (jačine oko 1.500 ljudi, dok je brigada imala oko 800 boraca) na liniji Mramor -— Oglavlje -— Brložnik. Poslije žestoke četvoročasovne borbe uz sadejstvo po jednog bataljona iz 15. i 2. proleterske brigade, neprijatelj je potisnut za oko 5 km na položaje Bregovi — Vlaška ravan — Ogledna.

U isto vrijeme 15. majevička brigada napadala je pravcem Planica — Kneževo, a 2. krajiška brigada pravcem Belo Brdo — Brzeće. Obje brigade, savlađujući otpor četnika, do oko podne izbile su do s. Brzeće, važnog čvorišta puteva u ovom rej onu.

Po podne ovoga dana četnici su, uviđajući značaj izgubljenih položaja i dobivši pojačanja, izvršili snažan protivnapad u bok naših jedinica i ovladali položajima Oglavlje — Briškovac — Jastrebac —

[14]) Bio je to kapetan I klase biv. jug. vojske Dragoslav Račić, jedan od prvih, najpouzdanijih Dražinih komandanata. Za Račića su znali partizani Majevice i Semberije još od jeseni 1942., kada je on sa svojim četnicima počinio velika nedjela prema narodu tog kraja.

Oštra, potiskujući naše jedinice prema Gracu i Mramoru. U isto vrijeme ispoljio se pritisak njihovog desnog krila u pravcu Suvog Rudišta, najvišeg visa na Kopaoniku.

U toku nastupajuće noći 6. i 15. brigada uz sadejstvo sa 2. proleterskom brigadom izvršile su protivnapad i ponovo potisle četnike na liniju Ogledna — Brložnik — Oštra.

Četnička komanda, svejsna značaja ove borbe, pokušala je u toku 7. avgusta da, bez obzira na gubitke, svim raspoloživim snagama i po svaku cijenu ovlada Kopaonikom i da potisne naše snage, jer im se radilo »o biti ili ne biti« (kako je to stajalo u njihovoj borbenoj zapovijesti koju je zaplijenila jedna naša jedinica istog dana).

I tako, pošto su u toku prvog dana pretrpjeli neuspjeh na centru i lijevom krilu, četnici drugog dana, 7. avgusta, uvode svoju rezervu — 5. jurišni korpus, koji obuhvatom potiskuje našu 2. brigadu na lijevom krilu i izbija na Milanov vrh i Ledenicu, među najvišim visovima Kopaonika. Time je čitav raspored naše divizije bio-ugrožen.

U takvom razvoju situacije komandant Grupe divizija odlučuje da uvede u borbu svoju rezervu — 5. krajišku diviziju, koja je bila prikupljena na prostoriji Čokotar — Đerekari — Stanuloviće.

Ova divizija po padu mraka sa svoje dvije brigade (1. i 4. dok je 10. i dalje ostala u rezervi) preko Vojetina i Bećirovaca u neodoljivom naletu razbija četnike, presijeca im odstupnicu i do zore 8. avgusta zauzima sve važnije visove na Kopaoniku (Suvom Rudištu). Četnici se u neredu povlače i bježe prema sjeveru i istoku (Brusu),, gdje ih dočekuju jedinice naše divizije.

U toku noći 7/8. i prijepodne va 8. avgusta 17. divizija, koristeći, uspjeh 5. divizije, produžila je napad na četnike, koji su na Paležu
i Mramoru pružili uzaludno jak otpor, pa se otpočelo da gonjenjem četnika u pravcu sjevera i zarobljavanjem pojedinih grupa. Iza podne ovog dana 6. brigada odbila je jači protivnapad četnika iz pravca s. Vukašinovići. Jedna okružena grupa četnika probila se i povukla u pravcu Krive Reke.

Druga proleterska divizija, dejstvujući niz Vlajkovačku reku, do kraja 7. avgusta oslobodila je i zauzela varošicu Brus a potom produžila prema Razbojni i Kuršumliji, u kojima su bile stacionirale bugarske jedinice.

U toku naredne noći i sutradan 9. avgusta nastavljeno je gonjenje i hvatanje četnika preko Ugara i Milentije, prema dolini rijeke Rasine, ka Aleksandrovcu i Župi.

Desetog avgusta dio snaga naše divizije u sadejstvu sa jednim bataljonom 2. divizije zauzeo je Aleksandrovac i više okolnih sela. Time je, pored Kopaonika, čitava Župa bila oslobođena.

Pretrpjevši u borbama gubitke od preko 800 izbačenih iz stroja, razbijeni četnici povukli su se u panici i neredu prema dolini Morave, nedaleko od Kruševca, Trstenika i Vrnjačke Banje. Gubici na-

ših jedinica u proteklim borbama, računajući sve tri naše divizije, iznosili su oko 200 izbačenih iz stroja.[15])

Ovaj uspjeh naših divizija u razbijanju 4. grupe četničkih jurišnih korpusa na Kopaoniku bio je u ovoj situaciji od izvanrednog vojno-političkog značaja. Ovim su propale sve iluzije Draže Mihailovića i njegovih saradnika i jednomišljenika da će na Kopaoniku onemogućiti prodor Titovih partizana u Srbiju. Izbijanje Operativne grupe u Župu i Gornju Toplicu i njihovo povezivanje sa srpskim partizanskim divizijama još više je pojačalo vjeru i boraca i naroda ovog i susjednih krajeva Srbije u konačnu našu pobjedu, a s druge strane nagovještavalo je definitivni raspad četničkih i drugih kvislinških snaga. To je neposredno doprinijelo masovnijem prilivu novih boraca u redove naših jedinica.

Poslije povezivanja sa srpskim divizijama Vrhovni štab je predvidio da se Operativna grupa naših divizija zadrži u ovom kraju oko dvije nedjelje radi sređivanja i popune, a potom da produži svoje nadiranje preko Zapadne Morave i Šumadije ka Suvoboru i Rudniku.

Ali, već poslije nekoliko dana neprijatelj je pokušao da prodre u ovu ne tako malu našu novu slobodnu teritoriju. 16. avgusta jedna bugarsko-njemačka kolona od oko 500 vojnika izvršila je ispad iz Blaca prema Jankovoj klisuri, ali ju je 15. majevička brigada zadržala. Istog dana druga kolona od oko 500 Bugara i 150 Nijemaca pokušala je prodor dolinom Rasine da se spoji sa prvom kolonom, ali je i ova kolona zadržana upornom odbranom 6. brigade na položajima iznad sela Zleginja, Ćelije i Vražogrnci. I pored ponovljenih pokušaja u sljedećih nekoliko dana da potisne naše jedinice, neprijatelj nije imao uspjeha, iako ga je pored brojne artiljerije podržavala i avijacija, koja je bombardo vala i mitraljirala naše položaje. Neprijatelj je u ovim borbama pretrpio gubitke od oko 50 mrtvih (većinom Bugara), među kojima se nalazio i jedan njemački major
1 4 bugarska oficira, i približno toliko ranjenih. Naši gubici su iznosili 3 poginula i 15 ranjenih.

Sedamnaestog avgusta četnici su pokušali sa novim napadom na položajima sjeverno od Aleksandrovca, ali su odbačeni od strane
2 krajiške brigade natrag prema Trsteniku. Istog dana povukli su se definitivno i Nijemci i Bugari prema Kuršumliji i Kruševcu. Tako je slobodna teritorija Župe i dalje ostala u našim rukama.

Ali uskoro ojačane snage 4. grupe četničkih jurišnih korpusa ponovo i poslednji put pokušavaju da zauzmu Kopaonik. Zahvaljujući okolnosti da se prema njima našla samo naša divizija (2. i 5. divizija su bile krenule na nove zadatke) četnicima uspjeva da, bez obzira na velike gubitke, u vremenu od 25—29. avgusta prodru iz

[ls]) Na Kopaoniku su između ostalih poginuli: Nikola Pantelić, zamj. komandanta bataljona Branko Medić komandir čete i Nedo Davidović, komandir čete — iz 15. majevičke brigade.

■doline Zapadne Morave u Zupu i potisnu 6. i 15. brigadu. Zahvaljujući krajnjem požrtvovanju boraca obe brigade, četnici su zaustavljeni na položajima iznad Brusa. Time je omogućeno blagovremeno pristizanje na ovaj front 2. i 5. divizije.

Prema odluci komandanta Operativne grupe, noću 29/30. avgusta na čitavom frontu Župe i sjevernoistočnim padinama Kopaonika preduzet je opšti protivnapad naših triju divizija. Četnici su, osjetivši pokret 5. divizije grebenom Kopaonika, plašeći se opkoljavanja, počeli naglo da odstupaju u panici bježeći preko Goča prema Trsteniku i Vrnjačkoj Banji. To je omogućilo i našoj diviziji brzo gonjenje razbijenih četnika preko Brusa ka Aleksandr ovcu. U toku noći i sutradan 6. i 15. brigada su zarobile oko 100 četnika, među kojima i nekoliko oficira, dok je u borbama poginulo 40 četnika. U toku ovih borbi poginulo je 14 naših drugova[16]), a 30 ih je ranjeno.

Nakon povratka naših jedinica u Brus, Aleksandrovac i ostala okolna naselja divizija je u ovom kraju ostala još nedjelju dana. U jedinicama se radilo na vojničkom, političkom i organizacionom sređivanju, jer je primljen znatan broj novih boraca. Tako je samo iz 23. srpske divizije primljeno 686 naoružanih boraca, kao i drugih dobrovoljaca.

Nakon što su i ovi poslovi bili završeni, razbivši konačno glavnu četničku grupaciju Draže Mihailovića — čime su propale sve njegove nade »da će na Kopaoniku i u Župi zatvoriti vrata Srbije... tj. spriječiti prodor Titovih partizana u Srbiju. Operativna grupa je mogla pristupiti izvršenju svog slijedećeg osnovnog zadatka: prodora u Sumadiju preko Zapadne Morave. U vezi s tim Operativna grupa divizija prikupila se na padinama pl. Goča i u toku noći 7/8. septembra prešla preko Ibra na odsjeku Maglie — Cerje, između Raške i Kraljeva, i to: 5. divizija na lijevom krilu, 21. u centru, a 17. divizija na desnom krilu. Opšti pravac kretanja Operativne grupe bio je Goč — Čemerna planina — Ovčarsko-kablarska klisura — pl. Rudnik. Dok su 5. i 21. divizija prešle Ibar, put i želj. prugu bez jačih borbi, naša divizija se našla u težoj situaciji. 2. brigada je izvršila prelaz kod želj. stanice Dobra Strana. Usput je iznenadno napala, zadržala i odbacila jedan njemački bataljon, koji je intervenisao od Kraljeva. Tom prilikom poginulo je 15 Nijemaca, a s naše strane jedan drug, dok su dvojica boraca ranjena.

Šesta brigada trebalo je da se prebaci nešto južnije od želj. st. Polumir, ali je tu naišla na jake neprijateljske snage. Naime, na samoj stanici nalazila se posada od svega 50 bjelogardejaca, za koje smo mi još u toku podilaženja uglavnom znali. Međutim, uopšte nismo znali da se u tom momentu u stanici zatekla čitava njemačka kompozicija sa oko 1.200 vojnika 1. brdske divizije (koja se kretala

[16]) Među njima i Zaim Mušanović Zajec, pomoćnik komesara bataljona u 15. brigadi, rodom iz Brčkog.

od K. Mitrovice ka Kraljevu), kao i druga kolona njemačke komore na konjsku vuču. Tako se zametnula borba koja je trajala čitavu noć. Tom prilikom ubijeno je ili ranjeno preko 250 Nijemaca. Sem toga, zaplijenjena je velika količina naoružanja i opreme. Zarobljeno je 6 Nijemaca i nekoliko četnika, kao i 3 crvenoarmejca — zarobljenika. Mi smo imali 6 mrtvih[17]) i 17 ranjenih boraca.

U toku 8/9. septembra nešto kod sela Cerje na lijevu obalu Ibra prešle su bez borbe 15. brigada, ostatak 6. brigade i štab divizije.

Poslije kraćeg zadržavanja u selima na lijevoj obali Ibra, tj. na istočnim padinama Čemerne, Operativna grupa divizija je 10. septembra produžila pokret kroz Dragačevo i ubrzo su zauzeta mjesta Ivanjica, Arilje, Guča, koja su prethodnih dana držali četnici. Trinaestog septembra produžen je pokret preko Zapadne Morave i to: 17. divizija preko Ovčarsko-kablarske klisure, a 5. i 21. divizija desno i lijevo. Međutim, naš prelaz je u izvjesnoj mjeri bio usporen zbog pristizanja u ovaj rejon 7. SS njemačke divizije (koja se užurbano iz Višegrada prebacivala ka Nišu). Poslije prelaska preko Zapadne Morave u toku 15. septembra naša divizija je produžila ka Gornjem Milanovcu, 21. divizija ka Rudniku, a 5. divizija prema Aranđelovcu.

Tako je Operativna grupa divizija — istina sa zakašnjenjem od nekoliko dana — uhvatila vezu sa 1. proleterskim korpusom, koj.'. se nešto ranije probio u zapadnu Srbiju. Time je ostvaren prvi dio operativno-strategijskog plana Vrhovnog štaba. U zapadnoj Srbiji i Šumadiji sada se našlo osam divizija NOV, od kojih je formirana Prva armijska grupa, kojom je komandovao štab 1. proleterskog korpusa. Njen zadatak je bio da oslobodi preostali dio zapadne Srbije i, zajedno sa jedinicama Crvene armije, Beograd.

*

Jedanaestog septembra divizija je stigla :i Dragačevo na prostoriju između Kraljeva, Čačka i Guče. Tog dana izviđački vod 15. brigade, koji je upućenje prema Kraljevu, došao je do podataka da se u selu Bukovica (nedaleko od Kraljeva) nalazi grupa četnika. Uskoro je u tom selu vod opkolio zgradu u kojoj je zatekao oko 200 četnika, mladića bez oružja, mobilisanih od strane četničke komande, koji su tu izvodili vojnu obuku. Nekolicina oficira i podoficira uspjela je da u posljednjem času umakne prema Kraljevu, a ostali su izjavili da žele da stupe u partizane, te su krenuli sa vodom do štaba brigade, gdje su raspoređeni po jedinicama.

[17]) Poginuli su komandir čete Jovan Prigodić, komesari četa Pajić Đoko i Filipović Stevo i intendant bataljona Leonić Dušan Crni.

Članovi štaba 17. divizije i 15. majevičke brigade, 1944. god.

U toku našeg daljeg kretanja ka Zapadnoj Moravi 2. krajiška brigada je dobila zadatak da napadne njemačku posadu u rejonu Ovčara i Kablara i minira cestu i želj. prugu i time obezbijedi mostobran na lijevoj obali rijeke za prelaz glavnine divizija. U toku noći 13/14. brigada se sukobila sa njemačkom posadom od oko 100 Nijemaca koja je obezbjeđivala emisionu radio-stanicu na samom vrhu Ovčara. Poslije višečasovne oštre borbe Nijemci koji su pružali otpor iz jakih utvrđenja potpuno su razbijeni; ubijeno ih je dvadeset, a ostali su pobjegli preko strmih litica Ovčara, pri čemu ih je izvjestan broj stradao. Radio-stanica je uništena, jer nije bila za našu upotrebu.

Četrnaestog septembra prije podne prethodnica 2. krajiške brigade izbivši u dolinu Morave u Ovčarsko-kablarsku klisuru iznenadno je kod s. Pakovrače dočekala jednu njemačku kolonu od 10 transportnih i specijalnih kamiona sa ugrađenim radio-stanicama i likvidirala je. Tom prilikom ubijeno je oko 30 Nijemaca, a vozila i radio-stanice zapaljeni i uništeni.

U toku noći 15/16. septembra divizija je u dvije kolone prešla Zapadnu Moravu. 6. brigada je kao desna kolona prešla nedaleko od manastira Vavedenje, poslije čega je produžila u pravcu sela Vranići i Miličevci. Na raskrsnici nedaleko od sela Vranići brigada

se sukobila sa Javorskim četničkim korpusom, koji je ubrzo odbacila i on se povukao u Čačak. Ovom prilikom poginulo je 10 četnika, a zarobljeno 15. Pored ostalog zaplijenjena je korpusna radio-stanica, arhiva i blagajna. Mi smo imali 3 mrtva i 4 ranjena borca.

Druga i 15. brigada, sa štabom Operativne grupe i štabom divizije, prebacila su se kao lijeva kolona isto veče kod Ovčarske banje i pored Kablara produžile ka sjeveru prema selima Strezovci i Gornja Gorevnica. Prethodnica ove kolone u Ovčarskoj banji iznenada je napala na njemačku posadu od oko 150 vojnika, koji su se povukli ka Požegi.

Poslije kraćeg zadržavanja u navedenim selima već u toku noći 16/17. septembra divizija je dobila zadatak da napadne Gornji Milanovac, u kome se prema nepotpunim podacima nalazilo oko 1000 četnika i nešto nedićevaca i ljotićevaca. Veoma naporan pokret je trajao čitavu noć, jer je trebalo postići iznenađenje. Pošto se pretpostavljalo da bi se četnici, kad otpočne borba, mogli povući ka sjeveru i istoku, predviđeno je da im se glavni udar nanese baš sa tih strana, a ne s juga, odakle su oni mogli računati da ćemo ih napasti. Napad su izvršile 2. i 15. brigada, dok se 6. brigada kretala nešto južnije ka Brđanskoj klisuri (nalazi se između Čačka i G. Milanovca), koju je zaposjela i izvršila potrebna rušenja. Time je četnicima i odsječena odstupnica prema Čačku i Užicama.

Napad na Gornji Milanovac otpočeo je nešto prije svanuća. Majevički i krajiški borci, iskusni u ovakvim borbama, brzo su prodirali ka centru grada, savlađujući otpor pojedinih grupa četnika, koji su, iznenađeni vatrom sa svih strana, u panici počeli da se povlače iz ulice u ulicu ne bi li se izvukli i dohvatili okolnih sela.

Poslije kraće borbe, već oko sedam časova, većina četnika i dio nedićevaca položili su oružje i predali se. Samo je oko 15 nedićevih žandarma, pod komandom jednog ljotićevskog poručnika, pružalo i dalje otpor iz jedne zgrade, u kojoj su se bili zabarikadirali. Oni su tu opkoljeni pružali otpor borbenoj grupi 15. brigade tokom čitavog dana, kada su se najzad predali. Prilikom oslobođenja Gornjeg Milanovca zarobljeno je 539 četnika sa oružjem (od kojih 4 oficira i 11 podoficira), 15 ih je ubijeno, a 10 ranjeno. Samo manji broj je izbjegao. Zaplijenjeno je sve naoružanje, municija i oprema, koja se u gradu zatekla. Mi smo imali 5 mrtvih i 6 ranjenih drugova.

Poslije oslobođenja Gornjeg Milanovca veći dio naših jedinica zauzeo je položaje u bližoj okolini, zatvorivši pravce od Kragujevca i Ljiga. Usput su razoružavane i hvatane manje grupe pobjeglih četnika. U to vrijeme 6. brigada je južno od Brđanske klisure razbila jedan četnički odred od oko 300 ljudi koji se u bjekstvu vratio ka Čačku. Tom prilikom ubijeno je pet četnika, a poginuo je naš komandir čete Đuro Vučenović.

Devetnaestog septembra naše jedinice prodrle su sjevernije, na Ravnu goru i u Ljig. Štab naše istočnobosanske partizanske divizije smjestio se u selo Brajiće — centar Ravne gore — u kome je donedavno bilo sjedište »Vrhovne komande vojske u otadbižini«, koja je u to vrijeme — na čelu sa Dražom — bezglavo bježala prema Drini, tražeći spasa u Bosni!.. . Kakav nevjerovatan nagli obrt u razvoju događaja?

Poslije nekoliko dana, već 22. septembra, naša divizija dobija novi zadatak: da sa glavninom snaga zatvori pravac Užice — Valjevo i osmatra komunikaciju Užice — Rogačica (prema Drini), a ostalim snagama da obezbjeđuje pravac Čačak — Pranjani i dalje preko Suvobora za Ljig. Divizija je pored toga trebalo da usporava i sprečava pokret njemačkih kolona na komunikacijama u dolini Zapadne Morave, od Užica preko Čačka za Kraljevo.

Na osnovu tako dobijenog zadatka, 2. krajiška brigada se rasporedila sjeverno od Požege prema Čačku, 6. istočnobosanska brigada u rejonu Kosjerića, a 15. majevička brigada sjevernije od Čačka i oko Pranjana (u blizini ovog sela nalazio se odranije aerodrom). Ovakvim rasporedom i zatvaranjem navedenih pravaca divizija je u stvari obezbjeđivala južni bok ostalih naših divizija 1. armijske grupe, koja se pripremala za napad na Beograd.

Za narednih nekoliko nedjelja brigade divizije bile su stalno angažovane u napadima na njemačke kolone koje su se kretale željeznicom i putem u dolini Zapadne Morave.[18]) Od mnogobrojnih akcija izvedenih u ovo vrijeme pomenućemo samo neke. 28. septembra dobro prikrivena zasjeda 2. brigade sačekala je motorizovanu njemačku kolonu od 140 vozila, 4 tenka i 12 tanketa kod s. Tučkova i na Kršu. Tom prilikom ubijeno je 20 Nijemaca dok ih je veći broj ranjen i uništeno je nekoliko vozila, pri čemu su ranjena 4 naša druga. Sutradan druga zasjeda ove brigade kod sela Trešnjevica sačekala je njemačku motorizovanu kolonu od 100 vozila, nanijevši joj znatnije gubitke i zastoj u daljem pokretu od nekoliko sati.

Noću 3/4. oktobra 2. krajiška brigada izvela je demonstrativan napad na Požegu, koju je branilo oko 1000 četnika i nešto Nijemaca. Tom prilikom pobijena je njemačka posada na mostu.

U toku noći 6/7. oktobra jedan bataljon 6. brigade upao je u Užice i privremeno oslobodio grad — prvi put poslije 1941. godine. Iznenadnim napadom nakon kraće borbe bataljon je razbio manju njemačku posadu, kao i grupu četnika koji su se povukli ka Požegi.

[18]) Komunikacije u dolini Zapadne Morave bile su za njemačku komandu u to vrijeme od posebnog značaja, i zbog toga jer su oni prebacivali svoje snage (1. brdsku i 7. SS diviziju i druge) iz zapadne u istočnu Srbiju sa namerom da spreče prodor Crvene armije u Srbiju i njeno povezivanje sa NOVJ. (Crvena armija je već tada izbila na Dunav, na jugoslovensko rumunsku granicu).

Izvjestan broj omladinaca stupio je u brigadu. Sutradan, zbog pritiska nadmoćnijih snaga neprijatelja, bataljon se povukao iz grada.

Majevička brigada vodila je u toku 28. i 29. septembra jake borbe sa Nijemcima i četnicima koji su od Čačka pokušavali da se preko Gornje Gorevnice probiju ka G. Milanovcu. To je bila u stvari pobočnica 182. njemačke divizije. Tom prilikom ubijeno je 20 neprijateljskih vojnika i nekoliko oficira. Mi smo imali 5 poginulih i 10 ranjenih boraca.

*

Sedmog oktobra štab 17. divizije dobio je od štaba 1. proleterskog korpusa zadatak da odmah krene prema Stragarima i čvrsto zatvori pravac Kragujevac — Topola, a da zatim, pošto se spoji sa jedinicama Crvene armije, zajedno s njima napadne i oslobodi Kragujevac. Ovim je divizija u stvari dobila odgovoran zadatak da aktivnim dejstvom na ovom najosjetljivijem pravcu s juga obezbjeđuje izvođenje beogradske operacije, koja je otpočela 14. oktobra. Kragujevac su u to vrijeme branile jake njemačke snage i to: dijelovi 297, 117. i 181. pješadijske divizije i 7. SS brdske divizije »Princ Eugen«, u jačini od oko 5.000 vojnika, sa 25 tenkova, 100 topova i drugim naoružanjem. Samo u zapadnom i jugozapadnom dijelu grada nalazilo se oko 200 mitraljeza. Ulice i kuće bile su pripremljene za dugotrajnu odbranu, a pored toga u sklopu odbrane nalazio se veći broj lakih i teških bunkera. Te jedinice pripadale su njemačkom 34. armijskom korpusu, koji je u prvo vrijeme imao zadatak da upornom odbranom brani Kragujevac i Kraljevo i time obezbjeđuje izvlačenje njemačkih jedinica iz Grčke dolinom Ibra. One su u pogodnom momentu po pristizanju u Kragujevac i Kraljevo imale zadatak da izvrše prodor prema Beogradu

Međutim, pošto se uskoro pokazalo da je taj namjeravani njemački prodor ka Beogradu, zbog izbijanja jedinica Crvene armije u istočnu Srbiju i dalje prema Moravi i Beogradu, postao neizvodljiv, njemačka komanda je sada težila da upornom odbranom Kragujevca i Kraljeva po svaku cijenu obezbijedi izvlačenje svojih preostalih divizija s juga, preko Kraljeva dolinom Zapadne Morave, Čačka i Užica ka Bosni.

Prema pomenutim neprijateljskim snagama stajale su naše divizije, i to: prema Kragujevcu, na sjeveru, 17. divizija sa dvije brigade i 113. divizija 68. streljačkog korpusa Crvene armije; prema Kraljevu nastupala je 2. proleterska divizija i 223. divizija 68. korpusa Crvene armije. Tako su se tu u borbama na prilazima Kragujevcu i za samo oslobođenje grada ovih oktobarskih dana 1944. borci naše divizije sreli u streljačkom stroju sa borcima proslavljene Crvene armije. Poslije više od tri godine partizani sa Majevice i Semberije, Birča, Romanije i Krajine, ovdje, u Šumadiji, susreli su se sa

crvenoarmejcima i stegli čvrsto ruke jedni drugima. Ali vremena za slavlje nije bilo. Trebalo je ići dalje.

Evo, ukratko, kako su tekle borbe naše divizije za oslobođenje Kragujevca, u kojima su uzele učešća 6. i 15. brigada zajedno sa jedinicima Crvene armije. (2. krajiška brigada je u to vrijeme bila u rejonu Topole, sa posebnim zadatkom.)

U toku 14. oktobra 6. brigada izvršila je pokret od Stragara prema Kragujevcu, dok je 15. brigada već bila raspoređena prema Kragujevcu u selima Gornje i Donje Jarušice i ovoga dana pred veče otpočela napad sa sjevera na obližnja sela Desimirovac, Petrovac i periferiju Kragujevca.

Petnaestog oktobra 6. brigada prodire zapadno od Kragujevca i sa dva bataljona izbija u sela Pčelice i Stanove, a jednim bataljonom u Zabojnicu i Drenovac. Ovaj bataljon zauzeo je uskoro želj. st. Dragobrad i uništio jednu kompoziciju od 10 vagona nafte.[19]) Time je glavna njemačka odstupnica prema Kraljevu bila presječena. Nijemci odmah reagiraju i vrše protivnapad, ali je upornom odbranom čitave brigade njihov protivnapad odbijen.

Petnaesta brigada produžava napad prema otpornim tačkama na prilazima Kragujevca, nailazeći na sve jači otpor neprijatelja, povezujući se desno sa 6. brigadom, a lijevo sa jedinicama 113. divizije Crvene armije.

U toku 16. oktobra 6. brigada 1. bataljonom zauzima želj. st. u rejonu Knića i pri tom uništava jednu želj. kompoziciju sa raznom ratnom opremom. Nijemci vrše napad iz zapadne periferije Kragujevca prema cesti sa ciljem da se probiju ka Kraljevu. Pristiže i 51. puk Crvene armije i poslije zajedničkog sadejstva njemački napad je odbijen i oni se vraćaju u grad sa velikim gubicima.

Sedamnaestog oktobra 6. brigada u sadejstvu sa 51. pukom ponovo odbija pokušaj Nijemaca da se tenkovima probiju ka Kraljevu. Sljedeća dva dana produžene su borbe sa okruženim neprijateljskim snagama u gradu.

Devetnaestog oktobra prema položajima 6. brigade i 51. puka Crvene armije Nijemci ponovo vrše snažan pritisak sa zapadne periferije grada u pravcu Gruže i Kraljeva. U isto vrijeme od Kraljeva stiže njemačka kolona sa tenkovima i artiljerijom, sa namjerom da deblokira okruženu njemačku posadu u Kragujevcu. Krajnjim požrtvovanjem naše brigade i sovjetskog puka onemogućena je ova namjera neprijatelja koji se poslije pretrpljenih gubitaka povlači na oba pravca. Time je propao grčeviti pokušaj njemačkih snaga da se ovoga dana izvuku iz opkoljenog grada.

[19]) U to vrijeme u rejonu Kragujevca u skladištima i železničkim ešelonima Nijemci su čuvali velike količine municije i goriva. To je bila u stvari rezerva za grupu armija »E« od najveće važnosti.

Dvadeseti oktobar: nakon jake artiljerijske pripreme, uz podršku sovjetskih tenkova i u sadejstvu sa 51. pukom Crvene armije, 6. brigada izvršila je napad prema zapadnoj ivici grada. Ali oko deset časova Nijemci prelaze u protivnapad i bacaju na kocku sve. Oni,, svakako obaviješteni o konačnom porazu svojih trupa u Beogradu i o kritičnoj situaciji u odbrani Kraljeva, a da bi izbjegli sopstveno uništenje, preduzimaju posljednji pokušaj. Grupišući svoje tenkove i artiljeriju i pored uporne odbrane naših i jedinica Crvene armije jedan dio Nijemaca probio se iz Kragujevca preko Gruže prema Kraljevu. Tom prilikom oni nisu vodili računa o sopstvenim, velikim gubicima, cilj im je bio da se spase što se spasti može. I u tome su uspjeli.

U isto vrijeme 15. majevička brigada i 133. sovjetska divizija zajednički napadaju preko Vinograda i Šumarica. Borba je trajala čitav dan i do duboko u noć. Do zore skršen je i posljednji otpor neprijatelja.

U borbama za oslobođenje Kragujevca, s obzirom na oštrinu borbi, znatan dio njemačke posade grada bio je uništen; na ulicama grada i okolini ostalo je 2.127 ubijenih neprijateljskih vojnika i oficira i nekoliko stotina zarobljenih.

Naša divizija nanijela je neprijatelju ove gubitke: ubijenih 400 njemačkih vojnika i oficira, ranjenih preko 400, a zarobila oko 100. Zaplijenjeno je 10 topova, 11 bacača, 10.000 pušaka i 150.000 metaka; uništeno je oko 30 vagona sa naftom i drugom ratnom opremom, zatim tri tenka i 20 kamiona.

Gubici 17. divizije su iznosili: 52 mrtva, 189 ranjenih i 9 kontuzovanih drugova.

I tako je 21. oktobra, odmah po oslobođenju Beograda, oslobođen Kragujevac, jedan od najjače branjenih njemačkofašističkih garnizona u to vrijeme u Srbiji. To je bilo na dan treće godišnjice masovnog stradanja naroda Kragujevca i okoline od strane njemačkofašističkih zavojevača, kada su, 21. oktobra 1941. godine, hitlerovci strijeljali oko 7.000 rodoljuba ovog grada, među kojima najviše radnika i nekoliko stotina učenika.

Tako su borci naše divizije i 133. divizije Crvene armije baš na taj dan iz vojevali slobodu Kragujevcu i čitavom ovom kraju Šumadije.

*

Poslije oslobođenja Kragujevca Nijemci su i dalje uporno branili i ojačavali Kraljevo, Čačak, Užice, kao i put i željezničku prugu koji povezuju ova mjesta. To je postao glavni odstupni pravac njemačke grupe armija »E«, koja se i dalje dolinom Ibra povlačila od Kraljeva preko Užica ka Bosni i gornjem toku Drine. Stoga su se

u tom dijelu Srbije do kraja oktobra i u toku čitavog novembra odvijale vrlo žestoke borbe. U ovim borbama Nijemci su uspjeli da te položaje zadrže sve do prolaska začelja grupe armija »E«.[20])

Sedamnaesta divizija je poslije oslobođenja Kragujevca izbila na položaje prema Čačku, na liniji Mojsinje — Breznica — Bumbarevo brdo. Desno od nje, prema Preljini, položaj je držao 51. puk 93. divizije Crvene armije, a lijevo, prema Kraljevu, 2. proleterska divizija i 223. divizija Crvene armije. Dejstvo naših jedinica u to vrijeme objedinjavao je štab 14. korpusa, a sovjetskih —- štab 68. korpusa Crvene armije.

Trebalo bi dosta vremena i prostora da se opišu borbe koje su vodile naše divizije i ostale jedinice na pomenutim položajima više od mjesec dana. No, i pored svih zalaganja, naše jedinice nisu mogle odbaciti njemačke snage i presjeći komunikacije između Kraljeva i Užica, jer su bile razvučene na vrlo širokom frontu, a Nijemcima se radilo o biti ili ne biti. Oni su svakodnevno vršili lokalne protivnapade i uspješno, prisiljeni sticajem okolnosti, ostvarili svoj plan povlačenja, neobzirući se na gubitke koji su iz dana u dan bivali sve veći.

Noću 28/29. novembra sve naše angažovane jedinice prešle su u napad. Druga proleterska i 223. sovjetska divizija oslobodile su Kraljevo i produžile napad prema Čačku. 17. divizija u stopu je potiskivala borbenu grupu generala Fišera prema Čačku, krećući se lijevom obalom Zapadne Morave, dok je 2. proleterska divizija nastupala desnom obalom. I tako je u borbama od 30. novembra do 2. decembra savladan otpor 104. njemačke divizije, koja je bila u zaštitnici. Toga dana 2. proleterska divizija je konačno oslobodila Čačak. Goneći neprijatelja i dalje, 2. i 25. divizija su 13. decembra oslobodile Požegu, a 16. decembra Užice.

Poslije oslobođenja Čačka 3. decembra Vrhovni štab je naredio da se formira Južna operativna grupa divizija, u čiji su sastav, pored 17. divizije, ušle 23, 25. i 45. srpska i 28. slavonska divizija. Ova grupa divizija dobila je zadatak da dejstvuje na pravcu Zvornik — Tuzla — Doboj i spriječi preostale njemačke snage u povlačenju preko Brčkog i Bijeljine na Sremski front.

Naša divizija je odmah upućena sjeverno od Čačka i Užica radi sadejstva 45. srpskoj diviziji, u cilju ugrožavanja Nijemcima pomoćnog pravca odstupanja od Užica preko Bajine Bašte za Ljubovi ju i dalje u Bosnu, gdje su Nijemci u to vrijeme opravili most preko Drine i obrazovali mostobran.

Borbe u dolini srednje Drine, oko Višegrada i Bajine Bašte, i dalje su se odvijale nesmanjenom žestinom. Za to vrijeme 17. i 45.

“) Pored jedinica koje su Nijemci od ranije držali u ovoj zoni oni **su** u borbu uvodili svoje svježe jedinice — neposredno iz marševskih kolona.

divizija kretale su se prema donjoj Drini ka Loznici, a 23. divizija je 15. decembra likvidirala neprijateljski mostobran kod Ljubovije koji su branili manji dijelovi 7. SS divizije, poslije čega je i ona prešla u Bosnu na istom mostu.

Sedamnaesta divizija je 8. decembra stigla u rejon Loznice. Po završenim pripremama od 15. do 17. decembra ona je prešla preko Drine kod sela Badovinaca.[21])

Tako se 17. divizija, poslije više od pola godine, ponovo našla u istočnoj Bosni, nedaleko od Bijeljine, gdje će i dalje nastaviti da vodi žestoke i ogorčene borbe protiv Nijemaca i domaćih izdajnika.

Vukašin SUBOTIC

[21]) Tada je na padinama Majevice bila 28. slavonska divizija, koja je prešla u Bosnu nešto ranije. 45. divizija je prešla preko Drine noću 17/18. decembra u rejonu Kurjačice, a 25. divizija deset dana kasnije, kod Zvornika.

Time su krajem decembra 1944. završene dvomjesečne borbe za oslobođenje Srbije. Južna operativna grupa divizija se prebacila u istočnu Bosnu i čvrsto povezala sa jedinicama 3. korpusa, čije su jedinice i same vodile žestoke borbe sa Nijemcima i četnicima.

DJECIJI DOM U LUKAVCU

Možda smo malo i suviše prionuli za naš Dječiji dom u Lukavcu, možda ima ponosa i nježnosti koja nekome izgleda i pretjerana, ali će nas, valjda, razumjeti, jer je to naš prvi dječiji dom u istočnoj Bosni. Prva mogućnost da učinimo što možemo za djecu koju smo gledali u patnjama u ovim krvavim godinama, da omogućimo veseo život ovoj stotini djece za patnju i muke toliko poklane djece u Tepenu, za izrešetana dječija tijela u Jablanici, za modre smrznute dječije noge po mnogim zbjegovima u Bosni, u cijeloj zemlji, za užas u očima mališana na samu riječ »fašisti«, za sva stradanja bezbrojne djece čije su nas muke boljele. Jer mi volimo djecu. Mi smo se i u najtežim časovima razn ježa vali nad djetinjim očima, i uvijek smo se osjećali lako i veselo kad smo bili »počastvovani« da s nama razgovara naša divna mala Tanja. Nikad neću zaboraviti sliku kako jedan stari borac uz strmu Milan planinu nosi dijete zamjenjujući umornu majku, i kako su njegove oštre oči blago gledale u svilu djetinjeg lica, kako se njegovo tvrdo lice razmekšavalo.

Eto ta slika obnovljena je našim Dječijim domom u Lukavcu. Borba još traje, imamo posla preko glave, treba omogućiti porušenom Birču da prezimi zimu, treba osposobiti industriju, so mora da se prerađuje, ugalj da se vadi makar i golim prstima, valja nahraniti sirotinju, a prije svega mora se učiniti sve da se pobijedi neprijatelj, koji je još u našoj zemlji. Ali mi stižemo ipak da ugodno smjestimo djecu. Djecu poginulih partizana i djecu iz bivšeg sirotišta za čije se roditelje ne zna.

U novom Domu im je divno. Raskošna kuća, sa venecijanskim lusterom, sa centralnim grijanjem, sa parketom, sa velikim zračnim sobama, sa terasama, sa parkom — zasad kao malo i da plaši djecu, jer takvu raskoš ona nisu mogla ni zamisliti.

Djeca iz bivšeg ustaškog sirotišta dočekuju nas malo ukočeno. Još se na njima vidi trag patnji, trag »vaspitanja«. Oči su uplašene, pokreti skučeni, kao da samo očekuju udarac, pa se uginju, sklanjaju. Na svima su čista odijelca od padobrana, drugo nismo mogli

Sa konferencije Narodnooslobodilačkog fronta u Sekovićima

za sada da im damo. Gotovo sva imaju u rukama slike, igračke: I čuvaju ih ljubomorno, čak i spavaju s njima. Po sobama su Titove slike i lijepo uokvirene parole: »Tito nam je najveći i najmiliji prijatelj«, »Ko će od nas naučiti više i bolje« — i druge.

Ima ih stotina, između tri i četrnaest godina. Većina iz bivšeg sirotišta je još uvijek bolesna od šuge, krasta, zaušnjaka, rahitisa, zapaljenja očiju, opšte slabosti. Ustaše su ih sabrale iz cijele istočne Bosne i smjestile na tavan jedne kućerine, gdje su spavala u prljavim smrdljivim sanducima, punim stjenica i ušiju, u tijesnim, mračnim sobicama bez prozora, bez peći, prepuštena na milost fašističke »skrbi«. Užase mnoge preživjela su ta djeca. Ona sama pričaju o tome. Hranili su ih otpacima, gnjilom i ucrvanom hranom, tukli ib i zatvarali u kavez za prestupe. A bilo je i te kakvih prestupa: ta su djeca krala, otimala, provaljivala u tuđe bašte. Učila su samo vjeronauku, a niko se nije brinuo da nauče čitati i pisati.

Ustaško ministarstvo socijalne skrbi iz Zagreba nije ih zaboravilo. Poslalo im je: slamnih ženskih šešira, ženskih rukavica za ples, gospodskih cilindera, zlatnih i srebrnih plesnih cipela, kravate (od njih su djeca pravila »tregere« i učkure!), poderane papuče od slame i gume za kupanje, »šnešue« -— rasparane i rasparene, ženske cipele s visokom petom i provaljenim đonom!« (Ako ko misli da je to šala. može se uvjeriti da nije. Ta pošiljka još se nalazi u bivšem sirotištu).

Bilo je 240 djece. Ali su neka pobjegla zbog rđave hrane i strašnih postupaka. A ostale su odvele ustaše kao —- bombaše! Većina tih malih jadnika stradala je u Majevici prilikom borbi sa našim jedinicama.

Sve patnje ispisane su na njihovim licima, još blijedim, ostarjelim prije vremena, s očima koje gledaju i suviše mudro za svoje godine.

Najprije će im se morati vratiti vjera u ljude i radost koju su izgubila. Moraće im se pomoći da opet postanu djeca, da povjeruju u mogućnost svjetlijeg života, u kome će ona živjeti i koji će i sama izgrađivati.

Sad djeluju kao automati, kao dresirani majmunčići, malo tužno, nikako kao djeca.

Mali Esad, koga su u vrlo sumnjivoj milosti ustaše nazivale »djetetom kompanije« — nađen je u Tuzli mrtav-pijan poslije jedne bijesne pijanke, na kojoj je ustašama pjevao proustaške pjesme. Blijedo lice, umorne oči, kržljavo tijelo, pričaju o mnogo čemu što je Esad vidio i proživio.

Iz kuteva gledaju iste umorne, staračke oči sa djetinjih lica.

Ali — vratiće se oni u život. Sa upraviteljicom Doma već su se divno sprijateljila i slobodno joj trče u susret, zovući je drugaricom, dok drugima još to ne smiju da kažu.

Polako se raskravljuju, polako im se vraća dječija radost. Oni imaju svoj bataljon, svog komandanta, intendanta, komandire četa, spremili su jedan broj usmenih novina, spremaju priredbu, na sastancima zajednički odlučuju o svemu.

Sa užasom se sjećaju prošlih dana u sirotištu.

I žale što svojim drvenim »pikavcima« i mitraljezima i gumenim bombama ne mogu da naškode banditima koji i sada pucaju preko Spreče, te kugle dolijeću i do njihovog parka.

Za njih su prestale patnje i stradanja. Skupićemo mi i drugu djecu koju je ovaj rat ostavio bez toplog kućnog ognjišta i bez roditelja. Stvorićemo od njih ljude, zdrave i korisne. Oni će najviše i uživati u slobodi za koju su pale tolike žrtve.

Mesa SELIMOVIC

(»Front slobode« br. 11, 7. novembra 1944)

OTVARANJE RADNIČKOG DOMA VELIKI PRAZNIK TUZLE

U nedjelju je bio svečan dan u našem gradu. Već prvi prolaznici na ulicama okićeni su spomen-značkama »Svečano otvaranje radničkog doma Tuzla — 28. januar 1945.«

Otvara se dom iz koga su izašli prvoborci ustanici Tuzle. Dom koji je godinama bio zatvoren. Dom od koga su jugoslovenski žandarmski režimi i izdajnici radničke klase htjeli da naprave tamnicu. Dom u kome su se, uprkos policijskim njuškalima, uprkos izrodima Jurićima i Topalovićima, kalili najbolji narodni borci. Sporazumijevali se tiho, pogledima, pogledima užarenim od vatre i gnjeva, od plamene borbene odlučnosti i oduševljenja. Njegove skromne sobe znaju Murata, Maju, Franju; znaju Envera, Albina, Jusufa, Merdžu i mnoge junake kojih danas nema na ovom slavlju.

Da bi oskrnavili ovu kuću, da bi uprljali njenu svijetlu tradiciju, fašisti su od nje napravili birtiju, ali je ona ostala svijetla i čista u srcima svih što vole slobodu. Uspomenu na nju nosili su najbolji sinovi radničke klase Tuzle kroz sve juriše i kroz sve ofanzive. Danas su je oni oslobodili, otvorili i osvetlili vlastitom krvlju. Danas su zidovi ovoga doma progovorili parolama o borbi za slobodu, o našoj vojsci, o Titu, o svijesti, jedinstvu i snazi radničke klase.

Na otvorenju skromna sala doma ispunila se radnicima, vojnicima i građanima. Zaorila se njome pjesma »Hej Sloveni«. Progovorili su u njoj oni koji su rasli u ovom domu. Progovorili o starim mračnim vremenima koja se nikada neće vratiti i svijetlim danima slobode sazdanim na stotinama žrtava radnika i rodoljubive Tuzle i Kreke, o danima rada i zadataka na učvršćenju, na obnovi, na očuvanju tekovina za koje su iz ovoga doma pošli najbolji i najpošteniji prije tri godine u ljuti boj. Nema te sile koja će ikada više moći i pokušati da od ove kuće borbe, kuće slobode, napravi birtiju, da od naše zemlje napravi robijašnicu.

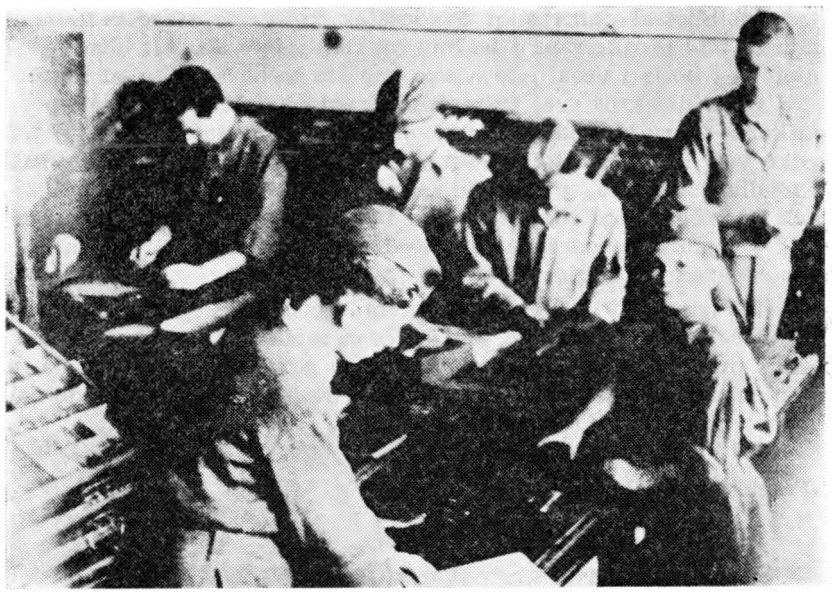

Radnici partizanske štamparije u Tuzli

Svečanost je otvorio drug Fehim Mujezinović u ime Radničkog odbora NOF-a, pa zatim je govorila drugarica Mevla Jakupović, a radnicima Tuzle čestitali su ovo slavlje sekretar Oblasnog odbora Fronta drug Majo, govoreći o zadacima Radničkog odbora Fronta, drug potpukovnik Vojo Ljujić, drug Miloš Škorić i drugi radnici iz Kreke i Lukavca.

»Ono što bi se kao najveća zasluga moglo pripisati radničkoj klasi u ovoj oslobodilačkoj borbi«, rekao je drug Majo, »jeste doprinos u stvaranju bratstva i jedinstva naših naroda. Radnička klasa i njena avangarda, Komunistička partija, bile su ti koji su premostili jaz što ga je među braćom bio iskopao neprijatelj sa namjerom da stvori bratoubilačku borbu u našoj zemlji. Radnička klasa Tuzle treba da slijedi primjer svojih palih prvoboraca u daljem iskivanju jedinstva naših naroda. Iz ovog Radničkog doma ona treba da daje pravac i bude primjer i drugim slojevima naroda ove oblasti. Zadatak radničke klase jeste da čuva i očuva tekovine naše borbe. Mi smo izvojevali velike pobjede, ali mi moramo da budemo i dalje stalno budni, jer neprijatelj nije još uništen. Mi ćemo neprijatelja oružjem raznijeti, ali će se on prihvatiti podmuklog načina borbe. On će pokušati da spriječi jedinstvo radničke klase, jer je baš ono za njega najopasnije. Jedinstvo radničke klase za svaki narod je najveća garancija za uspjeh na svim poljima njegove borbe i rada«.

U biblioteci doma stoji dvadesetak knjiga iz stare biblioteke koje su bile posakrivane i teškom mukom sačuvane. Ali biće ta biblioteka i bolja i veća. Isto onako kao što treba kao što su radnici i svi rodoljubi kroz svoj jedinstveni front obećali da će, kao što su puškama i krvlju oslobodili i otvorili ovaj skromni dom, sagraditi jedan veći i bolji, dostojan radnika Tuzle. U nedjelju naveče u sali Omladinskog doma, u kome je zadnja radnička priredba bila 1939. god. sa programom zabranjivanim i kasapljenim od sreskih načelnika i »pandura«, održana je priredba sa programom, koji su dali slobodni radnici Tuzle.

»28. januar 1945. — svečano otvorenje Radničkog doma Tuzle.« Sačuvaće se ove spomenice, kao što će se sačuvati uspomena na ovaj veliki praznik radničke klase Tuzle, na praznik čitavog grada, u vremenima kada se ovakvi dani slobode radničke klase, slobode naših naroda, praznuju širom zemlje.

Mustafa VILOVIC

(»Front slobode« br. 13, 4. februar 1945)

NAPAD 16. MUSLIMANSKE I 20. ROMANIJSKE BRIGADE NA NJEMAČKU MOTORIZOVANU KOLONU

U jesen 1944. njemačke trupe iz Grčke užurbano su se povlačile prema sjeveru. Kako su pravci njihovog povlačenja, preko sjevernih dijelova Srbije, bili presječeni od strane naših snaga i jedinica Crvene armije, to su se one pretežno povlačile komunikacijama preko Sandžaka i zapadne Srbije i dalje kroz istočnu Bosnu. Tako su se u to vrijeme njemačke tenkovske i motorizovane trupe danonoćno, kao neprekidna rijeka, kretale drumom Višegrad — Sarajevo.

U novembru 1944. 16. muslimanska i 20. romanijska brigada 27. divizije nalazile su se na prostoriji Sokolac — Rogatica — Džimrije. Brigade su imale zadatak da napadima otežavaju i usporavaju povlačenje njemačkih snaga pravcem Višegrad — Sarajevo, i da napadaju uporišta Rogatica i Sokolac, koje je neprijatelj držao radi obezbjeđenja svojih grupa koje su se povlačile pomenutim pravcem.

Na ovoj prostoriji brigade su se nalazile više od mjesec dana, za koje su vrijeme izvršile mnoge uspješne napade na neprijateljska uporišta i na njegove kolone u pokretu na drumu Rogatica — Sokolac. Sva sela sjeverno od druma Višegrad — Sokolac, kao i ona na prostoriji istočno od linije Radjevići — Dumanjići — Zakomo, sve do rijeke Drine, bila popaljena, tako da je na ovom prostoru usljed oštre zime bilo veoma otežano stanovanje i život naših jedinica.

Krajem novembra dobili smo obavještenje da se njemačke jedinice kreću drumom Višegrad — Sarajevo u jednoj neprekidnoj koloni tenkova, kamiona i drugih motornih vozila. Štab 27. divizije donio je odluku da Nijemce napadne u rejonu Višegrad — Sjemeć, i

to na dijelu druma između s. Kopito i k. 1308, na kome je put svojom lijevom (južnom) stranom usječen u Han-brdo — planinski masiv. Međutim, na prilazima sa sjeverne strane druma, s pravca otkuda se nije mogla očekivati pojava naših jedinica, zemljište se blago spušta. Zbog toga je štab divizije i planirao napad brigada na ovom dijelu druma, i to sa njegove sjeverne (donje) strane. Štab divizije je naime pošao od činjenice da je mogućnost iznenađenja neprijatelja baš s te strane bila ostvarijiva i to iz sljedećih razloga:

prvo, što se naše jedinice do tada nisu pojavljivale prema ovom dijelu druma, to jest istočno od linije Brankovići — Jastrebica; drugo, što je zemljište sjeverno od namjeravanog mjesta napada, zbog dubokog snijega, bilo teško prohodno i nepristupačno, i što su rejoni na kojima su se nalazile naše brigade bili udaljeni od mjesta namjeravanog napada preko 20 kilometara; treće, što je napad planiran na usječenom dijelu puta, i to s njegove niže strane — as koje do tada naše jedinice, u većini slučajeva, nisu vršile napade.

Pored toga, štab divizije, da bi obmanuo neprijatelja o mjestu napada, odlučio je da sa dva bataljona 20. romanijske brigade istovremeno napadne neprijateljsko uporište Kozadre, koje je služilo kao istureno bočno obezbjeđenje na putu Rogatica — Sokolac.

Uoči napada brigade su se nalazile i to: 16. muslimanska u rejonu Dumanjići — Osova, a 20. romanijska u rejonu Zakomo — Gučevo.

U napadu na njemačku motorizovanu kolonu u rejonu Sjemeć (30-XI-1944) učestvovala su tri bataljona 16. i dva bataljona (1. i 3.) 20. brigade. Bataljoni su bez teškog pješadijskog naoružanja krenuli 29. novembra ujutru iz svojih dosadašnjih rejona — po velikoj zimi u dubokom snijegu — ka Sjemeću, pravcem ergele Borike — Obadi. Postojao je i kraći put (ergele Borike — Štavanj) do mjesta napada. Međutim, izabran je pravac ergele Borike — Obadi da bi se što više obezbijedila tajnost pokreta. Da su naše brigade krenule pravcem ergele Borike — Štavanj, postojala bi mogućnost da neprijatelj slanjem svojih patrola na Rujnik (k. 1223), otkrije njihov pokret.

U rejon Obadi brigade su stigle istog dana oko 16 h, gdje su sačekale noć. Uz vatre borci su se ogrijali, potkrijepili toplim obrokom i snabdjeli suvom hranom za jedan dan. Za to vrijeme štab divizije sastavio je detaljan plan napada na neprijateljsku kolonu i izdao potrebna naređenja štabovima brigada. Prema planu štaba divizije, trebalo je da brigade prikriveno i nečujno priđu drumu na odsjeku Han-brdo, razviju se u streljački stroj duž ovoga i izvrše frontalni napad na neprijatelja koji se nalazio na ovome dijelu druma. Napad je trebalo da bude brz i silovit, kako bi neprijatelja iznenadili i uništili njegovu živu silu i tehniku. Po završenom zadatku brigade bi se povukle u polazne rejone.

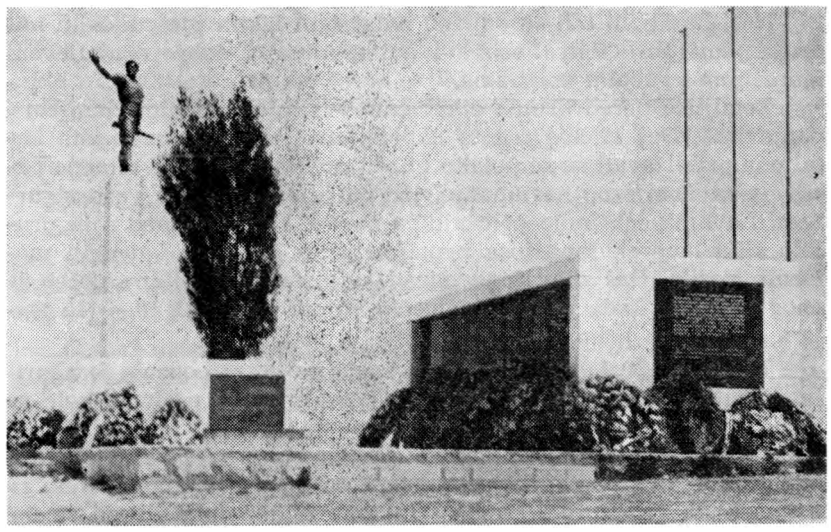

Spomenik palim borcima u Sokocu

Pokret bataljona od sela Obadi produžen je u 20,00 časova (bez bataljonskih komora), pravcem Štavanj — Paljevine — Petkovo selište — Han-brdo. U rejon Han-brdo — k. 1308, bataljoni su stigli 20. novembra oko jedan čas, jer su im duboki snijeg i gust mrak jako usporavali kretanje.

Koristeći mrak, brigade su uspjele da se neopaženo približe drumu Višegrad — Rogatica. U momentu prilaska naših jedinica drumu jedna njemačka motorizovana jedinica, u čijem su se sastavu pored operativnih nalazili i pozadinski dijelovi, se zaustavljala radi odmora. Moglo se lijepo čuti kako njemački oficiri, zaustavljajući vozila, čiji su motori i dalje radili (nisu gašeni zbog zaleđivanja) komanduju: »Finf minuten pauze« (pet minuta odmora).

Došavši do druma, dva bataljona 20. romanijske brigade (1. i 3.) produžila su pokret ispod druma prema Višegradu s ciljem da napadnu neprijatelja na laktu puta istočno od Han-brda, dok su se dva bataljona 16. muslimanske brigade, koja su imala zadatak da izvrše frontalni napad i nalazila se u sredini borbenog rasporeda, razvila u streljački stroj kod dviju kuća na Han-brdu. Treći bataljon 16. brigade posjeo je na desnom krilu k. 1308, s ciljem da spriječi neprijatelju da sa ovoga visa eventualno obaspe bočnom vatrom naše bataljone, koji su napadali frontalno. Ovaj bataljon je imao zadatak da onemogući neprijatelju i eventualno presijecanje pravca k Petkovom selištu, koji je bio jedini pogodan za povlačenje.

Naši bataljoni bili su odlično naoružani lakim pješadijskim naoružanjem (puškomitraljezima i automatima) i dobro snabdjeveni municijom i ručnim bombama.

Zemljište pored druma otkriveno — s mjestimičnim žbunjem i panjevima. Duž cijelog fronta napada streljački strojevi naših bataljona približavali su se polako i nečujno. Borci su istovremeno pazili na ravnomjerno nastupanje, jer im je ono pružalo veću sigurnost u ovom neobičnom položaju za napad, kada se iznad njih pružala slika neprekidnog niza neprijateljskih kamiona i drugih motornih vozila. Baš zbog toga napad svih naših bataljona počeo je onog trenutka kada je prvi njemački vojnik na svega 10 — 15 metara od druma primijetio naš streljački stroj.

Tačno u 1,30 časova iznenadna i snažna vatra obasula je neprijateljska motorna vozila na drumu, kao i njihove posluge, koje su izašle iz svojih vozila da se malo »protegnu«. Neprijatelj je bio potpuno iznenađen. Zbunjeni neprijateljski vojnici počeli su da iskaču iz kamiona, ili su ostajali viseći pogođeni na karoserijama. Neki su pokušali da daju otpor, tražeći zaklone u kanalu s druge strane puta, dok su drugi nastojali da se što prije dočepaju kose Vraćevice, odakle bi pružili našim jedinicama efikasniji otpor. Ali, penjući se uz strmi nagib Vraćevice neprijateljski vojnici bili su tučeni i košeni našom snažnom mitraljeskom vatrom. Naši borci su, poslije prvih desetak minuta vatre izvršili juriš i, pošto su zasuli neprijatelja ručnim bombama i vatrom automata, dovršili su uništavanje preostalih posluga neprijateljskih motornih vozila. Zatim su naši borci borbom prsa u prsa, služeći se pri tome kundacima i noževima, likvidirali posluge dvaju neprijateljskih f lako va (protivavionskih oruđa), koje su davale najduže otpor.

Istovremeno na desnom krilu naših jedinica dio neprijateljske motorizovane kolone, koji nije bio obuhvaćen napadom, pokušao je, kao što se i predviđalo, da zaokretom izvrši udar u bok naših jedinica. No, ovaj pokušaj, kasno preduzet, bio je odbijen od strane 3. bataljona 16. muslimanske brigade, koji je čvrsto držao k. 1308. Prilikom odbijanja neprijateljskog napada bataljon je pretrpio osjetne gubitke.

Naše jedinice, imajući dovoljno vremena na raspolaganju uspjele su da popale sve neprijateljske kamione i motocikle (ovo su borci vršili najčešće bacanjem bombi u benzinske rezervoare vozila) i da se uspješno, po izvršenom zadatku, pred svanuće, povuku ka Petkovom selištu. Tek po povlačenju naših brigada osjetilo se, po jakoj neprijateljskoj vatri, da su se ostaci napadnute neprijateljske kolone, kao i njeni nenapadnuti dijelovi — zapadno i istočno od mjesta napada — pribrali i organizovali otpor. Međutim, bilo je kasno. Neprijateljska avijacija, koja se pojavila ujutru (30. XI) nešto oko devet časova, samo je uznemiravala kolonu naših brigada u pokretu, ali joj pri tome nije nanijela nikakve gubitke.

U ovom napadu naše brigade postigle su veliki uspjeh. Zapalile su 96 neprijateljskih kamiona, 26 luksuznih automobila, 67 motocikla i 2 traktora. Zaplijenile su velike količine municije (oko milion puščanih metaka) i ostale ratne opreme i hrane. Od oruđa naše jedinice zaplijenile su: 87 pušaka, 3 puškomitraljeza, 5 automata i 21 pištolj.

Neprijatelju su nanijeti i veliki gubici u ljudstvu. Prema našoj tadašnjoj procjeni on je imao preko 300 poginulih i oko 200 ranjenih. Među poginulim neprijateljskim oficirima bilo je 10 viših oficira. Zarobljeno je 15 Nijemaca, 5 Italijana i Bugara (od kojih 2 oficira i 1 podoficir).

Gubici naših jedinica u ovoj borbi bili su relativno mali (10 poginulih i 21 ranjen starješina i borac). Treba napomenuti da je znatan dio naših gubitaka nastao usljed neopreznosti samih boraca. Naime, mnogi ranjeni Nijemci pretvarali su se da su mrtvi i, kada su im naši borci prilazili, ovi su na njih otvarali vatru.

Šalim ČER1Č

OSLOBOĐENJE SARAJEVA

Sarajevo, zbog svog geografskog položaja i mnogih vojnih i političkih implikacija koje su nastale, razvojem NOB-a imalo je izuzetno važan značaj za okupatora, pa je držao tamo jake snage (štab njemačkog 5. SS brdskog armijskog korpusa, zatim njemačkog 21. brdskog armijskog korpusa, izvjesno vrijeme i štab njemačke Grupe armije E). Partizanske jedinice koje su dejstvovale u širem rejonu Sarajeva vršile su stalno pritisak na grad. Posebno značajna u ovom pogledu su dejstva Romanijskog NOP odreda novembra—decembra 1941, čiji su oštrina i intenzitet stvarali kod okupatora osjećaj nesigurnosti do te mjere da je očekivao i direktan napad na Sarajevo. U 1942. i 1943. god. i takoreći u toku čitavog narodnooflobodilačkog rata Sarajevo i njegova šira operativna zona u središtu su i našeg i neprijateljskog interesa.

U jesen 1944, poslije oslobođenja Beograda i uspostavljanja sremskog fronta, Sarajevo je dobilo poseban značaj i u operativno-strategijskom pogledu. Služilo je kao oslonac glavnim snagama njemačke grupe armije »E«, koje su se dolinom Zapadne Morave i preko Sandžaka povlačile na sjever. Zbog toga je neprijatelj cijelu istočnu Bosnu vrlo uporno branio. Na desnoj obali Save i u donjem toku Bosne držao je veoma jake snage. Bijeljinu, Brčko, Bosanski Samac, Derventu, Gračanicu i Doboj pretvorio je u veoma jaka uporišta, a također je i komunikacije Bijeljina — Brčko, Čelić — Brčko i Brčko — Doboj osigurao jakim uporištima.

Na svaku pojavu novih snaga NOVJ neprijatelj odmah reaguje. Naročito brzo reaguje na pojavu naše 2. armije u istočnoj Bosni, pa čak, u januaru i februaru 1945, preduzima i ofanzivne akcije protiv naših snaga. Cilj tih akcija je da našu 2. armiju veže za sebe u dolini Drine, 29. i 9. diviziju u dolini Neretve, 2. korpus što južnije od Sarajeva, a 5. korpus što dalje od lijeve obale Bosne. Naročito su bile uporne borbe koje je naša 2. armija vodila u dolini Drine. Do kraja februara uspjela je da odbaci neprijateljeve snage koje su

nadirale ka Tuzli i da poslije toga svoja dejstva usmjeri ka dolini Bosne. Krajem februara je oslobođen i Mostar; jedinice 5. korpusa su se približile lijevoj obali Bosne. Neprijateljevom garnizonu u Sarajevu i njegovim komunikacijama koje dolinom rijeke Bosne izvode na obalu Save zaprijetila je opasnost okruženja.

To, i uopšte nepovoljna situacija po neprijateljeve jedinice u Jugoslaviji, za komandanta Jugoistoka, general-pukovnika fon Lera, bili su jaki razlozi da Hitleru predloži da njegove snage napuste Sarajevo. Hitler je, međutim, imao drukčije planove. On je za početak marta isplanirao svoju posljednju ofanzivnu akciju širih razmjera — veliku proljetnu of anzi vu protiv Crvene armije u Mađarskoj. Dakle, ne napuštati prostor koji već ima, već vratiti u sastav velike Njemačke Panoniju i Mađarsku — rezonovao je Hitler. Tek kada je i taj posljednji ratni grč vođe Trećeg rajha propao, Hitler je 20. marta 1945. odobrio Leru da napusti Sarajevo. Ali, to odobrenje došlo je u nevrijeme: njemački 21. brdski armijski korpus, koji je branio širi prostor Sarajeva, pritisnut sa svih strana 2, 3. i 5. korpusom JA, dospio je u tešku situaciju. U Sarajevu su, pored jedinica za neposrednu odbranu grada, bile mnoge neprijateljeve civilne i vojne ustanove, oko 3.000 ranjenika i velike količine ratnog materijala u kome je njemačka vojska u to vrijeme oskudijevala. Zbog toga je 21. brdski armijski korpus bio prinuđen da i dalje uporno brani sve prilaze Sarajevu.

Odbranu Sarajeva neprijatelj je organizovao u tri jako utvrđene linije. Najistaknutije i najjače branjene položaje imao je na predjelima Romanije (Sokolac — Crvene stijene — Podromanija), na Palama, zatim Trnovo — Vojkovići, Ivan-sedlo — Hadžići i duž komunikacije Blažuj — Kiseljak — Busovača, prema Srednjem i Varešu. Te položaje je posjeo najjačim snagama, nama dobro poznatim iz ranijih okršaja — 181, 369. i 7. SS divizijom »Princ Eugen«. Pozadi tih položaja, na neposrednim prilazima Sarajevu, neprijatelj je organizovao uži pojas odbrane, koristeći se sistemom utvrđenja koje je izgradio još 1941. god., jer je već tada bio prinuđen da se brani od partizana sa Romanije, Jahorine i Igmana. I najzad, u samom gradu, okupator je dijelom svojih snaga, oslanjajući se na Luburićeve i Sudarove ustaše, zaposjeo i zatvorio sve prilaze gradu, važnije zgrade, objekte, ulice i raskrsnice. Sem toga zaveo je strašan teror — zvjerski mučio, klao, vješao i strijeljao rodoljubivo stanovništvo grada: Srbe, Muslimane i Hrvate.

U drugoj polovini marta 1945. naše armije otpočeće prolećnu ofanzivu za konačno oslobođenje zemlje. U sklopu te ofanzive jedna od značajnijih operacija biće sarajevska. Nju će u periodu između 8. marta i 10. aprila izvesti 2, 3. i 5. korpus pod rukovodstvom Operativnog štaba grupe korpusa, kome je Generalštab JNA postavio zadatak da objedini borbena dejstva svih snaga oko Sarajeva i izvede sarajevsku operaciju.

U oslobođenom Sarajevu, aprila 1944.

Do 28. marta, datuma koji je planom Generalštaba JA bio predviđen kao dan »D« sarajevske operacije, svi korpusi su uglavnom podišli spoljnoj odbrani Sarajeva: operativna grupa našeg 5. korpusa prikupila se zapadno od komunikacije Kiseljak — Busovača; jedinice našeg 3. korpusa, nakon borbi u kojima su, iako pod nepovoljnim vremenskim i zemljišnim uslovima, zauzele Sokolac, zaustavljene su pred Podromanijom; tri divizije 2. korpusa približile su se Sarajevu s jugoistoka, juga i jugozapada. Napad 3. korpusa počeo je 28. marta. Dve brigade njegove 27. divizije ovladale su neprijateljevim otpornim tačkama na svom pravcu i presjekle komunikaciju Sarajevo — Sokolac. Jedan puk njemačke 181. divizije našao se tako okružen u Podromaniji i u okolnim uporištima. I upravo kada su, sutradan, počele žestoke borbe za uništenje ovog njemačkog puka u obruču, iz Olova se, preko Medojevića, u bok i pozadinu naše 38. divizije i u neposrednoj blizini pozadinskih jedinica 3. korpusa pojavio 14. puk 7. SS divizije »Princ Eugen«.

Nova situacija primorala je štab našeg 3. korpusa da protiv toga puka angažuje glavninu obiju svojih divizija (27. i 38). U borbama kod Šahbegovića i Starog grada 14. njemački puk pretrpio je osjetne gubitke i ostao gotovo bez cjelokupne komore. Prinuđen tako da promijeni pravac dejstva, ne stiže do okruženog puka 181. divizije. Međutim, baš zbog toga što je 14. puk na sebe privukao glavninu 3. korpusa, njemačkim snagama sa Crvenih stijena uspijeva da se poveže sa okruženim pukom u Podromaniji i da 3. aprila

zajedno odstupe za Sarajevo. Iako umorne od danonoćnih borbi i marševa, obje divizije 3. korpusa produžuju gonjenje neprijatelja i već 4. aprila zauzimaju Crvene i Orlove stijene, posebno važne položaje na domaku Sarajeva. Za to vrijeme je 37. sandžačka divizija zauzela željezničku stanicu Stamboličić i Podvitez, a zauzimanjem Pala podišla neprijateljevim utvrđenjima, Predsokolini, Zmijinoj glavi, Sokolu i Hudešu.

Dvadeset deveta divizija našeg 2. korpusa je pet dana neprekidno vodila borbe za Ivan-sedlo. Nestašica municije, veliki gubici i premorenost jedinica primorali su Operativni štab da 1. aprila naredi prekid borbe na Ivan-sedlu i da dvije brigade 29. divizije prebaci u dolinu rijeke Lepenice. Njihov zadatak je da dejstvima na tom sektoru što jače vežu za sebe neprijateljeve snage i time olakšaju nastupanje 5. korpusa prema Sarajevu, sa sjevera. Prema snagama njemačke 369. divizije na Ivan-sedlu ostale su samo dvije brigade 29. divizije. Glavninu svojih snaga neprijatelj će izvući sa Ivan-sedla tek 4. aprila, nakon čega će 12. i 13. brigada 29. divizije,, vodeći borbu sa neprijateljevim zaštitnicima, zauzeti Mali Ivan,. Ivan-sedlo, Tarčin i Pazarić. Petog aprila predveče 29. divizija je zauzela Hadžiće i produžila nastupanje prema Blažuju. Pošto su toga dana njene 11. i 14. brigada izbile na komunikaciju Blažuj — Kiseljak, 29. divizija je počela borbu za tu komunikaciju.

Divizije našeg 5. korpusa (4. i 10) svoja dejstva u sklopu sarajevske operacije takođe su počele 28. marta. One su, presjekavši komunikaciju Kiseljak — Busovača i nastupajući na sjeveroistok, forsirale rijeku Bosnu, zauzele nekoliko važnijih uporišta na njenoj desnoj obali, srušile željeznički most južno od Kaknja i time presjekle jedinu željezničku vezu između Sarajeva i doline Save. I baš kad su 4 i 10. divizija namjeravale da likvidiraju neprijateljeva uporišta sjeverno od Visokog, u Kaknju, Zgošći i dr. i da zatim svoja dejstva usmjere ka Sarajevu, došlo je do intervencije 7. SS divizije »Princ Eugen«. U žestokim borbama glavnina 5. korpusa je osujetila namjeru 7. SS divizije »Princ Eugen« — otvaranje prolaza kroz dolinu Bosne — da poslije toga produži nastupanje ka Sarajevu.

Tako pod silinom udara naše vojske pucaju neprijateljevi obruči jedan za drugim. Borci Krajine, Crne Gore, Hercegovine, Sandžaka i istočne Bosne hitaju napaćenom gradu. Još jednom su se staze oko Sarajeva zarosile krvlju naših boraca, samo sad posljednji put, da bi konačno ostale naše. Na tom putu naše borce neće zaustaviti ni neprijateljevi pokušaji da protivnapadima uspori prodiranje naših jedinica i na taj način osigura sebi vrijeme za izvlačenje svojih snaga iz Sarajeva, za uništenje važnijih objekata u njemu, pljačkanje preostalih narodnih dobara i za ostvarenje svog zvjerskog plana ubijanja sarajevskih rodoljuba.

Napad na sam grad počeo je 5. aprila. Jedinice 3. korpusa, potiskujući neprijateljeve zaštitne dijelove i obilazeći njegova jaka

lamet Mujezinović: Prateći bataljon 3. korpusa

uporišta, izbile su na periferiju Sarajeva. Uz slabiji otpor neprijatelja do 6. aprila ujutro zauzele su desnu obalu Miljacke, centar grada i Marijin Dvor. Tako je brzim prodorom u grad presječena odstupnica njemačkom 363. puku iz 181. divizije. To je onaj isti puk koji se samo tri dana ranije izvukao iz obruča u Podromaniji. On će se poslije žestokog otpora kod Vijećnice i električne centrale, uz podršku tenkova, ali i preko brojnih žrtava, izvući iz ovog obruča. Međutim, sutradan će ga kod Han-Ploče presresti 29. divizija i tako razbiti da će ubrzo biti rasformiran i njegovim preostalim ljudstvom biti popunjeni ostali pukovi 181. divizije. Petog aprila, po zauzimanju Brusa, Trebevića i Paleža, 37. divizija 2. korpusa je izbila na južnu ivicu grada, a naredne noći ovladala lijevom obalom Miljacke. Sa juga gradu se približila i 3. divizija, čiji su neki dijelovi ušli u Sarajevo takođe 6. aprila.

Oslobođenjem Sarajeva front njemačke grupe armija »E« naglo je pomjeren na sjever i na zapad. Dvadeset deveta divizija, koja je u borbama za oslobođenje Sarajeva imala žestoke okršaje s neprijatelj evim kolonama i posadama oko utvrđenja u dolini rijeke Lepenice — kojom prilikom je zauzela Vrelo Bosne, Rakovicu, Blažuj, Han-Ploče i Kiseljak — nastavila je gonjenje neprijatelja ka Busovači. Taj zadatak od nje je preuzela Grupa brigada zeničkog sektora, koja je i inače, sve vrijeme izvođenja sarajevske operacije vodila neprekidne borbe s neprijatelj evim snagama koje su osiguravale komunikacije u dolini reke Bosne. Gonjenje neprijatelja dolinom Bosne nastavila je samo 10. divizija našeg 5. korpusa. U borbama sa zaštitnim dijelovima jedinica njemačkog 21. brdskog armijskog korpusa ona je uspjela da zauzme Visoko i Kakanj, a zatim, u sadejstvu s Grupom brigada zeničkog sektora, napadne Zenicu, iz koje se neprijatelj povukao, prethodno srušivši most i postrojenja Željezare.

Iako smo u borbama od 28. marta do 10. aprila propustili priliku da okružimo i uništimo glavninu njemačkog 21. brdskog armijskog korpusa, oslobođenje Sarajeva i donjeg toka rijeke Bosne značilo je krupan doprinos uspješnom razvoju završnih operacija JA za oslobođenje zemlje. Poslije sarajevske operacije 2. armija JA imala je bolje mogućnosti da osigura bokove i poveže unutrašnja krila naše 1. i 4. armije, a gubici neprijatelja u toj operaciji nisu bili tako mali; prema našim podacima iznosili su 5.700 mrtvih, 6.000 zarobljenih i veći broj ranjenih. Sem toga, naše jedinice su zaplenile velike količine ratnog materijala i uništile 30 topova, 10 tenkova, 45 kamiona i jedan oklopni voz. Na prilazima Sarajevu, u samom gradu i za vrijeme gonjenja neprijatelja dolinom Bosne, poginulo je 637 boraca 2, 3. i 5. korpusa JA a ranjeno 2.020 boraca.

U sklopu sarajevske operacije od posebnog vojnog i političkog značaja je oslobođenje Sarajeva 6. aprila 1945. Iz njega je 1941. godine potekla inicijativa Komunističke partije Jugoslavije za orga-

nizovanje ustanka u Bosni i Hercegovini. Hasan Brkić, Slobodan Princip Seljo, Slaviša Vajner Čiča, Pavle Goranin Ilija, Milenko Cvitković, Mahmud Bušatlija, Mustafa Dovadžija, Avdo Hodžić, Radojka Lakić i drugi sinovi i kćeri ovog grada, njih oko 2.500, pošlo je iz Sarajeva u istočnu Bosnu, Krajinu i Hercegovinu u boj za slobodu. U samom gradu sve vrijeme rata, uprkos teroru okupatorskih i kvislinških vlasti, aktivnost narodnooslobodilačkog pokreta bila je veoma intenzivna. Naročito su udarne i diverzantske grupe izvodile smjele i uspješne akcije. Svoju nepokorenost okupatoru Sarajevo je skupo platilo — preko 10.000 građana upućeno je u koncentracione logore i većinom umoreno. Sarajevo, koje je u toku narodnooslobodilačkog rata imalo centralno mjesto u borbi naroda Bosne i Hercegovine, postalo je po oslobođenju zemlje glavni grad Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine. Oslobođenje Sarajeva djelo je zajedničkih borbi 3. crnogorske, 29. hercegovačke, 37. sandažačke, 4. i 10. krajiške, 27. i 38. istočnobosanske divizije i borbenih udarnih grupa u gradu. U borbama za oslobođenje Sarajeva poginuo je Vladimir Perić Valter, sekretar Mjesnog komiteta KPJ za grad Sarajevo, veoma istaknuti organizator i rukovodilac ilegalnog otpora, čija smrt na dan oslobođenja Sarajeva tragično simbolizuje istrajni i herojski otpor slobodarskog Sarajeva.

Pero KOSORIC

UNIŠTENJE OSTATAKA ČETNIČKE VOJSKE U BOSNI

Sticajem okolnosti posljednji ostaci organizovane četničke vojske na čelu sa Dražom Mihailovićem uništeni su na teritoriji Bosne. Kao što je njemački fašistički okupator, uz pomoć i sadejstvo svih svojih saradnika u našoj zemlji, pokušao svojim najžešćim ofanzivama, mislim na četvrtu i petu ofanzivu, da uništi osnovno udarno jezgro Narodnooslobodilačke vojske na teritoriji Bosne i Hercegovine, tako se desilo i da posljednji organizovani ostaci četničke vojske baš na istom tlu nađu svoj grob.

Nije mi namjera da ovim dajem analizu tadašnje vojnc-političke situacije u kojoj se sve ovo odigralo, nego jedan kratak pogled na ondašnje uslove i na konačni slom i uništenje posljednjih ostataka kontrarevolucije u našoj zemlji. Mora se konstatovati da je ovaj događaj u ono vrijeme, pa i sada, ostao nedovoljno zapažen i o njemu se malo govorilo, a još manje pisalo. Razloga za to ima više, a sigurno da je jedan od najvažnijih bio taj što se sve to odigralo nekoliko dana poslije naše opšte pobjede i pobjede saveznika. U takvom opštem slavlju i pobjedi koju su izvojevali i naši narodi i kad je dan slobode, poslije četvorogodišnjih patnji i krvarenja, došao i na naš prag, uništenje četnika na Zelengori ostalo je gotovo nezapaženo.

Opšta slika vojno-političkih događaja krajem 1944. i početkom 1945. godine bila je približavanje kraja rata i slom hitlerovske Njemačke. Sovjetska armija nezadrživo kreće prema Berlinu, a savezničke armije hitaju ka istoku sa istim ciljem. Svuda po Evropi niču i šire se pokreti otpora, kao što to uvijek biva kada okupatorska čizma ima izlizane donove. Sa povlačenjem okupatora dolaze privremeni režimi i vlade i sve se više utrkuju da pred svojim narodom i svjetskom javnošću pokažu koliko su mnogo dali za uništenje fašizma. Širom Evrope lijeve partije, a posebno komunističke,

dobivaju svoju istorijsku šansu. Mase su naelektrisane lijevo, a radnička klasa pojedinih zemalja u Evropi očekuje mnogo. U tim očekivanjima i nadama bilo je i do danas ostalo velikih razočaranja. Otada pa do danas prošlo je 25 godina i još oni koji su pozvani i čija je to istorijska dužnost nisu do kraja rekli sve, niti izvukli sve pouke koje su se iz tih dana i te kako nametale za sve zemlje Evrope. Ali ovoga puta nema mjesta raspredanju ovih pitanja.

U našoj zemlji bližilo se konačno oslobođenje. U jednom svenarodnom ratu protiv nasilja okupatora rodio se veliki oslobodilački rat, koji je duboko zaorao brazde socijalističke revolucije. Ono što je kod drugih u tom periodu nicalo, pa bilo razvijeno ili ugušeno, ovdje je sazrelo i uzidano u temelje novog društvenog poretka. U razdoblju četvorogodišnjeg surovog rata rasla je i razvijala se revolucionarna svijest koju su komunisti Jugoslavije tako vatreno prenijeli i široko pronijeli 1941. godine. U tom opštem revolucionarnom talasu jedinice Narođnooslobodilačke vojske oslobađale su grad za gradom i svuda se uspostavljala nova narodnooslobodilačka vlast. Ostvarivale su se odluke AVNOJ-a na velikim oslobođenim teritorijalna. Okupatorska vojska trpjela je poraz za porazom i povlačila se raznim pravcima ka sjeverozapadu. Borba je vođena za svaki pedalj zemlje, za svaki grad i selo.

Saradnici okupatora i njihove vojne jedinice koje su u toku rata vodile borbu protiv Narodnooslobodilačke vrjske počeli su se sa okupatorom povlačiti i raspadati. Svi su hitali bezglavo prema zapadu. Neki su svoju zaštitu tražili od naših saveznika. To su u početku pokušali neki četnički komandanti u Srbiji sa jedinicama Sovjetske armije, ali su svi hitali da nađu svoje sklonište i zaštitu prema zapadnim saveznicima, Englezima i Amerikancima. Oni koji nisu stigli da se evakuišu ili su se još nadali da se nešto može izmijeniti u novonastalim uslovima, ostajali su u grupicama. Neki su pravili zemunice oko svojih kuća da bi sačuvali glavu od prvog naleta naše vojske, milicije i jedinica narodne odbrane. Oni koji su bili sa manjim grupama napadali su narodne odbore, pljačkali, ubijali kurire na drumovima, jednom riječju nastavili su svoju izdajničku rabotu, ali bez moćne zaštite okupatorske vojske, kojoj su tako vjerno služili. Kako se bližio kraj ratu, jedan veći dio zavedenih seljaka vraćao se svojim kućama, a ono što je ostalo bilo u četničkim ili ustaškim grupama nastavilo je borbu sve do svog uništenja. To su bili ljudi već do kraja ogrezli u izdajstvu. Ostaci ovih razbijenih jedinica lutali su po raznim krajevima. Najviše ih je ostalo na teritoriji Bosne i Hercegovine, i to pretežno u istočnoj i centralnoj Bosni.

Poznata je stvar da je Draža Mihailović u svojoj taktici uvijek igrao na dvije karte. Pred narodom se predstavljao kao borac za slobodu i protiv njemačkih okupatora, a stalno vodio borbu protiv partizana, samostalno ili zajedno sa okupatorom. Istovremeno je ra-

čunao da u odlučujućim momentima, održavajući stalno veze sa Amerikancima i Englezima, prikaže sebe i svoj pokret kao jedinog borca za slobodu, i da u pogodnom momentu uz pomoć jednih ili drugih dođe do vlasti.

Potrebne su bile tri godine teške i neravne borbe između okupatora i Narodnooslobodilačke vojske da zapadni saveznici priznaju da Draža Mihailović ne vodi borbu protiv okupatora. Tako je Vinston Čerčil, tadašnji predsjednik britanske vlade, tek u januaru 1944. javno izjavio da engleska vlada priznaje kao saveznika samo jedinice Narodnooslobodilačke vojske, kojom rukovodi maršal Tito. Ali to još nije bio konačan raskid zapadnih saveznika sa Dražom Mihailovićem, jer je šef američke misije Makdaul tek novembra 1944. napustio iz Bosne štab četničkih jedinica, i to u momentu kad i sam Draža Mihailović nije znao kuda će i kad se nalazio pred konačnim slomom.

Vojna i politička situacija njemačkog okupatora i svih njegovih saradnika na Balkanu znatno se pogoršala kada je Sovjetska armija u septembru 1944. izbila na istočne granice Jugoslavije. U nastaloj situaciji položaj njemačkih okupacionih trupa u Grčkoj i Albaniji postao je veoma težak. Zato su došle i hitne mjere od fašističkog njemačkog vojnog rukovodstva za evakuaciju trupa koje su se našle ugrožene u Grčkoj i Albaniji. Izvlačeći svoje jedinice sa juga Balkana Hitler još nije pomišljao na njihovo povlačenje iz Jugoslavije. Plan njemačkih okupacionih trupa je bio da se zadrže u Jugoslaviji i da daju otpor Sovjetskoj armiji i Narodnooslobodilačkoj vojsci u njihovom daljem kretanju na zapad. Hitler je računao i na politički rasplet događaja, a prije svega na sukob interesa Sovjetskog Saveza i Engleske na Balkanu. Reakcionarni krugovi na Zapadu, sa dijelom političke emigracije iz naše zemlje, takođe su računali sa obrtom događaja u njihovu korist.

Na takvim računicama i Draža je pravio svoje planove. Po svim dokumentima iz onog perioda Dražu nikad nije napuštala misao da sačuva jezgro svoje vojske i da se u povoljnom momentu priključi zapadnim saveznicima ili ostane u zemlji, zavisno od razvoja događaja. Opšte okolnosti u Evropi, a posebno u Jugoslaviji, nisu mu išle na ruku, ali on nije odustajao od toga ni onda kad je fašistička Njemačka kapitulirala. Razvoj događaja u zemlji, a posebno u Srbiji, prisilio je Dražu da što prije sa ostacima svoje vojske hita prema zapadu. Munjevito približavanje jedinica Narodnooslobodilačke vojske i Sovjetske armije prema Beogradu još više je ubrzalo njegovu odluku o povlačenju ostataka četnika iz Srbije.

Raspad, cijepanje i bježanje jedinica bila je opšta slika stanja u svim kvislinškim jedinicama sa povlačenjem njemačkih okupatorskih snaga. Draža Mihailović je nastojao da u toj veoma nepovoljnoj i teškoj situaciji održi jezgro svojih jedinica na teritoriji Srbije, Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Hrvatske.

Koncem 1944. godine Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije vodila je odlučne i konačne borbe za oslobođenje i nastupala prema zapadu, uprkos još uvijek organizovanom otporu njemačke vojske. Iz raznih pravaca nastupale su divizije naše vojske na teritoriju Srbije. Glavni cilj jedinica NOV Jugoslavije bio je oslobođenje gradova i krupnih naseljenih mjesta i proganjanje i uništavanje okupatorskih jedinica. U tom periodu neprijateljske formacije koje su sarađivale sa okupatorom, pa ni četnici Draže Mihailovića, nisu predstavljale snagu koja bi mogla dati neki ozbiljniji otpor. Sa opštim nastupanjem naših divizija i korpusa prema Beogradu, u septembru i oktobru 1944, ostao je otvoren jedan dio prostora gdje su četnici sa manjim jedinicama mogli da se sklone i izbjegnu svoje uništenje. Tako se i Draža Mihailović sa svojim štabom i četničkim Nacionalnim komitetom sklanjao ispred jedinica Narodnooslobodilačke vojske. Borbe koje su tada vođene na teritoriji Srbije sa ostacima Dražine vojske bile su neznatne, pored ostalog i zbog toga što su se četnici uglavnom sklanjali ispred glavnine naših jedinica.

Draža Mihailović je u septembru 1944. naredio opštu mobilizaciju u Srbiji, vjerovatno računajući da je to povoljan momenat da još nešto može ozbiljnije uraditi i da se pojavi pred saveznicima kao partner u pregovorima. Sa opštom mobilizacijom on je računao i na to da se zajedno sa njemačkim okupatorom suprotstavi nastupanju jedinica NOV, da mu olakša situaciju i što je moguće duže ga zadrži u zemlji. Konačan cilj bio je zauzimanje vlasti u Srbiji, ili u najmanju ruku podjela vlasti sa narodnooslobodilačkim pokretom. U izvjesnim krajevima Srbije, koji su bili pod kontrolom četnika, pod nasilnim pritiskom bio je mobilisan jedan broj seljaka. Ali istovremeno su divizije Narodnooslobodilačke vojske u opštem naletu za oslobođenje gradova u Srbiji imale sudare sa tim četničkim jedinicama i sve ono što je bilo nasilno mobilisano osipalo se i bježalo svojim kućama.

Tako je Draža Mihailović sa ostacima svoje razbijene vojske poslije oslobođenja Srbije počeo prelaziti u oktobru 1944. Drinu. 20. oktobra bio je oslobođen Beograd. Protjeran iz Srbije, Draža je imao još jedinu mogućnost da se zadrži u Bosni pod zaštitom njemačkih okupatorskih snaga, koje su još uvijek držale veći dio gradova i glavnih komunikacija u Bosni. Da bi obezbijedila izvlačenje zaostalih jedinica sa juga, njemačka komanda je tada čvrsto držala Sarajevo, a posebno komunikacije na pravcu Sarajevo — Sokolac — Vlasenica — Zvornik — Bijeljina. Održavanjem sremskog fronta od Vukovara do Šida, sa sistemom odbrane Sarajeva i glavnih komunikacija koje vode na sjever, njemačka komanda je odgađala uništenje svojih jedinica i povlačila ih prema sjeveru. Jedinice Narodnooslobodilačke vojske držale su u blokadi sve gradove u Bosni i stalno napadale i uništavale neprijatelja na pravcima njegovog povlačenja. Četničke jedinice poslije prelaska u Bosnu imale su mogućnost da se

zadrže nekoliko mjeseci na Majevici, Trebavi i njenoj okolini. To je bio prostor između rijeka Drine i Bosne, gdje su četnički komandanti sa Dražom Mihailovićem odlučivali kojim pravcem da bježe dalje na zapad ili da se ponovo vrate u Srbiju.

Od 21. do 27. decembra oni su pokušali da zauzmu Tuzlu, koja je bila već tri mjeseca slobodna. Namjera im je bila da zauzećem Tuzle skrenu još jedanput pažnju reakcionarnih krugova Engleske i Sjedinjenih Država Amerike da oni predstavljaju faktor na koji se još može računati. Pored toga, to bi do izvjesne mjere uticalo na podizanje morala razbijene i obezglavljene četničke vojske. Istovremeno oni su računali da bi Tuzla i okolina mogle poslužiti da se savezničkim avionima mogu evakuisati Draža i njegovi saradnici. Jedinstvo naroda i njegove vojske zadalo je snažan udarac četnicima u tom napadu. Preko dvije hiljade četnika je ubijeno i zarobljeno u tim borbama i više im nije padalo na pamet u toku nekoliko mjeseci da napadnu neki drugi grad u Bosni. Poraz kod Tuzle i veliki gubici koje su pretrpjeli u tim borbama još više su obezglavili četnike.

Poslije oslobođenja Srbije Narodnooslobodilačka vojska hitala je prema zapadu. Tada je Druga armija, koja je formirana u oslobođenoj Srbiji, prešla Drinu kod Zvornika i nastupila prema zapadu. Njen zadatak je bio da lijevim krilom fronta oslobađa gradove i uništava njemačke jedinice koje su se povlačile preko Sarajeva prema Zagrebu i dalje prema Austriji. Treći korpus Narodnooslobodilačke vojske sa sjedištem u Tuzli dobio je zadatak od Generalštaba JA da svojim dejstvom uništava njemačke snage koje su se probijale od Sarajeva prema Vlasenici — Zvorniku i Bijeljini. Poslije oslobođenja Zvornika i Vlasenice jedinice 3. korpusa su dobile zadatak da sa sjevera učestvuju u blokadi i konačnom oslobođenju Sarajeva.

Potpuno angažovanje jedinica Narodnooslobodilačke vojske u borbama sa njemačkim snagama u Bosni dalo je mogućnost da četnici zajedno sa Dražom Mihailovićem prezime u istočnoj Bosni. U tom međuvremenu ozbiljnijih borbi sa četnicima nije bilo, niti su oni bili sposobni da preduzmu neke ozbiljnije akcije. Oni su bili pritisnuti teškoćama zime, gladi i tifusa, a ni sami nisu znali kuda će poslije toga. Dok su među saradnicima i komandantima Dražine vojske vladali nesloga i rasulo, vojnici nisu znali kuda je njihov pravac povlačenja. Jedan dan se govorilo jedno, a drugi drugo. Opšta pometnja i rasulo. Da bi koliko-toliko zadržao dio vojske, Draža se odlučio da ostane sa vojskom i pored nagovaranja da se savezničkim avionom prebaci u Italiju.

Oslobođenjem gradova u Crnoj Gori i Hercegovini četnici sa tih teritorija su se povlačili zajedno sa njemačkim okupatorom. Po dogovoru sa Dražom Mihailovićem, svi četnici sa tih teritorija našli

sta se zajedno na prostoru između Doboja i Dervente. Tu je trebala da padne konačna odluka o njihovoj daljoj sudbini i pravcu bježanja. Odatle je četnička komanda slala dva puta svoje delegate na razgovore u Zagreb kod Ante Pavelića. Razgovori su vođeni o daljoj saradnji i mogućnosti prelaska preko teritorije koju su kontrolisale ustaše dalje na zapad u Njemačku. Dražin delegat, advokat Ranko Bašić, koji je razgovarao sa predstavnicima Ante Pavelića, istovremeno je obavljao i razgovore o mogućnosti saradnje sa predstavnicima Vlatka Mačeka. U obadva odgovora od Ante Pavelića Draža je dobio potvrdu da želi saradnju.

Poslije oslobođenja Sarajeva 6. aprila njemački komandant general Ler pobjegao je u Zagreb. Gradovi dolinom Bosne oslobađani su jedan za drugim. Dalji ostanak Draže Mihailovića u istočnoj Bosni, na Vučjaku, na ušću Bosne i Save nije više bio moguć. Tada su posljednji put poslati delegati Neško Nedić i Dragoslav Račić u Zagreb, đa od Nijemaca i ustaša traže oružje, a bilo je govora i o tome da im se omogući slobodan prolaz za Sloveniju. (21. decembra 1944. data je propusnica od strane Ante Pavelića za slobodan prolaz četnika iz Like vojvode popa Đujića preko Zagreba za Njemačku).

Polovinom aprila 1945. četnici su krenuli sa Vučjaka, u tri kolone. Desnom kolonom komandovao je potpukovnik Dragutin Keserović, lijevom potpukovnik Dragoslav Račić, a srednjom major Nikola Kalabić. Veći dio bosanskih četnika iz Posavine nije htio da se priključi ovim kolonama. Jedan dio tih četnika pokušao je da se organizovano vrati preko Bosne u Posavinu, ali su najvećim dijelom bili uništeni na rijeci Bosni, sjeverno od Doboja, od jedinica 27. i
23. divizije. Jedan dio četnika vratio se kućama. To je bio drugi poraz, poslije Tuzle, koji je do kraja obezglavio bosanske četnike. Crnogorski i hercegovački četnici sa Pavlom Đurišićem na čelu krenuli su preko rijeke Bosne već 1. aprila i dospjeli do Vrbasa. Crnogorski i hercegovački četnici odvojili su se od Draže i krenuli na zapad u susret zapadnim saveznicima.

Kako je došlo do borbe na Vrbasu između četnika i ustaša tačno se ne zna. Vjerovati je da je tu glavnu ulogu imao Sekula Drljević, poznati kolaborant italijanskih fašista, koji je u to vrijeme sarađivao sa Pavelićem i koji je došao u susret crnogorskim četnicima. Pošto se tu radilo o starim političkim obračunima iz Crne Gore, Drljević je to iskoristio i u dogovoru sa ustaškim glavarima prevario četničke komandante obećanjem da će ih provesti preko Nezavisne Države Hrvatske dalje na zapad. Tu je u Lijevču polju došlo do borbe između četnika i ustaša, gdje su četnici bili do kraja uništeni.

Kolone četnika sa Dražom Mihailovićem kretale su se prema Vrbasu. Uz put, dolinom Ukrine, palili su hrvatska sela. Poslije izlaska na Vrbas kolone su krenule ulijevo, prema planini Vlašiću. U međuvremenu i Centralni komitet četnika se raspao, jer nije među njima postojala saglasnost o daljem pravcu kretanja.

Dok su Prva, Druga i Treća armija dalje kretale na zapad u pomoć borcima Narodnooslobodilačke vojske Hrvatske i Slovenije i oslobađale grad za gradom, štab 3. korpusa, poslije oslobođenja Sarajeva, dobio je zadatak od Generalštaba da ostane na teritoriji Bosne. U njegovom sastavu su se nalazile 27, 38. i 53 divizija. Pored toga, na teritoriji Bosne i Hercegovine nalazila se i divizija narodne odbrane i manji odredi narodne milicije, čiji je zadatak bio da uništavaju ostatke četnika i ustaša koji su se u grupicama nalazili na čitavoj teritoriji Bosne i Hercegovine. Tada je na teritoriji Bosne i Hercegovine bilo nekoliko hiljada odbjeglih četnika i ustaša.

U dogovoru sa Generalštabom jedinice 3. korpusa bile su razmještene na čitavoj oslobođenoj teritoriji Bosne. 27. divizija bila je raspoređena prema Posavini, 38. u okolini Sarajeva, a 53. divizija prema Banjaluci. Zajednički zadatak jedinica je bio da svojim rasporedom obezbijede normalno funkcionisanje rada narodnih odbora, da osiguraju komunikacije i da u zajednici sa brigadama narodne odbrane učestvuju u uništavanju zaostalih ustaško-četničkih grupa.

U Štabu korpusa nije bilo nekog oduševljenja za ovakav zadatak, zbog toga što se nije dala mogućnost da i njegove brigade učestvuju u završnim i konačnim operacijama uništenja okupatorskih jedinica. U Štabu se smatralo da je taj zadatak u tom momentu bio sporedan i nevažan, i, drugo, što sve te čarke i borbe sa četnicima nisu uvijek davale rezultate, jer se oni nikad nisu prihvatili borbe do kraja. Partizanski način ratovanja sa svim obilatim iskustvom četvorogodišnje borbe nije više odgovarao dobro opremljenim i organizovanim brigadama. Svi smo željeli i tražili jače okršaje i sa jačim neprijateljem. Ali to su bile želje i razmišljanja, a zadatak je bio jasan. Trebalo je prije svega razbiti i uništiti četnike Draže Mihailovića i ustaško uporište u Posavini između Bosanskog Šamca, Modriča i Bosanskog Broda.

Danas se može reći da pored potcjenjivanja takvog neprijatelja onda nismo imali ni približno tačne podatke o jačini i sastavu kolone četnika koja se uputila prema Vlašiću. Nismo se mnogo ni interesovali za njihovu brojnost, jer smo bili do kraja angažovani na oslobođenju Sarajeva i drugih gradova u Bosni. (Manji sudari, iako su bili neizbježni na glavnim pravcima povlačenja njemačkih jedinica sa ostacima četnika bili su sasvim uzgredni i sporedni. Naše jedinice su imale krupnije zadatke i što su bile daleko jače i moćnije, a četnici su bili sve slabiji pa su se svuda sklanjali i gledali kako da sačuvaju glavu pod okriljem okupatora.)

Tako su se četničke kolone zaobilaznim putem, dolinom Vrbanje, kretale prema Vlašiću. Vojnicima je rečeno da idu za Srbiju, a kretali su se prema zapadu. Preko Bosne se nije moglo nazad za Srbiju, jer su jedinice Jugoslovenske armije išle tim pravcem. Štab 53. divizije je obavještavao o pokretu četničkih kolona sa Dražom

Mihailovićem na čelu. U početku se na bazi obavještenja i izviđanja nije znala prava jačina četnika niti pravac njihovog pokreta. U štab 3. korpusa pristizale su radio-depeše da se četnici kreću prema Vlašiću u jačini od 3000 do 4000 ljudi. Četnicima je bio glavni cilj da se što je moguće više kreću nenaseljenim mjestima, kroz planine, da bi izbjegli svaku borbu.

Štab 53. divizije dobio je zadatak da prati pokret četničkih kolona i da se aktivira na njihovom uništenju. Draža je već tada donio odluku, pošto nije mogao na zapad, da se vrati u Srbiju mada je bilo njegovih komandanata koji su još računali da je moguće da se planinskim vijencima dijelom prebace i za Grčku. Sve nade da idu dalje na zapad bile su raspršene, jer su jedinice Jugoslovenske armije već bile oslobodile Zagreb, Ljubljanu, prešle granicu i uništavale njemačke jedinice koje su se povlačile prema Njemačkoj. Draža je žurio preko Vlašića, jer su mu za petama stalno bili dijelovi 53. divizije i morao je pod borbom da se kreće dalje. Uz to dobijao je radio-depeše iz Srbije o povoljnoj situaciji za dizanje ustanka u Srbiji u maju. Odjeljenje za zaštitu naroda za Srbiju već je bilo ubacilo svoje ljude u ostatke četničke komande u Srbiji sa zadatkom da utiču da se Draža vrati u Srbiju. Prikazujući mu političku situaciju kao veoma povoljnu za četnike i ponovni vaskrs Ravne gore, Draža se sve više uvjeravao da je moguće ponovo dići ustanak u Srbiji. Izdaju srpskog naroda u toku četvorogodišnje borbe, koju je smišljeno vodio za račun okupatora, trebalo je da pretvori u kontrarevoluciju u osvit slobode i udaranja temelja novim socijalističkim društvenim odnosima u Srbiji i u čitavoj Jugoslaviji. Ali on je ostao dosljedan sebi i mračnim ciljevima prošlosti koje je narodnooslobodilačka borba već bila sahranila.

Stalno praćeni od jedinica Narodnooslobodilačke vojske, četnici su na tom putu imali jači sudar sa jednom brigadom 53. divizije kod Borja, na obroncima pl. Vlašić. To je bio udar na Račićevu zaštitnicu, gdje su četnici morali da ostave sve ranjene i bolesne vojnike. Kolone od 12.000 četnika sve su više žurile i već noću između 30. aprila i 1. maja prešle rijeku Lašvu. Izjutra 4. maja, gonjeni starim navikama — paljevine i pljačke — upali su, bez naređenja Draže Mihailovića, u Fojnicu i od nje napravili pravu pustoš. 6. maja već su svojim kolonama izbili na Bitovnju, a zatim prešli preko Ivan-sedla na Bjelašnicu i preko Treskavice dospjeli do Zelengore 11. i 12. maja.

Na Vranići i Ivan-sedlu četnici su uspjeli da se nesmetano kreću svojim pravcem, jer su im se pojedinačno suprotstavljale po jedna brigada. Tek u tim borbama dobila se približno prava slika o jačini četničkih jedinica. U štabu 3. korpusa tek tada se shvatilo da je potrebno udariti jačim jedinicama da bi se uništile četničke snage. Pored toga, treba imati u vidu da onda nije bilo većih jedi-

nica u Zenici i Sarajevu, jer su brigade po bataljonima bile razasute po čitavoj teritoriji. 27. divizija bila je do kraja angažovana u Posavini protiv ustaškog uporišta između B. Šamca i Broda, a 53. divizija poslije borbi ostala je na teritoriji centralne Bosne. 38. divizija bila je razmještena od Vlasenice, preko Sarajeva sve do Travnika.

O pokretu četničkih jedinica stalno je obavještavan i Generalštab Jugoslovenske armije.

Već je čitava zemlja bila slobodna. Kraj fašističke tiranije je definitivno stigao. Narodi Jugoslavije su svi podjednako slavili kraj jednog okrutnog i krvavog rata. Poslije toliko stradanja i žrtava, pustoši po gradovima i selima u toku četiri godine rata, već se uveliko pomišljalo kako dalje da se priđe obnovi fabrika, puteva, bolnica, škola i svega onoga što je bilo potrebno za normalan tok života. Nova vlast, stvorena kroz teške borbe, našla se pred novim zadacima svoje sopstvene dogradnje i konstituisanja i obnove ratom opustošene zemlje. Bosni i Hercegovini ostao je ovaj mali i malo poznati rat protiv ostataka četnika i ustaških grupa kao dio prošlosti koji, doduše, nije prijetio da ugrozi izvojevane tekovine u narodnooslobodilačkoj borbi, ali je uznemiravao i ometao normalan tok života.

Devetog maja kapitulirala je fašistička Njemačka. Nad Berlinom se zalepršala zastava Sovjetskog Saveza, Engleske i Sjedinjenih Američkih Država. Sva Evropa odahnula je od četvorogodišnje fašističke tiranije. Došao je praznik svim narodima Evrope. Praznik naroda Jugoslavije bio je dvostruko veći, jer pored slobode na našim zastavama bile su već krvlju ispisane stranice novog društvenog uređenja.

U tom opštem slavlju u štabu 3. korpusa stvoren je plan za uništenje posljednjih ostataka organizovane kolone četnika Draže Mihailovića. Bio je potreban i dogovor sa Generalštabom JA o koordiniranoj akciji sa jedinicama narodne odbrane i sa 37. sandžačkom divizijom, koja se nalazila na desnoj strani Drine.

Danas pisati i davati ocjene o tom događaju je drukčije nego u ono vrijeme. U štabu 3. korpusa poslije upada četnika u Fojnicu i nakon što se već približno znalo kakvim snagama oni raspolažu bilo je uznemirenosti zbog njihovog eventualnog napada na Zenicu ili čak Sarajevo. Danas je normalno tvrditi da oni nisu imali takvih namjera, jer su nastojali da izbjegnu svaku borbu, ali u ono vrijeme bila je opravdana bojazan za bezbjednost gradova u čijoj blizini su prolazile četničke kolone. To tim više što u tim gradovima nije bilo dovoljno naših jedinica za njihovu odbranu. Naša nastojanja u štabu 3. korpusa da više zainteresiramo Generalštab JA za uništenje četničke grupacije nisu nailazila na potpuno razumijevanje. Naše jedinice bile su odgovorne za bezbjednost oslobođene teritorije u to vri-

jeme, a Generalštab je pratio završne operacije oslobođenja zemlje u Sloveniji. Sasvim je razumljivo da je u to vrijeme i u tim okolnostima bilo veoma sporedno gdje se nalazi i šta radi nekoliko hiljada četnika. Za nas u štabu 3. korpusa bilo je sasvim drukčije. I zbog toga što je naš zadatak bio njihovo uništenje i radi bezbjednosti normalnog funkcionisanja novih organa vlasti.

Da se ne bi gubilo na vremenu, jer je dalje kretanje četnika bilo vezano za približavanje velikim planinama Zelengori i Volujaku, brzo je napravljen plan uništenja ove četničke grupacije u zajednici sa štabom divizije narodne odbrane. Štab 3. korpusa upoznao je Generalštab sa planom operacije i predložio:

1. Da se 38. divizija čitava povuče sa teritorije koju je obezbjeđivala i da se u toku noći prebaci preko Trnova i Treskavice i postavi na pravcu kretanja četničkih kolona.

2. Da se 37. sandžačka divizija prebaci sa desne obale Drine i zatvori sve pravce daljeg kretanja četnika preko Zelengore u pravcu Srbije.

3. Da se štabu 3. korpusa dodijeli jedna eskadrila aviona radi izviđanja i dejstva na neprijatelja. (Tada su se s vremena na vrijeme pojavljivali avioni zapadnih saveznika nad četničkom kolonom iznad Vraniće i Bitovnje.)

4. Dvije brigade divizije narodne odbrane da zatvore pravac od Bjelimića i Uloga.

Sa takvim predlogom složio se i Generalštab, s tim što je izdao naređenje da samo dvije brigade 37. divizije pređu Drinu, a jedna da ostane na desnoj obali.

Za ostvarenje takvog plana nije bilo potrebno mnogo vremena, i u roku 4—5 dana sve su se jedinice našle na ostvarenju svojih zadataka. Da bi se čitava 38. divizija prebacila do Trnova bilo je potrebno u toku noći pozajmiti kamione; To je urađeno u sporazumu sa Zemaljskim antifašističkim vijećem Bosne i Hercegovine. Eskadrila od 13 aviona »štormovika« sa sovjetskim i našim pilotima stigla je u Rajlovac 10. maja.

Plan operacije razbijanja i uništenja četničke grupacije bio je izveden munjevito. 38. divizija i dvije brigade Bosanske divizije narodne odbrane bočnim udarima u četničke kolone na visoravni između sela Bjelimića i Obija ne samo da su zatvorile pravce pokreta četničke grupacije nego su uklještile neprijatelja. Lom je počeo na rijeci Jezernici, pritoci Neretve, kod Obija. Taj okršaj desio se 10. maja, drugi dan po kapitulaciji fašističke Njemačke. U prvom udaru bila je odsječena i natjerana na bježanje u neprohodne litice kanjona rijeke Ljute i Neretve prethodnica četničke kolone. Tog dana otpočelo je i dejstvo naše avijacije, sa stalnim izviđanjima i dejstvom, tako da su u toku čitavog dana po dva do četiri aviona vi-

Obrada zemlje u Konjevića polju kod Vlasenice, aprila 1945.

sila nad protivničkim glavama. To je bilo prvi put da četnici dožive bombardovanje u toku rata i po pričanjima očevidaca dejstvo avijacije djelovalo je razarajuće na moral vojnika, iako su žrtve bile male.

Jedanaestog maja dijelovi preostalih četničkih kolona koji su prešli put Kalinovik — Ulog i kretali se preko Lelije na masive Zelengore bili su napadnuti sa svih strana, i tu je nastupilo potpuno rasulo četničke vojske. Jedni su se još uvijek probijali naprijed, a drugi su bježali nazad. Veliki broj nosio je propusnice koje su iz aviona bacane i predavao se našim borcima. Bez obzira što je u ovoj četničkoj formaciji bilo prikupljeno sve što se u toku četvorogodišnje borbe kompromitovalo u saradnji sa okupatorom, njihovo moralno rasulo u tom momentu dostiglo je svoj vrhunac. Bježalo se na sve strane, samo da se sačuva glava. 12. maja bio je posljednji •okršaj na Zelengori sa ostacima kolona koje su se probile u pravcu Foče. U selu Vrbnici zarobljena je čitava četnička arhiva i radio--stanica. Bio je to konačan raspad i uništenje. Četnički komandanti su u grupicama bježali u pravcu Srbije i Romanije i konačno napustili Dražu Mihailovića. Draža je sa sto četnika ostao i probijao se između Foče i Miljevine prema Romaniji. Sve do rijeke Prače ostaci manjih grupa četnika upadali su u partizanske zamke i tu je bio kraj jednog nesuđenog pohoda četnika za Srbiju.

Za 18 dana, od 1. do 18. maja, poginulo je ili se predalo 9235 četnika, među kojima više od 300 oficira. Zaplijenjeno je oko 400 mitraljeza i oko 5000 pušaka.

Time su bile raspršene i sve namjere ostataka reakcije na Zapadu da se može uspostaviti nešto staro u temelje nove vlasti i novih revolucionarnih tokova u našoj zemlji. Četnici i ustaše koji su po grupicama još ostali i pravili određene diverzije nisu više bili nikakav znak snage i moći neprijatelja, nego manifestacija očaja odmetnika pred odmazdom za prljava djela koja su počinili u toku rata. Iako je ovo uništenje četnika došlo nekoliko dana poslije kapitulacije fašističke Njemačke, to je bio kraj i okupatora i njegovih pomagača. To je bio ujedno i početak novog života, koji je nicao kao plod četvorogodišnje revolucionarne borbe.

Blažo ĐURIČ1Č

NARODNI HEROJI ISTOČNE BOSNE

ALBAHARI Abrahama NISIM, rođen 28. I 1916. u Tešnju, službenik; član KPJ od 1935. god. Za narodnog heroja proglašen 27. XI 1953.

BALORDA Đoke JANKO, rođen 19. maja 1917. u Podlugovima, Visoko, student šumarstva; član KPJ od 1938. Poginuo kao politički komesar čete septembra 1942. Za narodnog heroja proglašen 23. VII 1952.

BEŠIREVIČ Mustafe HAMID, rođen 7. I 1919. u Rudom, svršeni učenik šerijatske gimnazije; član KPJ od ljeta 1942. Poginuo kao zamjenik političkog komesara čete Prvog bataljona Prve proleterske brigade juna 1943. na Sutjesci. Za narodnog heroja proglašen 27. XI 1953.

BJELETIC Stojana KRSTO KRCUN, rođen 1917. u Vukosavcima, Lopare, zanatlija; član KPJ od 1939. god. Poginuo kao komandir čete Majevičkog partizanskog odreda januara 1942. Za narodnog heroja proglašen 24. VII 1953.

BEŠLAGIC Agana REFIK, rođen 1919. u Doboju, podoficir bivše jugoslovenske vojske; član KPJ od 1941. Poginuo 1942. god. kao komandir čete 6. istočnobosanske brigade kod Ponijerke, između Olova i Han-Pijeska. Za narodnog heroja proglašen 24. VII 1953.

BJELAKOVIĆ Vidaka MIHAJLO, rođen 1912. u selu Vidriči kod Sokoca, zemljoradnik; član KPJ od 1941. god. Poginuo u leto 1944. kao zamjenik komandanta 20. romanijske brigade u borbi za Srebrenicu. Za narodnog heroja proglašen 5. VII 1951.

BOJOVIĆ Riste ALEKSA BRKO, rođen 1906. god. u Kasindolu — Ilidža, zemljoradnik; član KPJ od 1940. god. Umro od zadobijenih rana 1943. na putu između Vlašića i Prozora. Za narodnog heroja proglašen 20. XII 1951.

BOSIĆ Laze PERO, rođen 1921. god. u selu Gornja Slatina kod Bosanskog Šamca, zemljoradnik; član KPJ od 1942. god. Poginuo kao komandant Posavsko-trebavskog odreda januara 1945. u borbi za oslobođenje Gradačca. Za narodnog heroja proglašen 27. XI 1953.

BRKIC Mahmuta HASAN, rođen 16. VII 1913. u Livnu, advokatski pripravnik; član KPJ od 1933. god. Bio predsjednik Izvršnog vijeća SR BiH. Umro 1966. god. Za narodnog heroja proglašen 27. XI 1953.

BUĆ ADEM, rođen 1914. u Mostaru, geodet; član KPJ od 1940. god. Uhapšen kao rukovodilac partijske organizacije u Sarajevu u proleće 1943. i odmah zatim ubijen. Za narodnog heroja proglašen 26. VII 1949.

BUŠATLIJA MAHMUT BUŠ, rođen 1914. u Bugojnu, student. Bio delegat Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH za rad u tuzlanskoj oblasti. Poginuo oktobra 1941. kod Gornje Tuzle. Za narodnog heroja proglašen 26. VII 1945.

CVIJETIĆ Lazara NIKOLA, rođen 19. IV 1913. u selu Lukavcu. Nevesinje; član KPJ od 19. III 1940. Za narodnog heroja proglašen 24. XI 1953.

CVITKOVIĆ Dane MILJENKO, rođen 18. III 1914. u Sarajevu, student prava; član KPJ. Učesnik u španskom građanskom ratu. Poginuo kao komandant bataljona 15. majevičke brigade 1. VI 1943. na Vučevu. Za narodnog heroja proglašen 22. VII 1949.

COLAKOVIĆ Miče RODOLJUB ROCKO, rođen 7. VI 1900 u Bijeljini, publicista; član KPJ od 1919. Za narodnog heroja proglašen 27. XI 1953.

CVORO Arsena MIHAJLO, rođen 1907. u Miošićima, Rogatica, zemljoradnik; član KPJ od decembra 1941. Poginuo septembra 1942. god. kao partijsko-politički radnik. Za narodnog heroja proglašen 20. XII 1951.

ĆUSKIĆ Lazara PERO, rođen 9. X 1914. u selu Grčici kod Brčkog, radnik; član KPJ od 1936. Bio na dužnosti člana Okružnog komiteta Partije i člana štaba Majevičkog partizanskog odreda. Poginuo 20. II 1942. u Vukosavcima. Za narodnog heroja proglašen 20. XII 1951.

DANILOVIČ Jove UGLJEŠA, rođen 7. II 1913. u Gnionici, Odžak, inžinjer agronomije; član KPJ od 1953. god. Za narodnog heroja proglašen 27. XI 1953.

DOKIĆ Ivana PETAR, rođen 10. X 1917. u selu Velja Međa, Trebinje, student agronomije; član KPJ od 1941. god. Poginuo kao politički komesar Udarnog bataljona Ozrenskog odreda 13. I 1942. kod sela Turije — Tuzla. Za narodnog heroja proglašen 20. XII 1951.

DOVADŽIJA Ahmeta MUSTAFA, rođen 8. X 1921. u Sarajevu, bravarski radnik; član KPJ od 1941. god. Bio kurir Glavnog štaba Bosne i Hercegovine i Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH. Ubijen od četnika maja 1942. kod Stubline. Za narodnog heroja proglašen 5. VII 1951.

DUGONJIĆ Ilije RATOMIR RATO, rođen 10. I 1916. u Trebinju, pravnik; član KPJ od 1937. god. Za narodnog heroja proglašen 27. XI 1953.

DOKIĆ DANILO, rođen 1909. u Djedovcima, Rogatica, zemljoradnik; član KPJ od 1938. god. Poginuo 10. IX 1941. kao komandir 1. čete Romanijskog partizanskog odreda. Za narodnog heroja proglašen 6. IX 1942.

ĐONLIĆ Osmana JUSUF, rođen 1920. u Livnu, radnik; član KPJ od 1941. god. Umro u bolnici u Jekovićima početkom februara 1944. od zadobijenih rana, prilikom drugog napada na Tuzlu, kao zamjenik političkog komesara bataljona 16. muslimanske brigade. Za narodnog heroja proglašen 20. XII 1951.

DŽINDO Čamila RAGIB, rođen 1923. u selu Okruglo, Rogatica, đak; član KPJ od 1941. god. Poginuo januara 1944. kod Tuzle kao komandant bataljona 16. muslimanske brigade. Za narodnog heroja proglašen 5. VII 1951.

ĆIMOVIĆ Manojla MARKO, rođen 1909. u Mandri, Sokolac, zemljoradnik; član KPJ od 1939. god. Ranjen je kao komandant 3. bataljona 6. istočnobosanske brigade i uskoro umro od zadobijene rane juna 1943, kod Celebića. Za narodnog heroja proglašen 20. XII 1951.

FETAHAGIĆ Ramadana AHMET, rođen 14. V 1913. u Zavidovićima, student; član KPJ od 1937. god. Učesnik u španskom građanskom ratu. Poginuo kao načelnik štaba divizije u selu Izačići kod Bihaća, decembra 1944. Za narodnog heroja proglašen 10. IX 1949.

FILIPOVIĆ Matije MIRKO, rođen 4. V 1912. u selu Dubrave, Brčko, pravnik; član KPJ od 1933. Bio politički komesar 18. hrvatske brigade. Probijajući se na Majevicu upao u četničku zasjedu, uhvaćen i predat Nijemcima, koji su ga posle mučenja ubili avgusta 1944. kod sela Drenovci. Za narodnog heroja proglašen 26. VII 1949.

GAVRIĆ Gavre VESELIN, rođen 1918. u Priboju, Tuzla, student prava; član KPJ od 1939. god. Ubijen početkom marta 1942. od četnika u Tobutu kod Lopara. Za narodnog heroja proglašen 27. XI 1953.

GORANIN Mavra PAVLE ILIJA, rođen 13. X 1915. u Sarajevu, pravnik; član KPJ od 1936. god. Poginuo 22. I 1944. kod sela Zunovi, Vlasenica, kao politički komesar 27. divizije. Za narodnog heroja proglašen 15. V 1944.

HAĆAM Hasana MITHAT AĆIM, rođen 1917. u Bratuncu, geometar; član KPJ od 1940. god. Poginuo 15. VIII 1942. na Konjuhu kao komandir čete u 6. istočnobosanskoj brigadi. Za narodnog heroja proglašen 20. XII 1951.

HAMZIĆ Huse HAMZA, rođen 20. V 1924. u Bijeljini, radnik; član KPJ od početka 1942. god. Poginuo januara 1944. kod Tuzle kao komandant bataljona 16. muslimanske brigade.

HAMOVIĆ Milana RADE, rođen 13. II 1916. u selu Rogani, Stolac, oficir bivše jugoslovenske vojske; član KPJ od 1941. god. Za narodnog heroja proglašen 23. VII 1952.

HERLJEVIĆ Franje ALBIN, rođen 1916. u Tuzli, radnik; član KPJ od 1939. god. Poginuo u Vukosavcima 20. II 1942. Za narodnog heroja proglašen 27. XI 1953.

HERLJEVIĆ Franje FRANJO, rođen 21. VI 1915. u Tuzli, tipograf; član KPJ od 1940. god. Za narodnog heroja proglašen 20. XII 1951.

HODŽIĆ Mehmeda AVDO HODŽA, rođen 1921. god. u Sarajevu, radnik; član KPJ od 1941. god. Poginuo maja 1943. u borbi na Zlatnom boru kod Celebića. Za narodnog heroja proglašen 5. VII 1951.

HUMO Saliha AVDO, rođen 1. II 1914. u Mostaru, profesor; član KPJ od 1935. god. Za narodnog heroja proglašen 27. XI 1953.

IVANOVIĆ Tođora VOJO CRNOGORAC, rođen 13. XI 1914. u Donjoj Bukovici, Bijeljina, trgovački pomoćnik; član KPJ od 1941. god. Za narodnog heroja proglašen 27. XI 1953.

JAHIĆ FADIL ŠPANAC, rođen 1910. u Bijeljini, stolarski radnik; član KPJ od 1933. god. Učestvovao u španskom građanskom ratu. Poginuo 20. II 1942. u Vukosavcima na Majevici kao komesar Majevičkog odreda. Za narodnog heroja proglašen 13. III 1945.

JAHIĆ M. SULJO, rođen u selu Zivaljevići, Goražde, sezonski šumski radnik; član KPJ od maja 1942. Poginuo decembra 1942. na Jelici, Majevica, kao desetar u 6. istočnobosanskoj brigadi. Za narodnog heroja proglašen 23. VII 1952.

JANKOVIĆ Sime RAVIJOJLA RAVA, rođena 1919. u Osijeku, kod Sarajeva, domaćica; član KPJ od 1942. Poginula novembra 1944. kod Crvenih stijena na Romaniji kao referent saniteta 27. NOU divizije. Za narodnog heroja proglašena 20. XII 1951.

JANKOVIĆ Koste GLIŠA, rođen 16. VIII 1913. u Osijeku, kod Sarajeva, pekarski radnik; član KPJ od 1941. god. Poginuo februara 1944. kao komandant Visočko-Fojničkog odreda. Za narodnog heroja proglašen 27. XI 1953.

JANKOVIČ Alekse JOVO, rođen 1919. u Kmjiju, Sokolac, zemljoradnik. Poginuo u selu Šići na Romaniji marta 1942. kao komandir čete Romanijskog odreda. Za narodnog heroja proglašen 24. VII 1953.

JOVANOVIĆ Mateje ISO, rođen 24. IV 1906. u Izbištu, Vršac, metalski radnik; član KPJ od 1928. Bio sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH. Za narodnog heroja proglašen 27. XI 1953.

JOVANOVIĆ Petra JOSIP, rođen 13. XI 1917. u Zenici, građevinski tehničar; član KPJ od 1941. god. Poginuo na Konjuhu avgusta 1942. kao politički komesar čete u 6. istočnobosanskoj brigadi. Za narodnog heroja proglašen 27. XI 1953.

JOVIĆIĆ Đorđa RATKO, rođen 1919. u Gučevu kod Rogatice. Član KPJ od avgusta 1942. Za narodnog heroja proglašen 27. XI 1953.

KAPETANOVIĆ Sinana ISMET, rođen 1921. god. u Doboju, svršeni učenik Trgovačke akademije. Poginuo novembra 1942. u selu Maleševci, Majevica, kao politički komesar čete u 6. istočnobosanskoj brigadi. Za narodnog heroja proglašen 20. XII 1951.

KEROŠEVIĆ Pranje MIJO GUJA, rođen 1920. god. u Husinu, Tuzla, radnik; član KPJ od 1942. god. Poginuo 1946. god. u borbi protiv ostataka četničkih bandi kod Bijeljine. Za narodnog heroja proglašen 5. VII 1951.

KOSORIĆ Rada PERO, rođen 5. II 1918. u Sokocu, student prava; član KPJ od maja 1941. Umro 7. jula 1969. kao general-pukovnik JNA. Za narodnog heroja proglašen 20. XII 1951.

KOSORIĆ Josipa SVETOZAR, rođen 12. VIII 1913. u Kusačama kod Han-Pijeska, šumski radnik; član KPJ od 1938. god. Poginuo 9. oktobra 1943. u Malom Polju kod Han-Pijeska kao komandant Planinskog partizanskog odreda. Za narodnog heroja proglašen 5. VII 1951.

KOVAČEVIĆ BORISA ŠČEPAN, rođen 1909. u Duvnu, profesor; član Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH. Poginuo 14. VI 1943. na Bistrici kod Foče. Za narodnog heroja proglašen 22. VII 1949.

KUPRES Marka MILOŠ, rođen 1920. god. u selu Kožuhama, kod Doboja„ zemljoradnik; član KPJ od 1941. god. Poginuo januara 1942. kod sela Turije, Tuzla, kao komandir čete u Ozrenskom odredu. Za narodnog heroja proglašen 24. VII 1953.

LAKIĆ Đorđa RADOJKA, rođena 1917. god. u Mrkonjić Gradu, student; član KPJ od prije rata. Strijeljana oktobra 1941. u Sarajevu. Za narodnog, heroja proglašena 8. VI 1945.

LOJO Halima SERIF, rođen 1920. u Brodu kod Foče, radnik. Poginuo-
1943. god. na Borovnom kao borac Fočanske omladinske čete Prve proleterske brigade. Za narodnog heroja proglašen 20. XII 1951.

LUKIĆ Jovana DOJČIN, rođen 1912. god. u Loparama, rudarski radnik; član KPJ od 1941. god. Umro 18. januara 1953. kao član Sreskog komiteta Partije. Za narodnog heroja proglašen 24. VII 1953.

LUKIĆ Riste VELJKO KURJAK, rođen juna 1917. u Donjoj Bukovici, kod Bijeljine, zemljoradnik; član KPJ od 1941. god. Poginuo 20. juna
1944. u borbi sa četnicima kod sela Kojčinovca, Bijeljina. Bio komandant. 17. majevičke brigade. Za narodnog heroja proglašen 12. I 1945.

LUKIĆ Cvijetina SIMO, rođen 1916. u Suhom Polju kod Doboja, zemljoradnik; član KPJ od 1940. god. Poginuo januara 1944. kod Tuzle kao politički komesar Ozrenskog odreda. Za narodnog heroja proglašen 20_
XII 1951.

MAND2IĆ Huseina PAŠAGA MURAT, rođen 6. V 1907. u Tuzli, stolarski, radnik; član KPJ od 1929. god. Za narodnog heroja proglašen 24. VII 1953.

MARKOVIĆ BRANISLAV BRANO, rođen 10. marta 1913. Poginuo januara 1944. kod Tuzle kao komandant bataljona 16. muslimanske brigade-Za narodnog heroja proglašen 24. VII 1953.

MARKOVIĆ IVAN IRAC, rođen 3. IV 1909. u Kožuhama kod Doboja radnik; član KPJ od prije rata. Poginuo 20. II 1942. u Vukosavcima na. Majevici kao komandant Majevičkog odreda. Za narodnog heroja proglašen 13. III 1945.

MARKOVIĆ PETAR PEJO, rođen 1911. god. u Lipnici, kod Tuzle, rudar-Husinski. Poginuo krajem oktobra 1941. kod Kladnja. Za narodnog heroja proglašen 20. XII 1951.

MASLIĆ Saliha OMER, rođen 21. XI 1913. u Mrkonjić Gradu, radnik; član KPJ od 1939. god. Poginuo oktobra 1942. u Bukovici kod Bijeljine kao zamjenik političkog komesara bataljona u 6. istočnobosanskoj brigadi. Za narodnog heroja proglašen 27. XI 1953.

MERĐIĆ Muharema HUSO, rođen 1906. god. u Tuzli, zidarski radnik; član KPJ od 1939. god. Umro od zadobijenih rana aprila 1944. na Majevici kao politički komesar 3. bataljona Majevičkog odreda. Za narodnog heroja proglašen 20. XII 1951.

MENJIĆ Dimitrija STANKO, rođen 22. VII 1910. u Canicima, Šekovići, zemljoradnik; član KPJ od 1941. god. Poginuo januara 1944. prilikom napada na Tuzlu kao politički komesar bataljona 16. muslimanske brigade. Za narodnog heroja proglašen 20. XII 1951.

MICIĆ Dimitrija SPASOJE, rođen 27. V 1921. u Travniku, mašinbravar; član KPJ od juna 1942. Za narodnog heroja proglašen 27. XI 1953.

MIČIC Marka SLAVKO, rođen 1911. god. u Tuzli, službenik; član KPJ od 1941. god. Ubijen od četnika 20. II 1942. u Vukosavcima, na Majevici. Za narodnog heroja proglašen 23. VII 1952.

MIJATOVIC Ilije CVIJETIN MAJO, rođen 8. I 1913. u Loparama, student filozofije; član KPJ od 1933. god. Za narodnog heroja proglašen 27. XI 1953.

MILOVANOVIĆ Marka VOJKO, rođen 1918. god. u Vukosavcima, Lopare, zemljoradnik; član KPJ od polovine 1941. god. Poginuo u leto 1943. kod Gradačca kao komandant bataljona u 15. majevičkoj brigadi. Za narodnog heroja proglašen 20. VII 1951.

MILUTINOVIC Pere BRANKO OBREN, rođen 1918. god. u Sarajevu, kovački radnik; član KPJ od jeseni 1941. Poginuo kao desetar 4. čete 2. bataljona 6. istočnobosanske brigade 29. XI 1942. u Maleševcima, na Majevici. Za narodnog heroja proglašen 5. VII 1951.

MILJANOVIC Tunje PETAR, rođen 16. IX 1916. u Husinu, Tuzla, mašinbravar; član KPJ od 1940. god. Poginuo aprila 1942. u Brezicima na Ozrenu kao politički komesar čete Ozrenskog odreda. Za narodnog heroja proglašen 27. XI 1953.

MINIĆ Gruje MITAR, rođen 6. X 1918. u Odesi, SSSR, zemljoradnik; član KPJ od novembra 1941. Za narodnog heroja proglašen 24. VII 1953.

MISKIN VASO CRNI, rođen 14. I 1918. u Orašju, Trebinje, bravar; član KPJ od 1939. god. Bio član PK i sekretar Mjesnog komiteta u Sarajevu. Umro 8. jula 1945. Za narodnog heroja proglašen 26. VII 1945.

MITROVIĆ Boška STRAHINJA STRAJKO, rođen 1922. god. u Tuzli, zidarski radnik. Poginuo 20. II 1942. na Majevici kao politički komesar čete Majevičkog odreda. Za narodnog heroja proglašen 20. XII 1951.

NOVAKOVIC Mitra GRUJO, rođen 23. IV 1913. u Sokocu, pravnik; član KPJ od 1936. god. Za narodnog heroja proglašen 27. XI 1953.

OMEROVIC Mahmuta SULEJMAN CAR, rođen 8. V 1923. u Maglaju, đak šerijatske gimnazije; član KPJ od 1942. god. Ubijen noću između 17. i 18. novembra 1945. kod Našičkih Breznica kao komandant brigade. Za narodnog heroja proglašen 20. XII 1951.

PAJIC-DAŠIČ Vase DUŠAN, rođen 1911. god. u Kasindolu, radnik; član KPJ od aprila 1941. Poginuo krajem 1943. god. u Prozoru, kao komandir baterije Desete hercegovačke brigade. Za narodnog heroja proglašen 27. XI 1953.

PANIĆ Đorđa TODOR, rođen 1911. god. u Boljaniću, Doboj, podoficir; član KPJ. Ubijen 18. VI. 1942. na Ozrenu. Za narodnog heroja proglašen 24. VII 1953.

PERIĆ Save RATKO, rođen 20. X 1914. u Priboju, Lopare, rudar; član KPJ od septembra 1941. Za narodnog heroja proglašen 24. VII 1953.

PERIC Miloša VLADIMIR VALTER, rođen 1919. god. u Prijepolju, službenik; član KPJ od prije rata. Poginuo kao sekretar Mjesnog komiteta KPJ Sarajevo 6. IV 1945. Za narodnog heroja proglašen 22. VII 1949.

PRINCIP SLOBODAN SELJO, rođen 25. V 1914. u Hadžićima — Sarajevo, student tehnike. Bio komandant Glavnog štaba NOPO za Bosnu i Hercegovinu. Umro marta 1942. od tifusa na Šćepan-Polju. Za narodnog heroja proglašen 6. IX 1942.

RADOJEVIC Jove MILADIN, rođen 1914. god. u Sarajevu, činovnik; član KPJ od prije rata. Poginuo oktobra 1941. kod Kalinovika. Za narodnog heroja proglašen 20. XII 1951.

RADOVANOVIĆ Maksima JOVO JOVAŠ, rođen 5. VIII 1915. u Tobutu, Lopare, radnik; član KPJ od 15. XII 1941. Za narodnog heroja proglašen 26. VII 1945.

RAŠTEGORAC Andrije ANTE, rođen 8. IX 1923. u Zloselu, Kupres, elektromehaničar; član KPJ od decembra 1941. Za narodnog heroja proglašen 20. XII 1951.

RIKIĆ Neđe DUJO, rođen 1918. god. u Priboju, kod Lopara, radnik; član KPJ od 1941. god. Umro od zadobijenih rana pri napadu na Caparde 1. II 1943. u Šekovićima, kao komandant bataljona u Majevičkom odredu. Za narodnog heroja proglašen 5. VII 1951.

SIMOVIĆ Danila MILAN, rođen 1909. god. u Sipu, kod Pala, željezničar. Bio komandir čete u Romanijskom odredu. Poginuo 21. I 1942. kod sela Ilovače, Goražde. Za narodnog heroja proglašen 6. IX 1942.

STOJANOVIC Ilije BRANKO KRVAVI, rođen 1922. u Milinom Selu, kod Lopara, zemljoradnik. Za narodnog heroja proglašen 24. VII 1953.

STOJANOVIĆ-LAZIĆ Jovice LAZO, rođen 1912. god. u Čađavici, kod Bijeljine, zemljoradnik; član KPJ od 1941. god. Bio komandir čete u 2. (Majevičkom) udarnom bataljonu. Poginuo u ljeto 1942. na brdu Orlovača, kod Vlasenice. Za narodnog heroja proglašen 20. XII 1951.

ŠARAC MILAN, rođen 1917. god. u Djedovcima, kod Sokoca, zemljoradnik; član KPJ od 1941. god. Bio komandant bataljona u Prvoj proleterskoj brigadi. Poginuo 1943. god. na Sutjesci. Za narodnog heroja proglašen 5. VII 1951.

ŠILJAK ENVER, rođen 1919. god. u Bos. Gradišci, službenik; član KPJ od 1940. god. Bio sekretar Okružnog komiteta SKOJ-a za tuzlanski okrug. Strijeljan jula 1941. u Tuzli. Za narodnog heroja proglašen 20. XII 1951.

ŠURBAT Ilije BRANKO BANE, rođen 1922. god. u Sarajevu, đak; član KPJ od početka 1941. god. Bio politički komesar čete u Šestoj istočnobosanskoj brigadi. Poginuo maja 1943. kod Trovrha. Za narodnog heroja proglašen 27. XI 1953.

TRIFUNOVIC Pere MITAR UCO, rođen 1880. god. u Brvniku, kod Bos. Samca, učitelj; član KPJ od 1920. god. Strijeljan 1942. god. u Jasenovcu. Za narodnog heroja proglašen 27. XI 1953.

TEŠIĆ Mirka MILAK MIKELJA, rođen 1893. god. u Jablanici, kod Lopara, zemljoradnik; član KPJ od 1940. god. Pošto je proveo dugo vremena u 6. brigadi, otišao je po zadatku u proljeće 1944. na Majevicu, gdje je uhvaćen, a zatim strijeljan od četnika. Za narodnog heroja proglašen 27. XI 1953.

VAJNER Dušana SLAVIŠA ČIČA, rođen 27. VI 1903. u Novom Vinodolu, inženjer; član KPJ od 1940. god. Bio komandant Romanijskog odreda. Poginuo 21. I 1942. u Pjenovcu. Za narodnog heroja proglašen 25. IX 1944.

VERKIĆ Mirka MILENKO, rođen 16. X 1912. u Obrežu, kod Zemuna, građevinski radnik; član KPJ od prije rata. Poginuo kao komandir čete u 6. istočnobosanskoj brigadi u noći između 19. i 20. decembra 1942. Za narodnog heroja proglašen 20. XII 1951.

VITOMIR Jefte MILANKO, rođen 1916. god. u Djedovcima kod Sokoca, zemljoradnik; član KPJ od 1940. Poginuo kao komandir čete u Romanijskom odredu krajem oktobra 1941. kod Rogatice. Za narodnog heroja proglašen 27. XI 1953.

VUKOVIĆ Jove ŽARKO PUCAR, rođen 1911. god. u Zelini, kod Zvornika, poljoprivredni radnik. Poginuo kao zamjenik komandanta 19. birčanske brigade u jesen 1944. Za narodnog heroja proglašen 26. VII 1945.

ZEKIČ Gaje MILOŠ, rođen 2. II 1915. u Šekovićima, Vlasenica, učitelj; član KPJ od novembra 1940. Za narodnog heroja proglašen 20. 12 1951.

S A D R Ž A J

Strana

Nisim Albahari: Prevazilaženje krize ustanka 1942. i novi polet narodnooslobodilačke borbe u istočnoj Bosni — — — — — 5

Nikola Božić: Vojvođani u istočnoj Bosni — — — — — — — 21

Avdo Humo: Borisa Kovačević — — — — — — — — — — 62

Boro Tepavčević: Kuriri Jahorinskog partizanskog odreda — — 64

Dr ***Edhem Čamo:*** Gradačac i njegova okolina u narodnooslobodilačkoj borbi — — — — — — — — — — — — 70

Salom Šuica: Prve radiotelegrafske veze u istočnoj Bosni — — — 82

Hasan Brkić: Ni zrno žita okupatoru! Ni jedne šljive Švabama! — 89

Miloš Zekić: Prelomna jesen 1943. u istočnoj Bosni — — — — 92

Risto Tošović: Semberija — — — — — — — — — — 104

Esad Tihić: Organizacija SKOJ-a u internatu »Narodna uzdanica« u Tuzli — — — — — — — — — — — — 105

Nada Manojlović: Zene Semberije i Majevice u NOB — — — — 111

Abdulah Sarajlić: Nepokorena Tuzla — — — — — — — — 118

Dr ***Moni Levi*** i dr ***Roza Papo:*** Partizanski sanitet u istočnoj Bosni 149

Borivoje Popović: Posavina i Trebava u NOB — — — — — 170

Camil Kazazović: Formiranje muslimanskih partizanskih jedinica u istočnoj Bosni — — — — — — — — — — — 186

Dane Olbina: Partizan Ibrahim — — — — — — — — — 193

Mato Belić: U oslobođenoj Modriči — — — — — — — — — 198

Ilija Kaurinović: Bukvik u borbi — — — — — — — — — 203

Miso Kovačević: Pokušaj obnavljanja Zeničkog partizanskog odreda 1943. — — — — — — — — — — — — 209

Marko Peričin Kamenjar: Borbe Vojvođana za oslobođenje gradova istočne Bosne u leto 1943. — — — — — — — — — — — 217

Stevo Popović: Razvoj i djelovanje NOO u istočnoj Bosni — — — 227

Dušan Blagojević: Naprijed na Tuzlu — — — — — — — — — 256

Miloš Zekić: Partizanski Birač — — — — — — — — — — 263

Dr ***Vojislav Kecmanović:*** Bosna je našla svoj put — — — — 283

Strana

Dušan Uzelac: Druga krajiška u borbi za Tuzlu — — — — — 287
Aleksandar Preka: Hrvati tuzlanskog bazena pristupaju NOP-u — 292
Muhidin Begić: Borbeni put 16. muslimanske brigade — — — 294
Savo Preća: Četnički pohod na istočnu Bosnu (»Treći Račićev ustanak«) — — — — — — — — — — — — 302
Jeremija Ješo Perić: Borbeni put 17. majevičke brigade — — — 316
Mitar Mitrović: Formiranje i prve borbe Trebavskog partizanskog odreda — — — — — — — — — — — — — 333
Pero Sapardić: Sam u noći — — — — — — — — — — — 338
Dragica Jontović: U istočnoj Bosni poslije pete ofanzive — — — 341
Dušan Nedeljković: Biblioteka marksizma-lenjinizma u godinama oslobodilačke borbe — — — — — — — — — — 347
Stevo Popović: O formiranju i radu Oblasnog komiteta KPJ za istočnu Bosnu — — — — — — — — — — — — 350
Dušan Uzelac: Borbe 2. krajiške brigade u istočnoj Bosni u decembru 1943. — — — — — — — — — — — — 362
Rudi ***Petovar:*** Dvadeset sedma istočnobosanska divizija — — — 376
Pero Sapardić: Komandir je poginuo — — — — — — — — 381
Joco Jović: Omladinska radna divizija Semberije — — — — 385
Stojan Tomić i ***Petko Plazačić:*** Rad pionirske organizacije — — 395
Vojo Perić: U okupiranom Zvorniku — — — — — — — — — 403
Dušan Uzelac: Tuzlaci u 2. krajiškoj brigadi — — — — — — 407
Pero Sapardić: U obruču — — — — — — — — — — — 409
R***adivoje Kovačević:*** Ranjeni partizan Huso — — — — — — 417
Jure Begić: Nova pravda — — — — — — — — — — — 421
Gospoinka Lazarov Radomirović: I takvih je bilo — — — — — 423
Nikola Andrić: 19. birčanska NOU brigada — — — — — — — 427
Predrag Popović: Hvatajte friceve žive — — — — — — — — 444
Mehmedalija Hukić: Ozrenski odred u drugom napadu na Tuzlu — 450
Miloš Zekić: 38. NOU divizija — — — — — — — — — — 454
Talat Mašović: Marš 38. NOU divizije — — — — — — — — 458
Hasan Brkić: Naše pobjede u borbi za istočnu Bosnu — — — 459
Pero Sapardić: Anegdote iz partizanskog života — — — — — — 463
Nikola Simić: Osnivanje i borbe Posavskog partizanskog odreda 1943. — — — — — — — — 468
Dane Olbina: Posjeta drugu u partizanskoj bolnici — — — — — 472
Lazo Radivojević: Poginuli su kao borci 6. istočnobosanske brigade — — — — — — — — — — — — —

Strana

Milan Čubrić: Šapat pod zemljom — — — — — — 547
Risto ***Tošović:*** Sedam nosila 17. divizije — — — — — — 553
Savo Preća: Partizanska obavještajna služba — — — — — — 555
Dr ***Ivo Sunarić:*** Hrvati Bosne i Hercegovine u bratstvu sa Srbima i Muslimanima — — — — — — — — — — — — 576
Pero Sapardić: Dvadeset dana pod zemljom — — — — — — 581
Milka Čaldarević: Škola birčanskih pionira — — — — — — 585
Jeremija Ješo Perić: 13. SS »Handžar« divizija i njen slom u istočnoj Bosni — — — — — — — — — — — — 587
Pero Kosorić: Posveta Ravi Janković Minić — — — — — — 605
Milenko Savić: Stvaranje i vojnopolitičko djelovanje Kladanjskog partizanskog odreda u NOB — — — — — — — — 607
Radmila Begović: Rasim — — — — — — — — — — 616
Mitar Mitrović: U bolnici u Srebreniku — — — — — — — — 619
Abdulah Sarajlić: 21. istočnobosanska (tuzlanska) brigada — — — — 622
Meša Selimović: Žrtva — — — — — — — — — — — — 632
Mitar Minić: Smrt najmlađeg partizana Romanije — — — — — — 634
D. M.: četnička kama u Semberiji — — — — — — — — 642
Jeremija Ješo Perić: Tuzla ne smije pasti — — — — — — — — 645
Risto Tošović: U rodnom gradu — — — — — — — — 655
Vukašin Subotić: 17. istočnobosanska NOU divizija u borbama za oslobođenje Srbije — — — — — — — — — — — — 657
Meša Selimović: Dječiji dom u Lukavcu — — — — — — — — 683
Mustafa Vilović: Otvaranje radničkog doma — veliki praznik Tuzle 686
Šalim Cerić: Napad 16. muslimanske i 20. romanijske brigade na njemačku motorizovanu kolonu — — — — — — — — 689
Pero Kosorić: Oslobođenje Sarajeva — — — — — — — — 694
Blažo Đuričić: Uništenje ostataka četničke vojske u Bosni — — — — 701
Narodni heroji istočne Bosne — — — — — — — — — — 713
Karta istočne Bosne (prilog)

ISTOČNA BOSNA U NOB-u

KNJIGA DRUGA

Jezički redaktor
Blagoje Svorcan, prof.

*

Tehnički urednik
Andrò Strugar

*

Korektori
Vera Obradović,
Gordana Rosi

*

Prilog na omotu
Vojo Dimitrijević

Štampanje završeno juna 1971.

Štamparsko-izdavačko preduzeće »SRBIJA«, Beograd, M. Kovačevića 5.

10 0 10 20 30 40km
Poganovci
Našice
Kutjevo
Gradac
Podgorač
Vuka
Tenja
Bobota
Drenje
Gorjani
Tordinci
Vaska
Bač
Silbaš
DUNAV
Tovariševo
Gajdobra
Ruševo
Levanjska Varoš
Semeljci
Đakovo
VINKOVCI
Vuka
VUKOVAR
Buk
Dilj Pl.
St. Mikanovci
Bukin
Obrovac
Rumenka
Trnava
Negoslavci
Čibo
Gložan
Klokočevik
St. Jankovci
Čakovci
Bač Palanka
St. Futog
Retkovci
Šarengrad
Ilok
Susek
Cerović
Sibinj
Rokovci
Oroliki
Ilača
Lovas
Beočin
Trnjani
Andrijevci
Cerna
Privlaka
Tovarnik
Sot
Fruška gora
BOS. BROD
Gundinci
Komletinci
Nijemci
Šid
Erdevik
Ležimir
SAVA
V. Kopanica
Gradište
Gibarac
Kaniža
Svilaj
Bačinci
Sijekovac
D. Bebrina
Štitar
Babina Greda
Grgurevci
Kukujevci
Čalma
Dubočac
Šamac
Županja
Adaševci
V. Radinci
D. Klakar
G. D. Dubica
BOS. ŠAMAC
Lipovac
Batrovci
Vučjak
Orašje
Bosna
Tisa
Bosut
Kuzmin
Voganj
Odžak
Božnjaci
Morović
Studva
Miloševac
Obudovac
Vrbanja
MITROVICA
DERVENTA
Vidovice
Martinci
Zasavica
Slatina
Posavski Podgajci
Višnjićevo
M. Mitrovica
Ravnje
Noćaj
Soljani
Štrašinci
Srem. Rača
Basut
Tarevci
Madrića
G. Žabar
Drenovci
Glušci
Skugrić
Rajevo Selo
Tramošnica
Jamena
Crna Bara
644
GRADAČAC
Bukvik
BRČKO
Račinovci
D. Brodac
Sovljak
Drenovac
Katorsko
Trebovac
Gunja
D. Crnoljevo
POGATIĆ
Dubrave
Brezovo Polje
Klenje
Rudanka
Srnice
Bijela
Brka
Magnojević
Dublje
DOBOJ
Maoča
Baderište
Lukavac
G. Bukovica
Petrovo Polje
BIJELJINA
ŠABAC
Usora
Sokol
Zovik
Koraj
Usora
Spreča
GRAČANICA
Srebrenik
Čelić
Malaševci
Penjavero
Modran
JANJA
Varna
Bojičo
Tribuk
Lopare
Ugljevik
Podorašje
Tobut
LEŠNICA
Drina
TEŠLIĆ
TEŠANJ
Vrućica
Jakeinica
MAGLAJ
Bos. Petrovo Selo
Šepak
Rastošnica
Tekerič
Bukovica
Puračić
TUZLA
Gornja TUZLA
Koviljača
LOZNICA
Draginac
NOVI ŠEHER
Turija
Bistarac
Jala
Simin Han
Sapna
Kozluk
Tršić
Zavlaka
Crniljevo
Medeđa
Miljanovići
Živinice
Čelopek
Bela Crkva
Zavidovići
Čaparde
ZVORNIK
Osečina
Žepče
Ranjuk
Spreča
Krivaja
Ribnica
Bagov Han
KRUPANJ
Rašanj
Stupari
Javornik
Drinjača
Birač
PEČKA
Nemila
Vranduk
Usora
Grabež
Sokol
Strmica
Nova Kasaba
Krovica
D. Gračanica
ZENICA
KLADANJ
Turalići
VLASENICA
LJUBOVIJA
Čuništa
Smolin
Bratunac
Kakanj
Zavidća
Vareš
Kralupi
Sase
Bukovača
Šutjeska
OLOVO
Petrovići
Han Pijesak
SREBRNICA
Bočevac
Čevljanovići
Medojevići
D. Babine
Žljebovi
Fakovići
ROGAČICA
Brezik
Šahbegovići
Brložnik
Drina
Fojnica
VISOKO
Ilijaš
Ljubina
Sokolovići
Zabukovica
BAJINA-BAŠTA
Kiseljak
Fojnica
Semizovac
Crni Vrh
Sokolac
Luka
Beserovina
Dušina
Kreševo
SARAJEVO
GLASINAC
Kalimanići
Klašnik
Zemljice
Man. Rača
Bitovnja
Ilidža
Tarčin
Hadžići
Igman
Hrasnica
Pale
Podloznik
Kovanj
Šamac
Kremna
Mokra Gora
Pazarić
Podrapb
ROGATICA
Ivica
VIŠEGRAD
Prača
Renovica
Vardište
Jablanica
Prača
Medeđa
Crni Rzav
Osijećani
Jabuka
Ustiprača
Orlovac
Lukovac
Vrdolje
Ledići
Trnovo
Delijaš
GORAŽDE
Ribnica
RUDO
Čelebić
KONJIC
Čuhovići
Dobro Polje
Jabuka
Osanica
Miljeno
Uvac
Uvac
Spiljani
Dubočani
Višočica
Ustikolina
Ustibar
PRIBOJ
Čajniče
Metaljka
Prenj
Odžaci
Kalinovik
Borija
Bistrica
FOČA
Čardak
Boljanići
Crna Gora
Jeleč
Obalj
Trbušće
Vikoč
Čestin
Granica
Potoci
Zimlje
Luka
Ulog
Čelebić
Gradac
PRIJEPOLJE
Veležˇ
Brijeg
Pridvorica
Čurevo
Šule
PLJEVLJA
Lim